

ВОЛОДИМИР
ДМИТРЕНКО

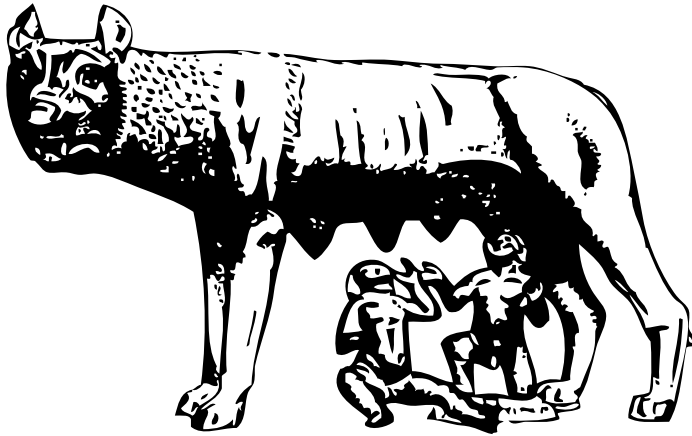
РОЗВІДКА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Я волів би, аби читач мірою сил своїх замислився над тим, яким було життя, які характери, яким людям і якому ґтибові дій — чи вдома, чи на війні — зобов'язана держава своїми зародженням і зростанням; нехай він далі полине думкою за тим, як у характерах спершу з'явився розлад, як потім вони захиталися й, нарешті, почали падати нестримно, доки не дійшло до нинішніх часів, коли ми ні розпусти нашої, ні ліків од неї витримувати не в змозі.

**Тіт Лівій. «Історія Риму від заснування Міста»
Книга 1. Передмова. Пункт 9**

Володимир Дмитренко

Розвідка
та інші таємні служби
Стародавнього Риму
і його супротивників

ББК 63.3(0)32

Д 53

Володимир ДМИТРЕНКО

РОЗВІДКА ТА ІНШІ ТАЄМНІ СЛУЖБИ

СТАРОДАВНЬОГО РИМУ І ЙОГО СУПРОТИВНИКІВ

За всіх часів розвідка й контррозвідка були заняттям таємним, у їхні тонкощі посвячувалися лише обрані. Всіх таємниць римських спецслужб ми, сучасні історики, не знаємо й не довідаємося ніколи. Проте завдяки збереженим працям давніх авторів, а також уважному аналізу даних археології, нумізматики й епіграфіки, загальну картину, а подеколи й окремі конкретні епізоди, можна уявити досить чітко. Спираючись на наукові дані, автор іноді коментує події, висуває власні гіпотези й припущення, але ніде, у жодному рядку, не використовує вигадку — реальна історія розвідки та інших таємних служб Стародавнього Риму є набагато цікавішою, ніж будь-який вимисел.

Понад півтори тисячі літ минуло відтоді, як припинила існування Римська імперія, але чимало читачів із подивом побачать, що багато з тодішніх методів і способів проведення таємних операцій не застаріли й дотепер.

Детальне історичне дослідження читається як захопливий пригодницький роман.

ISBN 978-966-663-256-5

© Володимир Дмитренко, текст, 2008

© «Кальварія», 2008

Зміст

Перелік застосовуваних у тексті скорочень	7
Передмова	13
Розділ I	
Організація та основи функціонування розвідувальних, контррозвідувальних і поліційних служб Стародавнього Риму, а також організація охорони вищих посадовців	15
Розділ II	
Військова розвідка, а також організація дозорної та сторожової служб за часів Стародавнього Риму	179
Розділ III	
Картографія і розвідка місцевості, а також використання знань географії та астрономії у війсьній справі Стародавнього Риму	191
Розділ IV	
Давньоримський «спецназ»	207
Розділ V	
Способи фізичного усунення небажаних, відомі в Стародавньому Римі та інших античних державах	247
Розділ VI	
Агентурна розвідка стародавніх римлян та їхніх супротивників ..	269

Розділ VII

Способи уникнення виявленого стеження,
що застосовувалися за часів Стародавнього Риму,
і найбільш знамениті втечі того часу 363

Розділ VIII

Махінації, що застосовувалися в давнину
для отримання надприбутків, а також способи легалізації доходів,
отриманих незаконним способом, і організація прихованого
фінансування таємних операцій.
Римські методи боротьби зі злочинністю
і подвійні стандарти римського правосуддя..... 407

Розділ IX

Вивідування секретів техніки, озброєння та інших технічних
секретів, а також вивчення стратегії й тактики супротивника
за часів Стародавнього Риму. Способи, за допомогою яких
римляни блокували розроблення і виробництво сучасних видів
озброєння у своїх потенційних супротивників..... 475

Розділ X

Способи забезпечення секретності листування
за часів Стародавнього Риму..... 515

Розділ XI

Використання перехоплених листів і письмових донесень
супротивника, а також підроблених документів..... 541

Розділ XII

Способи дискредитації супротивника, застосовувані
стародавніми римлянами і ворогами Риму..... 575

Розділ XIII

Таємниці римської спецпропаганди і «піару»..... 605

Розділ XIV

Таємниці римської дипломатії та деякі
секретні дипломатичні операції супротивників Риму 629

Післямова 691

Додатки 693

Перелік застосовуваних у тексті скорочень

Avr. Victor. «De Caesars»	Аврелій Віктор. «Про Цезарів»
Amm. Marcellinus	Амміан Марцеллін. «Римська історія», або «Діяння»
Appian. «B.C.»	Аппіан. «Громадянські війни»
Appian. «B. Hiber.»	Аппіан. «Іберійсько-римські війни»
Appian. «Sicelica»	Аппіан. «Сицилійська та острівна книга»
Appian. «Samnica»	Аппіан. «Про війни з самнітами»
Appian. «B. Mithridateus»	Аппіан. «Мітрідатові війни»
Appian. «B. Punic.»	Аппіан. «Пунічні війни»
Appian. «Syr.»	Аппіан. «Сирійські справи»
Apollod. «Poliorcetica»	Аполлодор. «Поліоркетика»
Apuleius. «Apologia»	Апулей. «Апология, або Промова на захист самого себе від звинувачень у магії»
Athenaios. «Deipnosophistai»	Атений (з Навкратиса). «Софісти на бенкеті»

Varro. «Res rusticae»	Варрон (Марк Теренцій Варрон). «Сільське господарство»
Veg.	Веґецій (Флавій Веґецій Ренат). «Нотатки про воєнну справу»
Vel. Paterc.	Веллей Патеркул. «Римська історія»
Vitruv.	Вітрувій (Вітрувій Полліон). «Десять книг про архітектуру»
Herodian.	Геродіан. «Історія імператорської влади після Марка»
Gerodotos.	Геродот Галікарнаський. «Історія»
Horatius. «Sermones»	Горацій (Квінт Горацій Флакк). «Сатири»
Gr.Turonensis.	Григорій Турський. «Історія франків»
Dionysios.	Діонісій Галікарнаський. «Римські старожитності»
Dio Cass.	Діон Касій Кокцеян. «Римська історія»
Evtr.	Евтропій. «Бревіарій від заснування Міста»
J. «Getica»	Йордан. «Гетіка»
Ios. Flav. «B. Iudaea»	Йосиф Флавій. «Іудейська війна»
Ios. Flav. «Iudaea»	Йосиф Флавій. «Іудейські старожитності»
Asc. Pedianus. «Pro T. A. Milo»	Квінт Асконій Педіан. Передмова до промови Цицерона «На захист Тіта Аннія Мілона»
Tacit. «Annales»	Тацит (Публій Корнелій Тацит). «Аннали»
Tacit. «Historia»	Тацит (Публій Корнелій Тацит). «Історія»

Tacit. «Agric.»	Тацит (Публій Корнелій Тацит). «Життєпис Юлія Агриколи»
Lucianos. «Hist.»	Лукіан (Лукіан Самосатський). «Як слід писати історію»
Lucianos. «Alexand.»	Лукіан (Лукіан Самосатський). «Александр, або Лжепророк»
«Laudatio Turiae»	Невідомий римлянин. Похвальна промова на похоронах римської матрони: «Похвала Турії»
«B.Afric.»	Невідомий автор. «Африканська війна»
Nepos. «Hannib.»	Непот (Корнелій Непот). «Ганнібал»
Marcialis. «Spectac. liber»	Марціал (Марк Валерій Марціал). «Книга видовищ»
«M. Ankyr.»	Октавіан Август. Нарис державної діяльності імператора Октавіана Августа, складений ним самим латинською та грецькою мовами і вигравійований на колонах храму Августа в Анкірі, відомий як «Monumentum Ankyranum»
Oros.	Орозій (Павло Орозій). «Історія проти поган»
Paus.	Павсаній. «Опис Еллади»
Plaut. «Aulularia»	Плавт (Тіт Макцій Плавт). «Скарб, або П'єса про скарбничку»
C. Plini. Sec. «N.H.»	Пліній Старший (Гай Пліній Секунд). «Природна історія»
Plini. Junior. «Epist.»	Пліній Молодший (Гай Пліній Цецилій). «Листи»
Plini. Junior. «Epigr.»	Пліній Молодший. «Епіграфічні пам'ятники»
Plutarh. «Romulus»	Плутарх. «Ромул»

Plutarh. «M. Cato»	Плутарх. «Марк Катон»
Plutarh. «Pirr»	Плутарх. «Пірр»
Plutarh. «Fabius»	Плутарх. «Фабій Максим»
Plutarh. «T. Flamin.»	Плутарх «Тіт Квінкцій Фламінін»
Plutarh. «T. Gracchus»	Плутарх «Тіберій Гракх»
Plutarh. «З. Gracchus»	Плутарх. «Гай Гракх»
Plutarh. «Sulla»	Плутарх. «Сулла»
Plutarh. «Sertorius»	Плутарх. «Серторій»
Plutarh. «Crassus»	Плутарх. «Красс»
Plutarh. «Pompeius»	Плутарх. «Помпей»
Plutarh. «Lucullus»	Плутарх. «Лукулл»
Plutarh. «Caesar»	Плутарх. «Цезар»
Polib.	Полібій. «Всесвітня історія»
Prisc.	Пріск Панійський. «Оповіді Пріска Панійського»
Procop. «B. Vandal»	Прокіп Кесарійський. «Війна з вандалами»
Sallustius. «Catilin.»	Саллюстій Крісп. «Про змову Катіліни»
Sallustius. «B. Jugurt.»	Саллюстій Крісп. «Югуртинська війна»
Salvianus. «De Gubernatione Dei»	Сальвіан Массилійський. «Про божественне провидіння»
Suetonius. «Julius»	Светоній Транквілл. «Божественний Юлій»
Suetonius. «Augustus»	Светоній Транквілл. «Божественний Август»
Suetonius. «Tiberius»	Светоній Транквілл. «Тіберій»

Suetonius. «Claudius»	Светоній Транквілл. «Божественний Клавдій»
Suetonius. «Nero»	Светоній Транквілл. «Нерон»
Suetonius. «Vitellius»	Светоній Транквілл. «Вітеллій»
Suetonius. «Domitianus»	Светоній Транквілл. «Доміціан»
CIL	Звід латинських написів (Corpus Inscriptionum Latinarum)
Sen. «de ben.»	Сенека Молодший (Луцій Анней Сенека Філософ) «Про добродійність»
Strabon.	Страбон. «Географія»
T.Liv.	Тіт Лівій. «Історія Риму від заснування Міста»
T.Liv. «Perioh.»	Тіт Лівій. Періохи до «Історії Риму від заснування Міста»
Flavius Vopiscus. «Avrel.»	Флавій Вопіск Сіракузянин. «Божественний Авреліан»
Florus.	Флор (Анней Флор). «Дві книги римських війн»
Front. «Strat.»	Фронтін (Секст Юлій Фронтін). «Страгатеми» («Військові хитрощі»)
Cicero. «Sextus Roscius»	Марк Туллій Цицерон. Промова «На захист Секста Росція з Амерії»
Cicero. «Verres. 1»	Марк Туллій Цицерон. Промова «Проти Гая Верреса». I сесія 5 серпня 70 р. до н. е.
Cicero. «Verres. 2»	Марк Туллій Цицерон. Промова «Проти Гая Верреса». II сесія «Про предмети мистецтва»
Cicero. «Verres. 3»	Марк Туллій Цицерон. Промова «Проти Гая Верреса». III сесія «Про страти»

Cicero. «De natura deorum»	Марк Туллій Цицерон. Трактат «Про природу богів»
Q.Cicero. «Comm. pet.»	Квінт Туллій Цицерон. Лист до брата з повчаннями щодо здобуття посади консула.
Lampr. «Al. Severus»	Елій Лампрідій. «Александр Север»
Spart. «Hadrianus»	Елій Спартіан. «Життєпис Адріана»
Aeneas Tacticus.	Еней Тактик. «Про перенесення облоги»
Iul. Capit. «Marc. Ant.»	Юлій Капітолін. «Життєпис Марка Антоніна Філософа»
Iul. Capit. «Gordian III»	Юлій Капітолін. «Троє Гордіанів. Гордіан Третій»
Iulii Paulli. «Sentenarium Libri V»	Юлій Павло. «П'ять книг сентенцій до сина»
Caes. «B. Gallico»	Гай Юлій Цезар. «Нотатки про Галльську війну»
Caes. «B. Civili»	Гай Юлій Цезар. «Нотатки про громадянську війну»
Iust.	Марк Юніан Юстін. «Епітома твору Помпея Трога «Історії-філіппіки»
Julianus. «Epist.»	Імператор Юліан (Юліан Відступник). Листи

Передмова

К олись Рим був наймогутнішою державою світу. Середземне море, яке омиває нині береги десятків країн, від I по V століття нової ери було для римлян внутрішнім морем. Більша частина Західної Європи, вся Північна Африка й західна частина Азії кілька сторіч належали Римові.

Чому ця, виникла у VIII ст. до нової ери, малесенька держава сокрушила десятки й сотні інших? Чому впродовж багатьох століть Рим із усіх війн виходив переможцем? Багато хто намагався боротися з Римом. Мало хто без бою віддавав свої землі, майно й свободу. Боролися проти римлян і полководці карфагенської республіки, боролися й різні царі та вожді племен. Інколи декому з них вдавалося розгромити римські війська в окремих битвах, але, зрештою, всі вони або гинули, або полонені, закуті в кайдани, пленталися перед тріумфальною колісницею римського полководця, який святкував свою звитягу, чи в найкращому разі відкуповувалися від римлян, вимолюючи собі мир грішми, подарунками й поступкою частини своїх володінь. У чому ж була причина могутності й непереможності Риму?

Причина була не одна. Успіхи Риму пояснювалися комплексом причин: ретельно продуманим державним устроєм Риму, войовничістю давніх римлян і їхнім високим бойовим духом, гарною зброєю, умінням римської верхівки згуртуватися для боротьби із зовнішнім супротивником і прийнятою римлянами надзвичайно вдалою організаційною структурою їхніх легіонів. Здебільшого успіхи римської

зброї обумовлювалися й тим, що розвідка римлян зазвичай діяла набагато ефективніше розвідок їхніх супротивників. Римляни швидко переймали й впроваджували в себе все краще, що було в навколишніх народів, навіть якщо й воювали з цими народами, а до того ж, вони завжди були в курсі подій у всіх державах, які межували з ними, і активно впливали на політику своїх близьких і далеких сусідів, створюючи дружні собі союзи й розвалюючи коаліції супротивників. Для досягнення результату застосовувалися як агентурні методи боротьби, так і дипломатія, активно використовувались і підкуп, й інтриги, і вельми хитромудрі засоби з дискредитації супротивника.

Супротивники Риму також нерідко намагалися застосовувати, поряд із явними, й таємні методи боротьби, але зазвичай діяли набагато менш ефективно.

У цій книзі я спробую розповісти про те, як змінювався впродовж століть державний устрій Риму і яке місце в ньому надавалося розвідці й службам підтримки правопорядку, якою була розвідка в давніх римлян та їхніх супротивників, як вербувалися й використовувалися тоді шпигуни, як улаштовувалися змови, які таємні засоби застосовувалися для створення потрібних настроїв у суспільстві, як використовувалася для таємної боротьби дипломатія, чим забезпечувалася потаємність передання повідомлень, які способи тайнопису використовувалися в ті часи. Розповім я й про те, як діяла контррозвідка давніх римлян та їхніх супротивників — як зривалися змови, перехоплювалися таємні послання, викривалися шпигуни.

За всіх часів розвідка й контррозвідка були заняттям таємним, у їхні тонкощі посвячувалися лише обрані. Всіх таємниць римських спецслужб ми, сучасні історики, не знаємо й не довідаємося ніколи. Проте завдяки збереженням працям давніх авторів, а також уважному аналізу даних археології, нумізматики й епіграфіки, загальну картину, а подеколи й окремі конкретні епізоди, можна уявити досить чітко. Спираючись на наукові дані, я іноді коментую події, висуюю власні гіпотези й припущення, але ніде, у жодному рядку, не використовую вигадку — реальна історія розвідки та інших таємних служб Стародавнього Риму є набагато цікавішою, ніж будь-який вимисел.

Понад півтори тисячі літ минуло відтоді, як припинила існування Римська імперія, але сподіваюся, чимало читачів із подивом побачать, що багато з тодішніх методів і способів проведення таємних операцій не застаріли й дотепер.

Володимир Дмитренко

Розділ I

Організація та основи
функціонування розвідувальних,
контррозвідувальних і поліційних
служб Стародавнього Риму,
а також організація охорони
вищих посадовців

I

18	1. Організація охорони вищих посадовців
33	2. Як і з кого комплектувалася охорона вищих посадовців Римської республіки, а потім охорона римських імператорів
43	3. Організація роботи розвідувальних, контррозвідувальних і поліцейних служб Стародавнього Риму в царський період
56	4. Організація роботи розвідувальних, контррозвідувальних і поліцейних служб Стародавнього Риму в період республіки
131	5. Організація і робота розвідувальних, контррозвідувальних і поліцейних служб Риму в період імперії

Зазвичай, надивившись фільмів про Лоуренса Аравійського, Джеймса Бонда, полковника Штірліца або інших героїв-розвідників, які насправді існували чи вигаданих, багато хто починає вважати, що розвідка та розвідники з'явилися за часів Другої, у крайньому разі Першої світової війни. Проте, хоч яким дивним це видається декому з осіб, далеких від цього ремесла, розвідкою люди стали займатися одночасно із зародженням людського суспільства.

Навіть у кам'яному віці люди, які ще не знали заліза і навіть бронзи, уже влаштовували засідки на воїнів сусіднього племені, намагалися розвідати способи добування вогню, дізнатися, як сусіди заготовляють запас продуктів. Від цього залежало їх виживання. Виживання й добробут будь-якого народу вже тоді залежали й від того, наскільки надійно він міг організувати охорону своїх вождів, і не тільки у воєнний, а й у мирний час. З появою перших держав цих труднощів стало ще більше. Виживання й добробут людей бронзової та залізної діб залежало від того, наскільки вони володітимуть секретами оброблення металу, наскільки міцними, гострими і зручними будуть їхні мечі та списи, наскільки добре вони вмітимуть виготовляти свої щити і зброю, свої луки і стріли, наскільки будуть знайомі з озброєнням і тактикою дій своїх супротивників. Крім того, треба було уміти шукати собі союзників, щоб упоратися з сильнішим супротивником або утримати його від нападу, а для цього треба було вміти домовлятися. А для того, щоб домовитися, треба було знати, кому і які подарунки слід вручити, надзвичайно важливим було знати і про особисті сим-

патії та антипатії сусідських царів і вождів. Не забуваймо й те, що для ведення перемовин необхідно було обов'язково мати достатньо виправних перекладачів. Треба було завжди бути інформованим щодо того, що відбувається в сусідніх землях, треба було знати, чи не готує хто нападу, і якщо готує, то які сили має у своєму розпорядженні і як збирається нападати. Секретів було багато, і одні докладали величезних зусиль, щоб їх зберегти, а інші — навпаки, щоб довідатися. Так було в усі часи й у всіх народів. Ті, хто заснував Рим, не були винятком. Однак римляни зуміли поставити справу дещо краще і чіткіше, ніж більшість їхніх сусідів.

Служби виконання функцій правоохорони, розвідки й контррозвідки з'явилися в Римі майже відразу після заснування міста.

1. Організація охорони вищих посадовців

Тіт Лівій повідомляє, що засновник Рима, Ромул (753–717 рр. до н. е.), ставши царем, насамперед поклопотався про свою особисту охорону, «розуміючи, що для неотесаного люду закони його будуть священними лише тоді, коли сам він зовнішніми ознаками влади вселить пошану до себе, Ромул став і в усьому іншому триматися більш статечно і, головне, завів дванадцять лікторів» (*T. Liv. I. 8. 2*).

За словами Плутарха, попервах ліктори були звичайними «служителями, що палицями розштовхували натовп; вони були підпезані ремнями, щоб негайно зв'язати кожного, на кого їм укаже цар» (*Plutarh. «Romulus». 26*). Причому, на думку Плутарха, саме від латинського *ligare* — «зв'язувати» виникло слово *lictor* — «ліктор». Дуже скоро Ромул зрозумів, що ефективність сторожі буде набагато вищою, якщо оголосити її не просто охороною, а охороною священною. Так він і вчинив.

Це було надзвичайно вдале рішення. З одного боку, ліктори були почесною вартою і цареві належало ходити в супроводі не менш ніж дванадцяти лікторів через свій царський сан. З іншого боку, ніхто не міг дорікнути цареві в боягузливості за те, що він постійно має при собі дванадцять охоронців. І, нарешті, зброя лікторів під вельми слушним приводом стала набагато серйознішою.

Ліктори замість палиць озброїлися топірцями, а **палиця ліктора** (*bacillum*) із звичайної палиці для розгону роззявляк перетворилася

на **лікторський жезл**. Лікторський жезл, так само як і палиця, теж іменувався *bacillum*, але був уже не палицею, а особливим чином прикрашеним церемоніальним жезлом — символом влади. Ремені ж для зв'язування ліктори носили вже не на поясі, як раніше, а прив'язували ними до своїх топірців різки, якими за наказом царя шмагали тих, хто провинився.

Установа лікторської варті не була винаходом Ромула. Він запозичив цей звичай з Етрурії, де царя, який очолював союз 12 головних міст, супроводжували по одному ліктору-охоронцеві від кожного міста. Озброєння ліктора — топірець і фасції — також було запозиченим від етрусків. Однак якщо в Етрурії цей звичай було забуто, а сам союз 12 міст розпався ще в давнині, римляни не тільки перейняли цей звичай, а й набагато чіткіше його регламентували.

Головна зброя лікторів — топірці, що носилися з перев'язаними стрічками зв'язками різок, названими фасціями, або фасками, були ритуальною зброєю, але цими топірцями цілком можна було відбити напад одинців або невеликих груп, які посміли б напасти на царя, та й мати на поясі меч лікторам також не заборонялося. Водночас, фасціями і топірцями ліктори могли на місці виконати вирок — як просто відшмагати винуватця, так і стратити його «за стародавнім звичаєм», який полягав у тому, що засудженого роздягали, прив'язували до стовпа і шмагали до напівсмерті, після чого відрубували голову. А оскільки ліктори вважалися священною охороною, протидія їм розцінювалася ледь не як святотатство, і навіть ім'я римської богині **Секупітас** (*Securitas*), яка втілювала одночасно Безпеку і Верховну владу, утворилося від назви основної зброї лікторів — сокири (*securis*).

Створенням лікторської охорони заходи царя з особистого убезпечення не обмежилися. На додачу до лікторів, які перебували з ним постійно, Ромул завів ще й особисту дружину. Хоча він і був засновником міста, хоч і мав безперечні заслуги, проте, як пише той самий Тіт Лівій, «натовпу Ромул був дорожчим, ніж отцям, а воїнам набагато більше до душі, ніж іншим; триста озброєних охоронців, яких він назвав «швидкими», перебували при нім, не тільки на війні, а й у мирний час» (*T. Liv. I. 15. 8*).

Врешті-решт, недруги все ж таки спромоглися знищити Ромула, але вжиті ним заходи безпеки дозволили йому утримувати владу впродовж 36 років, що на той час траплялося дуже рідко. Наступники Ромула зберегли створені ним гвардійські підрозділи «швидких» (*celerēs*) і

навіть збільшили їхню чисельність. За царя Нуми Помпілія чисельність «швидких» було доведено до **600**, а за останнього римського царя Тарквінія Гордого — до **1200** осіб. Командував «швидкими» начальник, який спеціально призначувався царем, — *tribunus celerum*.

Зі скасуванням царської влади підрозділи «швидких» було ліквідовано, але введено Ромулом сторожу з лікторів зберегли не тільки всі царі, які правили після Ромула, а й усі наступні правителі Риму.

Оскільки царя раніше супроводжувало 12 лікторів, а в республіканський період вищу владу ділили між собою два консули, щорічно призначувані сенатом, кожному консулові було виділено по 12 лікторів. У мирний час найвища влада належала по черзі один місяць одному, а один місяць іншому консулові. Тому **фасції — символ влади, з укладеними в них топірцями, що символізували право вести війну, а також право карати і право милувати, — мали лише ліктори, які супроводжували того з консулів, кому належала того місяця найвища влада.** Частина лікторів з фасціями йшла перед консулом, щоби розчищати дорогу, а частина позаду нього. Другого консула супроводжували ліктори з топірцями, але без приторочених до них фасцій, а попереду йшов лише вістовий*. Отже, **ліктори, котрі супроводжували високопосадовця, завжди мали при собі як топірці, так і фасції. Однак якщо вони йшли з фасціями на плечах, а з топірцями на поясі, це означало лише те, що вони супроводжують відповідного високопосадовця, якому належить віддавати належну шану. Якщо ж фасції на їхніх плечах були скріплені разом із топірцями, це означало, що людина, яку вони супроводжують, не просто вимагає пошани до себе, а й має всю повноту влади.** Під час війн найвищу військову владу і, відповідно, лікторів з фасціями постійно мали обидва консули, якщо командували кожен своїм військом. Якщо ж вони обидва очолювали одну армію, то командували нею через день, по черезно, і топірці з притороченими до них фасціями носили лише ліктори консула, який того дня командував військом.

* В останнє сторіччя існування Римської республіки право мати лікторів з фасціями нерідко привласнювали собі обидва консули. Та 59 року до нової ери Юлій Цезар, обраний тоді консулом спільно з Гаєм Бібулом, відновив, як пише Светоній Транквілл, «стародавній звичай, щоб у ті місяці, коли фаски були не у нього, перед ним усюди ходив вістовий, а ліктори слідували позаду» (Suetonius. «Julius». 20. 1).

У період правління в Римі децемвірів, децемвіра, який правив Римом протягом десяти днів, супроводжували 12 лікторів, а його колегам належало мати по одному ліктору.

Мірою того як у Римі вводились інші вищі магістратури, певна кількість лікторів виділялась і цим посадовцям. По 6 лікторів виділялося для супроводу кожного з преторів, — наступних за значенням після консулів посадовців республіки, коли ті перебували за межами Рима, і по 2 ліктори супроводжувало кожного з преторів, коли вони перебували в самому місті. Проконсулів (колишніх консулів, уповноважених сенатом командувати військом або управляти провінцією), як і консулів, супроводжувало 12 лікторів, а пропреторів (колишніх преторів, уповноважених сенатом командувати військом або управляти провінцією) спершу, як і преторів, супроводжували 6 лікторів, а потім чисельність офіційної пропреторської охорони було символічно зменшено, і пропретора стали супроводжувати лише 5 лікторів. Утім, проконсулам і пропреторам супровід лікторів передбачався не скрізь, а лише на час перебування їх у відведених їм провінціях або на період командування військом у місцях, обумовлених рішенням сенату. Якщо в Римі призначався диктатор, його спершу, так само як і консула, супроводжували 12 лікторів попри те, що диктатор мав набагато більші повноваження. Відмінність полягала лише в тому, що якщо лікторам консула топірці з фасціями належали не завжди, ліктори диктатора постійно носили топірці й фасції. Заступникові диктатора, який іменувався очільником кінноти (*magister equitum*), належала впововину менша охорона — 6 лікторів, але також завжди з топірцями і фасціями.

Так було аж до I ст. до нової ери, однак у I ст. до нової ери, коли диктатори, які призначалися раніше тільки за рішенням сенату і складали свої повноваження не пізніше ніж через шість місяців після призначення, почали узурпувати владу, ситуація змінилася. Диктатори-узурпатори вимушені були оточувати себе набагато численнішою охороною. Започаткував це Сулла, який установивши **81 року до нової ери** свою диктатуру, оточив себе, як пише Тит Лівій, охороною «з 24 фасками, як ніколи не водилося» (*T. Liv. «Perioh». LXXXIX*). Відтоді не лише Луція Корнелія Сулли, а й інших римських диктаторів, які доступалися до влади після нього, а їх у I ст. до нової ери було чимало, постійно супроводжували 24 ліктори.

У мирний час ліктори були вбрані в тоги. Коли ж магістрат, що охоронявся лікторами, відправлявся на війну, він зобов'язаний був, провівши відповідну церемонію в храмі Юпітера Капітолійського, переодягнути своїх лікторів у бойове спорядження і військові плащі. 177 року до нової ери консул Гай Клавдій Пульхр, поспішаючи прибути в отриману від сенату провінцію і якомога швидше прийняти війська, вирушив туди, «не промовивши обітниць, не одягнувши по-військовому лікторів, нікого не повідомивши, окрім свого співтовариша» (*T. Liv. XLI. 10. 5*). У результаті, коли він спробував перебрати командування військами від проконсулів Марка Юнія і Авла Манлія, ті відмовилися йому підкоритися, відповівши, що «слухатимуться консула, коли той, дотримуючись звичаїв предків, виступить з Рима, промовивши спершу належні обітници в Капітолії, супроводжуваний лікторами у військових плащах» (*T. Liv. XLI. 10. 7*). Гаю Клавдію Пульхру довелося повернутися до Рима, виконати необхідні обряди, переодягнути лікторів, і лише після цього він зміг заступити до командування дорученою йому армією.

Ніхто не мав права самовільно завести собі охорону з лікторів. Для того щоб охорона вважалася священною, необхідно було ретельно дотриматися ритуалу. Лише лікторська варта, надана відповідно до рішення сенату і з дотриманням усіх церемоній, була символом влади. Особа, що охоронялася лікторами, перебувала під захистом Римської держави і віддавала накази від імені держави. Ніхто не мав права перепинити дорогу людині, яка супроводжувалася лікторською вартою. Ніхто не мав права не підкоритися.

Звичай беззаперечно підкорятися особі, супроводжуваній лікторами, настільки в'ївся в життя і побут римського суспільства, що, коли у I ст. до нової ери в Римській республіці розпочалися міжусобні війни, перше, що робили ті, хто намагався у збройний спосіб захопити владу, — це заводили собі лікторську охорону з топірцями і фасціями. Так чинили не тільки представники римської знаті, котрі здійснювали заколоти, а навіть раби під час повстання Спартака (73–71 рр. до н. Е.). Як пише про повсталих рабів Анней Флор, «забрані у преторів фасції вони передали своєму керівникові. І він не відкинув їх, цей фракійський воїн — полонений, який став дезертиром, потім — розбійником, а потім завдяки фізичній силі — гладіатором» (*Florus. II. VII. 7*).

Не зникла лікторська варта і з установленням імперського ладу. Імператора, як раніше диктатора, супроводжували 24 ліктори. По 12 лікторів, як і перше, супроводжувало кожного з консулів. 6 лікторів супроводжувало кожного з преторів за межами Рима, і 2 ліктори були в розпорядженні будь-якого претора, коли той перебував в Римі. Виділялися ліктори і для супроводу імператорських легатів, які направлялися куди-небудь. По 1 ліктору, але без приторочених до топіріців фасцій, мали головна весталка і деякі з головних жерців — фасції символізували право накладати покарання і належали лише тим лікторам, котрі супроводжували осіб, які мали таке право. Інколи імператор своїм указом виділяв лікторів для супроводу своєї матері або дружини. Ліктори, які в цьому випадку супроводжували їх, також простували не приторочуючи фасцій до топіріців, що, підкреслюючи високий статус супроводжуваних ними персон, указувало водночас на те, що права на свій розсуд страчувати і милувати ті не мають.

Вказаною кількістю лікторів ніяк не вичерпувався весь перелік осіб, котрі супроводжували римських вельмож. Ліктори були лише частиною охорони і символом влади вищих римських магістратів. Під час війн кожного з римських полководців, окрім лікторів, охороняв ще й загін його солдатів, чисельність якого визначалася обставинами. А в мирний час будь-яка особа, супроводжувана лікторами, крім лікторів, завжди мала поряд ще й чималий супровід із друзів, клієнтів і слуг. Так само значний почет — десятки, а іноді й сотні слуг, рабів, клієнтів, ладних виконати будь-який наказ або доручення, зазвичай супроводжував будь-кого з римських вельмож, які навіть не займали на той момент державних посад і не мали лікторської охорони. Жоден патрицій, жоден знатний плебей не виходив з дому без супроводу хоч би декількох рабів і клієнтів. Для шляхетної особи вийти з дому без супроводу слуг і рабів уважалося майже так само непристойно, як вийти з дому, забувши надіти тогу. Жодна родовита матрона також ніколи б не вирушила куди-небудь без декількох супровідників.

Аж до середини II ст. до нової ери численний почет потрібен був будь-якому представникові римської знаті лише для того, щоб показати свою значущість і забезпечити собі належні шану і повагу, а зовсім не для захисту — ніхто не посмів би напасти в місті на римського сенатора, а тим паче на консула, претора або народного трибуна. Однак від середини II ст. до нової ери загострення боротьби за владу призвело до того, що римським вельможам довелося почати

серйозно піклуватися про свою охорону, і лише ті, хто не намагався боротися за вищі магістратури, могли обмежитися почтом із декількох озброєних домашніх рабів. Ті ж із senatorів, хто боровся за владу, вимушені були формувати для своєї охорони власні озброєні загони, залучаючи туди не тільки своїх рабів і не тільки збіднілих римлян із кола своїх клієнтів, а й найманців з інших племен, а також гладіаторів. Причому гладіатори особливо цінувалися, з огляду на відмінну фізичну підготовленість і виняткове вміння володіти зброєю. Іноді між такими угрупованнями влаштувалися цілі битви, як це було, наприклад, між загонами Тіта Аннея Мілона і Публія Клодія, а з початком громадянських війн деякі римські полководці використовували свої загони гладіаторів для найбільш зухвалих вилазок під час облог фортець. Так, зокрема, чинили Децим Брут в обороні Мутіни і Луцій Антоній в обороні Перузії (детальніше про це розказано в розділі «Давньоримський «спецназ»»).

Після того як низка громадянських війн завершилася цілковитою перемогою Октавіана і створенням ним імперії, самовладдя римської знаті було різко обмежено. Відтоді і аж до V ст. нової ери приватні особи могли мати лише порівняно невелику особисту охорону — цілком достатню, щоб убезпечити від розбоїв на дорогах у подорожі, але не більше. Ці обмеження діяли аж до кінця IV ст. нової ери. Утім, від кінця IV ст. нової ери, особливо після переділення єдиної імперії на Західну і Східну імперії, коли обидві вони стали потерпати від частих нашеств'я варварів, а Західна Римська імперія буквально затріщала по швах, вищій римській знаті було знову дозволено, як доповнення до імперських військ, заводити великі особисті військові загони. Воїни цих загонів, букеларії (*bucellarii*), були кіннотниками і набиралися переважно не з римських громадян, а з гунів і готів. Кількість букеларіїв у великого вельможі могла сягати декількох сотень і навіть тисяч душ. За бойовими якостями прекрасно навчені та озброєні букеларії перевершували тодішніх звичайних римських солдатів, оскільки в період занепаду імперії римські солдати були вже зовсім не тими, що в період розквіту Римської держави. Букеларії не були простими найманцями. Вони набували особливого статусу «товаришів» вельможі, який найняв їх. Це позначалось і на оплаті, і на стосунках. У бою вони не відходили від свого пана і намагалися захищати його до останньої змоги, а якщо їхній господар гинув не в бою, а від зради або чужих підступів, прагнули помститися. Стаючи на службу, букеларії

присягали на вірність своєму панові і римському імператорові, проте нерідко вірність панові була для них важливішою. Ось, наприклад, що, за словами Григорія Турського, трапилося після того, як **454 року** імператор Валентиніан III, побоюючись, що той може зазіхнути на його владу, підступно вбив запрошеного до імператорського палацу полководця Флавія Аеція: «він убив Аеція без жодного на те приводу. Однак пізніше, коли імператор Валентиніан, сидячи у кріслі на Марсовому полі, виголошував промову, звернену до народу, він сам загинув від меча Окцили, охоронця Аеція» (*Gr.Turonensis. II. 8*). Аж рік вірний букеларій очікував на свій шанс, і **455 року** зумів помститися. Таку вірність, звичайно ж, не можна було забезпечити тільки за гроші. Вірність забезпечувалася ще й тим, як поводитися, як ставилися до своїх охоронців певні особи.

Ще в республіканський період вищих посадовців республіки — консулів або преторів, яким доручалося ведення війни, — крім лікторів, супроводжувала особлива когорта добірних воїнів — преторська когорта. Преторські когорти використовувалися не тільки для охорони командувача, а й як ударні загони, що їх полководець за необхідності кидав на найвідповідальніші ділянки бою, щоб переломити хід битви.

У період імперії преторські когорти, що охороняли главу держави, були перетворені в **преторіанську гвардію** — особисту гвардію імператора. Це зробив перший римський імператор Октавіан Август, залишивши собі, крім цього, й особливу особисту охорону, про що буде докладніше розказано трохи далі. Попервах преторіанська гвардія складалася тільки з 3000 вояків, а згодом її чисельність було доведено до 9 когорт (по 1000 душ у кожній).

Остаточно структура преторіанської гвардії оформилася за імператора Тіберія, за наказом якого в 21–22 рр. нової ери на околицях Рима для преторіанської гвардії було побудовано спеціальний військовий табір-фортецю (*castra praetoria*) — вельми значну на ті часи споруду, розміром 380 x 480 м, зі стінами 2 м завтовшки і 4,7 м заввишки.

Преторіанські гвардійці служили не 25 років, як звичайні легіонери, а лише 16 років і отримували по два денарія (32 аси) на день, тоді як платня простих легіонерів складала всього 10 асів на день. Так було за Октавіана Августа і за Тіберія. (Зазначмо, що денарій на той час був високопробною срібною монетою, вагою близько 4 грамів.) Надалі номінальний розмір платні іноді змінювався, особливо від кінця II

сторіччя, коли в Римі посилилась інфляція, однак реальна купівельна спроможність і співвідношення окладів преторіанських гвардійців і солдатів-легіонерів завжди залишалися приблизно такими самими. Командував преторіанською гвардією префект преторія (*praefectus praetorii*). Іноді призначалися два префекти преторія. Формально це робилося для того, щоб не перенавантажувати цього посадовця численними і відповідальними завданнями, однак призначення двох префектів преторія, безперечно, мало і ще одну мету — утримати їх від спроб узурпувати владу. З цих же міркувань префекти преторія призначалися здебільшого не з сенаторського стану — наймогутнішого і найвпливовішого, а з менш престижного стану вершників.

Якийсь час преторіанська гвардія була надійною опорою імператора. Проте час минав. За владу імператорам доводилося боротися не стільки із зовнішніми супротивниками, скільки з внутрішніми, причому не з простолюдинами, а передовсім із власним оточенням. За цих умов і кожен з імператорів, і їхні суперники докладали всіх зусиль, аби домогтися підтримки преторіанської гвардії. Імператори робили це відверто, а їхні супротивники — таємно. Преторіанська гвардія дедалі більше втягувалася в палацові інтриги. Ті імператори, котрі доступалися до влади за сумнівних обставин, вимушені були виплачувати преторіанцям надміру щедрі дарунки. **41 року** імператор Клавдій, який прийшов до влади після вбивства Калігули, пообіцяв виплатити кожному з воїнів по 15 000 сестерціїв* і був, за словами Светонія Транквілла, «першим з цезарів, який купив за гроші відданість війська» (*Sueton. Claud. 10. 3*). Приклад виявився заразливим. Минуло якихось тринадцять років, і **54 року** імператор Нерон, який заступив померлого за таємничих обставин Клавдія, домігся визнання преторіанською гвардією, виплативши «такі ж щедрі» грошові подарунки (*Tacit. Annales. 12. 69*).

* Спершу сестерціїв з'явився в Римі як срібна монета. Римські сестерції карбувалися зі срібла аж до 44 року до нової ери. Потім сестерції стали чеканити з бронзи. До 43 року до нової ери сестерціїв дорівнював двом з половиною мідним асам. Від 43 року до нової ери він став дорівнювати чотирьом мідним асам. Чотири сестерція, своєю чергою, складали срібний денарій. Від I ст. до нової ери і аж до початку III ст. нової ери бронзовий сестерціїв був основною рахунковою одиницею римської грошової системи. Римські автори могли позначати ціни і в асах, і в денаріях, і в авреусах, і в талантах золота або срібла, але найчастіше ціни, доходи і нагороди обчислювалися тоді саме в сестерціях.

На якийсь час грошові подачки забезпечували вірність преторіанських гвардійців, але подібна щедрість лише розбещувала. **68 року** непродумана політика Нерона призвела до того, що проти нього повстали спершу Віндекс, а потім Клодій Макр і Сервій Сульпіцій Гальба. Віндекс був розбитий надісланими проти нього Нероном військами. У Нерона вистачило би війська, щоб перемогти й інших претендентів, але його зрадив його власний префект преторія Німфідій Сабін, який переконав преторіанців покинути імператора, після чого тому не залишалося нічого іншого, як заповідати собі смерть.

Гальба, який заступив Нерона і став імператором, намагався провадити тверду політику і, не запобігаючи ні перед ким, спробував «прикрутити гайки», проте зробити це було вже не так просто. Збунтувавшись, преторіанські гвардійці вбили Гальбу та оголосили імператором Отона, який роздав їм чимало подачок і обіцяв дати ще більше. Імперію стрясали заколоти і боротьба за владу. **69 рік нової ери**, що почався вбивством Гальби, надалі було прозвано «роком чотирьох імператорів», оскільки Отон того ж року був, своєю чергою, скинутий Вітеллієм, а Вітеллія скинув Веспасіан.

Досвідчений полководець Веспасіан, зробивши своїм співправителем свого сина Тіта, теж людину вельми досвідчену й рішучу, і доручивши йому контроль над преторіанською гвардією і всіма таємними службами імперії, зумів знову зробити преторіанську гвардію вірною опорою трону. Так тривало весь період правління першої династії Флавіїв (**69–96 рр.**), і пізніше, в період правління досить стабільної династії усинювлених імператорів і Антонінів (**96–192 рр.**), преторіанська гвардія не мала прямого впливу на політичні процеси. Винятком можна вважати лише виступи преторіанської гвардії **97 року**, що змусили тодішнього імператора Нерву, чоловіка немолодого та бездітного, призначити своїм спадкоємцем улюбленого військами полководця Марка Ульпія Траяна. Однак з падінням династії Антонінів вплив преторіанської гвардії різко зріс. Ті, хто повинен був убезпечувати імператорів, відчули можливість садити їх на престол і скидати. Останній з Антонінів, імператор Коммод, був убитий змовниками з гурту його найближчих довірених осіб. Ходили чутки, що префект преторія Пертінакс знав про змову, втім, чи були ці чутки правдою, сказати важко, — згідно з офіційною версією тодішніх властей, преторіанська гвардія залишалася вірною Коммодові і не знала про замах. Та хай там що було, був чи не був

Пертінакс причетним до змови, це не пішло на користь ні йому, ні стабільності правління. Стале уявлення про імператорську владу як про щось непорушне похитнулося. Коммод був не дуже вмілим правителем, проте очолював імперію більш ніж 12 років. Обраний рішенням римського сенату імператором на зміну Коммодові, Пертінакс був повалений преторіанською гвардією вже за якісь неповні три місяці свого правління, причому преторіанські гвардійці дійшли до такого зухвальства, що влаштували потім торги за право отримати імператорську владу і продали це право Дідієві Юліану.

Свавілля преторіанців приборкав Септимій Север, який скинув Дідія Юліана і започаткував власну династію. Проте з падінням останнього з Северів, Александра, в Римській імперії настав період нестабільності, названий «Епохою солдатських імператорів», який тривав 50 років — **від 235 по 285 рік**. Це була епоха постійних заколотів, і мало кому з тодішніх імператорів щастило утриматися при владі хоч би кілька років.

Завершилася ця епоха приходом до влади Діоклетіана, сина рабавільновідпущеника, причому одночасно з цим завершилася й ще одна епоха в житті Риму, яка тривала **від 27 року до нової ери по 284 рік нової ери**, — «принципат», тобто період, коли імператор уважався першим серед громадян — принцепсом, бо Діоклетіан ввів для себе інший титул — домінус, тобто пан, і новий державний лад Риму став називатися «домінатом».

Діоклетіан повністю реорганізував усю систему державної влади, заснувавши замість колишнього єдиновладдя одного імператора тетрархію — особливу систему правління відразу чотирьох імператорів — двох повновладних імператорів-августів і двох імператорів-цезарів, котрі мали власні володіння, але були підлеглі августові, — в якій сам продовжував грати провідну роль, утім, оголосивши, що через двадцять років зречеться влади. За задумом Діоклетіана, кожний з цезарів через двадцять років повинен був стати августом, і своєю чергою призначити собі наступника, цезаря, який заступив би вже його самого через наступні двадцять років. Йому здавалося, що так можна буде найкращим чином забезпечити і управління величезною імперією, і водночас стабільність і спадкоємність влади. Реорганізував він і систему охорони імператорів. Для своєї охорони він завів нових охоронців, назвавши своїх піших стражів протекторами доместиками (*protectores domestici*), що дослівно перекладається як

«домашня варта», і об'єднавши їх в особливі загони — схоли. Крім піших стражників, для охорони імператора було сформовано і загони кінних охоронців — *scholae palatinae* (палатинські схоли*), які дістали найменування від назви Палатинського палацу, що слугував тоді головною резиденцією імператора в Римі. Солдат палатинських сход іменувався *scholaris palatinae*, або просто *scholaris*.

Навіть рядові протектори доместики і рядові солдати палатинських сход мали досить високий статус, що відповідав приблизно статусові центуріона легіонерів, тому, крім несення служби з охорони імператора, протектори доместики і солдати палатинських сход, у разі потреби, могли направлятися для виконання різних особливих доручень як у Римі, так і в провінціях.

Протекторів доместиків і солдат палатинських сход стало дещо менше, ніж преторіанців. Протектори доместики були організовані в 10 загонів — сход, кожна з яких мала власну назву. Командував ними *comitis domesticorum* — коміт доместиків [в іншому варіанті написання *comes domesticorum* — комес доместиків]. Палатинських сход також було 10, і кожна з них також мала свою назву. Палатинськими схолами командував свій коміт.

Коміт доместиків мав статус урядовця найвищого рангу — *vir illustris* (ясновельможний муж). Коміт, який командував палатинськими схолами, також мав статус *vir illustris*. Утім, незважаючи на це, обидва коміти мали значно менше влади, ніж колишній префект преторія. Якщо останній і командував усією преторіанською гвардією, і відповідав за забезпечення особи імператора, і водночас був керівником розвідки і контррозвідки імператора, то коміт доместиків відповідав тільки за особисту безпеку імператора. При цьому її забезпечував і коміт палатинських сход, що давало перехресний контроль. Водночас обидва коміти, командувачі імператорської охорони, попри те, що самі мали найвищий чиновницький ранг, підкорялися, крім імператора, ще одному чиновникові вищого рангу — магістрові офіцій (*magister*

* За одними даними, і загони протекторів доместиків, і загони палатинських сход були сформовані імператором Діоклетіаном, причому одночасно. За іншими даними, за Діоклетіана всі охоронці імператора, і піші, і кінні, іменувалися протекторами доместиками — домашньою вартою, а організаційне розділення їх на протекторів доместиків і палатинські схоли відбулося за імператора Константина Першого.

officiorum), чия посада в дечому відповідала посаді прем'єр-міністра. Та й це було ще не все — за безпеку відпочинку імператора відповідав ще один чиновник вищого рангу, який корився тільки імператорові, — препозит священної спальні (*praepositus sacri cubiculi*), який мав власний штат охоронців. Усе це забезпечувало максимальний перехресний контроль і ускладнювало можливість замаху.

Чисельність преторіанської гвардії, що охороняла раніше імператорів, була порівнянна з чисельністю двох римських легіонів. Ця була могутня сила, здатна навіть самотійно вести битви, проте саме її потужність дозволяла їй періодично брати участь в переворотках, скидаючи або садячи на трон імператорів. Тепер же кількість протекторів доместиків і солдатів палатинських схол була цілком достатньою для убезпечення особи імператора, але водночас абсолютно недостатньою для того, щоб їхні очільники могли самотійно затіяти переворот. Надалі чисельність схол імператорської охорони іноді змінювалася, але ніколи вже не досягала чисельності колишніх когорт преторіанської гвардії.

З установою загонів протекторів доместиків і палатинських схол преторіанську гвардію не було відразу розпущено, але її статус різко знизився, тим паче що Діоклетіан не дуже любив Рим і правив імперією то з Нікомедії, то зі Сплита, де побудував собі прекрасний палац. Преторіанська гвардія, як і перше, охороняла римські палаци, проте її чисельність було значно скорочено.

Добровільне зречення Діоклетіаном влади, яке він 305 року не тільки задекларував, а й дійсно вчинив, не дало очікуваного результату — миру і згоди. Між новими тетрархами розпочалися розбрати, які переросли у кровопролитні війни. **312 року** преторіанці підтримали імператора Максенція, котрий правив тоді Італією, в його боротьбі з імператором Константином Першим. Проте Максенцій зазнав поразки і загинув. Після цього, за наказом імператора Константина Першого (Константина Великого), **преторіанську гвардію було ліквідовано**. Це остаточно завершило розпочате Діоклетіаном реформування системи охорони імператора.

Цікаво, що, розформувавши преторіанську гвардію, імператор не скасував посади префекта преторія, а надав їй нового змісту. Префекти преторія стали найвищими урядовцями імперії, наступними за рангом після імператора. Префект преторія в період домінування, як і імператор, міг їздити на золотій колісниці та, як імператор, носив розшити

візерунками пурпурову тогу з тією лише різницею, що в імператора пурпура тога сягала підлоги, а у префекта преторія — лише колін. Останній виконував функції контролю над діоцезами, міг знімати і призначати, доповідаючи про це імператорові, намісників провінцій і видавати укази, а також був найвищою юридичною інстанцією імперії. Після розгляду справи префектом і ухвалення ним рішення скасувати це рішення міг тільки імператор, але подавати скаргу імператорові на рішення префекта преторія звичаю не було.

Не можна сказати, що ця реформа повністю унеможливила змови і перевороти, але все-таки вона на якийсь час значно зміцнила стабільність державної влади.

Це була остання істотна реформа системи імператорської охорони. З офіційним остаточним розділенням Римської імперії 395 року на Західну та Східну за синів імператора Федосія Першого (379–395 рр.) — Гонорія, який став імператором Західної Римської імперії (393–423 рр.), і Аркадія, який став імператором Східної Римської імперії (383–408 рр.), кожний із братів-імператорів отримав своїх протекторів доместиків і своїх солдатів палатинських схол. У такому вигляді система охорони імператора зберігалася в Західній Римській імперії аж до її падіння, тобто до 476 року, коли було скинуто останнього римського імператора.

Наскільки велику увагу приділяли своїй охороні римські імператори?

Охорону мали всі римські імператори, але, звичайно ж, ставлення кожного з них до організації власної охорони було різним. Одні були простими у спілкуванні, інші — підозріливими. Багато що залежало і від конкретної ситуації в країні. Так, Октавіан Август, який не був ні боязким, ні замкненим і в принципі не відзначався зайвою підозрілістю, застосовував особливі запобіжні засоби у дні, коли проводив перегляд списків сенаторів. Робив він це не дуже часто — лише тричі: 28 р. до н. е., 18 р. до н. е. і 4 р. н. е., але, за словами Светонія Транквілла, «при цьому він сидів на головному кріслі у панцирі під одягом і при зброї, а навколо стояли десять найсильніших його друзів з сенату. Кремуцій Корд пише, що і сенаторів до нього підпускали лише поодинці та обшукавши*» (*Suetonius. «Augustus». 35. 1–2*).

* Слід сказати, що деякі менш популярні, ніж Октавіан Август, імператори вимушені були вимушені застосовувати задля своєї охорони ще суворіші заходи безпеки. Так, про імператора Клавдія, який доступився до влади за вельми

Перегляд списків вершників і senatorів був процедурою вельми відповідальною, і подібні запобіжні заходи не були зайвими — адже чимало людей було позбавлено свого звання, і ці особи цілком могли спробувати негайно помститися. Підвищені запобіжні заходи Октавіан Август застосовував і в багатьох інших випадках, коли того вимагали обставини, наприклад тоді, коли отримав звістку про поразку в Германії військ свого намісника Квінтілія Вара: «дізнавшись про це Август наказав розставити в місті варту, щоб уникнути заколотів» (*Suetonius. «Augustus». 23. 1*).

Октавіан вступив у боротьбу за владу 44 року до н. е. зовсім ще молодим хлопцем. 43 року до н. е. він став тріумвіром, а 27 року до н. е. — імператором-августом, пробувши потім імператором іще 41 рік. Багато разів проти нього влаштовувалися змови. Багато разів його намагалися вбити. Однак правильно організована система імператорської охорони і та увага, яку він їй приділяв, дозволили Октавіанові Августу дожити до 76 років, не випускаючи з рук важелів управління Римською державою, і спокійно померти 14 року до н. е. своєю смертю в пошані й повазі. Тих же імператорів, які не приділяли уваги своїй охороні, чекала зовсім інша доля — нікому з імператорів, які послабляли увагу до своєї охорони, не вдавалося правити країною хоч скільки довго — негайно з'являлися змовники, які мріяли про захоплення влади, і вбивць не могли стримати ні титули, ні вік, ні слава, ні любов народу. За будь-яких колишніх заслуг правитель утримував владу лише доти, доки ретельно піклувався про свою охорону.

сумнівних обставин, а тому відчував себе попервах досить невпевнено, Светоній Транквілл писав, що «навіть у перші дні правління, прагнучи показати себе простим і доступним, він наважувався вийти на бенкет тільки під охороною списноносців і з солдатами замість прислужників, а відвідуючи хворих, всякий раз наказував наперед обшукувати спальню, обнишпорюючи і перетрушуючи матраци і простирадла. А надалі навіть ті, хто приходив до нього з привітом, всі до одного ретельно обшукувалися: лише насилу і не відразу погодився він увільнити від обмацування жінок, хлопчиків і дівчаток та не відбирати у проводирів чи писарів їхні скриньки з пір'ям і грифелями» (*Suetonius. «Claudius». 35. 1–2*).

2. Як і з кого комплектувалася охорона вищих посадовців Римської республіки, а потім охорона римських імператорів

Для того щоб охорона мала змогу ефективно виконувати своє призначення, необхідно було не тільки набрати належну кількість людей, забезпечивши їх грошми, харчуванням, одностроями, і не тільки озброїти їх відповідною зброєю. Надзвичайно важливим було підібрати людей вірних і відданих, — тільки в цьому разі на охорону можна було покластися.

Охорона Ромула і п'яти наступних римських царів (як лікторська, так і особиста) набиралася серед римських громадян. Для царів, обраних рішенням Ради отців і народного зібрання, це було якнайкращим рішенням. Останній римський цар Тарквіній Гордий, який доступився до влади внаслідок державного перевороту і правив, не дуже зважаючи на Раду отців і народне зібрання, не міг повністю довіряти співгромадянам. Тому, крім лікторської охорони, «Тарквіній створив для себе самого охорону з найзухваліших мужів, озброєних мечами і списами, як з місцевих людей, так і з чужоземців, які ночами розташовувалися навколо царського палацу, і вдень, коли він виходив, супроводжували його туди, куди він прямував, і надійно забезпечували йому безпеку від зловмисників» (*Dionysios. IV. XLI. 3*). Діонісій Галікарнаський не уточнює, чи став Тарквіній Гордий по-новому формувати загін целерів, чи заснував ще один додатковий загін для своєї охорони, проте такий підхід до формування своєї охорони дозволив цареві підсилити перехресний контроль охоронців один над одним. Попри те що дуже багато хто був незадоволений царем, він 24 роки утримував владу, і ніхто не спромігся організувати на нього успішний замах.

А ось особовий склад охорони посадовців періоду ранньої республіки набирався тільки з римлян. У республіці з патріархальними устоями це було найбільш вдалим рішенням. У ліктори, а під час війн і в преторські когорти, що супроводжували римських полководців, набиралися найбільш досвідчені воїни та юнаки з найбільш знатних римських родин. Єдиним їхнім завданням було запобігти нападів іноземного супротивника — уберегти консула або претора від засідки, не дати вночі пробратися до його намету ворожому лазутчикові, берегти життя полководця під час битви. Про те, що життю римлянина може загрожувати не лише іноземець, а й римлянин, годі було й думати.

У II ст. до нової ери ситуація почала змінюватися. Военні успіхи Риму і розширення його володінь, разом зі збагаченням римської знаті й посиленням військової потужності держави, призвели до сильнішого розшарування самого римського суспільства, а також до зміни суспільної моралі. Якщо раніше римські жінки народжували стільки дітей, скільки могли, а шлюбні зв'язки були майже непорушними, то від II ст. до нової ери, попри зростання добробуту, особливо у знатних сімействах, народжувати римлянки почали дедалі менше, а розлучення стали явищем буденним. Раніше стримувальним чинником, що в разі незгод запобігав кровопролиттю між сім'ями знаті, служили їхні тісно переплетені родинні зв'язки. З ослабленням міцності сімей цей чинник ставав набагато менш вагомим — адже чоловіка або дружину можна було легко змінити, а крім того, падіння народжуваності призводило до того, що родинні зв'язки сімейств ставали не так тісно переплетеними, як раніше.

Захоплення Римом величезних територій, що казково збагатило римську аристократію, мало і ще один несприятливий для міцності римського суспільства демографічний аспект. Ось що писав Аппіан: «У завойованій землі римляни всякий раз виділену їй частину негайно розподіляли між поселенцями, або продавали, або здавали в оренду; необроблену ж унаслідок війн частину землі, кількість якої суттєво зростала, вони не мали вже часу розподіляти на ділянки, а від імені держави пропонували обробляти її всім охочим на умовах здання щорічного урожаю в такому розмірі: одну десяту частину посівів, одну п'яту насаджень. Визначено було також плату і за пасовища для великої і дрібної худоби. Римляни робили все це з метою збільшення чисельності італійського племені, на яке вони дивились як на плем'я великою мірою працелюбне, а також щоби мати у своїй країні союзників. Одначе результат вийшов протилежний. Річ у тім, що багатії, захопивши собі велику частину не поділеної на ділянки землі, з часом упевнилися, що ніхто її ніколи у них не відніме. Розташовані поблизу від належних їм земель невеликі ділянки бідняків багаті почасті скуповували з їхньої згоди, почасті відбирали силою. Таким чином багатії стали обробляти розлогі простори землі на рівнинах замість ділянок, що входили до складу їхніх маєтків. При цьому багатії користувалися купленими рабами як робочою силою, роблячи з них ратаїв і пастухів, щоб не відволікати роботою коло землі вільнонароджених від несення військової служби. До того ж

володіння рабами приносило багатіям велику вигоду: у вільних від військової служби рабів безперешкодно збільшувалося потомство. Все це призводило до надмірного збагачення багатіїв, а водночас і збільшення в країні кількості рабів. Навпаки, кількість італійців зменшувалася, вони втрачали енергію, оскільки їх пригноблювали бідністю, податки, військова служба» (*Appian. «В. С.» I. 7*).

Римські багатії призначали управителями своїх маєтків не вільних римлян, а своїх рабів. Пояснювалося це тим, що, по-перше, рабів було набагато простіше контролювати, по-друге, первісні римляни традиційно клопоталися веденням власного господарства, а по-третє, після підкорення Македонії, Греції, Карфагена, елліністичних держав Азії рабовласник міг купити собі раба-управителя, добре ознайомленого з усіма досягненнями тодішньої агрономії та здатного найкращим чином вести господарство. Самі ж римляни, попри свої визначні воєнні успіхи, значно поступалися у той час багатьом іншим народам, і передусім грекам, в умінні грамотно вести господарство. З тих самих причин ремісники-раби витручували ремісників-римлян. Римських багатіїв лікували раби-лікарі, їхні будинки будували раби-архітектори, їхні скульптури і скульптури їхніх предків вирізьблювали з каменю раби-скульптори, картини і фрески в їхніх будинках і віллах малювали раби-художники, зачіски їм робили раби-перукарі, одягали їх раби-кравці, взували раби-шевці, їх розважали раби-артисти, їхніх дітей учили граматиці, філософії та іншим наукам раби-вчителі. Виходило так, що з рабами римські багатії спілкувалися значно більше, ніж із простими римськими громадянами, і про потреби громадян теж нерідко дізнавалися тільки через рабів.

У Римі віддавна існував звичай відпускати найбільш відданих рабів на волю. Колишні раби, ставши вільновідпущениками, не могли обіймати деякі з виборних посад, але отримували римське громадянство і записувались у трибу свого колишнього господаря, при цьому вільновідпущеники ставали клієнтами свого колишнього господаря — патрона, надавали йому різні послуги, користуючись натомість його підтримкою. Зазвичай саме вільновідпущеники вели справи своїх патронів в інших провінціях, управляли маєтками тощо. Завдяки підтримці своїх патронів вільновідпущеники не тільки багатішали (а деякі з них, котрі ще недавно були рабами, самі спробували стати власниками тисяч рабів), а що важливіше, такі вільновідпущеники могли забезпечити своїм дітям набагато кращу кар'єру, ніж та, яку

могли забезпечити своїм дітям римські бідняки. Нащадки цих вільновідпущеників, які вважалися вже повноправними громадянами, нерідко ставали римськими вершниками і навіть сенаторами.

З одного боку, римські громадяни користувалися набагато більшими правами і привілеями, ніж раби і вільновідпущеники. Але з іншого — деякі раби і багато вільновідпущеників були незрівнянно заможнішими й впливовішими, ніж прості римляни, і забезпечували своїм дітям набагато краще майбутнє.

Для високопоставлених рабів отримання римського громадянства означало передусім отримання статусу. Всіляко прагнули отримати римське громадянство і жителі італійських громад, що потрапили під владу Рима, а також жителі провінцій.

У цьому процесі були як позитивні, так і негативні для міцності Римської держави аспекти.

Позитивним було те, що Рим у такий спосіб легко відновлював людські втрати, що їх держава зазнавала в ході постійних війн. Позитивним чинником було й те, що будь-яка діяльна і здібна людина, навіть будучи сином раба, могла сподіватися стати римським громадянином, при цьому нові громадяни прагнули якнайскоріше поріднитися з корінними римськими громадянами і зблизитися з ними — римське суспільство не було замкненим і закритим.

Проте з падінням народжуваності корінних римлян механічне збільшення кількості римських громадян за рахунок надання римського громадянства рабам і провінціалам мало і деструктивну функцію.

Система, що склалася, тепер почала поступово відокремлювати римську аристократію від римських громадян. Знатні вельможі радше протегували своїм вільновідпущеникам або вільновідпущеникам своїх друзів, ніж пересічним, не залежним від них римлянам. До цього слід додати й те, що саме в той час у Римі серед частини нових римських громадян почали з'являтися земляцтва, чого раніше не було. У результаті дуже часто земляки із загалу вільновідпущеників і провінціалів могли легше досягати успіхів у справах, аніж звичайні римляни, які не мали заступництва.

Римське суспільство від початку утворилося від змішання декількох племен і завжди приймало до себе нових членів. Проте за часів високої народжуваності іноземці, які стали римськими громадянами, чи то вільні громадяни, які переселилися з інших міст, чи раби, які отримали свободу, швидко асимілювалися серед римлян. І це не обмежувалося

носінням римського одягу, дотриманням римських традицій і знанням латинської мови. Отримане ними римське громадянство природно скріплялося численними родинними зв'язками з римлянами, і якщо не вони самі, то вже їхні діти відчували себе не сабінами, умбрами, етрусками, вольсками або еквами, а частиною римського народу і лише його. Зі зниженням народжуваності серед самих римлян і з отриманням римського громадянства дедалі більшою кількістю вихідців із провінцій Рим уже не міг «переварити» всю цю масу, зробивши її єдиним цілим. Поява в Римі серед римських громадян національних громад, які протегували насамперед своїм землякам, звичайно ж, не відповідала інтересам решти римлян і суспільства в цілому.

Римом, як і раніше, правила римська родова знать, але розрив між інтересами знаті та інтересами решти римських громадян різко збільшився. До того ж посилилася боротьба між різними кланами римської знаті за владу. І раніше серед римської знаті були родини більш і менш впливові. Якщо ми подивимося список посідачів вищої влади римської республіки — консулів, то побачимо, що хоча римський сенат завжди складався з декількох сотень осіб, консулами найчастіше були представники дуже небагатьох родин. Причому найбільш впливові сімейства могли похвалитися десятками консулів зі свого роду, тоді як решта senatorів могла тільки мріяти про призначення на таку високу посаду. Те саме можна сказати і про призначення преторів, цензорів, народних трибунів, еділів, намісників провінцій.

До кінця II ст. до нової ери декілька найбільш могутніх родин Риму настільки посилилися, що почали претендувати на абсолютну владу. Боротьба за владу зі стін сенату виривалася на римські вулиці, а з початком I ст. до нової ери навіть і на поля битв. Римляни вперше за багато сторіч стали піднімати зброю проти римлян. Почалася епоха змов, громадянських війн, диктатур.

Різко зменшена народжуваність римлян і боротьба між самими римлянами призвели до зміни складу охорони римських вельмож.

479 року до нової ери один з римських родів, рід Фабіїв, звернувся до сенату з проханням дозволити йому самостійно вести війну проти міста Вейї. «Хай же інші війни, — переконував senatorів глава роду Фабіїв, консул Цезон Фабій, — будуть вашим клопотом, а вейянських ворогів надайте Фабіям. Ми порукою, що велич римського імені не зазнає збитку. Ця війна буде нашою, начебто війною нашого роду, і ми маємо намір вести її власним коштом, від держави ж не буде по-

трібно ні воїнів, ні грошей» (*Т. Liv. II. 48. 8*). У результаті, як пише Тіт Лівій, сенат дав на те свою згоду, і чоловіки роду Фабіїв «за загального захоплення» пройшли вулицями Рима до міських воріт — «триста шість воїнів, всі патриції, всі одного роду, з яких будь-кого найстрогіший сенат повсякчас міг би призначити вождем, йшли, загрожуючи знищити народ вейян силами однієї родини» (*Т. Liv. 49. 4*).

Фабії виявили явну зухвалість. Протягом якогось часу їм справді таланило досить успішно битися з вейянами і навіть наводити на тих страх, але потім вони все-таки потрапили у влаштовану на них вейянами засідку, і з усіх Фабіїв живим залишився тільки один. Одначе для нас тут цікавим є насамперед те, що **тоді Фабії вели війну силами одного лише свого роду. Всі воїни їхнього загону були патриціями!** У ті роки жоден глава римського роду і уявити собі не міг, щоб його охороняв раб або чужоземець. Главу сімейства охороняли родичі — численні й віддані. Утім, так було тільки в ті роки, коли кожна римська матрона виходила заміж лише один раз і мала до десяти та більше дітей. Надалі ситуація змінилася. До початку I ст. до нової ери деякі римські родини були настільки багатими, що могли набрати за свій рахунок декілька легіонів, але ці легіони треба було набирати за гроші. Самі ж римські сімейства, як бідні, так і багаті, стали набагато менш численними, ніж раніше.

Тепер главу багатієї родини охороняли вже не родичі, а раби, вільновідпущеники або клієнти. Особливо ж надійними охоронцями вважалися гладіатори*. Обумовлювався такий підхід до підбору охорони вельми прагматичними міркуваннями: це дозволяло не тільки забезпечити підбір добре підготовлених охоронців, — охорона з рабів і чужинців, які отримали або сподівалися отримати римське громадянство завдяки вірній службі своєму патронові, була до того ж ще й надійніша, ніж охорона з римлян, оскільки охорону з римлян простіше було перекупити грошима чи обіцянками. Навіть римські посадовці, як вже мовилося вище, крім офіційної охорони з лікторів, нерідко мали й додаткову, часто набагато численнішу охорону з рабів і клієнтів.

Преторські когорти, що охороняли під час війн римських полководців, тоді ще комплектувалися з римлян, але вже Гай Юлій Цезар з

* Про те, як використовували у той час для охорони і виконання інших доручень гладіаторів, детальніше розповідається в розділі «Давньоримський «спецназ»».

початком громадянської війни обзавівся ще й особистими охоронцями із прославлених своїми лютістю і вірністю уродженців іспанського міста Калагурріс (нині Калахорра). Вбрані в римський одяг і римську зброю калагуританці складали внутрішнє кільце охорони, а решта воїнів його преторської когорти — зовнішнє кільце. Калагуританська варта, що погано розмовляла латиною і не мала в Римі ні знайомих, ні родичів, в умовах громадянської війни була набагато надійнішою, ніж охорона з римських громадян. Калагуританці як чужинці розуміли, що весь їхній добробут у Римі тримається тільки на прихильності до них і на благополуччі того, кого вони охороняють.

44 року до нової ери Юлій Цезар був убитий змовниками просто в курії, на засіданні римського сенату, але провини калагуританської сторожі в тому не було — покладаючись на свою славу й недоторканність, він, не знаючи про небезпеку, йдучи в курію «відмовився від супроводу охорони з іспанців із мечами» (*Suetonius. «Julius». 86. 1*). Наступник Цезаря, усиновлений ним за заповітом Гай Октавій, який прибрав ім'я Гай Юлій Цезар Октавіан (майбутній Октавіан Август), вступивши в боротьбу за владу, також завів собі калагуританську варту, що доповнювала його преторську когорту. Калагуританці були з ним упродовж усього періоду громадянських війн, аж до 30 року до н. е., але «супровід свій із калагуританської варти він розпустив після перемоги над Антонієм» (*Suetonius. «Augustus». 50. 1*).

Чому Октавіан сформував особисту охорону з калагуританців, а не з римських громадян, зрозуміло — причини для цього у нього були ті самі, що й у Юлія Цезаря. Але чому калагуританські охоронці влаштовували Октавіана аж до 30 року до н. е., а 29 року до н. е. він відмовився від їхніх послуг?

Калагуританців було усунуто зовсім не через якусь власну смуту і зовсім не через примхи Октавіана, а з вельми зрозумілих і об'єктивних причин — у той час Октавіан розпочав підготовку остаточного підкорення Іспанії, на півночі якої ще зберігали незалежність кантабри і астури. Калагурріс, розташований у верхній течії річки Ібер (сучасна річка Ебро), впритул прилягав до земель кантабрів, і у когось із іспанських охоронців Октавіана цілком могли бути родинні зв'язки з кантабрами. Вторгтися до Іспанії, брати в облогу іспанські міста, палити села, забирати в рабство жінок і дітей — і мати при собі іспанських охоронців було б щонайменше безрозсудно.

Римські охоронці пробули з Октавіаном не довго. Попри те, що Октавіан піклувався про співгромадян і міцно тримав кермо влади, змови проти нього римської знаті не припинялися. У цих умовах римляни були не кращими з охоронців. Розміркувавши, Октавіан набрав собі особистих охоронців із германців. Головною перевагою германців, як раніше і калагуританців, була надійність. Відсутність римського коріння, відсутність родичів у Римі не давала їм можливості долучатися до палацових інтриг. Германські охоронці охороняли його аж до 9 року н. е., коли повсталий германський вождь Арміній розгромив у Тевтобурзькому лісі три римські легіони на чолі з Квінтілієм Варом. Повстання в Германії змусило Октавіана негайно відіслати від себе германців і знову замінити їх римлянами.

Утім, практику набору особистих охоронців з германців дуже скоро було відновлено. Це було зроблено вже за наступника Октавіана Августа імператора Тіберія. Германські охоронці охороняли і Калігулу, і Клавдія, і багатьох інших імператорів.

Преторіанська гвардія при цьому довгий час, як і раніше, набиралася тільки з корінних римських громадян. Так, за імператора Тіберія, як писав Корнелій Тацит, у Римі було 9 преторіанських когорт, «рекрутованих майже виключно в Умбрії та Етрурії, а також у Старому Лації та в найдавніших римських колоніях» (*Tacit. «Annales». IV. 5*). **Отже, якщо безпосередні охоронці імператора набиралися з представників далеких племен, то основна частина преторіанської гвардії набиралася з римських громадян Центральної Італії, що служило немовби противагою для охоронців ближнього кола. Водночас у словах Корнелія Тацита про тих, кого набирали до складу преторіанської гвардії, дуже важливо зауважити, що хоча туди набирали тільки повноправних римських громадян, мешканців Рима туди не брали.** Те, що преторіанців уважали за краще набирати в Умбрії, Етрурії, Старому Лації, найдавніших римських колоніях, але не в самому Римі, якоюсь мірою пояснювалося тим, що розпещені безкоштовними роздачами і видовищами жителі Рима у той час уже не дуже й прагнули військової служби. Утім, напевно, ще важливішу роль відіграла та обставина, що преторіанців, які були набрані в самому місті, а тому мали тут родичів, друзів і знайомих, набагато легше було втягнути в різні закулісні підступи, ніж тих солдат, які прибули в абсолютно незнайоме їм місто.

На початку I ст. нової ери народжуваність у Центральній Італії та римських колоніях-поселеннях була значно вищою, ніж у самому Римі. Проте і там під впливом віань зі столиці патріархальні устої неухильно руйнувалися. Народжуваність в імперії падала не тільки у столиці, а й поза межами Рима. З падінням народжуваності солдатів із римських громадян тільки Італії стало важко набрати навіть до преторіанської гвардії. І вже за імператора Клавдія до преторіанської гвардії почали брати вихідців із Цизальпійської Галлії. Дуже скоро сюди братимуть і вихідців з інших провінцій. Цей процес посилиться в період правління першої династії Флавіїв (69–96 рр.) і особливо за правління династії Антонінів (96–192 рр.). До кінця правління династії Антонінів у преторіанській гвардії були не тільки римські громадяни з Центральної Італії, і взагалі не тільки італіки, а й громадяни, народжені поза межами Італії, зокрема вихідці з Нарбонської та Лугдунської Галлії, з Тарраконської Іспанії, Бетіки, Паннонії та Македонії.

У військах преторіанців не поважали. Вже **69 року**, під час війни між імператором Отоном, який опирався в основному на преторіанців, і Вітеллієм, котрий покладався на римські війська в Германії, прихильники Вітеллія обзивали преторіанців «слабосилими неробами, що не знають нічого, крім цирків і театрів» (*Tacit. «Historia». II. 21*). Можливо, ця характеристика була лише пропагандистським штампом і ніяк не відповідала дійсності, але, відтак, моральні, а водночас й бойові якості преторіанської гвардії, зайнятої лише палацовою службою і порівняно комфортним супроводом імператорів у їхніх поїздках, поступово знижувалися. Зате одночасно зі зниженням бойових якостей і завзяття до служби зростали амбіції та пожадливість преторіанців, а також їхнє бажання впливати на політику імперії. Випадок, коли **193 року** преторіанці, скинувши і вбивши імператора Пертінакса, продали імператорський титул Дідію Юліану з аукціону, показав, що колишня преторіанська гвардія остаточно деградувала. Септимій Север, який скинув того ж року Дідія Юліана і став імператором, колишню преторіанську гвардію розігнав, а нових солдатів преторіанської гвардії набрав із жителів Паннонії, де був до цього намісником, а також із сусідніх із нею земель. За словами очевидця тих подій Діона Кассія, преторіанські когорти тоді заповнили солдати «страшні на вигляд, зі страхітливим голосом, нестерпні за своїм штибом життя» (*Dio Cass. LXXIV. 2*). Імператор Септимій Север не дуже ладнав із сенатом —

більшість римських senatorів схилялися спершу до того, щоб підтримати його суперників — Песценія Нігера і Клодія Альбіна. Тому такий підбір складу преторіанської гвардії великою мірою саме і був спрямований на те, щоб залякати всіх, хто вагається. Згодом, коли династія Северів зміцнилася при владі, а завдання залякувати стало неактуальним, нові преторіанці обтесалися і перестали лякати римлян своїм варварським виглядом і манерами. Династія Северів правила недовго — останній із Северів, Александр Север, був скинутий 235 року, після чого в Римі, як уже згадувалося, наступила «епоха солдатських імператорів», епоха запеклої боротьби за владу, під час якої сіли на престол і були скинуті десятки імператорів. Вона завершилася **285 року** приходом до влади імператора Діоклетіана і встановленням доміанату і тетрархії, тетрархію змінила друга династія Флавіїв, але принципи комплектування преторіанської гвардії протягом усього цього часу зберігалися — як і Септимій Север, наступні імператори вважали за краще набирати солдатів до своєї охорони подалі від Рима. Від часів Септимія Севера і аж до розпуску 312 року преторіанської гвардії вона комплектувалася в основному з вихідців із придунайських провінцій — Паннонії, Мезії, Фракії, а також із жителів Верхньої та Нижньої Германії*. Підрозділи протекторів домашніх і палатинські схоли, що заступили преторіанську гвардію, також формувалися переважно не з римлян та італіків. Солдатами цих підрозділів імператорської охорони ставали в основному германці.

* Надзвичайно цікавий матеріал про те, звідки родом були солдати преторіанської гвардії та інших підрозділів римської армії, дає епіграфіка. За збереженими написами часто можна дізнатися не тільки про те, звідки родом були люди, на честь яких зроблено ці написи, а й те, яким богам вони поклонялися, де проходила їхня служба, а іноді можна дізнатися навіть те, як вони ставилися до того або іншого імператора.

3. Організація роботи розвідувальних, контррозвідувальних і поліційних служб Стародавнього Риму в царський період

Створення служб добування даних про супротивника, а також служб забезпечення правопорядку всередині міста і на підвладних територіях почалося в Римі майже відразу після заснування міста (753 р. до н. е.). Перше, що зробив Ромул, отримавши владу, — розпочав спорудження міських мурів*. Мури треба було не тільки звести, а й охороняти. Цілком зрозуміло, що на мурах і особливо біля всіх міських брам вдень і вночі стояла варта, а оскільки зверхником держави був цар, то підкорялася ця охорона цареві (яким чином підбиралася сторожа, невідомо, але навіть якщо спершу охорона виділялася по черезно від римських родин, то на час несення служби вона не могла не підкорятися цареві). За Ромула, який правив від 753 по 716 рік до нової ери**, у римських царів, як згадувалося вище, з'явилася особиста охорона — загін целерів («швидких»), а також ліктори — почесна особиста охорона, що надавалася державою. Безумовно, що ці сили у разі потреби могли задіюватись і задіювалися не тільки для охорони, а й для наведення ладу.

Забезпечення порядку в місті спрощувалося тим, що цареві належало не тільки право командувати всіма римськими військами, а також і право вершити суд, хоча влада царя не була неподільною — свої дії з найбільш важливих питань цар повинен був погоджувати з Радою отців, тобто радою глав римських родин — прообразом майбутнього римського сенату, а в низці випадків скликалося ще й народне зібрання всіх вільних громадян Рима. На сьомому році існування Римської держави для припинення виснажливої війни з сабін'янами Ромул пішов навіть на те, щоб визнати своїм співправителем сабінського

* Перша міська стіна Рима, ймовірно, була насипом із частоколом і ровом. Зведення кам'яного муру навколо Рима було розпочате лише в правління п'ятого римського царя Тарквінія Давнього (616–578 рр. до н. е.), а закінчене в правління шостого римського царя Сервія Туллія (578–534 рр. до н. е.), але будь-які мури, і кам'яні, і дерев'яні, охоронялися постійно і ретельно.

** Час правління царів Риму, особливо трьох перших «напівміфічних» царів, неможливо датувати абсолютно точно. Дати їхнього правління, що наводяться вище, є найбільш загальноновизнаними.

царя Тіта Тація, і **п'ять років** (приблизно від 746 по 741 рік) **Римом правили відразу два царі**, розділяючи владу не тільки з Радою отців, а й один з одним. Цілком можливо, що в Римі, як у стародавній Спарті, могла би скластися система влади, коли державою постійно правили одночасно два царі, які представляли два різні царські роди і врівноважували владні амбіції один одного. Одначе по п'яти роках сумісного з Ромулом правління Тіт Тацій поліг жертвою замаху, і Ромул знову став єдиним царем Риму, зосередивши у своїх руках і вищу цивільну, і вищу військову, і вищу духовну, і вищу судову владу.

Спершу суд вершився просто на підставі традицій і звичаїв та проводився за необхідності, але вже другий римський цар Нума Помпілій, котрий правив од 715 по 672 рік до нової ери, «започаткував дні присутні й неслужбові, оскільки небезкорисно було для майбутнього, аби справи, що ведуться перед народом, на якийсь час призупинялися» (*Т. Liv. I. 19. 6*). Саме за царя Нуми Помпілія римський державний устрій набув упорядкованого характеру. Цей цар розписав, що, як і коли слід робити, починаючи від ритуалів жертвопринесення богам і закінчуючи порядком рішення різних суперечок. Нумою Помпілієм було запроваджено і перший римський календар — вельми необхідний атрибут для будь-якого державного устрою. Наступний римський цар Тулл Гостілій (672–640 рр. до н. е.) розширив склад римської Ради отців (сенату) і наказав спорудити для його засідань спеціальну будівлю — курію. Курію обслуговував спеціальний штат добре навчених царських рабів, а з установленням республіки — державних рабів, тобто рабів, котрі належали Римській державі. Вони записували і зберігали всі прийняті ухвали. У разі необхідності записані ухвали виставлялися потім для прочитання на Форумі та оголошувались оповісниками.

Першим римським царям не дуже часто доводилося користуватися своєю владою для наведення ладу. Дрібні конфлікти, що виникали всередині сімей або між сім'ями, вирішували самостійно глави римських родин, які мали у той час повну владу над своїми дітьми. Однак Рим ріс, а зі зростанням населення і відвідинами зручно розташованого на торгових шляхах Рима дедалі більшою кількістю купців, торговців і ремісників з інших міст, конфліктів, що вимагали втручання властей, виникало чимраз більше. За словами Тіта Лівія, «величезний приплив населення збільшив державу, а в такому велелюдному народі загубилась ясна відмінність між добрими і лихими

вчинками, стали коїтися потаємні злочини, і тому задля остраху щодалі ростучої зухвалості негідників зводиться в'язниця посеред міста, під самим форумом» (*T. Liv. I. 33, 8*). Першу римську в'язницю *Carcer Mamertinus* — вельми необхідний елемент будь-якої правоохоронної системи — було побудовано в період правління четвертого римського царя Анка Марція (640–616 рр. до н. е.). Тюремниками були спеціально призначені для цього раби, що належали особисто цареві, а з установленням республіки — державні раби.

Суд зазвичай вершив або сам цар, або призначені ним двоє суддів. При цьому обвинувачений міг апелювати до народу.

Не всі справи були достатньо простими, щоб можна було ухвалювати рішення за ними відразу. У разі якщо необхідно було проводити попереднє дізнання, його проводив слідчий, який призначався царем, — квестор у кримінальних справах (*quaestor parricidii*). Сама назва цієї посади утворилася від двох латинських слів: *quaestio* — розшук, допит, вивчення, і *parricidii* — вбивці, лиходії, злочинці. А позаяк не всі спіймані лиходії та злочинці готові були відразу ж повідати про свої лиходійства, в розпорядженні квестора у кримінальних справах був фахівець з тортур — *quaestionarius**. Якщо справа була досить очевидною, а відповідачами були простолюдини, квестор міг не тільки проводити дізнання, а й відразу ухвалювати вирок.

У царському Римі не було спеціальної установи, що провадила би розвідку і контррозвідку. Організацією цих видів діяльності клопоталися самі царі, використовуючи як своїх слуг і рабів, так і римських громадян. Про деякі найбільш відомі їхні операції я розповідаю в цій книзі.

Дослідження стану справ у сусідніх державах проводилося в основному завдяки поїздкам туди самих римлян як послів, купців, торгівців, мандрівників або паломників, а також завдяки опитуванням приїжджих купців, ремісників тощо. Засилання спеціальної агентури застосовувалося рідко, але й такий метод теж використовувався — іноді для здобуття інформації, а подеколи навіть для знищення ворожих вождів і підкорення сусідніх держав.

Контррозвідувальна робота здійснювалася передусім завдяки ретельному контролю над всіма іноземцями. Цьому сприяли римські закони і звичаї.

* Квестіонаріями іменувалися надалі й римські слідчі.

Посли, прибулі до Риму, були недоторканні. Римляни завжди дотримувалися цього правила. Так само скрізь уважалися недоторканими і римські послі. Це відповідало тодішнім поняттям про «право народів». Посягання на життя і майно послів вважалося тяжким злочином і траплялося вкрай рідко. Недоторканність послів дотримувалась і під час війн. Із прибуттям у межі Римської держави посланців чи то дружньої, чи ворожої країни їм виділявся відповідний ескорт для того, щоб вони могли без перешкод дістатися до місця призначення — тобто прибути до Рима чи до ставки римського полководця або намісника, до якого вони були направлені. Забезпечуючи недоторканність послів, їхній ескорт одночасно забезпечував їхнє просування тільки тим маршрутом, за яким це було дозволено, й усував можливості вербування ними агентури і ведення розвідки. Крім того, згідно з римськими традиціями, в саме місто Рим дозволялося прибувати лише послам дружніх держав, а послі ворожих держав не могли перетинати померії (*pomerium*) — священної, спеціально незабудованої та необроблюваної смуги землі біля міських мурів, і всі перемовини з ними велися за межами Рима. Ескорт супроводжував послів і в самому Римі, і дорогою назад до кордону. Тож послі могли спілкуватися лише з римськими офіційними особами і представниками вищої римської знаті, а можливості ведення іншими державами розвідки в Римі через їхніх послів було гранично обмежено, тим паче що постійних амбасад на той час не існувало.

Розвідка ніколи не велася тільки за допомоги відправлення посольств. Зрозуміло, що не тільки римляни, а й їхні супротивники намагалися отримати відомості, які їх цікавили, або вплинути на події через інших осіб — купців, мандрівників, проповідників. Однак і тут римські закони і звичаї були на висоті.

Розчинитися, загубитися серед римських громадян іноземець не міг хоч би вже тому, що **всі чоловіки, римські громадяни, носили особливий одяг — тогу, іноземцям же носити тогу було суворо заборонено. Особливої форми були й черевики римлян — *calcei*, що їх також суворо заборонялося носити іноземцям.** Тому не тільки будучи у складі посольства, але навіть перебуваючи в Римі під виглядом купця, паломника або мандрівника, іноземному розвідникові вкрай важко було непомітно зустрітися з ким-небудь — видати себе за римлянина він не міг, а всі пересування іноземців, всі їхні контакти були на видноті.

Римські громадяни були захищені законами і могутністю Риму як у своїй державі, так і за її межами — будь-яке посягання на права своїх громадян Рим використовував як привід для війни, а протистояти Римові було непросто. Водночас іноземець практично не міг вести в Римі ніяких справ, не заручившись підтримкою кого-небудь із римлян. Якщо він не перебував під захистом свого римського патрона, то був абсолютно безправним. Будь-який римський громадянин міг забрати у нього все що завгодно, не несучи при цьому ніякої відповідальності, при цьому римські закони з нещадною суворістю карали посягання на власність і майно Римської держави та римських громадян. Що могутнішою ставала Римська держава, то менше вона зважала на інші держави та їхніх громадян. У результаті будь-який іноземець, який збирався до Риму в яких-небудь справах, шукав заступництва одного з римських кланів, стаючи його клієнтом. Заступництво римського патрона було абсолютно необхідне особам, які не мали римського громадянства, і в розгляді будь-яких справ між ними і громадянами Риму в суді, чи то в самому Римі, чи в будь-якій із римських провінцій. Не дивно, що клієнтами деяких найбільш могутніх римських родів ставали не тільки окремі люди, які не мали римського громадянства, а й громади, навіть міста. Нерідко між впливовими представниками неримської та римської знаті укладалися **договори про гостинність**. У цьому випадку, зумівши знайти собі патрона, знатні іноземці або провінціали — підданці Римської держави, які не мали римського громадянства, прибуваючи до Рима, ставали гостями родини, що протегувала їм*, а з прибуттям у їхні землі когось із членів цієї родини робили все можливе, щоб йому догодити.

Така система взаємовідносин давала змогу римлянам тримати під контролем кожен крок кожного чужоземця, прибулого до Риму, адже про всі свої почини він повинен був доповідати своєму римському гостеприємцеві або патрону. Крім того, така система взаємин надалі дозволяла римській знаті бути в курсі справ і в провінціях, і в сусідніх державах, а якщо потрібно, то й впливати на справи сусідніх держав — адже клієнт був просто зобов'язаний доповісти своєму патрону про

* Патрон приймав у своєму будинку аж ніяк не всіх, а лише тих, кого вважав за потрібне. Неважливі й незнатні клієнти, звичайно ж, зупинялися не в будинку патрона, а в заїжджих дворах, і спілкувалися зазвичай не з самим патроном, а з його слугами.

все, про що той його питав, і зробити все, що той зажадає, та й гостеприємці з сусідніх держав, навіть якщо вони належали до царського роду, намагалися запобігати перед римською знаттю, оскільки нерідко саме в Римі вирішувалася доля їхніх престолів.

Завжди і скрізь важливо було не тільки запобігати можливій діяльності ворожої агентури. Не менш важливо було перешкоджати різним спробам окремих співгромадян узурпувати владу.

Як це робилось у Стародавньому Римі? Як виявляли римляни діяльність змовників і що чинилося в такому разі?

Продумана і добре організована охорона римських високопосадовців, про що розповідалося раніше, не дозволяла усунути кого-небудь із них без ретельного попереднього підготування замаху. А це вимагало часу. Крім того, найважливішим чинником, що ускладнював змови, була складена в Римі система поділу влади і перехресного контролю.

Якщо цар виїжджав із Рима, то його заступав призначений ним префект міста (*praefectus urbi*), посада якого відповідала посаді міського голови, проте узурпувати владу він не міг, оскільки ця спроба була б зупинена Радою отців. Римське військо складалося практично з ополчення римських родів, і ніхто не зміг би примусити його піти проти волі більшості римських старійшин, а кожного з них утримував від посягань на владу взаємний контроль. Як пише Тіт Лівій, «отці тим часом із пожаданням думали про царство і терзалися прихованою ворожнечею. Не те щоб хто-небудь жадав влади для себе — в молодому народі жоден іще не встиг підвестися — боротьба велася між розрядами сенаторів» (*T. Liv. I. 17. 1*). Рада отців складалася спершу зі 100 осіб, і її чимала чисельність запобігала можливості узурпації влади одним з отців. До того ж дуже скоро з об'єднанням римлян і сабінян чисельність Ради отців подвоїлася. Однак царям вигідно було ще збільшити чисельність Ради отців і використовувати суперечності між отцями для зміцнення власної влади. П'ятий римський цар, Тарквіній Давній (616–578 рр. до н. е.), зумів посилити свій вплив таким чином: «не менше піклуючись про зміцнення своєї влади, ніж про розширення держави, він записав в отці сто чоловіків, які відтоді звались отцями молодших родів; вони тримали, звісно, сторону царя, чия милість відкрила їм доступ у курію» (*T. Liv. I. 35. 6*). Відтак до кінця царського періоду чисельність Ради отців складала 300 осіб.

Попри те що частина отців була ближчою, а частина — дальшою від царя, баланс сил в основному дотримувався, і Рада отців уважно стежила за тим, аби цар не міг діяти як самодержець, при цьому і цар, і Рада отців вимушені були рахуватись і з думкою народного зібрання, яке представляло всіх громадян, — адже найбільш важливі рішення царя затверджувала не тільки Рада отців, прообраз майбутнього сенату, а й народне зібрання.

Всі п'ять перших царів зробили певний внесок до вдосконалення системи римського державного устрою, але ще важливішою щодо цього була реформа, проведена шостим римським царем — Сервієм Туллієм (578–534 рр. до н. е). Він не тільки завершив розпочате Тарквінієм Давнім спорудження кам'яних мурів Рима, а й, як пише Тіт Лівій, «заснував ценз — найдобродійнішу для майбутньої великої держави установу, за допомоги якої повинності, і військові, й мирні, розподілялися не подушно, як до того, а відповідно до майнового стану кожного. Саме тоді заснував він і розряди, і центурії, і весь заснований на цензі порядок — окрасу і мирного, і воєнного часу» (*T. Liv. I. 42. 5*). Тіт Лівій писав ці рядки через п'ять століть після реформи Сервія Туллія, так що час оцінити всі наслідки введення цензу в нього був, і його захоплення цією реформою було цілком справедливим — реформа була надзвичайно продуманою і вдалою. Вона стала основою державного устрою Риму на всі подальші роки.

Усіх громадян Риму, відповідно до майнового стану, було розподілено за центуріями*, а центурії розподілено за розрядами (*classis*).

18 центурій вершників було створено з «видатних людей держави», причому «для купівлі коней вершникам було видано зі скарбниці по

* Слово *centuria*, безумовно, походить від латинського *centum* — сто, але зовсім неправильно було б уважати, що в центурію входило рівно сто римських громадян. Якщо вважати, що в кожній центурії Сервія Туллія було по сто душ, то в усіх 194 його центуріях було б 19 400 громадян. А от Тіт Лівій повідомив, «що того разу переписано було вісімдесят тисяч громадян; найдавніший історик Фабій Піктор додав, що такою була кількість здатних носити зброю» (*T. Liv. I. 44. 2*). У римській армії центурія як військовий підрозділ, справді, спершу складалася зі 100 вояків. Надалі чисельність армійської центурії змінювалася і навіть зменшувалася до 60 осіб. Проте як адміністративна одиниця центурія об'єднувала значно більшу і непостійну кількість людей. Кількість членів центурії росла за рахунок запису туди нових осіб, що отримали громадянство, а також за рахунок синів членів центурій і знижувалася внаслідок природних смертей і загибелі членів центурії в ході війн.

десять тисяч асів*, а утримання цих коней було покладено на незаміжніх жінок**, яким належало вносити по дві тисячі асів щорічно» (*T. Liv. I. 43. 9*).

80 центурій першого розряду було сформовано з громадян, які володіли майном на суму 100 тисяч асів, — по 40 центурій з осіб старшого і по 40 центурій з осіб молодшого віку. Із захисного озброєння кожен воїн цих центурій повинен був мати шолом, круглий щит, поножі, панцир — усе з бронзи, а зі зброї — спис і меч. У разі війни центурії молодшого віку відправлялися в похід, а центурії старшого віку забезпечували охорону міста. До центурій першого розряду долучалися дві центурії майстрів, які несли службу без зброї, зводячи облогові споруди.

20 центурій другого розряду, також переділених на центурії осіб старшого і молодшого віку, було зібрано з громадян, які мали майно на суму від 100 до 75 тисяч асів. Воїни цих центурій мали таке саме озброєння, що й воїни першого класу, але без панцира, а замість округлого щита мали довгий овальний щит.

20 центурій третього розряду, що також склалися з центурій старшого і молодшого віку, було укладено з громадян, які мали майно на суму від 75 до 50 тисяч ассів. Воїни цих центурій озброювалися так само, як і воїни другого класу, але не мали поножів.

20 центурій четвертого розряду склалися з громадян, які мали майно на суму від 50 до 25 тисяч асів. Воїни цих центурій з наступального озброєння мали тільки списи і дротики.

* У той час ас був ще не монетою, а грошовою рахунковою одиницею, рівною римському фунту (дванадцяти унціям) міді, тобто 327,45 грама. Він залишався основною римською грошовою рахунковою одиницею аж до III ст. до нової ери. На початку III ст. до нової ери римляни почали карбувати аси у вигляді мідних монет. Однак уже перші аси у вигляді монет, хоча номінально і залишалися рівними дванадцяти унціям міді, містили зазвичай лише десять унцій. Потім ас кілька разів потерпав від інфляції, тож до I ст. до нової ери його вага знизилася до однієї унції. Тому центи в Римі кілька разів переглядалися і обчислювалися далі в інших грошових одиницях, але в твердому еквіваленті суми кожного з центів залишалися приблизно такими самими.

** Покладання обов'язків з утримання коней вершників на незаміжніх жінок вирішувало відразу два завдання. З одного боку, полегшувало утримання римської кінноти, а з іншого — стимулювало глав родин якомога раніше видавати своїх дочок заміж, що, своєю чергою, забезпечувало народження якомога більшої кількості дітей — майбутніх громадян і воїнів.

33 центурії п'ятого розряду склалися з громадян, чие майно оцінювалося більш ніж в 11 тисяч асів. Воїни 30 центурій цього розряду озброювалися лише пращами і металевими каменями, а решту три центурії складали запасні, горністи і сурмачі.

Одну центурію, без розряду і вільну від військової служби, було сформовано з решти громадян, які володіли зовсім малим статком. Ця категорія громадян іменувалася «ерарії» (*aerarii*), оскільки замість податку з майна (*tributum*), як це робили всі інші громадяни, платила лише невеликий подушний податок (*aes*). Потрапити в ерарії вважалося ганьбою для громадянина. Ті, хто входив в цю центурію, глузливо прозивалися іншими громадянами пролетарями (*proletarii*), оскільки практично єдиним «майном» громадян цієї центурії були їхні діти (*proles*).

При цьому, як пише Тіт Лівій, «тягар було з бідних перекладено на багатих. Зате великою стала і шана. Бо не поголовно, не всім без розбору (як повелося від Ромула і зберігалося за інших царів) було дано рівне право голосу, і не всі голоси мали рівну силу, а було встановлено ступені, щоб ніхто не здавався вилученим з голосування, і вся сила була б у визначних людей держави. А саме: першими запрошували до голосування вершників, потім — вісімдесят піхотних центурій першого розряду; якщо думки розходилися, що траплялося рідко, запрошували голосувати центурії другого розряду; але до найнижчих не доходило ніколи» (*T. Liv. I. 43. 10–11*).

Царство було переділено не тільки на центурії. Крім певної центурії, кожен громадянин Рима, за винятком ераріїв, входив ще і в певну трибу (*tribus*). Вперше на триби і центурії римлян переділив ще Ромул, але тих триб було всього три і вони формувалися за етнічною ознакою: Рамни (*Ramnes*) — з тих, хто разом з Ромулом заснував Рим, Тітії (*Tities*) — з тих, хто прийшов до Риму разом із співправителем Ромула, царем Тітом Тацієм, і Луцери (*Luceres*) — триба, про підбір якої римляни дуже скоро втратили всі відомості і походження якої залишилося неясним. Кожна триба поділялася на десять центурій і під час війн виставляла певну кількість воїнів. Потім ще одна триба була додатково введена царем Тарквінієм Древнім (753–753 рр. до н. е.), який назвав четверту трибу своїм ім'ям. Проте ті триби створювалися за принципом спорідненості. Тепер же триби формувалися за територіальною ознакою, а центурії — за майновою. Введений Сервієм Туллієм ценз і система ділення громадян на триби і центурії на багато сторіч стала основою Римської держави.

Кількість триб в Римі поступово росла, що було пов'язане як зі збільшенням самого міста, так і зі зростанням його володінь. Так, в кінці I ст. до нової ери в Римі було вже 35 триб: 4 міські триби (*tribus urbanae*) і 31 сільська триба (*tribus rusticae*). На чолі кожної триби стояв куратор триби (*curator tribuum*). Міські триби ділилися на віки (*vici*), а сільські триби на паги (*pagi*), на чолі яких стояли відповідні начальники: *magistri vicorum* і *magistri pagorum*.

У нових умовах стало набагато простіше швидко зібрати армію — всі мали потрібне озброєння і знали своє місце. Та що не менш важливо — стало набагато простіше збирати податки, тепер занижувати вартість свого майна — а саме відповідно до вартості майна нараховувалися податки — було невігдно. Для престижу і ваги в суспільстві необхідно було офіційно мати відповідні статки. До того ж решта членів і центурій, і триб негайно виявили б невірні дані про майно — шахрайство ставало практично неможливим. А оскільки кожна триба і кожна центурія мали і власні обов'язки, і власні права, що слідували з цих обов'язків, і триби, і центурії забезпечували перехресний контроль не тільки над окремими людьми, а й одна над одною, бо ніхто не бажав, щоби хтось інший мав права, не виконуючи обов'язків.

Навряд чи можна пристати до думки ряду істориків про те, що реформа Сервія Туллія зруйнувала стародавній суспільний устрій, який ґрунтувався на кровних зв'язках. Ні, римські родові клани збереглися і ще декілька сторіч відігравали надзвичайно важливу роль у житті держави. Однак від того часу все, що відбувалось усередині роду, стало відкритіше і для інших, оскільки всі члени роду були також членами певних центурій і триб.

Цар мав довічну владу, але ця влада не була спадковою. Після смерті царя наставав період «міжцарства» (*interregnum*), і влада на цей час переходила до Ради отців. На час міжцарства безпосередні, поточні обов'язки царя доручалося виконувати одному з найбільш шанованих отців, який іменувався «інтеррекс» (*interrex* — в дослівному перекладі «міжцар»), причому інтеррекса міняли через кожні п'ять днів, аж до дня обрання нового царя. Узурпація влади кимнебудь із отців була неможлива, оскільки цього не дали б зробити інші отці, які теж мріяли про владу. Після нарад і консультацій Рада отців обирала царя, який влаштовував всіх або, принаймні, більшість отців. Тривалість «міжцарства» визначалася тим, скільки часу буде потрібно Раді отців, щоб ухвалити рішення. Однак і цим процедура

обрання не завершувалася. Остаточне рішення повинне було прийняти народне зібрання, яке могло і не затвердити запропонованої кандидатури. Після смерті Ромула суперечки в Раді отців і народному зібранні про те, кого проголосити наступним царем, були особливо запеклими, і «міжцарство» тривало майже рік. Проте надалі рішення завжди ухвалювалося набагато швидше.

Родинні зв'язки претендента з попередніми царями спочатку взагалі були необов'язковими. Досить сказати, що перший римський цар Ромул і його співправитель Тіт Тацій, другий римський цар Нума Помпілій і третій римський цар Тулл Гостілій взагалі не були родичами. Лише потім, зі зміцненням царської влади, родинні зв'язки з попередніми царями почали давати претендентові певні переваги, хоча й не гарантували обрання. Четвертий римський цар, Анк Марцій, був онуком Нуми Помпілія, але синів Анка Марція не було обрано царями — спадкоємцем Анка Марція став Тарквіній Давній, який не був йому родичем. Тарквінію Давньому наслідував його зять Сервій Туллій, причому Сервій Туллій зумів домогтися того, що народне зібрання затвердило його царем без жодного періоду «міжцарства» та без попереднього рішення Ради отців. А наступним царем став Тарквіній Гордий, котрий доводився зятем Сервію Туллію та був онуком Тарквінія Давнього.

Поступово влада царів росла, і вони могли менше зважати на простолюдинів. Сервій Туллій, «оточивши себе вартою, перший став правити тільки з призову отців, без народного обрання» (*T. Liv. I. 41. 6*). Тарквіній Гордий (534–509 рр. до н. е.) сів на престол, вже не питаючи не тільки думки простолюдинів, а й згоди знаті. Він просто скинув свого тестя Сервія Туллія і самовільно оголосив себе царем. Рада отців і народне зібрання були поставлені перед фактом, і їм не залишалось нічого іншого, як визнати те, що вже відбулося. Рим опинився на межі того, щоби стати звичайною спадковою монархією. Тарквіній Гордий доклав максимум зусиль для посилення режиму особистої влади і створив щось на кшталт царської таємної поліції. «Він заборонив надалі всі зібрання, на які сходилися селяни, члени курії і сусіди, і в місті, і на полях, при виконанні священних обрядів і жертвопринесень, щоб велика кількість людей, зійшовшись в одному місці, не ухвалила потаємних рішень про те, щоб скинути його. Він обзавівся розсіяними повсюди якимись нишпорками і виказувачами, які стежили таємно за тим, що мовилось і що робилося;

вони підбивали сусідів на бесіди, і траплялося, що самі висловлювалися проти тирана, випитуючи думки кожного. Потім про тих, про кого дізнавалися, що вони обтяжувалися звичайним станом справ, доносили тиранові. Помста ж царя стосовно викритих була жорстокою і неблаганною» (*Dionysios. IV. XLIII. 3*). Проте навіть за дуже добре організованої таємної поліції було дуже важко довго утримувати владу над звиклими до свободи римськими громадянами, покладаючись не стільки на їхню підтримку, скільки на силу і страх. Невдоволеність римлян, і передовсім римської знаті, зріла, зріла і нарешті прорвалася. Для виступу було обрано день, коли і цар, і всі його сини перебували за межами міста, причому переворот очолили Луцій Юній Брут, зверхник царського загону целерів, який відав питаннями безпеки держави, та близький родич царя Луцій Тарквіній Коллатін, а також ще декілька вельможних високопосадовців, яким цар довіряв. Це й зумовило успіх супротивників монархії. Тарквіній Гордий став останнім із римських царів. **Традиція передавати владу в Римі у спадок лише почала складатися, але не склалася – Тарквіній Гордий хотів бачити своїм наступником свого сина, але 509 року до нової ери був скинутий, а з ним назавжди було повалено в Римі і царську владу.**

**Хто правив Римом
у царський період (753–509 рр. до н. е.)**

	Ім'я царя	Час правління	Примітки
1	Romulus – Ромул	753–717 рр. до н. е.	Приблизно від 746 до 741 року до нової ери співправителем Ромула був цар сабінян Тіт Тацій – Titus Tatius
	Interregnum – міжцарство		717–715 рр. до н. е.
2	Numa Pompilius – Нума Помпілій	715–672 рр. до н. е.	
	Interregnum – міжцарство		672 рр. до н. е.
3	Tullus Hostilius – Тулл Гостілій	672–640 рр. до н. е.	
	Interregnum – міжцарство		640 рр. до н. е.
4	Ancus Marcius – Анк Марцій	640–616 рр. до н. е.	
	Interregnum – міжцарство		616 рр. до н. е.
5	Tarquinius Priscus – Тарквіній Давній	616–578 рр. до н. е.	
6	Servius Tullius – Сервій Туллій	578–534 рр. до н. е.	
7	Tarquinius Superbus – Тарквіній Гордий	534–509 рр. до н. е.	

4. Організація роботи розвідувальних, контррозвідувальних і поліційних служб Стародавнього Риму в період республіки

4.1. Римська влада в період від виникнення республіки до встановлення режиму децемвірів

Зі скасуванням царської влади Рада отців, що перетворилася на сенат, почала ще уважніше стежити за тим, аби ніхто не зміг узурпувати владу. Вся система управління Римською державою стала будуватися і спрямовуватися передовсім на запобігання самій можливості узурпації влади. Навіть щонайменша підозра у цьому відтепер відразу ж викликала рішучі дії senatorів — адже ніхто з них не бажав упустити хоч би децицію своєї влади. До того ж в особливих випадках могло збиратися ще й народне зібрання, яке, репрезентуючи всіх римських громадян, за своїм статусом було вищим за сенат.

Вищу владу, аби запобігти можливості повернення до монархії, було розподілено між двома консулами, причому консули вибиралися народним зібранням строком на один рік серед найбільш шанованих senatorів, а після завершення року зобов'язані були передати владні повноваження своїм наступникам. І саме за іменами двох консулів римляни почали відтоді вести рахунок рокам свого календаря*. Першими римськими консулами було обрано Луція Юнія Брута і Луція Тарквінія Коллатіна, які відіграли головну роль у скиданні царя. Однак за ситуацією в місті й країні та за діями консулів уважно

* Консулів, які приступали до виконання своїх обов'язків з початком року, іменовали ординарними консулами (*consul ordinarius*). За іменами цих двох консулів називався відповідний римський рік, і так було аж до введення християнського літочислення, коли роки почали обчислювати від Різдва Христового. Якщо ординарний консул позбавлявся влади або гинув, на його місце обирали іншого консула, але ця людина іменувалася вже не ординарним консулом, а консулом-суфектом (*consul suffectus*). Назва року, отже, не мінялася. Крім того, консули-суфекти могли призначатися для різних доручень або на знак особливої пошани. Ординарних консулів від моменту створення Римської республіки завжди обиралося двоє. Кількість же консулів-суфектів росла. Спершу їх призначали від випадку до випадку. Від 46 р. до нової ери, за пропозицією диктатора Гая Юлія Цезаря, римський сенат ухвалив призначати по два консула-суфекта щорічно (про причини цього рішення далі буде розказано детальніше), а в імперський період кількість консулів-суфектів іноді досягала 12 та більше осіб за рік.

стежили всі інші сенатори, і насамперед представники інших найбільш знатних родин.

Система запобігання самій можливості посягань на царську владу запрацювала відразу. Тарквіній Гордий, хоч і правив самовладно, був ненависний аж ніяк не всім римлянам — у нього було і чимало прихильників. Вже по декількох тижнях після створення республіки було розкрито першу змову тих, хто бажав відновити царську владу. Причому змову було розкрито не консулами, а одним із найактивніших учасників скидання царя — сенатором Публієм Валерієм. Серед змовників опинилися родичі обох консулів. Якби консули проявили до них поблажливість, сенат, напевне, негайно їх змістив би. Можливо не тільки через свої республіканські переконання, а й з цієї причини, консули ухвалили стратити всіх, кого було викрито у змові. Брут зважився навіть на те, щоб стратити викритих в змові рідних синів.

Невдала змова підштовхнула римський сенат на ухвалення низки превентивних заходів для того, щоб унеможливити реставрацію монархії. Як писав Тіт Лівій, «другий консул, в іншому бездоганий, мав ім'я неприйнятне для громадян» (*T. Liv. II. 2. 3*). Родинні зв'язки з царем зробили Луцієві Тарквінієві Коллатіну кепську послугу — незважаючи на те, що за ним не було ніякої провини, його, про всяк випадок, змусили добровільно покинути Рим, а консулом на його місце обрали Публія Валерія. Проте вигнанням з Рима всіх родичів царя справа не обмежилася. Оскільки головною опорою царя був не сенаторський стан, а плебс, сенатори ухвалили збільшити чисельність сенату до 300 осіб, збільшивши його на 100 душ за рахунок найбільш визначних плебеїв і дарувавши цим плебеям статус патриціїв. Зрозуміло, що нові сенатори, навіть якщо і були раніше прихильниками царя, тепер стали завзятими поборниками республіки. Раніше сенат схилився до того, аби дозволити поваленому цареві забрати своє майно. Тепер же, після викриття змови, сенат ухвалив конфіскувати все царське майно і розділити між усіма громадянами. Так само було розділено між громадянами і землю, що належала раніше цареві. Кожен римлянин, який узяв щось із царського добра або отримав частину царської землі, розумів, що в разі повернення царя позбудеться цих надбань. Водночас римський сенат оголосив, що всім, хто продовжує залишатися з царем, а таких людей було чимало, слід повернутися протягом 20 днів. Поверненим сенат гарантував повне прощення. А в

тих, хто не повернеться протягом 20 днів, було вирішено конфіскувати і землю, і все майно, роздавши його законотрухняним громадянам.

Ці вельми прагматичні заходи позбавили скинутого царя більшості його колишніх прихильників і згуртували римських громадян. Наступна багаторічна війна проти царя, який намагався повернути собі владу, і сусідніх держав, що підтримали його, завершилася повною перемогою Римської республіки.

Державний апарат республіки постійно вдосконалювався. Деяко було перейнято від колишньої царської влади, деяко встановлено нове.

Фінансами держави відали квестори, причому в Римі були міські квестори, які відповідали за стан міських фінансів (такий квестор іменувався *quaestor urbane*), і квестори, які відповідали за всі фінанси республіки (у цьому разі квестор іменувався *quaestor aerearii*). Походження назви цієї посади — «квестор» (*quaestor*) було таким самим, як у квестора-слідчого, — від латинського слова *quaestio*, що означало «розшук, допит, вивчення», але у цьому разі квестор «вивчав» і відповідав не за розслідування кримінальних справ, а за доручені фінанси. У своїй повсякденній діяльності квестори підкорялися консулам, однак зобов'язані були звітувати також і перед сенатом, що зберігало постійний контроль сенату над витрачанням коштів. Надалі кількість квесторів збільшувалася і досягала 20 та більше осіб; у квесторів були й помічники — ерарні трибуни, при цьому ерарний трибун (*tribunus aerearius*) одночасно здійснював контроль за діяльністю квестора, а квестор — за діяльністю ерарного трибуна. У разі війни квестор супроводжував консула в поході і за його вказівками видавав платню воїнам або виділяв кошти на закупівлю продовольства, спорядження та амуніції. З утворенням провінцій свій квестор був і в кожного з римських намісників. Посада квестора збереглася потім і в Римській імперії.

Раніше судочинство вів цар. Тепер судова влада перейшла до консулів. Головуючи в суді, вони сиділи в курульних кріслах (особливої форми розкладних кріслах, інкрустованих слоновою кісткою, сидіти в яких мали право лише вищі магістрати республіки) на особливому чотирикутному піднесенні — трибуналі, що підкреслювало їхню владу над тими, хто чекав їхнього вироку. Судовий розгляд міг провадитися як обома консулами відразу, так і кожним із них окремо. Найважливіші справи, що стосувалися злочинів, скоєних патриціями,

розбирав римський сенат, а в низці випадків ще й народне зібрання, проте стосовно решти всіх громадян консули могли чинити на свій розсуд. Простолюдина за його провини могли стратити, присудити до сплати штрафу і навіть до продажу в рабство за провинності чи борги, досить частим покаранням для них було шмагання різками. А от представник знаті, навіть визнаний винним у будь-якому злочині, зокрема й у вбивстві, міг бути засудженим лише до вигнання і конфіскації майна. Та й це траплялося вкрай рідко. Виняток становило звинувачення у спробі узурпації влади. У разі доведеності таке звинувачення спричиняло до смертного вироку.

Консули могли особисто вершити суд за кожною із судових справ лише доти, доки Рим був порівняно невеликою державою. Надалі судова система Риму зазнала значних змін, і право ухвалювати вироки дістали не тільки сенат і консули, а й народні трибуни і претори; у провінціях це могло бути доручено і урядовцям меншого рангу, а крім того, в Римі з'явилися й суди зі спеціально обираними суддями. Але все це сталося згодом, про що буде розказано далі.

Під час війн консули командували римським військом. Для того щоб жоден із консулів не зміг установити одноосібний контроль над військом, у Римі встановився звичай, що один день верховне командування здійснює один з консулів, а наступного дня командування переходить до іншого консула. У такий спосіб зберігалася абсолютно необхідна на війні єдиноначальність, а честолюбці не могли скористатися військами для захоплення влади.

Часті війни та інші труднощі іноді вимагали більш централізованого управління. У цих випадках римський сенат, окрім обрання консулів, вимушений був призначати диктатора. Процедура призначення диктатора була такою, що рішення про необхідність призначення ухвалював сенат, а от кого саме призначити диктатором, вирішували консули або один із консулів, якому це доручалося сенатом. За словами Тіта Лівія, «хто став першим диктатором — достеменно невідомо» (*Т. Лів. II. 18. 4*), — повідомлення стародавніх авторів, що слугували джерелами для Тіта Лівія, з цього приводу розходяться, але сам Тіт Лівій все ж таки схилився вірити тому, що першим диктатором був Тіт Ларцій, а призначення його диктатором відбулося приблизно **501 року до нової ери**. Помічником і заступником диктатора, а разом і особою, яка до певної міри його контролювала, ставав начальник кінноти, призначуваний на той самий термін.

Формально влада диктатора була необмеженою. Однак диктатор обирався на дуже короткий термін — від трьох місяців до півроку, після чого знову ставав звичайним сенатором*. Одночасно з диктатором здавав свої повноваження і його начальник кінноти. Укріпити за цей час свою владу настільки, щоб потім вже не віддати, було справою абсолютно неможливою, тим паче що всіма загонами римської армії командували вихідці зі знаті — сенатори або діти сенаторів. При спробі диктатора узурпувати владу армія його б не підтримала, і він був би негайно скинутий. Контроль був досить надійним, і спроб узурпації влади за часів ранньої республіки практично не було.

Громадяни Риму поділялися на патриціїв** — нащадків засновників Рима (отців), і плебеїв** — нащадків пізніших поселенців, прийнятих до загалу громадян. Довгий час практично вся влада належала патриціям. Навіть шлюби між патриціями і плебеями попервах було заборонено. Проте патриціїв було значно менше, ніж плебеїв, а серед плебеїв також з'явилися надзвичайно багаті і впливові родини. З утворенням республіки плебеї активізували боротьбу за свої права. Будь-які незгоди розоряли насамперед бідноту, а в Римі існував закон, за яким людина, яка не зуміла вчасно віддати борг, ставала рабом свого кредитора. Оскільки патриції були людьми заможними і допомагали один одному, в боргове рабство, звісно ж, потрапляли тільки плебеї. Ще в царський період цар Сервій Туллій, котрий багато зробив для зміцнення Римської держави, спробував скасувати боргове рабство. Однак після смерті Сервія Туллія за Тарквінія Гордого звичай від-

* Формально консул міг призначити диктатором будь-кого з римських громадян, але враховуючи величезну важливість цієї посади, і диктатором, і начальником кінноти практично завжди призначалися лише сенатори, причому представники найбільш могутніх і впливових римських сімейств.

** На патриціїв і плебеїв поділялося тоді не тільки населення самого міста Рима, а й усіх заснованих римськими громадянами колоній. Переділення на патриціїв і плебеїв існувало також і в деяких інших народів, які населяли в давнину Італію. Цікаво, що хоча римські патриції довгий час категорично противилися шлюбом між патриціями і плебеями, вони нерідко укладали шлюби з представниками знаті інших народів Італії. Відомі й випадки, коли представники знаті, які переселилися до Рима з інших земель Італії, відразу приймалися до стану римських патриціїв. Так, 504 року до нової ери до Рима з сабінського міста Регілдум переселився й був прийнятий до стану патриціїв Аппій Клавдій Сабін, який заснував один із найбільш відомих патриціанських родів — рід Аппіїв Клавдіїв, що впродовж декількох сторіч мав вагомий вплив на політичне життя Рима.

давати неспроможного боржника в рабство було відновлено. Нічого не змінилось і після встановлення в Римі республіки — патрициїв таке становище цілком влаштувало. «Плебеї ремствували на те, що поза Римом вони б'ються за свободу і римську владу, а вдома нидіють у пригнобленні й полоні у співгромадян» (*T. Liv. II. 23. 2*), проте терпіли. Однак **495 року до нової ери** «старець, весь у згоїнах, відзначений карбами незліченних бід, прибіг на форум. Вкритий брудом був його одяг, ще жахливіше виглядало тіло, виснажене, бліде й худе, а постаті його відросла борода і патли надавали дикого вигляду. Однак упізнали його і в такій потворній подобі і говорили, що він командував центурією, і, співчуваючи йому, навперебій вихваляли його воєнні подвиги; сам же він на свідчення своєї доблесті показував, відкривши груди, шрами, отримані в різних битвах. Запитали його, чому такий вигляд, чому такий сором, і, коли навколо нього зібрався натовп не менший, ніж на зібранні, відповів він, що воював на сабінській війні, і поле його було спустошене ворогами, і не тільки урожай у нього пропав, а й будинок згорів, і добро розграбовано, і худобу забрано, а в недобру годину зажадали від нього податок, і ось зробився він боржником. Борг, збільшений відсотками, спочатку позбавив його батьківського дому і дідівського поля, затим решти майна і нарешті, подібно до зарази, в'ївся в саме його тіло; не просто в рабство відвів його кредитор, а в колодки, в темницю. І він показав свою спину, знівечену побоями» (*T. Liv. II. 23. 3–7*). Розповідь старого воїна викликала обурення присутніх. У місті почалися хвилювання. На форум збіглися ще десятки таких самих боржників у заковах і без заков. Щоби хвилювання не переросли в заколот, терміново зібраний римський сенат прийняв пропозицію консула Публія Сервілія піти на поступки народові. Було видано указ, «щоб ніхто не тримав римського громадянина в оковах або в неволі, позбавляючи його можливості записатися в консульське військо, і не затримував би його дітей та внуків» (*T. Liv. II. 24. 6*). Цей прийнятий **495 року до нової ери** указ серйозно обмежив можливості кредиторів віддавати вільних римських громадян у рабство за борги, але це ще не було повним скасуванням боргового рабства. Мине ще 169 років, перш ніж плебеї зможуть добитися повної відміни боргового рабства, і лише **326 року до нової ери** сенатом і народним зібранням Риму буде прийнятий закон, за яким римський громадянин стане відповідати за свої борги перед кредитором тільки своїм майном, але не своєю свободою.

Поки ж властителя Рима лише захистили від боргового рабства тих, хто був або міг стати солдатом римської армії.

Введені 495 року до нової ери обмеження щодо продажу в рабство боржників, здатних служити в армії, значно укріпили Римську державу і пом'якшили частину суперечностей між громадянами, проте різниця у становищі патриціїв і плебеїв ще залишалася дуже великою, і боротьба між ними не слабшала. Конфлікт досяг піку **494 року до нової ери**, коли в розпал війн Риму з його сусідами велика частина плебеїв покинула місто. В історії Риму цей похід плебеїв дістав назву «першої сецесії» — від латинського *secessio*, що означає «відхід убік», «відділення». Тривання конфлікту могло призвести до воєнної катастрофи і загрожувало існуванню держави. У цих умовах патриції, щоб повернути плебеїв до міста, погодилися піти на ряд поступок.

Результатом першої сецесії стало те, що 494 року до нової ери для охорони прав плебеїв було введено посади плебейських трибунів (*tribuni plebis*). Тоді ж були введені і посади помічників плебейських трибунів — плебейських еділів (*aediles plebis*, або *aediles plebei*). Плебейські трибуни, або, як їх ще називали, народні трибуни, обиралися тільки з плебеїв та були недоторканими. Причому посада ця стала не просто недоторканою, а такою шанованою, що, як пише Плутарх, якогось Гая Ветурія стратили «за те, що він єдиний не поступився дорогою народному трибунові, який проходив форумом» (*Plutarh. «С. Gracchus»*. 24). Плебейські еділи також обиралися тільки з плебеїв і, хоча формально не були недоторканими, фактично не підпадали під владу консулів. Першими плебейськими трибунами Риму стали Гай Ліциній і Луцій Альбін, обрані плебейськими трибунами на наступний 493 рік до нової ери. На допомогу собі вони вибрали трьох помічників. Плебейські трибуни володіли правом накладати «вето» (заборону) на наказ будь-якого посадовця та були противагою всевладдю консулів і диктаторів, які обиралися з патриціїв. Окрім права вето на рішення будь-яких інших осіб, плебейські трибуни отримали і чималу виконавчу владу. Вони могли притягувати громадян до суду, причому не тільки плебеїв, а й патриціїв. 460 року до нової ери один з плебейських трибунів вперше скористався цим правом стосовно патриціїв і наказав ув'язнити юного патриція, якогось Цезона, звинувативши того в кримінальному злочині — під час сварки Цезон ударив одного з плебеїв, причому настільки сильно, що потерпілий незабаром помер. Провина Цезона була очевидною, але обурені патриції, не звиклі до

того, щоб хто-небудь міг ув'язнити їх, а тим паче ув'язнити за побиття плебея, домоглися звільнення Цезона до суду під заставу в 3 тисячі мідних асів і під поруку десяти людей. Отже, **460 рік до нової ери** став не тільки роком, коли **плебей вперше заарештував патриція**, а й роком, коли в римську судову практику **вперше було введено таке поняття, як «звільнення під заставу»**. Новим для римської судової практики було і те, що, як пише Тіт Лівій, «Цезон першим у Римі представив громадських поручителів» (*T. Liv. III. 13. 8*). Розуміючи, що буде засуджений, чекати суду Цезон не став, а натомість «найближчої ночі відбув до Етрурії» (*T. Liv. III. 13. 8*). Заставна практика негайно почала працювати — «у батька Цезона безжально відібрали всі гроші: розпродавши своє майно, він досить довго жив, наче в заслани, у покинутій халупі десь за Тібром» (*T. Liv. III. 13. 10*).

Трибуни дедалі упевненіше користувалися наданою їм владою, крок за кроком вирівнюючи становище плебеїв і патрициїв. Мало того, коли між консулами і сенатом виникали розбрати, а особливо коли до цього додавалися розбрати між самими консулами, доходило до того, що трибуни отримували навіть більші реальні владні повноваження, ніж консули. Так трапилося, наприклад, 431 року до нової ери. До Рима тоді підступили війська вольсків і еквів. Через цю загрозу сенат вирішив призначити диктатора, але консули Тіт Квінцій Цинцинат і Гней Юлій Ментон сварилися між собою, не знаходячи згоди і не бажаючи при цьому достроково віддавати владу комусь більш гідному. Як писав Тіт Лівій, «незгодні в іншому, вони зійшлися, лише протидіючи волі senatorів і перешкоджаючи обранню диктатора» (*T. Liv. IV. 26. 6*). А становище ставало чимдалі небезпечнішим, і один із видних senatorів, Квінт Сервілій Пріск, побачивши, що консули не підкоряються рішенню сенату, звернувся по допомогу до народних трибунів. «Трибуни, послухавши це попередження і побачивши в нім можливість для розширення свого впливу, виходять*, а потім від імені всієї колегії оголошують про те, що консулам належить коритися рішенням сенату, а якщо вони й далі опиратимуться одностайній думці вищого стану, трибуни віддадуть наказ про ув'язнення їх у темницю» (*T. Liv. IV. 26. 9*). Консули засипали senatorів докорами за

* Мабуть, Квінт Сервілій Пріск звернувся не до всіх народних трибунів відразу, а лише до тих, хто тоді був присутній, і їм, через очевидну незвичність прохання, треба було зібрати інших і ухвалити спільне рішення, що й було зроблено.

те, що ті пожертвували повноваженнями вищої влади, але вирішили підкоритися трибунам.

Слід сказати, і надалі неодноразово траплялося так, що народні трибуни ставили себе вище за консулів. Вельми показові щодо цього події 138 року до нової ери. Римські війська зазнали тоді низки поразок на Піренеях. Консули того року — Публій Корнелій Сципіон Назіка і Децим Юній Брут — під тиском народних трибунів погодилися показово покарати відповідального за це полководця Гая Матієна, причому небаченим стосовно знатного римлянина способом: «Гая Матієна, звинуваченого народними трибунами в тому, що він покинув своє військо в Іспанії», було «кинуто в колодки, довго бито різками і викуплено за мідний гріш» (*T. Liv. «Perioh.» LV*). Утім, і цього, за словами Тіта Лівія, войовничим трибунам здалося мало: «Народні трибуни вимагають, щоб їм видали десять воїнів за їхнім вибором, і не домігшись, відправляють консулів до в'язниці» (*T. Liv. «Perioh.» LV*). Сама книга 55-та «Історії Риму від заснування Міста» Тіта Лівія, яка детально описує ці події, на відміну від періохів до неї, не збереглася, і незрозуміло, як було залагоджено конфлікт між консулами і трибунами. Відомо лише, що конфлікт вичерпався швидко — вже того ж року консул Децим Юній Брут очолив війська в Іспанії, а наступного року взяв там штурмом 30 міст і упокорив країну. Проте, незважаючи на те що паритет владних структур зберігся, сама можливість арешту, хай і короточасного, обох консулів за наказом народних трибунів ясно показує, наскільки сильною була влада народних трибунів.

Аж до I ст. до нової ери народні трибуни поволі, але впевнено домогалися для себе щораз більших повноважень, і справа дійшла до того, що в I ст. до нової ери були випадки, коли патриції приймали усиновлення від плебеїв, щоб, ставши плебеями, домагатися обрання на пост народного трибуна. Проте і становлення, і зміцнення влади народних трибунів відбувалося поступово.

4.2. Встановлення режиму децемвірів і пов'язані з цим зміни в структурі влади Стародавнього Риму

457 року до нової ери, знову використавши навісну загрозу війни, плебеї домоглися права обирати вже не двох, а аж десятих народних трибунів, але патриції домоглися того, щоб трибунами не можна було обирати постійно одних і тих самих осіб.

Отримавши достатню кількість власних представників в особі народних трибунів, плебеї всіляко домагалися права обмежити до-

вільну владу консулів, які правили Римом, рамками певних законів. Декілька років патриції зятато опиралися, але врешті-решт вимушені були погодитися. До Греції в Атени було відправлено сенаторів Спурія Постумія, Авла Манлія і Публія Сульпіція, щоб «переписати знамениті закони Солона і ознайомитися з установами і законами грецьких держав» (*T. Liv. III. 31. 8*).

Розроблення законодавства було визнано римлянами, як плебеями, так і патриціями, справою настільки важливою, що для цього вони зважилися на кардинальну зміну всієї структури державної влади, заснувавши нову колегію — децемвірів (тобто десяти мужів*), до якої повинна була перейти і влада народних трибунів, і влада консулів, і яка, зосередивши всю владу в своїх руках, мала розробити і ввести в дію у Римі продумані та прийнятні для всіх закони.

452 року до нової ери** вирішено було «скасувати цього року всі інші посади і обрати тільки децемвірів, чії дії не підлягали б оскарженню» (*T. Liv. III. 32. 6*). Офіційно титулатура децемвірів звучала так: «*X-viri consulari imperio legibus scribundis*» («10 мужів, наділених консульською владою для написання законів»). За свідченням Тіта Лівія, децемвірами тоді стали Аппій Клавдій, Тіт Генуцій, Публій Сестій, Луцій Ветурий, Гай Юлій, Авл Манлій, Публій Сульпіцій, Публій Куріацій, Тіт Ромілій і Спурій Постумій. Ті самі імена називає і Діонісій Галікарнаський, щоправда, Луція Ветурия він іменує

* Практика називати різні комісії та комітети за кількістю людей, що очолювали їх, була звичайною для Рима. Назва комітету так само, як і назва посади членів комітету, утворювалася від складання відповідного римського числа і слова *vir* («муж, чоловік»). Отже, дуумвіри були членами комітету, що складався з двох осіб (дуумвірату), триумвіри — членами комітету, що складався з трьох осіб (триумвірату), децемвіри — членами комітету з десяти осіб (децемвірату), квіндецемвіри — членами комітету з п'ятнадцяти осіб (квіндецемвірату) тощо. Слід зазначити, що членів комітету, який складався з трьох осіб могли називати не тільки триумвірами, а й тресвірами — і триумвіри (*triumviri*), і тресвіри (*tresviri*) перекладаються з латини однаково — троє мужів, позаяк і те й те слово утворені від римського числа три і слова *viri* (мужі, чоловіки).

Повноваження будь-якого дуумвірату, триумвірату, децемвірату й інших комітетів, могли бути найрізноманітнішими.

** Рішення про це було ухвалене 452 року до нової ери, і саме тоді було обрано децемвірів, але до виконання своїх обов'язків вони приступили з 451 року до нової ери.

Титом Ветуриєм, Публія Сульпіція — Сервієм Сульпіцієм, а Публія Куріація — Публієм Горацієм.

«Раз на десять днів кожний з децемвірів головував на суді, що відбувався привселюдно, маючи при собі дванадцять лікторів, тоді як дев'яти його товаришам належало по одному служителеві» (*T. Liv. III. 33. 8*).

І призначення відразу десятиох правителів замість двох консулів, і частіша зміна владних повноважень (не раз на місяць, як у консулів, а раз на десять днів) мали на меті забезпечити в такий відповідальний момент ретельніший перехресний контроль і унеможливити зловживання і узурпацію влади.

І Діонісій Галікарнаський, і Тіт Лівій одностайно стверджували, що перші децемвіри показали себе мудрими й умілими правителями, підтримуючи добрі відносини з сусідніми народами і водночас ретельно піклуючись про власних громадян. Римляни, особливо римський плебс, були в захваті від їхнього правління. «Кожну справу вони розглядали зі всією чесністю і справедливістю. Здавалося, що того року Римська держава завдяки децемвірам управлялась якнайкраще. Особливо викликало схвалення їхнє піклування про плебеїв і захист слабких від усякого насильства. Багато хто говорив, що надалі для держави вже не буде потреби в народних представниках та інших посадовцях, адже одна колегія розумно розбирається зі всіма справами» (*Dionysios. X. LVII. 2–3*).

Утім, головне було не в цьому. Головне було в тому, що «виносячи всім — і кращим, і гіршим — рішучі і непорушні, як у оракула, вироки, децемвіри одночасно трудилися над складанням законів, і виставивши у відповідь на очікування народу десять таблиць, вони закликали людей прийти на збори і прочитати закони, пропонувані заради благоденства Риму, власного їхнього добробуту і щастя їхніх дітей. Вони сказали, що зрівняли в правах усіх — і кращих, і гірших, але передбачили лише те, що дозволяли здібності десяти чоловіків, адже багато людей спільно можуть зробити більше. Хай, мовляв, кожен сам обдумає кожну статтю, потім разом обговорять і, нарешті, зведуть воедино, чого в якій статті з лишком, а чого бракує. Тоді у римського народу будуть закони, прийняті із загальної згоди, а не схвалені за наказом. Коли відповідно до зауважень, висловлених щодо кожного розділу, звід законів став здаватися цілком виправленим, Закони десяти таблиць, які і сьогодні, попри тлум нагромаджених один на

одного законів, залишаються зачином державного права, передали для голосування по центуріях» (*T. Liv. III. 34. 1–6*).

Так 450 року до нової ери Рим вперше отримав закони. Закони було прийнято, «але потім пішли розмови, що бракує ще двох таблиць, долучивши які, можна було би вважати звід римського права завершеним» (*T. Liv. III. 34, 7*).

Від самого початку правління децемвірів попри те, що формально в своїх правах вони були абсолютно рівними, «всі вважали, що очільником децемвірів був Аппій Клавдій. Саме йому діставалася від народу похвала за діяльність колегії. Адже не тільки те, що він якнайнастійнішим чином робив разом з іншими, дарувало йому славу чесної людини, але ще більшою мірою те, чим він постійно клопотався сам, завдяки своїй люб'язності, ласкавій привітливості та доброму ставленню до бідняків» (*Dionysios. X. LVII. 3–4*). Тому, коли для складання таблиць, яких бракувало, вирішено було продовжити ще на рік управління Римом децемвірами і обрати нових 10 децемвірів, «на виборах всі особливо хвалили главу децемвірів Аппія, і всі плебеї хотіли утримати його на цій посаді, вважаючи, що ніхто інший не може бути кращим, ніж він» (*Dionysios. X. LVIII. 3*). Потужна народна підтримка привела до того, що Аппія Клавдія, всупереч усталеній римській традиції щорічно змінювати всіх своїх магістратів, єдиного з колишніх децемвірів було обрано на другий термін поспіль. Разом з ним був обраним родовитий патрицій Квінт Фабій Вібулан, який тричі був консулом і мав до цього бездоганну репутацію, «а з інших патрицій лише ті, кому симпатизував Аппій Клавдій: Марк Корнелій, Марк Сергій, Луцій Мінуцій, Тіт Антоній і Марк Рабулей — люди, не дуже відомі» (*Dionysios. X. LVIII. 4*). Аппій Клавдій для того, щоб полестити плебеям, наполог також на тому, аби ще трьома децемвірами стали не патриції, а плебеї — Квінт Петелій, Цезон Дуїлій і Спурій Опій. Відтак, якщо перші децемвіри були людьми самодостатніми і незалежними, тепер майже всі децемвіри були зобов'язані своїм обранням підтримці Аппія Клавдія. Тільки ось показна турбота Аппія Клавдія про народ виявилася звичайним лицемірством, покликаним до певного часу замаскувати його справжню сутність.

Коментуючи вибори нових децемвірів і порівнюючи знов обраних децемвірів з колишніми, Тіт Лівій, називаючи ті ж, що й Діонісій Галікарнаський, імена нових децемвірів, писав, що перемога дісталася тим, хто обдурював плебс, роздаючи популістські обіцянки, і влада

опинилася в руках людей «незмірно менш гідних» (*T. Liv. III. 35. 9*). Заволодівши всіма важелями управління країною, Аппій Клавдій і його прибічники дуже скоро показали, що дбають аж ніяк не про добробут народу і ставлять понад усе, зокрема вище за інтереси держави, свої особисті інтереси.

449 року до нової ери «до десяти торішніх додано було дві нові таблиці із законами, ухвалення яких на зборах центурій означало б, що держава не потребує більш децемвірів» (*T. Liv. III. 37. 4*). Сама установа децемвірів була покликана дати Риму закони і скасувати свавілля. Закони, названі за кількістю таблиць, на яких були записані, «Закони XII таблиць» з'явилися. Однак, на відміну від перших децемвірів, нові децемвіри, домігшись обрання на хвилі популізму, зовсім не збиралися відмовлятися від влади, а творене новими децемвірами свавілля перевершило те, що дозволяли собі найнесправедливіші з колишніх консулів. Як пише Тіт Лівій, «якщо раніше децемвіри, щоб сподобатися народу, з'являлися перед ним в товаристві колишніх трибунів, то тепер їх оточувала патриціанська молодь. Ці молодики натовпами облягали судилище, розкрадали плебейське добро, бо в усьому, за що вони з жадібністю хапалися, успіх супроводив сильнішого. Нарешті, перестали щадити і людей: з одних зривали шкіру різками, інші гинули під сокирою, а щоб із цих звірств отримати ще й вигоду, за стратою господаря слідувало роздавання його майна. Родовиті юнаки, які продалися за таку ціну, не тільки не чинили опору беззаконню, але відкрито віддали перевагу своїй вольниці над загальною свободою» (*T. Liv. III. 37. 6–8*).

Здавалося б, децемвірам вдалося узурпувати владу — «в тому, що децемвіри уподібнилися царям, уже не залишалося сумнівів» (*T. Liv. III. 38. 1*). Полегшувалося це тією обставиною, що при обранні децемвірів цього разу не було обумовлено, на який термін їх обрали. Утім, узурпувати владу в Римі було не так уже й просто. Децемвіри стали ненависними не тільки плебеям, а й значній кількості патриціїв, більшість з яких виявилися відтрученими від влади і всіх пов'язаних з нею переваг. У децемвірів залишалося дедалі менше людей, на яких вони могли би покластися. Ослабленням держави відразу скористалися зовнішні вороги — у володіння Риму вторглися екви і сабіняни.

Раніше нові децемвіри правили, не збираючи сенату, тепер же вони вимушені були запросити senatorів до курії, але й сенатори не

розминулися з нагодою відновити свої права і велич — майже ніхто з сенаторів не з'явився. Посланим децемвірами служителям, які прийшли до осель сенаторів, було сказано, що ті перебувають у своїх сільських маєтках. Наступного дня сенат таки зібрали, але сенатори, мабуть, встигли домовитися між собою про взаємну підтримку і повелися зовсім не боязко. Замість того щоб обговорювати майбутню війну з сабінами і еквами, вони почали звинувачувати децемвірів в царській гордині та свавіллі. Лише з величезними зусиллями децемвіри спромоглися переконати сенаторів зібрати армію для відсічі зовнішньому ворогові.

Влада децемвірів була похитнулася, але ще трималася.

Римські війська очолили децемвіри Аппій Клавдій і Квінт Фабій, при цьому Аппій Клавдій діяв у Римі, а Квінт Фабій керував військами за межами Рима. Це були люди досвідчені у військовій справі, проте, як писав Тіт Лівій, «на війні справи йшли анітрохи не краще, ніж у Римі (*T. Liv. III. 42. 1*). Народ не хотів проливати кров за ненависну йому владу: «провина полководців була лише в тому, що вони викликали ненависть до себе з боку співгромадян; у всьому іншому винні були воїни, які не бажали досягати успіху під проводом децемвірів і зазнавали поразок, ганьблячи і себе, і полководців. Війська римлян було розгромлено і сабінянами під Еретом, і еквами на Альгіді» (*T. Liv. III. 42. 2-3*).

Поразки ще більше ослабили владу децемвірів, але вони не стали поводитися поміркованіше. Вони не тільки йшли на наймерзотніші злочини, зокрема й на фізичне знищення своїх супротивників, для утримання влади (про що буде докладніше розказано в іншому розділі цієї книги), а й використовували владу для задоволення своєї хоті. І саме їхні зловживання владою, а не навала зовнішніх ворогів, остаточно підірвали їхню владу й поклали край режиму децемвірів.

Найбільш впливовий з децемвірів, Аппій Клавдій, загорівся любов'ю до однієї плебейки, дочки центуріона Луція Віргінія, дівчини рідкісної краси. Не зумівши спокусити її ні обіцянками, ні подарунками, цей децемвір, скориставшись тим, що і батько, і наречений дівчини були у військах за межами Рима, наказав своєму клієнтові Марку Клавдію оголосити цю дівчину рабинею, що той і поспішив зробити. «Коли вона прийшла на форум, де серед лавок була і школа, в якій вона навчалася грамоті, Клавдій, прислужник децемвірської хоті, зупинив

накладенням руки* дівчину і, оголосивши її дочкою своєї рабині й, отже, рабинею, наказав без зволікання слідувати за ним, інакше, мовляв, він відведе її силою. Бідна дівчина остовпіла, але на крики годувальниці збігся народ. Імена її батька Вірґінія і судженого Іцилія були добре відомі. Тих, хто знав їх, об'єднувала дружба, а натовп — обурення проти підступів Клавдія» (*T. Liv. III. 44. 6–8*).

Спроба відразу захопити дівчину виявилася невдалою, але Марк Клавдій, тут же заявив, що не має наміру діяти силою, а викликає дівчину до суду. Судив того дня Аппій Клавдій, і «позивач повідав свою вигадку судді, який сам і був вигадником цієї байки, що, мовляв, дівчина народилася в його, Клавдія, домі, звідки була викрадена і підкинута Вірґінієві, а сам він дізнався про це завдяки доповіді» (*T. Liv. III. 44. 9–10*). На цій підставі він вимагав, щоб поки, на час судового розгляду, рабиня пішла за своїм господарем. Захисники дівчини, які заявили, що не «можна за відсутності батька позиватися щодо дітей», спромоглися відтермінувати проголошення вироку, «щоб доросла дівчина не була збезчещена перш, ніж позбудеться свободи» (*T. Liv. III. 44. 12*), але Аппій Клавдій дав їм лише на три дні на те, аби сповістити батька дівчини і щоби той встиг прибути з військового табору до Рима. Заявивши, що дає відстрочення, Аппій Клавдій злукавив і негайно відправив лист децемвірам, які командували тоді римськими військами поза містом, щоб ті не тільки не давали Вірґінієві відпустки, а й узяли того під варту. Проте наказ Аппія Клавдія запізнився, і Вірґіній, отримавши відпустку, зумів прибути до Рима. На захист дочки Вірґінія виступав і він сам, і її наречений Іцилій, виявляв своє обурення і натовп римлян, що зібрався на слухання справи, але «децемвір, який втратив від хоті глузд» (*T. Liv. III. 48. 1*), визнав дівчину рабинею. Побачивши, що не зможе захистити свою дочку, Вірґіній, вихопив ніж, убив її та втік, викрикуючи прокльони. За Вірґінієм пішли ще 400 осіб. Прибувши у військовий табір, вони влаштували збори. Солдати вийшли з покори децемвірам. Обурені плебеї обрали собі військових трибунів, а потім військо підійшло до Рима і стало табором на одному зі схилів. Як пише Тіт Лівій, «за військом відправилася решта плебеїв: удома залишилися лише німецькі люди

* «Накладення руки» — привселюдний символічний дотик рукою до плеча людини, який означав пред'явлення на неї права як на свого раба. Зазвичай так вчиняли, виявивши раба-втікача.

похилого віку. Услід йшли дружини і діти, тужливо голосячи, на кого їх залишають в місті, де не святі ні цнота, ні свобода» (*T. Liv. III. 52. 3–4*). Цей другий відхід плебеїв з Рима, що відбувся **449 року до нової ери**, надалі стали зазвичай називати «другою сецессією».

Вочевидь Тіт Лівій децю перебільшував, коли писав, що «обезлюднілий Рим перетворився на пустелю, на форумі не було нікого, окрім кількох стариганів» (*T. Liv. III. 52. 5*), проте відхід плебеїв примусив патриціїв зібрати сенат і замислитися. Частина senatorів, на чолі з Марком Горацієм і Луцієм Валерієм, стала закликати покласти край правлінню децемвірів. «І вам не соромно, що лікторів на форумі ледь не більше, ніж решти громадян? — переконували вони інших. — Що ви робитимете, якщо на місто нападе ворог? Що коли плебеї, побачивши, що на нас не діє їхній відхід, повернуться зі зброєю в руках?» (*T. Liv. III. 52. 7*).

Аргументи виявилися досить вагомими, щоб переконати велику частину senatorів. Децемвіри ж вимушені були «підтвердити, що раз так, вони підкоряються сенату і визнають себе переможеним його одностайністю. Вони просили лише про те, щоб їх уберегли від людської ненависті і пролиттям їхньої крові не привчали плебеїв до того, що патриціїв можна страчувати» (*T. Liv. III. 52. 10–11*). **Так 449 року до нової ери впав режим децемвірів.**

4.3. Структура римської влади від моменту ліквідації режиму децемвірів до другої половини II ст. до нової ери

Сенат наказав децемвірам негайно скласти з себе повноваження, а великому понтифіку* було доручено провести обрання народних трибунів. Посли сенату зуміли умовити плебеїв повернутися, з великими зусиллями переконавши тих не вимагати страти колишніх децемвірів.

Незабаром після обрання нових народних трибунів призначений сенатом інтеррекс (точно так само, як у царський період обов'язком інтеррекса було організувати вибори нового царя, під час республіки інтеррексів доручалася організація виборів нових консулів) провів обрання нових консулів. Ними стали Луцій Валерій і Марк Горацій, які очолили усунення від влади децемвірів.

* Проведення виборів не входило до обов'язків великого понтифіка, але з усуненням від влади децемвірів у Римі тоді не було взагалі ніяких посадовців, тому сенат і був вимушений доручити організацію нових виборів верховному жерцеві.

Дворічне правління децемвірів було важливим етапом в житті Риму. **Прийняті в цей період «Закони XII таблиць»* стали основою римського законодавства протягом усієї подальшої римської історії.** Це було досить чітке і продумане зведення законів, яке передбачало можливість юридичного рішення практично всіх суперечок, що виникали у той час. Деякі положення «Законів XII таблиць» успішно застосовуються і в сучасній юриспруденції, — недарма юристи всіх країн серед інших дисциплін вивчають і латинське право. Та водночас сумний досвід надання необмеженої влади декільком персонам, та ще й на невизначений час, показав, що у цьому разі ніякі закони не будуть захистом від їхнього свавілля. Римляни остаточно зрозуміли, що навіть найкращі закони дотримуватимуться лише за умови ефективного перехресного контролю за діями посадовців, а найбільш надійною гарантією дотримання законності є надана народу можливість обирати всіх посадовців на виборах і обов'язкова періодична заміна всіх посадовців. Понад те, в Римі було прийнято закон, який «забороняв обрання хоч би яких посадовців без права оскарження їхніх дій», причому було оголошено, що «всякого, хто його порушить, можна і вимагається вбити, і це вбивство не вважатиметься кримінальним злочином» (*T. Liv. III. 55. 5*).

Падіння режиму децемвірів знаменувало значне розширення прав плебеїв. Тепер рішення, ухвалені трибами на народному зібранні всіх громадян, ставали обов'язковими не тільки для плебеїв, а й для патриціїв. Трибуни могли не тільки накладати вето на дії будь-яких посадовців, а й проводити закони через народне зібрання. До 449 року до нової ери вся судова влада належала виключно консулам, які обиралися з патриціїв. З падінням режиму децемвірів консули зберегли за собою вищу судову владу, але для вирішення ряду судових питань вибиралася також колегія з десяти суддів. Оскільки суддів було десять, вони іменувалися децемвірами, однак до колишніх децемвірів не мали ніякого стосунку. Колишні децемвіри були правителями держави з необмеженою владою, нові ж децемвіри були хіба що обираними на один рік судьями, повноважними розбирати тільки певні питання і не на свій розсуд, а на основі «Законів XII таблиць».

* Повністю цей збір законів не зберігся, але історики спромоглися відновити більшість його положень за цитатами різних римських авторів і окремими уцілілими написами.

Зміни, що сталися в судовій системі Риму, були колосальними. Якщо раніше консули судили всі справи за власним розсудом, то зараз вони зобов'язані були судити згідно з прийнятими законами, а частина справ вилучалася з ведення консулів і передавалася для розгляду суддям. Влада консулів, особливо стосовно простолюдинів, як і перше, була надзвичайно великою, але тепер вона обмежувалася певними рамками.

Недоторканними стали не тільки трибуни, а й їхні помічники — еділи, а також судді. Як писав Тіт Лівій, «до священної клятви дотримуватися недоторканності трибунів» додався закон, «за яким всякий, хто заподіє шкоду народним трибунам, еділам або десяти суддям, прирікається в жертву Юпітерові, а майно його розпродається на користь храму Церери, Лібера і Лібери» (*Т. Лів. III. 55. 7*).

Надзвичайно важливим стало й те, що нові консули, багато в чому зобов'язані своїм обранням підтримці плебеїв, «ухвалили направляти плебейським еділам у храм Церери сенатські рішення, а раніше вони замовчувалися або спотворювалися за свавіллям консулів» (*Т. Лів. III. 55. 13*). Отже, від 449 року до нової ери забезпечувалася гласність самих законів, — адже раніше багато простолюдинів іноді не могли скористатися захистом закону лише тому, що не знали про існування деяких рішень, прийнятих сенатом.

449 року до нової ери трапилася ще одна важлива для розвитку римської правоохоронної системи подія — плебеї вперше змогли карати патриціїв. Плебей Віргіній притягнув до суду патриція, колишнього децемвіра, Аппія Клавдія, звинувативши його в тому, що той своїм вироком передав вільну людину в рабство. Один прецедент, коли плебей притягував до суду патриція, вже був (460 року до нової ери). Тоді відповідач, Цезон, про якого вже згадувалося вище, відбувся сплатою застави і зміг відправитися у заслання. Проте Цезон не звинувачувався в таких тяжких злочинах і не викликав такої загальної ненависті, як Аппій Клавдій. Розуміючи, що все йде до його засудження, Аппій Клавдій спробував апелювати до трибунів, а діставши від них відмову, апелював до народного зібрання. Апелювати до плебейських трибунів і до народного зібрання патриціям раніше не доводилося. Це вже саме по собі було великою перемогою плебеїв, але, враховуючи всі лиходійства Аппія Клавдія, йому було відмовлено в помилюванні, і трибун призначив день суду, а до суду він був перепроваджений у в'язницю. Декілька днів родичі Аппія Клавдія ходили форумом,

благаючи про його прощення і переконуючи кожного стрічного, що не можна допускати, аби «законодавець і основник римського права сидить наразі під вартою серед злодіїв і волоцюг!» (*T. Liv. III. 58. 2*). Можливо, римляни і прислухалися б до цих прохань, але Віргінії в той же самий час закликав їх зглянутися на пам'ять його загиблої дочки, і сльози Віргінія виявилися переконливішими. Зрозумівши, що буде засуджений, «позбавлений надії, Аппій загодя собі смерть, не дочекавшись суду» (*T. Liv. III. 58. 6*).

Услід за Аппієм Клавдієм надійшла черга і решти децемвірів. Незабаром після самогубства Аппія Клавдія один з плебеїв притягнув до суду ще одного найбільш ненависного з колишніх децемвірів — Спурія Опція Корніціна. «Опція теж відвели в темницю, де, не чекаючи дня суду, він покінчив життя самогубством. Майно Клавдія і Опція трибуни віддали в дохід держави. Решта децемвірів відправилась у вигнання, і їхнє майно відійшло до скарбниці» (*T. Liv. III. 58. 7*).

Баланс влади між патриціями і плебеями явно порушився, що викликало замішання вже в середовищі патриціїв, а патриції, як і раніше, володіли чималими силами. Розуміючи, що конфлікт між плебеями і патриціями не піде на користь ні тим, ні іншим, народний трибун Марк Дуїллій вчасно загасив ростучу конфронтацію, оголосивши, що не допустить, аби кого-небудь ще було викликано того року до суду і ув'язнено. Після цього становище в Римській державі знову стабілізувалося.

Конфлікти між патриціями і плебеями виникали ще не раз, але римські посадовці докладали всіх зусиль для їх якнайшвидшого вирішення з урахуванням інтересів обох сторін. Якщо це не вдавалося одним посадовцям, до справи бралися інші, але конфлікт припинявся без зайвих ексцесів. Вже наступного, 448 року до нової ери частина трибунів зажадала утривалити свої повноваження, а також обрати на новий рік не 10, а 15 трибунів, але цьому розсудливо перешкодив той самий народний трибун Марк Дуїллій, котрому випав жереб головувати на виборах. Понад те, він домігся, щоб того року двома еділами було обрано патриціїв Спурія Тарпея і Авла Етернія — обидва досить поміркованих поглядів. 447 року до нової ери між плебеями і патриціями знову виникли незгоди, але консули «Марк Геганій Мацерін і Гай Юлій припинили розбрат між трибунами і патриціанською молоддю, не посягнувши на повноваження трибунів і не поступившись гідністю патриціїв» (*T. Liv. III. 65. 5*). Так само нама-

галися чинити римляни і в подальші роки. Добробут всієї Римської держави тримався на консенсусі між патриціями і плебеями, тому обидві сторони намагалися стримувати екстремістів. І патриції, і плебеї прагнули забезпечити собі якомога більше прав, однак і ті й інші розуміли, що залежать один від одного.

Будучи меншиною і, як і перше, володіючи набагато більшими правами, патриції поступово вимушені були йти на нові поступки.

444 року до нової ери плебеї домоглися скасування заборони на шлюби з патриціями. Це була перемога плебеїв, однак не поразка патриціїв — сама можливість брати взаємні шлюби різко ослабила протистояння цих двох груп і пішла на користь передусім їм самим та єдності Римської держави. Тоді ж плебеї домоглися права бути обраними в сенат і одночасно — введення в Римі нової вищої магістратури — військових трибунів із консульською владою, а трибуни на той час вважалися суто плебейською магістратурою. Утім, патриції наполягли на тому, щоб ці трибунські посади можна було посідати і їм. Отже, на відміну від посад звичайних народних трибунів, які обиралися тільки з плебеїв, військові трибуни з консульською владою обиралися і з плебеїв, і з патриціїв.

Військовий трибун із консульською владою (*tribunus militum consulari potestate*)* володів практично тими самими повноваженнями, що й консул. Такі трибуни обиралися з **444 по 367 рік до нової ери**. Проте в сенаті й народному зібранні постійно точилися суперечки про доцільність запровадження цієї посади. Наступного 443 року до нової ери в Римі знову почали обирати консулів. За 5 років, 438 року до нової ери, знову обрали військових трибунів з консульською владою. Потім аж до 433 року до нової ери знову обирали консулів, а потім знову військових трибунів з консульською владою, і так тривало аж до 367 року до нової ери. Причому одного разу (у 375–371 рр.

* Іноді військових трибунів з консульською владою іменували коротко і просто: трибун з консульською владою (*tribunus consulares*). Військових трибунів з консульською владою у жодному випадку не слід плутати не тільки з плебейськими трибунами (народними трибунами), а й зі звичайними військовими трибунами. Римський легіон складався з декількох когорт, а когорти — з декількох центурій. Звичайні військові трибуни були тільки командирами когорт. У кожному римському легіоні було по 6 військових трибунів. Отже, посада звичайного військового трибуна була вищою за посаду центуріона (командира центурії), але нижчою за посаду легата легіону.

до нової ери) розбіжності дійшли до того, що за словами Евтропія, сенат «ухвалив, щоб нікого не призначати, і чотири роки спливли без усякої вищої влади в Місті» (*Evtr. II. 1. 1*).

Введення посад військових трибунів із консульською владою, а тим паче заміна ними консулів, було, здавалося б, безумовною перемогою плебеїв, проте дуже скоро патриції зуміли обернути це на свою користь — військові трибуни з консульською владою зазвичай обиралися тільки з патриціїв і лише зрідка і з великими труднощами військовим трибуном з консульською владою щастило стати і комусь із плебеїв.

Окрім цього, скасувавши заборону шлюбів між плебеями і патриціями, а також заміну консулів військовими трибунами, патриції **443 року до нової ери** отримали від плебеїв згоду на введення для себе однієї вельми важливої нової посади. «Цей рік, — за словами Тіта Лівія, — започаткував посаду **цензорів**, спершу малозначущу, а потім так звеличену, що цензорам корилися римські звичаї та штиб життя, що в сенаті і у вершницьких центуріях вони дістали право виголошувати вироки про гідне і негідне, їм підпорядковані були громадські та приватні споруди, збирання податків з народу римського було віддано на повний їхній розсуд» (*T. Liv. IV. 8. 1–2*).

Слово «цензор» (*censor*) утворилося від слова «ценз» (*census*). Запровадження посади цензорів мотивувалося необхідністю поліпшити контроль за дотриманням точності цензу (оцінювання майна громадян) і правильного розподілу їхнього статусу згідно цензу, оскільки республіка зберегла ценз, уведений царем Сервієм Туллієм, і виходячи з цензу, як і перше, фіксувалися і податки громадян, і те, з яким озброєнням і на які посади вони мали приходити в римське військо. Право голосу, як і раніше, давалося не всім, а лише тим громадянам, хто володів відповідним майном і платив відповідні податки. В умовах республіки це набувало ще більшого значення, ніж за царя, адже якщо в царський час народне зібрання лише затверджувало (або могло не затвердити, чого практично ніколи не траплялося) рішення царя, то тепер усі рішення ухвалював сенат, а найбільш важливі рішення — сенат і народне зібрання, бути ж членом сенату або мати голос у народному зібранні можна було, лише володіючи відповідним цензом. Що меншим був ценз, то менше було і прав. Громадяни ж, що входили до центурії, яка не мала розряду, хоч і звільнялися від військової служби і податків, але не могли брати участі ні у виборах,

ні в розподілі воєнної здобичі — одного з головних тодішніх джерел збагачення. Тому ці громадяни всіма силами прагнули вступити до престижніших центурій. Та й більшість інших громадян також прагнули підвищити свій ценз і, відповідно, домогтися більших прав. Утім, самого лише багатства було замало для того, щоби громадянин міг посісти в Римі досить високе становище. Аби дістатися у вищі стани, особливо для того, а надто стати сенатором, необхідно було не тільки засвідчити необхідний ценз, себто здатність платити певну суму податків, а й здобути відповідну шану і суспільне визнання. Який був ценз сенатора в давнину, невідомо, але у I ст. до нової ери цей ценз досяг суми **800 000** сестерціїв, а потім був збільшений до **1 200 000** сестерціїв, але навіть такі гроші не перетворювали автоматично звичайного громадянина на сенатора. Зазвичай, сенаторами ставали сини колишніх сенаторів. Нова людина могла посісти крісло сенатора лише в разі, якщо хтось з колишніх сенаторів помер від старості або загинув в бою, не залишивши спадкоємця, а також в окремих випадках вилучення когось зі списку сенаторів або ж у разі, якщо спадкоємець колишнього сенатора не міг підтвердити свій сенаторський ценз.

Усім цим відали цензори. Понад те, цензори повинні були також стежити за дотриманням моральності й моралі. Коли римський сенат ухвалив призначати на посаду цензорів лише патриціїв, плебейські трибуни, вважаючи, що йдеться всього лише про необхідну, вельми клопітку і малодохідну посаду, «не заперечували, щоб не сперечатися заради дрібниць» (*T. Liv. IV. 8. 6*). Однак посада виявилася надзвичайно важливою, а головною зброєю цензорів стало те, що вони могли вилучати зі списків і позбавляти статусу римських вершників і навіть сенаторів, викритих в аморальній поведінці або інших порушеннях законів і звичаїв, причому вирішувати, наскільки серйозна та або інша провина, дозволено було самим цензорам.

Спершу цензори обиралися строком на 5 років. **434 року до нової ери** обраний того року диктатором Мамерк Емілій завважив такий термін їхнього перебування на посаді надмірним і провів у народному зібранні закон про скорочення терміну повноважень цензорів до півтора року. Звісно, це викликало невдоволення з боку тих, хто володів тоді цензорськими повноваженнями. Мамеркові Емілію помстилися відразу ж, тільки-но він перестав бути диктатором, «склавши свої повноваження і наклавши обмеження на чужі, з почестями і подяками від народу, він повернувся до домівки. Озлоблені на Мамерка за

обмеження повноважень посадовців римського народу, цензори включили його з триби і, обклавши восьмикратним податком, перевели в ерарії*» (Т. Liv. IV. 24. 7–8). Мамерк постраждав, але введені на його пропозицію обмеження терміну повноважень цензорів залишилися, і річ тут була не тільки у волі і бажанні народу, «знатні патриції, хоч і не бажали ослаблення влади цензорства, були обурені прикладом жорстокості цензорів, та й кожний із них добре розумів, що коритися цензорській владі їм доведеться і довше, і частіше, ніж самим мати її у своєму розпорядженні» (Т. Liv. IV. 18. 4).

Обмеження терміну перебування на посаді надалі змушувало цензорів ухвалювати більш зважені рішення. Цьому сприяло і те, що посада цензорів, будучи від початку введеною лише як посада для патриціїв, від першої половини IV ст. до нової ери стала доступна і плебеям, причому цензори повинні були бути і від патриціїв, і від плебеїв, що забезпечувало взаємний контроль, оскільки при цьому цензори від патриціїв протидіяли зловживанням цензорів плебеїв і навпаки. Хоча після ухвалення закону Мамерка посада цензора стала дещо менш вагомою, вона залишалася надзвичайно важливою аж до останніх днів Римської республіки і якийсь час зберігалася в період імперії.

Важливим подразником, що довгий час викликав протистояння плебеїв і патриціїв, було те, що **солдати римської армії були зобов'язані нести службу за власний кошт**, що, звісно ж, було набагато обтяжливіше для бідних людей, ніж для багатих. Розуміючи це і зваживши всі «за» і «проти», патриції вирішили усунути цю дратівну для римської бідноти обставину.

* Ерарії (*aerarii*) — нижча категорія римських громадян, які не мали права голосу. Ерарії не мали права служити в легіонах і оподатковувалися не за цензом, а подушним податком, що встановлювався за розсудом цензорів. Переведення громадян інших категорій в ерарії було одним із видів покарання, яке мали в своєму розпорядженні цензори. Саме слово «ерарій» (*aerarius*) вимовлялось і писалося латиною так само, як слово «мідний», і утворилося вочевидь від того, що ерарії могли внести до скарбниці лише жалюгідні мідяки. Саме їхніми мізерними доходами пояснювалося те, що цензорам доручалося обкладати їх податтю на свій розсуд, і до пересічних ераріїв-бідняків римські цензори зазвичай були поблажливі. Утім, оскільки подушний податок для ераріїв встановлювався індивідуально, цензори могли легко розорити будь-якого римлянина, переведеного в розряд ераріїв, встановивши для нього непомірно високу податкову ставку.

406 року до нової ери римський сенат «ухвалив, щоби воїни отримували платню зі скарбниці» (*T. Liv. IV. 59. 11*). Це рішення не тільки йшло на користь зміцнення римської армії, а й сприяло послабленню суперечностей між плебеями і патриціями. «Ніколи ще, говорять, — писав Тіт Лівій, — народ не сприймав нічого з такою радістю. Плебеї збіглися до місця засідання сенату, хапали за руки senatorів, що виходили, і називали їх істинними отцями, завіряючи, що відтепер за таку щедрю до них вітчизну ніхто з них, наскільки дістане сил, не пошкодує ні крові, ні живота. Адже до можливості забезпечити добробут сім'ї на той час, що вони проводитимуть у трудах і клопотах для гараздів держави, долучалася ще й усвідомлення того, що цю добродійність надано їм з доброї волі, без щонайменшого натиску з боку народних трибунів, без усяких прохань, чому плебеї дедали більше раділи і дедали сильніше дякували» (*T. Liv. IV. 60. 1–2*). Самі трибуни не розділяли цього захоплення, буркочучи, що гроші можна взяти, лише оподаткувавши народ, тому щедрість патриціїв виявлялася в основному за чужий рахунок, а коли податок справді було призначено, то трибуни запропонували тим, хто захоче ухилитися від його сплати, свою підтримку. Однак патриції «дуже старалися для успіху свого підприємства і самі зробили перші внески, звівши до скарбниці — адже срібних грошей тоді ще не карбували — мідні зливки у візках*»; це додавало особливої урочистості видовищу. Після того як сенатори чесно сплатили все, що випадало на їхню частку, то й найвидніші з плебеїв, друзі знаті, почали вносити податок, як те було встановлено. Коли плебеї побачили, що патриції їх звеличили, а ті, кому за віком належало вже нести військову повинність, бачать у них добрих громадян, вони відмовилися від допомоги трибунів і один наперед одного стали вносити належні платежі» (*T. Liv. IV. 60. 6–8*).

Введення плати за службу в армії значно полегшило тягар служби для простого люду, проте війни, як і перше, збагачували патриціїв і розоряли бідних з плебеїв. Захист собі плебеї почали вбачати в обранні консулів як із патриціїв, так і з плебеїв.

* Тоді в Римі не карбували не тільки срібної, а й взагалі ніякої монети. Саме тому до скарбниці везли мідні злитки, а не монети. Перші монети Рим почне карбувати лише на початку III ст. до нової ери, а до того римляни користувалися або металами у зливках, або монетами інших держав, в основному грецьких.

Суперечки із цього приводу тривали понад десять років і були настільки гострими, що в Римі ледве не спалахнув заколот. Нарешті, патриції вимушені були поступитися. 367 року до нової ери було ухвалено рішення повернутися з наступного року до того, щоб головними посадовцями Рима, як і раніше, були два консули. А щоб дотримати також інтереси патриціїв і інтереси плебеїв, вирішено було обирати одного консула з патриціїв і одного консула з плебеїв, скасувавши при цьому посади військових трибунів із консульською владою, але відновивши посади народних трибунів. Першим консулом із плебеїв було обрано одного із ініціаторів цього закону Луція Секстія, а його колегою патриція Луція Емілія Мамертіна.

Так, **366 року до нової ери** до консульської влади вперше були допущені не тільки патриції, а й плебеї. Того ж року в римській адміністрації було введено дві нові важливі посади — преторів і курульних еділів. Останніх обиралося двоє, а курульними ці еділи іменувалися тому, що мали право сидіти на особливому курульному кріслі, так само як консули і претори. На відміну від плебейських еділів, які були помічниками народних трибунів і призначалися тільки з плебеїв, курульні еділи призначалися з патриціїв, відповідаючи за організацію священних ігор і видовищ, а також за ремонт, будівництво і відновлення громадських будівель. Посаду претора патриції також зуміли випросити собі, отримавши замість однієї з консульських посад, відданих плебеям, три інші — двох курульних еділів і претора. Раніше слово «претор» (*praetor*), що означало латиною «керманич», входило в титул римських консулів і диктаторів, але тепер воно набуло самостійного і відмінного від колишнього значення. Претор став наступним за рангом посадовцем після консула. Спершу призначався лише один претор, і першим претором став патрицій Спурій Камілл. Основною справою претора було здійснення правосуддя, але у преторів з'явилося і багато інших обов'язків. Від 247 року до нової ери преторів призначали двох, і один з них (*praetor urbis*) клопотався справами римлян, а інший (*praetor peregrinus*) — справами іноземних громадян і провінціалів. Надалі кількість преторів росла. Від 242 року до нової ери, з успішним закінченням першої Пунічної війни і приєднанням до Риму як провінції Сицилії, було встановлено посаду «намісник провінції» в ранзі «претора провінції». По чотирьох роках Рим захопив і приєднав ще одне володіння Карфагена, ослаблого після війни, — Сардинію, що потребувало призначення ще одного

претора провінції. Кількість преторів росла й надалі з розширенням римських володінь і вдосконаленням структури управління ними. З установленням імперського ладу кількість преторів виросла ще більше і досягла 16 осіб. Вони виконували найрізноманітніші відповідальні доручення — претор міг командувати військами, бути намісником провінції тощо.

Зростання римських володінь, а також нерідко виникнення потреби вести бойові дії відразу в декількох місцях призвели до ще одного нововведення в римській посадовій ієрархії — установи посад проконсулів і пропреторів. Проконсулом іменувалася особа, обирана колись раніше на посаду консула і відправлена куди-небудь сенатом для ведення війни або ж призначена намісником відповідної провінції. Так само пропретором іменувався колишній претор, посланий куди-небудь сенатом для ведення бойових дій або як намісник провінції. Найбільш важливі провінції підлягали управлінню консулами або проконсулами, а менш важливі — управлінню преторами або пропреторами, так само як і найбільш важливі війни велися консулами і проконсулами, а менш важливі — преторами і пропреторами. У багатьох провінціях, разом з апаратом намісника провінції, якийсь час продовжували діяти і місцеві органи влади, підлеглі лояльним до Риму місцевим вождям і царям. З романізацією провінцій місцевих вождів під тим або іншим приводом позбавляли влади, але на початковому етапі вони досить ефективно допомагали римлянам підтримувати порядок у своїх землях, поставляли у разі потреби допоміжні війська, а також забезпечували постачання римських військ і своєчасне надходження податків. Залучення місцевої знаті до управління різко знижувало опір завойовникам — вождів місцевих племен зазвичай більше вабила перспектива вислужитися перед римлянами, отримати римське громадянство і стати одним із римлян, аніж набагато небезпечніша і сумнівна перспектива очолити опір і вигнати могутніх загарбників.

Крім посад консулів, преторів, цензорів, еділів, трибунів, надзвичайно важливими посадами в римській ієрархії були посади в різних римських комітетах, що відали різними питаннями життя міста і держави. Найчастіше це були всілякі тріумвірати, названі так тому, що очолювалися трьома виборними особами, котрим надавалися писарі, державні раби та інші службовці, які складали штат установи. Один із цих тріумвіратів — тріумвірат з поселень — відповідав за всі питання, пов'язані з римськими поселеннями, зокрема і за дотримання в них

належного порядку, а ще один — «нічний» тріумвірат, установлений **287 року до нової ери**, відав роботою римської варти і практично виконував роль центрального управління римської поліції. «Нічні» тріумвіри наглядали за в'язницями, стежили за виконанням вироків, приймали доноси і самі розбирали дрібні справи, що не вимагали втручання вищих інстанцій. Допомогали «нічним» тріумвірам в упійманні злочинців підлегли їм квінквевіри — обирали в кожному з римських кварталів п'ятеро чоловіків, які забезпечували управління кварталом і відповідали за безпеку мешканців та будівель у своєму кварталі.

Хоча тріумвірат, що відав підтримкою в місті порядку, називався «нічним», працював він не тільки вночі. Вдень роботи римському «нічному» тріумвіратаві також вистачало. У царський період і перші роки республіки найбільш поширеними покараннями були штрафи і побиття різками, рідше вигнання з міста або страта. Тюремне ув'язнення застосовувалася тоді украй рідко, та й в'язниця була тільки одна. Проте володіння Риму зростали, й у кожній із нових колоній римляни встановлювали структуру міського управління, подібну до римської. Подібно до того, як у Римі вища влада належала двом консулам, у підвладних Риму містах Італії владу очолювали два щорічно обирали містянами дуумвіри, і подібно до Рима в кожному з італійських міст за часів республіки був свій сенат. Утім, дуумвіри провінційних міст і місцеві міські сенати, на відміну від римських, могли вирішувати лише місцеві питання, а в усьому іншому зобов'язані були неухильно дотримувати указів із Рима. У римських володіннях за межами Італії римляни спершу нерідко залишали колишні назви для міських рад місцевих міст і посадовців з місцевого населення, але скрізь, у всіх провінціях, місцеві органи влади, що збереглися, корилися римському намісникові, а намісник призначався римським сенатом. Намісникові відповідної провінції корилися й виведені туди колонії римських громадян. Зводячи стіни нових міст і піклуючись про їхнє впорядкування, римляни не забували і про зведення в'язниць. Так, римський архітектор Вітрувій у своєму трактаті «Десять книг про архітектуру» вказував, що при будівництві нових міст «казначейство, в'язницю і курію треба приєднувати до форуму, але так, щоб їхні величина і домірність форуму відповідали» (*Vitruv. III. II. 1*). Зі слів Вітрувія цілком зрозуміло, що в'язниці були обов'язковим елементом кожного великого римського міста.

До кінця III ст. до нової ери ув'язнення стало застосовуватися досить часто, хоча зазвичай не для відбукання покарання, а для попереднього утримання на час слідства і судового розгляду, а крім того, і в'язниць в Римській державі значно побільшало. Після поразок, зазнаних на початку другої Пунічної війни, римляни, звільнивши зі своїх тюрем геть усіх в'язнів, зуміли набрати з них більш ніж легіон солдатів. Мобілізувати до армії колишніх злочинців римлян змусило відчайдушне становище, в якому опинилася тоді Римська держава — римляни тоді всіма силами прагнули поповнити армію і готові були не тільки випустити із в'язниць злочинців, якщо ті ладні були битися проти Ганнібала, — римський сенат пішов навіть на те, щоби вперше в історії Риму звільнити і зарахувати до армії, надавши їм римське громадянство, декілька тисяч рабів. Важко сказати, скільки з цих ув'язнених були посаджені за борги, а скільки чекало суду за грабіж, крадіжку та інші кримінальні злочини, але навіть якщо більшість в'язнів сиділи за борги, карних злочинців в римських в'язницях теж було багато. У Римі завжди підтримувався відносно високий за мірками античного миру порядок, але там споконвіку існував і свій кримінальний світ. **У римських карних злочинців була навіть своя богиня — Лаверна (*Laverna*) — римська богиня наживи, захисниця злодіїв та ошуканців.** Протегувала вона також і лихословам. Наприклад, один із персонажів комедії Тита Макція Плавта «Скарб», Конгріон, вигукує:

«Богинею всіх злодіїв клянуся, Лаверною: якщо ти мені
Посуду не віддаси мого, під власним же домом
Тебе обкладу я добірною лайкою!»
(*Plaut. «Aulularia». II. 445–447*).

Поклоніння Лаверні вочевидь виникло тоді, коли римлянам доводилося здійснювати набіги на землі сусідів, відбираючи їхню худобу, але потім цій же богині стали поклонятися й ті, хто чинив злодійство у місті. Періодично римські власті наганяли страху на злодіїв і розправлялися з ними, але в періоди різних політичних розбратів і неладів злодії та грабіжники почувалися досить привільно. Як не дивно, але незважаючи на боротьбу римських властей зі злодіями і грабіжниками, в Римі цілком офіційно існував храм із вівтарем Лаверни. Цей храм містився в Римі біля Лавернської брами, названої так за ім'ям цієї богині.

Не спроможні повністю покінчити зі злочинністю і захистити від неї простолуд, римські власті цілком надійно захистили від неї самих себе. Скрізь і завжди знатного і багатого римлянина супроводжував почет рабів, готових його захистити. Тих, хто побоювся вступити в бій за свого господаря, римський закон карав нещадно. Як писав своєму синові, пояснюючи йому тонкощі римського законодавства, знаменитий римський юрист Юлій Павло: «Караються раби, які, перебуваючи поблизу, могли, зачувши крики, прийти панові на допомогу і не прийшли. Раби, які під час подорожі покинули, втікши оточені розбійниками, пана, будучи спійманими, піддаються тортурам і караються стратою» (*Iulii Paulli. «Sentenarium Libri V». III. V. 7–8*). Юлій Павло писав свої повчання синові вже в III столітті нової ери, в період імперії, але практично такими самими були й закони Римської республіки — щодо цього в римських законах спостерігалася повна спадкоємність.

Спершу право бути обраними в будь-який з римських комітетів, зокрема і право бути «нічним» тріумвіром, належало виключно представникам римської знаті, але з розширенням прав плебеїв у «нічний» тріумвірат стали входити і вони. У провінційних же містах до міського управління, зокрема й до керівництва місцевими «нічними» тріумвіратами, допускалися не тільки римські громадяни з плебеїв, а й лояльні до римлян впливові місцеві громадяни, які ще не встигли, але сподівалися отримати римське громадянство.

Розширення прав плебеїв супроводжувалося зростанням кількості плебеїв за рахунок вільновідпущеників і з розширенням прав вільновідпущеників. Справа дійшла до того, що в кінці IV ст. до нової ери (між 311 і 307 роками) цензор Аппій Клавдій прийняв у сенат кількох синів вільновідпущеників. Наступного року консули скасували його рішення*, але хоча загального зрівнювання в правах синів вільновідпущеників із синами звичайних громадян і не відбулося, від того часу сини вільновідпущеників усіма правдами і неправдами продовжували потрапляти в римський сенат і навіть обиратися на важливі й почесні виборні посади.

* За римськими традиціями, син вільновідпущеника, тобто колишнього раба, відпущеного на свободу, хоч і вважався вільним, не мав права претендувати на високі виборні посади. Повноправним римським громадянином ставав лише внук вільновідпущеника, народжений від батьків, які ніколи не були рабами.

У хід ішли різні методи, зокрема й підкуп. Вже 304 року до нової ери, як повідомляє у своїх періодах до книги IX «Історії Риму від заснування Міста» Тіт Лівій, справа дійшла до того, що «писар Гней Флавій, син вільновідпущеника, змовою тих, хто голосує, [був] обраний курульним еділом» (*T. Liv. «Perioch.». IX*). Розглядаючи події тих років, Тіт Лівій вважав, що «еділом Флавія обрала ринкова кліка, яка набрала силу під час цензорства Аппія Клавдія, який вперше заплямував сенат внесенням до списку вільновідпущеників» (*T. Liv. IX. 46. 10*). Хоча Тіт Лівій відгукнувся про це у край несхвально і пише, що тоді «знать сприйняла обрання Флавія з таким обуренням, що багато хто познімав золоті персні та бляхи» (*T. Liv. IX. 46. 12*). Надалі римська знать почала все частіше допускати до свого кола нових людей. Ставлення до колишніх провінціалів і рабів мінялося. Відобразилося це й у римських законах. **Особливо ж важливим було ухвалення 326 року до нової ери закону про скасування боргового рабства.** «Цього року простий народ, — як пише Тіт Лівій, — немов наново віднайшов свободу, тому що боржників припинили віддавати в кабалу» (*T. Liv. VIII. 28. 1*). Закон про скасування боргового рабства не тільки скасував продаж вільних людей за борги в майбутньому, а й звільнив з кабали всіх боржників, що вже потрапили в рабство. Відтоді боржник відповідав перед кредитором лише своїм майном, а не свободою.

Процес збільшення кількості римських громадян за рахунок вільновідпущеників у ті роки швидше укріплював, ніж розкладав сили Римської республіки. Знайти свободу щастило не всім рабам, а лише найбільш діяльним, умілим, розумним або талановитим. Отримавши ж свободу, вільновідпущеники та їхні діти прагнули якнайскоріше поріднитися з корінними римлянами і, враховуючи те, що народжуваність самих римлян у той час була надзвичайно високою, нові громадяни не утворювали нових общин, зі своїми відмінними від інших інтересами, а зливалися з нинішніми громадянами, утворюючи згодом єдине ціле. Внуки і правнуки колишніх вільновідпущеників вже вважали себе справжніми римлянами. Рим ставав для них єдиною батьківщиною, а римські вірування і звичаї — вірою і звичаями предків.

Не менш активно, ніж раби, прагнули отримати римське громадянство і жителі провінцій. І цей процес теж попервах зміцнював сили республіки, оскільки і тут домогтися громадянства могли лише найдіяльніші, а ставши громадянами, вони поспішали перейняти римські традиції та злитися з іншими громадянами.

4.4. Розвиток структур римської влади в період пізньої республіки. Початок збройних міжусобиць. Зміни у структурах влади через громадянські війни. Вплив війн і міжусобиць на зміну чисельності римських громадян. Причини, що змусили спершу лідерів Римської республіки, а потім і римських імператорів надавати громадянство дедалі більшій кількості рабів і провінціалів

Довгий час римська державна машина, спираючись на постійно вдосконалювану систему заборон і противаг, забезпечувала достатньо стабільне управління. Плебеї пильно стежили за патриціями, а патриції — за плебеями, хоча права обох цих груп римського населення поступово вирівнювалися, а найбільш знатні й багаті плебейські роди стали зростатися з патриціанськими. Сенат врівноважувався народним зібранням. Накази консулів і преторів, проконсулів і пропреторів могли бути скасовані народними трибунами. У сфері фінансів діяльність квесторів контролювалася ерарними трибунами, водночас і квестори, і ерарні трибуни були підзвітні консулам і сенатові. За всім здійснювали нагляд цензори. Спірні справи могли бути вирішені консулами і преторами, а іноді й місцевими міськими властями. Крім того, кожний римський громадянин мав право шукати захисту в суді.

Від III ст. до нової ери володіння Римської республіки почали стрімко розширюватися. Рим підкорив спершу Центральну Італію, потім підпорядкував собі Південну Італію, і до кінця ст. III ст. до нової ери володів уже всією Італією, Сицилією, Сардинією, Корсикою та значною частиною Іспанії, а до середини I ст. до нової ери перед початком громадянських війн під владою Риму перебували майже все Середземномор'я і більша частина Європи на захід від Рейну і Дунаю. На цих землях проживали сотні племен і народів, десятки, якщо не сотні мільйонів людей, але збережені в періодах Тіта Лівія результати переписів римських громадян свідчать, що самих римлян аж до останніх днів Римської республіки було дуже небагато. Перший перепис римських громадян, проведений царем Сервієм Туллієм, налічив тільки **80 000** громадян (*T. Liv. «Perioh.». I*). На початку III ст. до нової ери, скажімо, 287 року, їх було **272 000** душ (*T. Liv. «Perioh.». XI*). До 207 року до нової ери, в розпал найкривавішої другої Пунічної війни, кількість римських громадян, здатних носити зброю, скоротилася до **137 108** душ (*T. Liv. «Perioh.». XXVII*), і лише термінове надання громадянства багатьом тисячам рабів і десяткам

тисяч найбільш вірних союзників дозволило Риму запобігти военній катастрофі, проте, навіть незважаючи на ці надзвичайні заходи, до кінця другої Пунічної війни римських громадян, і корінних, і тих, хто щойно отримав громадянство, налічувалося всього **214 000** — про це свідчать результати перепису, проведеного римськими цензорами 204 року до нової ери (*T. Liv. «Perioh.» XXIX*). До кінця II ст., за переписом 112 року до нової ери, в Римі налічувалося вже 394 336 громадян (*T. Liv. «Perioh.» LXIII*), а в середині I ст. до нової ери (за переписом 69 року до нової ери) кількість римських громадян досягла **450 тисяч осіб** (*T. Liv. «Perioh.» XCVII*). Утім, це було мізерно мало порівняно із загальною кількістю мешканців Римської держави, а після кровопролитної громадянської війни між прихильниками Юлія Цезаря і прибічниками Гнея Помпея кількість римлян скоротилося втричі — проведений 45 року до нової ери Юлієм Цезарем перепис населення налічив **тільки 150 тисяч громадян** (*T. Liv. «Perioh.» CXV*). Тяжких втрат зазнав римський народ і під час громадянських війн після вбивства Юлія Цезаря.

Як спробагалися римляни утримувати владу над підлеглими їм народами?

Це відбувалося і завдяки тому, що римляни постійно нацьковували один на одного інші народи, і завдяки тому, що постійно використовували в усіх війнах не тільки свої власні війська, а й війська підкорених народів, причому ці війська складали подекуди до двох третин та більше від загальної кількості римських армій, при тому що загальне командування і всі найважливіші посади залишалися виключно в руках римлян. Найважливіше значення для утримання римлянами влади мала і їхня неймовірна жорстокість. У ході завойовницьких війн племена, які чинили опір, нерідко повністю або майже повністю винищувалися, громадяни скорених міст могли бути за бажанням римського полководця вбиті або продані в рабство. Можливість повстання зводилася нанівець римлянами і за допомоги звичаю обов'язково брати у скорених народів заручниками дітей правителів і знатних громадян. У разі повстання цим заручникам загрожувала загибель, і дуже багато з незадоволених римським правлінням не наважувалися повстати, знаючи, що цим приречуть на страту своїх близьких. Римська нещадність абсолютно унеможлилювала і ведення проти римлян тривалої партизанської війни — у такому разі римські війська доценту винищували все населення.

Римляни утримували скорені народи не тільки жорстокістю. Крім «баатога» вони використовували і «пряник». Царям, які виявляли покірність, римський сенат дарував статус «друга римського народу». Щоб домогтися цього статусу, багато царів осипали дарами римських консулів, преторів і сенаторів, брали участь зі своїми військами в походах римлян проти своїх сусідів. Статус «друга римського народу» захищав його носіїв від нападів інших царів, адже в такому разі римляни вступалися за своїх васалів. Ще важливішим було те, що такий статус до певного часу убезпечував царів, які отримали його, і від вторгнення римських армій. Хоча від самих римлян статус «друга римського народу» рятував лише на деякий час — коли римляни вирішували, що їм вигідніше захопити володіння свого колишнього союзника, вони це робили, прискіпавшись до чого-небудь і позбавивши його цього статусу.

Статус «друг римського народу» надавався лише царям і вождям племен. Проте римська державна машина передбачала багато «пряників» і для звичайних людей. Раби сподівалися отримати свободу і стати вільновідпущениками, причому вільновідпущеник римського громадянина отримував значно більше прав, ніж вільновідпущеник господаря, який не мав римського громадянства. Вільні жителі провінцій сподівалися отримати **латинське громадянство**, яке надавало їм певні переваги порівняно зі звичайними провінціалами, а у тих, хто був удостоєний латинського громадянства, була надія, що або вони самі, або вже хоча б їхні діти чи внуки отримають **римське громадянство**, ставши повноправними громадянами.

Римське суспільство ніколи не було кастово закритим і завжди поповнювалося не тільки завдяки природному приростові населення, а й за рахунок надання громадянства. Причому в ранній період римської історії, коли Рим іще не мав своєї могутності і потребував людей, особливо людей діяльних, патрицій, який переселявся до Рима з іншого міста Італії, міг відразу стати не просто римським громадянином, а римським патрицієм. Досить сказати, що родоначальником знаменитого патриціанського роду Аппіїв-Клавдіїв став сабінський патрицій Аппій Клавдій Сабін, який переселився 504 року до Рима з Регіллума. Зрозуміло, що римські патриції приймали до своїх лав далеко не всіх новоприбулих і не часто — зазвичай нові громадяни поповнювали римський плебс. Етнічних проблем з новими громадянами не виникало. Рим не заселявся іншими народами — особи, що

отримали громадянство, розчинялися в масі римлян. Незважаючи на постійність процесу приймання нових громадян, в період ранньої республіки чужинцеві було дуже і дуже непросто стати римським громадянином. Масове ж надання римського громадянства здійснювалося ще рідше. На це римський сенат штовхали лише виняткові обставини. Наприклад, надання 504 року до нової ери статусу римського патриція Аппієві Клавдію Сабіну і надання римського громадянства декільком тисячам сабіян, які переселилися до Рима разом із ним, було обумовлено тим, що тоді молодій Римській республіці доводилося вести війну із прихильниками поваленого царя Тарквінія Гордого, і республіка вкрай потребувала воїнів. 329 року до нової ери, коли населення Рима дуже порідшало через епідемії, а державу чекали важкі війни з галлами і самнітами, сенат дарував римське громадянство жителям скореного сусіднього міста Пріверн. Так само чинили римляни і під час другої Пунічної війни після серії поразок, завданих римській армії Ганнібалом. Римський сенат тоді, щоб поповнити свої війська, вимушений був набрати солдатами декілька тисяч рабів, обумовивши при цьому, що вони отримають волю, якщо проявлять належну хоробрість і стійкість, і насправді надавши їм свободу після декількох років вірної служби. Зазвичай же, аж до кінця III ст. до нової ери, громадянство надавалося строго індивідуально.

В кінці III ст. до нової ери, а надто від початку II ст. до нової ери, ситуація змінилася. Крім сотень рабів, відпущених на волю, до Рима ринув потік провінціалів, які домагалися римського громадянства всіма правдами і неправдами. Дійшло до того, що до Рима почали надходити скарги від місцевих властей на те, що ввірені їм міста пустіють і не можуть у належному обсязі сплачувати податки. Так, **187 року до нової ери** до Рима, як пише Тіт Лівій, «з'явилися і були прийняті сенатом послі латинських міст зі скаргою на те, що дуже багато їхніх громадян переселилися до Рима і там внесені до списків римських громадян» (*T. Liv. XXXIX. 3. 4*). Сенат доручив преторові Квінту Теренцію Куллеону розібратися, хто з новоявлених громадян Рима за останні 16 років «сам чи його батько потрапив до списків римських громадян, вже маючи, відповідно до свідчень союзників, громадянство у себе на батьківщині. У результаті цього розслідування повернулося додому дванадцять тисяч латинів — такий уже тоді був наплив у столицю всякого приїшлого люду» (*T. Liv. XXXIX. 3. 5–6*).

Утім, це проблеми не вирішило. Минуло якихось десять років, і **177 року до нової ери** сенату знову довелося приймати «амбасаду союзників-латинів, яка вже докучила і цензорам, і колишнім консулам, одначе, нарешті, допущена в сенат. Суть скарг полягала в тому, що їхні співгромадяни, пройшовши перепис у Римі, у великій кількості переселилися до Рима. І якщо це й надалі дозволитиметься, то не мине й кількох переписів, як їхні спорожнілі міста і поля не зможуть поставити до Рима жодного воїна» (*T. Liv. XLI. 8. 6–7*). Такі ж скарги сипалися сенату не тільки від латинів, а й від усіх інших італіків. Зокрема, «самніти і пелігни теж скаржилися, що від них чотири тисячі сімей переселилися у Фрегелли (римську колонію, яка мала особливий статус), а при наборі, утім, послаблень не було ні тим, ні іншим» (*T. Liv. XLI. 8. 8*). Вказували послі і на юридичні лазівки, завдяки яким хитруни спромагалися діставати римське громадянство. За їхніми словами, «за зміни громадянства окремими особами обман чинився двох різновидів. Закон дозволяв союзникам-латинам отримувати римське громадянство, якщо удома вони залишали потомство. Зловживаючи цим законом, одні завдавали шкоди союзницьким містам, інші — народу римському. Адже не бажаючи залишати дітей у своєму місті, вони їх передавали у владу (*у фіктивне рабство — В.Д.*) яким-небудь римлянам, щоб відпущені на волю ці діти ставали римськими громадянами. А ті, у кого не було потомства, щоб залишити його в рідному місті і стати, таким чином, римськими громадянами, усиновляли кого-небудь. А згодом перестали піклуватися навіть про видимість дотримання правил, і всі без розбору (і без закону, і без потомства) стали переходити в римське громадянство за допомогою переселення і запису до цензу» (*T. Liv. XLI. 8. 9–11*). Послі просили надалі не дозволяти цього і повернути переселенців, а на майбутнє ухвалити закон, який перешкоджав би повторенню подібного. Сенат тоді знову «задовольнив їхнє прохання» (*T. Liv. XLI. 8. 12*). Проте ніякі рішення сенату не могли покласти край потокові провінціалів, які прагнули до Рима.

Річ була зовсім не у відсутності у сенату відповідних повноважень, і зовсім не в невмінні римських магістратів складати відповідні закони і домагатися їх виконання. Річ була у тім, що більшість римських senatorів, зокрема найбільш впливові з них, були зацікавлені в появі нових громадян насамперед саме за рахунок провінціалів і вільно-відпущеників. Тому сенатори лише регулювали, але жодним чином не збиралися зупиняти цей потік.

Система надання римського громадянства передбачала практично довічну вірність нових громадян своєму патрону — римлянинові, який забезпечив надання їм громадянства. І римська знать, найбільш могутні угруповання якої розпочали тоді боротьбу за встановлення одноосібної влади, стала надавати римське громадянство дедалі більшій кількості рабів і провінціалів, прагнучи забезпечити собі якомога більше голосів у народному зібранні і якомога більше вірних солдатів.

Надання громадянства, як римського, так і латинського, сотням і тисячам людей, а подекуди навіть цілим містам і провінціям, стало козирем, який почали розігрувати всі, хто боровся за владу. Кількість нових римських громадян стала не просто зростати, а зростати стрімко. З кожним рабом-вільновідпущеником, який отримав римське громадянство, з кожним провінціалом, який домігся римського громадянства, етнічний склад римського плебсу ставав дедалі більш строкатішим, та й римські патриції, які ще відігравали основну роль в житті держави і виводили свій родовід від Ромула і отців-засновників міста, поступово встигли поріднитися з плебейською знаттю, так що вже 65 року до нової ери Квінт Туллій Цицерон абсолютно точно характеризував Рим як «державу, утворену від злиття племен» (*Q. Cicero. «Comm. pet.». XIV. 54*). Але ретельне дотримання колишніх латинських обрядів і традицій, рівність всіх громадян перед законом (якщо не рахувати деякі залишені, але поступово зникаючі привілеї патриціїв) і обов'язкове прийняття новими громадянами римського одягу, латинської мови і римської культури, дозволяло цементувати цю різношерсту масу в єдиний народ, без чого існування держави було б абсолютно неможливим.

Римські намісники і легати могли досить довільно ухвалювати вироки у справі осіб, що не мали римського громадянства, а під час бойових дій могли страчувати і римських громадян, проте їхнє свавілля теж обмежувалося певними рамками. Ось, наприклад, що відбулося, якщо вірити Титу Лівію, 205 року до нової ери в розпал другої Пунічної війни: «з Локр до Рима прибувають амбасадори зі скаргою на безсоромність легата Племінія, який розграбував скарбницю Прозерпіни»*

* Прозерпіна — римська богиня підземного царства, дочка Церери і Юпітера, дружина Плутона. Згідно з римською міфологією, закохавшись у Прозерпіну, Плутон викрав її у матері й відвіз у своє підземне царство. Богиня землі Церера,

і ганьбив їхніх дружин і дітей; Племіній в кайданах доставлений до Рима і помирає в тюрмі» (*T. Liv. «Perioh.». XXIX*). Той самий Тіт Лівій пише, що 171 року до нової ери «перед сенатом з'явилися послы декількох племен з обох Іспаній (тобто з провінції Іспанія Ближня і провінції Іспанія Дальня). Нарікаючи на пожадливість і зарозумілість римських посадовців, вони на колінах благали сенат не дозволяти грабувати і мучити союзників зліше, ніж ворогів. Скаржилися вони і на інші безчинства, але грошові здирства були очевидні» (*T. Liv. XLIII. 2. 6–8*). Рішенням сенату жителям провінцій було дозволено обрати собі серед римських громадян захисників і притягти таким чином колишніх намісників до суду. У результаті колишній намісник Іспанії Дальньої Марк Матієн і колишній намісник Іспанії Ближньої Публій Фурій Філ змушені були відправитись у вигнання. Це були одні з перших гучних справ про зловживання легатів і намісників, але, звісно ж, не єдині і не останні.

Надмірне зловживання владою і надалі не раз приводило до розглядів у судах і в сенаті. Зловживання владою були справою надзвичайно вигідною, а тому постійною, але взаємоконтроль різних структур влади значною мірою обмежував свавілля.

Простолюдини, звичайно ж, рідко могли скористатися захистом закону. Одначе справи знаті й заможних громадян завжди розглядалися в суді з виступами обвинувачів і захисників, причому вдосконалення римської судової системи призвело до того, що вирок ухвалювався

сумуючи за дочкою, полишила всі справи, і земля перестала плодоносити. Всі були у відчаї. Люди і боги змолилися до Плутона з проханням відпустити Прозерпіну до матері. Оскільки Плутон кохав Прозерпіну і Прозерпіна покохала Плутона, вирішено було, що вона лише відвідає матір, а потім знову повернеться до чоловіка. Відтоді, коли Прозерпіна йшла до Плутона, наставала осінь — усе навколо в'януло і жовтіло, а коли вона відвідувала матір, з нею разом приходила весна — земля розквітала і плодоносила.

На римських скульптурах і монетах Прозерпіна зображалась у вигляді прекрасної жінки зі складною і ретельно укладеною особливою зачіскою, прикрашеною квітами і маківками. Атрибутами Прозерпіни були ківш і глек, а також палаючий смолоскип.

Культ Прозерпіни був вельми популярний і в Римі, і по всій Італії. А отже, розграбувавши храм Прозерпіни, Племіній вчинив блюзнірство, і саме цим було викликано таке жорстке рішення. Якщо ж римські легати і намісники звинувачувалися ким-небудь у звичайних зловживаннях владою і вимаганнях у місцевих жителів, сенат украй рідко вдавався до таких суворих заходів покарання.

головою суду на підставі думки декількох десятків членів судової колегії і не інакше. Так, за словами Квінта Асконія Педіана, на суді 52 року до нової ери у справі Тіта Аннія Мілона і його прибічників, які вбили колишнього народного трибуна Публія Клодія, ухвалу виносив 51 суддя, причому серед суддів були і сенатори, і ерарні трибуни, і вершники. Сам же процес призначення суддів був досить складним — спочатку за жеребом призначалися 81 суддя, а потім 15 суддям давав відвід обвинувач, а ще 15 суддям давав відвід обвинувачений (*Asc. Pedianus. «Pro T. A. Milo». 26*).

Усі римські посади, як адміністративні, так і посади священнослужителів, були виборними і теоретично обійняти їх міг будь-який римлянин, якщо це дозволяли його вік і походження. Проте реально скористатися цими правами міг не кожен. Найбільш вигідні й почесні посади діставалися лише представникам найвпливовіших родин, а прості римляни потрапляли в дедалі більшу залежність від них. У середині II ст. до нової ери ця проблема загострилася, і її спробували вирішити введенням таємного голосування.

139 року до нової ери римський сенат, на пропозицію сенатора Габінія, прийняв закон про таємне голосування при обранні всіх римських магістратів.

137 року до нової ери, на пропозицію народного трибуна Луція Кассія Лонгіна Кальда, сенат Риму прийняв закон про таємне голосування в центуріатських коміціях у всіх кримінальних справах, за винятком справ про державну зраду.

131 року до нової ери, на пропозицію народного трибуна Папірія Карбона, таємне голосування, у разі потреби, стало застосовуватися в ухваленні нових законів.

Таємне голосування на виборах здійснювалося поданням особливої таблички, на якій попередньо писалося ім'я кандидата. Отримавши табличку з ім'ям кандидата, виборець писав *UR* (*uti rogas* — згоден) або ж *A* (*antiquo* — відкидаю). У суді на табличках з ім'ям підсудного судді писали *A* (*absolvo* — виправдовую), *C* (*condemno* — засуджую) або ж *NL* (*non liquet* — неясно). Як таблички для таємного голосування зазвичай використовували навощені дощечки однакового розміру. Таблички з проставленими знаками опускали в особливу урну, після чого перераховували, розкладаючи окремо таблички з кожним рішенням. Встановити за однією або двома буквами, хто їх написав, було, звісно ж, украй нелегко. Тож римська процедура таєм-

ного голосування досить надійно гарантувала дотримання таємниці волевиявлення.

Аж до другої половини II ст. до нової ери, попри величезну кількість вад, римська державна система забезпечувала вирішення всіх суперечок і конфліктів серед римських громадян. Спори і політична боротьба ніколи не переростали у збройну боротьбу. Рим не знав громадянських війн. Винятком можна було вважати лише війни з Римом вигнанців, прихильників поваленого царя Тарквінія Гордого, та війну, яку вів у V столітті до нової ери проти Рима, несправедливо вигнаний з міста Гай Марцій Коріюлан. У решту часу всі громадяни Риму, хоч і відчайдушно боролися за владу, ніколи не піднімали зброю один проти одного. Проте у другій половині II ст. до нової ери ситуація змінилася. Рим підкорив і захопив величезні території та багатства, але все це дісталось дуже небагатьом. Майнове розшарування римських громадян, що посилювалося, привело до концентрації величезних багатств в руках окремих родин і водночас до зубожіння більшої частини простих громадян, а відтак і до заго-стрення боротьби за владу.

133 року до нової ери народний трибун Тіберій Семпроній Гракх закликав до проведення земельної реформи. І самі римляни, і римські історики багато сперечалися з приводу того, чи була пропозиція Тіберія Гракха викликана бажанням полегшити становище римського народу, чи кон'юнктурними інтересами, проте його слова знаходили широкий відгук в народних серцях. «Дикі звірі, що населяють Італію, — казав Тіберій Гракх, — мають нори, у кожного є своє місце і свій притулок, а у тих, хто воює і вмирає за Італію, немає нічого, крім повітря і світла, бездомними блукальцями бродять вони країною разом із дружинами й дітьми, а полководці брешуть, коли перед битвою закликають воїнів захищати від ворога рідні могили і святині, бо ні в кого з такої безлічі римлян не залишилося отчого вівтаря, ніхто не покаже, де могильний пагорб його предків, ні! — і воюють, і вмирають вони за чужі розкіші і багатство, ці «владики всесвіту», як їх називають, які й єдиної грудки землі не можуть назвати своєю!» (*Plutarh. «T. Gracchus»*. 9). І ці слова були правдою. Однак разом зі співчуттям до зубожілих співгромадян, якщо навіть це співчуття справді мало місце, вимагати змін Тіберія Гракха спонукали й інші досить вагомі й прагматичні причини. Так, на думку Аппіана, «мета Гракха була не в тому, щоб створити добробут для бідних, а в тому, щоб в особі їх отримати для

держави боєздатну силу» (*Appian. «В. С.»*. I. 11). Римська знать, якій дісталися майже всі завойовані римлянами землі, обробляла їх за допомоги рабів. Водночас вільним римлянам, з яких формувалися римські легіони, прогодуватися було дедалі важче і чимдалі важче було завести дітей. «Хіба громадянин така сама людина, що й раб? Хіба воїн не корисніший, ніж людина, яка не воює? Хіба учасник в суспільному надбанні не вболіватиме більше про інтереси держави?» (*Appian. «В. С.»*. I. 11.) — переконував римських законодавців Тіберій Гракх. Усіма силами він спонукав багатіїв добровільно поділитися землею зі збіднілими співгромадянами. Однак очоливши боротьбу за земельну реформу, Тіберій Гракх не забував при цьому і про зміцнення власного впливу, зростання якого лякало його супротивників не менше, ніж перспектива розлучитися з частиною своїх маєтків.

Подолавши лютий опір тих, хто привласнив собі суспільні землі, Тіберій Гракх зумів домогтися ухвалення в народному зібранні закону, за яким одна особа не могла володіти більш ніж 500 югерами землі, а одна сім'я більш ніж 1000 югерами (1 югер = 0,2528 га). Розлючені багатії, очолювані верховним понтифіком сенатором Публієм Корнелієм Сципіоном Назікою Серапіоном, зібравши навколо себе безліч рабів і клієнтів, напали на Тіберія Гракха і розправилися з ним. Разом з Тіберієм Гракхом загинуло й близько 300 його прихильників. Так **133 року до нової ери** в Римі вперше було порушено недоторканність народного трибуна і вперше було вбито народного трибуна. Боячись обурення народу, сенат усе ж таки наділив збіднілих римських громадян землею, однак **пролита кров Тіберія Гракха знаменувала новий етап розвитку Римської республіки — етап, коли суперечки між римлянами почали вирішуватися вже не словами, а силою зброї.**

За десять років активну політичну боротьбу розпочав брат загиблого Тіберія Семпронія Гракха Гай Семпроній Гракх, який діяв, якщо вірити Плутархові, «догоджаючи народові та підриваючи могутність сенату» (*Plutarh. «С. Gracchus»*. 5). Гай Гракх пропонував знизити ціни на продовольство для бідних, а також зрівняти в правах італійців, які мали тільки латинське громадянство, і римлян. Обіцянки знизити ціни на продовольство, звичайно ж, знаходили підтримку численної римської бідноти, а надання рівних з римлянами прав італікам забезпечувало величезну популярність Гая Гракха серед італіків. Проте абсолютно неправильним було б уявляти Гая Гракха ідеальним борцем за права

народу, а дії його супротивників пояснювати лише прагненням до влади і наживи. Все було набагато складніше. Популізм Гая Гракха багато в чому пояснювався боротьбою за владу, в якій він робив ставку на римську бідноту й італіків, а дії його супротивників багато в чому пояснювалися не жадібністю, а тим, що різке зниження цін на продовольство завдавало б серйозного удару економіці, до того ж огульне надання рівних з римлянами прав відразу всім італікам неминуче вело б до відсторонення римлян від керма влади, а можливо, і до розпаду Римської держави. Проте це було ще не все з того, чого вимагав, домагаючись особистої популярності, Гай Гракх. «Найсильнішого удару сенатові, — на думку Плутарха, — завдавав закон про суди. Доти суддями були тільки сенатори, і тому їх боялися і народ, і вершники. Гай приєднав до трьохсот сенаторів таку ж кількість вершників, щоб судові справи перебували в загальному веденні цих шестисот персон» (*Plutarh. «С. Gracchus». 5*). Крім того, Гай Гракх увів ще одне нововведення, що ослабило, на думку Плутарха, владу сенату, — він, «якщо до нього всі, хто виступав перед народом, ставали обличчям до сенату і комітія*», вперше тоді обернувся обличчям до форуму. Він узяв собі це за правило і легким поворотом тулуба зробив зміну величезної важливості — перетворив, до певної міри, державний лад з аристократичного на демократичний, запевняючи, що оратори повинні звертатися з промовою до народу, а не до сенату» (*Plutarh. «С. Gracchus». 5*).

Було б хибно сприймати слова Плутарха як якусь абсолютну правду. Зовні все виглядало саме так, як пише Плутарх, але перехід від аристократичного правління до демократичного не здійснюється самим лише поворотом тіла під час виголошування промови. Зокрема ось як, і зовсім без захоплення, писав про діяльність Гая Гракха інший античний автор — Аппіан: «Подейкують, що Гай відразу після того, як закон було прийнято, промовив так: я одним ударом знищив сенат. Ці слова Гракха справдилися ще яскравіше згодом, коли реформа, проведена Гракхом, почала здійснюватися на практиці. Бо надання вершникам суддівських повноважень над римлянами, всіма італійцями і самими сенаторами, повноваження карати їх будь-якими засобами впливу, грошовими штрафами, позбавленням цивільних прав, ви-

* Комітій (*comitium*) — місце на форумі, де відбувалися народні зібрання. Комітетом називали і самі збори римських громадян.

гнанням — усе це звеличило вершників як магістратів над сенатом, а членів останнього зрівняло з вершниками або навіть поставило їх у підлегле становище. Тільки-но вершники стали воєдино з трибунами в питаннях голосування і як подяку за це отримали від трибунів усе, чого забажали, сенаторам відчували великий страх. І швидко дійшло до того, що сама основа державного ладу перевернулася: сенат зберігав за собою хіба що авторитет, тоді як сила зосереділася в руках вершників. Просуваючись у своїм значінні, вершники почали не тільки заправляти всім у судах, а й навіть відверто знущатися з сенаторів. Вони перейняли від останніх властиве їм хабарництво і, відчувши смак до наживи, ще ганебніше і непомірніше стали користуватися нагодою служити їй. Проти багатих вершники висували підсланих обвинувачів, процеси проти хабарництва вони зовсім ліквідували, порозумівшись між собою або діючи один проти одного насильством. Звичай вимагати звіт від посадовців взагалі відійшов у забуття, і суддівський закон Гракха на довгий час спричинив за собою розбрат, не менший ніж колишні» (*Appian. «В. С.» I. 22*).

За дуже короткий час Гай Гракх спромігся стати кумиром багатьох простолюдинів, готових його підтримати, і завдяки цьому йому вдалося вдруге домогтися обрання народним трибуном, проте одночасно він нажив собі й безліч ворогів.

По всій Італії він розвернув небачене доти будівництво доріг, що були вимушені визнати як позитивне явище навіть його супротивники, проте інші його зачини оцінювалися громадянами Риму менш одно-стайно. Завдяки заснуванню Гаєм Гракхом великої кількості нових колоній багато хто з римських бідняків зміг отримати свою ділянку землі, але популізм Гая Гракха і прагнення покладатися передовсім на плебс викликали дедалі більше роздратування римської знаті. Проблема була не в наданні землі біднякам, а в тому, як це робилося, а також у тому, якими вбачали супротивники Гая Гракха його кінцеві наміри. Постійна конфронтація Гая Гракха з сенатом переросла врешті-решт **121 року до нової ери** в збройне протистояння. Гай Гракх зі своїми прихильниками укріпився на Авентинському пагорбі, проте за наказом сенату пагорб був узятий військами консула Опімія. Гай Гракх намагався відступити, але був убитий. За голови Гая Гракха і його найближчого соратника Фульвія сенат виплатив особам, які доставили їх, стільки золота, скільки важили ці відрубані голови. Жорстоко розправилися і з рештою прихильників Гракха. Якщо ві-

рити Плутархові, то в Римі тоді загинули більше трьох тисяч осіб. Цю цифру загиблих, наведену Плутархом, підтверджує і Павло Орозій, який уточнює лише, що на Авентинському пагорбі в бою було вбито тільки 250 осіб, а всі інші страчені під час подальшого розгляду. За словами Павла Орозія, «консул Опімії як під час битви був відважним, так і в розслідуванні безжальним; адже було страчено понад три тисячі осіб, серед них було вбито велику кількість невинних: їм навіть не було оголошено причину» (*Oros. V. 12. 10*).

Ніколи раніше Рим не знав такого кривавого з'ясування стосунків між громадянами. Утім, це було лише початком — Рим вступав у період усобиць і громадянських війн.

У цей період, що почався зі смертю першого з Гракхів, «хвилювання», за словами Аппіана, «вже не припинялися, причому щоразу протиборчі партії відкрито поставали одна проти одної. Часто вихоплювалися кинджали, і то один, то інший із посадовців у перервах між розбратами знаходив собі смерть або у храмі, або в народному зібранні, або на форумі, і цими жертвами були то народні трибуни, то претори, то консули, то особи, що домагалися цих посад, а то і просто люди, які були на видноті. Весь час, за винятком коротких проміжків, панувало безсоромне зухвальство, ганебна зневага до законів і права. Зло зростало дедалі більше; відбувалися відкриті замахы на чинний державний лад, великі насильницькі збройні дії проти вітчизни з боку осіб, які були піддані вигнанню чи засудженню або суперничали один з одним через якусь посаду, цивільну чи військову. У багатьох місцях утворювались олігархічні уряди з керівниками партій на чолі, оскільки одні з ворогуючих не бажали розпустити надані їм народні війська, а інші за власним почином, без згоди на те держави, набирали війська з чужоземців. Тільки-но одній партії таланило заволодіти Римом, інша партія починала боротьбу — на словах проти бунтівників, насправді ж проти батьківщини. Вони вторгалися в рідну країну, неначе у ворожу, безжально знищували всіх, хто ставав їм уперек дороги, інших піддавали проскрипціям, вигнанню, конфіскації майна, а деяких і тяжким катуванням». (*Appian. «B. C.» I. 2*).

Слова Аппіана можуть видатися занадто образними, однак вони повністю підтверджуються і матеріалами археологічних розкопін, і епіграфічними матеріалами, і збереженими повідомленнями про це інших античних авторів. Боротьба за владу в той період, справді, часто велася силовими методами, що доходили до відкритих грома-

дянських війн, причому особливо запеклою була вибухла в 91–88 рр. до нової ери Союзницька війна, де римлянам довелося воювати проти італіків — інших народів Італії, які повстали, вимагаючи собі рівних з римлянами громадянських прав. Перемогти в цій війні римляни змогли, лише зазнавши великих втрат і пішовши на значні поступки, зокрема надавши римське громадянство значній кількості італіків. Утім, незважаючи на війни та усобиці, формальних змін у римському державному устрої не відбувалося — регулярно обиралися консули, претори, квестори, народні трибуни та еділи, призначалися намісники провінцій, збиралися податки, засідав сенат. Постійні чвари знаті знизили темпи римської експансії, але й у цей час, час внутрішніх розбратів, Рим провів декілька успішних війн із сусідами, значно розширивши свої володіння. Коли розбрати затихали, сенат навіть намагався вдосконалити законодавство, надаючи римським громадянам щораз більших можливостей для захисту їхніх прав у суді. Так, **107 року до нової ери** народний трибун Гай Целій Кальд домігся запровадження таємного голосування не тільки під час судів у кримінальних справах, а й у судах за державні злочини, а 103 року до нової ери, згідно із законом Аппулія, було встановлено постійні кримінальні суди (*questio perpetua*). Проте законність дотримувалася лише доти, доки римська знать не починала нової колотнечі, а в моменти, коли чвари переростали в громадянські війни, законність і зовсім замінювалася правом сильного.

Істотно вплинула на внутрішню стійкість Римської республіки й **військова реформа, проведена 107 року до нової ери** за ініціативи вперше обраного того року консулом, а потім іще сім разів обираного Гая Марія, який відіграв надзвичайно важливу роль у житті Риму. Гай Марій продумав і ввів оптимальну на той час організаційну структуру легіону, впорядкував систему управління. Глибоко продумана була ним і оптимальна тактика всіх можливих різновидів бою, а також організація взаємодії військ. Установлена Гаєм Марієм структура організації римських військ була надзвичайно вдалою і проіснувала практично без змін аж до кінця III ст. нової ери. Проте не менш значущим, а ймовірно, більш значущим аспектом цієї військової реформи було те, що докорінно змінився підхід до комплектування римських військ.

Раніше, від часів царя Сервія Туллія, комплектування римських військ завжди провадилося за принципом цензу — служити в рим-

ській армії могли тільки римські громадяни, причому не всі, а лише ті, хто володів відповідним майном і сплачував відповідні податки. Причому кожного разу після закінчення воєнної кампанії легіони розпускалися і солдати розходилися по домівках, а в разі нової війни оголошувався новий набір. Стрімке розширення римських володінь, а також різке зниження у II столітті до нової ери народжуваності римлян і небажання багатьох із них служити в армії призвели до того, що колишній принцип комплектування військ уже не міг забезпечити потреб держави. Саме це й зумовило необхідність реформи. Після проведеної Гаєм Марієм реформи доступ в армію було відкрито всім охочим, зокрема й найнужденнішим верствам населення. Держава тепер повністю узяла на себе всі турботи і про озброєння, і про постачання, і про екіпіровку військ, а після закінчення служби солдатам давали ділянку землі. Утім, піти зі служби й отримати свій земельний наділ солдати могли лише після 16 років служби. Спроба ж самовільно залишити частину раніше цього терміну вважалася дезертирством і каралася стратою. Отже, **з 107 року до нової ери римська армія, яка формувалася раніше як ополчення, стала формуватися вже як професійна наймана армія.** При цьому солдати почали дивитися на свого полководця як на патрона — адже саме від нього залежало їхнє життя, від нього вони отримували платню і нагороди. Від талану полководця залежало, великими або малими будуть втрати, від його успішності і щедрості залежало також те, чи буде у його солдатів не тільки їхня скромна платня, а й багата здобич. Від нього ж залежало, в якій місцевості та які ділянки землі отримають його ветерани. Така ситуація призвела до того, що солдати тепер були ладні виконати будь-яке розпорядження свого полководця, якщо той був розумний і вдатний, навіть таке його розпорядження, яке суперечило би волі сенату і було б спрямоване на узурпацію влади.

Цілком очевидно, що, підсиливши боєздатність римських військ, військова реформа Гая Марія знизила їхні надійність і законслухняність, створивши передумови для подальших громадянських війн і встановлення в Римі спершу диктатур, а потім і імперії.

Ледве 88 року до нової ери завершилася тяжка для римлян Союзницька війна, як відразу ж розгорілося і переросло в громадянську війну суперництво між прихильниками прославленого Гая Марія і прихильниками іншого, не менш видатного римського полководця, Луція Корнелія Сулли. Кілька разів Рим переходив із рук в руки,

причому обидві сторони розправлялися зі своїми супротивниками вкрай жорстко. У соборі припинилися лише із завершенням 5-річної громадянської війни, яка закінчилася повною перемогою Сулли. Наприкінці 82 року до нової ери Луцій Корнелій Сулла зумів остаточно захопити Рим, наступного року оголосив себе диктатором і швидко придушив будь-який опір своїй владі як в Італії, так і в усіх провінціях за винятком Іспанії, де ще кілька років продовжував боротьбу прихильник Гая Марія Серторій, який туди втік.

Встановлена **81 року до нової ери** диктатура Луція Корнелія Сулли докорінно відрізнялася від колишніх римських диктатур. Колишні римські диктатори призначалися сенатом у час щонайбільшої небезпеки для держави, і саме *призначалися*, і притому на термін лише від трьох до шести місяців. Ніколи раніше диктатура не була узурпацією влади. Після закінчення відведеного терміну диктатор складав свої повноваження і ставав звичайним громадянином. Сулла ж прийшов до влади сам, завдяки перемогам своїх військ. Формально повноваження диктатора йому, як і колишнім диктаторам, надав римський сенат, але сенатори одностайно голосували за це не за власним бажанням, а просто побоюючись неминучої розправи у разі яких-небудь заперечень, адже Сулла і так мав в своєму розпорядженні всю повноту влади, користуючись нею вельми жорстко.

Від 82 по 79 рік до нової ери вся реальна влада зосередилася в руках Сулли, сенат же лише покірно затверджував його рішення. Колишніх супротивників Сулли було проскрибовано. Консули, претори та інші римські магістрати призначалися лише з його відома і схвалення.

Люта громадянська війна і брак людських ресурсів призвели до того, що римські полководці вперше вимушені були шукати опори не тільки в римських громадянах і почали масово надавати римське громадянство всім тим, хто готовий був їх підтримати, і щонайперше італікам, позаяк саме від них у той час залежало, хто вийде переможцем у протиборстві, що розгорнулося на Апеннінах. Гай Марій, котрий зовсім недавно воював проти італіків, бо ті вимагали собі громадянських прав, формував цілі легіони з провінціалів і навіть із рабів, надаючи тим усі права. Те саме був змушений робити і прославлений придушенням італіків у Союзницькій війні Сулла. «До членів сенату, що геть збезлюдів через міжособні розбрати і війни, Сулла додав близько 300 нових членів з найбільш знатних вершників, причому голосування кожного з них було доручено трибам. До складу народного зібрання

Сулла ввів, дарувавши їм свободу, понад 10 000 найбільш молодих і міцних рабів, які раніше належали убитим римлянам. Усіх їх Сулла оголосив римськими громадянами, за своїм ім'ям назвавши Корнеліями, щоби мати можливість користуватися голосами 10 000 таких членів народного зібрання, котрі готові були виконувати всі його накази» (*Appian. «В. С.» I. 100*). До того ж солдатів усіх двадцяти семи легіонів своєї армії він наділив землею, частину цих наділів виділивши з нерозподілених раніше державних земель, а частину відібравши у вигляді штрафів у міст, що надали під час громадянської війни допомогу його супротивникам. Після таких щедрих подарунків солдати ладні були його обожнювати. Опираючись насамперед на армію і на беззаперечно відданих йому нових громадян, які здобули громадянство завдяки його милості, Сулла міг дозволити собі не загравати з іншим плебсом. Він відмінив безкоштовні роздавання й урізав плебейські вільготи. Країна зберігала лише зовнішні атрибути республіки, але знать мовчала, а скасування безкоштовних роздавань ударило передусім по римським неробам*, які теж побоювалися ремствувати. Щодо більшості римських громадян, то простий народ навіть зміг зітхнути з полегшенням, оскільки колишню анархію і пов'язані з нею грабежі було припинено. Можливо, вже тоді Рим міг би перетворитися на один із різновидів монархії, але цьому перешкодила тяжка невиліковна хвороба Сулли. Виснажений хворобою, Сулла 79 року до нової ери склав із себе диктаторські повноваження.

Серед римлян були тисячі тих, хто ненавидів Суллу. Багато хто втратив родичів, страчених за його наказом. Проте страх перед Суллою був такий великий, що навіть після того, як він відмовився від влади і відбув до свого маєтку, ніхто не посмів спробувати звинуватити його

* Звичай безкоштовних роздавань і різні пільги, що надавалися жителям Рима, притягували туди масу людей зі всієї Італії, тягар же роздавань лягав на тих, хто працює, хоча самі роздавання влаштовувала знать. Кілька разів цензори переглядали списки римських громадян і виганяли з Рима тих, хто незаконно привласнив собі римське громадянство, проте пільги знову і знову збирали до Рима натовпи нероб. Тому скасування роздавань, хоч і вдарила по римській бідноті, в цілому позитивно позначилася на економіці країни. Утім, незабаром після того, як Сулла склав з себе повноваження диктатора, звичай проведення роздавань було відновлено. Причиною було те, що за допомоги роздавань подачок римській знаті найлегше було агітувати за себе на виборах.

в будь-яких скоєних раніше злочинах. Навіть більше, коли наступного року колишній диктатор помер, римський сенат був змушений влаштувати йому урочисті похорони за державний кошт. «Тіло Сулли провезене було всією Італією і доставлене до Рима. Воно покоїлося в царському вбранні на золотому ложі. За ложем слідували багато сурмачів, вершників та озброєний натовп. Ті, хто служив під проводом Сулли, звідусіль стікалися на процесію в повному озброєнні, й мірою того, як вони приходили, відразу шикувалися в належному порядку. Збіглися й інші маси народу, вільні від роботи. Перед тілом Сулли несли знамена і топірці, якими він був прикрашений ще за життя, коли був правителем.

Найбільшої пишноти набула процесія, коли вона підійшла до міської брами і коли тіло Сулли стали проносити крізь неї. Тут несли більше 2000 поспіхом виготовлених золотих вінків, дари від міст і легіонів, які служили під командуванням Сулли, від його друзів. Неможливо полічити інші розкішні дари, надіслані на похорони. Тіло Сулли, зі страху перед військом, що зібралось, супроводжували всі жерці і жриці за окремими колегіями, весь сенат, всі посадовці з прикметними знаками їхньої влади. У пишному вбранні слідував натовп вершників і окремими загонами все військо, що служило під проводом Сулли. Воно все покvapно зібралось, оскільки всі солдати поспішали взяти участь у сумній церемонії, зі своїми золоченими прапорами, в посрібленому обладунку, який ще досі зазвичай використовується в урочистих процесіях. Нескінченні сурмачі грали по черзі сумні поховальні пісні. Гучні тужіння промовляли спершу по черзі сенатори і вершники, далі все військо, нарешті, народ, одні, насправді жураччись за Суллою, інші зі страху перед ним — і тоді вони не менш ніж за його життя боялися і його війська, і його трупа, бо побачивши все, що відбувається, згадуючи про те, що Сулла скоїв, вони сповнювалися страхом і мушили погодитись із супротивниками, що він був дійсно найщасливішим із мужів, але й мертвий — найстрашніший недруг для них. Коли труп Сулли було виставлено на кафедрі на форумі, звідки виголошуються промови, надгробну промову проказав найкращий із тодішніх ораторів, бо син Сулли, Фавст, іще був тоді замолодим. Після того найбільш дужі з сенаторів підняли труп на плечі і понесли його до Марсового поля, де ховали тільки царів» (*Appian. «В. С.». I. 105–106*).

Правління Сулли виявилось недовгим, але то була епоха в житті Риму. Зокрема, зі слів Аппіана ясно видно: моє припущення про те, що вже тоді Рим був цілком готовий стати імперією, аж ніяк не є безпідставним. Звичайно, тепер уже не можна точно з'ясувати, чому Сулла не проголосив себе монархом. Можливо, переростанню диктатури Сулли в монархію перешкодила лише хвороба. Можливо, він не пішов на це, зважаючи на надто юний вік свого сина, який вочевидь не зміг би утримати владу після смерті батька. Можливо, Сулла не став установлювати одноосібну спадкову владу і з якихось ідеологічних або інших причин. Утім, навіть саме правління Сулли та обставини приходу його до влади показали:

по-перше, те, що римська державна система потребує оновлення;

по-друге, те, що припинити безлад може тільки міцна влада;

по-третє, те, що хоча авторитет римського сенату все ще великий, солдати готові піти за своїми полководцями, навіть якщо ті поведуть їх проти самого сенату і Рима, що раніше було абсолютно немислимим;

по-четверте, те, що народ готовий змиритися з будь-якою формою влади, яка забезпечує йому можливість нормально жити і працювати;

і, нарешті, по-п'яте, що показав приклад Сулли, це те, що встановлення в Римі особистої диктатури є можливим, — адже раніше таких прецедентів не було (правління Гая Марія за суттю мало відрізнялося від диктатури — небажаних страчували тисячами без суду і слідства, але формально ні Гай Марій, ні його найближчий поплічник Цинна оголошувати себе диктаторами все ж таки не наважувалися та, навіпаки, стверджували, що є захисниками демократії).

Після складення Суллою диктаторських повноважень Римська республіка лише ненадовго повернулася до колишнього типу правління. Приклад встановлення одноосібної влади було показано, і найбільш сильні угруповання римської знаті знову захотіли підпорядкувати все своїй владі, не хештуючи в цій боротьбі ніякими засобами. У цей період в Римі було розкрито декілька змов. Вже 78 року до нової ери, лише через рік після зречення Сулли, підняв заколот консул Марк Емілій Лепід. По кількох місяцях його війська було розбито, проте інші охочі отримати владу не припиняли своїх інтриг.

Відмінності між найвпливовішими плебейськими і патриціанськими родами стиралися, і нерідко їхні союзи зміцнювалися взаємними шлюбами, все більш переплітаючись між собою. Становище верхівки

плебеїв і патрициїв вирівнювалося, одначе все більшою ставала різниця між бідними і найзаможнішими громадянами.

Центральна влада слабшала, а народ страждав від все посилюваного гніту. Особливо нестерпним було становище сільських рабів і гладіаторів. Перший сигнал римським властям про те, що рабів доведено до краю, пролунав іще **135 року до нової ери**, коли повстали раби на Сицилії. Це було не дріб'язкове повстання. Раби спромоглися захопити декілька міст і створити якусь подобу держави, царем якої проголосили свого вожда, Евна, поклавши на нього царський вінець. За повідомленням римського історика Аннея Флора, Евн зумів створити 60-тисячну армію, а якщо вірити Діодору Сицилійському, який теж описав ці події, кількість повсталих доходила до 200 тисяч душ. Лише **132 року до нової ери** римському консулові Рупілію вдалося повалити цю державу. Ставлення до рабів не змінилося, і через тридцять років Сицилія знов була охоплена повстанням. Друге повстання рабів на Сицилії, яке очолив колишній пастух Амфеніон, тривало **від 104 по 100 рік до нової ери**. І знову декілька разів римські війська зазнавали поразок від рабів, доки ті не були, нарешті, розбиті переважачими силами проконсула Манія Ацилія. Хоча це й була лише перемога над рабами, римський сенат удостоїв Ацилія тріумфу. Проте і це повстання не примусило рабовласників замислитися.

Придушивши повстання сицилійських рабів і розправившись із тими, хто посмів здійснити проти них зброю, римляни не завважили за потрібне що-небудь змінити у становищі інших. Небажання щось міняти у становищі сільських рабів і поводження з ними, як із тваринами, призвело, врешті-решт, до повстання рабів під проводом Спартака, що потрясло **в 73–71 роках до нової ери** Рим не менше, ніж вторгнення Ганнібала. Кілька разів римські армії зазнавали поразок від рабів. Після повстання Спартака римські рабовласники дещо второпали і постаралися зменшити у себе в маєтках кількість рабів-військовополонених і купованих рабів (*servae*), вважаючи за краще користуватися послугами домашніх рабів (*vernae*)* або вільновідпу-

* До рабів, які народилися у їхньому маєтку, — домашніх рабів (*vernae*) — рабовласники традиційно ставилися краще, ніж до інших рабів. Ці раби вважалися надійнішими і цінувалися вище, ніж серви (*servae*) — раби, куплені на ринку. Через таке до них ставлення ці раби зазвичай бачили шлях поліпшення свого життя не у втечах або повстаннях, а в тому, щоб вислужитися перед господарем і стати вільновідпущеником.

щеників. Змінилося й загальне ставлення до рабів. Землевласники дедалі частіше стали надавати перевагу над методом батога методів прямика. Так, Марк Теренцій Варрон, який жив у I столітті до нової ери, в своїй праці про землеробство, зокрема, вказував, що «охоту до праці можна викликати вільнішим режимом, щедрішою міркою їжі та одягу, скороченням кількості роботи чи дозволом виганяти на пасовиська маєтку кілька голів власної худоби або чим-небудь іншим подібним» (*Varro. «Res rusticae». I. 17*).

Перипетії початку I ст. до нової ери призвели до того, що до влади в Римі прорвалися представники порівняно нових і раніше не дуже відомих сімейств. Започаткував це висуванець із самих низів Гай Марій, який не тільки походив з бідної плебейської родини, а й навіть народився не в Римі. Проте завдяки завзятості та іншим особистим якостям він зумів стати народним трибуном, одружився з патриціанкою, а потім обирався претором, прославився у війнах і 7 разів, чого раніше не траплялося з жодним римлянином, обирався консулом. Наприкінці свого життя Гай Марій, змагаючись із Суллою, ввергнув Рим у вир громадянської війни і на деякий час установив практично одноосібну владу над більшою частиною Римської держави і над самим Римом. Амбіціям Гая Марія поклала край лише старість — він помер по декількох днях після того, як 86 року до нової ери всьоме став консулом. Корнелій Сулла, котрий розгромив прибічників Гая Марія і став диктатором, хоч і був представником стародавньої знаті, теж походив не із найзнатнішого роду. **У нових умовах для того, щоб підійнятися на вершину влади, самого лише шляхетного родоводу і успадкованих від предків багатств було замало. Необхідно було володіти і неабиякими особистими якостями.** Боротьба за владу стала набагато гострішою і складнішою, ніж раніше.

Режими Гая Марія і Корнелія Сулли проіснували недовго, але Римська держава вже не могла стійко існувати в колишньому вигляді.

Під час диктатури Сулли одним з найбагатших людей Рима, багато в чому за рахунок скуповування майна проскрибованих, а також завдяки умілим і масштабним операціям із нерухомістю, став Марк Ліциній Красс. Його предки бували консулами, але ніколи рід Крассів не досягав такої могутності — за багатством Красса перевершував лише сам Сулла. Після відходу Сулли від влади Красс не тільки зберіг, а й примножив свої багатства. Особливо ж влада і вплив Красса на стан справ у державі зросли під час повстання Спартака (73–71 рр. до н. е.).

Після декількох нищівних поразок, понесених римськими військами, римський сенат 72 року до нової ери доручив придушення повстання Крассу, наділивши його надзвичайними повноваженнями. Розгром армій Спартака зробив Красса не тільки одним з найбагатших, а й, поза сумнівом, одним з найвпливовіших людей Риму. Водночас на перші ролі в Римі вийшла ще одна людина, причому раніше мало кому відома, — Гней Помпей, який отримав згодом за свої полководницькі успіхи прізвисько Великий. Виходець з небагатої плебейської сім'ї, Помпей розпочав свою кар'єру, воюючи за Суллу, що й дало поштовх його просуванню. Потім Помпей успішно проявив себе в придушенні заколоту, здійсненого в 78–77 роках до нової ери консулом Марком Лепідом, а після цього був направлений римським сенатом до Іспанії для придушення повстання Серторія. Якраз тоді, коли в Італії почалося повстання Спартака, Помпей домігся перелому у війні зі Серторієм. Серторій, зазнавши кількох поразок, був убитий своїми ж наблизеними, а 72 року до нової ери Помпей, розгромивши Перперну, наступника Серторія, остаточно придушив багаторічний заколот. Після цих перемог Красса над Спартаком, а Помпея над Серторієм і Перперною, Красс і Помпей на хвилі своєї слави були обрані 70 року до нової ери ординарними консулами. Це був перший їхній досвід сумісного розділення влади. Потім Помпей, отримавши від сенату надзвичайні повноваження, очистив Середземне море від піратів, вів війни в Азії, а Красс успішно діяв у Римі. Утім, і Крассові, і Помпею було замало почестей — обидва прагнули домінувати і на цьому ґрунті навіть ворогували подеколи між собою. Ворожнечу їхню вдалося погасити молодому патрицієві Гаю Юлієві Цезарю, який раптом висунувся в найвищий ешелон римських політиків. Тітка Цезаря була дружиною Гая Марія, а першою дружиною Цезаря стала Корнелія, дочка чотирикратного консула Луція Корнелія Цинни, найближчого соратника Гая Марія, але це принесло Цезареві значно більше неприємностей, ніж користі — адже переможцями виявилися супротивники Гая Марія. Тоді Цезареві доводилося навіть ховатися, щоб не стати жертвою проскрипції. Багатства роду Юліїв теж відіграли в його кар'єрі аж ніяк не вирішальну роль. Він був багатий, але в Римі були десятки не менш і навіть більш багатих сімейств. Головним, що забезпечило його піднесення, були його особисті якості, вміння тонко відчувати ситуацію і використовувати суперечності між супротивниками, а згодом він зумів проявити себе і як неперевершений полководець.

За словами Діона Кассія, «Цезар відновив згоду між Крассом і Помпеем не тому, що він хотів бачити їх друзями, а тому, що вони були могутні. Він знав, що без допомоги обидвох чи навіть когонебудь одного він не матиме особливої сили, і що якщо він одного, неважливо кого саме, залучить до своїх інтересів, то інший через це стане його супротивником, який нашкодить йому більше, ніж той, кого він придбав, буде йому корисний» (*Dio Cass. XXXVII. 55*). Цезарем рухав прагматичний розрахунок, розрахунок тонкий і точний, — він не боявся, що Красс і Помпей, помирившись, «стануть могутнішими за нього, добре знаючи, що відразу ж з їхньою дружбою він піднесеться над іншими і що незабаром після [цього] вони сприятимуть, і той, і інший, тому, щоб зробити його могутнішим за себе» (*Dio Cass. XXXVII. 56*). Можливо, плани Юлія Цезаря у той час ще не були такими далекосяжними, але загалом з оцінкою Діона Кассія мабуть слід погодитися, — влаштоване Цезарем примирення Помпея з Крассом, безумовно, послужило і його власному піднесенню. Красс же і Помпей пішли на примирення між собою і на союз з Цезарем, бо також угледіли в цьому союзі особисту вигоду, — зокрема, якщо вірити Діону Кассію, «Красс справді не ставив завданням своєї політики ні тріумфу сенату, ні народу, але робив усе тільки заради своєї особистої могутності», а «Помпей не був настільки могутнім, як розраховував зробитися» (*Dio Cass. XXXVII. 56*).

Інтереси трьох наймогутніших людей Рима збіглися, «і з цієї причини ці три особи вступили в дружбу один з одним. Вони підтвердили свій союз присягами і захопили управління державою. Відтоді вони прийшли до взаємної згоди і отримали один від одного те, чого бажали і що їм було необхідно для устрою республіки так, як їм було бажано. Коли вони об'єдналися, віддані їм партії також дійшли згоди і робили під їх керівництвом все, що хотіли» (*Dio Cass. XXXVII. 57*). Так **60 року до нової ери** в Римі було створено Перший тріумвірат. Узявши в свої руки майже всі важелі управління, відкрито узурпувати владу тріумвіри, утім, не зважилися, а всього лише, як дуже точно відзначив у своїх періохах Тіт Лівій, «вступили у змову» (*T. Liv. «Perioh.». CIII*). Всім було відомо про те, що Цезар, Красс і Помпей об'єдналися, але офіційно про це не оголошувалося, тому **установа Першого тріумвірату була не встановленням повної одноосібної влади тріумвірів, а швидше встановленням домінування цих трьох осіб в ухваленні будь-яких державних рішень.** Зовні структури управління Римською

республікою не змінилися. У Римі, як і раніше, щорічно проводилися вибори консулів та інших магістратів, а на цих виборах кандидати нерідко змагалися між собою, хоча лише деякі з них, такі як сенатор Марк Порцій Катон Молодший, дозволяли собі критику режиму.

Не дуже довіряючи самим лише присяганням, тріумвіри закріпили свій союз і низкою шлюбних союзів, що здавалося їм набагато вагомішою гарантією взаємної вірності. Так, ще перед укладенням союзу Цезар, прагнучи викликати прихильність до себе Помпея, одружився з його родичкою Помпеєю, а після укладення союзу видав заміж за Гнея Помпея Великого свою єдину дочку Юлію.

Створення тріумвірату на деякий час стабілізувало політичну ситуацію, понизивши напругу боротьби. За угодою між тріумвірами Красс отримав управління Сирією та деякими іншими зі східних володінь Риму, а також право на війну з Парфією, де він мав намір захопити небачено багату здобич; Цезар отримав у свої руки управління Цизальпійською і Нарбонською Галліями, що вже були на той час римськими провінціями, і право вести війну в усій Трансальпійській Галлії, розпочавши серію галльських війн (**58–51 рр. до н. е.**), що завершилася повним завоюванням всієї Галлії; а Помпей щодалі більше утверджувався в самому Римі і отримав проконсульську владу над всією Італією.

Деякий час тріумвіри діяли досить дружно. Однак єдність тріумвірів тривала недовго. Дуже скоро Помпея дала привід підозрювати себе в подружній невірності, і Цезар вимушений був з нею розлучитися. Це зіпсувало його стосунки з Помпеем, хоч і не означало ще розриву між Цезарем і Помпеем, оскільки дружиною Гнея Помпея Великого залишалася Юлія, але поки Цезар підкорював Галлію, почалися серйозні тертя між Помпеем і Крассом. У квітні 56 року до нової ери тріумвіри, зібравшись у місті Луккі, на півночі Італії, на деякий час помирилися, але коли наступного року Красс і Помпей були обрані консулами, вони знову не вельми ладнали між собою. Союз ледве тримався. Ще складніше стало його підтримувати після того, як у вересні 54 року до нової ери померла після невдалих пологів Юлія. Обрив родинних зв'язків призвів до того, що почали загострюватись і взаємини між Цезарем і Помпеем. Остаточо ж тріумвірат розпався із загибеллю Красса, який, вторгнувшись у Парфію, в травні 53 року до нової ери був убитий в битві під Каррами. Разом з Крассом загинув і його син, а внук Красса був замалим, для політики. Відтоді

стосунки Цезаря і Помпея стали більше нагадувати взаємини суперників, а не союзників.

Розуміючи, що його намагаються взагалі відтрусити від влади, а після цього, можливо, і засудити, Цезар у грудні 50 року до нової ери вторгся із Цизальпійської Галлії до Італії. Помпей і його прихильники втекли з Рима, але здаватися не збиралися. Почалася громадянська війна, що охопила не тільки Італію, а й майже всі римські провінції.

Значна частина римлян, які підтримали Гнея Помпея Великого, зробили це, вважаючи, що він відстоює республіканські цінності, а Гай Юлій Цезар прагне до встановлення одноосібної влади. Проте республіканські ідеали Гнея Помпея були не чим іншим, як звичайним популізмом. Марк Туллій Цицерон писав про це 27 лютого 49 року в листі своєму другу Помпонію Аттіку: «Про це наш Гней (*Гней Помпей* — В.Д.) ніколи раніше не думав, а щонайменше в ділі. До панування прагнули вони обидва, а не домагалися, щоби громадяни були щасливі і жили в шані. І він залишив Рим не тому, що не може захищати його і Італію, не тому, що його з неї вигонять, а ось про що він думав од самого початку: розбурхати всі країни, всі моря, підняти царів-варварів, привести до Італії озброєні дикі племена, зібрати величезні війська. Таке сулланське царство вже давно є предметом прагнень, причому багато тих, хто попліч із ним, жадають його. Чи ти вважаєш, що між ними (*між Помпеєм і Цезарем* — В.Д.) не могло бути ніякої домовленості, не могло відбутися ніякої угоди? Сьогодні може. Одначе в жодного із них немає тієї мети, щоб ми були щасливі; обидва хочуть царювати» (Лист ССХІІ. 2).

48 року до нової ери Цезар розгромив Помпея у битві біля Фарсали. Покинувши залишки своїх військ, Помпей утік до Єгипту, але був убитий там за наказом місцевого царя. Війна на цьому не закінчилася, і Цезареві, попри те що діяв він рішуче і швидко, для встановлення повного контролю над всіма римськими володіннями довелося ще декілька років провести в походах в Азії, Африці й Іспанії. Лише 45 року до нової ери, після того як 17 березня того року в битві біля Мунди в Іспанії було розгромлено останні війська прибічників Помпея на чолі з його синами Гнеєм і Секстом, організований опір було зламано.

Установлений Цезарем режим був диктатурою, причому, майже відразу після початку війни захопивши Рим, Цезар чотири рази, дотримуючись формальностей, отримував від усього слухняного сенату

повноваження диктатора на рік, а **44 року до нової ери** був оголошений довічним диктатором. Утім, було б цілком хибно уявляти собі війну Цезаря проти Помпея як війну узурпатора проти переконаного прихильника республіки. Багато хто з римлян бачив справу саме так, і саме цим була обумовлена та підтримка, яку частина римлян надавала Помпеєві. Проте навіть серед тих, хто зі зброєю в руках встав на бік Помпея, багато хто сумнівався в його щирості і вважав, що і Помпей також прагнув встановлення єдиновладдя. Вочевидь саме ця точка зору і була правильною. І дуже складно сказати, чи була би влада Помпея, у разі його перемоги, менш авторитарна, ніж влада Цезаря. До того ж слід зазначити, що режим Цезаря не можна було назвати жорстоким — страти при ньому були рідкістю, — навпаки, він помилював велику частину узятих в полон своїх колишніх супротивників. Просто хід розвитку Римської республіки призвів до того, що в колишній формі вона вже не могла існувати, і або Цезар, або Помпей, або хто-небудь ще повинен був установити стійкішу форму правління. Цезар вбачав це в установленні режиму одноосібного правління.

Міцність своєї влади Юлій Цезар забезпечував тими ж засобами, які свого часу використовував Корнелій Сулла, — щедрим роздаванням грошей, подарунків і земель своїм солдатам, а також даруючи римське громадянство провінціалам, які заслужили його прихильність. Під час громадянської війни Юлія Цезаря підтримали деякі племена Галлії, де він довгий час був намісником. Один із його легіонів, названий *Alauda* — жайворонок, оскільки солдати цього легіону носили на шоломах китиці з пір'я, був повністю набраний з трансальпійських галлів, навчених і озброєних за римським зразком. Ставши диктатором, Юлій Цезар не забув цих заслуг — тисячі галлів, які билися на його стороні, дістали римське громадянство, а ті, котрі найбільше відзначилися, були введені до сенату. Не можна сказати, що римляни зустріли цю звістку з радістю. На вулицях Рима, як пише Светоній Транквілл, з'явилися тоді підкидні листи, що закликали громадян не показувати новим сенаторам дорогу до сенату, а в народі, глузливо жартуючи над новими сенаторами, виспівували:

«Галлів Цезар вів у триумфі, галлів Цезар ввів у сенат.

І галли скинули штани, бо тоги зі стрічкою їм дали» (*Suetonius. «Julius». 79. 2*).

Утім, відкрито заперечувати диктаторові ніхто не посмів, а насмішки, що сипалися на галлів, лише спонукали їх іще вірніше служити Цезареві, від якого залежав їхній добробут.

Диктатура Цезаря успішно використовувала структуру державного управління, яка дісталася їй. Введення посади довічного диктатора кардинально змінювало суть колишнього слова «диктатор» лише в аспекті тривалості перебування його на посаді (неможливості заміни), але саме слово «диктатор», як і посада диктатора, були добре відомі з колишніх часів. Єдиним формальним доповненням до колишньої системи було введення Юлієм Цезарем **46 року до нової ери** двох нових посад еділів, відповідальних за постачання Рима продовольства, — *aediles cereales*. Ще одним введеним Цезарем і назавжди затвердженим потім нововведенням було те, що термін перебування консулів при владі він скоротив з одного року до шести місяців. На відміну від ординарних консулів, за іменами яких називався римський рік і які вступали на посаду на початку року, консули, які змінювали їх у середині року, називалися консулами-суфектами (*consul-suffect* означало консул-заступник). Раніше консули-суфекти, як вже мовилося вище у примітках до пункту 4.1, призначалися лише в разі загибелі ординарного консула або для виконання особливих доручень, тепер же консули-суфекти стали призначатися постійно. З одного боку, це нововведення аніскільки не міняло усталеної в Римі системи влади. Проте з іншого боку, безумовно, обмежувало реальну владу ординарних консулів, що було вигідно насамперед диктаторові.

Важко сказати, чи планував Цезар які-небудь подальші серйозні зміни в римському державному устрої. Спроби вручити йому царський вінець він відкидав, але, радше, це була якась політична гра — відкидати спершу почесні призначення і погоджуватися на них лише після тривалих перемовин вважалося в Римі правилом гарного тону. Отже, навіть якщо Цезар і не збирався оголошувати себе царем, він, ймовірно, подумував про якісь зміни в своєму статусі. Це міг бути новий, спеціально введений саме для нього одного титул. Це могло бути введення для нього посади довічного диктатора на всій території Римської республіки і водночас титулу царя для всіх знову завойованих або іншим чином приєднаних земель*. Зрозуміло лише те, що від одноосібної влади він відмовлятися не збирався, але про подальші плани Цезаря можна лише здогадуватися. **15 березня**

* На користь цієї версії свідчить приїзд до Рима на початку 44 року цариці Єгипту Клеопатри VII, коханки Цезаря, з їхнім позашлюбним сином Цезаріоном. Клеопатра покинула Рим лише після вбивства Цезаря.

44 року до нової ери Гая Юлія Цезаря було вбито, і його плани загинули разом з ним.

Організатори замаху розраховували повернути до життя колишню сенатську республіку, де ніхто не володів би одноосібною владою. Проте вбивство Цезаря зовсім не усунуло причини, які зумовили встановлення диктатури, і реанімувати колишні форми правління не вдалося. Вже **до кінця того ж 44 року до нової ери** гризня за владу, що розпочалася відразу після вбивства диктатора, переросла в нову громадянську війну, розділивши всю знать, та й усю країну, на два табори, один з яких очолили організатори замаху на Цезаря і ті, хто був особливо невдоволений його правлінням, а інший — найближчі прихильники Цезаря. Спершу успіх був на боці республіканців, до яких долучився і спадкоємець Цезаря його внучатий небіж Октавіан. Проте в другій половині 43 року до нової ери Октавіан порвав з республіканцями, які намагалися відтрутити його від влади, і зійшовся з очільниками цезаріанців Марком Антонієм і Марком Лепідом*. Ситуація змінилася. **У листопаді 43 року до нової ери** Октавіан, Марк Антоній і Марк Лепід уклали союз і дуже скоро захопили Італію. Щойно їхні війська увійшли до Рима, негайно було скликане народне зібрання і, на пропозицію народного трибуна Публія Тітія, відразу було прийнято закон, згідно з яким Октавіан, Марк Антоній і Марк Лепід були оголошені тріумвірами «для впорядкування державного устрою» терміном на п'ять років. (Арріан. «В. С.». IV. 7). **Отже, на відміну від першого тріумвірату, що був всього лише таємною угодою трьох найбільш впливових осіб держави, другий тріумвірат створили цілком офіційно, і саме тоді вперше офіційно було введено посаду тріумвіра як однієї з трьох осіб, яким доручено управління країною.**

Тріумвіри другого тріумвірату переділили між собою всю територію країни — і ту, яка опинилася під їхньою владою, і ту, яку вони збиралися відбити у республіканців, і почали діяти як носії абсолютної влади. Негайно почалися розправи з усіма невдоволеними або підозрюваними в співчутті до республіканців. У жовтні 42 року до нової ери тріумвіри завдали республіканцям поразки в битві під Філіппами.

* Марк Емілій Лепід, майбутній тріумвір, був сином консула Марка Емілія Лепіда, котрий організував заколот 78–77 років до нової ери і загинув під час придушення цього заколоту.

Головні лідери республіканців, зокрема організатори замаху на Цезаря, Марк Брут і Гай Кассій, загинули, а інші або втекли, або здалися. Непідвладною тріумвірам територією залишилася лише Сицилія, де облаштувався син Гнея Помпея Великого, Секст Помпей. 36 року до нової ери Октавіан і Марк Лепід, розгромивши Секста Помпея, захопили і Сицилію, причому відразу ж після перемоги переможці посварилися, і їхня сварка закінчилася тим, що війська Марка Лепіда перейшли на бік Октавіана. Хоча римський сенат роком раніше (37 року до нової ери) продовжив повноваження тріумвірів іще на п'ять років і Лепід ще чотири роки повинен був бути тріумвіром, Октавіан разом із військами відібрав у Лепіда його владу, самого ж Лепіда він помилював, але встановив за ним нагляд, а всі його володіння узяв собі. Так **36 року до нової ери** тріумвірат фактично перетворився на дуумвірат. Однак і дуумвірат у Римі проіснував не дуже довго. Як і у випадку з першим тріумвіратом, тріумвіри, тільки-но прийшовши до влади, постаралися скріпити свої зобов'язання родинними зв'язками. Шлюб Марка Антонія з сестрою Октавіана Октавією довгий час служив гарантією їхньої дружби і згладжував їхні суперечності. Вочевидь саме через родинні стосунки Марк Антоній без особливих заперечень дозволив Октавіанові усунути від влади Лепіда і привласнити собі його володіння. Утім, дружба Октавіана з Марком Антонієм тривала недовго. Марк Антоній захопився царицею Єгипту Клеопатрою, і його стосунки з Октавіаном почали псуватися. До 32 року до нової ери ці стосунки зіпсувалися остаточно, до того ж Марк Антоній офіційно розлучився тоді з Октавією, одружившись із Клеопатрою. Конфлікт, який довго назрівав, переріс у відкриту війну. Доля ж війни вирішилася **2 вересня 31 року до нової ери** в морській битві біля мису Акцій. Флот Марка Антонія зазнав поразки, сам Антоній утік, а його величезна армія, залишившись без полководця, розміркувавши, здалась Октавіанові. Величезна, багата, але неміцна держава Марка Антонія почала рушитися. Через рік Октавіан не тільки підпорядкував своїй владі всі колишні володіння Марка Антонія, а й завоював Єгипет. **У серпні 30 року до нової ери**, коли армія Октавіана вступила до Александрії, Антоній і Клеопатра заповділяли собі смерть. **Громадянська війна завершилася. Ця дата, — дата остаточного завершення громадянської війни, стала водночас і датою остаточного встановлення в Римі режиму одноосібного правління, що змінило колишній дуумвірат. Уся влада зосередилася в руках Октавіана.**

Період громадянських війн вніс істотні зміни до структур управління римською розвідкою, контррозвідкою і поліцією. Раніше всі офіційні структури римської влади очолювалися обираними щорічно консулами. Розвідку супротивника і виявлення шпигунів організували також полководці, уповноважені сенатом вести війну, і римські намісники провінцій. Власні служби добування інформації, так само як і деякі власні можливості покарати небажаних, мали і найбільш багаті і впливові римські родини. Можливості ці були немалі, — адже за часів пізньої республіки окремі родини мали в своєму розпорядженні земельні володіння, що перевищували за площею навіть царства, мали грошові ресурси, що дозволяли їм утримувати власні армії, а клієнтами наймогутніших родин були не тільки тисячі й десятки тисяч вільних громадян і провінціалів, а й цілі міста. Про те, наскільки великими були розвідувальні можливості окремих родин, свідчить лист Марка Туллія Цицерона намісникові провінції Іллірік, Публієві Сульпіцію Руфу, написаний восени 46 року до нової ери. Крім іншого, Цицерон зазначив: «В ім'я нашої дружби і в ім'я твоєї постійної відданості мені, прошу тебе настійніше, ніж звичайно, потрудитися також у такій справі: раб мій Діонісій, котрий доглядав за моєю бібліотекою, вартою великих грошей, вкравши багато книг і знаючи, що це не минеться йому безкарно, втік. Він перебуває в твоїй провінції. Його бачили в Нароні і мій близький друг Марк Болан, і багато інших; але оскільки він казав, що він відпущений мною на волю, вони повірили йому. Якщо ти поклопочешся про повернення його мені, не можу виразити, як мені це буде приємно: справа сама по собі мала, але засмучення моє велике. Де він і що можна зробити, тебе повідомить Болан». (Лист *CCCXCV. [Fam. XIII. 77.]*).

Вдумайтеся! Раб, котрий посмів обікрасти Цицерона, втік у дальню провінцію, на ті часи, можна сказати, на край світу, але й там, у невеликому містечку на Іллірійському узбережжі Адріатичного моря, люди Цицерона його вистежили і доповіли про це своєму патрону до Рима! І не просто доповіли! «Де він і що можна зробити, тебе повідомить Болан», — писав Цицерон про свого збіглого раба намісникові Ілліріка, отже люди Цицерона встановили за підозрюваним приховане спостереження, чекаючи, доки надійдуть відповідні вказівки! Подальша доля бібліотекаря, який прокрався, невідома, але напевне вона була незавидною. Не дивно, що і злодії, і грабіжники у край рідко робили замах на майно римських вельмож — це було надто небезпечно.

Система збирання інформації — особиста розвідка, що дозволила Цицеронові оперативно виявити злодія, який втік, створювалася зовсім не для упіймання біглих рабів. Принаймні не тільки для цього. Передусім ця система створювалася для того, щоб мати оперативну інформацію про стан справ у всій Римській державі та на її кордонах, і такі ж, як у Цицерона, або подібні власні розвідувальні служби мав кожний великий римський вельможа. Аж до кінця 50 року до нової ери римські вельможі могли сваритися між собою, ворогувати, стежити один за одним, укладати відкриті або негласні союзи між собою, проте, якщо не брати до уваги короткого періоду диктатури Сулли, нікому, навіть тріумвірові першого тріумвірату, не вдавалося встановити повну та беззаперечну владу над країною і правити нею на власний розсуд. У ті роки розвідслужби політичних супротивників стежили одна за одною, вели таємну боротьбу, але не могли повністю придушити і знищити одна одну, та й до силових акцій одна проти одної вдавалися лише тайкома і не дуже часто. Останньою інстанцією у всіх суперечках продовжували залишатися римський сенат і народне зібрання.

Наприкінці 50 року до нової ери ситуація змінилася.

З початком громадянських війн між Цезарем і Помпеєм уся держава, разом з усіма спецслужбами, переділилася на два ворожі табори, один з яких очолив Цезар, а інший — Помпей. Підлегли їм розвідувальні служби покладалися вже не тільки на їхні гроші та зв'язки, а й на державну владу і армію. Змагатися з ними вже не міг ніхто — римські вельможі могли лише вибирати, чи прилучитися їм до Цезаря, чи приєднатися до Помпея. Після загибелі Гнея Помпея Великого власні служби спробували організувати його прихильники в Африці та Іспанії, але після того як у березні 45 року до нової ери Цезар домігся остаточної перемоги в громадянській війні, на всій підвладній Риму території встановилося повне єдиновладдя. Щоправда, проіснувало це єдиновладдя лише рік.

У березні 44 року до нової ери, після вбивства Юлія Цезаря, централізована система управління розвідувальними, контррозвідувальними і поліційними структурами Римської держави впала. Кожне із знову долучених тоді до боротьби угруповань почало створювати власні служби і встановлювати контроль над збереженими державними структурами, а з початком наприкінці 44 року до нової ери нової громадянської війни Римська держава практично переділилася на

декілька ворожих регіонів. Всі сторони змагань формально визнавали столицею Рим, а найвищими законодавчими органами — сенат і народне зібрання, проте угруповання, що втрачало контроль над Римом, тут же оголошувало тих, хто встановлював свій контроль над столицею, узурпаторами. Тому встановлення контролю над Римом аж ніяк не означало встановлення контролю над усіма римськими спецслужбами по всій країні.

Від кінця 43 року до нової ери, коли в Римі було встановлено тріумвірат, найбільш могутніми були спецслужби, підлеглі тріумвірам Октавіану, Марку Антонію і Марку Лепіду, однак вони впевнено контролювали лише Італію, Галлію та Іспанію, і їм навряд чи поступалися спецслужби поборників республіки на чолі з Гаєм Кассієм і Марком Брутом, що контролювали всі азійські володіння Риму і значну частину Балканського півострова. Утім, цим перелік спецслужб, що боролися за владу на території Римської держави, далеко не вичерпувався, тому що додатково до цього власні служби мав син Гнея Помпея Великого Секст Помпей, який захопив Сицилію і спустошував Італію піратськими набігами, а крім того, нікому не бажали коритися і воювали один з одним намісники провінцій Стара Африка і Нова Африка.

Швидкий розгром військ Марка Брута і Гая Кассія призвів до того, що вже 42 року до нової ери вся влада в римських володіннях за винятком Сицилії, утримуваною Секстом Помпеем, сконцентрувалася в руках тріумвірів. Кожний з тріумвірів мав власні спецслужби на підвладній йому території. Фактично в Римській державі утворилися відразу чотири держави, одну з яких очолював тріумвір Октавіан, другу — тріумвір Марк Антоній, третю — тріумвір Марк Лепід, і нарешті, четверту, не визнану першими трьома, Секст Помпей. Спецслужби тріумвірів співпрацювали одна з одною, але в жодному разі не підкорялися одна іншій і подеколи навіть змагалися. На короткий час власні спецслужби вдалося створити також Луцію Антонію (братові тріумвіра Марка Антонія) і Фульвії (дружині Марка Антонія), які розв'язали 41 року до нової ери Перузійську війну проти Октавіана і Марка Лепіда під гаслами відновлення республіки, проте вже на початку наступного року Октавіан і Марк Лепід, який підтримав його, зуміли примусити Луція Антонія капітулювати, а Фульвію втекти з Італії. Перерозподіл провінцій після Перузійської війни між тріумвірами підсилив Октавіана, але країна, як і раніше, переділяла-

ся на чотири частини. 36 року до нової ери, коли Октавіан захопив володіння Секста Помпея і Марка Лепіда, в Римській державі залишилися дві системи спецслужб, одна з яких корилася Октавіанові, а друга — Марку Антонію. Обидва режими вважалися невід'ємними частинами Риму, обидва визнавали верховенство римського сенату. Утім, до повного об'єднання країни було ще далеко. Союз Октавіана і Марка Антонія ставав дедалі більш формальним. Якщо Октавіан покладався на Рим і Італію, то Марк Антоній більше діяв на користь Єгиптові. Призначення консулів проводилися римським сенатом за взаємною домовленістю між тріумвірами, призначення намісників проводили самі тріумвіри на підвладних їм територіях, але тоді як Октавіан, будучи тріумвіром, ретельно дотримувався всіх зовнішніх атрибутів колишнього республіканського правління, режим Марка Антонія починав нагадувати правління царів елліністичних держав. Це почало виявлятися і в одязі Марка Антонія, і у вчинках. Дійшло до того, що 34 року до нової ери Марк Антоній дарував свої дітям від Клеопатри царські титули. Це був відкритий відхід від традицій республіки, що багато років прищеплювала своїм громадянам огиду до царської влади.

Переорієнтація Марка Антонія на Єгипет і на встановлення царської влади не могла не позначитися і на структурах підлеглих йому органів розвідки, контррозвідки і поліції, які ставали схожими на подібні структури царів роду Птолемеїв, до якого належала Клеопатра. Забуваючи про давні республіканські традиції Риму, Антоній почав уявляти себе напівбогом, чий забаганки мали беззаперечно виконуватися. Такий підхід до управління дався йому взнаки. Незвиклі до подібного поводження римляни стали покидати Антонія, а у розпочатій війні з Октавіаном він зазнав нищівної поразки. **Великою мірою поразка Марка Антонія була зумовлена тим, що його спецслужби діяли значно гірше, ніж аналогічні служби Октавіана.**

Висновок про незадовільну роботу спецслужб Марка Антонія можна зробити насамперед із того, що в розпал підготування до битви біля Акції частина грецьких міст-держав, які перебували від 42 року до нової ери, згідно з угодою між тріумвірами, в підпорядкуванні Марка Антонія, перейшла 32 року до нової ери, коли між тріумвірами розпочалася війна, на бік Октавіана, утруднивши постачання армії Антонія. Про багато що свідчить і такий факт: якщо 32 року до нової ери, коли війна між тріумвірами стала неминучою, прибічники

Марка Антонія, які перебували в Італії, з дозволу Октавіана вільно покинули Італію і відбули до Єгипту, то потім потік перебіжчиків змінив напрям, і римляни почали, навпаки, втікати з табору Марка Антонія, причому від Антонія бігли навіть деякі раніше дуже близькі до нього люди. Такі зміни в симпатіях, а також те, що значна кількість перебіжчиків від Марка Антонія втекли до Октавіана безпосередньо перед битвою при Акції, свідчать і про те, що вони зневірилися в перемозі Марка Антонія, і про те, що розчарувалися в нім, а також про те, що спецслужби Марка Антонія були не в змозі запобігти подібним втечам.

Незадовільно діяла і особиста охорона Марка Антонія, внаслідок чого в ході однієї з вилазок, зробленої солдатами Октавіана, Марк Антоній ледь не потрапив у полон.

Важко сказати, чи зміг би Марк Антоній виграти війну, вділивши більше уваги діяльності своїх спецслужб і правильніше організувавши пропагандистську кампанію, але його спецслужби працювали вочевидь гірше, ніж аналогічні служби Октавіана, що зумів забезпечити собі абсолютно надійний тил.

Результатом громадянської війни було не тільки остаточне встановлення в Римській державі режиму одноосібної влади. Не менш важливим результатом цієї війни стала кардинальна зміна етнічної структури римського суспільства.

Коли **28 року до нової ери**, встановивши на той час одноосібну владу над Римом і всією Римською державою, Октавіан (майбутній імператор Октавіан Август), скориставшись закінченням громадянської війни, провів загальний перепис населення, налічувалось уже не 150 000, як за Цезаря, а 4 063 000 римських громадян, про що Октавіан сам пише в своїй автобіографії («*M. Ankyr.*». VIII. 2). **За 17 років**, які минули з часу попереднього перепису, кількість громадян не могла природним чином зрости **зі 150 тисяч до 4 мільйонів 63 тисяч осіб, тобто в 27 разів**, та ще й під час кривавої війни, коли значна, можливо більша, частина колишніх громадян загинула внаслідок битв і проскрипцій.

Причина такого стрімкого зростання кількості громадян полягала в тім, що громадянство дарували багатьом жителям країни для того, аби в умовах війни забезпечити надійнішу опору новому режиму. Рішення було вимушеним. Римляни настільки знекровили себе міжусобицями, що всі ворогуючі сторони вимушені були активно

**Римські переписи населення. Зміна кількості населення Риму
й основні причини, які викликали різке зменшення
або різке збільшення кількості громадян**

Час проведення перепису населення	Кількість громадян	Джерело	Примітки
Під час заснування міста Рима	3300	(Dionysios. II. XVI. 2)	
Наприкінці правління царя Ромула	47 000	(Dionysios. II. XVI. 2)	
Після перепису царя Сервія Туллія, який правив від 578 до 534 року до нової ери	80 000	(T. Liv. I. 44. 2) (T. Liv. «Perioh.». I)	Згідно з Евтропієм, після перепису царя Сервія Туллія було налічено 83 000 римських громадян (Evtr. I. 7. 2)
465 року до н. е.	104 714	(T. Liv. III. 3. 9)	
459 року до н. е.	117 219	(T. Liv. III. 22. 1) (T. Liv. «Perioh.». III.)	Згідно з Евтропієм, після перепису царя Сервія Туллія було налічено 117 319 римських громадян (Evtr. I. 16. 3)
293 року до н. е.	272 320	(T. Liv. «Perioh.». X)	
287 року до н. е.	272 000	(T. Liv. «Perioh.». XI)	

279 року до н. е.	287 222	(Т. Liv. «Perioh.». XII)	Перепис проведено на другому році війни римлян з епірським царем Пірром, вже після поразки римлян при Гераклії, але до битви під Аускулом
У 278-272 роках до н. е. (імовірно, 272 року до н. е.)	271 234	(Т. Liv. «Perioh.». XIV)	Зменшення кількості римських громадян сталося внаслідок великих втрат у війні з царем Пірром
262 року до н. е.	382 234	(Т. Liv. «Perioh.». XVI)	На початку Першої Пунічної війни
255 року до н. е.	297 797	(Т. Liv. «Perioh.». XVIII)	Зменшення кількості римських громадян сталося внаслідок великих втрат у війні
219 року до н. е.	270 213	(Т. Liv. «Perioh.». XX)	Кількість римських громадян не встигла відновитися після втрат, понесених у ході першої Пунічної війни, хоча ця війна завершилася ще 241 року до нової ери

207 року до н. е.	137 108	(Т. Liv. «Perioh.» XXVII.)	Зниження кількості римських громадян сталося внаслідок величезних втрат у ході другої Пунічної війни, що спалахнула 218 року до нової ери
205 року до н. е.	214 000	(Т. Liv. «Perioh.» XXIX)	Різде збільшення кількості римських громадян сталося унаслідок вимушеного надання Римом римського громадянства тисячам рабів і десяткам тисяч союзників
188 року до н. е.	254 318	(Т. Liv. XXXVIII. 36. 10)	У своїх періодах Тит Лівій зазначає дещо більшу кількість нарахованих тоді римських громадян – 258 310 (Т. Liv. «Perioh.» XXXVIII.)
У 178-174 роках до н. е.	263 231	(Т. Liv. «Perioh.» XLI.)	
172 року до н. е.	269 015	(Т. Liv. XLII. 10. 2.)	

167 року до н. е.	312 895	(Т. Liv. «Perioh.» XLV)	Різке зростання кількості римських громадян пояснюється, вочевидь, не стільки природними причинами, скільки роздачею громадянства союзникам у тяжкій війні Риму проти Македонії (171–168 рр. до н. е.)
У 166–160 роках до н. е.	327 022	(Т. Liv. «Perioh.» XLI)	
У 141–139 роках до н. е.	328 442	(Т. Liv. «Perioh.» LIV)	
У 136–135 роках до н. е.	370 933	(Т. Liv. «Perioh.» LVI)	Різке зростання кількості римських громадян пояснюється, вочевидь, не стільки природними причинами, скільки роздачею громадянства союзникам для поповнення римських військ, після низки поразок у перші роки Гумантинської війни
У 114–112 роках до н. е.	394 336	(Т. Liv. «Perioh.» LXIII)	
69 року до н. е.	450 000	(Т. Liv. «Perioh.» XCI)	

45 року до н. е.	150 000	(Т. Liv. «Perioh.» CXV) (Plutarh. «Caesar». 55)	Триразове зниження чисельності римських громадян відбулося в результаті величезних втрат у громадянській війні між прихильниками Гая Юлія Цезаря і Гнея Помпея Великого
28 року до н. е.	4 063 000	(«М. Анкут.». VIII. 2)	Більш ніж 27-кратне зростання кількості римських громадян сталося внаслідок надання громадянства тим, хто підтримав тріумвірів у громадянській війні, а згодом тим, хто підтримав Октавіана у війні проти Марка Антонія
8 року до н. е.	4 233 000	(«М. Анкут.». VIII. 3)	

14 року н. е.	4 937 000	(«М. Анкург.». VIII. 4)	Різке зростання кількості римських громадян пояснюється роздачею римського громадянства у зв'язку з необхідністю поповнення армії унаслідок втрат у ході придушення могутніх повстань у Іллірії та Далмації в 6–9 роках нової ери та повстання Армінія, що спалахнуло 9 року нової ери в Германії
47 року н. е.	5 984 072	(Tacit. «Annales». 11. 25)	Збільшення кількості римських громадян відбулося в основному за рахунок надання імператором Клавдієм римського громадянства більшій частині вільних жителів Галлії

привертати на свій бік жителів провінцій. А найнадійнішим способом повернути їх на свій бік, окрім роздавання грошей, було надання їм римського громадянства. І лідери республіканців — Марк Брут, Гай Кассій, а надто Секст Помпей, який покладався на простолудинів, і тріумвіри, зокрема перемігший зрештою Октавіан, не винайшли чогось нового, а чинили точно так, як робили це раніше в період усобиць Гай Марій і Корнелій Сулла, а потім Гней Помпей Великий і Гай Юлій Цезар. Проте масштаби надання римського громадянства тепер набагато перевершували все, що робилося раніше.

Оповідючи про життя Октавіана Августа, римський історик Светоній Транквілл повідомляє: «Особливо важливим уважав він, щоби римський народ залишався не зіпсованим і чистим від домішки чужоземної або рабської крові. Тому римське громадянство він дарував дуже скупю, а звільнення рабів обмежив» (*Suetonius. «Augustus». 40. 3*). Можливо, самі наміри Октавіана справді були такі або декларувалися такими. Однак хоч як хотілося Октавіанові убезпечити римський народ «від домішки чужоземної або рабської крові», діяти він, згідно з логікою боротьби, був вимушений абсолютно інакше, надавши в період громадянської війни римське громадянство багатократно більшій кількості людей, ніж було надано раніше римською владою за всі декілька століть існування держави.

Із закінченням громадянської війни колишні громадяни Риму (ті, які вже були римськими громадянами 45 року до нової ери, і їхні нащадки) складали лише мізерно малу частину від усіх римських громадян — менше 4%, але така політика дозволила Октавіанові укріпити його режим і стати наступного після проведення перепису 27 року до нової ери Октавіаном Августом — першим римським імператором.

Зміни, щоправда, значно меншою мірою торкнулися вершницького стану і майже не торкнулися римського сенату, але поступово нові громадяни, піднімаючись ієрархічними щаблями, потрапляли й туди. Оскільки громадянство надавалося не племенам і народам, а окремим людям, які мали заслуги перед владою, люди ці, набувши римське громадянство, всіма силами прагнули перейняти римські традиції, мову і культуру, нові громадяни не поглинули римської культури, а прийняли її. Нові громадяни пишалися набуттям римського громадянства і вважали себе вже не представниками колишніх народів, а римлянами, практично не утворюючи національних земляцтв. Етніч-

ний склад громадян став іншим і набагато строкатішим, ніж раніше, але національні відмінності швидко стиралися і використанням усіма латинської мови, і обов'язковим для всіх громадян носінням єдиного римського одягу, і взаємними шлюбами між корінними і новими римськими громадянами, хоч би звідки вони походили. Ні одяг, ні мова, ні традиції римлян не зазнали змін. Збереженню колишніх римських традицій сприяло й те, що римське громадянство було надане тоді в основному італікам, себто жителям Італії, які вже давно намагалися переймати римські звичаї та володіли латинською мовою, до того ж більшість народів Італії були етнічно близькими до римлян, і входження їхніх громадян у римське суспільство не вимагало від них особливих зусиль. Загальна кількість населення Римської держави ще в десятки разів перевищувала кількість громадян — більшість жителів імперії були рабами або не мали римського громадянства, будучи провінціалами. Рим і далі управлявся колишньою римською знаттю, очолюваною Октавіаном. Та все ж після громадянських війн Рим остаточно став вже не державою племен, які заснували місто, а державою людей найрізноманітніших народів і насамперед народів Італії та Південної Галлії, об'єднаних набутим римським громадянством, а також латинською мовою і римською культурою, в новий римський народ.

Коли воєнна небезпека, що спонукала Октавіана надати римське громадянство майже чотирьом мільйонам осіб, зникла, масове роздавання громадянства було припинено і протягом наступних двадцяти років кількість громадян збільшилася лише на 170 тисяч, досягнувши до 8 року до нової ери «4 233 000» («*M. Ankyr.*». VIII. 3). Та коли на початку I ст. нової ери імперію стрясли небачені за розмахом повстання спершу в Іллірії, Далмації і Паннонії, а потім в Германії, імператор був знову вимушений роздати громадянство сотням тисяч провінціалів, і до 14 року нової ери кількість римських громадян досягла «4.937.000» («*M. Ankyr.*». VIII. 4), збільшившись тепер за двадцять два роки вже на 704 тисячі осіб.

Цієї ж тактики збільшення кількості римських громадян за рахунок надання цивільних прав жителям провінцій дотримувались і наступні імператори, хоч і не такими стрімкими темпами. За переписом, проведеним **47 року нової ери** імператором Клавдієм, в імперії, як стверджував Корнелій Тацит, «налічувалося п'ять мільйонів дев'ятсот вісімдесят чотири тисячі сімдесят два громадяни» (*Tacit.* «*Annales*»,

11. 25). Причому слід сказати, що і тут зростання кількості громадян відбулося не через природний приріст населення, а в основному внаслідок того, що імператор Клавдій надав римське громадянство більшій частині жителів Галлії та поповнив галльською знаттю римський сенат. На заперечення, що «все заповнять багатії, чії діди і прадіди, будучи вождями ворожих народів, винищували наші війська мечем, тіснили під Алезією божественного Юлія» (*Tacit. «Annales», 11. 23*), імператор відповів: «Приклад моїх предків і найдавнішого з них Клавса, родом сабінянина, який, набувши римське громадянство, одночасно був зарахований до патриціїв, переконає мене в управлінні державою керуватися схожими міркуваннями і запозичувати все краще, хоч би де я його знайшов. Я добре пам'ятаю, що Юлії походять з Альби, Корункарії — з Камерія, Порції — з Тускула, і, щоб не порушити давнини, що в сенаті є вихідці з Етрурії, Луканії, всієї Італії, і, нарешті, що її межі були розсунені аж до Альп, щоб не тільки окремі персони, а й усі її області й племена злилися з римським народом в єдине ціле. Ми досягли міцного спокою усередині нашої держави та блискучого становища в зовнішніх справах лише після того, як надали наше громадянство народностям, що мешкають за річкою Падом*, і, використавши засновані нами в усьому світі військові поселення, прийняли в них найбільш гідних провінціалів, надавши цим істотну підтримку нашій стомленій імперії. Хіба ми жалкуємо, що до нас переселилися з Іспанії Бальби і не менш видатні мужі з Нарбоннської Галлії? І тепер серед нас живуть їхні нащадки і не поступаються нам у любові до нашої батьківщини. Що ж згубило лакедемонян і атенян, хоч їхня військова потуга залишалася непохитною, як не те, що вони відгороджувалися від переможених, бо ті — чужоземці? А засновник нашої держави Ромул вирізнявся такою визначною мудрістю, що бачив у багатьох народностях впродовж одного і того ж дня спершу ворогів, потім — громадян» (*Tacit. «Annales», 11. 24*).

З промови імператора Клавдія добре видно, що саме спонукало римлян і за часів республіки, і за часів імперії надавати римське громадянство представникам скорених Римом народів. Позитивна оцінка Клавдієм такого курсу підтверджувалася тією могуттю, якої досягла на той час Римська імперія. Одначе збільшення кількості громадян позитивно позначалося на стабільності держави лише до

* Ріка Пад — сучасна ріка По в Північній Італії.

того часу, доки нові громадяни вливалися до складу решти всіх громадян країни, не утворюючи національних земляцтв і громад. Проте від кінця I ст. до нової ери процес надання римського громадянства надто пришвидшився, і суспільство не могло повністю асимілювати нових громадян; тому до середини I ст. нової ери в Римі з'явилися земляцтва, що відстоювали насамперед інтереси не всього римського народу, а свої, що негативно впливало на міцність імперії. Тому в другій половині I ст. нової ери римські імператори стали прискіпливіше ставитися до питання про надання громадянства і припинили дарувати римське громадянство цілим провінціям. Більш того, за часів імператора Траяна, як свідчить його збережене листування з Плінієм Молодшим, аби надати римське громадянство жителеві своєї провінції, навіть такій високопоставленій персоні, як намісник провінції, іноді необхідно було просити особистого дозволу самого імператора. Причому в ряді випадків провінціалові спершу необхідно було набути громадянство столиці провінції чи іншого тамтешнього міста удостоєного латинського права або інших особливих прав, і лише потім клопотати про надання римського громадянства, а для оформлення документів надавати докладну анкету, яка ретельно перевірялася. Так, до наших днів зберігся лист, де Пліній Молодший, аби надати римське громадянство ієтраліпту — лікареві, який лікує за допомоги ванн, масажу і гімнастики, котрийвилікував його від важкої хвороби, — якомусь Гарпократу, з такого, здавалось би, незначного питання, звертався з письмовим проханням до імператора. «Минулого року, владика, — писав Пліній Траяну, — змучений важкою хворобою, я запросив ієтраліпта, віддячити якому за його дбайливий і старанний догляд зможу повністю тільки з твоєї милості. Я і прошу: дай йому римське громадянство» (*Plini. Junior. «Epist.»*. X. 5). Утім, ще цікавішим є те, що, вже отримавши доброзичливу відповідь, Пліній пригадав, що його протеже, виходець з Єгипту, колишній раб чужоземки, не мав перед цим навіть громадянства столиці провінції Єгипет, Александрії, яке повинен був мати, щоб набути громадянство Риму. Здавалося б, суцця дрібниця! Проте Пліній Молодший визнав за необхідне знову потурбувати принцепса. Стисло розповівши про прикру помилку, Пліній писав: «Отже, прошу тебе, щоб мати можливість законно користуватися твоїм благодіянням, подаруй йому і Александрійське громадянство, і римське. Відомості про його вік і майновий стан я відправив, щоб знову не затримати твоїх милостей,

твоїм відпущеникам, яким ти наказав їх відправити» (*Plini. Junior. «Epist.»*. X. 6).

Збереглась і відповідь імператора:

«Траян Плінію.

Александрійське громадянство, згідно з установами колишніх державців я вирішив надавати обачно, але оскільки ти вже отримав для Гарпократа, твого істраліпта, римське громадянство, то я не стану відмовляти й у цьому твоєму проханні. Ти повинен повідомити мене, з якого він нома (*у той час Єгипет був переділений на 47 номів — В.Д.*), щоб я надіслав тобі листа для Помпея Планти, префекта Єгипту, мого друга» (*Plini. Junior. «Epist.»*. X. 7).

Так само Плінію Молодшому, високопоставленому чиновникові, який знаходився у фаворі у Траяна і був у той час намісником Віфінії, доводилося просити і за декількох інших вільновідпущеників, котрі надали значні послуги йому особисто, а також його родичам і друзям, які не мали можливості особисто звернутися до принцепса. Жоден чиновник, навіть найбільш високопоставлений, не наслідкував надати римське громадянство без особистого дозволу імператора. Причому, відзначмо, з листування Плінія Молодшого з Траяном дуже добре видно, що для надання римського громадянства нікого не цікавила національність майбутнього громадянина. Цікавили лише вік, майновий стан і заслуги, а також колишня прописка — за колишнім місцем проживання, мабуть, посилали запит, щоб перевірити, чи немає за ним яких-небудь гріхів. З такого підходу абсолютно зрозуміло, що обмеження на отримання римського громадянства були введені Траяном зовсім не через ксенофобію, а з цілком прагматичних міркувань національної безпеки.

Утім, якщо за Траяна набути римське громадянство було вкрай складно і домогтися цього могла лише людина, яка отримала протекцію кого-небудь з близьких до імператора вельмож, після смерті Траяна домогтися такої милості стало набагато легше. Підкорення Дакії (101–106 рр.), а потім грандіозний похід Траяна проти Парфії (114–117 рр.), що блискуче розпочався, але закінчився невдачею, призвели до таких значних людських втрат серед римських громадян, що компенсувати їх в умовах занадто низької народжуваності римлян наступники Траяна могли лише масовим наданням громадянства.

Громадянство надавалося дедалі більшій кількості провінціалів і втрачало своє значення. Нарешті, **212 року нової ери** імператор

Каракалла дарував своїм указом громадянство майже всім жителям імперії, формально зрівнявши в правах практично всіх своїх підданих, проте це аніскільки не згуртувало тоді його імперію — навпаки, дуже скоро в імперії почалися усобиці. Втім, усе це буде пізніше, а за часів республіки і в перші сторіччя імперії римське громадянство давало істотні переваги його володареві, було заповітною мрією кожного, і сподівання удостоїтися цього «пряника» примушувало дуже багатьох вірно служити Римові.

5. Організація і робота розвідувальних, контррозвідувальних і поліційних служб Риму в період імперії

5.1. Перетворення Римської республіки на імперію. Римські розвідувальні, контррозвідувальні й поліційні служби в період принципату
Від 30 року до нової ери вся повнота влади на підвладних Римові територіях зосередилася в руках Октавіана. На відміну від Марка Антонія, Октавіан не намагався оголосити себе або когось зі своїх родичів царем. Навпаки, зовні він усіляко прагнув підкреслити, що є прихильником старовинних римських традицій, а до репресій після перемоги в громадянській війні вдавався у край рідко, правлячи практично в дусі освіченого абсолютизму. «Батіг» у політиці Октавіана був тепер замінений «пряником» — простолюддя було заспокоєне і зласкавлене різними щедротами, роздаваннями і солодкими гараздами миру, що врешті настав; що ж до римського патриціату, то «найбільш непримиренні полягли в битвах і від проскрипцій, а інші зі знаті, осипані ним, в міру їхньої готовності до раболіпства, багатствами й почестями та звеличені завдяки новим порядкам, надавали перевагу безпечному сьогоденню перед сповненим небезпек минулим. Не обтяжувалися новим станом справ і провінції: адже внаслідок суперництва знаті й пожадливістю магистратів довіру до влади, яку мали в своєму розпорядженні сенат і народ, було підірвано, і закони, що порушуються насильством, підступами, нарешті підкупом, ні для кого не були надійним захистом» (*Tacit. «Annales». I. 2.*)

Отже, з тих або інших причин нова ситуація, коли влада в країні зосередилася в руках однієї людини, влаштувала всіх, але встановлення єдиновладдя вимагало деяких змін в структурі органів

державного управління. І ці зміни було зроблено. Найважливішим кроком у цьому напрямі було **переділення 30 року до нової ери всіх підвладних Римові провінцій на «сенатські» і «імператорські»**. Першою «імператорською» провінцією став щойно завойований Єгипет. Багато громадян Риму навіть не звернули спочатку уваги на різницю, що з'явилась у статусі провінцій. Однак різниця в статусі була надзвичайно істотною — якщо намісника звичайної «сенатської» провінції призначав римський сенат, то «імператорська» провінція була немовбито особистим володінням імператора, і її намісник призначався імператором без жодного узгодження з сенатом. Навіть більше, **всім сенаторам було категорично заборонено відвідувати будь-яку «імператорську» провінцію без спеціального на те особистого дозволу імператора**. Така заборона була, безсумнівно, певним запобіжним засобом, який утруднював можливі в майбутньому змови римської знаті. Саме родовита знать становила найбільшу потенційну загрозу владі, і саме тому заборона на відвідини «імператорських» провінцій стосувалася лише сенаторського стану, але в жодному випадку не купців, торговців та інших простолюдинів. Дуже скоро і решту всіх провінцій Римської держави було поділено на «сенатські» та «імператорські», при цьому «імператорськими» були оголошені не просто найбагатші й найважливіші провінції, а ті, в яких дислокувалася більша частина римських військ, тоді як під контролем сенату залишилися в основному лише ті провінції, де військ було небагато. Тепер і без того цілком лояльний стосовно Октавіана сенат Риму став ще більш слухняним.

13 січня 27 року до нової ери Октавіан склав з себе повноваження диктатора, заявивши, що, покінчивши з громадянською війною, передає республіку до рук сенату і римського народу. Утім, Октавіан аж ніяк не збирався відійти від державних справ, як це зробив свого часу Сулла. Це був хіба що жест, розрахований на публіку і викликаний наміром замінити недоречно в умовах тривалого миру звання диктатора якимось іншим званням. Весь римський сенат негайно почав умовляти Октавіана залишитися при владі. Такі спектаклі з умовляннями погодитися посісти почесну і вигідну посаду були характерними для Риму. Отже, якщо не всі, хто виступав, то принаймні більшість промовців, поза сумнівом діяли за наперед розписаним сценарієм.

Умовляння тривали три дні. У результаті, відмовившись від багатьох титулів, що пропонувалися йому, Октавіан, підкреслюючи, що є таким самим громадянином, як і всі, пристав на пропозицію сенатора Мунація Планка прийняти новий, спеціально встановлений почесний титул «август» (*Augustus*).

Вочевидь слово це було вибране як похідне від «авгур» (*augur*) — так називали в Римі жерців однієї з вищих і найбільш шанованих жрецьких колегій. Авгури передбачали за польотом птахів, небесними явищами та іншими ознаками, що слід і чого не слід робити, і можливо, що новий титул свідчив про те, що його володар має право визначати політику держави.

Від 16 січня 27 року до нової ери Октавіан став іменувати себе не інакше як Август.

Водночас Октавіан Август отримав довічно також і звання принцепса (*princeps*), латиною — глава, керівник. У республіканські часи принцепсом сенату (*princeps senatus*) називали вибраного всіма членами сенату і затвердженого цензорами найбільш шанованого сенатора, якому доручалося відкривати засідання сенату. Цей сенатор уважався першим громадянином і першим сенатором, але, окрім почесного права першим висловити свою думку, ніяких інших особливих прав не мав. Тепер же звання принцепса стало означати володаря верховної влади, причому імператор став принцепсом не тільки сенату, а й усій країні. Слово «принцепс» відтоді відповідало поняттю «самодержець», а установлений тоді в Римі режим, який проіснував аж до приходу до влади імператора Діоклетіана, дістав назву «**принципат**».

Нового значення набув і титул «імператор». Раніше імператором мав право іменувати себе кожний з полководців, у ранзі претора або консула — вищих римських магістратур. Проте його влада («імперій») розповсюджувалася лише на ввірені йому війська і лише на той термін, доки йому було доручено командування ними. Крім цього, імператором у республіканські часи солдати величали полководців, котрі зуміли здобути важливу перемогу. Якщо рішення солдатського зібрання затверджував римський сенат, то полководцеві надавалося право на проведення тріумфу в Римі. В цьому випадку він іменувався «імператором» всіма римлянами, але теж не назавжди, а лише до моменту завершення святкування свого тріумфу, дата і терміни проведення якого встановлювалися сенатом. Вперше Октавіан дістав цей титул 43 року до нової ери, а від 40 року до нової ери користувався ним

постійно. Проте цим титулом він іменував себе з огляду на отримані перемоги і командування військами, що було цілком у дусі римських традицій. Із закінченням громадянської війни Октавіан уже майже ніколи не вів війн особисто, вважаючи за краще доручати їх ведення своїм полководцям, але від титулу «імператор» він відмовлятися не збирався, а для цього **23 року до нової ери** Октавіан отримав ще один привілей: його було визнано «вищим імперієм» — найвищою владою стосовно всіх інших воєначальників, що не тільки обґрунтувало постійне використання ним титулу «імператор», а й сприяло надалі закріпленню цього титулу за самими лише правителями Риму. Якийсь час імператорами, як і перше, називали також і полководців, удостоєних тріумфу. За традицією, вони вважалися імператорами від часу, коли вони отримували таку шану за свою перемогу, і до моменту завершення тріумфального ходу. Утім, тріумфи полководцям, котрі не були близькими родичами принцепса, стали надаватися дедалі рідше. Завершився цей процес уже після смерті Октавіана — **22 року нової ери** наступник Октавіана Августа Тіберій, дозволивши воїнам римського полководця Юнія Блеза проголосити того імператором і давши Блезові відсвяткувати тріумф в Римі, більше нікому вже не надавав подібної почесності — відтоді **титул «імператор» став винятковим привілеєм правлячого принцепса і його спадкоємців, як і право на тріумф**. Вищою ж військовою нагородою для полководця, що не був членом імператорської сім'ї, навіть за найвидатніші заслуги, стало хіба що отримання тріумфальних відзнак, причому й ці відзнаки римський сенат дарував тільки з відома принцепса.

Ім'я Цезар, отримане Октавіаном під час усиновлення його Юлієм Цезарем, також поступово перетворилося на один з титулів принцепса і його спадкоємців.

Октавіана Августа й імператорів, які правили після нього, сучасні їм римські автори зазвичай іменували то цезар, то август, то принцепс. Але поступово кожний з цих титулів набув свого сенсу: надалі впродовж усього періоду принципату правлячий імператор був принцепсом та іменувався «імператор цезар август»; спадкоємець же престолу або молодший співправитель імператора, якщо такого призначали, отримував титул «імператор-цезар». Всі наступні імператори Риму незмінно вводили слово «імператор» в свою титулатуру, і саме це слово дало назву устрою, який заступив Римську республіку, — **«імперія»**.

Новий лад, безперечно, був монархією, але монархією, яка вміло пристосовувала зовнішні атрибути республіки. Спершу новий лад зберігав усі структури влади і всі посади колишньої республіки. Як і раніше, в Римі щорічно обиралися консули, претори, еділи тощо, але тепер ніхто вже не міг бути обраним без санкції Августа. Змагальний характер мали лише вибори до місцевих органів самоврядування. Практику постійного проведення народних зібрань було припинено, а сенат слухняно затверджував усе пропоноване імператором, лише сприяючи зміцненню імператорської влади. Прагнення senatorів підкреслити свою лояльність дійшло до того, що **24 року до нової ери** рішенням сенату **Октавіана Августа було звільнено від обмежень, що накладаються законами.**

У республіканський час одними з найбільш повноважних посадовців у Римі були народні трибуни, які нерідко змагалися щодо влади і впливу з консулами. Октавіан не став скасовувати цю посаду, але вчинив хитріше і розумніше — він привласнив функцію народних трибунів собі. **1 липня 23 року до нової ери** Октавіан відмовився від посади консула, яку обіймав безперервно від 31 року до нової ери, але наразі його «обрали» «довічним трибуном», хоча навіть звичайним, народним трибуном він, відповідно до колишніх римських законів, не міг бути обраний як патрицій (адже, хоча Октавіан був за народженням не патрицієм, після усиновлення за заповітом патрицієм Юлієм Цезарем він теж перейшов до стану патриційів). Відтоді довічна трибунська влада, так само як і титул «август», стала привілеєм всіх наступних імператорів. Причому, якщо в імператора був ще й молодший співправитель (цезар), то йому трибунська влада зазвичай не давалася, а Август, тобто повноправний імператор, отримував трибунські повноваження відразу ж після приходу до влади. Формально трибунська влада надавалася імператорові щорічно, терміном на рік, а потім подовжувалася. Тому якщо на римському написі вказано, скажімо, що його зробив «такий-то імператор, 17 разів удостоєний трибунської влади», то зазвичай можна чітко датувати цей напис 17 роком правління даного імператора (лише деякі спадкоємці престолу — Тіберій, Траян, Марк Аврелій — отримали трибунську владу ще будучи цезарями-спадкоємцями, до того як стали повноправними імператорами-августами). Тепер правлячий імператор-август «обирався» одним із консулів лише час від часу, але володарем трибунської влади був постійно. Отримання імператором довічної трибунської

влади звело нанівець повноваження решти народних трибунів, які хоч і продовжували призначатися, однаке ніколи вже не могли, як раніше, мати серйозний вплив на державну політику.

Укріпило зовнішні атрибути імператорської влади і «дароване» 22 року до нової ери Октавіанові Августу римським сенатом вічне право скликати сенат на свій розсуд і головувати в нім, сидячи між двома консулами. Таке право зберегли за собою і всі наступні імператори.

Виниклі ще в епоху республіки посади консулів тепер підкреслювали значення посади імператора-августа і успішно вписалися в нову, монархічну за своєю суттю, систему влади. Водночас посади плебейських і курульних еділів, пов'язані в основному з представницькими функціями, дуже скоро було скасовано — імператори вважали за краще залишати якомога більше представницьких функцій, що можуть забезпечити популярність серед громадян, за собою.

Єдиною вищою посадою в римській ієрархії, не зайнятою Октавіаном Августом, довгий час залишалася посада верховного понтифіка — довічно обираного головного жерця. Після загибелі 44 року до нової ери від рук змовників Юлія Цезаря верховним понтифіком було обрано Марка Емілія Лепіда, котрий став одним із тріумвірів. Позбавивши 36 року до нової ери Лепіда влади тріумвіра, Октавіан залишив йому не тільки життя, а й посаду верховного понтифіка. Перемога Октавіана над Марком Антонієм не внесла змін у становище Лепіда. Октавіан легко міг усунути Лепіда з посади, — суперечити Октавіанові тепер уже не міг ніхто, та все ж він не став цього робити. Причиною тому був швидше за все прагматичний розрахунок. Силове усунення великого понтифіка з посади, безумовно, підірвало б авторитет цієї посади, а цього Октавіан якраз і не бажав. Утім, щойно Марк Емілій Лепід помер, Октавіан не забув узяти собі й посаду верховного жерця. **12 року до нової ери**, наступного року після смерті Лепіда, Октавіана Августа з дотриманням всіх належних церемоній і процедур було обрано верховним понтифіком.

Тепер верховний правитель Рима був не тільки принцепсом, цезарем, августом, імператором і єдиним володарем довічної трибунської влади, а й верховним жерцем.

І нарешті, **2 року до нової ери** Октавіанові Августу було надано титул «отець Отчизни».

Раніше честі називатися «отцями Отчизни» удостоювалися всього двоє з римлян — Марк Туллій Цицерон 63 року до нової ери за при-

душення змови Сергія Катіліни, і диктатор Гай Юлій Цезар 45 року до нової ери після остаточної перемоги в громадянській війні, але їхній титул звучав усього лише *Parens Patriae*, за сенсом сприймаючись як «дбайливий батько Вітчизни», і сам по собі забезпечував лише шану, але не більше. Титул же «отець Отчизни», отриманий Октавіаном Августом, звучав набагато солідніше і протекційно — *Pater Patriae*, наділяючи його «отцівською» владою над Римом і всіма римлянами. А треба пам'ятати, що від часів виникнення Рима кожен батько родини володів правом як завгодно карати своїх дітей, аж до права страчувати їх на свій розсуд. Дуже суворі покарання стосовно дітей застосовувалися украй рідко, та й взагалі до I ст. нової ери будь-який римський батько, особливо в багатих і знатних родинах, зазвичай впливав на своїх дорослих дітей не владою, а переконанням, проте формально таке право зберігалося за кожним отцем сімейства аж до III ст. нової ери, і лише в першій половині III ст. нової ери імператор Александр Север (222–235 рр.) скасував право глави родини страчувати або калічити за провини своїх дітей та внуків.

Зрозуміло, що отримане Октавіаном Августом право «отцівської влади» над усіма громадянами не додало йому реальних повноважень — у нього і раніше було достатньо влади, щоб будь-яким чином покарати неслуха або нагородити старанного, але отриманий титул «отець Отчизни» був усе ж таки надзвичайно почесним і ефективно служив зміцненню авторитету імператора й імператорської влади.

Надалі, протягом усього періоду принципату, кожний з тих, хто ставав імператором Риму, залишав усі ці титули й посади за собою. Щоправда, якщо престол діставався дуже юному імператорові, то титул «отець Отчизни» він зазвичай брав собі не відразу, а отримував його через декілька років, після досягнення належного віку.

Так продовжувалося аж до **285 року**, коли імператор Діоклетіан, який прийшов тоді до влади, став іменувати себе вже не принцепсом — першим серед рівних, а домінусом — паном, після чого встановлений тоді режим стали називати вже не принципатом, а домінатом, оскільки домінусом стали величати себе і всі наступні римські імператори, однак і за домінату повноправний імператор, як і перше, іменувався Імператор Цезар Август, а його спадкоємець або молодший співправитель — просто Імператор Цезар.

У період домінату, з уведенням християнства як державної релігії, імператори відмовилися від посади верховного понтифіка. Це при-

звело до того, що посаду верховного понтифіка знову почали обіймати звичайні громадяни, але так тривало недовго, оскільки тоді колишня римська релігія стала піддаватися гонінням і дуже скоро була в результаті цих гонінь знищена. Тож установлені Октавіаном Августом титулатура і перелік посад, що могли обійматися тільки імператором, зберігалися, з деякими невеликими змінами, аж до падіння Риму.

Охороні та безпеці Октавіан завжди приділяв першочергову увагу. За нього система розвідки і контррозвідки Римської держави оформилася набагато чіткіше, ніж за часів республіки.

Які перетворення відбулись у той час у системі охорони вищих посадовців, вже було розказано раніше. Однак Октавіан вніс істотні зміни і в роботу розвідувальних, контррозвідувальних і поліційних служб Римської держави. Раніше і розвідувальна робота, і виявлення змов велися лише силами постійно змінюваних посадовців, кожний з яких покладався на своїх людей. Успіх або неуспіх були справою випадку. Октавіан централізував управління цими структурами, що значно підвищило ефективність їхньої роботи.

Незадоволених новою владою була велика кількість, але таємна поліція Октавіана працювала чітко і, попри значну кількість спроб організувати змови проти Октавіана, жодна із цих змов не мала успіху.

Спершу таємну службу Октавіана очолював його друг і соратник Меценат. Більшості наших сучасників ця людина відома як покровитель художників, поетів і письменників, і саме завдяки цьому ім'я Мецената стало прозивним для всіх, хто протегує мистецтвам. І саме ця людина зуміла організувати ефективно діючі спецслужби Октавіана і довгий час керувати ними, причому діючи досить жорстко. На персні-печатці Мецената було зображено не яку-небудь грізну богиню, не чудовисько Горгону, а жабу. Одначе, за словами Плінія Старшого, «жаба Мецената під час збирання грошей вселяла великий страх» (*C. Plini. Sec. «N. H.» XXXVII. 4*).

Меценат керував спецслужбами Октавіана аж до 23 року до нової ери, розкривши і придушивши декілька змов, зокрема змову Марка Емілія Лепіда Молодшого, сина колишнього тріумвіра (цю змову було розкрито і придушено 30 року до нової ери). Та коли 23 року до нової ери в Римі було розкрито змову Цепіона і Мурени, Октавіан, стративши їх, усунув Мецената з посади — змовники були родичами Мецената. Меценат був непричетний до змови, але Октавіан вирішив

не ризикувати. Гай Цильній Меценат спокійно дожив до старості, але вже ніколи більше не призначався на хоч які важливі державні посади.

Надалі Октавіан Август узяв за правило доручати керівництво таємною службою імперії тим своїм наблизеним, кого призначав префектами преторія — командувачами своєї преторіанської гвардії. Цієї практики дотримувалася і решта імператорів періоду принципату. Втім, хоча префектом преторія завжди призначався хто-небудь з найбільш вірних людей, вже **Октавіан Август відразу ж створив і деякі противаги преторіанській гвардії**. Окрім преторіанської гвардії, в Римі залишилася і навіть була посилена існуюча там іще від республіканських часів охорона міста — «міські когорти», що підкорялися вже не префектові преторія, а префектові міста. Префекта міста, як і префекта преторія, призначав і міг змістити тільки сам імператор. Міські когорти охороняли брами і мури міста, а також підтримували порядок у самому місті, виконуючи поліційні функції. Чисельність міських когорт періодично мінялася. За одних імператорів вона була більшою, за інших — меншою. Ці когорти поступалися чисельністю і озброєнням когортам преторіанської гвардії, та й платню солдати міських когорт отримували значно меншу, ніж преторіанці, зате міські когорти, крім виконання поліційних функцій, могли служити і певною противагою преторіанській гвардії, особливо в разі заколоту, коли частина преторіанців могла виступити проти, а частина — за імператора. Довгий час міські когорти було розосереджено по місту, але **270 року** імператор Авреліан побудував для них на Марсовому полі спеціальний укріплений табір-фортецю — *Castra urbana* (подібно до того, як за імператора Тіберія біля стін Рима було збудовано спеціальний табір-фортецю для преторіанської гвардії — *Castra praetoria*).

Повертаючись до часів Октавіана Августа, слід сказати, що він не обмежився створенням лише однієї дублюючої служби безпеки. Реформи римських спецслужб тривали. У 19 році до нової ери, скориствовавшись тривалою відсутністю в Римі Октавіана Августа, на посаду консула почав претендувати, без дозволу на те Октавіана, Егнацій Руф, який домогся популярності в плебейському середовищі завдяки організації власних пожежних дружин. Формально Егнацій Руф мав право виставляти свою кандидатуру на пост консула — хоча давно вже всі призначення проводилися лише зі схвалення імператора, імперія

зберігала атрибути колишнього республіканського ладу і формально за Октавіана Августа всіх посадовців, як і раніше, обирало народне зібрання*. Проте це було відвертим посяганням на права імператора. Зухвала спроба Егнація Руфа скористатися своїми правами всупереч усталеній практиці закінчилася для нього досить сумно. Октавіан Август, повернувшись до Рима, негайно припинив спроби відродити республіканські порядки — Егнацій Руф був схоплений і кинутий у в'язницю, де й помер. Щоправда, ідея створити в Римі єдину централізовану пожежну службу, яка разом виконувала б і низку інших функцій, Октавіанові сподобалася.

Пожежі в Римі були явищем частим, особливо в перенаселених кварталах, де жила римська біднота. Розправившись із Руфом як з підбурювачем, Октавіан Август його загопи пожежників розігнав, але відразу сформував власну службу — *Cohortes vigilum* («Невсипущі когорти»), що поєднала функції пожежної команди й нічної охорони (нічної поліції) міста. Точно так само, як і префект преторія, префект «невсипущих когорт» (*praefectus vigilum*) корився тільки імператорові. Чисельність цієї служби було доведено до 7000 осіб. Ці когорти не тільки успішно гасили пожежі, а й виконували поліційні функції, причому значно більшою мірою, ніж міські когорти. Міські когорти здійснювали лише звичайну охорону правопорядку й найважливіших об'єктів, а вігіли («невсипущі когорти») не тільки гасили пожежі та відповідали разом з міськими когортами за спокій міста, а й мали свої агентури по всьому Римі, борючись зі злочинцями як звичайними, так і таємними методами. Порівняно зі службою «нічних» тріумвірів, що боролася з римською злочинністю в часи республіки, а тепер була скасована і влилася до складу нічної сторожі, вігіли були набагато численнішими й краще організованими, а тому могли діяти набагато ефективніше. Була в цих когорт і ще одна негласна, але надзвичайно важлива функція, що відводила їм досить важливу роль у римській системі державної безпеки, — вони, разом із міськими когортами, були потенційною протипожежною преторіанській гвардії, причому за-

* 14 року нової ери наступник Октавіана Августа Тіберій передав цю функцію від народного зібрання римському сенату, остаточно усунувши простолюда від хоч-якого прямого впливу на державні справи, але раніше, протягом усього правління Октавіана Августа, незважаючи на те, що сенат лише затверджував волю імператора, вважалося, що римських консулів «обирають».

вдяки більшій чисельності й наявності власних агентур, набагато серйознішою противагою, ніж міські когорти. **Отже, у Римі постійно забезпечували порядок й одночасно стежили одна за одною щонайменше три структури — преторіанська гвардія, міська варта й вігіли.** У кожен з цих служб відбирали кращих із кращих, але повної довіри не було нікому — **римська система безпеки базувалася на принципах перехресного контролю й можливості блокування дій будь-якої служби, зокрема й основної опори імператорів — преторіанської гвардії, якщо та спробує вийти з-під контролю імператора.**

31 року нової ери міські когорти й вігіли успішно впоралися з таким завданням. Спадкоємцеві Октавіана Августа імператорові Тіберію потрібно було заарештувати свого співправителя — всесильного тимчасового правителя префекта преторія Елія Сеяна, який підозрювався у підготуванні змови. Побойючись того, що преторіанці не виконають наказу про арешт свого начальника й піднімуть бунт, Тіберій провів арешт не силами підвладної префектові преторія преторіанської гвардії, а силами солдат міських когорт і нічної сторожі. Римський сенат традиційно охороняли преторіанці. У день арешту, нічого не підозрюючи, Елій Сеян прибув, як звичайно, на засідання сенату. Проте після того, як він пройшов до зали, варту преторіанців письмовим наказом імператора Тіберія було змінено вартою вігілів. Коли преторіанці, які охороняли сенат, відбули до своїх казарм, префект вігілів увійшов до зали, де йшло засідання сенату, зачитав лист імператора Тіберія й безперешкодно арештував залишеного без охорони Сеяна.

Особливі міські когорти стояли не тільки в Римі, а й у деяких інших найважливіших містах імперії. Так, відомо про наявність однієї міської когорти в Лугдуні, столиці провінції Лугдунська Галлія, і однієї когорти в Карфагені, столиці провінції Стара Африка. Так само й підрозділи вігілів згодом почали розташовувати не тільки в Римі, а й в інших стратегічно важливих населених пунктах. Зокрема, наказом імператора Клавдія одну когорту вігілів було додатково створено й розміщено в Остії, а ще одну в Путолах — двох головних портах, що забезпечували постачання Рима.

Три перераховані вище силові структури — преторіанська гвардія, вігіли й міські когорти, були хоч і основними, проте не єдиними службами, які убезпечували імперію. Існувало ще кілька відомств, що сполучали функції керування з функцією контролю. Цими відомствами

були створені в період правління імператора Клавдія, котрий завершив формування імперського апарату управління, імперські канцелярії, функції яких можна було порівняти із сучасними міністерствами:

1) Канцелярія «*ab epistulis*» — «стосовно листів». Відала всією перепискою імператора, приймала повідомлення імператорських намісників і полководців, видавала укази про призначення на службу, укладала інструкції урядникам, розсилала укази імператора. Крім виконання функцій секретаріату, вона наче сполучила функції міністерства оборони й міністерства внутрішніх справ;

2) Канцелярія «*a rationibus*» — «стосовно рахунку». Управляла фінансами імперії, а заодно здійснювала контроль не тільки за витратою державних фінансів і збиранням податків, а й за доходами й витратами приватних осіб;

3) Канцелярія «*a libellis*» — «у справах прохань». Оскільки в цій канцелярії розбиралися всі скарги, запити на ім'я імператора й прохання, ця канцелярія також постійно інформувала імператора про стан справ як у Римі, так і в провінціях.

В імперії існувало ще кілька канцелярій-міністерств, але основні функції контролю за безпекою лежали саме на трьох перерахованих вище. Керівники всіх канцелярій призначалися здебільшого з вільновідпущеників і мали прямий доступ до імператора.

У будь-кого тут має виникнути резонне запитання: «Чому керівники настільки важливих відомств призначалися з вільновідпущеників, а не з представників римської знаті? Чому настільки важливі функції імператори доручали саме іногородцям, а не римлянам?» Подібний підхід, який відтручував від влади етнічних римлян, комусь може видатися безглуздом, однак у ньому була своя логіка. Призначення на найважливіші посади в державі вільновідпущеників, а не представників римської знаті, обумовлювалося тим, що вільновідпущеник у період ранньої імперії, навіть очолюючи найважливішу канцелярію та зосередивши в руках величезну владу, ні за яких умов не міг проголосити себе імператором, тоді як представник римської знаті міг би спробувати це зробити. Із цим же, імовірно, було пов'язано й скасування в I столітті нової ери в Римі виборних посад еділів. Влаштування видовищ та інші функції еділів почали виконувати імператорські урядники, що не дозволяло амбіційним представникам знаті набути зайвої популярності у народі, перебуваючи на постах еділів.

Римські спецслужби постійно вдосконалювалися. Преторіанська гвардія спочатку була просто добірною та добре озброєною військовою частиною. Однак потім у ній, крім звичайних підрозділів, було створено й спеціальні. Так там з'явилися особливі підрозділи слідчих — квестіонаріїв. Преторіанські квестіонарії, на відміну від звичайних слідчих квестіонаріїв, розслідували не звичайні кримінальні справи, а лише справи, пов'язані з державною зрадою, тобто, вони були «слідчими з особливо важливих справ». За потреби преторіанські квестіонарії вміли застосовувати найстрашніші катування. Іншою надзвичайно важливою службою преторіанської гвардії стали підрозділи спекуляторів* — преторіанців, які доправляли найважливіші укази і розпорядження або виконували особливі місії, зокрема й таємні, — спекуляторам іноді доручалося стратити або таємно усунути осіб, небажаних імператорові.

І квестіонарії, і спекулятори мали досить похмуру славу й вселяли страх. Та ще гіршу славу мали у жителів імперії створені імператором Адріаном (117–138 р.) підрозділи фрументаріїв. Колись імператорські таємні служби постійно діяли в основному лише в самому Римі, а в провінціях підтримка порядку та безпеки покладалася на намісників і прокураторів. Імператор Адріан, не задовольняючись цим, заснував службу, що стала діяти не тільки в Римі, а й по всій величезній імперії. Цією службою стали його фрументарії. Попервах імператорські фрументарії віддали тільки заготівлями продовольства для державних потреб, та й саме слово «фрументарій» (*frumentarius*) означало «інтендант, відповідальний за постачання продовольства», але Адріан успішно використав цю розгалужену структуру не тільки для заготівель продовольства, а й для збирання інформації про все і про всіх. Фрументарії не тільки самі стежили за всіма, хто викликав підозру, а й вербували таємних агентів серед слуг знатних сімейств, тому ніщо не могло сховатися від їхніх очей та вух. Відповідно, ніщо не могло втаїтися від очей та вух імператора. Як писав про імператора Адріана укладач його життєпису Елій Спартіан, «він уважно стежив не тільки за своїм домом, але й за домами своїх друзів, так що через своїх таємних агентів дізнавався всі їхні таємниці; його друзі навіть

* Слово «спекулятор» (*speculator*) перекладається з латині і як «розвідник», «дослідник», «лазутчик», і як «вістовий», «ординарець», і як «страж», «охоронець».

не думали, що їхнє життя так добре відоме імператорові, доки сам імператор не відкривав їм цього» (*Spart. «Hadrianus». XI. 4*). У перші роки Адріан не зловживав отриманими доносами, але до кінця свого правління, постарілий та змучений хворобами, він озлобився, й багатьом видним римлянам необережно сказане слово або навіть звичайна обмова коштували життя. Після смерті Адріана римський сенат якийсь час навіть заперечував проти його посмертного обожнювання, здійснивши це традиційне обожнювання лише під тиском спадкоємця Адріана Антоніна Пія. Утім, хоча Адріан зазнав посмертної критики за жорсткість правління, засновану Адріаном службу фрументаріїв наступні імператори не розпустили, а продовжували використовувати її ще досить довго.

Усталена в середині II ст. нової ери за імператора Адріана організація розвідувальних, контррозвідувальних і поліційних служб Римської імперії без особливих змін проіснувала аж до кінця епохи принципату. Щоправда, з падінням династії Антонінів (96–192 рр.) і особливо після падіння династії Северів (193–235 рр.) римські спецслужби працювали вже не так чітко, як за Адріана. Це було зумовлено не випадковістю, а загальними політичними, економічними й етнографічними процесами, що призвели до дестабілізації та часткового розпаду імперії. Відсутність чіткої системи наступництва влади, занепад економіки, посилюваний натиск варварів, висока народжуваність варварів і низька народжуваність римського населення, що не дозволяла ефективно відбивати навали, відсутність єдиної релігії — всі ці фактори різко загострили боротьбу за владу. До звичайної боротьби за владу додалася й боротьба за владу між національними угрупованнями, що утворилися на той час в імперії, причому й сам факт появи в Римі національних етнічних угруповань, і зростання їхнього впливу були об'єктивно обумовлені політикою римської знаті, провадженої ще від часів республіки і продовженої в часи імперії.

Процес падіння народжуваності в римлян почався ще за часів республіки, коли Рим активно вів завойовницькі війни та успішно розширював свої володіння. Фактори, що обумовили цей процес, у римських простолюдинів і римської знаті були різні. Про причини, що викликали падіння народжуваності простих римлян, уже йшлося вище — головними причинами було те, що майже всі захоплені Римом землі та майже вся здобич завжди діставалися лише римській знаті, а римській знаті було вигідно використовувати і для обробітку земель, і

для праці в майстернях своїх рабів, а не римських громадян. Римським біднякам дедалі складніше ставало прогодуватися своєю працею, й можливість вижити давала їм лише добродійність знатних сімейств. На цьому ґрунті змінювалася мораль римських простолюдинів. Вони усе більше розраховували не на свої власні сили, а на допомогу та безкоштовні роздавання. **Раніше багатодітність забезпечувала римській родині щасливе майбутнє — багато годувальників. Тепер же діти були вже не майбутніми годувальниками, а зайвими голодними ротами. Все це міняло мораль суспільства. Малодітні родини ставали в римлян нормою, а багатодітні родини — винятком.**

Таке становище не було чийось злим наміром — римська знать аж ніяк не бажала скорочення кількості римлян. Безкоштовні роздавання, безкоштовні видовища, влаштовувані римською знаттю, безкоштовні лазні й лікарні, що організовувалися заможними римлянами для римського плебсу, — все це влаштовувалося не тільки зі звичайного бажання домогтися популярності, але нерідко й зі щирою метою підтримати свій народ. От тільки народові для того, щоб він залишався енергійним і діяльним, потрібні були не подачки, а можливість працювати й заробляти. Для цього необхідно було поставити всі господарства в рівноконкурентні умови. Однак знать готова була виділяти деякі суми для підтримки римської бідноти, але не могла відмовитися від привілеїв. Процес скорочення чисельності римського населення, що почався ще в республіканські часи, із установленням імперського ладу посилювався й почав підривати воєнні можливості Риму, а тому вельми турбував римських імператорів, і вони започаткували ряд заходів для того, щоб змінити цю тенденцію й не допустити скорочення кількості громадян. Надання Октавіаном римського громадянства великій кількості жителів провінцій не змінило цієї тенденції. Збільшення кількості громадян через надання римського громадянства іншим жителям імперії згладжувало, але не вирішувало проблему, тому що й нові громадяни, сприйнявши римські традиції, не квапилися обзаводитися дітьми, та й жителі провінцій народжували щодалі менше. Імперії були потрібні робочі руки й солдати, а їхня кількість замість того, щоб рости, продовжувала скорочуватися. Це підривало безпеку країни.

«Як мені називати вас? — картав своїх співвітчизників, які не квапилися обзаводитися потомством, Октавіан Август. — Чоловіками? Ви ще не довели право на таке найменування. Громадянами?»

З вашої вини місто гине. Римлянами? Ви робите все можливе, щоб саме це ім'я зникло... Місто — це чоловіки й жінки, а не будинки, колони й порожні форуми!» (*Dio Cass. LVI. 1*). Однак і заклики, й умовляння допомагали мало. Правителям Рима доводилося шукати все нові й нові способи підвищення народжуваності своїх громадян. Уже за імператора Октавіана Августа були прийняті ряд законів, які зобов'язували римлян вчасно одружуватися й заохочували дітородіння. Зокрема, згідно з прийнятим **9 року нової ери** законом сенаторів Папія й Поппея, передбачалося надання римлянинові, якщо той стане батьком трьох дітей, істотних переваг у призначенні на посаду й надання йому низки інших пільг. Певні пільги й переваги отримували також жителі Італії, які мали тільки латинське громадянство, у разі народження чотирьох та більше дітей, і жителі провінцій, у випадку народження п'ятьох дітей. Однак цей закон не досяг мети вплинути на мораль суспільства і не зміг забезпечити хоч якого істотного збільшення народжуваності, а «право трьох дітей» римські імператори незабаром стали дарувати як особливу милість і людям, у яких була всього одна дитина або не було дітей зовсім.

Турбота, яку римська влада стала виявляти до сиріт і дітей з малозабезпечених родин, також не забезпечувала хоча б мінімального приросту населення. Імператор Траян почав виплачувати допомогу дітям, які втратили батьків. Дружина імператора Антоніна Пія Фаустина Старша заснувала організацію «фаустинських дівчат» для виховання в потрібному дусі римських дівчат — майбутніх матерів і для надання допомоги дівчатам, які втратили батьків. Надалі турботу про діяльність організації «фаустинських дівчат» виявляла дочка Фаустини Старшої Фаустина Молодша, яка стала дружиною імператора Марка Аврелія. Так само трохи згодом вчинила й імператриця Юлія Маммея, мати імператора Александра Севера, заснувавши організації «маммеянських дівчат» та «маммеянських хлопчиків» (*Lampr. «Al. Severus». LVII. 7*). Великі пожертви сиротам і дітям з бідних родин робили також приватні особи. Так, Пліній Молодший писав своєму другу Помпею Сатурніну, що піклуючись про загальне добро, обіцяв співгромадянам «щорічно видавати суму не на театральні вистави і не на гладіаторів, а на утримання та виховання вільнонароджених дітей» (*Plini. Junior. «Epist.». I. 8*). Збережений до наших днів римський напис свідчить, що слова свого Пліній Молодший дотримав. Ось текст цього зробленого після його смерті напису: «Гай Пліній,

син Луція з Оуфентинської триби Цецилій Секунд, консул, авгур, легат, пропретор у провінції Понт і Віфінія з консульськими правами, посланий у цю провінцію за постановою сенату імператором Цезарем Нервою Траяном Августом Германським Дакійським отцем Отчизни, доглядач течії Тібру, його берегів і римських клоак, префект Сатурнної скарбниці, претор, народний трибун, командувач третього галльського легіону, децемвір з цивільних процесів побудував терми за [...]; додавши на оздоблення 300 000 сестерціїв [...] і понад того на утримання їх відписав у заповіті 200 000 сестерціїв; потім на вигодування <дітей> ста своїх відпущеників відповів місту 1 866 666 сестерціїв, відсотки від яких за його бажанням призначені для частування міського плебсу [...]; затим за життя він роздав на виховання хлопчиків і дівчаток міського плебсу 500 000 сестерціїв; потім на бібліотеку 100 000 сестерціїв і стільки ж на утримання бібліотеки» (*Plini. Junior. «Epigr.» I*). Таких людей, як Пліній Молодший, було чимало, й суми на утримання сиріт надходили теж чималі. Ось, наприклад, який хвалебний напис, що належить до другої половини I ст. нової ери, було виявлено в маленькому містечку Атіні в Лації: «Гельвію Базилі, синові Тіта, еділу, преторові, проконсулові, легатові Цезаря Августа, що заповів жителям Атіні 400 000 сестерціїв, щоб на дохід із них дітям їхнім, доки вони не ввійдуть у вік, видавалося зерно, а потім кожному по 1000 сестерціїв». (*CIL. V. 5056*). Проте, незважаючи на всю цю добродійність, всі старання збільшити народжуваність римлян не мали, та й не могли мати успіху, тому що не усували причин зміни моралі. Римське населення імперії неухильно скорочувалося, а разом із цим зменшувались воєнні можливості імперії і підірвалася її міць. До кінця II ст. нової ери колишнє латинське населення Рима практично повністю розчинилося поміж прийшлого населення, та й склад населення всієї Італії сильно змінився, але й ці нові римляни, перейнявши звичаї колишніх, теж заводили усе менше й менше дітей, так що процес зменшення кількості населення постійно непокоїв правителів імперії.

Причини, що викликали падіння народжуваності в римській знаті, були іншими. Численні завойовницькі війни, а надто перемога над Карфагеном і Македонією, скорення Греції, Сирії, держав Малої Азії казково збагатили римську знать. Римська еліта купалася в небачених раніше розкошах і вже не знала, чого їй ще можна бажати. Головним для римської еліти поступово ставало не служіння Батьківщині, а

нагромадження багатств та одержання нових задоволень. Шлюб завжди розглядався римською елітою передовсім як засіб укладення політичних союзів, і далеко не завжди укладався за коханням. Проте шлюби більш-менш надійно зміцнювали родини римської знаті доти, доки розірвання шлюбів було рідкістю, а сім'ї мали багато дітей. Зміни моральних норм, що сталися в період пізньої республіки, особливо після утворення імперії, призвели до того, що шлюб перестав бути надійною гарантією довгих і дружніх стосунків між родинами. Уже в середині I ст. нової ери видатний римський філософ і державний діяч Луцій Анней Сенека з гіркотою констатував, що «жінки зі шляхетних і знатних сімейств рахують роки не за іменами консулів, а за кількістю чоловіків. Вони розлучаються для того, щоб вийти заміж, і виходять заміж, щоб розлучитись» (*Sen. «de ben.» III. 16. 2*). **Звичай римської еліти ставали дедалі вільнішими. Украй рідкісні раніше розлучення стали нормою, а міцні багатодітні родини рідкістю — мораль суспільства змінилася, й головним пріоритетом для більшості представників римської знаті стали не родина й діти, а багатство й становище в суспільстві.**

Римську імперію було створено вищою римською знаттю. Однак й Октавіан Август, який створив імперію, і правлячі після нього імператори династії Юліїв-Клавдіїв, що були представниками найдавніших римських родів, із суто практичних міркувань намагалися висувати на найважливіші пости не стільки рівних собі за родовитістю представників знаті, скільки своїх вільновідпущеників — людей безрідних, але вірних. Римська знать, хоч і змирилася з імперським правлінням, сама ще мріяла про владу та була небезпечною. Поступово більшу частину римської знаті, і передовсім нащадків найзнатніших і прославлених колись патриціанських родів, було просто знищено. Кожен знатний сенатор, упливовий і багатий, викликав у імператорів підозри в прагненні до узурпації влади. Нерідко таких людей усували просто про всяк випадок. Імператори нерідко засиляли або страчували навіть своїх найближчих родичів. Своїх родичів засиляли і страчували й Октавіан Август, і Тіберій, і Калігула, і Клавдій, і Нерон. **Не викликав підозри лише той, хто не мав потомства й заповів своє майно імператорові.** Такі люди частіше спокійно доживали до старості, тому що свідомо не могли претендувати на створення власної династії та викликали менші підозри, ніж ті, хто мав дітей, особливо синів. **Так що великою мірою низька народжуваність римської знаті пояснювалася й тим, що деякі із сенаторів просто боялися обзавестися потомством.**

Лави стародавньої римської знаті стрімко ріділи. Поповнення ж вершницького й сенаторського стану відбувалося не за рахунок римської бідноти, а насамперед за рахунок дітей вільновідпущеників, які вивищилися й розбагатіли, традиційно ведучи справи всієї римської знаті й самого імператора. У перше сторіччя існування імперії вільновідпущеники ще не могли й подумати про те, щоб зазіхнути на узурпацію престолу, але, наскільки великою вже в той час була їхня влада, ми можемо судити з листа Плінія Молодшого своєму другові Монтану. «Ти вже маєш знати з мого листа, — писав Пліній, — що я недавно знайшов пам'ятник Палланту з таким написом: «Йому сенат за вірність і повагу до патронів ухвалив дати преторські знаки й п'ятнадцять мільйонів сестерціїв, цією честю він залишився задоволений». Потім я вирішив, що варто пошукати й саму сенатську постанову. Вона була такою пишною й велемовною, що цей гордовитий напис здався скромним. Хай би зрівняли себе з ним не тільки давні Африканські, Ахейські, Нумантинські (тобто *Сципіони й підкорювач Коринфа консул Муммії — В.Д.*), а й ближчі до нас Марії, Сулли, Помпеї — не буду йти далі — далеко їм до Палланта!» (*Plini. Junior. «Epist.». VIII. 6. 1–2*). Порівнюючи можливості вільновідпущеника Палланта, який довгі роки керував однією з найважливіших канцелярій імператора Клавдія, з можливостями славнозвісних римських полководців і диктаторів, Пліній перебільшував, хоч і свідомо, але не надто. Через півстоліття після того, як Паллант помер, багато хто, як Пліній Молодший, могли насміятися над його могилою. Проте ніхто не посмів би насміятися над живим Паллантом, доки Паллант був фаворитом Клавдія! Навпаки, всі сенатори, навіть із найдавніших патриціанських родів, всіма силами намагалися догодити могутньому можновладцеві та заручитися його прихильністю. Імператори, які правили після Клавдія, уникали виказувати настільки гучні публічні почесні своїм вільновідпущеникам, однак і наступні імператори правили, покладаючись не стільки на родовиту знать, скільки на вершницький стан і вільновідпущеників, тому що знаті вони не довіряли. Зрозуміло, що вплив вершників і вільновідпущеників при цьому зростав.

До кінця свого правління імператор Нерон повністю винищив усіх своїх родичів, що, однак, не врятувало його від змов. 68 року Нерон був скинутий Гальбою — представником давнього патриціанського

роду. Отон, який скинув Гальбу, також був представником досить знатного роду. Представником знатного роду був і Вітеллій, який скинув Отона. Зате Веспасіан, який скинув 69 року Вітеллія, був вихідцем уже навіть не із сенаторського, а з вершницького стану. Римська знать на той час була занадто знекровленою, щоб виставити свого претендента на трон. Заснована Флавієм Веспасіаном перша династія Флавіїв проіснувала недовго — 96 року син Веспасіана Доміціан був убитий унаслідок змови. Римський сенат обрав імператором вихідця зі знатного патриціанського роду Нерву. Утім, це був, мабуть, останній випадок, коли до вершин влади в Римі дістався римський патрицій. Та й саме слово «патрицій»* до початку II ст. нової ери вийшло з ужитку — **поділ римської знаті на патриціанську і плебейську остаточно зник** — вони поріднилися, перемішалися й злилися між собою. Ця нова знать набагато легше й охочіше, ніж колишня, приймала до своїх рядів провінціалів, які розбагатіли або просунулися по службі. Давність родоводу грала все меншу роль при розгляді питань щодо призначення на будь-які, зокрема й найвищі, державні посади. Вже за рік солдатські хвилювання змусили старого й бездітного Нерву взяти собі спадкоємцем прославленого у військах полководця Марка Ульпія Траяна. Як і Веспасіан, Траян був не сенатором — патрицієм або вихідцем з вищих кіл плебейської знаті, а лише вершником. Однак на відміну від народженого в Італії Веспасіана, Траян був нащадком римських поселенців у Іспанії, тісно пов'язаних не з римською знаттю, а з нащадками прибулих в Іспанію, можливо, ще в часи карфагенського панування, пунічних переселенців. Ще більше підсилився вплив пунійців за спадкоємця Траяна імператора Адріана, що й не дивно — адже «батьком Адріана був Елій Адріан, на прізвисько Африканець, двоюрідний брат імператора Траяна» (*Spart. «Hadrianus». I. 2*). Лави зріділої римської знаті, і вершників, і сенаторів, постійно поповнювали вихідці з провінцій, а також діти й онуки розбагатілих вільновідпущеників.

* На початку IV ст. нової ери імператор Константин I Великий відродить стан патриційів, і цей стан проіснує аж до падіння Західної Римської імперії. Проте слово «патрицій» в новому своєму значенні стане почесним титулом, яким імператор нагороджуватиме своїх вищих придворних. А від V ст. нової ери римські імператори вшановуватимуть титулом «патрицій» не тільки своїх вищих придворних із римської знаті, а й найбільш впливових варварів, прийнятих на римську службу.

Всі імператори династії Антонінів дотримувалися, безперечно, римської культури й відчували себе насамперед римлянами. Однак це були часи, коли римська патриціанська знать, та й просто римська знать, остаточно розчинилася в новій знаті, що кількісно перевершувала її, і змішалася з нею. Щоправда, нова знать постаралася прийняти латинську мову, а також римські звичаї й культуру. І точно так само, як раніше, римляни поступово були підготовлені до того, що їхнім правителем може бути не тільки представник патриціанської знаті, а й видний римлянин із вершницького стану, як це стало за Веспасіана, і навіть вершник-римлянин із провінції, який ніколи раніше не був у Римі, як Траян. Точно так само до кінця правління династії Антонінів відбулося ще більш різке зрушення щодо цього — суспільну думку Риму було поступово підготовлено до того, що будь-яку посаду у державі, зокрема й посаду імператора, може обійняти не тільки римлянин, а й римський громадянин будь-якої національності, причому навіть якщо він був найнижчого походження. **Якщо раніше боротися за вищу владу в Римі міг лише знатний римлянин, котрий мав володіти до того ж певними особистими якостями, то тепер обов'язковою умовою можливості поборотися за владу стало не походження, а наявність посади й відповідних особистих якостей.** До кінця II ст. нової ери будь-які обмеження для представників нової знаті, порівняно з колишньою стародавньою патриціанською й плебейською знаттю, були остаточно стерті. І ось, коли **31 грудня 192 року**, змовниками був убитий останній з Антонінів — імператор Коммод, **римський сенат обрав новим імператором сина вільновідпущеника Публія Гельвія Пертінакса.** Пертінакс на той час давно вже перебував у сенаторському стані. **Він встиг побувати на багатьох відповідальних військових і цивільних посадах, був намісником провінцій, а останнім часом був префектом преторія, але народився він у сім'ї раба!** Правління Пертінакса було недовгим — близько трьох місяців, після чого його було скинуто і вбито. Проте сам факт його приходу до влади був досить знаменним явищем. Відтоді право претендувати на імператорську владу перестало бути привілеєм однієї лише родовитої римської знаті, та й сама колишня римська знать, що рахувала свій родовід сторіччями, розчинилася серед нових вершників і сенаторів. Тепер до імператорської влади міг досягнути будь-який громадянин імперії, навіть почавши свій шлях із низів.

Тож дуже важливо розглянути, як змінилася сама структура римського суспільства.

У роки республіки римське громадянство давало величезні переваги його володареві. Аби стати римським громадянином, багато хто готовий був довго і віддано служити Римові, навіть пригнічуючи і гнобячи своїх єдинокровних земляків. Так само було і за перших римських імператорів. Проте мірою того, як римське громадянство почало надаватися дедалі більшій кількості людей, значення його падало — адже абсолютно неможливо було забезпечити пільги всім, а римські громадяни вже не відчували себе єдиним народом. Посилювалося це ще й тим, що певні пільги і привілеї давало також громадянство деяких провінційних міст і громад (наприклад громадянство міста Александрії), причому якщо спершу римський громадянин, потрапляючи в провінцію, автоматично користувався всіма місцевими благами, то потім поступово деякі з місцевих привілеїв стали розповсюджуватися тільки на тих, хто мав місцеве громадянство, і римським громадянам, які мешкали в провінціях, доводилося деколи домагатися, крім римського, ще й місцевого громадянства. Коли ж **212 року** імператор Каракалла своїм декретом дарував римське громадянство майже всім вільним жителям імперії, значення наявності римського громадянства як якогось привілею практично знівельовалося.

Однак якщо колишній римський народ і колишня римська знать розчинилися серед нових громадян Риму, то деякі національні угруповання залишилися достатньо згуртованими, що допомагало їм у боротьбі за владу.

Загибель Пертінакса викликала усобицю. Дідій Юліан, який став після Пертінакса імператором, теж не зміг утримати владу і правив ще менше — два місяці. Боротьбу за владу розпочали відразу три претенденти — Песценій Нігер, владу якого визнали всі азійські провінції Риму і Єгипет, Септимій Север, який опирався на римські війська в Паннонії та Іллірії, і Клодій Альбін, опорою якого стали римські війська в Британії та Галлії.

Колись, у далекому III столітті до нової ери, великий карфагенський полководець Ганнібал, вторгшись в Італію, намагався підпорядкувати Рим своїй владі і не зміг цього зробити. Карфаген програв усі війни з Римом і, здавалось би, був переможений назавжди. Однак через чотириста років після нашестя Ганнібала та більш ніж через триста років після узяття і руйнування римськими військами Карфагена, саме пунійці вирішували між собою, кому правити Римом, і саме нащадок

карфагенян, Септимій Север, виходець з африканського міста Лептіс Магна, домовившись про союз із Клодієм Альбіном, теж пунійцем, вихідцем із африканського міста Гадрумета, і розгромивши Песценія Нігера, який, судячи з імені (Нігер латиною означає «чорний» або «смаглий») і збережених зображень теж напевне був вихідцем з Північної Африки, став імператором Риму, заснувавши нову династію. Найбільш відповідальні посади обійняли земляки Септимія Севера, і це було викликано ніяк не ненавистю або неприязню Септимія Севера до корінних римлян. Ні! Справді, дружина Септимія Севера, Юлія Домна, надовго ввела в моду новий тип жіночої зачіски пунічного зразка, багато родичів Септимія Севера з акцентом говорили латиною, а своє рідне місто Лептіс Магну Септимій Север не тільки не забував, а й прикрасив багатьма прекрасними спорудами, частина з яких збереглася до наших днів, проте Септимій Север всіляко прагнув дотримуватися римських традицій і своїх синів виховував у римському дусі, а політика Септимія Севера була спрямована на зміцнення імперії. Землякам же найбільш важливі посади доручалися тому, що їм Септимій Север значно більше довіряв — звичка більш ніж кому-небудь довіряти землякам властива більшості людей у всіх країнах і в усі часи. Отже, все пояснювалося звичайним прагматизмом.

Утім, покладатися на своїх земляків після отримання влади виявилось набагато складніше, ніж у період боротьби за владу. Пунічна знать домінувала в Римській імперії недовго. Її згубило те саме, що раніше згубило і колишню римську знать — міжусобна боротьба. Клодій Альбін, якого Септимій Север оголосив Цезарем, — своїм молодшим співправителем, мріяв про більше. Вже 195 року він проголосив себе Августом, і між колишніми союзниками розгорілася війна, що завершилася 197 року лютою битвою під Лугдунумом. Переможець Септимій Север розправилася і з Клодієм Альбіном, і з усіма його прихильниками. Найближчим соратником Септимія Севера був його земляк Гай Фульвій Плавтіан, дочку якого, Плавтіллу, Септимій Север видав заміж за свого старшого сина Каракалу. Однак 205 року Плавтіана було викрито у змові і страчено, а Плавтіллу заслано. 211 року Септимій Север помер, залишивши владу двом своїм синам. Але ті не ладнали між собою. Вже за рік Каракала убив свого молодшого брата Гету, а разом розправився і з усіма його прихильниками. Охороною Каракали видав його претор преторія пунієць Опеллій Макрін. Проте 217 року Макрін влаштував убивство Каракали і сам став імператором. За рік Макріна скинув і

стратив родич Северів Елагобал, який оголосив себе позашлюбним сином Каракали. Разом з Опеллієм Макріном були страчені його син і всі його прихильники. Утім, і Елагобал правив недовго — 222 року він був повалений і вбитий своїм двоюрідним братом Александром Севером. У соборі знекровили пунічну знать Рима, як колись знекровили і колишню його знать, а крім того, імператор тепер уже більше побоювався своїх родичів і одноплемінників, які могли претендувати на престол, ніж тих, хто не перебував з ним у родинних зв'язках. Це призвело до того, що імператорові довелося призначати на вищі державні пости не тільки пуніців. 235 року Александра Севера скинув один з його кращих полководців — Максимін Фракієць, прихід якого у владу знаменував посилення позицій вихідців з Придунайських провінцій. По трьох роках пунічне угруповання спробувало узяти реванш — у провінції Стара Африка проголосив себе імператором Гордіан Перший, одночасно оголосивши своїм співправителем свого сина Гордіана Другого. Гордіан Перший, один із найбагатших людей імперії, домогся визнання сенату, та коли сенат визнав його імператором, батько і син Гордіани загинули в боях із вірними Максимінові військами. Пунічне угруповання все ж таки змогло перемогти — у громадянській війні Максиміна було повалено, а імператором став онук Гордіана Першого — Гордіан Третій. Утім, пунічне угруповання ослабло і дуже скоро після того, як 244 року в результаті змови загинув Гордіан Третій, назавжди зійшло з політичної сцени Риму. Після цього при владі в Римі були в основному вихідці з Придунайських провінцій, що пояснювалося тим, що саме звідти набирали основну частину військ імперії. Іноді імператорами ставали і вихідці з азійських провінцій, кілька разів — вихідці з Галлії, а наприкінці існування Західної Римської імперії ключову роль у політиці імперії відігравали вихідці з германських племен, які нерідко і визначали ім'я майбутнього імператора. Германський вождь Одоакр скинув і останнього римського імператора Ромула Августула.

Підсумовуючи сказане, важливо зазначити, що саме від того моменту, коли римський народ (нащадки засновників Рима) перестав відчувати себе єдиним народом, а належність до деяких етнічних угруповань уже давала перевагу в боротьбі за владу, держава стала хилитися до занепаду. В основі держави лежали колишні римські закони, латинська мова, як і раніше, використовувалась як державна, але дедалі більше проявлялися національні особливості жителів провінцій, і якщо раніше особи, що отримали римське громадянство,

особливо ті, хто домогся якогось становища в суспільстві, поспішали прибрати собі римські імена, то тепер дуже багато вихідців з племен і народів, що населяли імперію, навіть перебуваючи на службі, не міняли своїх імен, а також дотримувалися своїх колишніх звичаїв. Рим уже не міг «переварити» всіх своїх підданців у етнічно однорідну масу з єдиними традиціями, мовою, вірою і культурою. Утім, практика надання рівних прав усім громадянам, що склалася в Римі, зокрема права незалежно від місця народження і національності обіймати будь-яку посаду, все ще була могутнім клеєм, що скріплював імперію і дозволяв римлянам різних національностей відчувати Рим своєю рідною країною, а римська державна машина, хоч і почала збоїти, ще не вичерпала свого потенціалу.

Криза, що розпочалась у III ст. нової ери, як уже мовилося вище, привела імперію до стану напіврозпаду. Своя імперія з власним сенатом, власною армією та спецслужбами виникла і зуміла проіснувати близько 14 років (від 259 по 273 рік) у Галлії; владу Риму в Азії намагалося (у 267–272 рр.) оспорювати васальне раніше відносно Рима царство Пальміра; періодично то в одному, то в іншому краї імперії оголошували себе імператорами різні полководці й намісники провінцій. Ніхто не спромігся утриматися в імператорському кріслі достатньо довго, щоби створити власну династію, і лише за імператора Авреліана (270–275 рр.), блискучого і удатного полководця, котрий зумів знов об'єднати імперію, що майже розпалася, становище почало поліпшуватися. Проте і Авреліан поліг жертвою змови. Незважаючи на відновлення єдності імперії, що відбулося за Авреліана, становище імператорів, як і раніше, було хистким. Водночас структура спецслужб при цьому практично не змінилася — створити що-небудь краще нікому не вдавалося. Кардинальні зміни в структурі римської влади сталися лише з приходом до влади імператора Діоклетіана і встановленням режиму доміанату.

5.2. Державний устрій Римської імперії, а також розвідувальні, контррозвідувальні і поліційні служби Риму в період доміанату

Про те, як була перетворена зі встановленням режиму доміанату система безпеки і охорони імператора, вже розповідалося вище в пункті 1 даного розділу, як і про установу Діоклетіаном Тетрархії — системи, коли імперією правили відразу чотири імператори — два повновладних імператори-августі і двоє підлеглих августам імператорів-цезарів.

Проте реформовано було не тільки особисту охорону, а й розвід-служби імперії. Діоклетіан розпустив колишню службу фрументаріїв, що дискредитувала себе численними зловживаннями, і це принесло йому чималу популярність. Проте розпуск фрументаріїв не означав, що Рим залишився без таємної служби. Нову таємну службу імперії було організовано на базі особливої служби кур'єрів імператора. Якщо раніше кур'єрська служба лише доставляла особливі укази і розпорядження імператора, то тепер працівники цієї служби, іменовані *Agens in rebus*, почали виконувати не тільки функції кур'єрів, а й функції таємних спостерігачів імператора.

Крім реформування імператорської охорони і розвідслужб імперії, було проведено реформу всієї структури державного управління. Новий державний устрій став стійкіший до заколотів.

Всі провінції було подрібнено, кількість їх досягла ста, тоді як раніше їх було менше п'ятдесяти. Для зручності управління провінції об'єднувались у більші територіальні об'єднання — дієцези. У східній частині імперії було п'ять дієцезів (Фракія, Мезія, Схід, Понт і Азія), а в західній частині імперії — вісім (Британія, Іспанія, Галлія, Вієнський дієцез, Паннонія, Італія, Італія Зовнішня і Африка). Сили намісників кожної з провінцій стали значно меншими, ніж раніше, і самостійно здійснити заколот намісникові провінції стало набагато складніше, ніж раніше. Об'єднатися ж для заколоту завжди було непросто.

До того ж Діоклетіан переділив імперію не тільки на дрібніші провінції, а й на військові округи, межі яких не збігалися з адміністративними межами провінцій. Якщо перше вся влада в провінціях належала її намісникам, то тепер військову і цивільну владу було поділено. У розпорядженні намісників провінцій залишилися лише адміністративний апарат і ополчення провінцій, а регулярні війська, розташовані в провінціях, підкорялися тепер очільникам військових округів. Усім цим забезпечувався ефективний перехресний контроль один за одним цивільних і військових властей.

Непросто було здійснити заколот і намісникам дієцезів, яких стали іменувати «вікаріями» (*vicarius* означало латиною «замісник» і утворилося від того, що в своїх дієцезах вони ніби заміщали імператора, будучи його довіреними особами). Хоча вони й отримали в підпорядкування по декілька провінцій, війська кожної з провінцій підкорялися їм лише через намісників провінцій і очільників військових округів, а намісників провінцій та очільників військових округів призначав

і знімав тільки сам імператор або його співправителі, якщо це було в зоні їхньої відповідальності.

Важливо відзначити не тільки те, що було повністю змінено всі адміністративні межі всередині імперії, а й те, що з проведенням цієї реформи **Рим уперше офіційно перестав бути єдиним центром управління імперії**. Рим залишався столицею та місцем засідань сенату. Але у кожного з чотирьох імператорів-тетрархів були власні ставки. Для перших римських імператорів, римлян за походженням, Рим був центром Всесвіту. Однак Діоклетіан підходив до питання раціональніше — Рим був для нього лише великим і важливим місцем, самому ж йому була набагато милішою його рідна Далмація, і, можливо, саме тому він вважав за краще влаштуватися і побудувати свій головний палац у невеликому і мало кому відомому раніше місті Спліті на узбережжі Адріатичного моря, а не в Римі.

Проведена Діоклетіаном реформа лише на короткий час забезпечила стійкість управління. Після того як Діоклетіан, як і обіцяв, зрікся влади, нові тетрархи пересварилися між собою. Між тетрархами почалися війни, і сили спецслужб кожного з імператорів-протиборців були направлені не стільки на боротьбу проти зовнішніх ворогів, скільки на боротьбу проти своїх суперників усередині імперії. Переможцем у цій боротьбі вийшов Константин Перший. До 324 року він зумів знищити всіх супротивників і став одноосібним правителем імперії. Утім, головним було навіть не те, що вся влада в імперії знову зосередилася в руках однієї особи, а величезні перетворення, зроблені Константином Першим за час його правління.

Константин Перший завершив розпочате за Діоклетіана перетворення імператорської охорони (про що йшлося в п. 1 даного розділу) і, що ще важливіше, завершив розпочату за Діоклетіана реформу державного апарату. Бюрократичний апарат імперії став громіздкішим і дорожчим, ніж раніше, але водночас і ефективнішим. Реформовано було і армію. Низька народжуваність громадян не дозволяла набрати достатню кількість військ для того, щоб прикрити всі небезпечні напрями вторгнення. Константин Перший вимушений був перейти від жорсткої оборони до мобільної оборони. Війська імперії було поділено на два типи: мобільні війська — комітати (*comitatenses*) і прикордонні війська — лімітани (*limitanei*). Завданням зосереджених уподовж кордонів лімітанів було відбивати вторгнення дрібних груп супротивника. У разі ж великомасштабних вторгнень варварів,

лімітани ховалися в прикордонних фортецях і мірою своїх сил за-тримували супротивника. Комітати, навпаки, дислокувалися не біля самих кордонів, а в глибині території провінцій, складаючи мобільний кулак імператора. За необхідності їх можна було швидко перекинути в потрібне місце і відбити вороже вторгнення. За загальної недостачі військ така система оборони на той час була оптимальною, хоча й не могла повністю запобігти періодичному розоренню «варварами» жителів прикордонних провінцій. Раніше військами імперії завжди керував сам імператор. Константин Перший залишив собі посаду верховного головнокомандувача, але для безпосереднього загального керівництва військами ввів пост «військового командувача» (*magister militum*), чиє становище можна було порівняти зі становищем міністра оборони. Накази військовий командувач зазвичай віддавав через підлеглих йому командувача піхотою (*magister peditum*) і командувача кіннотою (*magister equitum*). Ці ж особи відповідали і за організацію розвідування вірогідного супротивника. Всі три вищі військові чини імперії уважно стежили не тільки за зовнішнім супротивником, а й один за одним, і мали право прямої доповіді імператорові. Водночас *Agens in rebus* — таємна служба імператора — мала власне керівництво і підкорялася лише своїм зверхникам та імператорові. Власне начальство продовжувало залишатися також у міської варти і пожежної охорони, що й надалі виконували функції римської поліції. Постійні доповіді про стан справ у країні йшли імператорові і через «магістра офіцій» (*magister officiorum*), який здійснював керівництво всіма цивільними відомствами імперії. Крім того, на магістрові офіцій, котрий відповідав за зовнішні зносини імперії, лежав обов'язок організації розвідувальної роботи римськими послами в інших країнах.

Велике значення Константин Перший приділяв і функціонуванню судової системи. У вирішенні різних питань він зазвичай радився з видними юристами і навіть запровадив посаду головного радника з юридичних питань, що називалася *quaestor sacri palati*. Як і раніше, судова влада, наскільки це було можливо, діяла незалежно від інших властей, а римське законодавство вдосконалювалося. У рішенні звичайних тяжб і спорів римська судова система могла на той час бути прикладом для наслідування: обвинувачений у провині, а не в змовницькій діяльності, цілком міг розраховувати на справедливе правосуддя.

Проте ні відновлення єдності імперії, ні військова реформа і завершення реформування адміністративного устрою імперії не були головними діями Константина Першого. Ще важливішими його діями були **введення християнства як державної релігії** та заснування Константинополя — нової столиці імперії.

Раніше, протягом більш ніж тисячі років, Рим вельми терпимо ставився до різних релігійних культів. Гонінням піддавали лише деякі бузувірські секти. Так було і в царський час, і за часів республіки, і за часів імперії. Імператори незмінно дотримувалися традиційних римських вірувань, але зовсім не боролися з адептами інших релігій. По всій імперії стояли храми на честь різних богів. Домінував традиційний римський пантеон богів на чолі з Юпітером, але по всій імперії був вельми поширений культ богині Ізиди, що прийшов з Єгипту, а також культ бога Серапіса, що прийшов звідти ж. Надзвичайно популярним, особливо в Британії, Германії, прикордонних провінціях уздовж Дунаю і в самій Італії був культ бога Митри, що прийшов з Парфії. Величезною популярністю користувався культ малоазійської богині Кібели. Іноді у римських властей виникали тертя з прихильниками іудаїзму з огляду на те, що ті, слідуючи канонам своєї віри, відмовлялися встановлювати в своїх храмах зображення, зокрема й зображення імператорів, але в цілому й іудейська релігія не зазнавала особливих утисків і також вільно сповідувалася в усій імперії. Християнство, що виникло в I ст. нової ери, також попервах не викликало особливого неспокою властей. Серйозні репресії проти християн були вперше застосовані 65 року імператором Нероном після того, як християн було звинувачено в організації пожежі, що сталася того року в Римі. Однак після цього з християнами хоч і боролися, ця боротьба зовсім не вважалася першочерговим завданням влади. Потім християни знову піддалися інтенсивному переслідуванню за часів імператора Траяна (98–117 рр.). Імператор був украй стурбований передусім тим, що до кінця I ст. нової ери розповсюдження християнства в східних провінціях призвело до занепаду там храмів традиційних релігій, що, на його думку, негативно позначалося на загальній безпеці держави. Проте після смерті Траяна активне переслідування християн припинилося, і до кінця II ст. виникле в Палестині християнство розповсюдилося не тільки в східних провінціях і в Римі, а й повсюдно. Утім, на той час християнство ще зовсім не перемогло, а всього лише стало однією з наймасовіших релігій. Деякі

з імператорів ставилися до християн поблажливо, але деякі, навпаки, як і раніше, переслідували їх, вважаючи, що ті своїми проповідями підривають основи державної влади. За імператорів Деція Траяна (249–251 рр.) і особливо Діоклетіана (284–305 рр.) християн розпинали на хрестах, кидали їх на поживу звірам в амфітеатрах. Константин Перший (306–337 рр.) спершу теж переслідував християн, але потім докорінно змінив до них своє ставлення. 313 року він і його тодішній співправитель Ліциній прийняли в Медіолані (Мілані) едикт, який проголошував віротерпимість і визнавав за християнською вірою ті ж права, що за іншими римськими культурами; 324 року Константин, здобувши перемогу над Ліцинієм і ставши єдиновладним правителем всієї імперії, дарував християнській церкві ряд привілеїв.

Як і Діоклетіан, Константин Перший рідко бував у Римі. Хоча його батько Констанцій I Хлор був одним з імператорів-тетрархів (у 293–305 роках цезарем, а від 305 по 306 року августом), а ще раніше в 268–270 рр. імператором Риму побував його предок Клавдій II Готський*, Константин Перший не був етнічним римлянином — рід Константина походив з романізованих вихідців з Іллірії, а тому на Рим він дивився не як на єдино можливу столицю держави, як це робили римські правителі періоду республіки і перші римські імператори, а прагматичніше. Йому було вигідно послабити вплив римської знаті, яка потайки вважала його вискочнем.

У боротьбі за владу Константин Перший вирішив покласти на християнську церкву, а Рим був давньою твердиною поганства, причому вищі жрецькі посади традиційно належали римській знаті. Враховуючи це, а також зросте економічне значення східних, і передовсім Балканських, провінцій імперії, Константин наказав розпочати будівництво нової столиці, вибравши для цього зручно розташоване на березі протоки Боспор місто Візантій, яке вирішено було майже повністю перебудувати. 11 травня 330 року будівництво було завершено, і Константин Перший, відсвяткувавши закінчення робіт, перейменував Візантій на Константинополь. Рим і надалі уважався другою столицею імперії, але з появою нової столиці, яка стала до того ж основною резиденцією імператора, значення Рима впало.

* Багато істориків вважають, що Констанцій Перший Хлор і, відповідно, Константин Перший зовсім не були нащадками імператора Клавдія Другого Готського, а просто приписали собі таку родину, щоб підкреслити своє нібито шляхетне походження.

Одночасно з цим відбиралися колишні пільги і привілеї у старих поганських культів і надавалися нові привілеї християнам. Тепер указом імператора було суворо заборонено примушувати християн здійснювати приношення поганським богам, накладати на християнських священнослужителів муніципальні обов'язки. Імператор дозволив відпуск рабів на волю за посередництва християнської церкви і на користь церкви, ввів обов'язковий недільний відпочинок для адептів християнської віри, християнські священнослужителі були звільнені від загальногромадянської підсудності і дістали безліч інших привілеїв, християнські символи замість поганських постали на прапорах римської армії. Під кінець свого правління Константин Перший сам прийняв християнство та охрестив своїх синів. **Відтоді християнство стало державною релігією Риму.** Кількість християн почала стрімко зростати, а християнська церква стала однією з головних опор імператорської влади.

У будь-якій державі зміна віри завжди наражалася на опір адептів колишніх культів і, відповідно, викликала смуту. Так було і в Римській імперії. Проте християнство насаджувалося не стільки проповідями, скільки силою. Через релігійну нетерпимість нерідко знищувалися прекрасні пам'ятники мистецтва, а також накопичені раніше наукові знання. Якщо раніше репресії застосовувалися проти християн, то з прийняттям християнства переслідувати стали вже прихильників усіх інших культів. Поганські культури заборонили не відразу, але сповідувати їх ставало дедалі складніше, а іноді й небезпечніше. Ще недавно всі римські таємні служби старанно вилловлювали християн і розправлялися з ними. Тепер же власті з не меншою старанністю закривали храми раніше офіційно шанованих богів і виявляли поган, які намагалися таємно сповідувати колишню віру. Старанність багатьох чиновників при цьому підігрівалася тим, що поганські храми сторіччями традиційно були для вірян місцями найнадійнішого зберігання грошей, тож закриття і конфіскація майна цих храмів дозволяли поповнити не тільки бюджет імперії, який завжди потребував грошей, а й бездонні кишені самих урядовців. За всіх позитивних моментів, які мало прийняття християнства, насильницьке насадження нової віри та боротьба християн і язичників, що супроводжувалася дикими ексцесами і релігійною нетерпимістю, негативно позначалися на стабільності імперії.

У Константина Першого було чотири сини та багато близьких родичів. Це, здавалося б, давало всі підстави сподіватися на те, що його династія надовго затвердилася при владі. Проте і цю династію згубило те саме, що й попередні, — гризня за владу між родичами. У 326 році Константин Перший стратив свого старшого сина Кріспа, а потім свою другу дружину Фаусту — йому скрізь увижалися зрада і змови. 337 року, після смерті Константина Першого, боячись конкурентів, криваву бійню своїх родичів улаштували три його сини — Констанс, Константин Другий і Констанцій Другий. Розправившись майже з усіма родичами, брати переділили імперію на три частини. Відповідно було переділено і всі спецслужби імперії. Одначе Константину Другому здалося замало виділеної йому в управлінні частини — Іспанії, Британії та Галлії. Через три роки він зі своєю армією перейшов Альпи і вторгся до Італії, напавши на свого брата Констанса, але потрапив у засідку й загинув, а його володіння дісталися Констансу. Два брати, що залишилися, правили досить дружно, але 350 року Констанс загинув у результаті змови, а Констанцію довелося вести війну з Магненцієм, який узурпував владу у володіннях Констанса. 353 року Констанцій Другий знов об'єднав імперію. 351 року він зробив своїм молодшим співправителем (цезарем) свого двоюрідного брата Констанція Галла, доручивши тому управління Сирією і низкою інших східних провінцій, але вже через три роки запідозрив його, викликав до себе і стратив. Тоді ж він ув'язнив іншого свого двоюрідного брата — Юліана.

Дуже цікаво звернути увагу на те, які **зміни відбулися до того часу в римській практиці ведення слідства**. У період республіки будь-які звинувачення на адресу більш-менш впливової людини необхідно було доводити в суді, причому ні за яких обставин знатну людину не можна було катувати. Звісно, в період громадянських війн і в період правління тріумвірів політичних супротивників могли страчувати без особливого розгляду, але тортури до знатних римлян, як і раніше, не застосовувалися, а страти дуже часто замінювалися засланням. У період ранньої імперії імператори могли страчувати кого завгодно, але звичайно покарання знатних римлян проводилося лише після суду і розгляду з участю не тільки обвинувачів, а й захисників. Тортури рабів і тортури осіб, що не мали римського громадянства, вважалися цілком допустимими і за часів республіки, і за часів імперії. Але до тортур вдавалися не завжди. До того ж, у справах, де свідчення рабів могли загрожувати безпеці їхнього пана, катувати рабів заборонялося.

Заборона на катування рабів у справах, де йшлося про життя їхнього пана, збереглася в Римі і з установленням імперського ладу, але вже перший з римських імператорів, Октавіан Август, знайшов спосіб, як, коли цього вимагали обставини, формально не порушуючи цю традицію все ж таки піддавати тортурам домашніх рабів опальних вельмож — рабів у цьому випадку перед допитом у примусовому порядку викупляли у їхніх господарів. Якщо ж рабів допитували із застосуванням тортур у дрібніших справах, не пов'язаних з державною зрадою, то сенат ухвалив виплачувати компенсації власникам рабів, якщо власник раба виявиться непричетним до злочину, а його раба буде покалічено під час тортур. Поступово імперський режим ставав жорсткішим. Вже в період правління династії Юліїв-Клавдіїв не раз траплялося, що і знатні римляни потрапляли до катівських рук. Так було, наприклад, в останні роки правління імператора Тіберія. Однак це все ж таки було швидше винятком із загальноприйнятої практики. Навіть більше, відомі випадки, коли навіть осіб, що викривалися свідком у готуванні змови, не піддавали на допитах тортурам. Наприклад, Корнелій Тацит у книзі XV своїх «Анналів» згадує про випадок, коли якась вільновідпущениця Епіхаріда намагалася схилити до вбивства імператора Нерона одного з навархів Мізенського флоту* Волузія Прокула. Прокул же визнав за краще донести про отриману пропозицію. Епіхаріду було тут же затримано і стосовно неї було розпочато слідство. Утім, як писав Тацит, «імен змовників Епіхаріда не назвала. Завдяки цьому донос Прокула ні до чого не призвів, хоча про все почуте він сповістив Нерона. Епіхаріду було викликано на допит і влаштовано зводина з викажчиком, але оскільки його свідчення не могли бути підтвержені свідками, їй було не важко відкинути їх. Та все ж її затримали під вартою, оскільки Нерон залишився при підозрі, що, хоча донос і не доведено, він, можливо, відповідає істині» (*Tacit. «Annales». XV. 51*). Вдумайтеся! Імператорові доповідають про те, що проти нього готується змова і одна змовниця схоплена, хоч і не зізнається в скоєному, проте імператор, не отримавши вагомих до-

* Мізенський флот базувався в Мізенах (у Неаполітанській затоці) та забезпечував судноплавство біля берегів Італії. Живописна Неаполітанська затока була улюбленим місцем літнього відпочинку римської знаті, а кращі кораблі Мізенського флоту використовували для морських прогулянок імператора. Тому навархові цього флоту було простіше, ніж кому іншому, підготувати замах.

казів провини, не побажав піддати тортурам* навіть не знатну пані, а лише вільновідпущеницю.

Як видно з наведеного епізоду, слідство в ті роки далеко не завжди розпочиналося з тортур. Однак надалі римські власті ставали все більш авторитарними. Зміни відбувалися поступово і багато що, як завжди, залежало від особистості конкретного імператора, але загалом у випадках отримання доносів із звинуваченнями в державній зраді власті діяли дедалі жорсткіше. **До початку IV ст. нової ери методи виявлення осіб, зловмисливших проти влади, кардинально змінилися.** Тепер навіть необережно промовлене слово могло привести людину до загибелі. Як писав Амміан Марцеллін про правління Цезаря Галла, «траплялося іноді так, що коли батько сімейства у внутрішніх покоях будинку говорив що-небудь на вухо своїй дружині, причому не було нікого з хатньої прислуги, то наступного дня про це дізнався Цезар, немов отримував одкровення від Амфіарая або Марція, колись знаменитих віщунів. Почали боятися навіть стін, єдиних свідків чого-небудь таємного» (*Amm. Marcellinus. XIV. 1. 7*). Імператор Констанцій Другий, як мовилося вище, усунув Цезаря Галла від влади і стратив, причому одним із звинувачень на адресу Цезаря Галла, крім звинувачень в прагненні узурпувати владу, було звинувачення в зайвій жорстокості. Утім, і правління самого Констанція Другого навряд чи можна було назвати милосердним, бо «всякий донос, сумнівний або навіть свідомо помилковий, він сприймав за чисту монету» (*Amm. Marcellinus. XIV. 5. 1*). Якщо раніше, три сторіччя тому, імператор і його органи дізнання, як очевидно з наведеного вище прикладу з Епіхарідою, свої сумніви нерідко трактували на користь обвинуваченого, то тепер «варто було тільки виникнути чутці, що хто-небудь з військових чинів або цивільних властей, або просто яка-небудь видна в своєму середовищі людина стояла на боці ворожої партії, як її заковували в кайдани і тягнули, як дикого звіра, хоч би із звинуваченням виступав особистий недруг цієї людини, або навіть не виявлялося обвинувача зовсім; тобто, було досить, що цю особу називала чутка, що було зроблено донос, що її віддано під суд,

* Епіхаріду піддають тортурам лише тоді, коли по деякім часі цю змову буде розкрито завдяки новому донові, підтверженому цього разу неспростовними доказами. (Докладніше про це я розповідаю в моїй книзі «Властители Рима. Время правления Октавиана Августа и династии Юлиев-Клавдиев».)

щоб засудити її до смерті, конфіскації майна або заслання на острови» (*Amm. Marcellinus. XIV. 5. 3*). Надалі деякі з імператорів правитимуть не так жорстко, як Констанцій Другий, але імперія ніколи вже не повернеться до практики презумпції невинності в розгляді справ про державну зраду.

Юліану поталанило більше, ніж Цезареві Галлові, — 355 року звинувачення з нього було знято. Констанцій Другий дарував йому титул цезаря, одружив на своїй молодшій сестрі й доручив управління Галлією та Германією — в той час ці провінції потерпали від натиску варварів із-за Рейну, а імператор був заклопотаний справами в інших провінціях і не міг скрізь встигнути сам. Протягом п'яти років Юліан розгромив германців, що вторглися, але встановивши міцний контроль над спецслужбами і військами в довірених йому провінціях, він домігся того, що **360 року** війська проголосили його імператором-августом. Констанцій Другий у відповідь, зібравши війська, рушив війною на свого колишнього молодшого співправителя. У сутичці урвалася лише у зв'язку з раптовою смертю наступного року Констанція Другого — після цього вся імперія визнала владу Юліана. Спецслужби імперії знову об'єдналися.

Юліан спробував реставрувати поганство і зробити його своєю опорою. Переслідування прихильників стародавніх римських культів було припинено. Держава стала відновлювати храми і всіляко заохочувати повернення до поганської віри, заборонивши християнам обіймати низку державних посад. Проте в попередні роки традиційним римським культам було завдано дуже сильного удару, тож відродити їх у колишньому блиску не змогли. Основна маса людей, що повернулася до поганства, була вельми далекою від будь-якої віри і переслідувала суто корисливі цілі, поспішаючи догодити новому володареві. Щоб уявити собі, якими були моральні засади нового жрецтва, досить прочитати рядки з листа імператора Юліана Арсакієві, головному жерцеві Галатії: «Переконую жерців не відвідувати театру, і не пити в харчевнях, і не займатися яким-небудь ремеслом або мистецтвом ганебним і стидким» (*Julianus. «Epist.». 39*). **Коли 363 року в ході невдалої війни з Персією в одному з боїв загинув імператор Юліан, християнство знову стало державною релігією.**

Зі смертю Юліана, який у подальшому дістав прізвисько Юліан Відступник, припинилась і династія, заснована Констанцієм Хлором і його сином Константином Першим Великим, — родичі винищили один одного, а завершальну крапку поставила війна.

Тим часом боротьба між поганством і християнством тривала. Попри негативне ставлення імператорів, котрі правили після Юліана, до поган, сповідування колишньої віри на той час ще допускалося, але поганство крок за кроком відступало. Нарешті, **383 року** імператор Граціан наказав винести з будівлі сенату Вівтар Перемоги і вилучив зі свого титулу слова «*Pontifex maximus*» — «Верховний понтифік», яким римські імператори, як і раніше, користувалися з часів Юліана. Цим кроком було знищено всі залишки релігійних реформ Юліана.

Сповідати традиційну римську віру стало ще важче, ніж раніше, але найбільш затяті погани наполегливо трималися віри предків. Зрештою, **391 року** указом імператора Феодосія Першого будь-яку форму поганського поклоніння було суворо заборонено під загрозою найжахливіших покарань. Гоніння, що їх зазнавали язичники, були набагато більш послідовними і суворими, ніж попередні гоніння на християн, проте прихильники колишніх культів намагалися чинити опір. **393 року** сповідування поганських релігій знову дозволив Євгеній, який узурпував владу в Римі і став імператором. І лише після того, як Феодосій Перший розгромив **394 року** війська Євгенія і стратив його, поганство остаточно програло. **Репресії проти поган дуже скоро привели до практично повного знищення поганських культів.** Утім, у самому християнстві виникла велика кількість сект, що ворогували між собою ще більш непримиренно, ніж з поганами. Імператорським спецслужбам тепер доводилося вже виявляти і еретиків.

Релігійні незгоди серйозно підривали стабільність імперії, а її становище і без того було дуже складним.

Після загибелі імператора Юліана в перському поході, нову династію 364 року заснував один із полководців Юліана Валентиніан Перший, вихідець із Паннонії. Нащадки Валентиніана Першого, а з припиненням його роду за чоловічою лінією, нащадки Феодосія Першого*, що оженився з його дочкою і став імператором, залиша-

* Феодосій Перший також походив не з Рима. Він був нащадком вихідців зі східних провінцій імперії, які переселилися до Іспанії. Батько Феодосія, Феодосій Старший, зумів дослужитися до звання командувача кінноти, успішно воював у Британії і Германії, а в 373–374 роках був намісником провінції Верхня Мезія. Однак 375 року його звинуватили у змові проти імператора Валентиніана Першого і незабаром стратили. Феодосій, котрий супроводжував батька в усіх походах і успішно просувався по службі, змушений був піти у відставку, поспішивши відбути до свого маєтку в Іспанії. Відставка Феодосія була недовгою. Того ж

лися римськими імператорами аж до середини V ст. Маса проблем не давала можливості зберегти єдність управління, і Валентиніан оголосив співправителем свого брата Валента, перебравши управління західною частиною імперії, а Валентові доручивши управління східною її частиною. Зрозуміло, що переділено було і всі спецслужби. Імперія ще вважалася єдиною, брати правили дружно, і слід сказати, що вони багато робили для того, щоб укріпити імперію, — на деякий час вони спромоглися приборкати казнокрадів, поліпшити збираність податків і стабілізувати становище на римських кордонах. Обидва брати, а надто Валентиніан, виявляли чималу турботу і про римську бідноту. 368 року Валентиніан Перший навіть заснував особливі посади «захисників народу», які були зобов'язані надавати матеріальну та іншу допомогу найменш забезпеченим громадянам. Біднякам дуже часто бракувало хліба, щоб годувати свої сім'ї; найімовірніше, що така турбота про бідних обумовлювалася передусім тією ж необхідністю забезпечити імперії належну кількість робочих рук і солдатів, яка спонукала до турботи про бідних Октавіана, Траяна і багатьох інших колишніх імператорів. Утім, деяке поліпшення умов життя зовсім не привело до різкого збільшення народжуваності. Для цього необхідно було ще й різко змінити моральні засади суспільства, а це виявилось набагато складніше, ніж просто дати людям трохи більше грошей і позбавити голоду. В результаті в імперії відбулася лише тимчасова стабілізація, повністю ж переламати колишні деструктивні тенденції не вдалося. Та й сама система управління, що склалася, попри взаєморозуміння братів-імператорів, об'єктивно і неухильно вела до розділення поки що формально єдиної імперії.

Римську державу терзали вторгнення варварів. Традиційно низька народжуваність громадян не забезпечувала не тільки зростання, а й навіть відновлення чисельності населення провінцій, що страждали від постійних вторгнень, а відносно високий порівняно з сусідами рівень життя вавив у імперію всіх тих, хто через ті чи інші обстави-

року Валентиніан Перший помер, передавши владу своєму синові Граціану, а після того, як 378 року в битві з готами побіля Адріанополя загинув дядько і співправитель Граціана імператор Валент, Граціан згадав про військові таланти Феодосія і призначив його головнокомандувачем римських військ на Балканах. Коли ж Феодосій завдав готам й іншим варварам, які вторглися на Балкани, низку поразок, Граціан одружив його зі своєю сестрою і зробив його своїм співправителем, дарувавши йому 19 січня 379 року титул імператора-августа.

ни бажав або вимушений був переселятися на нові землі. Особливо лютим був натиск германських племен. Сукупність цих обставин дедалі більше змінювала політику імперії. Якщо на початку існування імперія активно розширювала свої межі, ведучи майже всюди успішні завойовницькі війни, то вже в першій половині I ст. нової ери римлянам довелося різко знизити темпи своєї експансії, а з першої половини II ст. нової ери (за імператора Адріана) остаточно перейти до стратегічної оборони. Межі імперії майже по всьому неосяжному периметру наїжачилися оборонними валами і сторожовими баштами. Але поступово людських ресурсів стало не вистачати і для оборони, і це призвело до чергової зміни імперської політики.

Від II ст. нової ери імператори дедалі частіше вимушені були виділяти племенам, що переправлялися із-за Дунаю і Рейну, землі для поселення, надаючи їм права федератів. Слово «федерат» утворилося від того, що з ними укладали договір — *foedera*, утворюючи особливий союз — *foederatio*. Ідея полягала в тому, щоб федерати, зберігаючи свої національні структури управління і підкоряючись своїм вождям або королям, одночасно визнавали владу імператора і охороняли кордони в місцях свого поселення. Формально ця ідея була не новою. Ще за часів Римської республіки римляни іноді дозволяли деяким союзним племенам жити не під своєю прямою владою, а на правах федератів. Проте тоді римляни лише залишали їм лише частину їхніх колишніх земель, до того ж оподатковували і поступово ліквідували ці автономії. Тепер же римляни віддавали федератам частину своїх земель. До того ж зазвичай не тільки не обкладали цих нових федератів податками, а нерідко самі виплачували федератам певну допомогу, щоб їхні вожді зберігали вірність. Отже, статус цих федератів був зовсім іншим.

Спочатку такі права надавалися як виняток, але винятків ставало щораз більше.

375 року до імператора Валента прибули посланці від тисненого сарматами племені готів. Вибиті сарматами зі своїх колишніх земель і переслідувані ними, готи з дружинами і дітьми підійшли до Дунаю, шукаючи порятунку, і їхнє посольство «наполегливо просило про прийняття бездомного народу на правий берег річки» (*Amm. Marcellinus. XXXI. 4. 4*). Готські вожді, своєю чергою, покірливо обіцяли, «що поводитимуться спокійно і поставлятимуть допоміжні загони, якщо того зажадають обставини» (*Amm. Marcellinus. XXXI. 4. 1*). Хоч ім-

перія і раніше час від часу дозволяла деяким племенам поселятися в прикордонних провінціях, ніколи ще про притулок не просило плем'я таке численне і войовниче. Радники імператора абсолютно неправильно оцінили ситуацію — «досвідчені лестивці перебільшено звеличили щастя імператора, яке надавало йому несподівано стільки рекрутів з віддалених земель, так що він може отримати непереможне військо, з'єднавши свої і чужі сили, і державна скарбниця отримає величезні доходи з військової податі, яка з року в рік виплачувалася провінціями» (*Amm. Marcellinus. XXXI. 4. 4*). У результаті імператор наказав не тільки виділити готам землі для поселення, а й видати їм на перших порах провіант. Проте добрі наміри зіграли вельми погану роль і в долі громадян імперії, і в долі самого імператора. Як писав про це римський історик Амміан Марцеллін, а він був очевидцем усього того, що сталося: «тоді як відкриті були замки на нашому кордоні і варвари кидали на нас юрми озброєних людей, як Етна вивергає свій палаючий попід, і скрутне становище держави вимагало прославлених воєнними успіхами полководців, саме тоді, немов з втручання розгніваного божества, на чолі військових сил стояли як на підбір люди із заплямованим ім'ям» (*Amm. Marcellinus. XXXI. 4. 9*). Чиновники, яким було доручено наділити федератів землею і розподілити продукти, вирішили нажитися на труднощах — за будь-якого державного роздавання дещо обов'язково прилипало і до їхніх рук. Треба сказати, що надання допомоги біженцям завжди в першу чергу збагачувало причетних до цього чиновників і здебільшого саме тому вони були зацікавлені в прийнятті якомога більшої кількості біженців і давали відповідні поради імператорові, але на цей раз вони явно зарвалися. За словами Амміана Марцелліна, «поки варвари, переведені на нашу сторону, потерпали від голоду, ці воєначальники, які збезчестили себе, завели ганебний торг: за кожного пса, яких набирало їхнє ненаситне користолобство, вони брали по одному рабові, і серед узятих забрані були навіть сини старійшин» (*Amm. Marcellinus. XXXI. 4. 11*).

Знуцання урядовців і недалекоглядність імператора призвели до того, що готи підняли повстання і спершу розгромили довколишні римські гарнізони і захопили багато зброї, а потім почали розоряти країну. **9 серпня 378 року** в битві з готами під Адріанополем загинув і сам імператор Валент. Справа могла взагалі завершитися встановленням влади готських вождів над усією східною частиною імперії, — після приходу готів у імперію, ще до повстання, імператор,

поспішаючи поповнити війська, набрав туди багато готів. Тепер після перемоги готів під Адріанополем, перехід готів, котрі перебували на римській службі, на бік своїх вождів став би кінцем імперії. Виправити становище вдалося завдяки проведенню підступної, жорстокої, але абсолютно необхідної спецоперації, про яку Амміан Марцеллін повідомив таке: «У ці дні командувач армії по цей бік Тавра, Юлій, відрізницья рішучим вчинком, який мав рятівні наслідки. Отримавши звістку про нещастя, що сталися у Фракії, він віддав щодо всіх готів, яких було прийнято до цього на службу і розподілені по різних містах і укріпленнях, таємний наказ до всіх командирів — усі були римлянами, що в наш час трапляється рідко, — в якому повелював усіх їх, як за сигналом, в один і той самий день, викликати в передмістя ніби для видавання обіцяної платні та перебити. Це розумне розпорядження було виконане без шуму і зволивання, і завдяки цьому східні провінції були врятовані від великих лих» (*Amm. Marcellinus. XXXI. 4*).

В уважного читача повинне обов'язково виникнути питання: «Нехай імператор Валент прорахувався, допустив помилку! Але чому так само, хто більшою, хто меншою мірою, дозволяли селитися на землях імперії варварам і всі інші імператори, котрі правили в останні сторіччя існування Римської імперії? Не могли ж вони всі бути наївними простаками?»

Чинити так їх примушувало те, що імперії чимраз більше не вистачало людських ресурсів. Не вистачало людей і для служби в армії, і для господарських робіт. Постійні усобиці, набіги знахабнілих за слабкої влади розбійників, свавілля і побори урядовців, змушували вільних ратаїв просити місцевих вельмож про «патроніції» (заступництва), після чого вони перетворювалися з вільних селян у колонів. При цьому важливо зазначити, що якщо в період республіки і ранньої імперії колони були вільними орендарями, то приблизно від другої половини III ст. нової ери, їх дедалі частіше «прикріплювали до землі». Формально, як і перше, вважаючись вільними, вони вже не могли покинути свою ділянку і піти куди-небудь без дозволу патрона. До того ж патрони (або їхні керуючі маєтками) практично на свій розсуд могли примушувати своїх колонів безкоштовно виконувати для себе різні роботи. Врешті-решт, колонів було офіційно прикріплено до землі, і з продажем маєтку їх продавали також. За такого стану справ землевласникам стало подеколи навіть вигідніше переводити своїх рабів у становище колонів, що вони часто і робили. Закріпачен-

ня селян якоюсь мірою зменшило проблему браку робочих рук для обробітку полів, але породило багато проблем щодо гарантування національної безпеки. Вільний землероб під час війни знав, що захищає свою землю, а колон знав, що в результаті поразки може лише змінитися його господар, його ж власне становище не зміниться — все одно він на когось працюватиме і віддаватиме комусь левову частку врожаю. Отже, якщо вільні ратаї завжди були найнадійнішою опорою Римської держави, то колони такою опорою не були. Негативні зміни відбулися в цей період не тільки в становищі сільських жителів імперії, а й взагалі в становищі всієї римської бідноти. Брак людських ресурсів призвів до того, що від III ст. нової ери в Римській імперії було знову відновлено можливість звернення в рабство римських громадян. Якщо раніше, від 326 року до нової ери, коли було скасовано боргове рабство, практично ніхто і ні за яких обставин не міг зробити рабом римського громадянина, то **в кінці III ст. нової ери і боргове рабство, і звернення в рабство за багато різновидів провини було відновлено**, і будь-хто з простолюдинів міг бути сам або разом зі всією сім'єю обернений в рабство за якусь провину чи борги. І це так само, вирішивши частину проблем із браком робочих рук, додало проблем, пов'язаних із національною безпекою. Бідняки не горіли бажанням захищати таку державу, яка у будь-який момент могла зробити їх або їхніх близьких рабами. Проблема посилювалася масою зловживань, і в рабство іноді абсолютно незаконно потрапляли навіть народжені від вільних батьків близькі римських солдатів, що служили в інших провінціях. Чи могли такі солдати, дізнавшись про те, що сталося, зберігати високий бойовий дух? Звісно ж, ні!

В умовах низької народжуваності римських громадян римські імператори були вимушені балансувати між проблемою браку людських ресурсів і проблемою забезпечення імперії. Саме цим пояснювалася поведінка імператора Валента. Саме ці обставини пояснювали і те, що практично таку ж політику вимушені були провадити й імператори, які правили після Валента. Згубність такої політики була очевидною, але ніхто не знав способу, що дозволив би принципово змінити цей фатальний курс.

Повстання готів, які доценту розграбували майже всі Балканські провінції, і загибель імператора Валента не припинили практики приймання на землі імперії нових федератів. Імперія вже майже не контролювала цей процес. Риму явно не вистачало військ. Слабкі пле-

мена проникали на землі імперії, даючи хабарі чиновникам, великі й войовничі племена просто вторгалися в римські володіння, вимагаючи собі прав і отримуючи їх. І що більше ставало федератів, то менше їхні вожді визнавали імперську владу, стаючи практично незалежними королями у своїх володіннях, а нерідко й розширюючи їх за рахунок римських провінцій. У їхньому повному підпорядкуванні виявлялися і римські громадяни, які не встигли піти з цих земель.

395 року, зі смертю імператора Феодосія Першого, імперію було остаточно переділена між його синами Гонорієм і Аркадієм на Західну і Східну. Офіційно обидві імперії перебували в союзі одна з одною і нерідко надавали взаємну допомогу в екстрених випадках, проте їхні інтереси дедалі більше розходилися, а їхні спецслужби, хоча в той час і не ворогували, діяли вже у своїх і лише у своїх інтересах.

Східна Римська імперія проіснувала ще більше тисячі років, але життя Західної Римської імперії, що відокремилася, виявилось набагато коротшим. **IV–V ст.** були ст.ми «великого переселення народів». Безліч народів попрямували тоді зі сходу на захід, хто у пошуках родючіших земель і кращої долі, а хто під натиском інших племен. І саме на Західну Римську імперію ринув основний потік варварів, що переселялися на захід. На землях імперії почали селитися остготи і вестготи, бургунди, свеві, вандали, створюючи свої власні королівства. Для захисту імперії імператори були вимушені вивести римські війська з Британії, потім з Іспанії, Африки, більшої частини Германії, Галлії, але й це не врятувало ситуації — війська катастрофічно не вистачало. До цього додавалося те, що і римські громадяни, і римська знать обирали переважно не військову, а цивільну або духовну кар'єру. Армія ж поповнювалася германцями та іншими варварами, що примушувало зважати на них дедалі більше.

395 року фактичним правителем Західної Римської імперії при неповнолітньому імператорові Гонорії став вандал Стіліхон, який одружив імператора зі своєю дочкою Марією. Під його контролем опинилися й армія, і спецслужби імперії. Не можна сказати, щоби Стіліхон геть забував про інтереси Рима, навпаки, йому вдавалося якийсь час стримувати напади варварів на Італію, але 408 року Марія раптово померла, і хоча Стіліхон зумів одружити імператора зі своєю другою дочкою Терманцією, вплив Стіліхона ослаб. А коли того ж 408 року Стіліхон переконав імператора відкупитися від вестготського короля Аларіха, який підійшов до Рима, невдоволена

правлінням чужинця римська знать зуміла домогтися від Гонорія усунення від влади і страти Стіліхона, звинувативши того в намірі узурпувати владу.

Загибель Стіліхона не усунула германського впливу, а лише викликала нове нашествя Аларіха, котрий 409 року знову підійшов до стін Рима і знову отримав викуп. Коли до нього вийшли на переговори сенатори, які пригрозили озброїти і кинути проти нього все величезне населення Рима, він гордовито заявив: «Що густіша трава, то легше її косити!» Імперія мала значно більше людей, ніж Аларіх, Рим оточували міцні мури з великою кількістю могутніх металевих знарядь, проте імперія прогнила зсередини і не готова була захищатися, вважаючи за краще відкуповуватися від ворога. Аларіх чудово знав це. 410 року він знову підійшов до Рима і після тривалої облоги узяв місто. Йому не довелося штурмувати стіни Рима — на битву римляни не зважилися, а голод, що почався, довів бідняків до людодіства, підштовхнувши найбільш знедолених рабів, велика частина з яких були до того ж германцями, відчинити брами і долучитися до Аларіха. Ніколи раніше нікому зовнішньому ворогові за тисячу з лишком років існування Рима не вдавалося захопити це місто. Лише у вікопомні часи, на початку IV ст. до нової ери, до Рима ненадовго увірвалися галли, але римляни тоді утримали за собою фортецю і Капітолій. **14 серпня 410 року Рим було уперше повністю взято ворожими військами, причому практично без бою.** Замість того, щоб вчасно прийти на допомогу головному місту імперії, імператор Гонорій вирішив відсидітися в Равенні, а деморалізований гарнізон Рима не чинив готам серйозного опору.

Деякі дні солдати Аларіха спокійнісінько грабували місто, а на додаток до цього Аларіх зобов'язав римський сенат сплатити величезний викуп, і сенатори слухняно розшукали все необхідне. Лише нечисленність вестготів завадила Аларіхові облаштуватися в Римі. Вестготи спершу попрямували на південь Італії, а потім перебралися до Іспанії. Це було не останнім розоренням Рима германцями. Територія Західної Римської імперії скорочувалася, а сили її слабшали — в Іспанії господарювали вестготи і свеви, значну частину Галлії зробили своїм королівством остготи, які лише формально визнавали себе союзниками імператора, в Африці на місці колишніх володінь Рима створили своє королівство вандалів; коли ж у середині століття на землі імперії ринули орди гунів на чолі з Атіллою, багато римлян взагалі стали вважати, що ось-ось настане «кінець світу».

З величезними труднощами римляни Західної Римської імперії відбили нашествя гунів, перемігши Атіллу **451 року** в битві на Каталаунських полях. Утім, це був останній значний успіх римської зброї, успіх, що лише затримав розвал імперії, але не запобіг йому. Імперія прогнила зсередини. Так, Сальвіан Массилійський писав у той час: «Хто не бачить в Галлії, що люди найзатніші не отримали інших плодів зі своїх нещастя, як тільки те, що зробилися ще аморальнішими в житті? Я бачив сам у Трірі людей шляхетного походження і поважного сану, які попри те, що позбулися свого майна, серед розграбованої провінції виявляли набагато більший занепад у поведінці, ніж був розлад їхніх маєтків. Спустошення країни не було таким великим, щоб не залишалося якогось засобу для виправлення справ; але зіпсованість характерів була до того глибокою, що від неї не було ліків. Римляни завдають самі собі більших ударів, ніж їхні зовнішні вороги: варвари їх б'ють, але ще більше вони вражають самі себе» (*Salvianus. «De Gubernatione Dei». VI. 13*). Не зважаючи ні на що, знать думала не про оборону країни, не про ліквідацію наслідків нашествия і не про запобігання новому нашествю, а про розваги. За словами Сальвіана, «скрізь розкидані вперемішку трупи чоловіків і жінок, голі, понівечені, сумне видовище для жителів інших міст, кинуті на поживу собакам і птахам. Тяжкий смород від гниючих мертвих тіл збільшував смертність між живими; смерть дихала смертю. Але що ж спричинило ці лиха? Важко уявити, до якого безумства можуть доходити такі люди: кілька аристократів, уцілілих під час розорення міста, начебто поспішаючи на допомогу розореним, почали клопотатися, щоб отримати від імператорів дозвіл на відкриття ігор у цирку» (*Salvianus. «De Gubernatione Dei». VI. 14*). Наприкінці своїх нарікань Сальвіан справедливо підсумував: «Місто, яке не оговталось від триразового розорення, цілком заслужило і четвертий розгром» (*Salvianus. «De Gubernatione Dei». VI. 15*). І ці слова Сальвіана можна було віднести не тільки до міста Тріра в Галлії, а, безумовно, і до Рима, і до всієї Західної Римської імперії.

Імперія не здобула жодних уроків із лих, які її спіткали.

Усобиці, що розпочалися в Римі, звели нанівець усе, чого було досягнуто перемогою над гунами. Із цих міжусобиць негайно скористалися недруги імперії. **455 року** Рим було захоплено і розграбовано військами короля вандалів Гізеріха, причому римляни навіть не спробували оборонятися. Так само, як і Аларіх, і з тієї ж самої причи-

ни — через недостатню чисельність своїх військ Гізеріх не намагався закріпитися в Римі, але розграбував місто дощенту.

Нашестя вандалів призвело не тільки до розграбування Рима і Південної Італії. Новий римський імператор Авіт, не маючи в достатній кількості власне римських військ, був змушений задіювати проти вандалів найманців германців, і це призвело до того, що управління імперією надовго перебрав германський вождь Ріцимер. Протягом майже двох десятиліть саме Ріцимер контролював армію і силові служби імперії, ставлячи і скидаючи імператорів. 455 року імператор Авіт призначив Ріцимера головнокомандувачем для боротьби з вандалами, доручивши тому захищати Сицилію і Корсику. Сицилію і Корсику Ріцимер відстояв. Проте вже 456 року скинув імператора Авіта, поставивши на його місце Майоріана, а коли 461 року в нього почалися тертя з Майоріаном, Ріцимер скинув і його, зробивши імператором Лівія Севера. 465 року за наказом Ріцимера Лівія Севера отруїли. Після двох місяців безвладдя імператором став Прокопій Антемій, але коли 470 року Прокопій Антемій посварився з Ріцимером, між ними почалася війна. Прокопій Антемій укріпився в Римі, а Ріцимер — в Медиолані (Мілані). 472 року Ріцимер узяв Рим штурмом. Прокопія Антемія, який намагався сховатися, знайшли і стратили, а імператором за підтримки Ріцимера став Олібрій. У Римі починав складатися режим, коли формально главою держави був імператор, а майже вся реальна влада належала могутньому тіньовому правителеві; втім, могутність Ріцимера зломил епідемія — 472 року він помер від хвороби. Посада головнокомандувача перейшла до племінника Ріцимера Гундобада. Коли 472 року услід за Ріцимером помер від хвороби й імператор Олібрій, саме Гундобад визначив, кому належить стати новим імператором, зробивши 473 року новим імператором Гліцерія. Можливо, і Гундобад міняв би одного за одним імператорів Рима, як це робив його дядько Ріцимер, але наступного року Гундобад, син короля Бургундії, успадкував корону свого батька і відбув із Італії — корона Бургундії була для нього важливішою. Після цього Гліцерій був змушений поступитися імператорським вінцем Юлієві Непоту. Непот був визнаний і римським сенатом, і Константинополем, проте імперія вже доживала останні дні. Один за одним римські васали оголошували про те, що більше не визнають влади імператора. Розміри колись величезної імперії скоротилися практично до розмірів Італії і невеликої частини Галлії. Розвал імперії

супроводжувався і розвалом римських спецслужб, які в цих умовах вже ніяк не могли працювати ефективно, а імператор Непот вирішив надалі перебувати не в Римі, а в Равенні*, звідки можна було легко втекти через Адріатичне море на схід. 475 року така передбачливість врятувала йому життя. Головнокомандувач Непота Орест, виходець з Паннонії, підняв тоді заколот і оголосив імператором свого сина Ромула. Непот не став чинити опору і втік до Константинополя.

Близько десяти місяців Орест правив від імені свого сина. Він був людиною розумною і досвідченою, але утримати владу довше йому не вдалося. Імперія розвалювалася. Щоб уникнути прямої конфронтації з германськими федератами, які вимагали собі щораз більше земель, Орест уклав із ними угоду, за якою зобов'язав землевласників на ще підвладних Риму територіях виділити певну частину їхньої землі для прибульців. Захід цей був вимушеним, і Орест зумів навіть домовитися про те, щоб ця угода не поширювалася на Італію. Однак такою угодою він лише відклав розв'язку. Римляни засуджували його за поступки варварам, а германці все одно претендували на більше. Безвихідність становища посилювалася тим, що більшість римських військ складалася з германців. Дуже скоро германські найманці зажадали собі земель в Італії, а коли Орест їм відмовив, один з германських вождів, Одоакр, наприкінці серпня 476 року підняв заколот, захопив Ореста і стратив, малолітнього ж Ромула відправив у заслання, призначивши йому навіть щорічне утримання. Утім, доля останнього римського імператора все ж таки була жалюгідною — він, хоч офіційно іменувався Ромулом Августусом (Ромулом Августом), увійшов до історії як Ромул Августул (Ромул Августеня). День **4 вересня 476 року**, коли було скинуто з престолу та відправлено в заслання Ромула Августула, став останнім днем існування Західної Римської імперії.

Попередня чехарда з римськими імператорами настільки підірвала престиж цього звання, що, захопивши владу, Одоакр не став проголошувати себе імператором, а оголосив себе королем, узявши собі замість титулу *Imperator Caesar Augustus* титул *Rex*, імператорські

* Після розорення Рима Аларіхом у Равенні часто відсиджувалися і багато інших римських імператорів. Із суходолу безпеку Равенни забезпечували болотиста, незручна для облоги місцевість і високі міцні мури, а вихід до Адріатичного моря дозволяв у разі облоги підвозити запаси і забезпечував можливість втечі.

ж регалії відіслав до Константинополя. Це була не просто зміна назви посади верховного правителя, а кінець епохи. **Римська імперія перестала існувати.**

Падіння Західної Римської імперії сталося з цілого комплексу причин. Однією з причин, безперечно, були й якісь похибки в діяльності римських спецслужб. Проте чи були ці хиби провинною, чи бідною римських розвідників — питання непросте. Свого часу чудово відлагоджений і продуманий механізм розвідки, контррозвідки і поліції Стародавнього Риму був одним з найважливіших чинників, що забезпечили становлення Риму як наймогутнішої держави світу. Потім протягом декількох сторіч римські спецслужби успішно забезпечували підтримку цього статусу. Проте спецслужби завжди і скрізь були хіба що інструментом влади. Цей інструмент спершу було зіпсовано, а потім і остаточно зламано, коли влада стала припускатися стратегічних помилок в управлінні державою.

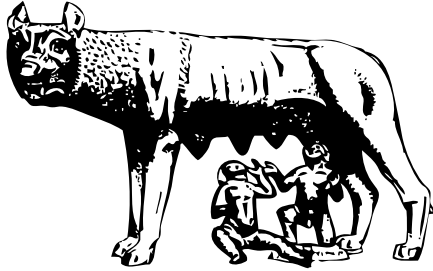
Кажуть, що історія не знає умовного способу. І все ж таки хай кожен читач сам зробить висновок про те, чи могла інакше скластися історія Риму, і чи від армії, від розвідки, контррозвідки і поліції, або ж від рішень політиків, котрі управляли цими структурами, понад усе залежала доля народу і держави.

Розділ II

Військова розвідка,
а також організація дозорної
та сторожової служб
за часів Стародавнього Риму

II

Військова розвідка з'явилася одночасно з появою людського суспільства і стала першою з усіх видів розвідки, що винайшли люди. Зовсім так само, як первісні мисливці вистежували здобич, вони змушені були пильнувати, чи не підбираються до них мисливці іншого племені. А ті, хто хотів напасти, навпаки, прагнули підкрастися до свого супротивника якомога непомітніше й ударити раптово. Вже у глибокій давнині люди навчилися і вести приховане спостереження, і робити засідки, а з появою мови навчилися захоплювати в полон «язика», щоб дізнатися від нього про задуми супротивника. Одночасно з цим люди ще в глибокій давнині навчилися організовувати сторожову і дозорну служби.

Тією чи іншою мірою військова розвідка, а також сторожова і дозорна служби були налагоджені в усіх племенах, а з появою державних утворень і в усіх державах.

Так було й у Римі.

Оповіді всіх античних істориків, які хоч щось писали про які-небудь бойові дії, ряснять повідомленнями про військових розвідників і вивідачів, про вдалі й невдалі засідки, про захоплення бранців, які надавали важливі свідчення; про те, як правильно або неправильно хтось із полководців організовував сторожову і дозорну служби і до чого це призвело. Про це пишуть Тит Лівій і Веллей Патеркул, Аппіан і Плутарх, Діодор Сицилійський і Полібій, Светоній Транквіл і Корнелій Тацит, Діон Кассій і Геродіан, Анней Флор і Амміан

Марцеллін. Надзвичайно важливі в цьому плані спогади видатного римського полководця Гая Юлія Цезаря і консула Авла Гірція, який продовжив його працю. Дуже важливими є й присвячені виключно военній справі праці Секста Юлія Фронтіна і Вегеція.

На багаторічному досвіді виробилися способи розпізнавання хитрощів супротивника. Наприклад, Фронтін наводить випадок, коли «консул Емілій Павло під час Етрусської війни, збираючись поблизу міста Ветулонії спустити військо на рівнину, здалека спостерігав безліч птахів, що піднялися з лісу в незвично швидкому леті; він зміркував, що там ховається якась засідка, оскільки птахи, по-перше, були стривожені; по-друге, злетіли одразу в множині. Він вислав розвідників і виявив, що десять тисяч бійців загрожують там перехопити римський загін; направивши легіони з іншого флангу, чого не чекали вороги, він їх розбив» (*Front. «Strat.». I. II. 7*).

Подібних розвідувальних ознак, що допомагають виявити засідку або виявити прихований маневр ворога, дізнатися про підхід підкріплень або встановити, чим зайнятий супротивник, було багато. Про підхід підкріплень можна було дізнатися, помітивши появу у ворожому таборі нових солдатів або нових прапорів, за різними сигналами, що подавались у таборі. Навіть якщо прихід підкріплень ховався, про нього дізнавались із запорошеного одягу і засмаглих у дорозі облич новоприбулих, з їхніх коней, охлялих від походу. Про ворога можна було отримати цінну інформацію від місцевих жителів і перебіжчиків. Найважливішим способом отримати інформацію було також захоплення «язика». У полонених, які не бажали відповідати на поставлені питання добровільно, всі їхні таємниці виривалися за допомоги тортур. За першої-ліпшої нагоди дані військової розвідки зіставлялися з відомостями агентурних джерел і всією іншою раніше накопиченою інформацією.

Втрата пильності, недбалість в організації військової розвідки, дозорної та сторожової служб могли мати тяжкі наслідки. 217 року до нової ери римський консул Гней Фламіній, котрий захищав від карфагенян Етрурію, надто захопився переслідуванням карфагенського полководця Ганнібала, який вторгся до Італії. Якщо вірити Тіту Лівію, «консул був людиною безрозсудною, і доля живила його необачність успіхами на війні та в громадській діяльності» (*T. Liv. XXII. 3. 4*). Багатьох римських полководців призначали не стільки за їхні полководницькі таланти, скільки за їхню знатність. Таким був

і Гней Фламіній. Самовпевненість цієї людини посилювалася тим, що декількома роками раніше він завдав кількох поразок галльським племенам Північної Італії та отримав за це тріумф. Проте колишні воєнні успіхи Гнея Фламінія були обумовлені тим, що раніше він воював з племенами, які значно поступалися римлянам і в озброєнні, і в знанні військової справи. Ганнібал же був абсолютно іншим і набагато небезпечнішим супротивником: «через наперед висланих розвідників він уже знав, що римське військо стоїть під стінами Арретія (*одного з міст Етрурії — В.Д.*), і почав детально розвідувати про вдачу і задуми консула, про особливості місцевості, її дороги, можливості мати продовольство і взагалі про все, що слід було знати». (*Т. Liv. XXII. 3. 1–2*). Дізнавшись про запальний характер консула, Ганнібал «почав драгувати його і виводити з себе» (*Т. Liv. XXII. 3. 5*), розорюючи селища між Арретієм і Фезулами і прагнучи виманити цим консула із зручних для оборони позицій на невідгідну для бою місцевість.

Минулого року Ганнібал уже завдав римлянам низку поразок, тож інші римські воєначальники на військовій раді переконували Фламінія не поспішати розпочинати битву, а дочекатися підходу резервів і армії другого консула. Одначе Фламіній уважав для себе ганьбою не діяти в той час, як Ганнібал спустошує поля найбагатшого району Італії, і наказав виступати, причому настільки поспішав, що навіть не поклопотався про організацію бойової охорони. Саме це й було потрібне Ганнібалу, який підготував римлянам засідку біля Тразіменського озера. **22 червня 217 року до нової ери** римський консул через свою безпечність потрапив у цю пастку разом з усією своєю армією. «Фламіній підійшов до озера ще напередодні, на заході сонця; наступного дня, ледве розвиднилося, без попередньої розвідки він пройшов крізь тіснину, і лише коли військо стало розгортатися на рівнині, побачив перед собою ворога, що стояв навпроти; засідку з тилу і зверху він не помітив. Пунієць домігся свого, римляни, обмежені горами і озером, були оточені ворожим військом. Ганнібал подав сигнал: напасти всьому війську. Солдати збігли донизу, як кому було ближче; для римлян це виявилось несподіванкою, тим паче що туман, який піднявся з озера, був на рівнині густий, а на горах рідкий, і ворожі воїни, добре розрізняючи один одного, збігли з усіх горбів разом. Римляни ще не бачачи, що вони оточені, зрозуміли це за криками. Бій почався з різних сторін раніше, ніж солдати встигли вишикуватися, озброїтися, вихопити мечі» (*Т. Liv. XXII. 4.*

4–6). Римляни билися відчайдушно. Та й сам Фламіній зовсім не був боягузом — він спробував, як міг, відновити розладнані шеренги й організувати відсіч. Проте переломити хід битви було вже неможливо: «в шумі і тривозі не можна було почути ні ради, ні наказу. Солдати не впізнавали навіть своїх прапорів і легіонів; у них ледве вистачало духу узятися за зброю і приготувати її до битви; вона стала для них швидше тягарем, ніж захистом. До того ж густий туман змушував покладатися більше на слух, ніж на зір. Люди озиралися на стогони поранених, на крики тих, хто схопився врукопаш, на змішаний гул голосів, грізних і нажаханих. Одні, тікаючи, натрапляли на тих, хто бився, і приєднувалися до них; інших, хто повертався на поле бою, захоплював за собою натовп тих, хто втікав» (*T. Liv. XXII. 5. 3–5*). Майже три години римляни трималися, однак, коли було вбито консула, лави римлян розсипались, і розпочалася загальна втеча. Було перебито близько п'ятнадцяти тисяч римлян, ще майже шість тисяч римських солдатів вимушені були здатися в полон, а вцілілі десять тисяч розсіялися по всій Етрурії, пробираючись до Риму хто як зможе. Ганнібал же втратив усього дві з половиною тисячі вояків. «Такою була, — за словами Тіта Лівія, — знаменита битва біля Тразіменського озера — одне з найпам'ятніших лих народу римського» (*T. Liv. XXII. 7. 1*).

Слід сказати, що римляни вмели робити висновки зі своїх поразок. Відтоді вони приділяли значно більше уваги організації своєї дозорної та сторожової служб. Запопасти римлян зненацька ставало дедалі важче.

Завдяки постійному вивченню та узагальненню досвіду своїх попередників римські полководці зазвичай перевершували у знанні воєнної справи своїх супротивників. Військову розвідку вони також організовували, як правило, на більш високому рівні. Однак і тим, хто воював проти Риму, іноді вдавалося досить простими способами перехитрити римських полководців, причому подекуди навіть дуже досвідчених. Так, Фронтін навів як приклад випадок, коли «Коммій Атребат, переможений божественним Юлієм (*Гаєм Юлієм Цезарем — В.Д.*), втікаючи з Галлії до Британії, прибув до океану, коли вітер якраз був погожим, але почався відплив. Хоча його кораблі застрягли на обмілині, він, однак, розпорядився підняти вітрила. Цезар, який переслідував його, здалека побачив напнуті вітрила, повні вітру, і, вирішивши, що ворог від нього вислизнув сприятливим курсом, відступив» (*Front. «Strat.». II. XIII. 11*).

Принципових відмінностей у методах дій античних військових розвідників, римських або не римських, не було, та й бути не могло — в усіх державах, у всіх арміях у розвідку надсилали найкращих, найміцніших і найкмітливіших, надсилали тих, хто краще вмів користуватися зброєю, хто краще знав місцевість, хто мав значний бойовий досвід. Не було яких-небудь відмінностей і в застосовуваних як римлянами, так і їхніми супротивниками способах маскування і введення в оману. **Головна відмінність і головна перевага військової розвідки Риму від військової розвідки ворожих йому країн і народів полягали не в якомусь особливому озброєнні, хоча римська зброя зазвичай була кращою, ніж у ворога, і не в якихось хитрощах, невідомих їхньому супротивникові, а у вищому рівні дисципліни римських військ і набагато вищому рівні навченості як римських солдатів, так і римських полководців порівняно із солдатами і полководцями супротивних Римові племен і держав.**

Саме вищий порівняно з супротивниками рівень дисципліни забезпечував римлянам також і кращу якість дозорної та сторожової служби. Всі, хто був знайомий з воєнною справою римлян, відзначали ту ретельність і продуманість, з якими римляни організовували діяльність цих служб. В умовах близькості супротивника римські війська розбивали табір, завжди укріплюючи його високими стінами та ровами і перетворюючи на фортецю. Заскочити їх у таборі зненацька було практично неможливо. Полібій, детально описавши устрій римського табору і те, як там підтримувалися чистота і порядок, зауважує, що хоч скільки легіонів розташовувалися в таборі, при кожному з трибунів легіону (а в будь-якому римському легіоні завжди було шість військових трибунів) були «два сторожові пости з чотирьох осіб кожен; двоє з них виконують сторожову службу перед наметом, а двоє інших позаду нього при конях. Оскільки в розпорядженні кожного трибуна перебуває три маніпули, а в кожному маніпулі нараховується більш ніж сто душ, не рахуючи тріаріїв* і легкоозброєних — ці подібної служби не несуть, — то служба їхня не важка, тому що кожен маніпул виконує її лише через три дні на четвертий» (*Polib. VI. 33. 7–9*). Утім, це було ніяк не все, що робилося для надійної охорони римського табору. Як писав Полібій далі: «маніпули тріаріїв звільняються від служби при

* Римські легіонери за часів Полібія переділялися на гастатів, принципів і тріаріїв.

трибунах; зате кожний з них щодня доправляє варту стоячому за ним ескадрону. Все підлягає нагляду сторожі; але найбільше вона спостерігає за кіньми з побоювання, щоб вони не заплуталися в мотузках і не зробилися через те непридатними до служби, щоб вони не зірвалися з прив'язей, не кинулися один на одного і не вчинили в стоянці шуму і сум'яття. Врешті щодня по черзі один з усіх маніпулів перебуває при консульському наметі як для охорони консула від замахів, так і для додання ваги його званню» (*Polib. VI. 33. 10–12*).

Особливу увагу приділяли римляни охороні свого табору вночі. «Щоб уникнути помилки в переданні пароля, — повідомляв Полібій, — римляни чинять так: у кожному виді зброї, в десятому маніпулі або ескадроні, що займає крайнє місце в смузі, вибирається один солдат, який звільняється від служби на сторожовому посту. Щодня із заходом сонця він з'являється до намету трибуна, отримує пароль, записаний на дощечці, і йде назад. Після повернення до свого загону солдат при свідках вручає дощечку з паролем керівникові найближчого загону, а той таким самим чином наступному. Так само діють і всі інші зверхники, доки пароль не досягає перших загонів, найближчих до трибунів. Табличка має бути повернена трибунам за-видна. Якщо повернено всі видані таблички, трибун знає, що пароль оголошено всім загонам, що він обійшов усіх, перш ніж повернутися до нього. Якщо якоїсь таблички бракує, трибун негайно провадить розслідування, знаючи за записами, від якого загону табличка не повернулася, і винний у затриманні таблички відбуває встановлене покарання» (*Polib. VI. 34. 7–12*).

Як видно зі сказаного, навряд чи можна було б придумати надійнішу і зручнішу систему доведення пароля до військ. Однак і вся система охорони була організована не менш продумано й чітко. «Нічну варту римляни влаштовують так, — писав Полібій, — консула і намет його охороняє розташований поряд маніпул, а намети трибунів і ескадрони кінноти — виділені з кожного маніпулу загони, про що мовлено вище. Так само є варта при кожному маніпулі; її надають зі свого кола всі солдати загону. Інші сторожові пости призначає консул. Зазвичай при квесторі буває три сторожові пости, а при кожному з легатів і радників — по два. Зовнішня сторона табору зайнята легкоозброєними, які стоять на варті вздовж усього валу день за днем. Такою є служба, покладена на них. Вони охороняють і табірні ворота, розташовуючись по десять душ біля кожних воріт. Молодші начальники маніпулів

приводять увечері до трибуна поодинокі від усіх сторожових постів тих солдатів, призначених у варту, які виконують першу зміну. Всім цим солдатам трибуни видають таблички зі значками, дуже маленькі, по одній на сторожовий пост; після отримання табличок солдати відправляються на свої пости.

Об'їзд сторожових постів довіряється кінноті. Перший центуріон у кожному легіоні зобов'язаний рано вранці віддати наказ одному зі своїх помічників, аби ще до сніданку повідомлено було чотирьох солдатів його власного ескадрону, які повинні зробити об'їзд. Затим до вечора він же зобов'язаний дати знати начальникові найближчого ескадрону, що наступного дня його черга споряджати об'їзд. Після отримання повідомлення третій начальник зобов'язаний розпорядитися про те саме на третій день, і так далі. Чотири солдати першого ескадрону, яких вибрали помічники центуріона для об'їзду, за жеребом розподіляють між собою вартові зміни, потім відправляються до трибуна і отримують від нього розпис того, в який час і скільки сторожових постів потрібно об'їхати. Після цього чотири солдати розташовуються на чатах біля першого маніпулу тріаріїв, до обов'язку центуріона якого належить подавати сурмою сигнал кожній зміні» (*Polib. VI. 35. 1–12*). Цікаво, що час подання сигналів, а відповідно, і час змін вартових постів, визначався не на око. Вже тоді, за декілька століть до нової ери римляни користувалися для цього спеціальними водяними годинниками.

Об'їзди постів проводилися ретельно. Робилося це таким чином: «Коли настає час, кінний солдат, котрий потрапив за жеребом до першої зміни, починає об'їзд спільно з декількома товаришами як свідками. Він об'їжджає всі згадані пости, не тільки ті, що стоять біля окопів і табірних воріт, а й усі ті, що біля маніпулів і ескадронів. Якщо варту першої зміни він знайде на ногах, то забирає у неї табличку, якщо застане сплячою або не знайде когось із варту на місці, то зве супутників своїх у свідки та їде далі. Так само чинять об'їзди і наступних змін. Щоденна турбота про те, аби кожна зміна сповіщалася сигнальною сурмою і таким чином відбувалося узгодження між дозором і зміною, лежить, як я допіру вказав (*тисав Полібій — В.Д.*), на центуріонах першого маніпулу тріаріїв обох легіонів.

Кожен дозір удосвіта доправляє трибунові дощечку. Якщо дощечки здано всі, стільки, скільки їх було взято, дозорці повертаються назад, і ніхто не відповідає. Якщо ж хто з них повертає до-

щечок менше, ніж сторожових постів, то за написами на дощечках трибун наказує покликати відповідного центуріона, а цей останній викликає виряджених на варту солдатів, яким і надаються зводи з дозором. Якщо провина падає на варту, дозорець тут же і доводить її за допомоги свідчень своїх супутників: він зобов'язаний зробити це, бо інакше звинувачення ляже на дозорців. Негайно збирається рада трибунів, яка й судить. У разі звинувачення винний карається палицями. Покарання це проводиться приблизно так: трибун бере палицю і нею ніби тільки торкається засудженого; услід за цим усі легіонери б'ють його палицями і каменями. Покараних забивають переважно до смерті тут же, в самому таборі, а якщо хто-небудь і залишається живим, то не на радість собі. Та й яка йому радість, якщо повернутися на батьківщину йому не дозволено, і ніхто з родичів не наважиться прийняти таку людину до себе в дім. Тому раз спіткало кого подібне лихо — він загинув безповоротно. Така сама доля загрожує помічникові центуріона або самому центуріону, якщо вони своєчасно не дали належних указівок — перший дозорцям, другий начальникові найближчого ескадрону. Завдяки нещадній суворості покарання нічна охорона у римлян виконується неухильно» (*Polib. VI. 36. 1–9; VI. 37. 1–6*).

Чи потрібна була така суворість? Так, потрібна. Мало того, така суворість була просто необхідною. Якщо під час маршу супротивникові і щастило іноді заманювати римлян у засідки, то заскочити римлян зненацька у фортеці, в таборі або на стоянці не вдавалося практично нікому й ніколи. Водночас римляни іноді навіть докорінно змінювали хід воєнної кампанії, користаючись безпечністю їхніх супротивників. Одним із яскравих прикладів цього є події, що сталися **212 року до нової ери** під час другої Пунічної війни в Іспанії. Того року карфагеняни розгромили війська римських полководців Публія Сципіона і Гнея Сципіона. Обидва римські полководці і велика частина їхніх армій загинули. Ця поразка могла змінити увесь хід війни. Вибивши залишки римських військ з Іспанії, карфагеняни могли перекинути свої війська з Іспанії до Італії на допомогу Ганнібалу, і тоді хто знає, чи змогли б римляни йому протистояти, тим паче що в результаті такої перемоги від Риму могли відколотися деякі його союзники. Так могло бути, але так не трапилося. Замість того щоб розвинути свій успіх, карфагеняни стали святкувати перемогу, розділивши свою армію і не виставивши ніякої охорони. Безпечність обійшлася

карфагенянам дуже дорого. Римський вершник Луцій Марцій, який багато років провоював під керівництвом Гнея Сципіона і дістав добрий вишкіл, не розгубившись, зумів зібрати римських воїнів, що було розбіглися, а потім швидко стягнув до купи солдатів майже всіх уцілілих римських гарнізонів. Розвідавши, що карфагенський табір охороняється недбало, а точніше, зовсім не охороняється, Марцій надихнув своїх солдатів на бій і зненацька атакував карфагенян уночі. У Марція було значно менше військ, а в шести милях від першого карфагенського табору стояв табір другої карфагенської армії. У звичайній битві римляни через свою нечисленність були б неминуче розгромлені. Проте завдяки повній безпечності карфагенян, задум Марція був успішним: «Перед брамами не було вартових, на валу не стояла сторожа; римляни проникли в табір, ніби у свій власний — опору не зустріли. Тут засурмили сурми і здійнявся крик: хто рубав напівсонних ворогів, хто підпалював хижі, криті сухою соломою, хто став у воротах, щоб завадити втечі супротивника. Вороги втратили голову від цих криків, різні, пожеж: нічого не чуючи і не розуміючи, вони, беззбройні, наражалися на загони озброєних воїнів; мчалися до воріт — дорога перегороджена, — і вони стрибали з валу» (*T. Liv. XXV. 39. 2–5*).

Втекти пощастило дуже небагатьом, та й ті не змогли попередити своїх у другому таборі, оскільки Марцій завбачливо перекрив дорогу від першого карфагенського табору до другого поставленою в засідку когортою. Всіх утікачів, які намагалися прорватися до своїх, було перебито. А Марцій, не затримуючись у першому таборі, спрямував свої війська до другого карфагенського табору, який охоронявся нітрохи не краще, і, напавши на нього вдосвіта, завдав карфагенянам другої не менш нищівної поразки. Так недбалість карфагенян в організації дозорної та сторожової служб за одну ніч докорінно змінила стан справ в Іспанії, а можливо, переломила й увесь хід другої Пунічної війни.

Дозорна служба організувалася римлянами не менш ретельно, ніж сторожова. Особливо важливого значення надавалося їй під час пересування військ. Як писав про це Вегецій: «Спокійним є той шлях, рух яким вороги найменше підозрюють. Одначе оскільки, звісно, розвідники, послані й із іншого боку, дізнаються про рух нашого війська, або просто здогадуючись про це, або побачивши це на власні очі, а іноді бувають і перебіжчики, і зрадники, то треба тепер сказати, яким чином слід розладнати їхні спроби і їм протидіяти. Якщо вождь збирається

рушити з усім військом у похід, нехай пошле людей найбільш вірних і найбільш хитрих і обачних на добірних конях, щоб вони оглянули ту місцевість, якою належить йти, і попереду, і в тилу, і справа, і зліва, щоб вороги не влаштували якої-небудь засідки. Розвідники роблять це спокійніше вночі, ніж удень» (*Veg. III. 6*). Особливо попереджав він і про обережність, указуючи, що «саме собі ніби створює зрадника військо, чий розвідник потрапляє до рук ворогів» (*Veg. III. 6*).

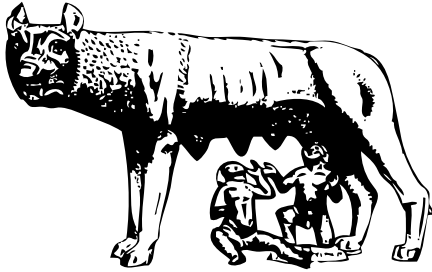
У період розквіту Римської республіки і Римської імперії дозорна і сторожова служби в римських військах майже завжди були організовані на високому, як на ті часи, рівні, перевершити який не вдалося нікому. Із занепадом імперії почала падати і дисципліна військ. Якість організації дозорної та сторожової служб у римській армії, зрозуміло, знизилася, але навіть тоді в цьому аспекті римські війська, зазвичай, перевершували своїх супротивників, а повчання римських авторів служили допомогою і підручником багатьом воєначальникам різних країн аж до XIX ст., і лише поява абсолютно нових видів зброї та цілком нових пристроїв зв'язку, спостереження і виявлення зробили ці повчання римських полководців застарілими.

Розділ III

Картографія і розвідка місцевості,
а також використання знань
географії та астрономії
у воєнній справі
Стародавнього Риму

III

Знання місцевості завжди мало величезне значення для ведення війни, і римські полководці завше приділяли велику увагу вивченню місцевості. Робилося це всіма можливими способами. Відомості надходили від купців, і від мандрівників, і від спеціально відправлених для розвідки місцевості людей. Римські воєначальники старанно вивдували зведення про особливості майбутнього театру воєнних дій у місцевих жителів, у полонених і перебіжчиків, а якщо було можливо, то й самі завжди оглядали місця майбутніх битв, а також шляхи, якими збиралися вести війська. Деякі успішні операції римських військ стали можливими виключно завдяки вміло проведеній розвідці місцевості. Однією з таких операцій було **захоплення римлянами Нового Карфагена**, що розташовувався на місці сучасного іспанського міста Картахена. Це місто довгий час було оплотом карфагенян в Іспанії. Однак **210 року до нової ери** до стін Нового Карфагена підійшла римська армія на чолі з Публієм Корнелієм Сципіоном (тим самим, який через вісім років розгромить Ганнібала і, завершивши другу Пунічну війну, увійде до історії як Сципіон Африканський Старший). За два роки до того в боях із карфагенянами загинули його батько, який теж мав ім'я Публій Корнелій Сципіон, і дядько, Гней Корнелій Сципіон. Утім, молодий Публій Сципіон, якому було тоді лише 24 роки, виявився набагато умілішим і щасливішим полководцем, ніж його батько і дядько.

Новий Карфаген був ключем до всієї Іспанії. Як писав Тіт Лівій: «Місто це і саме по собі було багате, а вороги ще залишили там усе, чого потребує війна: була зброя, були гроші, були заручники з усієї Іспанії. Звідси було дуже зручно переправитися до Африки: гавань була достатньо містка для будь-якого флоту і трохи не єдина на іспанському узбережжі, обернена в бік нашого моря*» (*T. Liv. XXVI. 42. 3–4*). Сципіон не тільки обліг Новий Карфаген з суходолу, а й блокував його з моря, доручивши командувати всім римським флотом, що був в Іспанії, своєму легатові Гаю Лелію. Місто розташовувалося на півострові, мало міцні й високі мури, але карфагенські воєначальники не поклопоталися про те, щоб укріпити підступи до міста з боку утвореної півостровом затоки. На це і звернув увагу Сципіон. Спершу він спробував штурмувати місто з суходолу. Карфагеняни легко відбили штурм, після чого заспокоїлися, повіривши, що «місто не взяти ні драбинами, ні облогою: укріплення надійні, і у карфагенських полководців буде час прийти на допомогу місту» (*T. Liv. XXVI. 45. 5*). Це й було потрібно Сципіону. «Ледве уляглася метушня, як Сципіон розпорядився взяти драбини у пораних і стомлених та зі свіжими силами йти у наступ. Йому доповіли, що почався відплив; від тарраконських рибалок, що поборозли всю лагуну на легких човниках і рухались убрід там, де човники сідали на мілину, він знав, що мілководдям легко підійти до стін. Він узяв з собою п'ятсот воїнів; біля полудня почався відплив, а тут ще здійснювся сильний північний вітер і погнав воду туди, куди вона і сама відходила, і так оголив мілини, що вода була де до пупа, а де навіть трохи вище колін. Про все це Сципіон дізнався наперед, але оголосив знаменням: боги, мовляв, відвели море і спустили воду в лагуні, щоб відкрити перед римлянами шлях, ще ніким не ходжений, і він наказав, слідуючи за Нептуном, піти прямо через лагуну до стін» (*T. Liv. XXVI. 45. 6–9*). Всі сили захисників міста були направлені на те, щоб відбити атаку від стін, а з боку лагуни опору не було зовсім — карфагеняни вважали, «що сама природа достатньо захищає місто — не було ні вартових, ні сторожового поста» (*T. Liv. XXVI. 46. 2*). Безперешкодно увійшовши до міста через лагуну, добірний загін, посланий Сципіоном, швидким кроком пройшов до брами і, виламавши її, впустив римську армію в місто. Після недовгого опору захоплені зненацька містяни здалися.

* Тіт Лівій мав на увазі Середземне море.

У полон до римлян потрапило близько десяти тисяч вільнонароджених карфагенян та їхніх союзників, а також безліч рабів. Надзвичайно важливим було й те, що до римлян потрапили заручники, які ще перебували в Новому Карфагені, узяті раніше карфагенянами в іспанців, — після цього багато з іспанських племен, що воювали на боці Карфагена, перейшли на бік римлян. У гавані римляни захопили вісім військових кораблів. Окрім цього, «взято було величезне військово спорядження: сто двадцять дуже великих катапульт і менших двісті сімдесят одна, двадцять три великі балісти і п'ятдесят дві менших; дуже багато зброї; сімдесят чотири прапори. Сципіонові принесли купу золота і срібла: двісті сімдесят шість золотих чаш (кожна вагою майже у фунт); срібла в злитках і монеті вісімнадцять тисяч триста фунтів, велику кількість срібного посуду. Все це квестор Гай Фламіній перерахував і зважив. Захопили чотириста тисяч модіїв* пшениці та двісті сімдесят тисяч модіїв ячменю, відбили у ворогів шістдесят три вантажні судна, деякі були навантажені зерном, зброєю, бронзою і ще залізом, полотном, спартом** і різним суднобудівельним матеріалом. Порівняно з усім цим багатством Новий Карфаген сам по собі вартий був небагато» (*T. Liv. XXVI. 47. 5–10*).

Захоплення Нового Карфагена було однією з найтяжчих поразок карфагенян і однією з найбільш легких і значних перемог римлян, а вдалося воно лише завдяки вміло організованій римлянами розвідці місцевості й неувазі до цього питання з боку карфагенян, які мали всі можливості запобігти катастрофі.

У розповіді Тіта Лівія про взяття римлянами Нового Карфагена важливо відзначити, що Публій Сципіон не тільки правильно і всебічно організував розвідку місцевості і не тільки вміло використав отримані в результаті розвідки зведення для вибору напрямку головного і допоміжного ударів, а й зумів надзвичайно ефективно використати ці відомості для підняття бойового духу своїх солдатів, зобразивши незрозуміле для простих воїнів природне явище — відплив, що оголив підходи до міста, як благовоління богів.

Римляни в масі своїй були дуже побожними й марновірними. Користуючись цим, римська знать, яка в період розквіту Риму була

* Модій — римська міра ваги для сипких речовин, що дорівнювала 8,754 літра.

** Спарт — рослина, з волокон якої тоді виготовляли канати і мотузки, а також грубі міцні тканини.

вельми освіченою, нерідко успішно використовувала фундаментальні знання з географії та астрономії в суто практичних, зокрема й у воєнних цілях. Знаменнями, сприятливими або несприятливими, коли це було потрібно, оголошувалися припливи і відпливи, землетруси, виверження вулканів, поява комет і, звісно ж, місячні й сонячні затемнення.

Найбільш дивовижним є не те, що римські політики і полководці уміли вправно трактувати на свою користь будь-які звичайні і незвичайні природні явища, а те, що вони вже тоді часто вміли правильно розрахувати не тільки час морських припливів, що було досить нескладно, а й час місячних затемнень, що вимагало серйозних і глибоких наукових знань. Наприклад, римський історик і військовий теоретик Секст Юлій Фронтін, указуючи в своїх «Стратагемах», «як розсіяти страх, вселений солдатам несприятливими ознаками», повідомляє, що якийсь Гай Сульпіцій Галл, «щоб солдати не сприйняли майбутнє місячне затемнення як лиху ознаку, наперед про нього попередив, пояснивши підстави і причини затьмарення» (*Front. «Strat.» I. XII. 8*).

Недосвідчений читач може визнати згадку про це чимось мало значущим і не звернути увагу на таке коротке повідомлення. Проте це вчасно зроблене роз'яснення римським солдатам рідкісного небесного явища зіграло важливу роль у римській, та й взагалі у всій античній історії. Річ у тім, що це затьмарення трапилося 168 року до нової ери, в ніч перед битвою біля Підни. Війська римського консула Луція Емілія Павла готувалися до битви з армією македонського царя Персея. Війна тривала вже четвертий рік. За цей час змінилося декілька римських головнокомандувачів, а римлянам ніяк не щастило домогтися зламу на свою користь. Римські союзники, що знемагали під вагою воєнних витрат, починали ремствувати, та й у самому Римі зріла невдоволеність довгою війною. Цар Персей стягнув до Підни майже всі свої сили, сподіваючись у разі перемоги змусити римлян укласти мир. Можливо, що були у царя і більш далекосяжні плани, — поразка римлян могла б викликати повстання їхніх грецьких васалів і спричинити повне вигнання римлян з Балкан.

Зійшовшись на полі біля Підни пізно увечері, римські й македонські війська не стали негайно затівати битву, а спорудили укріплені табори. Однак якщо раніше то римляни, то македонці нерідко ухилялися від битви, то тепер усім було зрозуміло, що битви не минути. Обидва війська готувалися до бою. Тут і стали в пригоді римлянам,

здавалось би, вельми далекі від військової справи знання астрономії. Як писав Тит Лівій, «тільки-но табір був повністю укріплений, Гай Сульпіцій Галл, військовий трибун другого легіону, претор минулого року, скликав з дозволу консула воїнів на збори і оголосив, що прийдешньої ночі між другою і четвертою годиною місяць — і хай ніхто не вважає це знаменням — зникне з неба. І це, говорив Сульпіцій Галл, річ закономірна і своєчасна, а тому і очікувана, і передбачувана. Адже ніхто не дивується, коли місяць то повним ликом сяє, то на спаді тонким рогом, бо схід і захід світил — справа відома, і так само не слід приймати за диво, що місяць тьмариться тінню землі. Коли ж вночі, напередодні вересневих нон* у вказану годину справді сталося затемнення, то римським воякам мудрість Галла здалася майже божественною; македонці ж угледіли в тому, що трапилося, знак недобрий, передвістя падіння царства і погібелі народу, в чому не розрадив їх і віщун. Стогін і крики стояли в македонському таборі, доки місяць, з мороку випірнувши, не засіяв знову» (*T. Liv. XLIV. 37. 5–9*).

Недивно, що наступного дня римські і македонські війська йшли в бій з абсолютно різним настроєм. Замість того щоб перемогти, македонці зазнали нищівної поразки, після якої цар Персей здався, а країну було спершу переділено на чотири області, а потім і зовсім перетворено на одну з римських провінцій.

Звичайно ж, значну роль в перемозі римлян відіграв і відмінний вишкіл військ; багато значило і зручніше й універсальніше порівняно з македонською фалангою шиккування римлян легіонами і маніпулами, що дозволяло їм краще маневрувати на пересіченій місцевості, зберігаючи зімкнутий лад; зіграли свою роль і вчасно пущені римлянами в атаку нумідійські слони, прислані їхнім союзником, нумідійським царем Масинісою. Утім, хоч там як, македонці йшли в бій уже наперед зломлені й готові до поразки, а римляни — з вірою в «божественну

* Битва біля Підни, згідно з тодішнім римським календарем, відбулася 4 вересня. Утім, слід враховувати, що римський календар у той час був неточний. Якщо обчислювати дату за сучасним календарем, то битва біля Підни відбулася 22 червня 168 року до нової ери. Річ у тім, що римський рік щорічно розходився із сонячним роком на десять з лишком днів і періодично, раз на кілька років, римським жерцям доводилося додавати до року додатковий місяць, щоб місяці відповідали своєму прийнятому місцю в році. Кінець цій плутанині поклала лише реформа Юлія Цезаря, який увів 46 року до нової ери набагато точніший юліанський календар.

мудрість» своїх полководців. Перевагу ж цю римський консул забезпечив, узявши з собою в похід такого знавця астрономії, як Гай Сульпіцій Галл.

Перед битвою біля Підни римському головнокомандувачеві було вигідно просто роз'яснити солдатам дійсну суть явища. Однак іноді полководцеві було вигідно, навпаки, скористатися марновірним страхом солдатів, й інший римський полководець, син імператора Тіберія Друз Молодший, вчинив за місячного затемнення, що трапилося **27 вересня 14 року нової ери**, зовсім не так, як Гай Сульпіцій Галл. Друз Молодший прибув тоді в Паннонію для утихомирення солдатського заколоту. Римські солдати в Паннонії, бунтували, вимагаючи збільшення платні та поліпшення умов служби. Військ для придушення хвилювань у Друза було недостатньо, а солдатське невдоволення могло ось-ось перерости у відкритий бунт. Проте коли почалося місячне затемнення, марновірні солдати, побачивши, як гасне місяць, нажахалися, вважаючи, що це викликано гнівом богині Місяця. Як писав Корнелій Тацит, Друз Молодший, «вирішивши, що потрібно скористатися цими настроями і обернути на благо послане випадком» (*Tacit. «Annales». I. 28*), наказав вірним людям обійти намети бунтівників і схилити на свій бік тих, що вагаються. Більшість зляканих згаслим Місяцем солдатів тут же поспішили виявити свою покірність. Після цього Друзові Молодшому було просто розправитися з ватажками бунтівників і припинити заколот.

Утім, спостереження за Сонцем, Місяцем і зірками велося не тільки для того, щоб колись, при нагоді, обдурити чи заспокоїти солдатів під час сонячних або місячних затемнень, — це були лише окремі, хоч і доволі цікаві випадки використання астрономічних знань. Основні завдання астрономічних спостережень були зовсім іншими, але теж вельми прагматичними. По-перше, це дозволяло правильно вести календар. Жерцям календар був потрібний для своєчасного проведення молінь і свят. Ратаям календар допомагав точно розподіляти час сільськогосподарських робіт. А полководцям календар, разом зі знанням місцевості, був необхідний для планування їхніх воєнних кампаній. Понад те, знання астрономії давало можливість точно визначати своє місцеперебування. Особливо важливо це було для моряків.

Дуже великі переваги давало римлянам поєднання фундаментальних знань і ретельної організації спостережень. Ось, наприклад, що, за словами Плутарха, сталося одного разу під час третьої Мітрідатової

війни, коли Мітрідат VI Евпатор намагався зупинити наступ військ римського полководця Гнея Помпея Великого: «Хоч у царя було тридцять тисяч чоловік піхоти і дві тисячі кінноти, він усе ж таки не наважувався дати Помпею битву. Спершу Мітрідат отаборився на сильно укріпленій і неприступній горі, одначе покинув цю позицію через нестачу води. Гору зайняв потім Помпей. Допустивши з вигляду рослинності і за характером гірських ущелин, що на цьому місці мають бути джерела води, він наказав прорити всюди колодязі, і негайно в таборі з'явилося вдосталь води; Помпей дивувався, як це Мітрідат за весь час стоянки тут про це не здогадався. Потім Помпей оточив ворожий табір і став обносити його валом. Мітрідат витримував облогу протягом сорока п'яти днів, а опісля, перебивши нездатних носити зброю і хворих, непомітно втік із кращою частиною свого війська» (*Plutarh. «Pompeius». 32*).

Саме відсутність у царя Мітрідата загальних фундаментальних знань про властивості місцевості призвела до того, що він покинув вигідну позицію, і навпаки, саме наявність загальних знань про властивості місцевості дозволила Помпею спершу зайняти цю позицію, а потім перетворити цей свій успіх на перемогу.

Вивчення місцевості, де належало вести бойові дії, велося не тільки на підставі усних і письмових донесень, розпитувань і особистого спостереження. І орієнтувалися римські полководці не тільки за сонцем і зірками. Вже за декілька сторіч до нової ери римляни навчилися користуватися для цього і мапами. До I ст. до нової ери кожен знатний римлянин просто зобов'язаний був знати основи географії і картографії. В усякому разі, знаменитий римський історик і географ, Страбон (64 р. до н. е. — 24 р. н. е.), справедливо зауваживши, що у державного діяча не завжди буває час, щоб досконально вивчити суть небесних явищ, а також знати все про клімат і місцевість, писав, проте, у своїй «Географії», що «читач цієї книги не повинен бути настільки простакуватим і недалеким, аби раніше не бачити глобуса або кіл, описаних на ній, з яких одні паралельні, інші описані під прямим кутом до паралельних, а треті — нахилені до них. Читач також не повинен бути таким неосвіченим, щоб не мати поняття про розташування тропіків, екватора і зодіаку — області, крізь яку проходить сонце у своєму русі і тим установлює відмінність кліматичних зон і вітрів» (*Strabon. I. I. 21*).

Перші карти, створені людиною, були дуже несхожі на ті, якими користуємося ми. Та навіть у часи, коли люди ще не знали заліза, вони вже намагалися малювати якісь ділянки знайомої їм місцевості, відзначати на них те, що було для них найбільш важливим. Із часом способи зображення місцевості на планах і картах удосконалювалися. Перші свої мапи, вірніше плани-місцевості, римляни повинні були почати складати вже із закладенням кріпосних стін, а стіни міста було зведено засновником Рима Ромулом. Попервах римлянам було цілком достатньо позначити, як і де закладати фундамент, де зводити башти, де будинки, а де залишити місце для вулиць і майданів.

Доки Рим був маленьким містом-державою, потреби в інших картах не було. Однак з початком римської експансії, з розширенням кордонів, зі створенням нових міст-колоній, така потреба з'явилася. Римським полководцям необхідно було знати, де знаходяться ворожі фортеці та як краще підвести до них війська, які роди військ і в якій кількості слід задіювати, як і звідки краще підвозити фураж і продовольство для своїх військ. Для того щоб вирішити, на якого супротивника слід направити удар у першу чергу, а на якого в другу, важливо було знати, якими ресурсами ті користаються, і що в них можна захопити. Надзвичайно важливими були географічні знання і для складання різних мирних договорів. До того ж, для управління і своїми споконвічними, і новими скореними землями, для правильного обкладення їх податками необхідно було знати їхню площу, знати, яку частину цієї площі займають орні землі, яку — ліси, яку — сади і виноградники, а яку — непридатні до обробітку землі, треба було знати, де є дороги і де їх немає.

Наскільки велике значення приділяли римляни розвідуванню місцевості, видно з рекомендацій, що їх дав із цього приводу в своєму «Стислому викладі військової справи» Флавій Веґецій Ренат. «Полководець, — писав він, — повинен мати дуже точно складені плани тих місцевостей, де йде війна, так, щоб на них не тільки були позначені кількістю кроків відстані від одного місця до іншого, але щоб він точно знав і характер дороги, брав до уваги точно позначені скорочення шляху, всі роздоріжжя, гори, річки. Це такою мірою важливо, що більш передбачливі вожді, як стверджують*, мали плани тих

* Зі слів Веґеція добре видно, що в V ст., коли було написано його працю, римська армія переживала ніяк не кращі часи, і через загальний занепад справ в імперії

провінцій, які були ареною їхніх воєнних дій, не тільки розміченими, а й розмальованими, щоб можна було вибрати напрям, керуючись не тільки розумними припущеннями, але, можна сказати, побачивши на власні очі ту дорогу, якою вони збираються йти» (*Veg. III. 6*).

Картографії в Римі приділяли величезну увагу. Над картою, на якій полководці могли б «на власні очі» бачити «ту дорогу, якою вони збираються йти», повинна була працювати величезна кількість людей — адже картографи того часу не могли використовувати ні аерофотознімання, ні знімання місцевості з космосу, та і звичайних теодолітів у них тоді теж не було. Проте римські картографи спробували успішно складати не тільки мапи володінь Риму, а й достатньо докладні карти чужих володінь, що робилося зазвичай таємно, — для цього картографи відправлялися у відповідні землі і країни під виглядом мандрівників, купців чи послів. На картах відмічалось все, що могло мати значення для пересування військ і ведення війни: гори і гірські проходи; річки і місця, зручні для переправи через них; морські порти й гавані; свої та ворожі фортеці, великі населені пункти і відстані між ними, чисельність населення і переважаючий рід занять місцевих жителів. В описі або картографуванні пустельних районів обов'язково позначали всі оази і джерела води. Дуже цікавило римлян і те, які родовища корисних копалин, і насамперед тих, що їх можна використовувати у воєнній справі, є на території сусідніх держав, особливо якщо ці держави опиралися римському впливу або змагалися з Римом. Наскільки важливим вважалася у римлян розвідування стратегічних корисних копалин на території супротивника, ми можемо судити з того, як діяв намісник провінції Віфінія Пліній Молодший, коли в його провінції був затриманий якийсь Каллідом, колишній римський раб, який був захоплений у полон дакійцями, потім відправлений дакійським царем Децебалом як подарунок парфянському цареві Пакору, а потім, після багатьох років служби у Пакора, зумів втекти з парфянського полону і дістався Віфінії. Допитавши такого незвичайного втікача, Пліній Молодший

сучасники Вегеція вже не мали тих прекрасних мап, що були в розпорядженні римських полководців, які діяли в період розквіту римського воєнного мистецтва (від кінця III ст. до нової ери по початок III ст. нової ери). Але ці слова Вегеція водночас є незаперечним свідомством того, що свого часу римські полководці мали такі карти в своєму розпорядженні.

визнав за потрібне відправити його до Рима, повідомивши про це самого імператора Траяна: «Я вирішив відправити його тобі, але дещо затримався, розшукуючи гему із зображенням Пакора в усьому вбранні, яку, за словами Каллідрома, у нього вкрали. Я хотів, якби вона знайшлася, надіслати її разом з ним, як я послав шматочок металу, що його він, каже, виніс з парфянських копалень. Я запечатав його своїм перснем із зображенням четвірки коней» (*Plini. Junior. «Epist.» 74. 2–3*).

Зверніть увагу, що про якийсь шматочок металу, здобутий з парфянських копалень, намісник провінції негайно доповів імператорові. Навіть більше, цей шматочок металу було доставлено до Рима, упаковано і опечатано як найважливіший секретний документ особистою печаткою намісника. Та й той факт, що зумівши поцупити у парфян гему із зображенням царя Пакора — річ явно цінну, — Каллідром не забув прихопити і зразок руди з парфянських копалень, причому зберігав його ще ретельніше, ніж дорогоцінну гему, теж свідчить про багато що. Будучи при дворі Пакора, Каллідром, безумовно, знав про те, що між Римом і Парфією назріває війна, і вочевидь розраховував, що прихований шматочок металу стане в пригоді. З цього можна зробити висновок, що навіть простолюдинам, на кшталт Каллідрома, було добре відомо про те, що римляни щедро платили за будь-які доставлені відомості про військовий потенціал супротивника, зокрема й за відомості про родовища корисних копалин, що є у супротивника.

Картографія вважалася в Римі справою дуже важливою, відповідальною і почесною, тому складанням мап керували іноді представники найзнатніших римських сімейств. Одним із найвищих досягнень римської картографії стала створена в кінці I ст. до нової ери за наказом Марка Віпсанія Агріппи, зятя і співправителя імператора Октавіана Августа, географічна карта всієї відомої на той час римлянам частини сучасного світу. Ця мапа викликала захоплення сучасників. Октавіан Август, високо оцінивши виконану Агріппою роботу, наказав помістити його карту в спеціальному портику (портику Віпсанія) на Марсовому полі. На жаль, карта Агріппи не збереглася, але збереглися фрагменти географічного коментаря, створеного Агріппою для цієї мапи, де, крім інших відомостей, повідомлялися, зокрема, й дані про кордони і відстані між найважливішими пунктами. Коментарі Агріппи використовували у своїх географічних працях Страбон і Пліній Старший.

З величезної кількості мап, що були колись у Римі, уціліла лише крихітна частина. Однак дещо все ж таки збереглося. Особливо цінною із збережених витворів римських картографів, безумовно, є знаменита **карта Певтінгера** — копія римської мапи, зроблена в XII чи XIII столітті за наказом одного із середньовічних правителів Германії і названа за його іменем. Карта Певтінгера свідчить про дуже високий рівень римської картографії, рівень, що його європейська картографія знову зуміла досягти і перевершити лише до XV–XVI ст.

Античні картографи працювали з простими вимірювальними приладами, але досягали вражаючих за точністю результатів.

Давньоримські мапи, що збереглися, та їхні фрагменти, а також коментарі до цих мап показують, що римляни досить точно знали свої володіння і те, що було поблизу їхніх кордонів. Римські мапи загалом правильно зображали береги Середземного моря, західну частину Європи, Британію та Ірландію, північну частину Африки і прилеглу до Середземного і Чорного морів частину Азії, проте все, що лежало далеко від володінь Риму, римлян цікавило мало. Вони були прагматиками і цікавилися насамперед тим, що могло стати в пригоді на практиці.

Для попереднього вивчення місцевості римляни використовували не тільки карти, а й описові твори античних географів, при цьому велику популярність у Римі мали твори не тільки латинських, а й грецьких авторів.

Із грецьких авторів найцікавішими є географічні описи в працях таких видатних істориків, як Діодор Сицилійський і Полібій, а також географічні твори Арріана, Павсанія і Птолемея. Велике значення мали, на жаль, не збережені до наших днів роботи Посидонія, який зумів уже тоді правильно обчислити розміри земної кулі та розрахувати орбіти всіх відомих на той час планет Сонячної системи. Лекції Посидонія в Римі неодноразово відвідував Цицерон, якого особливо захоплював створений Посидонієм «планетарій, окремі обороти якого проводять стосовно Сонця, Місяця і блукаючих зірок* те саме, що відбувається на небі в окремі дні і ночі» (*Cicero. «De natura deorum». II. 88*), а прославлений римський полководець Гней Помпей Великий

* Римляни називали планети Сатурн, Юпітер, Марс, Венеру і Меркурій «блукаючими зірками», оскільки помітили, що, на відміну від звичайних зірок, планети постійно міняють своє положення на небосхилі.

двічі відвідував Посидонія на острові Родос, де той провів останні роки свого життя. Одначе справжньою перлиною античної географічної літератури стала «Географія» Страбона, де було викладено всі основні географічні теорії, що існували до I ст. нової ери, та було дано опис практично всіх земель, що входили до Римської імперії або межували з нею.

Із латинських авторів найбільш цікавими є «Хорографія» Помпонія Мели і, звісно ж, праця «Про місцеперебування та походження германців» Корнелія Тацита. На жаль, не збереглися фундаментальні географічні твори Плінія Старшого і Плінія Молодшого, як і праці з географії Марка Туллія Цицерона, що відомий нам тепер лише як видатний римський державний діяч і оратор, але забутий як географ.

Насамкінець можна сказати, що передовсім саме практицизмом римлян пояснюється те, що вони ніколи не робили спроб обігнути Африку або допливти до Америки. Римляни чудово знали, що Земля — куля; окремі античні вчені, зокрема Ератосфен, навіть обчислили досить точно діаметр Землі. Ератосфен був греком. Народився він 276 року до нової ери в Кірені, а працював велику частину свого життя в Атенах і Александрії, де завідував знаменитою Александрійською бібліотекою, та римляни були чудово ознайомлені з його працями. Кращі кораблі римлян за своєю вантажністю і мореплавними властивостями значно перевершували не тільки дракари вікінгів, що зуміли допливти до Ісландії та Гренландії, а й каравели Колумба — для спорудження пам'ятників у Римі римляни примудрялися доставляти туди з далекого Єгипту кам'яні моноліти вагою більш ніж 350 тонн, що навіть у наш час зробити не так просто. Що ж заважало римлянам відправити експедиції до Америки? Що заважало їм обігнути Африку або хоча б допливти до берегів Західної Африки за пустелею Сахара? Чому римські кораблі ніколи не робили спроб проплисти навіть навколо Ютландії в Балтійське море?

Спроби пояснити це недостатнім рівнем розвитку кораблебудування щонайменше наївні.

Відповідь слід шукати зовсім не в рівні розвитку географії та кораблебудування, а, як не дивно, в змінах римської моралі і традицій, що сталися у Римі в I столітті до нової ери, змінах, що призвели до різкого падіння народжуваності.

У період імперії ця проблема стала однією з основних для правителів Риму. Римські імператори, починаючи з Октавіана Августа, ухвалю-

вали укази про заохочення шлюбів і заохочення тих, хто матиме троє та більше дітей. Римські письменники, такі як Светоній Транквілл, Корнелій Тацит, Пліній Молодший і багато інших, таврували занепад моралі і вихваляли часи, коли сім'ї римлян були багатодітними. Та становище не мінялося — римляни вважали за краще або мати одну дитину, щонайбільше дві, або зовсім не мати дітей. Імперії вже не вистачало робочих рук. У цих умовах імператорам доводилося думати не про те, як відкрити й підкорити нові землі, а про те, як набрати достатньо солдатів в армію. Імператорам Риму довелося відмовитися навіть від остаточного завоювання Британії, де залишався лише невеликий клаптик нескореної землі, висадитися ж в Ірландії або заснувати свої міста-колонії на берегах Балтійського моря римляни вже навіть не намагалися. Чи могли вони, не маючи сил утримувати завойоване, думати про плавання через океан до невідомих земель? Мабуть, саме це і лише це відстрочило на тисячу з лишком років і відкриття Америки, і багато інших великих географічних відкриттів.

Розділ IV

Давньоримський «спецназ»

IV

- 210 | 1. Поява в Римі гладіаторських ігор
і зростання їхньої популярності
- 212 | 2. Гладіатори стають «спецназом» римської знаті
- 219 | 3. Гладіатори в період громадянських війн
- 243 | 4. Бойове застосування гладіаторів у період імперії

Результат війни не завжди вирішувався самими тільки битвами. Іноді захоплення «язика» або знищення під час вилазки ворожого полководця могли змінити весь хід воєнної кампанії. Не дивно, що для найзухваліших нападів, де була потрібна не стільки кількість солдатів, скільки їхні вміння володіти зброєю та відвага, всі народи завжди привертали найуміліших і найхоробріших своїх воїнів. Так було і за часів Стародавнього Риму, але якщо супротивники римлян просто вибирали для цього кращик з тих, хто у них був, то римляни стали першими, хто почав створювати для цього спеціально навчені групи. Римських воїнів довго й наполегливо тренували на опудалах і з навчальною зброєю, влаштовували вишколи, навчали бігати і плавати в озброєнні. Не дивно, що навіть в загалі своєму римські воїни були підготовлені краще, ніж воїни їхніх супротивників, що навчалися, зазвичай, лише в ході самих війн, а тому знали лише найпростіші способи володіння зброєю. Утім, аж до II ст. до нової ери і римські полководці могли залучати для таких операцій лише своїх солдатів, нехай досвідчених ветеранів, нехай кращик з кращик, але все-таки звичайних солдатів. А в II ст. до нової ери у римської знаті з'явилася можливість залучати для спецоперацій бійців, які перевершували своєю підготовкою навіть досвідчених армійських ветеранів. Цим давньоримським «спецназом» стали гладіатори.

1. Поява в Римі гладіаторських ігор і зростання їхньої популярності

Гладіатори — винахід не римський. Римляни перейняли звичай влаштувати гладіаторські бої від етрусків, у містах яких гладіаторські бої влаштовувалися ще з VI ст. до нової ери. Подібні бої були частиною етрусських релігійних церемоній на честь полеглих або померлих воїнів.

Як повідомляв Тіт Лівій, **вперше в Римі гладіаторський бій влаштував 264 року до нової ери** Децим Юній Брут на згадку про свого загиблого батька. Тоді між собою билися три пари гладіаторів. Почин припав до вподоби, і відтоді гладіаторські бої влаштовувалися у Римі дедалі частіше. Спершу це робилося в основному на поминаннях знатних осіб — гладіаторські бої стали проводитися перед поминальними іграми, де римляни демонстрували свої силу і спритність на вшанування предків. У той час це були суто приватні вистави. Як гладіатори зазвичай билися примушувані до цього полонені або спеціально навчені раби. Як і в етрусків, у Римі гладіаторів почали готувати власники гладіаторських шкіл — ланісти, які нерідко самі до цього були гладіаторами. Ланісти купували рабів, а потім навчали їх способам гладіаторського бою і продавали або орендували для виступів тим, хто вирішив влаштувати виставу.

Іноді в гладіатори наймалися за гроші і вільні громадяни, яких штовхала до цього бідність. Утім, іноді на арену виходили і не з примусу. **205 року до нової ери** під час другої Пунічної війни римський полководець Публій Корнелій Сципій Старший, прозваний згодом «Африканський», розбивши карфагенян в Іспанії, влаштував у Новому Карфагені (сучасне місто Картахена) гладіаторські ігри на честь загиблих у бою там же, в Іспанії, семи роками раніше своїх батька і дядька. За словами Тіта Лівія, на цих іграх, де, крім римлян, зібралася вся місцева знать, «гладіатори були не такі, яких зазвичай набирають ланісти: не куплені на ринку раби і не ті вільні, що торгують своєю кров'ю. Вступали в поєдинок за власним бажанням, і плата тут не належала. Одних послали царі — явити взірець доблесті, властивої їхньому племені; інші викликалися самі з прихильності до вождя; третіх ревності чи протиборство спонукали викликати суперника або не відмовитися від виклику. Ті, хто не міг або не хотів мирно покінчити спірну справу, умовлялися вирішити її мечем: переможець отримає те, про що сперечалися» (*T. Liv. XXVIII. 21. 2–10*).

Поступово гладіаторські ігри ставали частими і ефектними видовищами. На похоронних гладіаторських іграх на честь Марка Валерія Левіна, що відбулися 200 року до нової ери, 25 пар гладіаторів билися протягом чотирьох днів. 183 року до нової ери на похованні Публія Ліцинія на арену вишли вже 60 пар гладіаторів, а 174 року до нової ери відбулося відразу декілька гладіаторських ігор, причому в найбільших з них, влаштованих Тітом Фламінієм на честь його померлого батька, взяли участь 36 пар, які билися три дні.

Раніше найбільш популярною розвагою римлян були театральні видовища. Вони залишилися однією з улюблених розваг римлян і після того, як ті познайомилися з гладіаторськими боями, але тепер явно поступалися їм у популярності. Так, за свідченням відомого тоді римського комедіографа Публія Теренція Аффа, 160 року до нової ери довелося терміново перервати вже розпочатий показ його комедії «Свекруха», тому що хтось пустив чутку, що саме в цей час почнеться бій гладіаторів на честь поминання померлого тоді полководця Луція Емілія Павла, завойовника Македонії, і публіка кинулася з театру, поспішаючи потрапити на ігри.

105 року до нової ери обидва тодішні консули Публій Рутілій Руф і Гней Маллій Максим, вищі магістрати республіки, вперше офіційно влаштували гладіаторські ігри для народу незалежно від заупокійного культу — **гладіаторські ігри отримали визнання держави, і якщо до цього ігри влаштовувалися просто від випадку до випадку за бажанням яких-небудь достатньо багатих римлян у пам'ять їхніх предків, то відтепер їх проведення, причому регулярно, стало обов'язком відповідних посадовців.** Незабаром устрій гладіаторських ігор став обов'язком не тільки магістратів у Римі, а й магістратів інших римських міст, що мали статус муніципіїв.

Міські магістрати організовували гладіаторські ігри для громадян безкоштовно, але разом із магістрами (посадовцями) право влаштувати гладіаторські бої зберегли і приватні особи. Дехто з приватних осіб організовували їх безкоштовно для того, щоб домогтися в народі популярності, але були й такі, які, навпаки, організовували гладіаторські бої спеціально для того, щоб заробити на цьому видовищі.

Рим у той час вів часті війни. Поневолювалися цілі народи. Рабів були багато і вони були дешеві. Кров гладіаторів лилася рікою.

Дивитися на поєдинки ненавчених людей ніхто б не став — гладіатори мали битися і вмирати красиво, і вони це робили. Аби

привернути публіку, влаштовувачі видовищ випускали гладіаторів з найрізноманітнішим озброєнням — від схожого на озброєння звичайного легіонера, до найекзотичнішого. Не всі бої закінчувалися зі смертельним результатом. Якщо рана переможеного не була смертельною, його долю вирішували глядачі, проте на їхню прихильність міг розраховувати лише той, хто бився щосили і показував вершину майстерності. Готували гладіаторів нерідко декілька років, загинути ж вони могли вже в першому своєму бою. Шляху назад у гладіаторів не було, зате, ефектно перемігши в декількох поєдинках, вони могли сподіватися на дарування їм свободи і нагороди.

Гладіатори билися так, що навіть колишні солдати бачили, що на їхньому місці не змогли би битися краще. Деякі з гладіаторів спробували битись і перемагати по кілька десятків разів. Такі гладіатори, навіть якщо вони і були спочатку рабами, ставали кумирами натовпу, отримували свободу, але нерідко, як і раніше, виходили на арену, щоправда вже за чималу винагороду.

Дії гладіаторів викликали у римлян захоплення. Різні гладіаторські школи, що змагалися між собою, винаходили нові й нові способи бою. Вчителі гладіаторських шкіл настільки майстерно володіли зброєю, що на це звернули нарешті свою увагу і римські військовики. Того ж 105 року до нової ери, коли вперше були влаштовані гладіаторські ігри за державний рахунок, один із тодішніх консулів Публій Рутілій Руф залучив наставників з гладіаторської школи якогось Гая Аврелія Скавра до навчання солдатів своїх легіонів. **Відтоді ніхто з римлян уже не сумнівався в тому, що і навички, і безстрашність гладіаторів можна ефективно застосовувати не тільки на арені, а й у військовій справі.**

2. Гладіатори стають «спецназом» римської знаті

І ст. до нової ери було для Риму ст.м найгострішої боротьби за владу. Причому, якщо раніше ця боротьба в Римській республіці велася в основному шляхом словесних баталій та інтриг у сенаті, то тепер різні угруповання римської знаті дедалі частіше почали застосовувати силу. У 91–88 роках до нової ери Італію стрясла Союзницька війна — повстання проти Риму більшості італійських громад, що вимагали собі рівних прав із римлянами. Рим переміг в цій війні лише завдяки

значному розширенню прав італіків. Потім у Римі розгорілася жорстока громадянська війна між прихильниками Гая Марія і Корнелія Сулли, під час якої місто кілька разів переходило з рук в руки. За словами Евтропія, в цих двох «найзлочасніших» війнах, Союзницькій і громадянській, «загинуло більш ніж 150 тисяч осіб, 24 консуляри, 7 преторів, 60 еділів і приблизно 200 сенаторів» (*Eutr. V. 9. 2*).

Диктатура Сулли, який переміг 81 року до нової ери, була недовгою. Тяжкохворий, він уже 79 року до нової ери склав із себе диктаторські повноваження. Утім, республіка тепер була не такою, як раніше. Приклад того, як слід захоплювати владу, було показано. Змови слідували одна за одною, а перед застосуванням зброї зупинялися щораз менше. Навіть таємна установа 60 року до нової ери Гнеєм Помпеем Великим, Гаєм Юлієм Цезарем і Марком Ліцинієм Крассом першого тріумвірату не припинила боротьби за владу, лише на деякий час забезпечивши дещо більшу стійкість політичної системи. Тріумвіри негласно переділили управління провінціями, але мріяли про більше, уважно стежили за своїми конкурентами, а перетягнути важелі управління на свою користь намагалися призначенням на потрібні посади своїх ставлеників. За будь-яку вигідну посаду в Римі точилася відчайдушна гризня.

Кожен знатний римлянин просто вимушений був мати особисту охорону. І раніше, в куди спокійніші часи, знатного римлянина завжди супроводжували на прогулянці в місті, чи в будь-якій подорожі власні раби, а в разі потреби, й клієнти. Утім, раніше це було швидше справою престижу, ніж безпеки. Тепер же важливо стало не тільки постійно мати біля себе досить багато рабів і клієнтів, показуючи свою вагомість і значність, а й долучати до свого почту достатню кількість таких людей, які вміли би відмінно володіти зброєю. А хто міг володіти зброєю краще, ніж гладіатор?

Повстання рабів, що відбулося в **73–71 роках до нової ери** в Італії, під керівництвом гладіатора Спартака, якому кілька разів вдавалося громити римські війська, лише збільшило славу гладіаторів. З повсталими римляни врешті-решт розправилися, причому найжорстокішим чином. Але саме в той період римська знать почала набирати собі власні загони гладіаторів, призначених не стільки для арени, скільки для того, щоб бути охоронцями. Слово «гладіатор» було в той час у Римі словом лайливим — синонімом слів «бандит», «по-

кидьок», «убивця». Проте, називаючи так цих готових на все людей, римська знать від їхніх послуг не відмовлялася. Гладіатор, тим паче хороший гладіатор, коштував набагато дорожче за звичайного раба, і дозволити собі тримати власний загін гладіаторів могли тільки найбагатші римляни. Але ж саме вони і боролися за владу. У свої загани вони брали не тільки гладіаторів-рабів; іноді запрошували за велику плату прославлених вільних гладіаторів. **За нагоди гладіатори могли не тільки захистити свого господаря, а й напасти на його ворогів, а це їм також подеколи доручалося.**

2.1. Вбивство Публія Клодія

Одними з тих, хто боровся за владу в середині I ст. до нової ери, були Тіт Анній Мілон і Публій Клодій, причому обидва відчайдушно ворогували між собою і в кожного було чимало впливових прибічників. Мілонові протегував Гней Помпей Великий, а за діями Публія Клодія багато хто вбачав інтереси Гая Юлія Цезаря.

Конфлікт між Клодієм і Мілоном і тому, чим цей конфлікт завершився, приділив немало уваги у своїх «Громадянських війнах» видатний античний історик Аппіан (*Appian. «В. С.» II. 14–16. 20–22*). Збереглася також промова «На захист Тіта Аннея Мілона» знаменитого римського оратора Марка Туллія Цицерона, який виступав захисником Тіта Аннея Мілона на процесі з приводу загибелі Публія Клодія. Проте, будучи заклятим супротивником Публія Клодія і не приховуючи своєї радості з приводу цього вбивства, Цицерон приділяв більше уваги не деталям справи, а тому, щоб дискредитувати попередню діяльність Публія Клодія і морально виправдати дії Тіта Аннея Мілона. Через це промова Цицерона страждає на явну упередженість і дає історикам значно більше уявлень радше про ораторське мистецтво римських судових промовців, ніж про обставини вбивства, а тому не може бути основним джерелом для охочого дістатися до істини дослідника. Найдетальніше ж про деталі замаху на Публія Клодія розповідає Квінт Асконій Педіан, який написав передмову до промови Цицерона «На захист Тіта Аннея Мілона». Версії Аппіана і Квінта Асконія Педіана в принципі не розходяться, але краще буде розібратися в подіях, опираючись на розповідь Квінта Асконія Педіана. Ні Аппіан, ні Асконій Педіан не були очевидцями подій. Але Аппіан описував ті події з чужих слів через півтори з лишком сотні років після того, що трапилося, а Асконій Педіан, котрий наро-

дився 9 року до нової ери і помер 76 року нової ери, мав можливість спілкуватися з деякими людьми похилого віку — очевидцями подій, а крім того, користувався для складання своєї передмови актами римського сенату.

Мілон і Клодій ворогували декілька років. Почалася ця ворожнеча ще 57 року до нової ери, і вже тоді в Римі сталося кілька сутичок між прихильниками Клодія і Мілона, але апогеєм конфронтація між ними досягла на початку 52 року до нової ери. Мілон тоді домагався обрання себе консулом, а Клодій — обрання претором і чудово розумів, що, ставши консулом, Мілон постарается урізати його преторські можливості як тільки зможе. Саме через їхнє суперництво коміції з вибору консулів відкладалися протягом довгого часу і не були проведені в кінці попереднього року, як це належало зробити відповідно до закону. Йшла вже друга половина січня, а в Римі ще не було обрано ні нових консулів, ні нових преторів.

Передвиборча кампанія в Римі була справою вельми обтяжливою, особливо для кандидатів на вищу посаду консула, і Мілон, який домагався цієї посади, намагаючись догодити народові, витратив величезні кошти на безплатні роздавання, влаштування театральних видовищ і гладіаторських боїв. Гаяння з виборами загрожувало йому розоренням. Супротивники ж Мілона, навпаки, всіма силами прагнули відтягти дату виборів. Причому в цей час, мабуть, розладналися стосунки Мілона, який ставав дуже могутнім і почав грати власну гру, з Гнеєм Помпеем, тому прихильники Помпея, хоч і не підтримуючи Клодія, теж вирішили зачекати з виборами. Ситуація загострилася до краю.

І ось **19 січня 52 року до нової ери** («за тринадцять днів до лютневих календ») Мілон, як писав К.А.Педіан, «виїхав у муніципій Ланувій*», звідки був родом і де був тоді диктатором, для обрання фламін**», яке було призначено наступного дня.

* Ланувій — місто в Лації, на Альбанській горі, на південний схід від Рима.

** Фламін — почесна жрецька посада, звичайно довічна. Для організації та проведення виборів нового фламін в місті належало призначати диктатора. Однак повноваження цього диктатора стосувалися лише організації та проведення виборів у цьому конкретному місті й нічого більшого, тому такого диктатора не слід плутати з диктатором, який призначався римським сенатом для управління державою і володів верховною владою над усією країною.

Приблизно о дев'ятій годині дещо далі Бовілл*, поблизу того місця, де містилося святилище Доброї Богині, з ним зустрівся Публій Клодій, який повертався з Аріції. Річ у тім, що він проголошував промову перед декуріонами Аріції. Клодій їхав верхи; за ним, за тодішнім звичаєм подорожан, слідувало близько тридцяти рабів в легкому обладунку, озброєних мечами. Крім того, разом із Клодієм було троє супутників, один з яких, Гай Кавсиній Схола, був римським вершником, а двоє інших, Публій Помпоній і Гай Клодій, — відомими людьми з плебсу. Мілон їхав на возі з дружиною Фавстою, дочкою диктатора Луція Сулли, і зі своїм близьким другом Марком Фуфієм. За ним слідував великий натовп рабів, серед яких були також і гладіатори, а серед них двоє відомих, Евдам і Біррія. Саме вони, йдучи поволі в останньому ряду, і затіяли сварку з рабами Публія Клодія. Коли Клодій з погрозами обернувся на цей шум, Біррія пронизав йому плече списом» (*Asc. Pedianus. «Pro T. A. Milo». 3–5*). Спочатку рабам Клодія вдалося врятувати свого пана: «пораненого Клодія віднесли до найближчої харчівні в бовіллському окрузі» (*Asc. Pedianus. «Pro T. A. Milo». 5*). Проте такий результат явно не влаштував Мілона. «Дізнавшись, що Клодія поранено, Мілон, розуміючи, що він буде в іще небезпечнішому становищі, якщо Клодій залишиться живий, і розраховуючи отримати задоволення від його вбивства, навіть якщо йому самому доведеться бути покараним, звелів витягти Клодія з харчівні. Лідером його рабів був Марк Савфей. Клодія виволокли і добили, завдавши йому безліч ран. Тіло його залишили на дорозі, оскільки його раби або були убиті раніше, або ховалися, важко поранені» (*Asc. Pedianus. «Pro T. A. Milo». 6*).

Легкість, з якою Мілон спромігся розправитися з Клодієм, пояснювалася тим, що він зумів запопасти Клодія зненацька, і тоді як у Клодія було всього близько тридцяти озброєних рабів, Мілон був тоді «у супроводі більш ніж трьохсот озброєних рабів». На цьому Мілон не заспокоївся, а «знаючи, що в маєтку в Альбі є маленький син Клодія, з'явився в садибу, а оскільки хлопчика завчасно заховали, то Мілон став допитувати раба Галікора, у якого відрубували один член за іншим». Незважаючи на тортури, ніхто з рабів не виказав сина господаря. Тоді розлючений Мілон, так і не знайшовши хлопчика,

* Бовілли — місто в Лації, розташоване на Аппієвій дорозі, між Римом і Ланувієм.

«наказав зарізати управителя і двох рабів» (*Asc. Pedianus. «Pro T. A. Milo». 12*).

Публій Клодій був не простим римлянином, а одним з найзнатніших і найвпливовіших. Сенатор Секст Тедій, який повертався зі свого маєтку до Рима, побачивши убитого, наказав покласти його і доставити в місто на своїх ношах. Наступного дня на світанку на римському Форумі зібрався численний натовп прихильників Клодія, побуджуваний його вдовою Фульвією, яка вимагала помсти і справедливості. Зшаленівши, вони внесли тіло Клодія до курії, де зазвичай відбувалися засідання сенату, і влаштували його спалення прямо в курії, використавши для похоронного вогнища лави, столи і книги писарів. Від такого шаленства згоріла і сама курія, а декілька довколишніх будинків лише дивом пощастило врятувати від вогню. Натовп намагався атакувати будинок Мілона, але був відігнаний стрілами.

Мілонові все це було тільки на руку. За словами К. А. Педіана, «підпал курії викликав серед громадян набагато більше обурення, ніж те, яке було викликане вбивством Клодія. Тому Мілон, який, як гадали, добровільно відправився у вигнання, тієї ночі, коли курію було підпалено, повернувся до Рима, підбадьорений тим, що його супротивники накликали на себе ненависть, і з такою ж наполегливістю почав домагатися консульства. Він відкрито роздав трибам по тисячі асів** на кожного громадянина. За декілька днів народний трибун Марк Целій скликав для нього зібрання і навіть сам виступив перед народом на його користь. Обидва вони казали, що Клодій влаштував Мілонові засідку» (*Asc. Pedianus. «Pro T. A. Milo». 9*).

Якби Мілон наказав убити когось менш відомого, ніж Публій Клодій, і якби не посварився перед цим із могутнім Гнеєм Помпеєм, те вбивство, очевидно, минулося б йому. Однак тут Мілон явно зарвався; «після того як Помпей з надзвичайною швидкістю забезпечив

** Мідним асом, спочатку як ваговою одиницею, а потім як монетою, римляни користувалися протягом декількох сторіч. Проте вартість римського аса час від часу мінялася. В описуваний час 10 асів дорівнювали одному денарієві — високопробній срібній монеті вагою близько 4 грамів. Отож, 1000 асів коштували у той час стільки ж, скільки 400 грамів високопробного срібла. Ця сума була більшою, ніж звичайна тодішня платня римського легіонера за три місяці служби. (Згодом, 43 року до нової ери, співвідношення аса і денарія було змінено, і 1 денарій став дорівнювати 16 асам.)

захист» (*Asc. Pedianus. «Pro T. A. Milo». 10*), двоє племінників Клодія зажадали суду над Мілоном і домоглися свого. У Мілона знайшлося чимало захисників, серед яких були і знаменитий оратор Цицерон, і видатні сенатори Марк Марцелл, Марк Калідій, Марк Катон, Фавст Сулла, але супротивники у нього теж були люди значні, а справа була дуже вже очевидною, щоб її зам'яти. Мілона засудили до вигнання — максимального у той час покарання для знатного римлянина. З мрією про консульство йому довелося розпрощатися — «унаслідок величезних боргів його майно надійшло в продаж за одну двадцять четверту частину своєї вартості» (*Asc. Pedianus. «Pro T. A. Milo». 33*).

Утім, що надзвичайно цікаво і важливо в цій справі, так це те, що гладіаторів і рабів Мілона, які вчинили різанину, взагалі не було покарано. Марка Савфея, який керував штурмом харчівні, до суду, щоправда, притягли, але суд його виправдав. А крім того, Мілон наступного дня після вбивства Клодія дарував свободу дванадцяти своїм рабам, «які особливо постаралися» (*Asc. Pedianus. «Pro T. A. Milo». 12*). Цих рабів, котрі стали вільновідпущениками, і зовсім ніхто не став переслідувати.

Ситуація, коли кожен міг тримати у себе особистий загін гладіаторів, була вигідною дуже багатьом сенаторам, щоби хтось зажадав це заборонити. Звісно, сенатори обурилися, коли було убито одного з них, але сама присутність подібних загонів їх не бентежила, — адже такі ж загони були й у багатьох із них самих.

Сучасному читачеві може видатися дивним те, що допускалися такі безлади. Здавалося б, кому з можновладців потрібні були пожежі й побоїща в центрі Рима? Чітка і однозначна відповідь на це є у Аппіана, який стисло і ясно виклав справжню причину неповороткості властей: «Помпей свідомо допускав такий безлад, щоб відчувалася необхідність призначення диктатора. Серед багатьох ходили балачки про те, що єдиним порятунком від теперішніх лих була б монархічна влада; що потрібно обрати людину сильну і водночас милостиву; вказували на Помпея, який мав у своєму розпорядженні достатньо війська, як здається, любив народ і поважав сенат, був стриманий у житті і розсудливий, досяжний для прохань, — було неважливо, чи такий він, чи тільки таким здавався. Помпей на словах сердився з приводу всіх цих припущень, насправді ж таємно все робив для їх здійснення і навмисне допускав безлад і анархію в державному управлінні» (*Appian. «B. C.». II. 20*). Гладіатори ж тут були тільки виконавцями чужої волі, але виконавцями відмінними і такими, що

не міркують, та ще й такими, яких можна було звинуватити в тому, що вони діяли з власної ініціативи через свою природну дикість, розбещеність і зіпсованість.

3. Гладіатори в період громадянських війн

Створений таємною угодою 60 року до нової ери Гаєм Юлієм Цезарем, Гнеєм Помпеєм Великим і Марком Ліцинієм Крассом тріумвірат лише на деякий час стабілізував становище республіки. До певного часу суперництво Помпея і Цезаря врівноважувалося Крассом, а також тим, що Помпей одружився з єдиною дочкою Цезаря Юлією, а Цезар — з родичкою Гнея Помпея Помпесєю. Проте невдовзі Цезар розлучився з Помпесєю, викривши її в подружній зраді, згодом — 54 року до нової ери від невдалих пологів померла Юлія, обірвавши родинні зв'язки між Цезарем і Помпеєм, а 53 року до нової ери в битві з парфянами під Каррами загинув Марк Ліциній Красс. Із загибеллю Красса негласний тріумвірат фактично розпався, а між Цезарем і Помпеєм розгорілася запекла боротьба, в якій використовувалися всі можливі засоби, зокрема й гладіатори.

Гладіатори використовувалися передовсім для пишних видовищ, організатори яких прагнули догодити народові й підняти цим самим свій авторитет. Точно так само, як і з другої половини ХХ ст. багато сучасних політиків намагалися привернути до себе виборців організацією безкоштовних концертів популярних поп-зірок, римські політики привертали до себе громадян організацією безкоштовних театральних видовищ, перегонів і, звичайно ж, гладіаторських боїв, але римські магнати тримали власні загони гладіаторів ще й тому, що їх принагідно можна було використовувати і для інших цілей.

Велику увагу гладіаторам приділяв Гай Юлій Цезар. У Капуї йому належала гладіаторська школа, причому одна з кращих. Одного разу, будучи консулом*, Цезар, як писав Светоній Транквілл, влаштував гладіаторський бій, «але вивів менше пар бійців, ніж намірявся: зібрана гурба бійців нагнала на його супротивників такий страх, що особливим указом було заборонено хоч би кому тримати в Римі більше певної кількості гладіаторів» (*Sueton. «Julius». 10. 2*). Утім,

* Це сталося за консульства Гая Юлія Цезаря і Марка Кальпурнія Бібула — 59 року до нової ери.

хоча римський сенат і починав розуміти, що присутність у вельмож великих особистих загонів гладіаторів стає небезпечною для самого існування республіки, заборона ця протрималася недовго.

Цезар іще кілька разів влаштовував для народу пишні гладіаторські ігри, і ці вистави ставали більш грандіозними зі зростанням його могутності. Прекрасні ігри були влаштовані ним на згадку про померлу під час пологів дочку, гладіаторськими іграми було відзначено деякі з його тріумфів. Проте в планах Цезаря гладіатори повинні були служити не тільки засобом розваги натовпу. Як писав про Цезаря все той же римський історик Светоній Транквілл, «знаменитих гладіаторів, котрі в якій-небудь сутичці накликали немилість глядачів, він велів відбивати силою і зберігати для себе. Молодих бійців він віддавав навчитися не в школи і не до ланістів, а в домівки римських вершників і навіть сенаторів, які добре володіли зброєю; з листів видно, як наполегливо просив він стежити за навчанням кожного і особисто керувати їхніми заняттями» (*Sueton. «Julius». 26. 3*).

Навіщо могутньому правителеві треба було, дратуючи народ, рятувати від смерті якихось гладіаторів, які від початку призначалися для того, щоби привселюдно розлучитися з життям? Навіщо деяких з молодих гладіаторів Цезар відокремлював від інших і виявляв такий великий інтерес саме до їхнього навчання? Про причини цього ми можемо тільки здогадуватися, але навряд чи це пояснювалося надмірним людинолюбством і сентиментальністю. Вірогіднішою причиною здається те, що врятовані від вірної смерті досвідчені бійці готові були на все, аби віддячити своєму патрону. Виховані особливим чином молоді гладіатори обожнювали свого покровителя і готові були битися за нього не тільки на арені, а перебування в будинках знатних сімейств давало їм можливість не стільки набратися досвіду у володінні зброєю — цьому їх чудово навчали і в гладіаторських школах, скільки ознайомлюватися з тим, як живуть знатні римляни, навчатися правильним манерам поведінки. Надалі такого гладіатора або групу гладіаторів можна було під виглядом купців або мандрівників послати в якусь із провінцій для таємного усунення небажаного опального представника знаті. Історичних свідоцтв про те, що Цезар застосовував своїх гладіаторів для таких цілей, не збереглося, і це всього лише версія. Але так могло бути, а ніяких свідоцтв могло не зберегтися хоч би з тієї причини, що, по-перше, подібні місії були надійно засекречені, а по-друге, тому, що їх виконавців можна було

потім легко знищити і способом звичайного вбивства, яке ніхто не став би розслідувати, а можна було й ще простіше — виставивши гладіатора на іграх проти достеменно сильнішого супротивника. Велике розмаїття видів гладіаторської зброї завжди дозволяло, за бажання, вибрати таке поєднання озброєння супротивників, за якого один із учасників сутички був би наперед приречений.

Як уже мовилося вище, достовірних свідоцтв використання гладіаторів Юлієм Цезарем для таємних операцій немає, але про один випадок загадкового вбивства, яке могло бути здійснене за його наказом, розповісти варто.

3.1. Вбивство Марка Клавдія Марцелла

Де кілька сторіч одним із найбагатших і найвпливовіших патриціанських родів Риму був рід Марцеллів. Його представники неодноразово обиралися преторами і консулами, управляли найважливішими провінціями. У боротьбі за владу між Гаєм Юлієм Цезарем і Гнеєм Помпеем родина Марцеллів вирішила стати на сторону Помпея, причому одним з найпалкіших прихильників Помпея став Марк Клавдій Марцелл, обраний за підтримки Помпея консулом 51 року до нової ери. Підтримка Помпея забезпечила обрання консулів із сімейства Марцелла і на наступні два роки (50 і 49 роки до нової ери).

Роблячи ставку на Помпея, Марк Клавдій Марцелл докладав усіх зусиль для того, щоб нашкодити Цезареві. Як писав Аппіан, «Цезар зазнав у Верхній Італії місто Новумкомум, дарувавши йому латинське право; той з його жителів, хто протягом року обіймав вищу посаду*, став римським громадянином — таке значення латинського права. Марцелл, з метою образити Цезаря, наказав відшмагати різками одного з новумкомців, який обіймав у себе міський магістрат і тому вважався римським громадянином, чого не можна було вчинити з особою, яка володіла правами римського громадянства**». Марцелл за своїм запалом відкрив свою думку: удари служать ознакою негромадянства. Тому він наказав відшмагати цю людину і рубці від ударів показати Цезареві. Зухвалість Марцелла дійшла до того, що він пропонував до закінчення терміну надіслати Цезареві наступників за намісництвом.

* Мається на увазі заняття вищих посад у міській раді.

** Це відбулося 51 року до нової ери, коли Марк Клавдій Марцелл був консулом, а відповідно володів вищою виконавчою владою.

Проте Помпей завадив цьому під тим лицемірним приводом, що, оскільки тому залишився короткий термін, не слід ображати такого видатного мужа, як Цезар, який приніс стільки користі вітчизні. Так Помпей показав, що після закінчення терміну Цезаря слід позбавити влади*» (*Appian. «В. С.» II. 26*).

Не дивно, що коли конфронтація між Цезарем і Помпеем переросла в громадянську війну, Марк Клавдій Марцелл опинився в таборі Помпея, але після того, як 6 червня 48 року до нової ери Помпей зазнав нищівної поразки в битві біля Фарсали, Марцелл не став продовжувати боротьбу, як це зробили найбільш завзяті помпеянці, котрі продовжили опір Цезареві в Африці та Іспанії, а відбув у вигнання в місто Мітілени на грецькому острові Лесбос, який перебував під владою Риму.

Члени родини Марцеллів, які менш «відзначилися» в боротьбі з Цезарем, взагалі поспішили перейти на його бік і незабаром знов опинились у фаворі.

У Римі у Марка Клавдія Марцелла залишилося чимало прихильників. Клопотали за нього і його родичі. «Тут про твоє прощення благає тривога, благають також рясні постійні сльози Гая Марцелла, твого брата, глибоко відданого тобі», — писав у вересні 46 року до нової ери в листі Марку Клавдію Марцеллу його друг Марк Туллій Цицерон (лист *CCCCLXXXVII. [Fam. IV. 7]*).

Цезар прощав багатьох вигнанців, але пробачити Марцелла не квапився — дуже вже той йому встиг допекти. Можливо, насторожувало Цезаря і те, що сам Марцелл не просив прощення. Проте й залишати Марцелла надовго в засланні було небажано. Треба було щось робити. Друзі Марцелла почали побоюватися, що Цезар ухвалить відносно нього якесь кардинальне рішення. У наступному своєму листі Марцеллу, написаному у вересні того ж 46 року до нової ери, Цицерон прямо радив йому звернутися до Цезаря з проханням про помилування, переконуючи, що «якщо величі духу було властиво не йти з молінням до переможця, то дивися, як би презирство до його ж благородства не виявилось властивим гордості», а в кінці листа

* Цезар у той час вів надзвичайно успішні війни в Галлії та приєднав до Риму величезні території. Усунути його за цих умов від намісництва було важко — сенатори мали рахуватися з думкою народу. Однак дії Марцелла готували ґрунт для того, щоб надалі відібрати у Цезаря результати його завоювань.

прямо попереджаючи, що зволікання з покаанням може коштувати Марцеллові життя. «Якщо життя там і здається тобі приємнішим, — закінчив цей лист Цицерон, — то тобі, проте, слід подумати, щоби воно не виявилось менш безпечним: для мечів свобода велика, а у віддалених місцевостях перед злочином менше зупиняються. Твій порятунок настільки непокоїть мене, що я можу порівнятися тільки з твоїм братом Марцеллом або, в усякому разі, посісти місце дуже близько до нього; твій же обов'язок — зважати на обставини і піклуватися і про свій порятунок, і про життя, і про майно» (лист *CCCCLXXXVIII. [Fam. IV. 9]*).

Того ж місяця вересня друзі Марцелла умовили родича Гая Юлія Цезаря, сенатора Луція Пізона, натякнути на важке становище вигнанця. Після цього Гай Марцелл кинувся Цезареві в ноги, благаючи пробачити свого брата, а весь сенат у повному складі встав, умовляючи Цезаря погодитися. Засудивши Марка Клавдія Марцелла за проявлену раніше, як він висловився, «лютість», Цезар сказав, що «не відмовить сенатові в його проханні щодо Марцелла, навіть незважаючи на недобрий знак» (лист Цицерона з Рима в провінцію Ахайю, Сервію Сульпіцію Руфу. *CCCCXII [Fam. IV. 4]*, написаний наприкінці вересня 46 року до нової ери). Під недобрим знаком Цезар мав на увазі, звісно ж, те, що сенат так клопочеться над долею Марка Клавдія Марцелла, його ворога. Утім, Цезар був насамперед політиком, і він побачив вигідним для себе піти на таку поступку, в усякому разі оголосити про це. Цицерон же як один із головних заступників, закріплюючи успіх, поспішив виступити в сенаті з промовою «З приводу повернення Марка Клавдія Марцелла», наперед дякуючи Цезареві за милосердя.

Якщо перед цим Марк Клавдій Марцелл два роки зволікав з покаанням, то тепер, отримавши від Цицерона два застережливі листи про небезпеку з рекомендаціями йому будь-якими способами, хай і схиливши голову, прибути до Рима, Марцелл дуже добре зрозумів, на що натякає Цицерон, і вже в жовтні 46 року до нової ери відповів йому: «Коли брат мій Гай Марцелл, який глибоко любить мене, не тільки давав мені поради, але навіть благав мене, він міг мене переконати не раніше, ніж твій лист змусив мене скористатися вашою радою» (Лист *CCCCXIII. [Fam. IV. 11]*). Відмовлятися від дарованого йому помилування Марцелл не став, але через прихід зими, що утруднила мореплавання, не поспішав покинути Мітілени.

Марцеллові здавалося, що питання вирішене, і він не поспішав. Проте, якщо Марцелл гадав, що всі небезпеки вже позаду, то Цицеронові в Римі думалось інакше і вже в січні 45 року до нової ери він відправив Маркові Марцеллу листа, кваплячи того з приїздом. «Отже, — писав Цицерон, — постарайся приїхати якомога скоріше; адже ти прийдеш, повір мені, очікуваний не тільки нами, тобто своїми, а й усіма достоту. Адже мені іноді спадає на думку деяке побоювання, що пізній від'їзд приносить тобі задоволення». Детально написати, чому необхідно поспішати до Рима, не зважаючи на погоду, Цицерон не міг — адже листа могли перехопити, проте достатньо прозоро натякав Марцеллу: «для твого майна дуже важливо, щоб ти приїхав якомога скоріше, і це має значення в усіх відношеннях» (лист *DXL. [Fam. IX. 10]*).

Аби з'ясувати, що мав на увазі Цицерон, необхідно пригадати, що відбувалося в Римській республіці на початку 45 року до нової ери. У січні того року Цезар із основними своїми силами відправився до Іспанії, де зібралися величезні сили помпеянців на чолі з синами Гнея Помпея Великого — Гнеєм Помпеєм і Секстом Помпеєм. Чи сподівався Цицерон, що приїзд до Рима Марка Марцелла згуртує там супротивників Цезаря і Цезареві вдасться завдати удару з тилу, або, навпаки, вважав, що Цезар сам, побоюючись приїзду в цей час до Рима Марцелла, дасть наказ покінчити з ним? Хто знає?

17 березня 45 року до нової ери Цезар розгромив помпеянців в битві біля Мунди. Однак, як писав про це Аппіан, «велика кількість рабів билася на стороні Помпея. Вже чотири роки це військо навчалось і готове було битися відчайдушно. Через це Помпей* припустився великої помилки, коли не відклав битви, вступив з Цезарем у сутичку, тільки-но той прибув, хоча деякі з найстаріших осіб, навчені гірким досвідом Фарсала і в Африці, радили Помпеєві втомлювати Цезаря всякими зволіканнями і довести його до безвихідного становища, використовуючи те, що він перебуває в чужій країні» (*Appian. «В. С.» II. 103*). Здолати супротивника Цезар спромігся лише з величезними труднощами і, як неодноразово визнавав потім він сам, ця битва виявилася найважчою з усіх, які він коли-небудь дав, і тут йому доводилося битися не за перемогу, а за життя.

* Мається на увазі старший із синів Гнея Помпея Великого, Гней Помпей, який командував помпеянцями в цій битві.

Прибувши до Іспанії і дізнавшись, які могутні сили супротивника йому там протистоять, чи міг Цезар не подумати і не поклопотатися про те, щоб ніяка небезпека не могла виникнути для нього в Римі? Чи міг не подумати про можливу небезпеку заколоту у випадку, якщо бойові дії затягнуться, а до Рима прибуде Марк Клавдій Марцелл? Чи допитав Цезар після розгрому полонених помпеянців і чи міг виявити на допиті, що ті плекали надії на те, що в Римі спалахне заколот і Цезаря удасться затиснути в лещата?

Про що думав, готуючись до тієї битви, Гай Юлій Цезар і які він віддав розпорядження, ми навряд чи вже дізнаємося, як ніколи, напевно, не дізнаємося і те, про що розповіли Цезареві на допитах полонені після битви біля Мунди помпеянці, і чи говорили вони що-небудь про свої надії на Марцелла або про свої зв'язки з ним. Але побувавши на межі поразки в Іспанії, Цезар цілком міг переглянути свій м'який підхід до Марка Клавдія Марцелла, хоча з політичних міркувань і не оголосив про це привселюдно.

Навесні Марк Клавдій Марцелл покинув Лесбос і прибув до атенського порту Пірея, де 22 травня 45 року до нової ери був прийнятий римським намісником Сервієм Сульпіцієм Руфом, з яким був добре знайомий, оскільки 51 року до нової ери вони обидва були колегами по консульству. Під час бесіди Марцелл повідомив, що збирається наступного дня пливати кораблем до Італії. Здавалося б, ніщо не провіщало біди, але Марцелл з незрозумілих причин затримався, а 26 травня був убитий за більш ніж дивних обставин. Ось як повідомив про це Цицерона Сервій Сульпіцій Руф: «о десятій годині ночі до мене прийшов Публій Постумій, його близький, і сповістив мене, що Марка Марцелла, мого колегу, в післяобідній час поранив кинджалом його близький друг Публій Магій Кілон і завдав йому двох ран: одну в горло, іншу в голову за вухом; проте є надія, що він може залишитися живим; Магій потім заподіяв собі смерть; сам він посланий Марцеллом, щоби сповістити про це і просити мене зібрати лікарів. Я зібрав і негайно ж відправився туди вдосвіта. Коли я був недалеко від Пірея, мені зустрівся раб Ацидіна з табличками, на яких було написано, що незадовго до світанку Марцелл помер. Так найславніший муж зазнав жорстокої смерті від руки поганої людини, і в того, кого, зважаючи на його гідність, пощадили недруги, знайшовся друг, який позбавив його життя.

Я все-таки попрямував до його намету; я знайшов двох вільновідпущеників і кількох рабів; інші, казали вони, втекли, охоплені страхом, тому що їхній пан був убитий перед наметом*» (лист *DCXVIII. [Fam. IV. 12]*). Далі Сервій Сульпіцій Руф повідомляв, як наказав принести тіло Марцелла до Атен на своїх ношах, як поклопотався про пишний похорон і про те, щоб атеняни спорудили Марцеллові мармуровий пам'ятник, запевняючи Цицерона, що свої обов'язки перед Марцеллом живим і мертвим виконав усі.

Начебто нещасний випадок. Але як плутано викладає справу римський намісник! Адже це людина аж ніяк не недорікувата! Вбивство сталося 26 травня, а лист написаний 31 травня, тобто, перш ніж Руф написав листа, минуло п'ять днів, але з листа видно, що ніякого розслідування практично не проводилося. Сервій Сульпіцій Руф був людиною вельми досвідченою у веденні справ. За своє життя він обіймав чимало відповідальних посад, встиг побувати навіть консулом і те, як проводити розслідування, знав дуже добре. У листі ж проглядає розгубленість і бажання переконати Цицерона в тому, в що сам Руф явно не вірив. Руф ніби каже Цицеронові, що більшого дізнатися не можна, та й намагатися дізнатися щось більше не слід. Такі ж послання було, мабуть, розіслано й іншим друзям та родичам загиблого.

Римська знать знала правила гри — всі зрозуміли підказку, і ніхто не спробував заперечити офіційну версію, обуритися або зажадати додаткового розслідування. Вже 21 червня 45 року до нової ери Цицерон писав зі своєї Тускуланської садиби до Рима сенаторові Тіту Помпонію Аттіку: «Сьогодні чекаю Спінтера: адже Брут послав його до мене. У листі він знімає з Цезаря відповідальність за загибель Марцелла. На нього лягла б деяка підозра, навіть якщо б того було вбитий не по-зрадницьки; тепер же, коли щодо Магія відомо, невже його безумство не причиною всьому? Зовсім не розумію, в чому річ. Отож, ти поясниш. Утім, мені немає в чому сумніватися, хіба тільки — у причині безумства Магія, за якого я навіть зробився поручителем. І, поза сумнівом, це було; адже він не був платоспроможним. Він, я думаю, попросив чого-небудь у Марцелла, а той, як завжди, відповів твердо» (лист *DCXXXIX. [Att. XIII. 10]*).

Цікавий лист!

* Марцелл жив там в наметі тому, що Пірей незадовго перед тим був зруйнований і лежав у руїнах.

З одного боку, Цицерон начебто й повідомив товариша про те, що знає про чутки, буцімто до вбивства причетний Цезар. Але негайно відкидає всі підозри щодо диктатора, пояснюючи, що винуватити в усьому слід лише вбивцю — Магія. Цицерон писав, що зовсім не розуміє, чому Магію раптом знадобилося вбивати свого друга, але тут же твердо пояснює, що іншої версії бути не може, «і, поза сумнівом, це було».

Лист радше свідчить про те, що Цицерон усіма силами прагнув показати свою лояльність щодо Цезаря, настійно радячи робити те саме і своїм друзям, ніж про те, що він наївно повірив офіційній версії.

Утім, можливо, справді, так усе й було? Можливо, і нам, історикам, слід повірити офіційній версії. Ось перед нами повідомлення стародавніх авторів — чому ми повинні їх спростовувати?

Спробуймо глянути на все неупередженим поглядом. Адже саме це вимагається від справжнього історика.

Якщо уважно вивчити збережені документи з цієї справи, вірогіднішою здається дещо інша версія. А що, коли при зустрічі Магія з Марцеллом якісь добре навчені люди розправилися з ними обома, зваливши все на Магія? Така версія відразу пояснює і причину нібито божевільної поведінки Магія, і причину того, чому не провів ретельного розслідування римський намісник Сервій Сульпіцій Руф, який міг просто отримати розпорядження від Цезаря. Зрозумілим стає і те, чому в таку безглузду версію всі «повірили» і навіть переконували один одного в цьому в своїх листах, — адже листи могли бути перехоплені, та й дехто з друзів міг виявитися таємним інформатором Цезаря.

Важко винуватити людей, які жили за дві з лишком тисячі років до нас, у відсутності сміливості й принциповості. Гай Юлій Цезар був у той час диктатором, обраним на 10-річний термін, довічним народним трибуном, верховним понтифіком, цензором на три наступні роки, першоприсутнім у сенаті, до того ж ще й одним із двох ординарних консулів того року. Додавши до цього те, що в його розпорядженні перебувала вся римська армія, і те, що у солдатів він мав незаперечний авторитет, можна цілком зрозуміти, чому ніхто не посмів висувати проти нього ніяких звинувачень. Але якщо припустити, що вбивство Марцелла було здійснено за наказом Цезаря, то можна не сумніватися, що для цього напевне були використані його добірні гладіатори. Саме людина, звикла вбивати не в бою, а на

арені, вбивати не ворога, а будь-кого, кого проти нього виставлять, причому людина, котра прекрасно володіла зброєю, могла зімітувати вбивство одного знатного римлянина іншим. До того ж досвідчений гладіатор зробив би це набагато краще, ніж міг би це зробити простий воїн або звичайний підсланий вбивця.

Не стверджуватимемо категорично, що вбивство Марцелла було здійснено спеціально надісланими до Пірея гладіаторами, але все-таки зазначмо, що така версія здається однією з найбільш вірогідних. Принаймні римляни вважали таку версію навіть дуже вірогідною, і Гай Юлій Цезар, який бажав виглядати в очах римського народу не тираном, а помірним та благородним правителем, зміг припинити розмови про свою причетність до цього вбивства лише після того, як через декілька місяців після вбивства Марка Клавдія Марцелла він одружив його брата Гая Клавдія Марцелла зі своєю внучатою небогою Октавією Старшою, зведеною сестрою свого спадкоємця Гая Октавія, майбутнього імператора Октавіана Августа.

3.2. Гладіатори Децима Брута в «березневі іди»*

Одним із улюблених полководців Юлія Цезаря був Децим Юній Брут, що отримав прізвисько Альбін за світлий колір свого волосся. Цезар навіть уніс його до свого заповіту, записавши спадкоємцем другої черги. Однак Брутові було мало бути другим або третім. Він хотів бути першим або одним із перших. Коли сенатори Гай Кассій і Марк Юній Брут склали змову проти Цезаря, Децим Брут долучився до цієї змови.

У самому Римі традиційно не належало перебувати військам, але оскільки 19 березня Цезар збирався відбутися в похід на Парфію, легіон солдатів під орудою його начальника кінноти Марка Лепіда було розміщено неподалік від Рима на одному з островів на річці Тібр**.

* Вираз «березневі іди» означає 15 березня (будь-якого року). Але після того як 15 березня 44 року до нової ери цього дня було вбито Гая Юлія Цезаря, вираз «березневі іди» став прозивним, позначаючи саме цей день і пов'язани з ним обставини.

** Основні війська, призначені для походу на Парфію, понад 12 легіонів, на той час уже зосередилися на Балканах, звідки їх було легше перекинути до парфянського кордону. До цієї римської армії вторгнення повинні були приєднатися римські війська в Сирії та армії царів, які перебували у васальній залежності від Риму.

Крім того, за словами Аппіана, в місті перебувало багато ветеранів Цезаря, «одні — недавно звільнені від служби після війни і розподілені по нових земельних наділах, інші — що вже отримали наділи раніше і прибули для проводів Цезаря, який від'їжджав в похід» (*Appian. «В.С.» II. 119*).

Змовники і побоювалися бунту солдатів, і не знали, як сприймуть ббивство Цезаря його ветерани. Та й народ Риму, зласкавлений попередніми роздаваннями Цезаря, теж викликав у них чималі побоювання. Тому змовники вжили заходів для того, щоби мати під рукою власну військову силу.

У багатьох наших сучасників, лише поверхнево знайомих з римською історією, склалося враження, що всі гладіатори були смертниками і ненавиділи своїх господарів. Це невірно. Стосунки гладіаторів та їхніх господарів були набагато складнішими і різноманітнішими.

Так, значну частину рабів зробили гладіаторами насильно. Проте були раби, які самі мріяли стати гладіаторами, оскільки успішні виступи давали можливість швидко знайти славу, свободу і непоганий статок.

Так, практично в кожному виступі гладіатор ризикував отримати тяжке каліцтво, а то й загинути. Але бої з наперед смертельним результатом влаштовували порівняно рідко — лише в особливих випадках. Набагато частіше влаштовували бої до першої крові або просто розігрували перед глядачами фехтувальну виставу. Треба пам'ятати і про те, що влаштовувачі гладіаторських боїв нерідко влаштовували поєдинки з наперед обумовленим результатом, коли досвідченого гладіатора або групу досвідчених гладіаторів випускали битися проти зовні сильного, але набагато гірше підготовленого супротивника. Зазвичай це влаштовувалося у разі, якщо до Рима надходила велика партія рабів після чергового завойовного походу, коли святкувався черговий тріумф. Вартість ненавчених рабів тоді сильно падала, а загибель на арені грізних на вигляд представників приборканого силою римської зброї народу піднімала дух натовпу. Дешевих рабів з варварів у цьому випадку, справді, не жаліли — цих гладіаторів часто гнали на арену силоміць, і вони часто гинули в першому ж бою, але основний склад гладіаторів, не призначений для бійні, страждав рідко. На відміну від гладіаторів-одноденок, які набиралися для того, щоб бути убитими, і утримувалися в гладіаторських школах під суворим наглядом, основний склад гладіаторських загонів багатих римських

вельмож утримувався в непоганих умовах, мав хорошу платню і право виходу в місто. Ці гладіатори, зазвичай, були віддані своїм господарям. Вони готові були битися за своїх власників і на арені, приносячи їм славу своїми перемогами, і за межами арени, якщо на те буде відповідне розпорядження.

15 березня 44 року до нової ери, коли змовники вирішили напасти на Цезаря, Децим Брут Альбін, звісно з дозволу Цезаря, готував для римлян гладіаторські бої. Час влаштування ігор було вибрано неспроста — гладіаторів, особисто відданих Децимові Бруту, було вирішено використати для того, щоб нейтралізувати можливе обурення ветеранів та інших римлян, кому вбивство могло б не сподобатися.

Змовники зуміли таємно пронести в курію, на засідання сенату, кинджали і, раптово напавши на Цезаря, розправилися з ним. Проте вбивство викликало не захват, а жах у більшості senatorів, та й самі вбивці, які позбавили життя великого полководця, були перелякані. Як писав Аппіан, «багато хто в замішанні ранили мечами один одного. Коли вбивцями лиходійство було здійснене у священному місці та над персоною священною і недоторканною, почалася втеча з сенату і з усього міста; у цьому сум'ятті деяких із senatorів було поранено, інших убито. Загинули і багато містян та іноземців не тому, що так було заплановано змовниками, а через загальні сум'яття і незнання, хто, власне, нападає. Гладіатори, які ще зранку були озброєні для показу видовища, тепер прибігли з театру до огорожі сенату, а самий театр спорожнів, оскільки глядачів охопив жах, і всі кинулися тікати. Всі товари було розкрадено. Всі зачиняли двері і готувалися захищатися з дахів». Весь Рим був у шоці. Розгубилися навіть найближчі соратники Цезаря — Марк Антоній і Марк Лепід. «Антоній, вважаючи, що і його було замислено вбити разом з Цезарем, забарикадувався в своєму будинку. А Лепід, начальник кінноти, дізнавшись про те, що трапилося в той час, як він був на Форумі, втік на острів на річці Тібр, де в нього стояв легіон солдатів, і привів їх на Марсове поле, щоб бути більш готовим до виконання наказу Антонія» (*Appian. «В. С.» II. 118*).

Ніякого наказу Марк Антоній тоді не віддав.

Відразу ж після скоєного «змовники разом з гладіаторами побігли на Капітолій» (*Appian. «В. С.» II. 120*). З трибун лунали високі слова про Батьківщину і Свободу, народові було вирішено роздати гроші з метою привернути на свій бік, ось тільки супроводжували «поборників

свободи» зі зброєю в руках не римляни, їхні співгромадяни, заради яких нібито все й здійснювалося, а гладіатори.

Те, що лідери змови заплутались у своїх поняттях про честь, совість і свободу, заплутались у виборі способів досягнення справедливої форми правління, видно було навіть історикам давнини. Як писав Аппіан: «Вони вважали, що теперішній народ — достеменно римський, такий ще, яким, вони знали, він був за давнього Брута*, який знищив царську владу. Одначе вони не усвідомлювали, що їм доводиться розраховувати на два протилежні один одному настрої, тобто щоб їхнє оточення любило свободу і, одночасно, за плату служило їхнім інтересам. Останнє було більш здійсненним, оскільки громадянська мораль була тоді сильно зіпсована. Одвічний римський народ перемішався з іноземцями, вільновідпущеник став рівноправним громадянином, і в раба був такий самий вигляд, як і в пана; бо, якщо прибрати сенаторський одяг, все інше вбрання було і в них, і в рабів однакове. Крім того, звичай, що мав місце тільки в Римі, — публічні роздаваннями хліба бідарям — привертав до Рима нероб, жебраків і шахраїв з усієї Італії» (*Appian. «В. С.» II. 120*).

Римлян, готових вітати визволителів від тиранії, явно не вистачало. Привернути достатню кількість людей узявся Гай Кассій, відправивши для цього вулицями міста своїх довірених осіб, причому головним аргументом агітації стали гроші — частину римлян, «ладних продатися всякому, хто їх найме» (*Appian. «В. С.» II. 120*), просто купили. Отримавши гроші, ці люди рушили до Форуму зображати народну підтримку, але, за словами Аппіана, «вони хоч і були найняті, проте не наважилися схвалювати те, що сталося, відчуючи страх перед славою Цезаря і тим, що може спіткати їх в майбутньому з боку інших громадян». Для того щоб і відпрацювати отримані гроші, і не накликати на себе загрози у майбутньому, «вони з криком вимагали миру як загального добра, наполегливо вимагали його від посадовців, вважаючи, що цей засіб порятує вбивць Цезаря, бо не може бути миру без амністії» (*Appian. «В. С.» II. 121*). Непідкуплена частина натовпу не поспішала відгукуватися на заклики.

* Згідно з римськими переказами, останнього римського царя Тарквінія Гордого, який правив жорстоко і самоправно, було повалено за ініціативи Луція Юнія Брута, після чого в Римі встановили республіку. І Марк Брут, і Децим Брут вважали себе нащадками Луція Юнія Брута.

Якусь подобу народного зібрання на Форумі організатори змови провести спромоглися, однак окрім того, що велика частина громадян Рима зовсім не квапилася виказувати радість, практично всі сенатори вирішили за краще утриматися від участі в цьому зборищі.

Як писав Аппіан, «з Капітолія прийшли тільки Кассій і Брут, ще зі скривавленими руками, бо вони завдали Цезареві ударів одночасно. Коли вони прибули до натовпу, не було мовлено жодного низького або негідного слова, але після нібито всіма визнаного прекрасного вчинку всі вихваляли один одного, і вітали державу, і говорили найбільше про те, що Децим надав їм у потрібний термін гладіаторів» (Appian. «В. С.». II. 122). За відсутності реальної народної підтримки і при тому, що більшість сенаторів просто вирішили відсторонитися, змовникам довелося розігрувати спектакль із пишномовними словами, а єдиною реальною опорою змовників, які розраховували раніше на народну підтримку, став їхній загін гладіаторів.

Скільки гладіаторів було в загоні Децима Брута? Цього ми не знаємо. Звичайно, загін був немалий. Можливо, в нім було навіть декілька сотень душ. Однак цей загін у будь-якому разі був значно меншим за чисельністю, ніж римський легіон, який мали у розпорядженні цезаріанці. Та все ж цей загін виправдав надії, що покладалися на нього. Марк Антоній і Марк Лепід були досвідченими військовиками, які пройшли не одну війну, і вони мали цілий легіон солдатів, а штатна чисельність римського легіону складала тоді більше 6000 вояків, але діяти й покарати вбивць Цезаря того дня вони так і не зважилися, не зважилися вони на це й у наступні дні — громадянська війна між цезаріанцями і прихильниками колишньої республіки розпочалася лише наприкінці того року. Звісно, стримувала їх не тільки присутність у змовників великого загону гладіаторів, а й неясність ситуації та низка інших чинників, проте гладіатори були не останнім чинником, що перешкодив цезаріанцям відразу помститися за загибель свого кумира, і особливо важливим був цей чинник у перші години та перші дні після вбивства диктатора.

3.3. Роль гладіаторів Децима Брута в Мутінській війні

Успішно використавши гладіаторів у день убивства Юлія Цезаря, Децим Брут і далі тримав їх при собі як гвардію спеціального призначення. У рік убивства Цезаря Децима Брута було призначено намісником Цизальпійської Галлії (Північної Італії). Це була багата

провінція, що забезпечувала чималий дохід не тільки Римській державі, а й римському намісникові, — практика, коли, приїхавши в провінцію бідним, намісник повертався звідти багатієм, була тоді загальноприйнятою. А ще однією перевагою Цизальпійської Галлії було те, що ця провінція лежала зовсім поряд із Римом, будучи ніби ключем до столиці, а в розпорядженні намісника провінції була чимала армія. У Римі добре пам'ятали, що саме з Цизальпійської Галлії почав свого часу похід на Рим Гай Юлій Цезар. Відразу після вбивства Цезаря республіканці і цезаріанці намагалися домовитися, і якийсь час це давало можливість уникнути відкритої конфронтації, але до кінця 44 року до нової ери стало ясно, що їхню суперечку не вирішити без крові. У цих умовах значення посади намісника Цизальпійської Галлії різко зростало, що добре розуміли і республіканці, і цезаріанці, хоча відчайдушна боротьба йшла в сенаті за кожну з провінцій. Кожне з угруповань бажало бачити намісниками провінцій бажаних їм людей. Більша частина senatorів співчувала республіканцям, цезаріанці ж мали міцніші позиції в народному зібранні.

Наприкінці року повноваження Марка Антонія як консула закінчувалися, і він, піклуючись про майбутнє, домігся собі призначення наступного року намісником однієї з найбагатших провінцій — Македонії, до того ж домігся від сенату виділення собі великої кількості військ, нібито для війни проти варварів, які загрожували Македонії. Сенат погодився на це, поспішаючи відправити Антонія, лідера цезаріанців, подалі від Італії. Проте Антоній вів набагато складнішу гру, і думки його були якраз в Італії. Завдяки низці інтриг Марк Антоній, використовуючи і своє становище консула того року, і підтримку іншого консула, Долабелли, домігся того, що народне зібрання — найвищий орган влади республіки — ухвалило відібрати Цизальпійську Галлію у Децима Брута і передоручити цю провінцію йому, причому терміном на 5 років. Дочекавшись рішення про передання йому Цизальпійської Галлії, Антоній не відмовився і від командування своїми балканськими легіонами, мотивуючи це тим, що вони були передані не якомусь намісникові Македонії, а йому особисто.

Згідно з рішенням народного зібрання, мав відбутися обмін провінціями, і Децим Брут замість Цизальпійської Галлії повинен був отримати Македонію. У звичайних умовах це могло б розцінюватися як приблизно рівноцінний обмін, але в умовах, коли назрівала громадянська війна, республіканці боялися такого обміну, вважаючи, що цим претензії Марка Антонія не обмежаться.

Стосунки Марка Антонія і республіканських лідерів сенату почали псуватися. Коли в жовтні 44 року до нової ери* Марк Антоній став перекидати свої легіони з Македонії до Італії, щоби йти з ними в Цизальпійську Галлію, лідери республіканців підтримали внучатого племінника Юлія Цезаря Октавіана, який розпочав власну гру, побачивши в нім противагу Марку Антонію, і допомогли Октавіанові переманити на свій бік два легіони Марка Антонія. Це було небаченою справою, оскільки порушувало всі римські закони, але сенат прагнув нічого не помічати. Більшість політиків вели подвійну гру. Коли не було Антонія, вони підтримували Октавіана і слали послання Дециму Бруту, переконуючи того не віддавати Цизальпійській Галлії, перед Антонієм же вони вдавали, що підтримують його і вважають усі його вимоги цілком законними.

Спершу Марк Антоній хотів своєю владою повернути легіони, які перекинулись до Октавіана, або умовити їх повернутися, проте ті укріпилися в місті Альбі, недалеко від Рима, і не збиралися змінювати рішення. Узяти місто можна було лише після тривалої облоги, а Антонію потрібно було насамперед установити контроль над Цизальпійською Галлією, і він вирішив не відкладати походу. Як писав Аппіан, «Антоній пішов у Тібур** із легіонами, що були у нього, споряджений таким чином, як зазвичай споряджалися ті, що відправлялися на війну. А війна була вже очевидною, оскільки Децим не залишав Галлії.

Коли Антоній був там, майже весь сенат і більшість із вершників прибули, щоб надати йому почесні; прийшли і визначні представники від народу. Вони застали його, коли він приводив до присяги присутніх солдатів і зібраних у нього ветеранів — їх було багато. Останні охоче приєдналися до присяги і заприсягнулися у вічній відданості і вірності йому, так що можна було тільки дивуватися, хто ж були ті, хто ще так недавно на скликаних Цезарем*** зборах ганьбив Антонія.

* Як писав у жовтні того року Цицерон у листі своєму другу, римському намісникові в провінції Стара Африка Квінту Корніфіцію (лист *DCCXIII*. [*Fam. XII, 23*]), Марк Антоній виїхав у порт Брундізій зустрічати свої чотири легіони, що прибували з Македонії, «за шість днів до жовтневих ід», тобто 9 жовтня.

** Тібур — невелике місто неподалік від Рима, що його Марк Антоній обрав збірним пунктом своїх військ перед відправленням до Цизальпійської Галлії.

*** Цезарем Аппіан називає тут Октавіана, який, маючи родові ім'я Гай Октавій, після свого усиновлення за заповітом Гасем Юлієм Цезарем, дістав ім'я Гай Юлій Цезар Октавіан.

З такою пишнотою провели його в Арімін, де починається Галлія. Військо Антонія налічувало, крім щойно набраних, три легіони, викликані з Македонії, до нього прибули і решта солдатів — один легіон ветеранів, які, незважаючи на вік, здавались удвічі кращими за новобранців. Тож у Антонія виявилось чотири навчені легіони, а також усі ті, хто як допоміжне військо зазвичай слідує за легіонами, особиста його охорона і новобранці» (*Appian. «В. С.» III. 46–47*).

Тільки-но Марк Антоній відбув, лідери сенату, які ще недавно тепло проводжали його, змінили своє рішення і знову почали переконувати Децима Брута в жодному випадку не віддавати Галлії.

Увійшовши в Цизальпійську Галлію, Марк Антоній «наказав Децимові переправитися до Македонії згідно з рішенням народу й у своїх особистих інтересах. Децим надіслав у відповідь лист, отриманий ним від сенату, який свідчив, що не стільки йому належить поступитися, покоряючись волі народу, скільки Антонієві зробити це, скоряючись волі сенату» (*Appian. «В. С.» III. 49*). Побачивши, що Децим Брут не хоче віддати провінцію по-доброму, Антоній призначив термін, після якого він обіцяв розпочати воєнні дії.

Знаючи, що Антоній має в своєму розпорядженні великі військові сили і легко впорається з ним у відкритій битві, Децим Брут почав хитрити. Спершу він пропонував Марку Антонію перенести терміни ультиматуму. Марк Антоній не поступився. Тоді, за словами Аппіана, Децим Брут «вигадав нібито отриманий ним лист від сенату, що кликав його разом з військами до Рима. Він знявся зі стоянки й пішов дорогою до Італії. Його приймали всі, думаючи, що він іде зовсім, доки він не підійшов до багатого міста Мутіни. Він зачинив брами, вжив все продовольство Мутіни на утримання війська, зарізав усю в'ючну худобу, що була в них, і засолив її, побоюючись довготривалої облоги, в очікуванні Антонія» (*Appian. «В. С.» III. 49*). Завдяки такому не дуже складному способу Дециму Бруту вдалося, уникнувши польової битви, закріпитися в добре укріпленому і зручному для оборони місті-фортеці. Цей спосіб сам по собі цікавий як варіант введення супротивника в оману. Однак цей розділ присвячений гладіаторам, і у читача може виникнути запитання: «Причому ж тут гладіатори?» А річ у тім, що, як повідомляє далі Аппіан, «військо у Децима складалося з безлічі гладіаторів і трьох важкоозброєних легіонів. Один легіон складався з недавно завербованих, ще недосвідчених людей, два ж легіони, що служили й раніше під його командуванням, були вельми ненадійні»

(Appian. «В. С.». III. 49). Тобто не римські солдати, хоча ті і раніше вже служили під його командуванням, стали головною опорою Децима Брута, — їм то він якраз не довіряв, а гладіатори. Причому зі слів Аппіана про те, що гладіаторів тепер у Децима Брута була «безліч», можна зробити висновок про те, що, переконавшись у «березневі іди» в їхній ефективності, Децим Брут постарався значно збільшити їхню кількість і збільшити аж ніяк не для боїв на арені.

І знову ставка на гладіаторів виявилася правильною. При тому що основна частина військ у Децима Брута була ненадійною, а Марк Антоній відразу ж обліг Мутіну, Децим Брут протримався в облозі аж до підходу допомоги.

Сенат, який зовсім недавно мало не в повному складі урочисто проводжав Марка Антонія в Цизальпійську Галлію, звинуватив Марка Антонія в самоправстві і наказав покинути Галлію, а коли той відмовився, посилаючись на рішення народного зібрання, римський сенат оголосив Антонія ворогом. Проте відразу ж надати Децимові Бруту достатню допомогу сенат не міг.

Облога Мутіни розпочалась у грудні 44 року до нової ери, а активні дії проти Марка Антонія війська сенату почали лише з січня наступного року, коли були обрані нові консули, Гірцій і Панса. Саме їм, а також зведеному з цієї нагоди в преторську гідність Октавіанові, сенат доручив вести війну проти Марка Антонія. Утім, лише до середини квітня Гірцій, Панса і Октавіан зібрали достатньо військ, щоб битися з Марком Антонієм. 15 квітня 43 року до нової ери вони завдали Антонію поразки під Галльським Форумом, неподалік від Мутіни, а через декілька днів зуміли завдати йому ще однієї поразки вже біля самої Мутіни, примусивши його, нарешті, зняти облогу і відступити в Нарбоннську Галлію. Отже, зазначмо, що зняти облогу Мутіни вдалося тільки в другій половині квітня 43 року до нової ери, а почалася ця облога на початку грудня попереднього року. Тож Децимові Бруту довелося чотири з лишком місяці витримувати важку облогу, і витримувати цю облогу в умовах, коли солдати його, як ми вже знаємо, «були вельми ненадійними». Пояснити, чому ненадійні солдати не вчинили в цих умовах заколоту або хоча би бунту, можна лише тим, що їх стримувала присутність у Мутіні «безлічі» вірних Дециму Бруту гладіаторів. Зазначмо, що «безліччю гладіаторів» Аппіан міг називати півтори, дві, ну, можливо, три тисячі душ. Більше гладіаторів

Децим Брут ніяк не зміг би набрати. І ці дві-три тисячі душ зуміли утримати в покорі три легіони ненадійних солдатів, при тому що в кожному легіоні було близько шести тисяч легіонерів! Зіставивши ці цифри, навряд чи хто-небудь буде сперечатися з тим, що гладіаторів сміливо можна було б назвати «римським спецназом».

Децим Брут став переслідувати розбиту армію Марка Антонія і до травня вибив її до кордонів своєї провінції. Одначе в нього закінчилися гроші, — зброя тоді анітрохи не менш важлива, ніж мечі і списи. На початку війни у нього було, за його власним визнанням, «40 мільйонів сестерціїв» (лист від Децима Юнія Брута Альбіна *DCCCLIV [Fat. XI. 10]* з Дергони до Рима Цицерону, написаний 5 травня 43 року до нової ери). Тепер же, як нарікав Децим Брут у цьому своєму листі, він розпоряджався не трьома, а сімома легіонами, але замість грошей мав самі борги. У розпачі Децим Брут благав про допомогу, але у відповідь отримувал лише словесні втішення.

Результат був плачевним — війська збунтувалися, солдати почали перебігати до Марка Антонія або просто розбігатися. Тоді ж Марк Антоній отримав підтримку від Марка Лепіда, іншого цезаріанця, який дотримувался раніше нейтралітету, а також помирився з Октавіаном. Без фінансової бази армія Децима Брута розвалилася як картковий будиночок, і для її розгрому не знадобилося ніяких битв. Втративши армію, Децим Брут спробував втекти на північ, в землі галльських племен, які ще зберігали незалежність. Одному з їхніх вождів, якомусь Камілу, він, якщо вірити Аппіанові, «надав свого часу багато послуг» (*Appian. «В. С.» III. 98*) і тепер сподівався у нього сховатися. Ще недавно Децим Брут дивився на галлів зверхньо, тепер же, коли з ним залишилося всього десять вояків, він думав лише про порятунок — його гонор зник, — «переодягнувшись галлом і знаючи галльську мову, він утік з ними під виглядом галла вже не по довшій дорозі до Аквілії, сподіваючись, що завдяки нечисленності його почту він залишиться невпізнаним» (*Appian. «В. С.» III. 97*). Його схопили розбійники, що промишляли на дорогах, але дізнавшись, що він знайомий з їхнім вождем, доправили його до Каміла. Проте кому потрібний був чужак, який позбувся влади, та до того ж ще й переслідуваний? Хто став би ризикувати накликати через нього на свої володіння похід римської армії? Коли Децима Брута було доставлено до Каміла, «Каміл віч-на-віч обійшовся з ним ласкаво* і став

дорікати тим, хто зв'язав Децима Брута, за те, що вони в невіданні образили такого мужа; таємно ж повідомив про все Антонія. Останній, схвильований такою мінливістю долі, не зважився й поглянути на цю людину, а наказав Камілові вбити його і прислати йому його голову» (*Appian. «В. С.» III. 98*).

Таким був кінець Децима Брута. Його покинули всі, зосібна і його гладіатори, але гладіаторів у цьому можна було винуватити, мабуть, щонайменше — вони билися і продавали свою кров за гроші. Чому вони повинні були битися за того, хто перестав їм платити?

3.4. Про те, як гладіатори Луція Антонія ледь не змінили ходу Перузійської війни, та й взагалі всього перебігу римської історії

Наприкінці 43 року до нової ери цезаріанці Марк Антоній, Марк Лепід і Октавіан оголосили себе тріумвірами — трьома верховними правителями Римської держави. У жовтні наступного року в битві під Філіппами вони завдали нищівної поразки республіканським військам Марка Брута і Гая Кассія. Після цього всі провінції було остаточно переділено між тріумвірами. Лише острови Сицилію, Сардинію і Корсику продовжував утримувати їхній супротивник Секст Помпей. Всі інші втекли або склали зброю.

Однак і в самому таборі тріумвірів були чимало суперечностей. Подальший розвиток римської держави багатьом бачився по-різному.

Незабаром після перемоги під Філіппами Марк Антоній, який отримав у своє розпорядження всі східні провінції Риму, познайомився з єгипетською царицею Клеопатрою, закохався в неї та, забувши про все, став бенкетувати разом з нею в її столиці Олександрії. В Італії ж у той час загострилися суперечності між Октавіаном і молодшим братом Марка Антонія — Луцієм Антонієм. 41 року до нової ери Луцій Антоній став одним з консулів і почав відкрито виступати проти Октавіана. Прагнучи привернути до себе більше симпатій, Луцій Антоній став зображати себе прихильником демократії, незадоволеним владою тріумвірів, але критиці піддавав не всіх трьох тріумвірів, а лише Октавіана і Марка Лепіда. Кілька разів Луція

* Дії галльського вождя були вельми прагматичними. Не знаючи, що збираються зробити стосовно Децима Брута самі римляни, Каміл спершу про всяк випадок зображав привітність — адже не раз траплялося, що вигнанцям щастило знову повертатися до владного керма.

Антонія і Октавіана намагалися примирити, на якийсь час успішно. Проте остаточного примирення так і не відбулося. Словесна полеміка переросла в збройне протистояння. Більшість римської знаті взяли бік Луція Антонія. На його стороні виступила і Фульвія, дружина Марка Антонія. Марк Лепід вимушений був підтримати Октавіана, але у Лепіда було мало військ, і його підтримка в цьому випадку мало що означала.

Війська вагалися. Два легіони Луція Антонія, які перебували в місті Альбі, недалеко від Рима, прогнали призначених Луцієм очільників і відпали. До легіонів терміново відправились і Октавіан, щоб закріпити цей успіх, і Луцій Антоній, щоб переконати бунтівників повернутися. Прибувши туди раніше, Луцій Антоній щедрими подарунками знову зумів привернути солдатів на свій бік. Октавіан у відповідь напав на підкріплення, що підходили до Луція, а Луцій попрямував до Рима, щоб забезпечити собі контроль над столицею. Причому, за словами Аппіана, «Луцій, поспішаючи до Рима, послав туди вперед три загони, які вночі таємно вступили до міста; сам він пішов за ними з численним військом, кіннотою і гладіаторами» (*Appian. «В. С.» V. 30*). Як видно з розповіді Аппіана, й у Луція Антонія так само, як свого часу у Децима Брута, гладіатори були однією з основних сил його армії. В усякому разі, якщо і не однією з основних, то вельми важливою силою, що особливо вирізняється з-поміж інших родів військ.

Як писав Аппіан, «Луцій тримав перед римським народом промову, в якій казав, що Цезар (Октавіан) і Лепід негайно будуть покарані за захоплення влади, брат же його Антоній добровільно складе з себе владу тріумвіра, замінивши цю протизаконну тиранію консульською владою, владою законною і встановленою звичаями предків» (*Appian. «В. С.» V. 30*). Чи справді Луцій Антоній збирався замінювати тріумвірат колишніми республіканськими порядками, чи це був звичайний виверт, сказати важко. Аппіан — основне джерело, що дає нам відомості про Перузійську війну, зазначав, що невдоволеність і Луція Антонія, і Фульвії передовсім була викликана тим, що Октавіан і його уповноважені роздавали землі в Італії найперше своїм ветеранам, обходячи в розподілі ветеранів армії Марка Антонія і цим самим перебираючи на себе важелі влади. Фульвія ж ще, крім того, що захищала інтереси чоловіка, мала надію, розпочавши війну, примусити Марка Антонія покинути Єгипет і повернутися від Клеопатри до неї в Італію. Утім, навіть якщо справжні причини

конфлікту були дещо іншими, ніж це декларували його ініціатори (а Октавіан щосили відкидав звинувачення в тому, що намагається усунути Марка Антонія від влади та обділяє його ветеранів), війна охопила всю Італію.

Спершу Фортуна, здавалося б, схилилася на бік Луція Антонія, і йому навіть вдалося захопити Рим, але потім із ним посварився один із його полководців, квестор Барбатій. Луцій Антоній усунув Барбатія від командування, Барбатій же у відповідь почав заявляти, що Марк Антоній незадоволений діями свого брата і не хоче війни з Октавіаном. Частина військ Луція Антонія, повіривши Барбатієві, перейшла на бік Октавіана, і це докорінно змінило стан справ. Тоді ж із Іспанії, що дісталася за переділенням провінцій Октавіанові, з великим військом пройшов через Нарбоннську Галлію і альпійськими проходами до Італії полководець Октавіана Сальвідієн. Нарбоннська Галлія, та й вся Трансальпійська Галлія, відповідно до проведеного тріумвірами розподілу, були володінням Марка Антонія, але оскільки Марк Антоній, який гуляв в Олександрії, не давав своїм полководцям ніяких вказівок, ті не знали, як їм чинити, і пропустили війська Сальвідієна.

Тепер уже перевага сил була на стороні Октавіана. Луцій Антоній втратив контроль над Римом і вимушений був піти на північ, укріпившись у Перузії*, де був незабаром узятий в облогу переважними силами Октавіана.

Перузія була на той час великим і добре укріпленим містом. Октавіан не намагався взяти її штурмом, а «став покvapом оточувати Перузію ровом і валом завдовжки п'ятдесят шість стадій**», оскільки місто лежало на узвишші; він протягнув з Перузії до Тібру довгі стіни, щоб відрізати її від підвезення провіанту» (*Appian. «В. С.» V. 33*).

Фульвія, яка влаштувалася у Пренесті***, недалеко від Рима, намагалася надати допомогу Луцію Антонію, але в неї було замало військ, щоб примусити Октавіана зняти облогу. Командувач її військ Мунацій Планк зміг розгромити один із легіонів Октавіана, але

* Перузія – сучасне італійське місто Перуджа.

** Стадія – міра довжини, запозичена римлянами з Греції, дорівнювала 177,6 метра. Тож обвідний вал навколо Перузії, згідно з Аппіаном, був завдовжки 177,6 x 56 = 9945,6 метра, себто близько 10 кілометрів.

*** Пренесте – сучасна Палестріна.

досягти більшого він не зміг. Фульвія змогла схилити полководців Марка Антонія, Азінія Поліона і Вентідія Басса вступити у війну проти Октавіана, але ті, як і раніше, не маючи прямих вказівок від Марка Антонія, діяли нерішуче, і Октавіану вдалося не підпустити їх до Перузії, не давши їм з'єднатися з військами Луція Антонія. Примусивши їх відійти від міста, Октавіан лише посилив фортифікаційні роботи, перервавши усяке сполучення обложених із зовнішнім світом, — він «покvapно заходився обгороджувати рови частоколом, подвоювати їхню ширину і глибину так, що та й інша дорівнювали тридцяти футам; потім побудував окружну стіну і на ній спорудив півтори тисячі дерев'яних башт, кожна на відстані шістдесяти футів одна від одної; стіна була забезпечена частими зубцями та іншими пристосуваннями, розрахованими на два фронти — проти тих, хто був в облозі, і проти тих, хто підійшов би ззовні» (*Appian. «B. C.» V. 33*).

Зрозуміло, що Луцій Антоній всіма силами намагався цьому протидіяти. Ось тут то й проявили себе найкращим чином його гладіатори. Як писав Аппіан: «під час цих робіт відбувалося багато сутичок і битв; у метанні списів сильнішими були воїни Цезаря (тобто Октавіана), в рукопашному бою — гладіатори Луція: у цих боях вони винищили велику кількість людей» (*Appian. «B. C.» V. 33*). Як видно з повідомлення Аппіана, на вилазки Луцій Антоній відправляв в основному саме гладіаторів, і вони виявилися ідеально підготовленими для вилазок. Не дивно, що списи вони кидали гірше за легіонерів — в битвах на арені цей вид зброї якраз і не застосовувався, щоб уникнути можливих поранень серед глядачів. З цих же причин гладіаторів не вчили стріляти з лука. Однак якщо в денному бою це й могло мати значення, то під час нічних вилазок, у темряві, легіонери навряд чи могли ефективно метати списи. У рукопашному ж бою, особливо коли солдатам доводилося вести бій, не вишикувавшись у бойовий порядок, а саме так і бувало під час несподіваних вилазок, гладіатори були грізною силою. Вони не просто «винищили велику кількість людей». Одного разу вони трохи не домоглися зламу у війні. Аппіан не згадав про цей випадок, але про це розповідає в своїй книзі «Божественний Август» з циклу «Життя дванадцяти Цезарів» інший відомий античний історик Гай Светоній Транквілл. Як писав про Октавіана Августа Светоній, «під стінами Перузії він ледь не був захоплений під час жертвопринесення загоном гладіаторів, які вчинили раптову вилазку» (*Suetonius. «Augustus». 14*).

Зараз уже не можна встановити, чи була та акція гладіаторів Луція Антонія спеціально спланованою, чи випадково збіглася з появою в цьому місці Октавіана. Не можна вже встановити й те, скільки гладіаторів узяло участь у цій операції та з якої причини їм не пощастило захопити ворожого полководця. Можливо, все вирішила якась випадковість. Можливо, дуже велика була перевага сил — адже Октавіана тоді постійно охороняла преторська когорта і поряд були його війська. Але, як видно з повідомлення Светонія Транквілла, гладіатори були дуже близькі до своєї мети, і лише великий талан зберіг Октавіанові життя.

Мабуть, якби в цю вилазку Луцій Антоній відправив на десять-двадцять гладіаторів більше, і світова історія набула б іншого напрямку. Хто знає?

Коли Перузію остаточно оточила суцільна стіна укріплень, вилазки стали неможливими, а позаяк Луцій Антоній не розраховував на тривалу облогу, продовольства у фортеці було небагато. Дуже скоро в Перузії почався голод.

На початку січня 40 року до нової ери, «в ніч, котра передує першому в році молодикові, Луцій, дочекавшись свята, оскільки тоді можна було розраховувати на недостатню пильність ворогів, вчинив напад на браму ворожого табору: так він розраховував прорватися крізь ряди ворогів і привести нове військо — війська у нього було багато всюди» (*Appian. «В. С.» V. 34*). Проте момент для прориву було упущено — це треба було робити раніше. Опираючись на побудовані укріплення, воїни Октавіана відбили цю атаку.

Ще кілька разів Луцій Антоній робив відчайдушні спроби прорватися, але всі вони були відбиті. Тим часом у Перузії люди вже почали вмирати з голоду. Луцій Антоній заборонив видавати продовольство рабам «і велів стежити, щоб вони не тікали з міста і не дали б знати ворогам про скрутне становище обложених. Раби юрбами бродили в самому місті і біля міських стін, падаючи з голоду на землю і харчуючись травою або зеленим листям; померлих Луцій велів заривати в продовгастих ямах, боячись, що спалювання трупів буде помічено ворогами, якщо ж залишити їх розкладатися, почнуться сморід і хвороби» (*Appian. «В. С.» V. 35*), проте це лише ненадовго відклало розв'язку. Зібравши всі сили, Луцій зробив генеральну спробу прориву, використовуючи спеціально зроблені штурмові драбини, складні башти, з яких опускалися дошки на укріплення, і плетені щити, що

накидалися на частокколи. У декількох місцях солдатам Луція Антонія вдалося підійнятися на зведені обложниками стіни, проте їх вибили назад резерви Октавіана, що якраз підійшли.

Вичерпавши всі можливості оборони, Луцій Антоній капітулював.

Для Луція Антонія Перузійська війна обернулася всього лишень пригодою. Октавіан не тільки поцадив його, а й призначив незабаром своїм намісником в Іспанії — розправою над Луцієм Антонієм Октавіан міг викликати гнів Марка Антонія, а це йому було тоді вочевидь не вигідно. З тих же причин він дав спокійно покинути Італію і дружині Марка Антонія Фульвії. М'яко він обійшовся і з солдатами Луція Антонія, які здалися йому, — після того як вони присягнули йому у вірності, він долучив їх до складу своїх військ. Перузійцям же поталанило значно менше. Всіх senatorів Перузії, за винятком хіба що Емілія Луція, який свого часу засудив убивство Цезаря, було страчено, а місто віддане солдатам на розграбування. Один із перузійців, якийсь Цестій, не витримав цього і підпалив свій будинок. Пожежа охопила все місто, і дуже скоро від стародавнього міста залишилося лише згарище.

Римські історики, не пишуть, що стало з гладіаторами, які воювали на боці Луція Антонія. Чи загинули вони в ході численних вилазок або під час невдалих спроб прориву? Можливо, їх примусили битися на арені на честь перемоги Октавіана?

Про їхню долю нам залишається тільки здогадуватися.

4. Бойове застосування гладіаторів у період імперії

Після взяття Октавіаном Перузії римській знаті довелося забути про великі особисті загони гладіаторів. Римський вельможа міг мати декілька власних гладіаторів. З дозволу властей можна було влаштувати приватні гладіаторські вистави, але масштаби були вже не ті. Основна маса гладіаторів, зокрема й найкращі з них, почали утримуватися в державних гладіаторських школах. Причина була насамперед в тому, що, на відміну від колишнього республіканського Риму, режим тріумвірів пильно стежив за тим, щоб ніхто не смів створювати свої воєнізовані загони. Коли ж 27 року до нової ери в Римі була встановлено імперію, цей контроль посилювався ще більше.

У приватної особи могло бути декілька десятків гладіаторів, але аж ніяк не тисячі. Тепер будь-який представник знаті, котрий спробував би обзавестися декількома сотнями власних гладіаторів, потрапив би під підозру в підготуванні перевороту, а тому ніхто таких спроб вже не робив. Тепер приватна особа могла влаштувати лише невеликі гладіаторські бої, та й то в основному далеко від Рима — в амфітеатрах провінційних міст. Видовищами же грандіозних багатотисячних гладіаторських битв, зокрема й морських, звеселяли жителів Рима тепер лише імператори. Гладіатори знову стали лише артистами, покликаними проливати на арені власну кров. У нових умовах, коли ніхто інший вже не міг мати при собі власних маленьких армій, римські імператори втратили інтерес до створення ударних гладіаторських загонів або до використання гладіаторів у своїй охороні — у цьому просто не було потреби. Винятком був, мабуть, лише Нерон, який ставши імператором у 17-річному віці, любив побешкетувати і на початку свого правління нерідко з компанією друзів відправлявся, переодягнувшись простолюдином, на пошуки пригод на нічних вулицях Рима. Якщо вірити Тацитові, «одягнений, щоб не бути впізнаним, у рабське дрантя, Нерон тинявся вулицями міста, по лупанарам і всіляким кублицям, а його супутники розкрадали виставлені на продаж товари і завдавали ран випадковим перехожим, до того необізнаним, хто перед ними, що й самому Нерону часом перепадали в сутичках удари і на його обличчі виднілися залишені ними сліди» (*Tacit. «Annales». XIII. 25*). Так тривало доти, доки одного разу він не наразився на якогось Юлія Монтана, який, належачи до сенаторського стану і не впізнавши в темноті імператора, дав йому серйозну відсіч. З Юлієм Монтаном Нерон розправився, але пригод не припинив, «проте став обережнішим і оточив себе воїнами і великою кількістю гладіаторів, які залишалися осторонь від бійки, що зав'язалася, доки вона не була особливо запеклою, однак якщо нападників починали долати, бралися за зброю» (*Tacit. «Annales». XIII. 25*). Звісно, для підстрахування у вуличних колотнечах гладіатори підходили як охоронці краще, ніж хто-небудь інший. Однак ці пригоди були юнацькими дурощами, і, подорослішавши, Нерон їх припинив.

Про можливість використання гладіаторів як військової сили правителі Риму згадали лише під час громадянської війни, що розгорілася після скинення Нерона. 68 року Нерон було скинуто повсталим проти нього Гальбою, але 15 січня 69 року і Гальба був убитий, не встиг-

нувши пробути імператором і року. Проти імператора Отона, який скинув Гальбу, тут же підняв повстання Вітеллій, котрий опирався на германські легіони. Аби перепинити шлях до Італії легіонам Вітеллій, які наступали з півночі через Галлію, Отон став перекидати війська з провінцій, що зберегли вірність, насамперед із Далмації та Паннонії, а також мобілізував усе що міг і в самому Римі. Як писав Корнелій Тацит, «сили, що виступили з Рима, теж були вельми значні — п'ять когорт і кінні загони преторіанців, перший легіон і дві тисячі гладіаторів — ганебний різновид допоміжного війська, яким в пору громадянських війн не гребували і більш вимогливі полководці» (*Tacit. «Historia». II. 11*).

Цього разу гладіатори не зіграли бодай-якої значної ролі у війні. Замість того щоб використовувати їх у раптових набігах, де вони могли б проявити своє уміння індивідуального бою, їх кинули в бій як звичайну лінійну частину для захоплення переправи, і не навчені битися у бойовому порядку гладіатори зазнали великих втрат, не добившись успіху.

Невдале застосування гладіаторів недосвідченим у військовій справі імператором Отоном і швидке закінчення громадянської війни 68–69 років призвело до того, що спалахнутий було інтерес до бойового застосування гладіаторів швидко згас і тепер уже практично назавжди. Змагатися на полі бою гладіаторам відтоді не доводилося.

Від того часу і аж до моменту, коли гладіаторські бої були заборонені імператором Гонорієм*, гладіатори використовувалися лише для кривавих вистав. Римська армія запозичила деякі способи навчання гладіаторів для вишколу новобранців, і солдати Риму були зазвичай підготовлені набагато краще, ніж їхні супротивники, проте створювати особливі ударні бойові загони римські імператори вважали, мабуть, недоцільним, тим паче що вже від початку II ст. нової ери імперія перейшла від експансії до тотальної оборони.

* Точна дата імператорського указу про заборону гладіаторських боїв невідома, але зазвичай цей указ відносять до 404 року нової ери.

Розділ V

Способи фізичного
усунення небажаних,
відомі в Стародавньому Римі
та інших античних державах

V

- 250** | 1. Усунення небажаних за допомоги використання механізмів державної влади
- 252** | 2. Усунення небажаних за допомоги явного замаху із застосуванням або без застосування зброї
- 253** | 3. Усунення небажаних за допомоги отрути, а також відомі в Римі способи протидії спробам отруєння. Використання в політичній боротьбі та дипломатії неправдивих звинувачень у спробі отруєння
- 261** | 4. Розправа з супротивником шляхом організації його безслідного зникнення
- 265** | 5. Вбивство з імітацією смерті потерпілого від нещасного випадку або смерті, що настала з природних причин

Розповідаючи про роботу таємних служб Стародавнього Риму, неможливо не розповісти про відомі тоді способи фізичного усунення небажаних. Фізичне усунення своїх супротивників завжди й у всіх державах було крайнім заходом, до якого вдавалися не часто, але жодна з держав, чи сучасних, чи давно зниклих, не уникнула таких форм зведення рахунків між людьми, причому здебільшого між людьми найбільш впливовими. Не уникнув цього і Стародавній Рим.

До яких же хитрощів тут вдавалися ті, хто боровся за владу в Римі, зводив з ким-небудь рахунки або просто вчиняв замах на чуже майно? Які справи з убивств вдавалося розкривати римським слідчим?

Хитрощів було багато, хоча в цілому вони зводилися до п'яти способів — з супротивниками розправлялися:

- за допомоги використання механізмів державної влади;
- за допомоги явного замаху із застосуванням або без застосування зброї;
- за допомоги отрути;
- організовуючи безслідне зникнення;
- імітуючи смерть потерпілого від нещасного випадку або смерть, що наступила з природних причин.

1. Усунення небажаних за допомоги використання механізмів державної влади

Одним із найбільш ефективних способів усунути свого супротивника було звинувачення його в скоєнні тяжких злочинів проти держави. Це давало можливість застосувати проти нього всю потужність державної влади і усунути його цілком офіційно. Римський полководець міг практично на свій розсуд страчувати будь-якого солдата або центуріона. Так само він міг у ході війни легко розправитися практично з будь-яким місцевим жителем, бідним чи багатим. Таким же всевладним господарем своєї провінції був кожний з римських намісників. Якщо намісник брав хабарі, це дозволяло деяким проїдисвітам розправлятися з недругами або торговими конкурентами руками римського правосуддя. Процес 70 року до нової ери в Римі над колишнім намісником Сицилії, Гаєм Верресом, викритим, крім багатьох інших своїх лиходійств, і в цьому злочині, був либонь найбільш гучним завдяки полум'яним промовам знаменитого оратора Марка Туллія Цицерона, який виступив обвинувачем на цьому процесі. Про справу Верреса буде докладніше розказано трохи далі, в розділі VIII. Проте Гай Веррес був зовсім не єдиним, не першим і не останнім римським намісником, який брав гроші за усунення небажаних. У скоєнні подібних злочинів викривали багатьох римських намісників. І майже ніхто не зазнав за це хоч якогось покарання.

У самому Римі та в інших великих містах для покарання римського громадянина його необхідно було притягнути до суду, але й там у заможного представника знаті було чимало можливостей розправитися з простолюдином цілком законним способом. Складніше було розправитися з багатим і впливовим римлянином. В період Ранньої республіки, тобто аж до кінця II століття до нової ери, представникові римської знаті, навіть у разі засудження за найважчі злочини, загрожували хіба що «вигнання з міста» і штраф. Виняток становили лише ті випадки, коли людину було викрито у спробі узурпувати владу. Таким звинуваченням у перші століття існування Римської республіки не зловживали, і за цей період лише декілька знатних римлян було страчено за таким звинуваченням, причому страчували їх не відразу після звинувачення «в посяганнях на царську владу», а лише після того, як ці звинувачення вдавалося довести. Проте, якщо в період ранньої республіки представники римської знаті були надійно захищені

від свавілля, то в період пізньої республіки ситуація змінилася. У I столітті до нової ери розправи і зведення рахунків за допомоги механізмів державної влади стали бичем не тільки для звичайних римських громадян, а й для римської знаті. Навіть у порівняно спокійний час неугодний міг бути звинувачений у сфабрикованій змові, а в періоди проскрипції зведення рахунків за допомоги доносів стало мало не нормою. Не дивно, що в ході проскрипцій часом гинуло анітрохи не менше, а іноді й більше громадян, ніж під час війн і битв.

Зі встановленням імперського ладу масові проскрипції відійшли в минуле. Але зведення рахунків за допомоги судів, як і раніше, залишалося найефективнішим способом розправи. Зазвичай імператори, особливо в період принципату, прагнули додавати навіть очевидній розправі видимість законності. Якщо хто-небудь потрапляв у немилість до імператора, тут же знаходилося безліч охочих звинуватити таку людину в чому завгодно і притягнути до суду, а суд ухвалював відповідний вирок. Іноді обвинувачений, відчуваючи, що буде засуджений, сам укорочував собі віку. Звісно, імператор міг і просто віддати наказ про страту небажаного, але так робилося рідко — зазвичай судова пристойність дотримувалася.

До такого способу розправи могли вдаватися не тільки імператори. Розправа за допомоги використання механізму державної влади, як і за часів республіки, продовжувала залишатися найефективнішим способом усунення небажаних з усіх таких способів, що були в руках римської знаті. Причому іноді це був єдиний можливий спосіб усунення супротивника. Знатного римського вельможу охороняли безліч слуг, і нерідко бувало, що до нього не могли підібратися ніякі підслані вбивці, але досить було оббрехати його перед імператором, і сила державної влади робила те, чого раніше не могли зробити ніякі найманці. Крім цього, такий спосіб зведення рахунків був вельми популярним у Римі ще й тому, що виказувач зазвичай отримував значну частину майна засудженого. Окремі римляни зробили вельми значні статки на доносах. Зокрема Корнелій Тацит і Пліній Молодший згадують як про вельми мерзенну особу про сенатора Гая Меммія Регула*, який займався доносами і вельми розбагатів на цьому за часів імператора Нерона, а потім ще більш розбагатів завдяки доносам за імператора

* Гай Меммій Регул 63 року нової ери був одним з консулів.

Доміціана. Відомі й імена багатьох інших римських виказувачів, але навряд чи варто їх всіх перераховувати.

У низці випадків виказувачі справді викривали справжні змови, розкрадання і афери, і тому нерідко були корисні державі, але під час правління надміру недовірливих імператорів доноси приносили Риму більше шкоди, ніж користі, оскільки з їхньої допомоги дуже вже легко було оббредати невинного, звести рахунки і навіть усунути відданих і вірних імператорові людей.

2. Усунення небажаних за допомоги явного замаху із застосуванням або без застосування зброї

Якщо людину не можна було усунути, притягнувши її до суду або оббредавши перед імператором, зловмисники вдавалися до звичайних убивств, причому представники знаті зазвичай прагнули діяти чужими руками. Оскільки ні вогнепальної зброї, ні вибухівки у той час не існувало, з небажаним розправлялися або підручними засобами — руками, камінням, палицями, що було особливо зручно, якщо вдавалося нацькувати на небажаного натовп, або ж за допомоги холодної зброї.

Звичайного римлянина, який не мав охорони, вбити було досить просто. Розправитися з людиною відомою, яка не з'являлася на вулицях без великого супроводу, було складніше — для цього доводилося йти на різні хитрощі. Утім, способи перебити або обдурити охорону знаходилися. Можна було влаштувати в Римі безлади — саме так за часів республіки римська знать розправилася з народним трибуном Тіберієм Гракхом, а по декількох роках і з його братом Гаєм Гракхом. Можна було за допомоги вірних людей найняти вбивць з карних злочинців, як зробив нумідійський цар Югурта для того, щоб розправитися в Римі зі своїм суперником царевичем Массівою. Можна було раптово напасти на недруга із загоном власних озброєних слуг — саме таким чином сенатор Тіт Анній Мілон розправився з народним трибуном Публієм Клодієм. Можна було, намовивши друзів, раптово напасти на людину під час бесіди або навіть на засіданні сенату — саме так було вбито диктатора Гая Юлія Цезаря.

Розправитися за допомоги холодної зброї з імператором було набагато важче, ніж зі звичайним вельможею, але й римських імпера-

торів частенько наздоганяла безжална сталь. Римського імператора Калігулу вбивці підстерegli в коридорі його палацу, коли з ним не було охорони. Імператора Гальбу вбивці, не наважуючись напасти на палац, виманили звідти хитрістю і напали, коли з ним залишилося лише декілька вірних людей. Імператора Доміціана любили і армія, і преторіанська гвардія. Будь-яка спроба напасти на нього в місті, де він завжди був з охороною, або під час походу була б приречена на провал. Та клинок убивць наспів його у власній спальні, вбивцями ж виявилися власні слуги. Для того щоб непомітно пронести зброю, один з прислужників, який був у змові, «удав, ніби в нього болить ліва рука, і декілька днів поспіль обмотував її вовною і пов'язками, а до призначеної години заховав у них кинджал. Обіцяючи розкрити змову, він був допущений до імператора; і поки той здивовано читав його записку, він завдав йому удару в пах» (*Suetonius. «Domitianus». 17. 1*). Доміціан був досвідченим воїном, і навіть діставши важке поранення, намагався чинити опір, проте змовники, до яких входив і декуріон імператорських спальників, поклопоталися про те, щоб наперед витягнути у нього з-під подушки кинджал, який імператор постійно там зберігав. Преторіанці, які охороняли палац, зберігали вірність Доміціанові, але просто не знали, що їхнього повелителя вбивають.

Якщо перерахувати лише імператорів, які загинули від холодної зброї, цей перелік буде дуже і дуже довгим, а список римських вельмож — іще довшим.

3. Усунення небажаних за допомоги отрути, а також відомі в Римі способи протидії спробам отруєння. Використання в політичній боротьбі та дипломатії неправдивих звинувачень у спробі отруєння

Отруєння було значно рідкіснішим для Стародавнього Риму способом убивства.

Перший випадок умисного отруєння римських громадян, причому отруєння масового, **зафіксовано 331 року до нової ери**. Рік той, за словами Тіта Лівія, «був жахливим чи то від нездорового повітря, чи то від людської підступності» (*T. Liv. VIII. 18. 1*). Спершу римляни

гадали, що це звичайна епідемія, але «коли найвидніших громадян держави стала вражати одна й та ж недуга і майже завжди зі смертельними наслідками, якась рабиня пообіцяла курульному еділові Квінту Фабію Максиму вказати причину загального лиха, якщо він присягнеться, що ці свідчення їй не зашкодять. Фабій спішно доповів про це консулам, а ті сенатові, і з відома сенаторів виказувачці дали клятвені обітниці. Тут вона відкрила, що громадян гублять жіночі підступи, а матрон, котрі варять зілля, можна застати зненацька, якщо саме тепер відправитися слідом за нею. Ті, хто пішов за викажчицею, заскочили декілька жінок за виготовленням зілля, а в потайних місцях знаходять інші отрути.

Коли все це принесли на форум і через прислужника викликали туди близько двадцяти матрон, у яких виявили зілля, то дві з них, Корнелія і Сергія, обидві патриціанського роду, почали запевняти, що зілля цілюще; викажчиця це спростовувала, примушуючи їх випити зілля — нехай, мовляв, так перед усіма викриють її в наклепі; матрони просили дати їм подумати, народ розступився, і вони повідомили про все іншим. Оскільки і ті погодилися прийняти зілля, вони його випили і всі загинули — самі від власних підступів. Негайно схопили їхніх служниць, і ті вказали на багатьох матрон, з яких засудили близько 170. До того в Римі не було справ про отруєння. Це здалося чимось надприродним і схожим більше на одержимість, ніж на злочинний задум» (*T. Liv. VIII. 18. 4–11*).

Навряд чи наразі можливо з'ясувати, що спонукало стількох римських матрон до отруєння своїх близьких. Якийсь новий злісний культ? Пущена кимось чутка, що за допомоги якихось заклинань відвар отруйних трав, поданий дружиною чоловікові, вилікує хворобу, яка справді лютувала того року в Римі? А можливо, настої трав і справді були ліками, але, не тямлячи в медицині, люди, які проводили слідство, примусили жінок відразу випити непомірну дозу?..

Справа так і залишилася нез'ясованою. Про всяк випадок приголошнені громадяни, вирішили спеціально обрати диктатора і доручити йому вбити поблизу Форуму особливий ритуальний цвях, щоб у майбутньому боги охороняли Рим від подібної напасті і надалі нічого подібного не траплялося.

Таких масових випадків отруєння в Римі потім уже не було. Однак ані молитви, ані вбиття ритуального цвяха не змогли назавжди позбавити Рим від отруйників. Якщо раніше римляни лише чули

про отруєння тільки від заїжджих купців і мандрівників, то відтоді періодично усувати своїх супротивників за допомоги отрути стали і деякі з римлян.

Простолюдини до такого способу майже не вдавалися — приготування отрути було справою складною й витратною. Проте в середовищі римської знаті отруєння стало доволі поширеним способом зведення рахунків, вживаним і в політиці, і в сімейних чварах. Зловити отруйника було складніше, ніж звичайного вбивцю, тим паче що ініціатори злочину могли діяти як особисто, так і за допомоги слуг, але іноді отруйників все ж таки вдавалося викрити і покарати. Так, за словами Тіта Лівія, 152 року до нової ери в Римі «знатні дружини Публія і Ліцинія» були «звинувачені в отруєнні своїх чоловіків, колишніх консулів». Обидві матрони заперечували свою провину, але були викриті «і після розслідування справи страчені за рішенням своїх родичів» (*T. Liv. «Perioh.». XLVIII*).

Це отруєння було одним із найбільш гучних подібних злочинів, розкритих за часів Римської республіки, проте не єдиним. Постійна загроза бути отруєним і бажання запобігти такій можливості зробили у римських вельмож звичай тримати при собі спеціального «раба-куштувача», який куштував кожную страву перед тим, як подати її панові. Це, по-перше, дозволяло уникнути отруєння швидкодіююю отрутою, по-друге, дозволяло викрити зловмисників, якщо ті вдавалися навіть до повільнодіююю отрути, оскільки в цьому разі разом з паном гинув і раб-куштувач, а по-третє, примушувало раба-куштувача і кухарів належним чином стежити за тим, щоб ніхто із сторонніх не підібрався до їжі пана.

Отруїти римського вельможу було складно, і заходи протидії отруйникам постійно удосконалювалися. Однак деколи отруєння все ж таки вдавалися, причому навіть у випадках, коли майбутня жертва здогадувалася про підготовлений замах.

Одним з найбільш відомих римлян, загиблих від отрути був Публій Корнелій Сципій Африканський Молодший (185–129 рр. до н. е.), знаменитий римський полководець, який захопив і зруйнував 146 року до нової ери Карфаген, а 133 року до нової ери успішно завершив тривалу до цього 10 років Нумантінську війну. Як писав римський історик Павло Орозій, «в консульство Г. Семпронія Тудитана і М. Ацилія (129 року до нової ери) П. Сципій Африканський виступив спочатку перед зборами з промовою про загрозу для його

життя, бо дізнався, що несправедливі і невдячні люди звинувачують його, стражденного в ім'я батьківщини, а наступного дня вранці був знайдений бездиханним у своїй опочивальні» (*Oros. V. 10. 9*). Ніхто не сумнівався в тому, що Сципіона Молодшого було отруєно. Принаймні, Плутарх, який теж згадував про це, повідомив, що хоча смерть настала «без усякої видимої причини», але згодом «на тілі виступили якісь сліди, як виявилось — сліди насильства» (*Plutarh. «C. Gracchus». 10*). Павло Орозій вважав, що Сципіон «був за допомоги хитрощів убитий власною дружиною Семпронією, сестрою Гракхів» (*Oros. V. 10. 9*). До подібної версії схилявся і Тит Лівій, повідомляючи в своїх періохах про загибель Публія Сципіона Африканського Молодшого, що «одного разу, повернувшись додому здоровим і повним сил, він був знайдений у своїй опочивальні мертвим. Підозрюється, що його отруїла дружина Семпронія, адже вона була сестрою Гракхів, з якими він ворогував» (*T. Liv. «Perioh.». LIX*). За словами же Плутарха, «головним винуватцем цієї смерті поголос називав Фульвія*, який був ворогом Сципіона і в день загибелі ляв його з ораторського примосту. Підозра лягла і на Гая (Гая Гракха). Та все ж злочинство, таке страшне й зухвале, звернене проти першого і найвеличнішого з-поміж римлян мужа, залишилося безкарним і навіть нерозкритим» (*Plutarh. «C. Gracchus». 10*).

Заради об'єктивності слід визнати, що Сципіон міг померти не від отрути, а від інсульту або інфаркту, і саме цим, можливо, пояснювалося те, що «стосовно смерті його не було призначено ніякого слідства» (*T. Liv. «Perioh.». LIX*). Проте саме у версію про отруєння вірила переважна більшість римлян.

Римська знать вдавалася до отруєнь не тільки за часів республіки, а й з установами імперського ладу, а жертвами отруєнь ставали не тільки звичайні вельможі, а й навіть члени імператорської родини і самі імператори. Досить дивними були обставини смерті 12 року до нової ери Марка Віпсанія Агріппи, зятя і співправителя імператора Октавіана Августа. Ще підозрілішою здалася римлянам раптова смерть

* Фульвій — Марк Фульвій Флакк, видний римський політик, супротивник Сципіона Африканського Молодшого. Через чотири роки після того, що трапилося, 125 року до нової ери, був вибраний одним із консулів. Марк Фульвій Флакк товаришував з Гаєм Гракхом і 121 року до нової ери був убитий під час розправи над Гаєм Гракхом і його прихильниками.

2 року нової ери від незрозумілої та швидкоплинної хвороби Луція Цезаря, онука імператора Октавіана Августа, а коли 54 року помер імператор Клавдій, більшість римлян були просто впевнені, що його отруїла дружина, імператриця Агрипіна. Однак найбільш відомим і гучним отруєнням періоду імперії стало, безсумнівно, отруєння 55 року нової ери Британіка, сина імператора Клавдія. Він повинен був стати співправителем імператора Нерона (пасинка імператора Клавдія), і отруйники діяли за наказом Нерона, який не бажав ділитися отриманою владою, — Британіка було отруєно напередодні дня його повноліття. За словами Корнелія Тацита, «оскільки його страви і напої куштував виділений для цього раб, то, щоб не було порушено встановленого порядку або смерть їх обох не викрила лиходійського наміру, було придумано таке. Ще нешкідливе, але недостатньо остуджене і вже покуштоване рабом пиття передається Британікові; знехтуване ним як занадто гаряче, воно розбавляється холодною водою з розведеною в ній отрутою, яка миттєво проникла в усі члени так, що відразу зникли і голос, і дихання» (*Tacit. «Annales». XIII. 16*). Після цього Нерон, аніскільки не бентежачись, оголосив, що його зведений брат, Британік, помер від епілепсії, якою страждав із дитинства.

Способи отруєння могли бути і ще більш хитромудрими. Наприклад, коли 167 року в Римі помер співправитель Марка Аврелія імператор Луцій Вер, про імператора Марка Аврелія «ходили чутки, ніби він або отруїв Вера, розрізавши свинячу матку ножем, одну сторону якого було змашено отрутою, і давши братові** отруєний шматок, або убив його за допомоги лікаря Посидіппа, який, як подейкують, невчасно пустив Верові кров» (*Iul. Capit. «Marc. Ant.». XV. 5–6*). Аж ніяк не всі в Римі вірили цим чуткам, і навіть сам Юлій Капітолін, розповідаючи про це, не забув згадати і про те, що «ніхто з государів не захищений від наклепу» (*Iul. Capit. «Marc. Ant.». XV. 5*). Утім, навіть якщо Марк Аврелій був зовсім непричетний до загибелі свого співправителя, а смерть Луція Вера настала через природні причини, сам спосіб отруєння ножем з однією отруєною стороною був добре відомий в античному світі. Принаймні грецький історик Геродот стверджував, що саме таким способом мати перського царя Артаксеркса отруїла свою невістку, забезпечивши собі алібі перед сином.

** І Луцій Вер, і Марк Аврелій були усиновлені ще дітьми імператором Антоніном Пієм і тому вважалися братами.

Широко відомим був і спосіб усунення супротивника отрутою під виглядом лікування. Так, римський історик Аппіан згадував про один з таких випадків, що сталися ще за часів підкорення римлянами Південної Італії. Римлянам доводилося вести війну з коаліцією південноіталійських міст на чолі з Тарентом і епірським царем Пірром, який прийшов на допомогу Тарентові, але деякі південноіталійські міста, зокрема Регій, вважали за краще стати на бік Риму. За словами Аппіана, «частина римлян влаштувалася в Регії, щоб утримувати і захищати місто від ворожих вторгнень. Вони і їхній керманіч Децій*, позаздривши добробутові регійців, скористалися тим, що вони бенкетували, відзначаючи свято, напали, перебили їх і силою оволоділи їхніми дружинами. Виправдовували вони цей злочин тим, що нібито регійці хотіли передати своє місто Піррові. Так очільник варти Децій перетворився на тирана та уклав союз з мамертинцями, які перебували по той бік Сіцилійської протоки і незадовго до того вчинили таке ж злодіяння** щодо своїх гостеприймців.

Страждаючи на хворобу очей, Децій не довірив лікування лікарям Регія і викликав лікаря з Мессани, який виявився регійцем, що переселився в Мессану так давно, що про його регійське походження вже не пам'ятали. Він переконав Деція для якнайшвидшого лікування витерпіти гарячі ліки і, намазавши очі спалюючим і роз'їдаючим зіллям, велів терпіти біль до його повернення, а сам таємно повернувся в Мессану. Коли Децій, який довго терпів біль, змив зілля, то виявив, що втратив зір» (*Appian. «Sammica». IX. 1–2*).

Своїм вчинком лікар зумів помститися за загибель співвітчизників не тільки Децієві, а й усім його воїнам, які, втративши керівника,

* Тіт Лівій повідомив, що Регій захопили не самі римляни, а їхні союзники в тій війні, кампанці — «кампанський легіон на чолі з Децієм Вібеллієм» (*T. Liv. «Perioch.». XII*). Сталося це 281 року до нової ери. Згідно з Полібієм, «римляни були дуже обурені тим, що трапилося, але не могли перешкодити цьому» (*Polib. I. 7. 9–10*), оскільки вели важку війну. Придушення заколоту було здійснено лише через дев'ять років — 272 року до нової ери, після того як римляни «покінчили з війнами» (*Polib. I. 7. 10*). Зроблено це було з цілком прагматичних міркувань. Як писав Полібій, «покаранням винних римляни бажали, наскільки можливо, відновити довіру до себе у союзників» (*Polib. I. 7. 13*).

** Мамертинцями — «синами Марса» називали себе найманці кампанці, які служили у тирана Сіракуз Агафокла. Після смерті Агафокла (289 року до нової ери) вони зрадницьки захопили сицилійське місто Мессену, утримуючи його аж до початку Першої Пунічної війни.

не змогли встояти перед прибулим до Регію з військами римським проконсулом Гаєм Фабрицієм. «Фабрицій же, посланий римлянами для наведення ладу, віддав місто уцілілим регійцям, а з воїнів гарнізону призвідників відпадиння відіслав до Рима, де їх було піддано бичуванню на площі, обезголовлено і покинуто без поховання. Децій же, якого недбало охороняли через каліцтво, наклав на себе руки» (*Arrian. «Sannica». IX. 3*).

Знав Рим і випадки, коли з наміченою жертвою розправлялися, використовуючи звичайне снодійне. Саме так у ніч проти 1 січня 193 року змовники розправилися з римським імператором Коммодом. Налити йому отруту вони побоялися — отруту могли виявити вірні слуги. Не наважувалися вони його вбити і кинджалом, оскільки імператор був молодим, спритним і сильним, а тому при нападі міг дати відсіч і встигнути покликати охорону. Тому змовники скористалися спершу снодійним зіллям. Його дала під виглядом звичайного напою коханка Коммода Марція, яка була серед змовників. Саме снодійне було нешкідливим і в разі його виявлення Марція могла б сказати, що дала його, піклуючись про здоров'я імператора. Проте після того, як Коммод, випивши вино, ослаб, змовники змогли легко його задушити.

Траплялися отруєння імператорів і в пізніший період римської історії, причому для того, щоб покінчити з монархом, отруйники підбиралися не тільки до їжі і напоїв, але винаходили і складніші способи отруєння. Так, за словами Амміана Марцелліна, вельми загадковою була раптова смерть імператора Іовіана. Війська вибрали його імператором після того, як 363 року в бою з персами загинув його попередник Юліан. Але Іовіан, уклавши мир з персами, не зміг навіть дістатися до столиці. «Коли він прибув у Дадастану, прикордонне місто між Віфінією і Галатією, його знайшли вночі мертвим. З приводу його смерті виникло багато сумнівних припущень. Розповідали, що його вбив отруйний запах, який залишився після білення кімнати, в якій він ночував, що він загинув від чаду, який виник від дуже димлячої жаровні, і, нарешті, що унаслідок надмірно великої кількості їжі він отримав нетравлення шлунку» (*Amm. Marcellinus. XXV. 10. 12*). Іовіану було всього 33 роки і до цього він мав відмінне здоров'я, тому навряд чи причиною його смерті могло бути звичайне «нетравлення шлунку», а ще більш наштовхує на думку про те, що імператорові «допомогли» піти з життя, та обставина, що за фактом

його загибелі не було проведено ніякого слідства — новим правителям це було абсолютно ні до чого. Чутки ж про те, що імператора «убив отруйний запах», ясно свідчать нам про те, що й такий, набагато складніший спосіб отруєння, ніж отруєння за допомоги їжі та пиття, був уже тоді відомий.

Треба зазначити, що римляни уміли не тільки усувати своїх супротивників за допомоги отрути, а й привертати їх на свій бік, відкривши справжню або вигадану спробу отруєння або демонстративно відмовившись від такої спроби. Саме так вчинили римляни під час війни Риму проти епірського царя Пірра. Після декількох поразок на першому етапі війни римляни, що спиралися на більший економічний і військовий потенціал, стали виправляти положення і зуміли зупинити війська Пірра. Сторони почали вести перемовини про мир, але амбіції не дозволяли ні тій, ні іншій стороні поступитися. І ось тут, за словами Плутарха, в табір до римського головнокомандувача консула Гая Фабриція* «з'явився чоловік і приніс листа, написаного царським лікарем: той запропонував знищити Пірра отрутою і цим без якоїсь небезпеки для римлян позбавити їх від війни, якщо вони пообіцяють винагородити його. Однак Фабрицій, обурений його віроломством, переконав свого товариша за посадою (армією по черзі командували два консули) відправити Піррові листа, що містив пораду остерігатися підступів лікаря. Ось що було написано в нім: «Консули Гай Фабрицій і Квінт Емілій вітають царя Пірра. Здається нам, що ти не вмєш відрізнити ворогів від друзів. Прочитай посланий нами лист і дізнайся, що з людьми чесними і справедливими ти ведеш війну, а ганебним і негідним довіряєш». Погодившись на пропозицію царського лікаря, римські консули втратили б авторитет серед власних співгромадян — отруєння завжди вважалося справою безславною. До того ж отруєння могло зірватися. Зате видавши зрадника-отруйника, римські полководці зуміли отримати і славу, і чималі поступки від епірського царя. «Отримавши листа і дізнавшись про злий намір, Пірр покарав лікаря і, бажаючи віддячити Фабрицію і римлянам, відпустив без викупу всіх полонених, Кінея ж (одного зі своїх на-

* Гай Фабрицій був римським консулом двічі — вперше 282 року до нової ери і вдруге 278 року до нової ери. Згідно з періодами Тіта Лівія, отруїти царя Пірра перебіжчик запропонував Гаю Фабрицію 278 року до нової ери, коли той вже другий раз був консулом.

ближених) знову послав домагатися миру» (*Plutarh. «Pirr». 21*). Отже, рішення Гая Фабриція і його колеги було не тільки благородним, а й вельми прагматичним.

Не менш прагматично вчинив трьома століттями пізніше імператор Тіберій, оголосивши в сенаті лист вождя германського племені хаттів Адгандестрія, в якому той нібито пропонував убити ворожого римлянам вождя херусків та інших повсталих проти Риму племен Армінія, «якщо йому пришлють отруту, щоб він міг вчинити це вбивство». Після оголошення листа «Адгандестрію відповіли, що римський народ помщається ворогам, не вдаючись до обману і не таємними засобами, а відкрито і силою зброї» (*Tacit. «Annales». II. 88*).

За словами Корнелія Тацита, «благородством відповіді Тіберій зрівнявся зі стародавніми полководцями, які заборонили отруїти царя Пірра і відкрили йому цей задум». Однак якщо розібратися в наведених даних уважніше, то вірогіднішою є інша версія подій. Будь-який історик, звиклий уважно аналізувати події, не може не відзначити, що нібито висловлене в листі прохання германського царька «прислати отруту» для отруєння ворога римлян виглядає досить безглуздо, оскільки германцям і самим було відомо безліч отрут. З цього можна зробити висновок, що найпевніше «лист Адгандестрія» було написано самими римлянами за наказом Тіберія та оголошено ним потім, щоб посварити Адгандестрія з Армінієм, унеможлививши союз між ними. І треба сказати, що посварити Армінія з іншими германськими вождями римлянам урешті-решт вдалося. У результаті Арміній, який дванадцять років провоював з римлянами і «не був переможений у війні», «поліг від підступності своїх наближених» (*Tacit. «Annales». II. 88*).

4. Розправа з супротивником шляхом організації його безслідного зникнення

Над кожним із римлян, особливо над тими, хто стояв при владі в Римі, завжди висіла небезпека загинути від меча або отрути. Втім, були й інші небезпеки. Наприклад, людина могла просто безслідно зникнути. Організувати безслідне зникнення людини, оточеної слугами та охороною, було надзвичайне складно, але іноді це вдавалося. Найзнаменитішою жертвою безслідного зникнення став перший

римський цар Ромул (753–716 рр. до н. е.), наближені якого 716 року до нової ери раптом оголосили, що той вознісся на небо. Небагато римлян вірили в цю казку, висловлюючи набагато реалістичніші версії зникнення царя. Абсолютно переконаний був в насильницькій загибелі першого римського царя Діонісій Галікарнаський, який писав: «Хто дотримується міфологічної сторони обставин, заявляють, що Ромул був на зібранні в таборі, коли раптово з неба спав морок і вибухнула буря, і він став невидимим, і вигадники запевняли, що цього мужа викрав Марс. А інші, що розповідають переконливішу історію, повідомляють, що його смерть була справою рук власних громадян» (*Dionysios. II. LVI. 2–3*). Тіт Лівій висловлювався ухильно, але, повідомивши легенду про вознесення Ромула на небо, також писав: «Я впевнений, дехто нишком говорив, що цар було розтерзано руками отців» (*T. Liv. I. 16. 4*). Не дуже вірив у міфологічну версію і Плутарх. Так, за відомостями, що дійшли до Плутарха, «деякі припускали, що сенатори накинулися на нього в храмі Вулкана, убили і, розітнувши тіло, винесли частинами, ховаючи ношу за пазухою» (*Plutarh. «Romulus». 27*).

Навряд чи варто сумніватися, що лише найнаївніші з римлян повірили, що їхній цар зник тому, що вознісся на небо. Проте, коли на скликаному через зникнення царя народному зібранні один з найзнатніших патриціїв Юлій Прокул присягнувся, що вранці до нього з небес зійшов Ромул і сповістив йому, що Рим стане головним містом світу, а римлянам слід бути старанними у військовій справі та благочесті, і з цими словами знов повернувся на небо, патриції саме цю версію визнали єдиною правдивою. Навіть більше, «перші громадяни заборонили провадити розшуки і виявляти надмірну цікавість, але наказали всім шанувати Ромула і поклонятися йому, бо його, мовляв, вознесено до богів, позаяк раніше був добрим царем» (*Plutarh. «Romulus». 27*). Річ була, звісно ж, не в наївності перших громадян країни, а в тому, що така версія цілком влаштовувала найбільш впливових римських сенаторів, явно причетних до «вознесення на небо» свого царя. Саме тому говорити про загибель царя можна було лише «нишком». А оскільки ні трупа Ромула, ні свідків його викрадення ніхто не бачив, заперечити офіційну версію було неможливо.

Живим Ромул комусь дуже заважав. Але «вознісшись на небо» і «ставши богом», він уже не заважав нікому, і ті самі люди, що влаштували його загибель, нітрохи не бентежачись, почали поклонятися

новому богові. Народ же з часом цілком щиро став вірити в божественність засновника Рима.

Властива римській слідчій практиці формула «немає трупа — немає злочину» і надалі частенько підштовхувала багатьох зловмисників, як тих, хто боровся за владу, так і звичайних карних злочинців, усувати свої жертви саме таким способом.

Застосовувався цей спосіб вбивства (вбивства із прихованням трупа і прихованням слідів злочину) і скореними Римом народами для прихованої боротьби із загарбниками.

197 року до нової ери проконсул Тіт Квінкцій Фламінін, розгромивши війська македонського царя Філіппа в битві під Кіноскефалами, успішно завершив другу Македонську війну (200–197 рр. до н. е.). Війна велася під гаслом «визволення Греції» від македонського ярма. Проте, змусивши македонського царя звільнити всі захоплені ним раніше грецькі міста, римляни не збиралися вивести звідти і свої війська теж. При цьому римляни активно втручалися у справи грецьких міст і держав. Усе це викликало ремство і невдоволення греків, особливо в Беотії (одній з історичних областей Центральної Греції), неподалік від головного міста якої, Фів, розташувався основний табір проконсула. Як писав Тіт Лівій, відкрито повстати проти римлян жителі Беотії не могли: «для заколоту в них не було ні сил, ні лідера» (*T. Liv. XXXIII. 29. 1*). Однак мріючи вигнати окупантів, беотійці почали неоголошену партизанську війну, ретельно приховуючи сліди своїх нападів, щоб їх неможливо було викрити. «На деяких солдатів нападали на заїжджих дворах, на інших — коли вони під час зимівель роз'їжджали за різними потребами. На когось влаштовувалися засідки в потайних місцях просто біля доріг, інших хитрістю заманювали в покинуті пристанища і вбивали там. Врешті-решт ці злочини стали здійснюватися вже не тільки з ненависті, а й просто з жадоби наживи, оскільки, займаючись торгівлею, відпускні солдати мали з собою в поясах багато грошей. Коли стали недолічуватися людей, спершу потроху, а потім у дедалі більшій кількості, то Беотія набула поганої слави, і солдати стали боятися виходити з табору — це було ще страшніше, ніж у ворожій країні» (*T. Liv. XXXIII. 29. 3–5*). А позаяк ні трупів, ні свідків не залишалося, римляни не відразу второпали, що відбувається, та й зрозумівши потім, що справи кепські, до певного часу не знали, на кого обернути свій гнів.

Сидіти склавши руки римський головнокомандувач не став. «Квінкцій розіслав по містах легатів для розслідування цього розбою. Було встановлено, що більше всього вбивств було скоєно навколо Копаїдського озера: там викопали з мулу і дістали з болота трупи, до яких було прив'язано камені і амфори, щоб тягнути їх на дно. Розкрилися безліч злочинів, здійснених в Акрефії та Коронеї. Квінкцій розпорядився видати йому винних і зажадав з беотійців п'ятсот талантів (більше 13 тонн срібла) — за кількістю убитих воїнів» (*T. Liv. XXXIII. 29. 6–7*). Коли ж беотійці спробували обмежитися словесними вибаченнями, «відмовляючись тим, що нічого не було зроблено зі схвалення держави» (*T. Liv. XXXIII. 29. 8*), Тіт Квінкцій Фламінін просто обліг Акрефію і Коронею та спустошив навколишні поля. Лише заступництво інших грецьких держав допомогло беотійцям розпочати переговори і відкупитися за дещо меншу суму. Однак на нові напади проти римлян ніхто вже більше не зважувався.

Подібним чином — накладенням величезних штрафів на місцеве населення, розоренням місцевості, узяттям заручників із місцевої знаті тощо припиняли римляни спроби вести проти них таємну партизанську війну і в інших провінціях, причому припиняли дуже швидко. Саме тому приховане знищення супротивника з організацією його безслідного зникнення частіше застосовувалося не в ході війн і не масово, як це було в Беотії, а лише для замахів на окремих осіб.

Організувати безслідне зникнення було складніше, ніж просто вбити, але в разі успіху ніхто не шукав злочинців. Зрозуміло, що такий спосіб фізичного усунення небажаних міг застосовуватися не тільки для політичних вбивств, а й звичайними розбійниками проти звичайних громадян, особливо проти купців і мандрівників, хоча звичайні бандити рідко утруднювали себе такими складнощами.

Утім, і це не вичерпувало всього арсеналу відомих у Римі засобів і способів позбутися небажаної людини. Крім перелічених вище способів, існував ще один, причому вельми підступний.

5. Вбивство з імітацією смерті потерпілого від нещасного випадку або смерті, що настала з природних причин

Найбільш витонченим способом вбивства небажаного була імітація смерті з природних причин. Цей спосіб убивства був відомий у Римі з глибокої старовини. Однією з перших жертв такого способу вбивства став третій римський цар — Тулл Гостілій, що правив Римом від 672 по 640 рік до нової ери. Як писав Діонісій Галікарнаський, «владарюючи протягом тридцяти двох років, він закінчив життя своє, коли згорів будинок, і з ним разом загинули охоплені вогнем і його дружина, діти і вся челядь. Одні кажуть, що будинок був запалений блискавкою, тому що бог розгнівався на нехтування якимись священнодіяннями, — вважають, що в правління Тулла перестали здійснювати деякі одвічні жертвопринесення і що він увів інші, місцеві, чужі римлянам, — але більшість сходиться на тому, що нещастя відбулося внаслідок зловмисності людей, відносячи його на рахунок Марція, який правив державою після Тулла. Річ у тім, що Марцій, який походив від дочки царя Нуми Помпілія, досадував на те, що, належачи до царського роду, жив як приватна особа і, спостерігаючи за потомством, що підросло в домі Тулла, підозрював, що, якщо станеться що-небудь з Туллом, влада перейде до його синів. Плекаючи такі думки, він улаштував змову проти царя, маючи чимало римлян, що сприяли йому в отриманні правління» (*Dionysios. III. XXXV. 1–3*). Пожежі в Римі траплялися в усі часи, і не раз бувало, що під час пожеж гинули люди. Проте, звісно ж, загибель від пожежі цілої сім'ї вищої римської знаті, з усією численною челяддю, не могла бути випадковою. І хоча Анкові Марцію, котрий став новим римським царем, вдалося наполягти на тому, що Тулл Гостілій загинув від гніву богів, набагато більше схожа на правду версія, висловлена Діонісієм Галікарнаським, згідно з якою, одного разу, скориставшись негодою, «Марцій, розсудивши, що слушний час настав, разом з друзями, які приховували під плащами мечі, увійшов у двері, убив царя і синів його, і інших, а скоївши це, розповсюдив слух про удар грому» (*Dionysios. III. XXXV. 4*).

Пожежа чудово підходила для того, щоб під виглядом нещасного випадку поквитатися і з одним, і відразу з багатьма небажаними, та ще й замести при цьому сліди. Проте організувати пожежу, в якій, здавалося б, з природних причин загинув би потрібний представник

знати, було справою украй складною. Зазвичай для утаєння справжніх причин смерті античні вбивці вдавалися до інших засобів.

Тут у хід ішло все — повільнодійна отрута, свідомо неправильне лікування існуючої або спеціально вигаданої хвороби, вміло організована катастрофа, майстерно підлаштований нещасний випадок.

Найчастіше для цього застосовувалося отруєння повільнодійною отрутою або навмисно неправильне лікування. Якщо отруєння отрутою було схожим на смерть від хвороби, ніхто не міг і здогадатися про те, що скоєно злочин. Ще складніше було викрити злочинців тоді, коли людина гинула під час хірургічної операції чи була отруєна не отрутою, а в результаті умисного передозування ліків.

Згаданий вище випадок, коли лікар позбавив зору полководця Деція, зробивши це так, щоб усі знали, що це зробив саме він, був рідкісним винятком — зазвичай лікар, зважившись на усунення свого пацієнта, робив це так, щоб все виглядало як результат невиліковної хвороби. Причому також згадуваний вище випадок з імператором Луцієм Вером, який, з чуток, був чи то отруєний, чи то помер через неправильне лікування, був ніяк не єдиним. 43 року до нової ери у багатьох римлян виникли сумніви з приводу природних причин смерті консулів Гірція і Панси. Гірцій загинув в бою, а Панса помер по кількох днях після битви від ран, отриманих у бою. Однак смерть консулів була настільки вигідною Октавіанові (майбутньому імператорові), який рвався тоді до влади, що багато хто став шукати тут злий намір. «Особливо, — писав Светоній Транквілл, — смерть Панси вселяла стільки підозр, що лікар його Глікон був узятий під варту за звинуваченням в тому, що вклав отруту в його рану. А Нігер Аквілій стверджує, що і другого консула, Гірція, Октавіан убив своєю рукою в замішанні сутички» (*Suetonius. «Augustus». 11*). Викрити Глікона слідству не вдалося, а Октавіан категорично відкинув всі звинувачення на свою адресу, проте причини смерті консулів Гірція і Панси і надалі викликали сумніви і в їхніх тодішніх співгромадян, і у римських істориків.

Якщо небажану людину не виходило пригостити повільнодійною отрутою або залікувати до смерті, а злочинцем потрібно було, щоб смерть жертви виглядала природною, вони йшли і на складніші маневри.

59 року нової ери імператор Нерон пішов на нечуваний для Риму злочин — вирішив позбутися своєї матері. Аби все виглядало як нещасний випадок, вирішено було побудувати спеціальний корабель, із

особливою каютою, дах якої в потрібний момент повинен був упасти і проломити голову імператриці, а сам корабель після цього мусив розпастися на частини і потонути*. Лише цілковита випадковість привела до зриву цього задуму — Агриппіні Молодшій пощастило врятуватися і виплисти. Коли тайкома покінчити з матір'ю не вдалося, Нерон просто послав до неї своїх центуріонів і розправився самим звичайним способом. А от витівка з кораблем, що розпався, показує, до яких хитрувань могли вдаватися в Римі люди, які володіли багатством і владою, для того, щоб знищення небажаної людини виглядало як нещасний випадок.

Організувати «нещасний випадок» могли не тільки імператори й вельможі. Це могли зробити і раби, причому не тільки розправляючись за наказом свого пана з кимось із його ворогів, а й, навпаки, щоби знищити його самого, якщо він був їм ненависний.

«Що зазнав від своїх рабів преторій Ларцій Македон! — писав на початку II століття нової ери Пліній Молодший своєму другові Ацилію. — Страшна справа! Про це варто розповісти не тільки в листі. Був він, щоправда, паном неприступним і жорстоким і майже забув — ні, невірною, дуже вже добре пам'ятав, що його батько був рабом.

Він мився в лазні на своїй віллі під Форміями. Раптом його оточують раби: хто хапає за горло, хто б'є по обличчю, хто по грудях і животі і — соромно сказати — навіть по таємних частинах. Вирішивши, що він мертвий, вони викидають його на розжарену підлогу подивитися, чи не оживе. Він чи то нічого не відчував, чи то удав, що нічого не відчуває, але тільки лежав, витягнутий і нерухомий, і в смерті його упевнилися. Тоді його виносять, немов зомлілого від жару; вірні раби приймають його; із завиванням і криком збігаються наложниці. Крики і прохолода привели його до тями: він підвів очі, поворушився — довів, що живий (зараз це було безпечно). Раби розбігаються, багато хто вже схоплений, інших розшуковують. Сам він насилу повернувся до життя, але по декількох днях помер, утішений помстою: за нього живого покарали так, як карають за мертвих**.

* Детальніше я розповідаю про обставини замаху на Агриппіну Молодшу в розділі «Нерон» своєї книги «Властители Рима. Время правления Октавиана Августа и династии Юлиев-Клавдиев».

** У разі вбивства пана одним з його рабів, відповідно до римських законів, слід було стратити всіх рабів, які проживали в будинку, за винятком тих, хто намагався перешкодити вбивству або викрив убивць.

Ти бачиш, скільки нам загрожує небезпек, образ, знуцань; ніхто не може відчувати себе спокійно тому, що він поблажливий і м'який: панів знищують не за судом над ними, а зі схильності до злочинів» (*Plini. Junior. «Epist.»*. III. 14. 1–5).

Як видно з усього сказаного, римська знать завжди мала підстави побоюватися за своє життя. Проте водночас слід визнати, що робота римських спецслужб була налагоджена вельми професійно, тож не завжди зловмисникам вдавалося знищити знатного римлянина, а тим паче знищити його безкарно.

Розділ VI

Агентурна розвідка
стародавніх римлян
та їхніх супротивників

VI

274	1. Про те, як римський цар Тарквіній Гордий захопив місто Габії
279	2. Подвиг Муція Сцеволи — перша агентурна операція Римської республіки
283	3. Як римський розвідник забезпечив римлянам перемогу в війні проти етрусків
286	4. Боротьба розвідок і контррозвідок Риму і Карфагена в ході другої Пунічної війни
322	5. Як римляни, завербувавши потрібних їм людей, розправилися з полководцем лузитан Віріатом, якого доти ніяк не могли здолати силою
325	6. Впровадження в римські війська ворожої агентури призводить до розгрому і загибелі армії Цепіона
327	7. Роль римських шпигунів у перемозі Риму над понтійським царем Мітрідатом VI Евпатором. Полювання за Мітрідатом і його полководцями
333	8. Як засилання агента допомогло римлянам підкорити галльське плем'я венелів
336	9. Чи була парфянська цариця Формуса римською шпигункою?
341	10. Ставлення римлян до вивчення закордонного досвіду проведення агентурних розвідувальних і спеціальних операцій
344	11. Агентурна розвідка під час війн Риму з Персією
350	12. Які агенти використовувалися розвідками античних держав найчастіше, і які на той час існували способи виявлення агентури супротивника
355	13. Як римляни використовували агентуру для боротьби з ворогами всередині країни

Людам, лише поверхово знайомим з історією Стародавнього світу, зазвичай здається, що в давнину хід і результат війн вирішувався лише на полях битв. Однак окрім чисельності, навченості та бойового духу військ, окрім якості озброєння і таланту полководців, хід, а іноді й результат війн вже в ті роки часто визначався не тільки цим, а й діяльністю засланої у ворожий тил агентури.

У давнину таємні агенти використовувалися анітрохи не рідше, ніж у наші дні. Найчастіше в тил супротивника засилали завербованих перебіжчиків і звичайних добровольців, одягнених у місцевий одяг і здатних говорити місцевою мовою. Завдання таких агентів були простими — за декілька днів перебування на ворожій території щось видивитися, вивідати, вчинити напад або підпал, після чого повернутися назад. Утім, це була, хоч і важлива, але все ж таки нижча ланка агентурної розвідки. Набагато складніші завдання ставилися перед тими агентами, які засилалися у ворожий тил надовго. Для них ретельно розроблялися відповідні «легенди», і такі агенти могли діяти у ворожому тилу декілька місяців, а іноді й років. Вони могли вербувати агентуру серед місцевих жителів і поставляти інформацію через агентів-зв'язківців як усно, так і за допомоги написаних тайнописом або закодованих послань. Окрім спеціально засланих агентів, розвідки античних держав широко використовували і «агентів-ініціативників», тобто тих місцевих жителів, які з власної ініціативи приходили запропонувати супротивникові свої послуги. Проте під виглядом зрадників до ворога нерідко засилали й тих, хто мав пере-

дати помилкові відомості, ввівши ворога в оману. Деякі агентурні операції проводилися «під дипломатичним прикриттям» — послами чи особами з їхнього супроводу.

Надзвичайно активно використовувалися в давнину і «агенти впливу» — високопоставлені місцеві вельможі, які з тих або інших причин вирішили таємно відстоювати в своїй країні інтереси іншої держави. За допомоги «агентів впливу» можна було втягнути якусь чужу державу в не вигідну для неї війну на своєму боці, або навпаки, уникнути ворожого вторгнення, можна було вирішити на свою користь територіальну суперечку або отримати якісь пільги і привілеї, наприклад привілеї в торгівлі.

Присутність «агентів впливу» та їхня активність нерідко мали значення для доль багатьох країн і народів античності не менше, ніж десятки тисяч солдатів. Тому в античні часи не було, напевно, жодної країни, яка б не вербувала собі «агентів впливу». Слабким державам потрібні були «агенти впливу» в тодішніх світових державах, щоб зберегти свої володіння і, по змоззі, виторговувати собі різні милості. Своєю чергою, державам, які претендували на світове панування, часом було вигідніше не захоплювати яку-небудь слабкішу країну, а зробити її слухняним сателітом, підкупивши потрібних вельмож або привівши до влади своїх ставлеників. Для правителів дрібних і слабких держав єдиним способом знайти собі таємних покровителів було роздавання хабарів і подарунків вельможам могутніших сусідів. Великі ж держави знаходили «агентів впливу» в інших країнах як підкупом, так і схиляючи їх до цього перспективами надати протекцію або, навпаки, погрозами.

З усіх античних держав Рим використовував «агентів впливу» найширше і найбільш уміло. Звісно, подеколи й іноземному цареві або вождеві вдавалося підкуповувати римських магістратів, вирішивши справу до вигоди для себе і до збитку для Риму. Але таке траплялося порівняно рідко. Іноземні прохачі могли лише роздавати подарунки і просити, але в жодному разі не погрожувати римським вельможам, навіть якщо ті взяли гроші й не виконали обіцянки. Не було в іноземних прохачів і ніякої можливості якимось чином впливати на призначення римських посадовців. Римляни ж, навпаки, завжди мали можливість схиляти до співпраці і вербувати «агентів впливу» як підкупом, так і силою, і кожний з цих агентів знав, що у разі зради ризикує

втратити не тільки статок, а й життя. Особливо ефективним ставало використання «агентів впливу» в країнах, що потрапили в залежність від Риму. Там римські «агенти впливу» нерідко могли діяти майже відкрито. Страх перед римським втручанням не дозволяв місцевим царям усунути таких людей з посади, а тим паче покарати. Понад те, багато призначень в залежних від Риму державах проводилися за порадами з Рима. Врешті-решт це майже неодмінно призводило до того, що місцеві правителі поступово взагалі втрачали владу, а їхні країни ставали римськими провінціями.

Таємні агенти активно використовувалися римськими властями не тільки у ворожих Римові державах, а й у самому Римі і всій Римській державі. У середині країни таємні агенти використовувалися для виявлення і викриття як змовників, котрі зазіхали на владу, так і кримінальних злочинців. Як таємні агенти могли діяти і повноправні римські громадяни, і вільновідпущеники, і раби. Причому найбільш цінними інформаторами часто були саме раби. Стимулом до виказування або інших видів шпигунства служили і грошові винагороди (цінні повідомлення й інші важливі послуги шпигунів винагороджувалися часом дуже великими сумами грошей), і те, що за особливі заслуги перед державою агент міг отримати не тільки гроші, а й свободу і римське громадянство.

У кожній з держав Стародавнього світу, зокрема і в Римі, точно так само, як і в сучасних державах, були не тільки розвідувальні служби, а й спеціальні служби, що виконували функції контррозвідки і поліції. Проте виявити і знешкодити ворожу агентуру таланило не завжди. До того ж будь-яке угруповання, що стояло при владі, майже завжди повинне було думати не тільки про боротьбу з іноземною агентурою, а й про протидію таємним агентам своїх місцевих політичних супротивників, які могли бути не менш небезпечними.

Союзи між державами могли бути укладені або, навпаки, розірвані завдяки вчасно врученому подарункові. Політичний супротивник міг бути усунений за допомоги кривосвідчення або помилкового доносу. Царі та імператори ставали жертвами змов, якщо їхня контррозвідка припускалася помилки. Дрібка отрути або підступний кинджал могли часом зробити те, що не під силу було зробити десяткам тисяч воїнів. Неприступні фортеці ставали легкою здобиччю ворога через одного-двох зрадників. Дуже і дуже часто долі цілих країн і народів залежали не стільки від дій десятків тисяч воїнів, скільки від успіху або провалу яких-небудь таємних операцій.

Агентурна розвідка завжди і в усі часи була найбільш потаємною з усіх видів розвідувальної діяльності. Утім, незважаючи на це, деякі відомості про те, як засилялися до ворога і як використовувалися таємні агенти за часів Стародавнього Риму, збереглися.

1. Про те, як римський цар Тарквіній Гордий захопив місто Габії

Можливо, про якісь найхитромудріші розвідувальні операції римляни вже ніколи не дізнаємося, але навіть відомості, що дійшли до нас, свідчать про те, що вже в найранніший період свого існування, тобто в царський період, Римська держава проводила складні розвідувальні операції, зокрема й операції з проникненням у ворожі лави своєї агентури.

Останній з римських царів, Луцій Тарквіній, відоміший як **Тарквіній Гордий**, доступився до влади, поваливши свого попередника царя Сервія Туллія, і оцінювався своїми сучасниками по-різному. Проте й саме захоплення влади, і те, що від 534 по 509 рік до нової ери йому вдавалося утримувати владу, свідчить про те, що це була людина рішуча і обізнана з механізмами державного управління. Він спромігся значно підсилити могутність Риму, і багато в чому це було обумовлено тим, що Тарквіній Гордий активно використовував для цього різні таємні методи боротьби. Навіть у мирний час він об'єднав навколо Риму племена латинів, звівши неправильні звинувачення на свого головного супротивника Турна Гердонія (про що розповідається в розділі XII цієї книги). Проте ще успішніше Тарквіній Гордий застосовував таємні методи боротьби у воєнний час, і якщо у роки миру цар здавався римлянам жорстоким, то як полководцеві їм ні в чому було йому дорікнути. Як писав Тит Лівій, «наскільки несправедливим був цар в мирний час, настільки небезрозсудним як вождь під час війни» (*T. Liv. I. 53. 1*). Розправившись з Турном Гердонієм і очоливши Латинський союз, Луцій Тарквіній завдав поразки вольськам і взяв приступом одне з їхніх міст — Свессу Помецію, захопивши там багату здобич, завдяки якій розпочав будівництво прекрасного храму на честь бога Юпітера. На цьому він не заспокоївся; наступною його метою стало розташоване поблизу місто Габії, що лежало в 18 кілометрах на схід від Рима. Захопити Габії було важливо для Тарквінія не тільки

тому, що це місто було розташоване біля важливої дороги, яка вела до більшого міста Пренести, а й тому, що в Габії збіглись і ті жителі Свесси Помеції, які не побажали визнати владу Тарквінія, і багато вороже налаштованих щодо царя вигнанців із самого Рима. Спершу цар спробував оточити Габії та взяти їх штурмом; коли ж це не вийшло, він вирішив діяти хитріше.

Як розповідає Тит Лівій, «після безуспішної спроби взяти місто приступом, після того, як він був відкинутий від стін і навіть на облогу не міг більш покладати ніяких надій, Тарквіній, зовсім не по-римськи, почав діяти хитрощами і обманом. Він удав, ніби, полишивши думку про війну, захопився лише закладенням храму та іншими роботами в місті, і тут молодший з його синів, Секст, перебіг, як було обумовлено, в Габії, скаржачись на нестерпну жорстокість батька. Вже, казав він, із чужих на своїх звернулося свавільство гордія, вже кількість дітей обтяжує цю людину, яка обезлюдила курію* і хоче обезлюдити власний дім, щоб не залишати ніякого нащадка, ніякого спадкоємця. Він, Секст, вислизнув з-під батьківських мечів і списів і ніде не відчуває себе в безпеці, окрім як у ворогів Луція Тарквінія. Хай не сподіваються в Габіях, війну не скінчено — Тарквіній залишив її лише удавано, щоб за нагоди напасти зненацька. Якщо ж немає у них місця для тих, хто благає про захист, то йому, Секстові, доведеться пройти по всьому Лацію, а потім і у вольсків шукати притулку, і в еквів, і в герників, доки він нарешті не дістанеться до племені, що вміє оборонити дітей від жорстоких і нечестивих батьків. А можливо, де-небудь зустріне він і бажання підняти зброю на найзарозумілішого з царів і найлютішого з народів. Здавалося, що Секст, якщо його не вшанувати, піде розгніваний далі, і габійці прийняли його прихильно. Нічого дивуватися, сказали вони, якщо цар нарешті і з дітьми обійшовся так само, як із громадянами, як із союзниками. На себе самого оберне він врешті-решт свою лють, якщо навколо нікого не залишиться. Що ж до них, габійців, то вони раді приходу Секста і вірять, що незабаром за його допомоги війну буде перенесено від габійських воріт до римських» (*T. Liv. I. 53. 4 – 11*).

Габійці аж ніяк не були наївними простаками. Та як вони могли не повірити царському синові, який утік до них? Адже, як писав Діонісій Галікарнаський, який теж детально описав захоплення Габій, але

* Курія — місце засідання римського сенату.

вважав, щоправда, на відміну від Тіта Лівія, що Секст Тарквіній був не молодшим, а старшим сином царя, «Секста відшмагали за наказом батька на Форумі різками» (*Dionysios. LV. 2*). Не вірити після цього царському синові габійці просто не могли. Не відчуваючи підступу, габійці охоче слухали слова Секста Тарквінія, тим паче що казав він їм якраз те, що їм хотілося чути. «Відтоді Секста почали запрошувати в раду. Там, у всьому іншому погоджуючись зі старими габійцями, які, мовляв, краще знають свої справи, він безупинно пропонував розпочати воєнні дії — в цьому він, на його думку, розбирається якраз добре, оскільки знає сили того й іншого народу і розуміє, що гординя царя напевно ненависна і громадянам, якщо навіть власні діти не змогли її винести. Так Секст поволі підбивав габійських старійшин відновити війну, а сам з найбільш гарячими юнаками ходив за здобиччю і в набіги; всіма своїми обманними словами і справами він викликав щораз більшу — і згубну — до себе довіру, доки нарешті не був обраний воєначальником» (*T. Liv. I. 54. 1–2*).

Дії царя-батька і царського сина були ретельно скоординовані, щоб Секст зумів завдати римлянам кількох незначних поразок, які зміцнили його славу. У кожній вилазці проти римлян Секста Тарквінія супроводжувала перемога, з кожної вилазки приносив він у Габії солідну здобич. «Батько, наперед знаючи, в яких місцях він з'явиться, забезпечував її, а також неохоронність місцевості, і постійно посилав до нього тих, хто повинен був загинути, вибираючи з тих своїх громадян, кого тримав під підозрою. Через це габійці вирішили, що Секст їм вірний друг і хоробрий воєначальник, причому багато хто, ним підкуплені, готували для нього верховне командування» (*Dionysios. LV. 4*).

Під виглядом нових перебіжчиків цар перекидав до сина нових і нових вірних людей; ці люди упродовжувалися в габійське військо і розставлялися на потрібні посади в міській раді, проте до певного часу, ніхто з габійців навіть гадки не мав, що Секст Тарквіній підсланий і веде подвійну гру. Як писав Тіт Лівій: «народ не підозрював обману, і коли стали відбуватися незначні сутички між Римом і Габіями, в яких габійці зазвичай брали верх, то і знать, і чернь наперебій почали виказувати упевненість, що богами в дар послано їм такого вождя. Та й у воїнів він, ділячи з ними небезпеку і працю, щедро роздаючи здобич, користувався такою любов'ю, що Тарквіній-батько був у Римі не могутнішим, ніж син в Габіях» (*T. Liv. I. 54. 3–4*).

Нарешті, коли Секст Тарквіній відчув себе в Габіях майже повновладним господарем, він послав довірену людину до батька, аби дізнатися, що ж йому слід робити далі, — мабуть, розробляючи операцію, батько і син ще не припускали, що влада Секста Тарквінія стане в Габіях такою великою, а тому будували скромніші плани і тепер ці плани слід було відкоригувати.

Луцій Тарквіній прибулого до нього гінця прийняв і вислухав, але чи то не довіряючи йому повністю, чи то побоюючись, що гінця можуть перехопити, навіть «на словах ніякої відповіді не дав, але, неначе прикидаючи в думці, пройшов, супроводжуваний вісником, в садок при будинку і там, як передають, ходив мовчки, збиваючи палицею головки найвищих маків» (*T. Liv. I. 54. 6*). Втомившись питати і чекати відповіді, вісник повернувся в Габії та доповів про все Тарквінію Молодшому, вважаючи, що цар не дав відповіді чи то від гордині, чи то з ненависті. Проте Сексту Тарквінію того, що передав йому гонець, було досить. Він зрозумів, що збиваючи головки маків, батько радив йому винищити габійську знать. Так він і зробив — «одних він погубив, звинувативши перед народом, інших — скориставшись ненавистю, що вже оточувала їх. Багато хто був убитий відкрито, інші — ті, проти кого він не міг висунути правдоподібних звинувачень, — таємно. Деяким відкрито було можливість до добровільної втечі, деяких було вигнано, а майно тих, хто покинув місто, так само як і убитих, відразу призначалося до розподілу» (*T. Liv. I. 54. 8–9*). Розподіл майна тих, хто потрапив у немилість (а ділити тут було що, адже ділили не жалюгідні пожитки бідняків, а майно найзаможніших громадян), надійно заглушив сумніви і докори сумління в інших. Габійці тут мало чим відрізнялися від багатьох інших племен і народів, — коли грабіж санкціонувався владою, стаючи безпечним, чернь готова була грабувати, навіть якщо до цього їх закликав чужоземець, і навіть якщо це вело надалі до встановлення чужоземного панування. Як писав про підкорення Габій Тіт Лівій: «Слідують щедрі подачки, багата пожива, і ось уже солодка можливість увірвати для себе відбирає здатність відчувати загальні біди, так що врешті-решт осиротілу, позбавлену ради і підтримки габійську державу було без жодного опору віддано в руки римського царя» (*T. Liv. I. 54. 10*).

За декілька років до захоплення римлянами Габій у далекій від Риму Месопотамії перський цар Дарій Перший, який правив від 522 по 486 рік до нової ери, в такий же спосіб захопив повсталий проти його влади Вавилон.

Упродовж року і семи місяців Дарій Перший облягав бунтівне місто, але не міг добитися перемоги. Повстання вавилонян відбулося на початку його царювання, і кожен зайвий день повстання підривав авторитет царя, який щойно зійшов на престол, даючи привід засумніватися в його військових здібностях. Довге повстання загрожувало гараздам усієї держави, адже до Вавилону могли приєднатися й інші міста, скорені персами. Але на двадцятому місяці облоги проблему зумів вирішити Зопір, один з воєначальників Дарія. Він велів відрізати собі вуха й ніс, обстриг волосся, що вважалося у персів ганьбою, а додатково до цього ще й наказав відшмагати себе батогами. Після цього він, прийшовши до Дарія, оголосив, що знає, як узяти неприступне місто, повідавши цареві про план, з яким той погодився.

Діючи згідно з цим планом, Зопір перебіг до вавилонян, заявивши їм, що понівечений за наказом жорстокосердного Дарія і прагне помститися кривдникам. «Вавилонці, побачивши знатного перса з відрізанним носом і вухами і вкритого кривавими рубцями від ударів батогів, повністю повірили, що він говорить правду і прийшов до них як друг і союзник. Вони були готові повірити йому все, про що він не попросить. А просив він собі загін війська. Коли ж отримав його, то став діяти так, як було обумовлено з Дарієм» (*Gerodotos. III. 157*). Спершу Зопір з увіреними йому військами напав на перський загін чисельністю тисячу вояків, знищивши їх всіх. По деякім часі в іншому місці він зумів знищити вже двохтисячний загін персів, а потім ще чотири тисячі. Про те, коли й де він нападатиме, Зопір домовився з Дарієм наперед, і той спеціально ставив у ці місця найменше потрібні війська зі слабким озброєнням. Проте про це знали лише Зопір з Дарієм, вавилоняни ж, захоплені успіхами Зопіра, тепер уже аніскільки не сумнівалися в його щирості й ненависті до Дарія. Бачачи, який Зопір досвідчений і удатний у військовій справі, вони призначили його своїм головним воєначальником і комендантом фортеці. Це й було потрібно Зопіру. В обумовлений з Дарієм час перська армія з усіх боків почала штурм міста. Коли вавилоняни кинулися відбивати напад, Зопір за допомоги вірних людей зумів розчинити дві брами, і перська армія безперешкодно увірвалася крізь них до міста, легко зломивши опір решти захисників.

За наказом Дарія, 3000 найзнатніших жителів Вавилону було страчено через розп'яття, а стіни міста знесено. Зопір же після цього був призначений намісником провінції і до кінця своїх днів користувався

у Дарія найвищою шаною і повагою.

Розповідаючи про захоплення римлянами міста Габії, я зовсім не випадково згадав далі і про обставини захоплення персами Вавилона. Схема проведення агентурної операції із захоплення персами Вавилона і схема проведення агентурної операції із захоплення римлянами Габій — абсолютно ідентичні.

Перський цар Дарій Перший захопив повсталий Вавилон 521 року до нової ери — за десять з лишком років до того, як Тарквіній Гордий опанував Габіями. Захоплення Габій відбулося наприкінці правління Тарквінія Гордого — вочевидь 510 або 509 року до нової ери. Цар Дарій і його вельможа Зопір, плануючи акцію із захоплення Вавилона, ніяк не могли чути про подробиці захоплення царем Тарквінієм міста Габії, — по-перше тому, що це трапилося декількома роками пізніше, а по-друге тому, що і Рим, і Габії були тоді дуже малі, щоб про них знали за межами Італії. А от римський цар Луцій Тарквіній цілком міг чути про те, як Дарію Першому, цареві величезної держави, вдалося захопити добре укріплений і велелюдний Вавилон — звістки про це відразу ж рознеслися по всьому античному світу. Адже перське царство було тоді в тисячі разів більше римського, а місто Вавилон було в десятки разів більше Рима. Отже, цілком може бути, що саме операція Дарія Першого і його вельможі Зопіра із захоплення Вавилона підказала Тарквінієві Гордому, як можна опанувати Габіями. Принаймні, так могло бути. Проте на питання, чи так це було, чи ні, міг би відповісти тільки сам цар Луцій Тарквіній.

2. Подвиг Муція Сцеволи — перша агентурна операція Римської республіки

Блискучі агентурні операції були до снаги не тільки римським царям, а й римським розвідникам часів Республіки. Причому першу з відомих агентурних операцій римської республіканської розвідки було проведено вже за рік після повалення царської влади. Вигнаний 509 року до нової ери з Рима цар Тарквіній Гордий, сам етрусак за походженням, втік до Етрурії і звернувся по допомогу до Ларта Порсени, царя етрусського міста Клузія. Як писав Тит Лівій, «Порсена, вважаючи для етрусків важливим, щоб у Римі був цар, і притому етрусського роду, рушив на Рим з озброєним військом» (Т.

Liv. II. 9. 4). **508 року до нової ери** етруські війська, супроводжувані римськими вигнанцями, прихильниками Тарквінія, підійшли до стін Рима. Тепер, через дві з лишком тисячі років після цих подій, мало хто навіть із шанувальників історії зможе хоч би приблизно вказати, де був стародавній Клузій. Але тоді поява клузійського війська викликала в Римі переполох. «Ніколи раніше не було в сенаті такого жаху — настільки могутнім був тоді Клузій, настільки грізним ім'я Порсени. Боялися не тільки ворогів, а й власних громадян, як би римська чернь від страху не впустила в місто царів, не прийняли б мир навіть на умовах рабства» (*T. Liv. II. 9. 5*). Щоб привернути до себе народ, сенатори поспішили провести закупівлі зерна у сусідніх племен, знизили ціни на сіль, що продавалася раніше надто дорого, і навіть звільнили плебеїв від мит і податків, вирішивши: «хай платять ті, у кого вистачає доходу, з неімущих же досить того, що вони ростять своїх дітей» (*T. Liv. II. 9. 6*).

Поступливість сенаторів перед навислою загрозою згуртувала громадян. Узяти місто з ходу Порсені не вдалося. Проте «Порсена, відбитий у своєму першому натиску, вирішив перейти від нападу до облоги: виставив варту на Янікулі*, а табір розташував на рівнинному березі Тібру, зібравши до нього звідусіль судна і для нагляду, щоб не було до Рима підвезення продовольства, і для грабежу, щоб воїни могли переправлятися при нагоді де завгодно. Скоро римські околиці стали такими небезпечними, що навіть худобу з околиць зганяли до міста, не наважуючись пасти її за брамами» (*T. Liv. II. 11. 1–3*). Римляни робили окремі вилазки, завдаючи подеколи ворогам відчутних утрат, але це не могло змінити стану справ. «Облога, проте, тривала, продовольство вичерпувалося й дорожчало, і Порсена вже сподівався узяти місто не сходячи з місця, коли з'явився знатний юнак Гай Муцій, якому видалось образливим, що римський народ, котрий ні в якій війні ні від яких ворогів не знав облоги, навіть у ті часи, коли рабськи служив царям, нині, вже вільний, обложений етрусками, стільки разів уже ним битими» (*T. Liv. II. 12. 1–3*). Хід війни Гай Муцій вирішив змінити «відчайдушним вчинком неймовірної зухвалості» (*T. Liv. II. 12. 3*) — він задумав, пробравшись в етрусський табір, убити

* Янікул — один з пагорбів у околицях тодішнього Рима. Спершу Янікул був поза межами міських стін. Надалі, зі зростанням кількості римських громадян і самого міста, Янікул стане одним із районів Рима.

царя. Замах він задумав сам, але побоюючись того, що пішовши на справу без відома консулів і таємно від усіх, може бути схоплений римською вартою як перебіжчик, він з'явився в сенат і доповів про свій задум. Сенат схвалив його план, і таким чином, відправившись у тил до етрусків, **Гай Муцій виконував уже не тільки свою волю, а насамперед доручення римського сенату, тобто діяв як розвідник, посланий своєю країною.**

Як було забезпечено його перехід до етрусків, Тіт Лівій не повідомив. Проте цілком очевидно, що римським сторожовим постами було дано вказівку таємно пропустити Гая Муція і забезпечити його прохід. Для проходу було вибрано потрібне місце, можливо, що перехід Гая Муція крізь лінію етрусських сторожових постів страхували спеціально виділені римські загони, щоб за необхідності відвернути увагу супротивника і дати Гаєві Муцію пройти непоміченим. Тіт Лівій не писав і про те, як був одягнений Гай Муцій, але безсумнівно, що аби пройти, не викликавши підозр, в етрусський табір, Гай Муцій повинен був бути одягнений у відповідний одяг, а можливо, й знати пароль, який римляни могли випитати у спеціально захоплених для цього полонених. Отже вилазка Гая Муція ніяк не могла бути експромтом. Напевне римляни готувалися до неї кілька днів і задіяли для проведення акції десятки осіб.

Тільки ретельною підготовкою можна пояснити те, що Гаю Муцію поталанило непоміченим пробратися з обложеного міста в етрусський табір, не викликавши ні у кого ніяких підозр. А він зумів це зробити. «Прийшовши в табір, — писав далі про Гая Муція Тіт Лівій, — потрапив він в щільний натовп народу перед царським місцем. Там якраз видавали платню військам, і писар, який сидів поряд із царем майже в такому ж убранні, був дуже зайнятий, і воїни до нього йшли юрмою» (*T. Liv. II. 12, 6–7*). Зазначимо, що вибір часу засилання Гая Муція — в день, коли цар видавав платню, а отже, коли до царя могли, не викликаючи підозр, близько підходити багато маловідомих людей, також свідчить про те, що акцію було ретельно підготовлено. Адже в якийсь інший день підійти до царя для незнайомця було б набагато важче.

Порсону врятувала випадковість. Фотографій у ті часи не було, і розпізнати незнайому людину можна було тільки за словесним описом. Готуючи замах, римляни, мабуть, недостатньо точно описали Муцієві зовнішність Порсени, а сам Гай Муцій ніколи не бачив клузійського

правителя. Лише це й перешкодило йому виконати задумане. «Боячись запитати, який з двох Порсена, щоб не видати себе незнанням царя, він робить те, до чого штовхнув його випадок, — замість царя вбиває писаря. Прорубуючись звідти скривавленим мечем крізь збентежений натовп, у шумі й тисняві, він був схоплений царськими охоронцями, і його притягли до царя» (*Т. Liv. II. 12. 7–8*).

Здавалося б, місію Гая Муція було провалено, і його не могло чекати нічого іншого, крім тортур і смерті. Одначе римський розвідник зумів уціліти, вчинивши подвиг, що прославив його на століття. «Тут, перед піднесенням, навіть у такій грізній долі не страхаючись, а страхаючи, він оголосив: «Я римський громадянин, звать мене Гай Муцій. Я вийшов на тебе, як ворог на ворога, і готовий померти, як готовий був убити: римляни уміють і діяти, і страждати з відвагою. Не один я маю до тебе такі почуття, багато за мною чергою чекають тієї ж честі. Отже, якщо завгодно, готуйся до недоброго: кожную годину ризикувати головою, зустрічати озброєного ворога на порозі. Таку війну оголошуємо ми, римські юнаки; не бійся війська, не бійся битви — будеш ти з кожним один на один» (*Т. Liv. II. 12. 8–11*).

Самі лише слова, доки вони були тільки словами, нікого не могли налякати. Не налякали вони і Порсену, який зібрався показово покарати нахабу. Але, «коли цар, палаючи гнівом і боячись небезпеки, велів розвести багаття, обіцяючи йому тортури, якщо він не зізнається тут же, що ховається за його темною погрозою, сказав йому Муцій: «Знай же, наскільки мало цінують плоть ті, хто сподівається великої слави!» — і неквапом поклав руку в вогонь, запалений на жертovníку. І він палив її, ніби нічого не відчуваючи, доки цар, уражений цим дивом, не схопився раптом з місця і не наказав відтягнути юнака від вівтаря. «Відійди, — сказав він, — ти безжалісніший до себе, ніж до мене! Я велів би вшанувати таку доблесть, будь вона в славу моєї батьківщини; нині ж по праву війни відпускаю тебе на волю цілим і неушкодженим». Тоді Муцій, ніби віддячуючи за великодушність, сказав: «Оскільки в такій честі у тебе доблесть, прийми від мене в дар те, чого не міг добитися погрозами: триста кращих римських юнаків, присягнулися ми переслідувати тебе таким чином. Перший жереб був мій; а за мною послідує інший, кому випаде, і кожен прийде своєю чергою, доки доля не підставить тебе удару!» (*Т. Liv. II. 12. 12–16*).

Чи блефував Гай Муцій, чи римляни справді збиралися затіяти полювання на Порсену, але погроза спрацювала. Після побаченого

цар вирішив не ризикувати. Відпустивши, як і обіцяв, Гая Муція, якого римляни за втрату правої руки нарекли Сцеволою (Лівшею), Порсена почав переговори про мир. Порсена домігся від римлян повернення земель, що їх римляни захопили раніше в етруського міста Вейї, римляни пішли і на те, щоб дати Порсені заручників, але від вимог повернути владу в Римі царю Тарквінію Порсена вимушений був відмовитися.

У читача, безумовно, може виникнути питання: «А чи не прикрашено цю легенду?»

Все може бути. Можливо, що реальні події виглядали дещо прозаїчніше. Проте з часом легенда про Муція Сцеволу стала саме такою, а нащадки Гая Муція Сцеволи, аж до I ст. нової ери відігравали видну роль у житті Риму і з гордістю носили це прізвисько як частину родового імені.

3. Як римський розвідник забезпечив римлянам перемогу в війні проти етрусків

Виїзд Гая Муція Сцеволи був не єдиною блискучою агентурною операцією, проведеною римлянами за часів ранньої республіки. Так, Фронтін у своїй книзі «Стратгеми» писав: «Квінт Фабій Максим під час Етруської війни, коли римським полководцям ще не були відомі тонкіші методи розвідки, наказав своєму братові Цезону, який знав етруску мову, пробратися, переодягнувшись етрусом, до Цимінійського лісу, куди наші солдати до того не проникали. Той так уміло і ревно виконав завдання, що пройшов ліс наскрізь і, виявивши, що умбри Камерти не ворожі римлянам, намовив їх до союзу» (*Frontin. «Strat». I. 2. 1*).

Повідомлення Фронтіна ясно вказує нам на те, що вже в глибокій давнині римляни час від часу таємно проникали на територію, що контролювалася супротивником, під чужою личиною, використовуючи для розвідки і прекрасне знання деякими римлянами іноземних мов, і переодягання. Про це ж писав, причому детальніше, римський історик Тіт Лівій, зі слів якого відомо, що відбулося це **310 року до нової ери**. Римлянам тоді довелося вести війни відразу на двох напрямках — одну на півдні проти самнітів і одну на півночі проти етрусків. Користуючись тим, що сили римлян виявилися розділеними, етруски,

покладаючись на свою численність, узяли в облогу союзне римлянам місто Сутрій. Консул Квінт Фабій Максим, який підійшов на допомогу Сутрію, зумів завдати етрускам поразки, в ході якої «римляни, перебивши багато тисяч етрусків і захопивши 38 бойових прапорів, оволоділи ще й ворожим табором з багатою здобиччю» (*T. Liv. IX. 35. 7*). Однак значна частина сильно пошарпаного етрусського війська зуміла сховатися в Цимінійському лісі — великому лісовому масиві на сході Етрурії. Римляни палали бажанням переслідувати ворога, але «Цимінійський ліс у ті часи був, — за словами Тіта Лівія, — непрохідніший і страшніший, ніж лісисті германські ущелини в часи до нас близькі*, і до того часу він для всіх, навіть для купців, залишався недоступним**» (*T. Liv. IX. 36. 1*).

Переслідувати обізнаного з місцевістю супротивника, не знаючи ні стежок, ні доріг, означало піддавати себе ризику потрапити в засідку, а римляни добре пам'ятали, як одинадцятьма роками раніше одна з римських армій була заманена самнітами в Кавдінську ущелину та, оточена ними, вимушена була капітулювати. Однак їй упустити шанс розвинути свій успіх римляни теж не хотіли. У результаті родич консула — за одними даними його брат Цезон Фабій, за іншими — його брат Марк Фабій, а ще за якимись зведений брат консула по матері Гай Клавдій — «викликався відправитися на розвідку і незабаром принести надійні про все відомості. Виховувався він у Цері, у гостеприємців***, тому знав етруське письмо і чудово володів етруською мовою» (*T. Liv. IX. 36. 2–3*).

Цезон Фабій (називатимемо його цим ім'ям, оскільки це ім'я наводять і Тит Лівій, і Фронтін) був людиною безперечно неординарною, і консул доручив йому це завдання, не тільки зважаючи на родинні зв'язки або з огляду на те, що той першим висловив таке бажання. «У

* Тит Лівій писав свою працю в ті роки, коли Рим вів активні завойовницькі війни в Германії.

** Дорогу до Етрурії римляни знали й раніше, оскільки вже кілька разів воювали з етрусками, проте вони ніколи не вторгалися до Етрурії через Цимінійський ліс, і якщо на інших напрямках етруски були готові до нападу, то тут вони нападу ніяк не чекали.

*** Договори про гостинність, тобто про взаємне дружнє приймання, захист і допомогу, були дуже поширені та укладалися тоді як з державами, так і з приватними особами. Звичай посилати своїх дітей до гостеприємців на виховання також був тоді досить поширеним явищем.

мене є, звісно, скільки завгодно свідоцтв, — писав Тіт Лівій, — тому, що дітей римлян тоді прийнято було навчати етрусській грамоті, так само як тепер — грецької, але ця людина, мабуть, володіла ще якимись особливими здібностями, що дозволили йому зухвало обдурити ворогів і непомітно змішатися з ними. Подейкують, єдиним його супутником був раб, вихований разом з ним і досвідчений в тій же мові. Вони рушили в дорогу, маючи тільки загальні відомості про місцевість, в яку прямували, і про імена племінних старійшин, аби не виявити ненавмисно в розмові своєї непоінформованості в загально-відомому. Йшли вони одягнені пастухами, озброєні по-селянськи косами і парою важких списів. Але надійніше, ніж знання мови, вид одягу і зброї, їх захищало те, що нікому й на думку не могло спасти, щоб чужак увійшов до цимінійської гущавини. Кажуть, вони дісталися так до камеринських умбрів. Там римлянин зважився оголосити, хто вони такі, і, введений до сенату, від імені консула вів перемовини про союзництво і дружбу; потім він був прийнятий як гість з усією привітністю, і йому веліли сповістити римлянам, що для їхнього війська, якщо воно з'явиться в ці місця, буде приготовано на тридцять днів продовольства, а молодь камеринських умбрів зі зброєю чекатиме їхніх наказів» (*T. Liv. IX. 36. 3–8*).

Тепер, знайшовши нових союзників і розвідавши місцевість, римляни могли відчувати себе набагато впевненіше. Тільки-но Цезон Фабій, повернувшись, доповів консулові про результати, той відразу ж розпочав наступ, причому вжив усіх заходів, щоб відволікти діями своєї кінноти розставлені у лісі ворожі дозори. «Удосвіта наступного дня консул був уже на гребені Цимінійського хребта, а угледівши зверху багаті поля Етрурії, спрямував туди свої легіони. Римляни добули вже гори всякого добра, коли назустріч їм вийшли нашвидку зібрані когорти етрусських селян, щойно скликаних старійшинами цієї області; порядку в них було так мало, що, бажаючи помститися за грабежі, вони самі трохи не стали здобиччю римлян. Перебивши їх і змусивши втікати, римляни спустошили потім усю округу і повернулися в табір переможцями і володарями незчисленних скарбів» (*T. Liv. IX. 36. 11–13*).

Так уміло проведена агентурна розвідувальна операція започаткувала завоювання римлянами Етрурії. Римляни зуміли чудово використати прекрасне знання одним з своїх воїнів іноземної (етрусської) мови, забезпечили своїх розвідників відповідним одягом і спорядженням,

підготували їм правдоподібну «легенду». Розвідники ж блискуче впоралися з поставленим завданням, причому очільник розвідгрупи Цезон Фабій проявив себе ще й умілим дипломатом.

Про цю операцію можна було розповісти, цитуючи лише Тіта Лівія, але я не дарма почав з того, що процитував спершу Фронтіна. Що дуже важливо відзначити в коротенькому повідомленні Фронтіна, так це те, що, за його словами, це трапилося, «коли римським полководцям ще не були відомі більш тонкі прийоми розвідки»!

Фронтін був не просто письменником. Ця людина займала найважливіші державні посади — з 68 року він був сенатором, 70 року призначався міським претором міста Рима, а 73 року — консулом. Фронтін побував римським намісником в Британії, в Нижній Германії, в римській провінції Азія. Обіймав він й інші важливі і відповідальні посади. Тому, заявляючи про те, що римським полководцям відомі і «тонші методи ведення розвідки», Секст Юлій Фронтін, безумовно, знав, про що казав, — агентурна розвідка в Римі постійно розвивалася, і їй у всі часи надавалося надзвичайно велике значення.

4. Боротьба розвідок і контррозвідок Риму і Карфагена в ході другої Пунічної війни

Друга Пунічна війна (218–202 рр. до н. е.) велася не тільки на полях битв. У цій найбільш напруженій і найважчій для Риму війні за перемогу боролися не тільки армії Риму і Карфагена, разом з арміями своїх союзників, а й розвідники. Найчастіше обидві сторони використовували агентуру, призначену для вирішення нагальних завдань, вербуючи для цього перебіжчиків, мешканців обложених міст або посилаючи в тил супротивника тих своїх солдатів, які були набрані з місцевих племен чи знали місцевий говір. Проте часом у глибокий тил супротивника, ретельно розробляючи їхні «легенди», засилали і «стратегічних агентів». Деяким з них вдавалося під чужим ім'ям роками діяти у ворожому тилу, поставляючи цінну інформацію, а подеколи і влаштовуючи замаху й диверсії. Наприклад, в кінці **217 року до нової ери** римськими властями, як писав Тіт Лівій, «було схоплено карфагенського шпигуна, який два роки таївся в Римі; його відпустили, відрубавши йому руки; розіпнули двадцять п'ять рабів, які склали змову на Марсовому полі; викажчикові дали свободу і двадцять тисяч мідних асів» (*T. Liv. XXII. 33. 1–2*).

Можна собі уявити, що сталося би з Римом, якби карфагенська агентура продовжувала діяти, коли до стін Рима підступив Ганнібал! Двадцять п'ять змовників, очолювані досвідченим шпигуном, цілком могли б захопити яку-небудь браму і, впустивши ворога, дати Ганнібалу можливість в один день звияжно завершити війну. Та й пізніше, коли Ганнібала було відтручено в південну частину Італії, контррозвідувальним і поліційним службам Риму відпочивати не доводилося. Римляни повинні були постійно думати не тільки про засилання в тил до карфагенян своєї агентури, а й про викриття ворожої, причому як у самому Римі, так і за його межами.

211 року до нової ери римляни після довгої облоги захопили стародавнє і багате місто Капую, що примкнуло до Ганнібала. Взяття римлянами Капуї, найбільшого міста Кампанії і головного стратегічного союзника карфагенян в Італії, було неабиякою мірою забезпечене тим, що римлянам вдалося перехопити карфагенських агентів, направлених з узятої в облогу Капуї до Ганнібала, а допоміг римлянам у цьому донос, який надійшов до них*. Після падіння Капуї майже всіх членів міського сенату і найактивніших прихильників карфагенян було страчено, але вимушені здатися жителі міста, та й інші кампанці, особливо родичі страчених, ненавиділи своїх поневолювачів, прагнучи помститися.

Вже наступного 210 року до нової ери кампанці, які жили в Римі, зуміли влаштувати серйозну пожежу в центрі ворожої столиці. Це пожежа спалахнула в ніч напередодні свята Квінкватрій, що справлялося римлянами щорічно 19 березня на честь бога Марса і богині Мінерви. Як писав про це Тіт Лівій: «Одночасно запалало сім лавок (пізніше їх було п'ять) і ті лавки міняйл, що тепер зуться «Новими»**. Потім зайнялися приватні споруди (базилік тоді ще не було); зайнялися і темниця, і рибний ринок, і Царський атрій***. Храм Вести

* Про це докладніше розповідається в розділі «Використання перехоплених листів і письмових донесень супротивника, а також використання підроблених документів».

** Лавки на римському Форумі належали державі і здавалися торгівцям в оренду. «Нові» лавки розташовувалися на північній стороні римського форуму.

*** У той час Царський атрій — палац, побудований колись римським царем Нумою Помпілієм, був резиденцією великого понтифіка — верховного римського жерця.

ледве відстояли — особливо старалися тринадцять рабів, які були викуплені за державний рахунок і відпущені на свободу. Пожежа тривала всю ніч і наступний день» (*T. Liv. XXVI. 27. 2–5*). Звичайні пожежі в Римі траплялися і раніше, але тут «ніхто не сумнівався, що це підпал: вогонь спалахнув одночасно в багатьох — у різних місцях» (*T. Liv. XXVI. 27. 5*). Не сумнівався в цьому і вчетверте обраний того року консулом Марк Клавдій Марцелл, людина вельми досвідчена. Він тут же організував пошук злочинців. «Консул, за рішенням сенату скликавши народ, оголосив, що той, хто назве паліїв, буде нагороджений: вільний — грошима, раб — свободою» (*T. Liv. XXVI. 27. 6*). Вжиті заходи виявилися дієвими: «Ця нагорода спонукала раба кампанців Калавіїв (звали його Ман) донести на своїх господарів і ще п'ятьох знатних кампанських юнаків, чіх батьків стратив Квінт Фульвій; вони, мовляв, нароблять ще бід, якщо їх не заберуть. Їх забрали і самих, і рабів; ті спершу прагнули зганьбити донощика і донос: напередодні його відшмагали, він утік, зі зла і з ницості скористався випадком оббрехати безвинних. Влаштували зводина і на Форумі заходилися катувати посібників злочину. Зізналися всі; і панів, і рабів-співучасників було покарано; викажчикові дали свободу і двадцять тисяч сестерцій*» (*T. Liv. XXVI. 27. 7–9*).

Цим, одначе, справа не обмежилася.

Дуже скоро серед розлючених кампанців визріла нова змова. На цей раз вони вирішили зробити спробу підпалу не в Римі, а в Капуї, але задумана ними грандіозна пожежа загрожувала обернутися для римлян величезними втратами.

Взявши Капую, римський проконсул Квінт Фульвій Флакк спершу розмістив своїх легіонерів у міських будинках, але потім «виселив солдатів із будинків — він розраховував здати ці будинки разом із землею в оренду і водночас боявся, щоб і його солдатів, як Ганнібалових, не зніжило міське життя з його насолодами. Тому він їх примусив збудувати собі біля міських стін і воріт житло на військовий манір. Спорудили житла з плетінок і дощок, деякі сплели з очерету і всі покрили соломною: все придатне в поживу вогню було зібрано

* Нагорода була надзвичайно щедрою — адже сестерцій у той час був срібною монетою вартістю в два з половиною аса. Отже, якщо для зручності порівняння перевести цю нагороду в мідні аси, то нагорода викажчикові становила 50 тисяч мідних асів.

немов навмисне. Сто сімдесят кампанців на чолі з братами Блоссіями змовилися підпалити все це відразу — в одну ніч, в одну годину» (*T. Liv. XXVII. 3. 2–4*). Тисячі римських солдатів могли б згоріти у вогні, проте змовників виявилось дуже вже багато, щоб серед них не знайшлося зрадника. «Донесли про це деякі раби з будинку Блоссіїв; за наказом проконсула міську браму раптом зачинили, за поданим знаком збіглися озброєні солдати; всіх винних схопили; слідство велось енергійно; засуджених стратили; раби-виказчики отримали свободу і по десять тисяч асів кожен» (*T. Liv. XXVII. 3. 5*).

Війна точилась і в Італії, і на островах Середземного моря, і на Балканах, і в Іспанії, і в Африці. І скрізь ця війна була як явною, де все вирішували війська і талант полководців, так і таємною, де надзвичайно багато залежало від хитрості, проникливості і підступності. Міста, племена, царі й царьки вагалися, вибираючи, чий бік узяти в цій сутичці двох гігантів античного світу. Не завжди привернути когось на свій бік можна було лише грошима. Та й жорстокість теж треба було застосовувати вміло. Зайва м'якість могла тлумачитись як слабкість. А зайва жорстокість нерідко штовхала скривджених на союз з ворогами кривдників. Карфаген, що покладався виключно на найманців, був більш уразливим. Але й армія Риму складалася не тільки з римських громадян. Від двох третин до чотирьох п'ятих римських військ складали допоміжні війська союзників. А з 213 року до нової ери Рим вперше почав набирати на службу не тільки своїх вільних громадян, а й окремі загони найманців, хоча «раніше в римлян у таборі не бувало ніяких найманих воїнів» (*T. Liv. XXIV. 49. 8*).

Надзвичайно тяжка війна змушувала римлян пристосовуватися. І в цих умовах римляни не завжди могли проявляти колишню твердість, якою завжди вирізнялись у війнах з різними дрібними та явно слабкішими державами. Головне тепер було не стільки покарати відпалого союзника, скільки знов привернути його на свій бік і утримати від відпадиння тих, хто залишився.

У разі потреби римляни вміли відступатися від догм. Коли 213 року до нової ери в римській табір «вночі таємно прийшов із трьома рабами Дазій Альтінній, арпієць, і обіцяв видати Арпи**, якщо йому буде за те нагорода» (*T. Liv. XXIV. 45. 1.*), консул Фабій, до якого звернувся перебіжчик, передав цю пропозицію сенатові. Там розгорілися

** Арпи — місто в Апулії.

суперечки. Найбільш завзяті з senatorів «вважали, що перебіжчика треба відшмагати і стратити: він лукавий і ворог обом сторонам: він — вірний тому, чий успіх — після каннської поразки перейшов до Ганнібала і перетягнув до нього Арпи, а зараз, коли всупереч його надіям і молитвам справи римлян повернули на краще, він обіцяє нову зраду тим, хто був уже ним зраджений» (*T. Liv. XXIV. 45. 2–3*). Запал цих некмітливих людей хутко угамував Фабій Старший, батько консула, заперечивши їм, що вони «забули, в який час живуть, і в розпал війни, немов у мирну пору, міркують про що завгодно, а треба діяти й думати про те, як утримати союзників, якщо це можливо, від зради римському народу, а не визначати, на яких умовах приймати тих, хто схаменеться і побажає повернутися до старих союзників. Якщо можна піти від римлян, а повернутися до них не можна, то поза сумнівом, в Італії незабаром не залишиться римських союзників і всі зв'яжуть себе договорами з Карфагеном» (*T. Liv. XXIV. 45. 4–6*). Після цього сенатори схаменулися: допомогу Дазія Альтінія, попри всі його колишні гріхи, вирішено було прийняти, хоча й «не спускати з нього очей, а після війни вирішити, чи покарати його за колишню зраду, чи помилувати за нинішнє повернення» (*T. Liv. XXIV. 45. 8*).

Римляни вмiли і карати, і прощати, вмiли користуватися послугами і знатних людей, і простолюдинів, і рабів. Умiли вони і, як ніхто інший, упокорювати на якийсь час свою гординю для досягнення результату і користуватися під час проведення таємних операцій послугами людей дуже різного штибу. Аж до кінця війни, разом з боротьбою армій Риму і Карфагена, не слабшала і діяльність їхніх спецслужб. Карфагеняни теж часом діяли успішно і навіть наприкінці війни, коли результат її вже, здавалося би, був зрозумілий всім, їм вдавалося іноді схилити до боротьби проти Риму ті чи інші племена. Карфагеняни і ті, хто до них долучився, були дуже серйозним супротивником. У них були і досвідчені полководці, і сміливі солдати, карфагенські дипломати і розвідники мало в чому поступалися римським, та все ж римська армія і римські спецслужби виявилися сильнішими.

Про всі операції римлян і карфагенян, пов'язані з діяльністю таємної агентури та її викриттям, які було проведено під час другої Пунічної війни, розповісти неможливо — їх було дуже багато, а крім того, про окремі таємні операції того періоду, пов'язані з дипломатією і перехопленням секретного листування, я розповідаю в інших розділах цієї книги. Утім, нижче я постараюся розповісти про деякі з

таємних агентурних операцій римлян і карфагенян, які здаються мені найбільш значними і цікавими, — про операції, пов'язані з боротьбою за Сицилію, і про боротьбу за місто Тарент.

4.1. Таємна боротьба за Сицилію, Сіракузи та інші грецькі міста Сицилії між Римом і Карфагеном

4.1.1. Як Сіракузи було втягнуто у війну проти Риму

На початку I тисячоліття до нової ери Сицилію, найбільший острів Середземного моря, населяли місцеві племена сіканів і сікулів. Одначе благодатний клімат і родючі землі острова відвіку вабили до себе загарбників. У VIII столітті до нової ери на побережжі Сицилії з'явилися грецькі й фінікійські колонії. Греки і фінікійці, які мали краще, порівняно з аборигенами, озброєння, швидко підкорили місцеві племена, переділивши землі острова між собою, а потім почалися багаторічні війни за володіння островом між греками і заснованим фінікійцями в Африці могутнім містом-державою Карфагеном, під владою якого до V ст. до нової ери об'єдналися практично всі фінікійські колонії Західного Середземномор'я. Ці війни, що тривали більше півтора сторіччя, так і не виявили переможця. Карфагеняни спромоглися підпорядкувати собі до двох третин острова, але решту міцно утримували греки, причому правителі грецького міста-держави Сіракуз нерідко тіснили карфагенян, добиваючись панівного положення на Сицилії.

Сіракузи кілька разів переживали періоди то розквіту, то занепаду. Перший раз посилення Сіракуз відбулося за тирана* Діонісія Старшого (Діонісія Першого) (406–366 рр. до нової ери), який завдав низку поразок карфагенянам і значно розширив володіння Сіракуз. Діонісій Перший втручався навіть у справи міст Південної Італії, підпорядкувавши їх своїй владі. Однак його син, Діонісій Молодший (366–357 рр. до н. е.), котрий намагався продовжувати політику батька і досягнув у цьому певних успіхів, потім був скинутий і вигнаний. Через 11 років Діонісій Молодший на короткий час зумів повернути собі владу (346–344 рр. до н. е.), але потім знов був скинутий і вигнаний, причому цього разу вже остаточно. Усобицями в Сіракузах

* Тиран уважався не царем, а всього лише довічним правителем міста. Насправді ж влада тирана нічим не відрізнялася від царської.

негайно скористався Карфаген, знову потіснивши греків. Та 316 року до нової ери до влади в Сіракузах доступився талановитий полководець Агафокл (316–289 рр. до н. е.), який знову відкинув карфагенян, підпорядкував Сіракузам майже всю Сицилію і навіть зробив експедицію до Африки. Проте й Агафокл не зміг створити династії. Розбрати, що спалахнули після його смерті, знов ослабили Сіракузи. Правителі мінялися, а місто слабшало, доки 269 року до нової ери тираном Сіракуз не став Гієрон Другий, який умів і воювати, і ладнати зі своїми співгромадянами. Він укріпив свою владу над східною частиною Сицилії і вже готовий був позмагатися за контроль над островом з карфагенянами, які володіли рештою Сицилії, коли 264 року до нової ери в цю боротьбу втрутився Рим.

Випробувавши на початку першої Пунічної війни (264–241 рр. до н. е.) військову потужність Риму, Гієрон Другий майже відразу ж поспішив укласти з римлянами союз, ставши їхнім вірним союзником. Про гегемонію над Сицилією Гієрону довелося забути — після перемоги майже всі володіння карфагенян перейшли у власність римлян. Однак така позиція дозволила Гієрону Другому зберегти певну незалежність Сіракуз і свою владу. Найважливішим досягненням Гієрона Другого було й те, що більше двох десятиліть після закінчення першої Пунічної війни Сіракузи жили в мирі та спокої. Аж до 215 року до нової ери Сіракузи, ведучи активну торгівлю, процвітали.

Чи облишив Гієрон Другий плани розширити свої володіння? Чи довіряв він Римові?

Ні. Напевно планів своїх Гієрон Другий не облишив, а Римові не довіряв. За час його довгого правління (269–215 рр. до н. е.) Сіракузи прикрасилися не тільки прекрасним театром, палацами і храмами, а й щонайпотужнішими оборонними стінами, та й сіракузькі арсенали були повні зброї, а сіракузькі вчені, за велінням свого правителя, розробляли і створювали все нові і нові зразки озброєння, що перевершували подеколи все, що було відоме на той час у всьому античному світі.

Все це вказує про те, що тиран Сіракуз прагнув бути готовим до різних варіантів розвитку подій. Проте, добре розуміючи реальне співвідношення сил, Гієрон Другий до певного часу всіляко прагнув показати свою щонайбільшу лояльність щодо Риму. Не змінив він цьому своєму правилу і з початком другої Пунічної війни, перший етап якої виявився явно невдалим для римлян. Навіть після поразки

римлян у битві під Каннами Гієрон Другий, як і раніше, залишався вірним союзником Риму. Син Гієрона Другого Гелон, який у 240–215 роках до нової ери був його співправителем, повністю підтримував політику батька. Проте 215 року до нової ери Гелон помер, а незабаром після смерті сина помер і Гієрон Другий.

Важко було б назвати дивною смерть 91-річного Гієрона Другого, та й вік Гелона — 61 рік — був на той час вельми поважним. Та майже одночасна смерть відразу двох сіракузьких тиранів, прихильників Риму, була явно вигідною Карфагенові і цілком могла стати результатом діяльності карфагенської агентури. Принаймні, Тіт Лівій писав, що «в Сицилії все для римлян змінилося зі смертю Гієрона і переходом влади до його онука Гієроніма, хлопчика, якому не під силу було помірно користуватися навіть своєю свободою, а не те що владою. Його віком і схильностями скористалися опікуни і друзі і зштовхнули його в самий вир» (*Т. Лів. XXIV. 4. 1*). Розуміючи, з якими труднощами доведеться зіткнутися онукові, Гієрон Другий «залишив хлопчикові п'ятнадцять опікунів і, «вмираючи, просив їх зберігати вірність римському народові; непорушно ним п'ятдесят років дотримувану*», а хлопчика вести слідами діда і наставляти в правилах, в яких він вихований» (*Т. Лів. XXIV. 4. 5*).

Прихід до влади Гієроніма відбувся без ексцесів. «Опікуни оприлюднили цей заповіт і вивели до зібрання народу хлопчика — йому було вже років п'ятнадцять. Серед народу розставили декількох чоловіків, які криками схвалили б заповіт» (*Т. Лів. XXIV. 4. 6–7*). Проте тільки-но Гієроніма було проголошено новим тираном, його придворні тут же перегризлися між собою, і «незабаром Адранадор відлучив решту опікунів, стверджуючи, що Гієронім уже дорослий юнак і здатний правити» (*Т. Лів. XXIV. 4. 9*). Сам Адранадор також склав з себе опікунські обов'язки, проте зумів зберегти за собою якнайбільший вплив на юного правителя.

Гієронім став правити зовсім не так, як правили його дід і батько, — ті, міцно тримаючи у своїх руках владу, уміли ладнати зі співгромадянами і не дратувати їх, а Гієронім, за хлоп'ячим недомислом, дуже захопився зовнішніми атрибутами влади. «Передовсім він виглядом своїм показував, яка прірва між ним і іншими. Люди, за стільки років

* Тіт Лівій наводить тут округлену цифру. 215 року до нової ери укладеному Гієроном Другим 263 року до нової ери союзу з Римом було 48 років.

звиклі до того, що ні Гієрон, ні його син Гелон не відрізнялися від інших громадян одягом або якоюсь особливою прикметою, побачили Гієроніма в пурпурній мантиї з діадемою, що виїжджав з палацу, як тиран Діонісій, четвіркою білих коней у супроводі озброєного почту. Цій гордовитій пишноті відповідали зневага до всіх, манера звисока слухати, образливі слова, доступ, утруднений не тільки чужим, а й навіть опікунам, нові витребеньки, нелюдська жорстокість. Такий жах охопив усіх, що деякі опікуни добровільною смертю або втечею позбавили себе від страху або тортур» (*T. Liv. XXIV. 5. 3–6*). Вочевидь коронованого хлопчиська вміло під'юджував усе той же Адранадор, переслідуючи при цьому свої власні інтереси. Дуже скоро з усіх колишніх опікунів, вхожими до палацу Гієроніма залишилися тільки троє — Адранадор і Зоїпп, родичі Гієроніма, і якийсь Фразон, причому «Фразона тягнуло до римлян, а двох інших — до карфагенян» (*T. Liv. XXIV. 5. 8*). Гієронім охоче слухав їхні суперечки, але не поспішав ухвалити рішення.

Хоч як намагалися Адранадор і Зоїпп переконати юного правителя Сіракуз змінити колишню політику і почати війну з Римом, через протидію Фразона це їм не вдавалося. **Утім, чого не змогли зробити слова, змогла забезпечити вміло проведена прихильниками карфагенян агентурна операція.** «У той час складено було змову на життя царя*, про що доніс якийсь Каллон, ровесник Гієроніма, який з дитинства перебував при нім на правах своєї людини. Донощик міг назвати тільки одного зі змовників, Феодота, який йому відкрився. Схоплений і переданий Адранадору на тортури, Феодот зараз же признався, але спільників не видав; нарешті, понівечений муками нестерпними, прикидаючись, що переможений болем, показав, але не на співучасників, а на людей невинних і оббрехав Фразона, назвавши його главою змови: товариші його зважилися, мовляв, на таку справу, тільки покладаючись на такого могутнього очільника» (*T. Liv. XXIV. 5. 9–11*).

Чи існувала змова насправді, сказати важко. Але найімовірніше «викриття змови» було підлаштоване прихильниками карфагенян — Каллон оббрехав Феодота за намовою Адранадора, Адранадору ж, отримавши в свої руки підозрюваного для проведення тортур, не

* Тит Лівій назвав царем тирана Сіракуз Гієроніма. Можливо, що Гієронім, який мріяв про царський титул, справді встиг проголосити себе царем.

склало великих труднощів примусити того дати брехливі свідчення, натякнувши, кого слід оббрехати, щоб припинилися муки. Хоч там як, а «почувши ім'я Фразона, цар цілком запевнився в правдивості донощика. Фразона негайно повели на страту, а з ним і інших — теж невинних» (*T. Liv. XXIV. 5. 13*). Страта ця мала досить далекосяжні наслідки — «коли Фразона не стало і обірвалася єдина ланка, що сполучала Сіракузи з Римом, відразу почалася очевидна підготовка до відпадання; до Ганнібала відправлені були послы, а від нього прибули разом зі знатним юнаком Ганнібалом** Гіппократ і Епід, які народилися в Карфагені, але походили з Сіракуз: їхній дід був вигнанцем, а по матері вони були пунійцями. За їх посередництва укладений був союз між Ганнібалом і сіракузьким царем; послы залишилися у царя — Ганнібал цього й хотів» (*T. Liv. XXIV. 6. 1–3*).

Прибуття до Сіракуз карфагенського посольства не залишилося непоміченим римлянами. Намагаючись виправити становище, «Аппій Клавдій, претор, в чиєму веденні була Сицилія, дізнавшись про це, негайно ж відправив до Героніма посланців заявити, що вони прийшли відновити союз, який був з його дідом» (*T. Liv. XXIV. 6. 4*), але правитель Сіракуз вже не збирався міняти рішення: «Геронім вислухав їх з усмішкою і запитав, знущаючись, наскільки вдалою була для них битва під Каннами; розповідям Ганнібалових послів важко повірити, він же хоче дізнатися правду і тоді вирішити, кого йому триматися» (*T. Liv. XXIV. 6. 4–5*). Римським послам не залишалось нічого іншого, як піти. Зазвичай такого зухвальства римляни не терпіли і відразу ж оголошували в таких випадках війну. Проте становище Риму було таким тяжким, що наразі їм довелося стерпіти, «римляни пішли, сказавши, що вони повернуться, коли Геронім їх слухатиме серйозно; вони скоріше переконували, ніж просили, необачно не порушувати договору» (*T. Liv. XXIV. 6. 6*). У Римі не вистачало військ, і відтягнути початок бойових дій у Сицилії хоч би на декілька місяців було для римлян надзвичайно важливо.

Розрив Сіракуз із Римом відбувся, але війна ще не починалася. Геронім відправив своє посольство до Карфагена, і ті домовилися, вигнавши римлян із Сицилії, переділити острів навпіл, зробивши ме-

** Ім'я Ганнібал було достатньо поширеним серед карфагенян. У цьому випадку йдеться про Ганнібала, який командував у той час карфагенським флотом біля берегів Італії.

жею між карфагенськими і сіракузькими володіннями річку Гимера. Це значно збільшувало володіння Сіракуз, але юний цар мріяв про більше і, відправивши до Карфагену нову амбасаду, зажадав поступитися Сіракузам усією Сицилією. Вимога була явно надмірною. Проте карфагеняни не сперечалися і відразу ж погодилися, вважаючи, що головне — втягнути Сіракузи у війну проти Риму.

Після задоволення карфагенянами всіх своїх вимог Гієронім уже не вагався. «Він послав Гіппократа і Епікіда з двома тисячами воїнів спробувати захопити міста, що їх займали римські гарнізони, а сам із рештою війська (п'ятнадцять тисяч піхоти і кінноти) відправився в Леонтіни*» (Т. Liv. XXIV. 7. 1–2).

Владі римлян у Сицилії загрожувала серйозна небезпека і претор Аппій Клавдій поспішив повідомити про це сенат. Війська, що були в його розпорядженні, претор передислокував до кордонів, та все ж цих сил було недостатньо для ефективної оборони. Сицилія була житницею Риму. Втрата цієї провінції відчутно вдарила б і по престижу римлян, і по продовольчому постачанню Рима і римських військ, тим паче що приклад Сіракуз могли наслідувати інші міста Сицилії та самої Італії, що завагалися після поразки римлян під Каннами, чи зберігати вірність Римові, чи перейти на сторону Карфагена. Військ у римлян у Сицилії було тоді менше, ніж у Сіракуз, а на перекидання військ з Італії був потрібен час. Тому римські війська в Сицилії могли бути розбиті раніше, як прибуде допомога. Так би, напевно, і сталося, якби римляни могли розраховувати, обороняючи Сицилію, тільки на свої нечисленні війська. Проте вони розраховували не тільки на це. Залишався ще й таємний фронт, який знов міг змінити становище справ. Зазнавши поразки на першому етапі таємної війни за Сицилію, римляни та їхні прихильники готувалися взяти реванш — вони підготували на виїзді з міста замах на Гієроніма: «Змовники (всі вони опинились у війську) зайняли вільний будинок над вузькою вулицею, якою цар зазвичай спускався до форуму. Озброєні, вишикувавшись, вони чекали, коли пройде цар. Одному з них, на ім'я Діномен, було доручено як царському охоронцеві, коли цар пройде до дверей, затримати у вузькій вулиці під яким-небудь приводом царський загін. Зроблено було, як умовилися. Діномен, ніби розпускаючи на нозі туго затягнутий ремінь, затримав натовп, почет відстав, і цареві було

* Леонтіни — місто в Сицилії на північний захід від Сіракуз.

завдано декілька ран, перш ніж могли прийти до нього на допомогу. Чули тривожні крики, в Діномена, який умисне загороджував дорогу, полетіли списи, його двічі поранило, але він урятувався. Почет, побачивши царя лежачим, розбігся» (*T. Liv. XXIV. 7. 3–7*).

Розправившись із Гієронімом, частина змовників поспішила на форум сусіднього міста Леонтін «порадувати» громадян «звільненням» (*T. Liv. XXIV. 7. 7*), а частина помчала до Сіракуз, поспішаючи розправитися з прибічниками царя. В'їхавши в Сіракузи, вони, показуючи скривавлений одяг царя і зняту з убитого діадему, стали закликати народ узятися за зброю.

Здавалося б, тепер успіх повністю схилився на бік римлян. Та насправді все було набагато складніше.

Вранці громадяни Сіракуз, зібравшись на майдані біля будівлі міського сенату почали вирішувати, як бути. Адранодор, який сховався зі своїми прихильниками у фортеці на острові, прибув на майдан, ніби нічого не трапилося, і зумів переконати громадян обрати себе одним із міських преторів, яким тепер було доручено управління Сіракузами. Разом з Адранадором був обраний у міські претори і його родич Феміст. Рештою преторів стали колишні змовники, та все ж усієї повноти влади вони не отримали.

Похід проти римської провінції було зірвано, але до відновлення союзу було ще далеко. Гіппократ і Епідід, які перебували в передовому загоні сіракузької армії, почувши про загибель царя, повернулися до Сіракуз, але замість того, щоб швидше повернутися до Ганнібала, почали під різними приводами відкладати свій від'їзд. «Тим часом військова молодь, звикла мати справу з солдатами, поширювала то серед товаришів, то серед перебіжчиків, які служили перше в римському флоті, то навіть серед найнижчої черні звинувачення проти оптиматів (*аристократів, що стояли за союз з Римом — В.Д.*) і сенату, які прагнуть під виглядом відновлення союзу підпорядкувати Сіракузи римлянам, а потім їх прихильники і нечисленні винуватці відновленого союзу будуть головувати» (*T. Liv. XXIV. 23. 10–11*).

Антиримські настрої в Сіракузах міцніли і давали Адранадорові надію усунути від влади своїх супротивників. До цього його підштовхувала і його дружина Дамарата, дочка Гієрона Другого, невпинно повторюючи йому слова тирана Діонісія Молодшого: «Не можна відмовлятися від влади, поки ти на коні, можна — коли тягнуть за ноги» (*T. Liv. XXIV. 22. 9*).

Якби Адранадор спромігся захопити владу і проголосити себе новим тираном Сіракуз, то він, безсумнівно, продовжив би почату Гієронімом війну проти Риму. Оскільки чимраз більше жителів Сіракуз схилилися до підтримки Адранадора, та й в армії було чимало тих, хто готовий був його підтримати, завадити його планам звичайними, легальними методами прихильники Риму вочевидь не змогли б. Проте Адранадор забарився, і це коштувало йому не тільки влади, а й життя.

До проримськи налаштованих членів міської ради дуже своєчасно надійшов донос. За словами Тіта Лівія, родич і найближчий помічник Адранадора Феміст «довішливо розповів якомусь Арістону, трагічному акторові, від якого звук нічого не приховувати, про одну справу, в яку залучив його Адранадор» (*Т. Liv. XXIV. 24. 2*). Довірливість виявилася фатальною — Арістон тут же скористався нею. «Вирішивши, що обов'язок перед вітчизною важливіший обов'язку дружби, він відправився з доносом до преторів (*а решта всіх преторів була, як ми пам'ятаємо, прихильниками римлян — В.Д.*). Ті зібрали точні відомості і зрозуміли, що їх чекає; порадившись зі старійшинами та з їхньої згоди, вони поставили в дверях сенату солдатів; Адранадора і Феміста, які входили до сенату, убили. Тих, хто не знав, у чому річ, обурило така жорстокість. Коли нарешті встановилася тиша, до сенату привели викажчика, який усе виклав по порядку: змову було складено ще на весіллі Гармонії, дочки Гелона, яка виходила заміж за Феміста; солдатам з допоміжних іспанських і африканських загонів доручено було перебити преторів і інших поважних осіб; їхнє майно повинне було стати здобиччю вбивць; загін найманців, звиклих до розпоряджень Адранадора, готовий був захопити острів (*на острові в бухті Сіракуз містилася цитадель — В.Д.*), і кожному визначено, що він зобов'язаний робити, — вся змова і її озброєні учасники навч з'явилися перед слухачами в розповіді викажчика» (*Т. Liv. XXIV. 24. 3–8*).

Якщо читати слова Тіта Лівія, не вдумуючись, то сумнівів у викладеній версії не виникне — благородний та безкорисливий актор розкрив підлу змову, змовників покарали, а громадянам пояснили потім, у чому річ, і ті заспокоїлися. Однак якщо читати все, вдумуючись, то ця струнка, на перший погляд, версія розсипається на порох.

Не дивно, що розповідь викажчика, трагічного актора, була вельми образною. На те він і був актором, щоб уміти говорити образно, красиво і переконливо. Однак те, що Адранадора і Феміста, замість

того щоб схопити і допитати, відразу ж убили, свідчить скоріше про їхню безвинність, ніж про їхню вину. Якщо вони насправді були винними, стратити їх можна було й після допиту. Ще більш переконає нас в тому, що змова була фікцією, розправа над сім'ями і родичами страчених, яка послідувала услід за цим: «пропозицію преторів перебрати все царське поріддя прийняли чи не раніше, ніж її було внесено. Посланці преторів убили Дамарату, дочку Герона, і Гармонію, дочку Гелона, — дружин Адранадора і Феміста» (*T. Liv. XXIV. 25. 10–11*). Переможці були зацікавлені не в розгляді справи, а в тому, щоб замести сліди власної змови і знищити всіх можливих свідків, які могли б у майбутньому викрити їх у брехні. Вони не пожаліли навіть дочки Герона Другого Гераклії, дружини Зоїша, хоча Зоїш іще в правління Героніма посварився з царем та був відправлений у заслання послом до Єгипту, а тому ніяк не міг бути учасником змови. Бідна жінка, «знаючи, що за нею прийдуть, втекла в домове святилище під захист пенатів*»; з нею були і дві її дочки-дівчинки» (*T. Liv. XXIV. 26. 2*). У відчаї вона благала вбивць про пощаду, намагаючись переконати їх, що ні для кого не буде загрозою. «Люди залишалися глухі. Побачивши, що хтось уже схопився за меч, мати стала благати не за себе, а за дочок: навіть у розлючених ворогів опускаються руки перед такою юністю; хай, помщаючись тиранам, не повторять вони їхніх злочинів. Її відтягнули від вітваря і перерізали горло; кинулися на дівчаток, забризканих кров'ю матері; збожеволівши від горя і страху, ті, мов схиблені, вибігли з молитовні; якби прохід був вільним, вони сполохали б усе місто. Проте й тут, хоча будинок був невеликий, вони не раз неушкодженими вислизали від стількох озброєних чоловіків, з їхніх сильних рук. Нарешті, поранені, заливши все кров'ю, вони впали бездиханними» (*T. Liv. XXIV. 26. 10–14*).

Така поспішність і така жорстокість нових властей могла бути викликана лише одним — вони поспішали усунути всіх свідків. При цьому новоявлені демократи, супротивники тиранії, прагнули ще й зберегти своє обличчя перед співгромадянами — до місця розправи «незабаром з'явився гонець і сказав: «Не вбивати їх — передумали і пошкодували»» (*T. Liv. XXIV. 26. 14*).

Громадяни Сіракуз не були наївними. «Жалість породила гнів», а на преторів посипалися питання: «Навіщо так поспішали зі стратою,

* Пенати — божества, які охороняють дім і його мешканців.

що не було часу ні заспокоїтися, ні змінити свого рішення?» Натовп ремствував, вимагав обрати преторів на місця Адранадора і Феміста (обидва вони посідали таку посаду). Майбутні збори були не до душі преторам» (*T. Liv. XXIV. 26. 15–16*).

Хоч як старалися претори відкласти вибори, провести їх довелося. І тут несподівано для всіх двома новими преторами громадяни вибрали Гіппократа і Епікіда.

Побачивши, що більшість преторів налаштована проримськи, Гіппократ і Епікід, переконані прихильники карфагенян, «спершу не розкривали своїх бажань» (*T. Liv. XXIV. 27. 4*). Сенат Сіракуз домовився з Аппієм Клавдієм про десятиденне перемир'я і відправив послів, щоб відновити колишній союз. Здавалося б, вже ніщо не зможе цьому перешкодити, тим паче що римляни, скориставшись спершу повільністю Героніма, а потім боротьбою, яка почалася в Сіракузах за владу, підтягли до Сицилії підкріплення — на зміну Аппієві Клавдію прибув на чолі великого флоту один з кращих римських полководців консул Марк Клавдій Марцелл, і тепер «у Мургантії* стояло сто римських кораблів: чекали, чим завершаться хвилювання після вбивства тиранів і куди заведе сіракузян нова і незвична їм свобода» (*T. Liv. XXIV. 27. 5*). Утім, карфагенська партія не збиралася здаватися, а коли до південних берегів Сицилії прибув і кинув якорі в гавані біля Пахіна (сучасного Капо-Пассеро) флот карфагенян, «Гіппократ і Епікід підбадьорилися і почали — то перед найманцями, то перед перебіжчиками — викрикувати звинувачення: Сіракузи віддають римлянам» (*T. Liv. XXIV. 27. 7*).

Ефективність їхніх закликів посилювалася допущеним тоді Аппієм Клавдієм політичним прорахунком: «Оскільки Аппій, бажаючи додати духу своїм прихильникам, справді поставив кораблі біля самого входу в гавань, то цим пустопорожнім звинуваченням йняли щораз більше віри, і натовп з криком і шумом збігався до пристані завадити висадці римлян» (*T. Liv. XXIV. 27. 8–9*).

Антиримські настрої росли. Лише насилу претори спромоглися переконати сіракузький сенат укласти з римлянами мир і відправити послів підтвердити це рішення. Тим часом загальна криза влади привела до того, що на Сицилії надзвичайно привільно почали відчувати

* Мургантія — один з портів у тій частині Сицилії, яка контролювалася тоді Римом.

себе звичайні розбійники і грабіжники, яких ставало дедалі більше. Через декілька днів із союзних Сіракузам Леонтін прибули послы просити сіракузян про охорону своїх земель. Проримськи налаштованим сіракузьким преторам, які не знали, як заспокоїти хвилювання співгромадян, видалося, що «амбасада прийшлася вельми до речі: можна було позбутися безладного та бунтівного натовпу і відіслати геть його вождів. Преторові Гіппократу звелили узяти з собою перебіжчиків; з ним пішло багато найманців з допоміжних військ, з яких склався загін у чотири тисячі душ. Походові раділи і відправники, і відправлені: ті, бо випадала нагода вчинити переворот; ці, думаючи, що прибрали з міста всякий непотріб» (*T. Liv. XXIV. 29. 1–3*).

Успішніше використовували ситуацію прихильники карфагенян: «Гіппократ став спустошувати землі, прикордонні з римською провінцією, спершу здійснюючи свої набіги крадькома. Коли ж Аппій послав солдатів для охорони союзницьких володінь, Гіппократ з усіма своїми силами напав на римський табір навпроти; убитих було багато» (*T. Liv. XXIV. 29. 4*). Після того як про це донесли Марцеллу, до якого перейшло від Аппія Клавдія загальне командування римськими військами на Сицилії, той послав послів до Сіракузів, вимагаючи прибрати Гіппократа і Епікіда не тільки з Сіракуз, а й взагалі з Сицилії. Сіракузький сенат, охоче погодившись з Марцеллом, своєю чергою, негайно зажадав від леонтінців вислати Гіппократа і Епікіда, але Гіппократ і Епікід на той час уже встигли захопити владу в Леонтінах в свої руки — леонтінці «злісно» відповіли, що «не доручали сіракузцям укладати мир з римлянами, а чужі договори їх ні до чого не зобов'язують» (*T. Liv. XXIV. 29. 11*).

Практично це означало проголошення війни. Правителі Сіракуз зібрали восьмитисячну армію і виступили проти Леонтін, оголосивши, що «той, хто принесе їм голову Гіппократа чи Епікіда, отримає її вагу золотом» (*Appian. «Sicelica». III*). Проте ще швидше там опинилися римляни. Римські солдати, обурені за перебитих Гіппократом нещодавно під час переговорів про мир товаришів, рвалися в бій. Скориставшись цим, Марцелл, раптово підійшовши до Леонтін, узяв місто штурмом з ходу.

Утім, навіть і цю поразку втікачі Гіппократ і Епікід зуміли використати собі на користь. Для них головне було втягнути у війну не якісь маленькі Леонтіни, а Сіракузи. Досягти цього їм вдалося хитрістю. Біля річки Міли на сіракузьке військо, що підходило до

Леонтін, «наткнувся гонець, який повідомив, що місто взято; в іншому в його розповіді вигадка і правда були перемішані: вбивали, мовляв, без розбору і воїнів, і містян; живим, він вважає, не залишилося жодного дорослого, місто розграбовано; майно заможних людей роздано. Почувши такі страхиття, загін зупинився, і командири — це були Сосіс і Діномен — почали радитися, що їм робити» (*T. Liv. XXIV. 30. 5*). Правдою було те, що римляни тоді справді відшмагали різками та обезголовили дві тисячі полонених перебіжчиків. Що ж до поголовного побиття містян, то це було вигадкою. Насправді Марцелл, не бажаючи озлоблювати грецьке населення, не тільки не страчував містян, а й наказав повернути їм майже все розкрадене солдатами в перші хвилини після взяття міста добро.

Сіракузькому загонові навряд чи загрозувала небезпека з боку римлян — Марцелл був зацікавлений якнайскоріше укласти з Сіракузами мир. Однак солдати, які чули повідомлення гінця, не хотіли вірити нічому іншому і ось-ось готові були збунтуватися. Йти в Леонтіни вони категорично відмовилися. Преторам Сосісу і Діномену довелося вести військо не в Леонтіни на з'єднання з Марцеллом, а в укріплений табір під Мегарами, на північ від Сіракуз. Влаштувавшись під Мегарами, претори збиралися оточити й узяти невелике сусіднє містечко Гербез, в якому сховалися Гіппократ і Епікід. Коли сіракузька армія з'явилася біля стін Гербеза, «Гіппократ і Епікід, побачивши, що сподіватися нема на що, ухвалили рішення не таке вже безпечне, як здавалося спершу, але єдино можливе: вручити свою долю в руки воїнів, до них звиклих і обурених за вбивство товаришів, про яке дійшла до них чутка. Вони пішли назустріч війську. В його рядах випадково налучилися шістсот критян, які служили під їхнім командуванням за Героніма і пам'ятали благодіяння Ганнібала: взятих у полон після битви біля Тразіменського озера (вони служили в римських допоміжних військах) він їх відпустив. Впізнавши критян за їхніми прапорами і зброєю, Гіппократ і Епікід простягнули до них гілля маслини та інші знаки благання і почали просити прийняти їх, а прийнявши, не видавати сіракузянам, які й самих критян видадуть римському народові» (*T. Liv. XXIV. 30. 12–14*).

Прохання впали на добре підготовлений ґрунт. «Їм дружно прокричали: хай не западають духом — і пообіцяли розділити їхню долю». Військо зупинилося. Сіракузькі претори щодуху помчали до передніх рядів і наказали схопити Гіппократа, але було пізно. «У

відповідь здійняли гвалт спершу критяни, потім його підхопили інші; преторам стало зрозуміло: якщо вони наполягатимуть, їм буде зле» (*T. Liv. XXIV. 31. 1*). Гіппократ же, розвиваючи успіх, знову скористався хитрістю і «прочитав солдатам нібито перехопленого листа: «Сіракузькі претори консулові Марцеллу». За звичайним вітанням далі мовилося, що абсолютно правильно він учинив, нікого в Леонтінах не пощадивши. Одначе всі солдати-найманці один одного варті, і в Сіракузах спокою не буде, доки які-небудь чужоземці з допоміжних загонів залишаться там або в сіракузькому війську. Тому хай він постарється захопити тих, хто разом із сіракузькими преторами стоїть у таборі під Мегарами; стративши їх, він нарешті визволить Сіракузи. Коли цього листа було прочитано, всі з таким криком схопилися за зброю, що налякані претори в замішанні верхи помчали до Сіракуз» (*T. Liv. XXIV. 31. 7–10*). Велику частину сіракузької армії склали найманці, і вони ладні були тепер розправитися не тільки з преторами, а й з сіракузькими солдатами, проте Гіппократ і Епід, перебравши командування, зуміли перешкодити цьому. Тепер їх готові були слухатися і найманці, вдячні за те, що ті викрили підступність преторів, і сіракузькі солдати, вдячні Гіппократу й Епіді за те, що вступилися за них перед найманцями.

Підпорядкувавши собі хитрістю майже всю сіракузьку армію, Гіппократ і Епід, не барячись, вирішили повторити той же трюк для захоплення влади в Сіракузах; «знаючи, що натовп легковажний і ненадійний, вони знайшли якогось воїна, з тих, що були обложені в Леонтінах, і доручили йому привезти до Сіракузи звістку, ідентичну з помилковим повідомленням, отриманим біля Міли; хай розповідає про те, що навряд чи було, але видає себе за очевидця, і розповіддю своєю розпалює людський гнів» (*T. Liv. XXIV. 31. 14*).

Хитрість і цього разу спрацювала. Більшість городян повірила сказаному. Претори намагалися переконати співгромадян, але безуспішно. Городяни відчинили брами перед армією Гіппократа і Епіда, що підійшла до Сіракуз. Прихильники римлян втекли в Ахрадіну — одну з цитаделей Сіракуз, що прикривала місто з моря, але Гіппократ і Епід тієї ж ночі взяли фортецю штурмом, перебивши всіх преторів. Втекти пощастило лише небагатьом.

Наступного дня Гіппократ і Епід були обрані преторами, тож зосередили в своїх руках практично всю реальну владу. Тепер усе в Сіракузах було спрямовано на боротьбу проти Риму.

4.1.2. Як агенти римлян допомогли їм повернути Сіракузи

Кількохмісячна закулісна боротьба в Сіракузах прихильників Риму і Карфагена, в ході якої то одні, то інші встановлювали свій контроль над містом, привела врешті-решт до вступу Сіракуз у війну проти Риму. Але це був лише перший етап боротьби. Римляни зуміли на той час перекинути на Сицилію достатню кількість військ і вже за декілька днів почали облогу міста, оточивши його і з суходолу, і з моря. Консул Марцелл, який командував римлянами, та й інші римляни були впевнені, що легко візьмуть місто. Проте Сіракузи виявилися куди міцнішим горішком, ніж узяті першим же нападом Леонтіни. Як писав Тіт Лівій: «Облога, розпочата з таким завзяттям, увінчалася б успіхом, якби не одна людина, яка жила в ті часи в Сіракузах. Це був Архімед, незрівнянний спостерігач неба і зірок і ще дивовижніший творець різного ґтибу військових знарядь, якими він легко, немов граючись, знищував плоди тяжких праць ворога. На стіні, що тяглася пагорбами різної висоти, здебільшого високих і труднодоступних, але таких, що подекуди знижуються і переходять у виярки, він у відповідних місцях розмістив різні машини. Стіну Ахрадіни, яку, як сказано, омиває море, Марцелл облягав з шістдесятьома квінквіремами*. Стрільці, пращники і списоносці (чиї списи незвичною рукою важко було метнути назад), легкоозброєні з решти кораблів ранили без промаху стоячих на стіні. Для польоту стріл і списів потрібен простір, і тому кораблі тримали далеко від стін; інші квінквіреми ставили по дві впритул, борт до борту (весла з цього боку прибирали), і вони йшли, як один корабель, на веслах, залишених з іншого борту; на цьому подвійному кораблі ставили башти в декілька поверхів і стінобитні машини. Для боротьби з такими кораблями Архімед розмістив на стінах машини, які метали в кораблі, які стояли віддалік, камені величезної ваги; які стояли ближче, він обсіпав дощем дрібніших; щоб вражати ворога, не піддаючи себе небезпеці, він пробив всю стіну від низу до верху безліччю отворів шириною в лікоть**»; крізь

* Квінквірема — важке гребне військове судно з п'ятьма рядами весел. У той час квінквіреми, або пентери, як їх називали греки, були найбільш могутніми суднами римського флоту.

** Бійниці були шириною в лікоть із внутрішньої сторони стіни, звужуючись до зовнішньої сторони, де їхня ширина складала, згідно з повідомленням іншого античного історика, Полібія, всього «чотири пальці», тобто близько 7 сантиметрів (*Polib. VIII. 7. 6*). Це забезпечувало захисникам фортеці і гарний огляд, і можливість обстрілювати нападників, і чудовий захист.

ці отвори сіракузці, залишаючись невидимими ворогові, стріляли з луків і невеликих скорпіонів***. Деякі кораблі підходили ближче, щоб опинитися поза обстрілом каменями; їм на палубу підіймальним важелем, що кріпився над стіною, кидали залізну лапу на міцному ланцюзі; захопивши ніс корабля, лапа здіймалася вгору за допомоги дуже важкої свинцевої противаги — і ось: корабель стоїть сторч із задертим носом; раптово ціль відпускали, і корабель з переляканими моряками, падаючи, як зі стіни, з такою силою ударявся об воду, що навіть якщо він падав, не перевертаючись, все одно заливався водою» (*T. Liv. XXIV. 34. 1–11*).

Може здатися, що Тіт Лівій суттєво перебільшив таланти Архімеда і можливості його машин. Але так само розповідають про облогу Сіракуз і Плутарх, і Полібій. Так, за словами Полібія, «винахідливість Архімеда приводила Марка (*консула Марка Клавдія Марцелла — В.Д.*) у відчай; з скорботою він бачив, як обложені глумляться над його зусиллями і які заподіюють йому втрати» (*Polib. VIII. 8. 5–6*). Анітрохи не краще йшли справи й у претора Аппія Клавдія, якому Марцелл доручив вести наступ на Сіракузи з суходолу. «Аппій з військом опинився в такому ж скрутному становищі і тому відмовився від нападу. І справді, перебуваючи ще на далекій відстані від міста, римляни сильно потерпали від каменеметальниць і катапульт, з яких їх обстрілювали; бо сіракузці мали в запасі безліч металевих знарядь, чудових і влучних» (*Polib. VIII. 9. 1–2*).

Спроба відразу взяти Сіракузи штурмом провалилася. Узяти місто облогою теж було непросто. Це було величезне на ті часи місто. Загальна довжина його стін — двадцять сім з лишком кілометрів — перевищувала довжину стін Рима. Усередині міста було декілька цитаделей, і навіть якби ворог зміг прорватися в яку-небудь частину міста, йому довелося би брати ще й кожен з цих цитаделей. Не виходило і узяти місто змором — там було наперед заготовлено великі запаси продовольства, а крім того, зручне становище Сіракуз не дозволяло римському флоту повністю відрізати їх від постачання морем, та й повністю перекрити можливості постачання міста з суходолу, враховуючи довжину його стін, у римлян не вистачало сили.

Облога затягнулася. Скориставшись цим, на Сицилії висадилися карфагенські війська під командуванням полководця Гімількона, до

*** Скорпіони — один із різновидів тодішніх металевих знарядь.

них прорвався крізь бойові порядки римлян великий загін сіракузян на чолі з Гіпократом, і дуже скоро весь острів був охоплений війною.

Від 215 аж до 212 року до нової ери багатотисячна римська армія тупцювалася біля стін Сіракуз. Ці війська були потрібні і в Італії для боротьби проти Ганнібала, і на самій Сицилії, звідки римляни ніяк не могли вибити карфагенян. Проте відвести війська від Сіракуз римляни не могли, оскільки це було би сприйнято всіма як серйозна поразка і могло б призвести до переходу на бік Карфагена багатьох інших міст, а взяти Сіракузи силою теж ніяк не виходило.

Важко сказати, скільки ще місяців або навіть років змогли б сіракузці обороняти своє місто і чи могла б триваліша облога Сіракуз змінити загальний хід війни, але тут в справу вступила римська розвідка. «Серед сіракузян, які втекли до римлян, коли місто тільки збиралося зрадити Римові, було декілька знатних осіб, яким нові порядки були нестерпні. Марцелл запропонував їм переговорити зі своїми однодумцями, перевірити їх настрої і заприсягся, що, коли Сіракузи здадуться, жителі їх залишаться вільними і житимуть за своїми законами» (*T. Liv. XXV. 23. 4*). Повіривши Марцеллові, ті, за повного сприяння римлян, почали налагоджувати контакти. «Вести переговори було важко — підозрюваних було багато, а ока не зводили з них усі: не пройшло б що-небудь непоміченим. Раб якогось вигнанця, впущений у місто як перебіжчик, після зустрічі з деким влаштував ці перемовини. Декількох чоловіків у рибальському човні, прикривши сітями, перевезли в римський табір для перемовин із перебіжчиками; потім їх же ще раз, і других, і третіх — набралось вісімдесят душ. Усе було домовлено про здачу міста з перебіжчиками, коли до Епікіда* з доносом з'явився якийсь Аттал, скривджений виявленим йому недовір'ям» (*T. Liv. XXV. 23. 5–7*). Епікід відреагував швидко і жорстко — «змовників катували і стратили» (*T. Liv. XXV. 23. 7*).

Перша невдача аніскільки не збентежила римлян. Дуже скоро римські моряки захопили в полон якогось спартанця Даміппа, якого сіракузці посилали посланцем до македонського царя Філіппа. Епікід було украй важливо викупити цю людину. Марцелл погодився обговорити питання про викуп, проте успішно використовував розпочати

* Після того як Гіпократ із частиною сіракузького війська вирушив на допомогу карфагенянам, які діяли в західній і центральній частинах Сицилії, керівництво обороною Сіракуз очолив Епікід.

перемовини для детальної розвідки місцевості, відправивши вести переговори відповідним чином підібраних людей. «Для переговорів про викуп вибрали місце, зручне обом сторонам (саме посередині між ними), біля Трогільської гавані біля башти, іменованої Гелеагрою. Туди часто приходили, і котрийсь римлянин, роздивляючись поблизу стіни башти, перерахував цеглу, з якої її було складено, і, вирахувавши довжину кожної, встановив приблизну висоту стіни. Вона виявилася значно нижчою, ніж гадав він та всі інші; підійнятися на неї можна було драбинами не дуже високими; про це він доповів Марцеллові» (Т. Liv. XXV. 23. 10–12).

Відомості ці були вкрай важливими, але цього було замало для того, щоб Марцелл міг розпочати штурм. «Підступитися до цього місця було неможливо: його охороняли. Доводилося чекати щасливої нагоди» (Т. Liv. XXV. 23. 13). Римляни терпляче чекали і дуже скоро така нагода трапилася, причому знов-таки завдяки даним, отриманим розвідкою. «Якийсь перебіжчик повідомив: настає свято Діани**, яке святкують три дні; в обложеному місті бракує то того, то іншого, але вино ллється рікою, і Епікід надав його і велів міським старійшинам роздати його по трибам. Дізнавшись про це, Марцелл поговорив з кількома військовими трибунами; для сміливої та тяжкої спроби вибрали відповідних людей — центуріонів і солдатів, драбини приготували і заховали; солдатам веліли поїсти і відпочити: вийдуть вони вночі. Вибрали час, коли люди, котрі весь день їли й пили, спали непробудним сном. Солдатам одного маніпулу наказали взяти драбини. Близько тисячі вояків, йдучи крок у крок, тихо підійшла до вказаного місця, без метушні і шуму передні підійнялися на стіну, за ними пішли інші» (Т. Liv. XXV. 23. 14–17).

Сіракузян, які охороняли цю ділянку стіни, римляни захопили зненацька, а до того ж добряче напідпитку, і легко перебили. Потім римляни зламали браму Гексапіла — розташованого поблизу кварталу Сіракуз, і в місто, вже не таячись, увірвалися, дочекавшись нагоди, легіони. У місті почалася паніка, і велику частину Сіракуз було легко захоплено.

** Сіракузи були грецьким містом, і свято тут проводилося не на честь римської богині Діани, а на честь аналогічної їй грецької богині Артеміди. Так само і громадяни Сіракуз були переділені не на триби, як римляни, а на філи. Тіт Лівій, мабуть, використовував римські терміни замість грецьких для зручності своїх римських читачів.

Утім, навіть такий значний успіх ще не означав повної перемоги. Захопити острів у центрі сіракузької гавані, а також Ахрадіну і Евріал — дві найголовніші та найбільш укріплені цитаделі Сіракуз римляни не змогли. «Ворота і стіни Ахрадіни охороняли перебіжчики, яким нічого було втрачати у разі укладення миру; вони нікому не дозволяли ні підходити до стін, ні розмовляти з кимось» (*T. Liv. XXV. 25. 1*). Після невдалої спроби захопити Ахрадіну наскоком, Марцелл відступив від неї і оточив іншу сіракузьку цитадель, Евріал. Узяти її штурмом було вкрай важко. Однак там, де не можна було діяти силою, Марцелл діяв хитрістю. Відправивши до командувача оборони Евріала Філодема вірну людину з сіракузян, що воювали на стороні римлян, Марцелл переконав Філодема здати цитадель в обмін на право безперешкодно вийти з міста.

Проте й цей другий успіх, досягнутий не стільки завдяки силі, скільки завдяки умілим таємним перемовинам, теж ще не означав падіння міста. Сіракузці зберігали контроль над значною частиною міста, а на допомогу Сіракузам спрямувалися всі, які були на Сицилії, карфагенські та сіракузькі війська під проводом Гімількона та Гіппократа. Під стінами Сіракуз зібралася така велика армія, що якби римляни не зуміли раніше захопити Евріал, сіракузяни і пунійці цілком могли б завдати їм нищівної поразки. Але тепер римляни мали можливість сховатися за сіракузькими стінами. Ще більше це допомогло римлянам, коли восени раптово почалася епідемія чуми. Хвороба вражала і римлян, і карфагенян, але римляни, які сховалися за стінами міста і жили в будинках у порівняно комфортних умовах, страждали від хвороби значно менше, ніж їхні супротивники, котрі стояли в польовому таборі. Відтак чума зробила те, чого, можливо, не вдалося б досягти в бою римській армії, що не наважувалася вступити в генеральну битву. «Карфагенянам притулку ніде не було: загинули всі до одного, загинули і Гімількон з Гіппократом» (*T. Liv. XXV. 26. 14*). Уцілілі залишки карфагенсько-сіракузької армії відійшли та укріпились у двох невеликих містечках недалеко від Сіракуз, але були здатні тепер лише на відволікання.

Попри загибель карфагенсько-сіракузької армії, головна цитадель Сіракуз Ахрадіна встояла і могла протриматися ще дуже довго. У руках сіракузців був і чудово укріплений острів у центрі сіракузької гавані, а з Карфагена вийшов до берегів Сицилії новий флот зі ста тридцяти військових і декількох сотень вантажних кораблів. Нова карфагенська армія, з'єднавшись з ополченням міст Сицилії, що за-

лишилися вірними союзів з Карфагеном, цілком могла б завдати поразки поріділій армії Марцелла. У сіракузян з'явилася надія, і Епікід, передавши командування обороною Ахрадіни вождям найманців, а командування обороною частини міста, що залишалася в руках сіракузян, своїм вірним префектам, відплив до очільника карфагенського флоту Бомількара. Він переконував Бомількара атакувати римський флот. Кораблів у Марцелла було трохи менше, і він не квапився починати морську битву, але й Бомількар, попри всі умовляння Епікіда, теж не зважувався вступити в бій, вирішивши відвести свої кораблі до берегів Південної Італії, де діяв Ганнібал. Це було помилкою.

Марцелл уміло використав безславний прихід і відхід карфагенського флоту. Римляни негайно розпочали переговори з командирами залишених у Сицилії сіракузьких загонів, що погодилися скласти зброю в обмін на прощення, і навіть дали їм зустрітися з обложеними, аби вони разом змогли обговорити, на яких умовах можна буде здати місто. Закінчилося це тим, що сіракузці влаштували переворот, убивши залишених Епікідом префектів, обравши нових преторів замість померлого Гіппократа і Епікіда, який відплив із карфагенянами, і ухвалили потім на народному зібранні здати місто Марцеллові.

Проте й це ще не було кінцем оборони Сіракуз. «Перебіжчики вирішили, що їх видадуть римлянам і цим залякали допоміжні загони найманців: ті схопилися за зброю, спершу порубали преторів, а потім почали вбивати перехожих і розкрадати все, що потрапляло під руку. Не бажаючи залишатися без командирів, вони обрали трьох керувати в Ахрадіні і трьох на острові» (*T. Liv. XXV. 29. 8–10*).

Вже майже досягнута перемога вислизнула з рук Марцелла. Проте замість того, щоб повести війська на штурм, він знову вирішив діяти менш ефектними, але **ефективнішими таємними методами**. З містянами, які продовжили опір, і найманцями, які захопили владу в місті, було знову розпочато перемовини, і послі Марцелла почали переконувати їх, що у римлян немає ніякої причини їх карати*. Одно-

* Становище найманців і перебіжчиків було різне. З перебіжчиками, себто з тими, хто перейшов до ворога з римського війська, римляни завжди прагнули розправитися. Однак перебіжчиків було порівняно небагато. Що ж до найманців, які склали велику частину сіракузького гарнізону, то вони були для римлян звичайними солдатами. Римлянам було важливо переконати сіракузьких містян і найманців, що проблеми перебіжчиків їх не стосуються.

часно посла Марцелла посилено шукали, кого б можна було схилити до зради, і нарешті знайшли. «Серед трьох начальників у Ахрадні був іспанець Мерік. У почті послів виявився один з солдатів допоміжного іспанського загону, відправлений спеціально до Меріка» (*T. Liv. XXV. 30. 2*). Вибравши момент, коли Мерік залишився один, цей солдат розповів йому про успіхи, досягнуті римлянами на той час в Іспанії, та передав пропозицію Марцелла — «стати очільником своїх одноплемінників у римському війську або повернувшись на батьківщину — як побажає» (*T. Liv. XXV. 30. 3*).

Вербування відбулося: «Мерік був схвильований і вирішив відправити до Марцелла — серед послів — свого брата, якого той самий іспанець тайком від інших привів до Марцелла; заручившись обіцянкою безпеки і склавши план дій, той повернувся в Ахрадну. Мерік, побоюючись викликати в когось підозру, заявив, що йому не подобається це ходіння послів вперед-назад, нічого посилати чи приймати кого б то не було. Щоби варта краще несла свою службу, треба небезпечні місця розподілити між усіма, і нехай кожен відповідає за свою ділянку. Меріку дісталася ділянка від джерела Аретузи до входу в велику гавань — він повідомив про це римлян. Марцелл посадив воїнів на вантажну баржу і звелів уночі підтягти її до Ахрадні, а воїнам — висадитися недалеко від брами, поблизу джерела Аретузи. Під кінець ночі все було зроблено; Мерік, як було домовлено, впустив солдатів, і Марцелл удосвіта з усім своїм військом кинувся на Ахрадну; не тільки її захисники, а й загопи, що стояли на острові, покинувши свої посади, кинулися відбивати наступ римлян. У цьому сум'ятті легкі човники, наперед споряджені, підпливли кружним шляхом до острова; воїни висадилися і несподівано напали на нечисленні ворожі сторожові пости і незачинені брами, крізь які вибігали солдати» (*T. Liv. XXV. 30. 4–10*). Після недовгої сутички острів було взято. Ахрадна ще трималася, але захоплення римлянами острова і тієї частини Ахрадні, яку, замість того щоб обороняти, без бою здав їм загін Меріка, не залишало сіракузцям ніяких надій на можливість тривалого опору.

Сіракузцям і залишкам найманців не залишалося нічого іншого, як здатися на милість Марцелла, випросивши собі лише право на життя. Після того як римський квестор з військовим загonom прийняв міську скарбницю, в будинках тих сіракузян, які служили у римлян, було поставлено охорону, а решта всього міста було віддано солдатам на розграбування.

Сіракузи не було взято штурмом. **Непрístupне місто римляни захопили в результаті декількох послідовно проведених агентурних операцій, при цьому дії римської агентури було вміло скоординовано з діями римських дипломатів і римських військ.** Причому римляни ніколи не змогли б досягти такого успіху без використання агентурних методів боротьби.

Узяття римлянами 212 року до нової ери Сіракуз стало тяжким ударом для Карфагена, який значно ослабив його можливості і дозволив Риму посилити натиск на Ганнібала в Італії.

Влітку наступного 211 року до нової ери Марцелл, повернувшись до Рима, відсвяткував свій тріумф: «перед ним несли зображення узятих Сіракуз, катапульти, балісти і різну зброю; коштовності, що накопичилися за роки довгого миру і царственого достатку: безліч срібних і бронзових виробів, інше дороге начиння та одяг і багато знаменитих статуй, що ними Сіракузи були прикрашені як мало які з грецьких міст. На знак перемоги над карфагенянами вели вісім слонів, і ще одне чудове видовище — в золотих вінцях виступали сіракузянин Сосіс і Мерік, іспанець: один уночі ввів римлян до Сіракуз, інший зрадив острів і гарнізон, який там перебував. Їм обом було надано римське громадянство і по п'ятсот югерів землі*» (*T. Liv. XXVI. 21. 7–10*). Понад це Сосісу було надано право вибрати собі «будинок в Сіракузах, якого він забажає, з майна покараних за правом війни» (*T. Liv. XXVI. 21. 11*), а «Мерікові та іспанцям, які перейшли разом з ним до римлян, наказано було дати в Сицилії місто з його землею — з тих, що відійшли римлянам» (*T. Liv. XXVI. 21. 12*). Крім того, преторові Марку Корнелію, римському намісникові Сицилії, який заступив Марцелла, було дано вказівку «виділити там чотириста югерів Беллігенові, який намовив Меріка перейти до римлян» (*T. Liv. XXVI. 21. 13*).

Небачені почесті, надані римлянами своїм таємним агентам, прекрасно засвідчили ту роль, яку зіграла в узятті Сіракуз римська розвідка. Утім, такі щедрі нагороди римлян своїм агентам були зумовлені не тільки подякою, а й вельми прагматичним розрахунком — чутки про це примушували замислитися над можливістю перейти до римлян і багатьох інших солдатів і командирів карфагенської армії.

* П'ятсот югерів відповідали площі приблизно в 125 гектарів.

4.1.3. Остаточне вигнання карфагенян з Сицилії та роль у цьому римської агентури

Втрата Сіракуз ще не була втратою всієї Сицилії. Перекинувши на острів підкріплення, карфагеняни продовжували утримувати значну частину Західної і Центральної Сицилії, де їх, як і раніше, підтримували багато грецьких міст. Головною опорною базою карфагенян стало місто-фортеця Агрігент* (сучасний Агрідженто), яке мало зручну і добре укріплену гавань за 150 кілометрів від Африканського узбережжя, що полегшувало карфагенянам постачання, утруднюючи римському флоту можливість блокади. Як писав Тіт Лівій, «війна не вщухла: під Агрігентом проти римлян залишилися Епід і Ганнон, котрі уцілили в попередніх битвах; до них приєднався і третій вождь, посланий Ганнібалом на заміну Гіппократові: уродженець Гіпакри**, лівіфінікієць родом — земляки звали його Муттіном, людина діяльна і добре навчена у Ганнібала воєнної справи. Епід і Ганнон дали йому в підмогу нумідійців, і він, блукаючи з ними полями і вчасно приходячи на поміч тому, хто її потребував, підтримував у союзниках відчуття вірності. Незабаром вся Сицилія заговорила про нього; прихильники карфагенян покладали на нього найбільші надії» (*T. Liv. XXV. 40. 5–7*).

Майже два роки Муттін був найголовнішою проблемою римлян у Сицилії. Марцелла на посаді командувача римськими військами в Сицилії заступив 211 року до нової ери претор Марк Корнелій, а Марка Корнелія 210 року до нової ери змінив консул Марк Валерій Левін, але втихомирити Сицилію і остаточно вибити звідти карфагенян не вдалося. Однак те, чого римлянам не змогли досягти в бою, вони змогли зробити, завербувавши Муттіна. Річ у тім, що успіхи Муттіна драгували карфагенського головнокомандувача Ганнона, «якому вже давно не давала спокою слава Муттіна: йому, карфагенському полководцеві, посланому сенатом і народом, указуватиме якийсь африканський виродок» (*T. Liv. XXV. 40. 12*). Належачи до вищих кіл карфагенської знаті, Ганнон уважав Муттіна напівварваром***,

* Агрігент іноді іменували також Агріджентом, або Акрагантом.

** Гіпакра — сучасне місто Бізерта в Тунісі. В давнину Гіпакру іноді іменували також Гіпшон, або Гіпшон Діаріт.

*** Карфагеняни були вихідцями з Фінікії, і карфагенський сенат складався з чистокровних фінікійців. Як виняток допускалися шлюби між знатними фінікій-

оскільки лівіфінікійці були нащадками від змішаних шлюбів карфагенян з африканцями. Неприязнь Ганнона лише посилювалася від того, що сам він зазнавав від римлян лише поразок. Нарешті, замість того щоб усіляко заохотити й підтримати Муттіна, скористатися його досвідом, Ганнон призначив на його місце свого сина, не подумавши, що вірні Муттіну нумідійці готові йти за ним і у вогонь, і у воду. Сталося це в той самий момент, коли консул Марк Валерій Левін рушив свої легіони до Агрігента.

Таке ставлення карфагенян і, звісно ж, чутки, що дійшли до нього, про щедрі нагороди римлян своїм агентам, які видали їм Сіракузи, примусили Муттіна прийняти нелегке рішення. «Не стерпівши несправедливості і образи, Муттін таємно відправив до Левіна послів — переговорити про видачу Агрігента» (*T. Liv. XXVI. 40. 7*). Римський консул з радістю прийняв цю пропозицію. «Довіра була встановлена, змовилися про порядок дій: коли нумідійці захоплять брами з боку моря; прогнавши або перебивши варту, вони впустять у місто римлян» (*T. Liv. XXVI. 40. 8*).

Не зумій римляни знайти в Агрігенті свою агентуру в особі Муттіна і його спільників, можливо, їм довелося б облягати Агрігент анітрохи не менше, ніж Сіракузи — місто було добре укріплене, мало великий гарнізон і вдосталь продовольства. Проте дурість Ганнона і зрада Муттіна дозволили римлянам захопити місто без жодних зусиль. «Римський загін з гамором і тупотінням ступав уже в середмістя, на форум, коли Ганнон вирішив, що це збурилися нумідійці (таке траплялося і раніше). Він вийшов придушувати заколот, але здалеку побачив: людей щось більше, ніж нумідійців; уловив звук дуже знайомого крику римлян — і кинувся навтьоки, поки можна було» (*T. Liv. XXVI. 40. 9–10*). Разом з Епікідом і нечисленною охороною йому вдалося дістатися до порту, а там, «на щастя, знайшлося маленьке суденце, на якому вони й переправилися до Африки, залишивши ворогам Сицилію, за яку стільки років билися» (*T. Liv. XXVI. 40. 11*). Тим, хто не встиг утекти, поталанило значно менше — «їх перебили

цями і знатними греками (нащадком від такого шлюбу був Епікід). Іноді знатні карфагеняни з державних інтересів йшли і на шлюби з місцевими нумідійськими царями. Проте шлюби зі звичайними африканцями укладали лише карфагенські простолоднини. Тому, незважаючи на етнічну близькість і схожість мови і звичаїв, лівіфінікійці вважалися карфагенянами людьми другого гатунку.

біля замкнених брам: піти було нікуди» (*T. Liv. XXVI. 40. 12*). Не пощастило не тільки карфагенським і сицилійським солдатам, а й заскоченим зненацька громадянам Агрігента. «Узявши місто, Левін головних посадовців Агрігента стратив; інших продав разом зі здобиччю, а всі гроші відіслав до Рима» (*T. Liv. XXVI. 40. 13*).

Забезпечене римською агентурою взяття Агрігента остаточно вирішило долю острова на користь Риму, причому римляни і далі, упокорюючи Сицилію, продовжували діяти, покладаючись на свою агентуру: «Звістка про біду, яка трапилася з Агрігентом, обійшла всю Сицилію; все раптом стало сприяти римлянам: незабаром їм зрадницьки було видано двадцять міст; шість узято нападом; близько сорока здалися добровільно» (*T. Liv. XXVI. 40. 14*). Виходячи з кількості «зрадницьки» виданих римлянам протягом декількох місяців міст, читач сам легко може зробити висновок про те, наскільки швидко і масово римляни вербували агентуру і наскільки ефективно вона діяла. Та й багато міст, що «добровільно» здалися, ухвалили рішення про здачу не без впливу таємних агентів Рима. Вже до кінця 210 року до нової ери опір римлянам на Сицилії було остаточно зломлено і консул Марк Валерій Левін, передавши провінцію новому намісникові і повернувшись до Рима, зміг доповісти сенатові, що «жодного карфагенянина на Сицилії немає, всі сицилійці — на острові: ті, кого страх примусив втекти, повернені в свої міста, до своїх земель; вони орють і сіють» (*T. Liv. XXVII. 5. 3–4*). Не забув консул і про нагороди для своєї агентури, — «після того сенату представлені були Муттін і люди, які стали у пригоді народові римському; їм, як свого часу обіцяно було консулом, надали почесні» (*T. Liv. XXVII. 5. 5–6*). Цих своїх агентів римляни вшановували вже не так пишно, як Сосіса і Меріка, котрі забезпечили захоплення Сіракуз (захопити Сіракузи було набагато складніше), але теж не обійшли ні грошовими подарунками, ні увагою. Принаймні, «Муттін навіть отримав від сенату на пропозицію народних трибунів чин римського громадянина» (*T. Liv. XXVII. 5. 7*).

4.2. Про те, як за допомоги своєї агентури карфагенці під час другої Пунічної війни зуміли захопити місто Тарент, і про те, як римляни, також у результаті агентурної операції, зуміли повернути Тарент назад

4.2.1. Захоплення Тарента Ганнібалом

213 року до нової ери* друга Пунічна війна була в розпалі. Чаша терезів у боротьбі Риму і Карфагена схилялася то в один, то в інший бік, і було насправді незрозуміло, хто вийде переможцем у цій смертельній сутичці. По-різному оцінюючи шанси сторін, вагались і громадяни багатьох міст-держав Італії, особливо ті, над якими Рим установив свою владу лише за декілька десятиліть до початку цієї війни.

Одним з найбільш ненадійних васалів Риму на півдні Італії був Тарент. З приходом на південь Італії армії Ганнібала антиримські настрої, зрозуміло, посилилися. Римляни підкорили це місто 272 року до нової ери після декількох років війни. Тепер значна частина тарентців сподівалася за допомоги Ганнібала повернути собі незалежність.

Як писав Тіт Лівій, «Ганнібал давно сподівався, а римляни підозрювали, що тарентинці хочуть відпасти. Випадок поквапив їх. У Римі вже довго жив під виглядом посла** тарентинець Філеас. Це була людина неспокійна, нетерпима до бездіяльності, яка, на його думку, затягнулася і його старила. Він зумів познайомитися із заручниками з Тарента і Фурії***, яких утримували в Атрії свободи****

* Тіт Лівій датував відпадиння Тарента до 212 року до нової ери. Однак за словами того ж Тіта Лівія, «відбулося відпадиння Тарента цього року чи роком раніше, про це пишуть по-різному» (*T. Liv. XXV. 11. 20*). Більшість істориків схиляється до того, що це сталося все ж таки роком раніше — 213 року до нової ери.

** Тіт Лівій вжив стосовно посла Тарента Філеаса вираз «жив під виглядом посла» для того, щоб виразити своє негативне ставлення до його дій, а також, щоб морально виправдати дії римлян, які втратили посла-підбурювача.

*** Фурії — місто на півдні Італії, недалеко від Тарента. Як і Тарент, це місто було засноване грецькими колоністами, які переселилися до Італії. Довгий час Фурії були незалежним містом-державою, але 282 року до нової ери потрапили під владу Рима.

**** Атрії свободи — палата свободи — особлива будівля, що розташовувалася поряд із курією римського сенату. Це було щось середнє між храмом і службовим приміщенням. Будівля використовувалася для почесного утримання знатних заручників. У цій же будівлі містилися канцелярії римських цензорів. Тут же могли проводитися допити, зокрема й допити із застосуванням тортур, проте відомо про допити з катуванням лише рабів.

під охороною не дуже строгою: ні самим заручникам, ні містам, що їх дали, не було вигоди обдурювати римлян. Часто розмовляючи із заручниками, Філеас намовив їх утекти; тільки-но стемніло, він вивів їх — храмових служок і варту було підкуплено — і сам повів по дорозі, нікому не відомій» (*T. Liv. XXV. 7. 10–13*). Проте втеча не вдалася. Попри те, що Філеас знайшов окремих нечистих на руку римських охоронців, яким дуже скоро довелося шкодувати про скоєне, загалом служба безпеки в Римі працювала непогано. «Звістка про втечу рознеслася містом зі світанком; за втікачами послали переслідувачів, які наздогнали їх під Таррациною*. Всіх захопили і притягли назад. На майдані їх зі схвалення народу відшмагали різками і скинули зі скелі» (*T. Liv. XXV. 7. 14*).

Розправою римляни прагнули, звичайно ж, налякати жителів Тарента і Фурії, проте домоглися прямо протилежного результату. «Жорстокість цього покарання обурила жителів двох найславніших грецьких міст Італії — і всіх разом, і кожного окремо: у багатьох було підло вбито або родичів, або друзів. Таку втрату пережили і тринадцять знатних юнаків-тарентинців, котрі склали змову, на чолі якої стали Никон і Філемен» (*T. Liv. XXV. 8. 1–3*). Незважаючи на свій юний вік, діяли змовники вельми обережно і продумано: «перш ніж що-небудь зробити, вирішили поговорити з Ганнібалом, вночі вийшли з міста, нібито на полювання, і попрямували до нього; недалеко від табору біля дороги інші сховалися в лісі, а Никон і Філемен дійшли до караульних постів, були схоплені й відправлені до Ганнібала — цього вони і хотіли. Вони розповіли йому про свої задуми і наміри. Ганнібал виявився щедрим на похвали і обіцянки; він велів їм запевнити городян, ніби вони виходили з міста за здобиччю: хай вони женуть у місто худобу карфагенян, яку випустили пастися, і ніякої перешкоди їм не буде» (*T. Liv. XXV. 8. 4–6*). Так ціною деяких матеріальних втрат Ганнібал зумів забезпечити надійну «легенду» для своєї агентури. У Таренті, побачивши, з якою здобиччю вони повернулися, ніхто вже не став дивуватися ні цій їхній вилазці, ні подальшим. Тепер хлопці могли вільно покидати Тарент і зустрічатися з Ганнібалом.

Вже на другій зустрічі змовників із Ганнібалом «присягою затверджено було умови договору: тарентинці вільні, вони зберігають свої закони і все своє майно; проти своєї волі вони не платитимуть

* Місто на Аппієвій дорозі, в 93 кілометрах на південь від стін Рима.

пунійцям ніякої данини, не приймуть ніякого гарнізону; дома, зайняті римлянами, та їхній гарнізон буде видано карфагенянам» (*T. Liv. XXV. 8. 8*). Отримавши такі завірення змовники остаточно зважилися на повстання. Тоді ж був придуманий і план, як випустити в Тарент карфагенські війська. «Змовилися; у Філемена стало звичкою ночами виходити з міста і під ранок повертатися додому. Він був пристрасним мисливцем; йшов із собаками та з повним мисливським спорядженням; спійману чи припасену для нього ворогом дичину він дарував або префектові, або охороні, що стояла біля воріт. Гадали, що він розгулює поночі зі страху перед ворогом, і настільки звикли до цього, що варто було йому свиснути, як ворота за цим сигналом розчинялись о будь-якій годині ночі» (*T. Liv. XXV. 8. 9–11*). Отже, шлях вторгнення був підготовлений.

Можливо, і префект, і солдати були би пильнішими, якби карфагенське військо стояло біля стін міста. Однак Ганнібал робив усе, щоб ніхто не запідозрив недобре. «Він стояв у трьох днях шляху від Тарента. Із остраху, щоб не видалося дивним, що він так довго стоїть одним табором на тому самому місці, Ганнібал удав, що хворіє. Римському гарнізону в Таренті вже не здавалася підозрілою ця тривала бездіяльність» (*T. Liv. XXV. 8. 12–13*). Нарешті, коли все вже було повністю підготовлено, Ганнібал «відібрав десять тисяч моторних легкоозброєних піхотинців і вершників, яких вважав найбільш придатними для майбутнього походу», і виступив, причому зробив усе для того, щоб римляни навіть випадково не змогли дізнатися про його справжні наміри. «Він виступив у четверту варту ночі, виславши вперед нумідійців — вершників вісімдесят, і велів їм розсипатися по дорогах і ретельно обстежувати, чи не сховався де хто-небудь і чи не спостерігає здалека за його загоном. Тих, хто обігнав загін, було наказано тягнути назад, зустрічних убивати — хай навколишні жителі визнають їх не військом, а розбійницькою зграєю. Сам він швидко повів свій загін і став табором милях у п'ятнадцяти від Тарента. Він і тут не сказав ні слова про те, куди вони йдуть, а тільки скликав воїнів і велів іти по дорозі, нікуди не звертати і не виходити з шереди, а найголовніше, уважно слухати накази і нічого не робити без розпорядження командирів; він своєчасно оголосить, що він має намір робити» (*T. Liv. XXV. 9. 1–4*).

Як і припускав карфагенський полководець, повністю приховати пересування такої великої армії не вдалося, зате йому цілком вдалося

приховати справжню чисельність прибулих військ. До Тарента дійшов слух, що нумідійці розграбували декілька сіл. Селян в окрузі охопила паніка. Проте «ці вісті анітрохи не стривожили римського префекта, і він тільки наказав частині вершників виступити завтра на світанні, щоб покласти край грабежам. Ні про що інше він не потурбувався, більш того — набіг нумідійців, здавалося, свідчив про те, що Ганнібал з військом не знявся з табору» (*T. Liv. XXV. 9. 6–7*).

Така недбалість римлян забезпечила карфагенянам успіх. «Ганнібал рушив пізно вночі; провідником був Філемен, за звичаєм навантажений здобиччю; решта зрадників чекала, як і було домовлено, що Філемен, вносячи дичину, проведе озброєних знайомою йому хвірткою; Ганнібал же увійде з іншого боку, через Теменітідську браму. Вона звернена на схід — у бік суходолу; у цій частині міста багато гробниць. Підійшовши до воріт, Ганнібал, як було умовлено, запалив вогонь; у відповідь блиснуло світло — знак, поданий Никоном, — потім з обох боків він згас. Ганнібал у тиші підходив до брами; Никон, що несподівано з'явився, перебив сонних вартових у їхніх ліжках і відчинив браму. Ганнібал увійшов із загоном піхоти і велів вершникам не в'їжджати: хай, коли буде потрібно, їм буде де розвернутися. Філемен підійшов до хвіртки, якою зазвичай входив у місто; знайомий голос і звичайний сигнал розбудили вартового. Філемен сказав, що він убив величезного звіра; попереду нього двоє хлопців несли дикого кабана, сам він йшов без ноші, він вихопив рогатину і пронизав вартового, який, нічого не підозрюючи, захоплювався величиною звіра. Увійшли зо тридцять озброєних людей, вони перебили всю варту, зламали найближчу браму, туди стрімко увірвався озброєний загін, потім вони пройшли на форум, де й приєдналися до Ганнібала. Там він переділив двохтисячний загін галлів на три частини і розіслав їх по місту; до кожної з них він додав провідниками двох тарентинців і наказав зайняти найлюдніші вулиці, а коли зніметься тривога, вбивати стрічних римлян; городян не чіпати. Юнакам-тарентинцям він велів, якщо вони побачать здалека кого-небудь із своїх, сказати тому, щоб мовчав і не турбувався.

Вже здійнялась паніка, звичайна у захопленому місті, але ніхто до ладу не знав, що трапилося: тарентинці думали, що прийшли римляни і збираються розграбувати місто; римляни — що городяни віроломно повстали. Префект, розбуджений тривоگوю, втік в гавань і на човні кружним шляхом дістався до фортеці. В оману вводила сурма, звуки

якої лунали з театру. Сурма була римською, зрадники запаслися нею в своїх цілях; але грек сурмив невміло, тож було незрозуміло, хто й кому подає сигнали. Коли розвіднілось, римляни розгледіли пунійську і галльську зброю, а греки побачили тіла римлян то тут, то там: стало зрозуміло — місто узяте Ганнібалом» (*T. Liv. XXV. 9. 8–17; 10. 1–6*). У руках римлян залишилася лише цитадель — Акрополь, де сховалися залишки розбитого гарнізону і невелика частина містян, які втекли туди, з тих, хто вирішив зберегти вірність Римові.

Крім Тіта Лівія, про захоплення Ганнібалом Тарента досить детально оповідає грецький історик Полібій. По суті розповіді Полібія і Тіта Лівія мало чим відрізняються. Одначе з розповіді Полібія видно, що Тіт Лівій як римлянин навіть дещо применшив провину римського претора в здачі міста. Полібій же вказав й ім'я невдахи-претора і те, **чому претор Гай Лівій діяв так нетямущо — претор вельми полюбляв хильнути**. Змовники це врахували й уміло використали — коли карфагенська армія потайки підійшла до міста, «Гай Лівій, як і передбачали юнаки, від рана був разом із друзями в Музеї*»; трохи не в розпал пиятики на заході сонця він отримав звістку про набіг нумідян на околиці» (*Polib. VIII. 29. 1*). Недивно, що він тоді не надав цьому належного значення і не привів усі свої сили в повну готовність. Та ж причина — пияцтво — призвела й до того, що під час нападу карфагенян римський претор замість того, щоб очолити опір солдатів гарнізону, зміг лише безславно втекти. «Звістка про вороже вторгнення дійшла і до Гая, але він був п'яний і відчував себе ні на що непридатним; тому він негайно разом зі слугами вийшов з дому і дійшов до воріт, що вели до гавані, потім, коли вартовий відкрив хвіртку, прослизнув у неї, взяв один із човників, що стояли в гавані, сів у нього і зі слугами переплив до Акрополя» (*Polib. VIII. 32. 5–7*).

Захоплення карфагенянами Тарента, що відбулося як завдяки умілим діям Ганнібала і його агентури, так і унаслідок нехлюйства і пияцтва римського претора Гая Лівія, було вельми болісним ударом для Риму. Карфагеняни майже без опору перебили декілька тисяч римських солдатів, без особливих втрат захопили важливе у воєнному значенні добре укріплене місто і захопили величезну здобич. Ганні-

* Музеєм у той час іменували особливе місце відпочинку, яке представники знаті міста використовували як для занять спортом, так і для і колективних невимушених пиятик.

бал, як обіцяв, не чіпав майна тарентинців, але всі будинки римлян у Таренті було розграбовано і зруйновано.

4.2.2. Як римляни змогли повернути собі Тарент

Якщо захопити Тарент Ганнібалові завдяки зрадникам вдалося досить легко, то узяти Акрополь йому ніяк не таланило: «Ганнібал не хотів затримуватися, охороняючи тарентинців, — у нього були справи важливіші» (*T. Liv. XXV. 11. 2*), але затриматися все ж таки довелося і надовго. Декілька місяців Ганнібал не полишав спроб узяти фортецю, проте римляни наполегливо захищались, і врешті-решт Ганнібал відступив. Саме місто Тарент залишилося в карфагенян, а тарентійський Акрополь — у римлян.

Успіх у війні поступово став хилитися на сторону римлян. 211 року до нової ери після багатомісячної облоги римляни взяли Капую і упокорили кампанців. 210 року до нової ери римляни вибили карфагенян з Сицилії та сильно потіснили їх в Іспанії. Тіснили вони карфагенян і в Південній Італії. Одне за одним повертали вони під свою владу міста, які перекинулися раніше на бік карфагенян. 209 року до нової ери римський консул Квінт Фабій узяв приступом місто Мандурію за 30 кілометрів від Тарента, а звідти попрямував і до самого Тарента, розташувавши табір біля входу в гавань. Римляни мали з собою багато стінобитних машин, а з моря Тарент був блокований римським флотом.

Хоча становище й ускладнилося, тарентійці не збиралися здаватися. Місто було добре укріплене, а на допомогу тарентійцям рушив зі своєю армією Ганнібал.

Сподіватися на швидкий успіх римлянам не доводилося, але, як писав Тіт Лівій, «Фабію, який обліг Тарент, допоміг у його важливій справі випадок, достеменно не вартий згадки. Ганнібал залишив у Таренті загін бруттіїв*»; начальник цього загону смертельно закохався в жінку, брат якої служив у війську консула Фабія. З листа сестри брат дізнався про її новий зв'язок з чужоземцем — багатою і дуже поважаною земляками людиною — і вирішив за допомоги сестри вплинути на її коханця. Про свої надії він доповів консулові.

* Бруттії — одна з областей Південної Італії. Значна частина бруттіївських міст після перемоги Ганнібала над римлянами в битві під Каннами перекинулася на бік карфагенян.

Консул не порахував це нісенітницею і велів воїнові пробратися під виглядом перебіжчика в Тарент; за допомоги сестри подружився він з командиром, поволі довідався, як той налаштований, і, переконавшись у його легковажності, умовив — не без допомоги жіночих пестошів — зрадити римлянам ділянку стіни, що охоронялася його загоном. Змовившись, як діяти і коли починати, воїн прокрався між вартовими постами та, вибравшись із міста, доповів консулові про те, що ним зроблено і що треба робити.

Фабій у першу варту** подав знак тим, хто був у фортеці*** і охороняв гавань, а сам, обігнувши гавань, непомітно влаштував засідку зі східного боку міста. Потім сурми зазвучали одночасно і з фортеці, і від гавані, і з кораблів, що припливли з боку відкритого моря. Паника здійнялася, як було задумано, там, де ніякої небезпеки не було. Своїм солдатам консул велів стояти мовчки. Тарентинцями з цього боку командував Демократ, який раніше був очільником флоту. Побачивши, що навколо все спокійно, а в місті такий шум і такі крики, немов вороги вже там, він, злякавшись, що, доки він зволікає, консул піде на приступ, сам повів свій загін до фортеці, звідки долинав страхітливий шум. Фабій, розрахувавши за часом і здогадуючись за мовчанням (звідти, де недавно кричали і закликали до зброї, не чуто було ні звуку), що охорону виведено, наказав приставити драбини до стін там, де, за повідомленням солдата, стояла когорта бруттіїців, яких він схилив до зради. Тільки-но захопили стіну — бруттіїці допомагали солдатам, — почали перелазити в місто; потім зламали сусідню браму і крізь неї увійшов великий загін римлян» (*T. Liv. XXVII. 15. 9–18*).

Долю міста було вирішено. Римський загін пройшов у середмістя, аж до самого форуму, не зустрівши жодного озброєного. Лише коли римляни вже захопили і східну стіну, і середмістя містяни схаменулись і спробували їх вибити: «всі, хто бився біля фортеці й гавані, збігшись, накинулися на них» (*T. Liv. XXVII. 15. 19*). Проте це була всього лише агонія. «Бій біля входу на форум був швидше гарячим, ніж наполегливим: ні хоробрістю, ні озброєнням, ні військовим мистецтвом, ні силою і бадьорістю не рівні були римлянам тарентинці. Тільки кинули вони свої дротики — до рукопашної ще й не дійшло, — як розійшлися знайомими вулицями по домівках — своїх та своїх друзів» (*T. Liv. XXVII. 16. 1–2*).

** Тобто з настанням темноти.

*** Тарентійська фортеця ще перебувала в руках римлян.

Якщо вірити словам Тіта Лівія, бойові якості тарентинців були досить невисокими, але він вимушений був визнати, що «двоє з їхніх командирів, Никон і Демократ, полягли, мужньо б'ючись», а «Філемена, який колись подав раду віддатися Ганнібалові, виніс з бою кінь», але незабаром Філемен, побачивши, що місто взято, кинувся у відкритий колодязь (*T. Liv. XXVII. 16. 3–4*). Отже, тарентинці зовсім не були боягузами.

Важко сказати, як би склалася доля Тарента, якби римляни не спромоглися завербувати там собі агента. Городяни припинили опір, лише збагнувши безнадійність свого становища. Якби не було зради, на стінах міста вони билися би відчайдушно, а на допомогу Тарентові вже поспішав Ганнібал, який у той час, коли війська Квінта Фабія увірвалися в Тарент, повністю розгромив іншу армію римлян під Кавлонією, ще одним південноіталійським містом, яке ті тоді облягали. Тарент цілком міг вистояти. Тож один ворожий агент зміг зробити те, що, можливо, було б не під силу тисячам солдатів.

Римляни захопили величезну здобич: «узято було, як розповідають, тридцять тисяч рабів, безліч срібних виробів і монет, вісімдесят три тисячі фунтів золота; статуї і картини, майже рівні тим, що прикрашали Сіракузи» (*T. Liv. XXVII. 16. 7*), і все це завдяки вдало проведеній агентурній операції.

Узяття Тарента різко змінило співвідношення сил у Південній Італії на користь Риму.

5. Як римляни, завербувавши потрібних їм людей, розправилися з полководцем лузитан Віріатом, якого доти ніяк не могли здолати силою

Вибивши карфагенян з Іспанії та захопивши в результаті другої Пунічної війни іберійські володіння Карфагена, римляни дуже скоро вдалися і до завоювання племен Іберійського півострова, які ще зберігали свою незалежність. Одним із народів, які чинили римлянам найбільш запеклий опір, були лузитани, що населяли тоді територію сучасної Португалії і Західної Іспанії. Попервах лузитани постійно зазнавали поразок і відступали, але 147 року до нової ери верховним вождем усіх лузитан став Віріат і ситуація змінилася. Того ж року Віріат заманив у засідку і знищив армію римського претора Гая Ве-

тілія. Квестор Ветілія, який залишився в живих, зібравши 6 тисяч уцілілих римських солдатів і зажадавши ополчення від союзних Римові племен, спробував узяти реванш, кинувши проти Віріата цю нову армію, проте Віріат «винищив їх усіх до одного, так, що не залишилося в живих навіть тих, хто міг би бути вісником цієї поразки» (*Appian. «B. Hiber.»*. 63).

Для втихомирення непокірних римський сенат послав проти Віріата претора Гая Плавція, виділивши тому 10 тисяч душ піхоти і 1300 вершників, але Віріат розбив Плавція у двох битвах і змусив відступити. Дізнавшись про це, римляни 145 року до нової ери послали до Іберії консула Фабія Максима Еміліана, сина консула Емілія Павла, який підкорив Македонію й узяв у полон македонського царя Персея. З Еміліаном на Піренеях висадилися вже 15 тисяч римських легіонерів і 2 тисячі вершників. Еміліан потіснив лузитан і захопив дві фортеці Віріата, але той ухилився від генеральної битви і натомість підбурював до відпадиння від Риму союзні римлянам племена.

Війна затягувалася.

Наступного року після Еміліана римські війська очолив Квінт Помпей, але не зміг здобути жодної перемоги, тоді як Віріат неабияк пошарпав війська його легата Квінкція, і навіть відібрав кілька римських прапорів, після чого римляни безславно відійшли на зимові квартири.

Наступником Квінта Помпея на посаді головнокомандувача став зведений брат Еміліана Фабій Максим Сервіліан, під командування якого було виділено вже армію в 18 тисяч піхотинців і 1600 вершників. Додатково до цього, вже після його прибуття на Піренеї, на допомогу Сервіліанові прибуло 10 слонів і 300 вершників від союзного римлянам нумідійського царя Міципси. Сервіліану вдалося спершу потіснити Віріата, але потім Віріат перейшов у контрнаступ і, знищивши 3 тисячі римлян, змусив інших відступити. Перегрупувавши свої сили і отримавши нові підкріплення, Сервіліан знову вдерся в землі лузитан. Він захопив і розграбував декілька міст, але під фортецею Ерісана Віріат завдав Сервіліанові нищівної поразки. Вибравши момент, коли велика частина римських солдатів була зайнята зведенням облогових споруд, Віріат уночі «зумів прорватися в місто і удосвіта напав на працюючих. Вони втекли, покидавши навіть заступи. Решта війська, яке було виведено проти нього Сервіліаном, Віріат так само обернув у втечу, переслідував і загнав на крутизну,

звідки римлянам не було ніякої можливості втекти. Не запишавшись від такого успіху, але вважаючи, що буде добре, якщо він покладе край війні за таких щасливих для нього обставин, він уклав договір з римлянами — і потім римський народ підтвердив умови цього договору — а саме, що Віріат є другом римського народу, та що всі, хто був із ним, володіють землею, яка на даний момент у них в руках» (*Appian. «B. Hiber.» 69*).

Війна була надзвичайно важкою не тільки для лузитан, а й для римлян, і лише це змусило римський сенат затвердити укладення миру. Однак мир протривав недовго — в Римі було забагато тих, кого мир без перемоги і тріумфу ніяк не влаштовував. «Брат Сервіліана, котрий уклав такий договір, Цепіон, ставши наступником його влади над військом, став обмовляти цей договір і запевняв, що він абсолютно не гідний римського народу. І ось сенат спершу дозволив йому таємно завдавати збитку Віріату, в чому він знайде потрібним. Та оскільки Цепіон постійно докучав і писав наполегливі листи, сенат вирішив розірвати договір і знову відкрито вести війну з Віріатом» (*Appian. «B. Hiber.» 70*).

У розпорядженні Цепіона було «набагато численніше військо, ніж у Віріата» (*Appian. «B. Hiber.» 70*), і він тіснив лузитан, проте Віріат уміло уникав переслідування, і Цепіону залишилося лише розоряти землі підвладних Віріатові племен, однак і римляни несли постійні втрати.

Війна знову затягувалася, і 139 року до нової ери між войовниками знов почалися переговори, тільки мету собі на переговорах Цепіон і Віріат ставили різну. Якщо Віріат, усвідомлюючи величезний воєнний потенціал Риму, справді мріяв про мир, то Цепіон постарався використати переговори для вербування своєї агентури в лавах воїнів Віріата. «Віріат не раз посилав до Цепіона з питання про мир найвірніших своїх друзів, Авдака, Діталкона і Мінура. Підкуплені Цепіоном великими дарунками і багатьма обіцянками, вони умовилися з ним убити Віріата. І справді убили його таким чином. Унаслідок турбот і праці Віріат спав дуже мало і здебільшого озброєний, щоб, прокинувшись, негайно бути готовим до всього. Навіть серед ночі його друзям можна було входити до нього. Так і тоді, за звичаєм, Авдак і його прихильники, підстерігши слушний момент, коли він щойно заснув, увійшли до нього в намет, неначе в якійсь важливій справі, і вбили його, завдавши удару в горло, оскільки він був у обладунках;

іншого місця для нанесення рани не було. Ніким не помічені внаслідок того, що рана була смертельною, вони втекли до Цепіона і зажадали нагород» (*Appian. «B. Hiber.»*. 71).

Лузитани дізналися про загибель свого лідера набагато пізніше за римського головнокомандувача: «З настанням дня близькі соратники Віріата і решта всього війська, гадаючи, що він спить, дивувалися з незвичності такого довгого сну, доки деякі не помітили, що він лежить мертвий в обладунках. І негайно по всьому табору здійнялися стогони і печаль; горювали і за ним, боялися і за самих себе; думали, в якому небезпечному становищі перебувають вони і якого вождя втратили. Особливо їм було боляче, що вони не знаходили тих, хто це скоїв» (*Appian. «B. Hiber.»*. 72). Урочисто поховавши Віріата, лузитани вибрали собі нового вождя, Тавтала, і спробували продовжити боротьбу. Однак Тавтал виявився не таким удатним полководцем, як Віріат, і дуже скоро був вимушений здатися Цепіонові разом з усім своїм військом.

Так римлянам, упровадивши в ряди лузитан свою агентуру, вдалося завдяки всьому лише одній успішно проведеній агентурній операції швидко і легко добитися того, чого вони вісім років* не могли добитися на полях битв — розправитися з Віріатом і зломити опір лузитан.

6. Впровадження в римські війська ворожої агентури призводить до розгрому і загибелі армії Цепіона

Довгий час найнебезпечнішим ворогом Риму був Карфаген, а карфагенська розвідка була головною суперницею римської. Сильнішого супротивника у римлян не було ніколи. Проте й після падіння Карфагена упроваджувати свою агентуру в чужі війська вдавалося не тільки римлянам. Їхні супротивники також часом діяли вельми успішно.

91 року до нової ери в Італії почалася Союзницька війна. Рим воював за те, щоб зберегти своє панування, а більшість народів Італії повстали в надії або повалити владу Рима, або домогтися зрівняння

* Усього, якщо вірити періодам Тіта Лівія, Віріат боровся з Римом навіть не вісім, а всі «чотирнадцять років» (*T. Liv. «Perioch.»*. LIV), але починав він свою боротьбу як простий воїн, а верховним вождем і головнокомандувачем лузитан був близько восьми років.

в правах. Лише дуже небагато громад зберегли вірність Римові. Хоча Рим і міг виставити набагато більшу армію, ніж ополчення будь-якого з народів Італії, об'єднані сили повсталих мало в чому поступалися римським. Боротьба була відчайдушною. Іноді перемагали римляни, іноді — їхні колишні союзники. 11 червня 90 року до нової ери полководець союзників Веттій Скатон зумів заманити в засідку і завдати великих втрат армії римського консула Рутілія, причому в бою загинув і сам консул. Лише вдалий маневр іншого римського полководця, Гая Марія, не дозволив Веттію Скатону розвинути успіх і врятував обезголовлену армію Рутілія від розгрому.

Римський сенат вирішив переділити армію Рутілія, що залишилася без командира, віддавши частину її військ Гаєві Марію, а частину — іншому римському полководцеві, Квінту Цепіону. «До останнього, — писав Аппіан, — перейшов під виглядом перебіжчика ворожий полководець Квінт Попедій і дав йому як заставу двох привезених ним молодих рабів, яких він видавав за своїх синів, а тому й одягнув їх в облямований пурпуром одяг. У заставу він посилав також позолочені й посріблені свинцеві круглі пластинки. Попедій наполягав на тому, щоб Цепіон якнайскоріше слідував зі своїм військом і захопив табір Попедія, що залишився без начальника. Цепіон дав себе умовити і виступив. Тоді Попедій, опинившись поблизу влаштованої ним засідки, вибіг на якийсь пагорб з метою нібито видивитися, де вороги, і з горба дав їм сигнал. Вороги швидко з'явилися і знищили Цепіона і багатьох, хто був з ним» (*Appian. «В. С.» I. 44*).

Це не був примітивний експромт. Операції, здійсненої Квінтом Попедієм, мала передувати ретельна підготовка. Необхідно було підготувати позолочені і посріблені пластини, які могли б зійти за справжнє золото і срібло — скарбницю Квінта Попедія. Необхідно було вибрати надійних молодих рабів і навчити їх тому, як мають поводитися знатні заручники. Необхідно було вибрати місце для засідки і обумовити всі дії з тими, хто залишався керувати військами. Нарешті, важливу роль зіграло і те, до кого з римських воєначальників звернувся Квінт Попедій, а звернувся він не до прославленого, досвідченого та обережного Гая Марія, а до малодосвідченого у військовій справі і такого, що прагнув себе проявити, Квінта Цепіона. А це, своєю чергою, означало, що Квінт Попедій з'ясував і врахував у проведенні операції особистісні якості римських полководців.

Це була, мабуть, одна з найблискучіших агентурних операцій, успішно проведених проти Риму після закінчення Пунічних війн. Рим опинився на межі повної поразки і лише ціною значних поступок італікам і величезної напруги сил, а також завдяки деяким помилкам, що їх припустилися полководці союзників, зумів надалі змінити ситуацію на свою користь і перемогти.

7. Роль римських шпигунів у перемозі Риму над понтійським царем Мітрідатом VI Евпатором. Полювання за Мітрідатом і його полководцями

Не встигли римляни закінчити Союзницьку війну, як їм довелося зіткнутися з вельми грізним супротивником на Сході. Цим супротивником Риму став понтійський цар Мітрідат VI Евпатор. Понтійське царство було одним з багатьох елліністичних царств, що виникли в Малій Азії внаслідок розвалу держави Александра Македонського. Аж до початку I ст. нової ери Понт був порівняно невеликою державою. Та коли **121 року до нової ери** до влади в Понті доступився молодий та енергійний Мітрідат VI Евпатор, Понтійське царство почало претендувати на гегемонію спершу в Малій Азії, а потім і на Балканах. Де дипломатією, а де і військовою силою Мітрідат став приєднувати до своїх володінь землі своїх сусідів. Посилення Понта аж ніяк не влаштовувало Рим. Коли **89 року до нової ери** Мітрідат почав бойові дії проти царя Віфінії Нікомеда, який мав статус друга римського народу, римські послы зажадали від Мітрідата припинити війну, а коли той відмовився, оголосили йому війну.

Мало хто допускав, що Понт виявиться серйозним супротивником, — римляни завдавали поразок і куди могутнішим царствам. Проте початок війни виявився вкрай невдалим для римлян. Тут необхідно відзначити надзвичайно важливу роль проведеної Мітрідатом VI Евпатором перед початком цієї війни таємної агентурної операції, що дозволила йому вивчити як чисельність, розташування і стан військ Віфінського царства і римських гарнізонів у римській провінції Азія, утвореної за чотири десятиліття до того на місці Пергамського царства, яке існувало там перше, так і настрої місцевих жителів. «Оскільки він плекав задуми проти Азії, то з декількома друзями потайки покинув своє царство та, обійшовши її всю, дізнався розташування міст і об-

ластей, причому ніхто про це не підозрював. Звідси він переправився у Віфінію і, наче уже був володарем її, визначив зручні [місця] для [майбутніх] перемог» (*Iust. XXXVII. 3. 4–5*).

Де кілька місяців ніхто в Понтійському царстві не знав, куди подівся цар. Мітрідат «повернувся в своє царство, коли всі вважали його вже загиблим» (*Iust. XXXVII. 3. 6*). Проте він зовсім не дарма піддавав себе такому ризику. Проведена царем розвідка забезпечила йому серйозну перевагу над всіма супротивниками в перший період розпочатої війни. Вдало був вибраний Мітрідатом і сам момент початку війни — Рим іще не оговтався від наслідків Союзницької війни, що розорила Італію, а вже розгоралося і загрожувало перейти в громадянську війну суперництво між Корнелієм Суллою і Гаєм Марієм.

Мітрідат дуже швидко розгромив і війська Нікомедона, і римські легіони, послані на підтримку Нікомедові, а Віфінію приєднав до своїх володінь. Якийсь час, і зовсім не без підстав, Мітрідат сподівався домовитися з римлянами і переконати їх підтвердити його права на Віфінію. Коли ж римляни йому відмовили, Мітрідат захопив римські володіння в Малій Азії та влаштував у всіх підвладних йому володіннях різанину, наказавши знищити всіх римлян і італіків, які перебували там, незалежно від статі й віку. До цього ж він спонукав і своїх союзників. У один день було вирізано близько 80 тисяч душ. Приречених не рятували ні сльози, ні благання, ні спроби сховатися у священних храмах біля статуй шанованих богів. Однак ця жорстокість Мітрідата відповідала бажанням більшості жителів Малої Азії, гноблених римськими лихварями і намісниками. За словами Аппіана, «в цьому випадку особливо було ясно, що Азія не внаслідок страху перед Мітрідатом, але скоріше внаслідок ненависті до римлян здійснювала проти них такі жакливі вчинки» (*Appian. «B. Mithridateus». 23*). Розправившись із римлянами в Малій Азії, Мітрідат вторгся до Греції та Фракії, де також були дуже сильні антиримські настрої. Значна частина міст і місцевих правителів, хто за власною волею, а хто через обставини підтримали це вторгнення, і лише небагато з римських васалів зберегли їм вірність. **88 року до нової ери** на сторону Мітрідата перейшли Атени. Римлянам загрожувала небезпека втратити всі свої володіння в Азії та на Балканах

Легкість просування військ Мітрідата багато в чому пояснювалася тим, що в Римі якраз розпочалася усобиця між прихильниками Гая Марія і Корнелія Сулли. Проте відмовлятися від своїх володінь рим-

ляни не збиралися. Коли 88 року до нової ери Сулла зумів вигнати Марія з Рима, то відразу ж почав готувати похід проти Мітрідата. Наступного року Сулла з великими силами висадився в Греції, завдав низку поразок понтійським військам і взяв у облогу Атени. Однак місто стійко трималося, тим паче що туди періодично проривалися продовольчі загоны, що їх відправляв командувач понтійських військ у Греції брат Мітрідата Архелай.

У Сулли не вистачало військ, щоб повністю перекрити всі шляхи до міста, і Атени спершу перебували швидше у блокаді, ніж в облозі. Декілька спроб штурму закінчилися безрезультатно, а в Римі в цей час знову прийшов до влади Гай Марій, який оголосив Суллу ворогом.

Якби Атени протрималися ще декілька місяців, то Суллі довелося б відступити. Його війська танули, оскільки їм доводилося постійно і облягати Атени, і вести бойові дії із силами Архелая. Допомоги з Рима не було, а з утриваленням облоги, в тил Суллі могла ударити армія Гая Марія. Напевно, Сулла вже став подумувати про те, щоб повернутися до Італії та знову кинути всі свої сили проти Гая Марія, але тут стан справ під Атенами змінили римські шпигуни. Як писав Аппіан, «двоє аттичних рабів з Пірею* — або дійсно прихильники римлян, або передбачливо готуючи собі притулок про всяк випадок — зробивши зі свинцю кулі, робили на них написи про те, що робиться проти римлян, і кидали їх із праці. Коли це відбулося багато разів і було помічене, Сулла звернув увагу на кидані з праці свинцеві кулі й угледів на них запис, що наступного дня піхота вийде прямим фронтом на працюючих**, а вершники кинуться з обох боків на обидва фланги римлян. І ось він приховавав достатній загін військ, і коли вороги зробили вилазку, що, як вони гадали, була цілком несподіваною, Сулла, рушивши на них ще більш несподівано приховане військо, багатьох з них убив, а інших скинув у море. Такий був результат цієї спроби» (Аппіан. «*B. Mithridateus*». 31).

Крок за кроком Сулла стискав лецата навколо Атен, перекриваючи фортифікаційними спорудами ті місця, де могли проскочити підкріплення до атенян. Окремі лазівки ще залишалися, але діяльність

* Пірей — порт, що був гаванню Атен і сполучався з самим містом «довгими стінами».

** Сулла продовжував будівництво облогових споруд, а обложені робили все для того, щоб знищити ці споруди.

римських шпигунів робила доставку продовольства і підкріплень щоразу більш скрутною. «Ті ж зрадники із-за стін, знов написавши на свинцевій табличці, що цієї ночі Архелай пошле в місто атенянам, змученим голодом, солдат з вантажем, кинули її з праці; Сулла, влаштувавши засідку, захопив і хліб, і тих, хто ніс його» (*Appian. «B. Mithridateus. 34»*).

Брак продовольства в Атенах став справжнім лихом. І понтійські полководці, і керівники оборони Атен зовсім не були простаками. Захисникам міста стало ясно, що хтось їх зраджує, але виявити шпигунів не вдавалося. «Коли зачинені в місті ще сильніше почали страждати з голоду, то кинуті свинцеві пластинки знову повідомили римлян, що Архелай вночі пошле в місто продовольство, Архелай, підозрюючи, що римлянам робиться повідомлення щодо хліба і що є зрада, усе-таки відправив хліб, але поставив людей біля воріт з вогнем, щоб напасти на римлян, якщо Сулла рушить з військом на тих, хто йде з хлібом. І обом вдалося задумане: Суллі — захопити весь хліб, Архелая ж — спалити деякі з римських споруд» (*Appian. «B. Mithridateus»*. 35).

Знищення частини римських облогових споруд не могло компенсувати обложеним відсутності їжі. Їхні сили слабшали. **В середині 86 року до нової ери**, коли атеняни з'їли всі свої запаси і справи дійшли до того, що серед городян траплялися навіть випадки людоїдства, Сулла нарешті зміг увірватися до Атен. Значну частину жителів було перебито, а місто розграбовано. Можна тільки здогадуватися, скільки прекрасних статуй, скільки прекрасного хатнього начиння, скільки чудового одягу і тканин, скільки грошей, коштовностей та іншого майна городян найбагатшого міста Греції дісталось солдатам Сулли! Тільки з атенського Акрополя «було вивезено золота близько сорока фунтів, а срібла близько шестисот» (*Appian. «B. Mithridateus»*. 39). Це була не просто здобич — ці гроші дали Суллі можливість платити платню своїм солдатам і продовжувати війну. Не добудь він цих грошей, в його військах цілком міг початися бунт. І тоді хто міг би сказати, чим би закінчилася ця війна? Тепер же солдати обожнювали Суллу і готові були йти за ним хоч куди.

Перша Мітрідатова війна, що тривала до **84 року до нової ери**, закінчилася перемогою Сулли. Мітрідат був вимушений відмовитися від усіх своїх завоювань у Європі та більшої частини завоювань в Азії, а також сплатити контрибуцію. Та якби не було в Атенах римських шпигунів, все могло б закінчитися абсолютно інакше.

Той, хто прочитає Аппіана неухважно, може подумати, що римлянам допоміг випадок. Однак це було не так. **Падіння Атен сталося зовсім не випадково, а в результаті низки блискуче проведених римлянами агентурних операцій.**

Чи випадково в Атенах опинилися зрадники? На перший погляд, справді, здавалося б, можна припустити, що успіх римлян був випадковістю — якісь раби наважання шукали можливість забезпечити своє майбутнє, а римлянам пощастило їх помітити. Однак спосіб передання їхніх донесень, описаний Аппіаном, нашоєвхує на думку, що все було продумано й обумовлено наперед.

Могли б римські солдати просто так звернути увагу на якісь ризики на свинцевих кулях, що у великій кількості метаються в них зі стін? Навряд чи... Радше римські солдати-працники, якби їх до цього не попередили і не проінструктували, скористалися б ворожими свинцевими кулями, щоб обстріляти ними захисників міста. Тоді ці кулі могли потрапити і потрапили б зовсім не назад до тих, хто їх зробив, а до кого завгодно. І якщо хоч хто-небудь із захисників міста помітив би літери, то послання на кулях були б доставлені не до римського начальника, а керівникам обороною міста, після чого зрадники були б без зусиль виявлені. Цього не сталося. Отже, навряд чи варто сумніватися в тому, що шпигуни були заслані або завербовані Суллою наперед, як наперед було продумано і спосіб передання донесень. Та й вражаюча інформованість шпигунів говорить про те, що це були аж ніяк не прості раби, а люди, які обслуговували атенських зверхників і, відповідно, мали можливість доступу до найголовніших воєнних таємниць міста.

Римські шпигуни діяли під час цієї війни не тільки в Атенах. Якраз тоді, коли Сулла облягав Атени, «Акафій, син Мітрідата, вторгшись до Македонії з іншим військом, легко здобув перемогу, оскільки римлян там було мало, підпорядкував всю Македонію і, доручивши її сатрапам, сам рушив проти Сулли, але захворів і помер біля Тісії» (*Appian. «В. Mithridateus». 35*). Чи випадковою була смерть понтійського полководця? Можливо. Проте надто вже вчасно для римлян вона трапилася. Втрата головнокомандувача не дозволила понтіцям ефективно використати величезні можливості вже захопленої ними Македонії та зірвала операцію з деблокування Атен! Отже, у випадковість тут не дуже віриться. А ось якщо припустити, що Акафія було отруєно — а римляни були великими майстрами отруєнь — то все, що сталося, уявляється вельми логічним.

Намагалися римляни дотягтися і до самого Мітрідата. Кілька разів проти понтійського царя влаштовувалися змови. Зазвичай змови здійснювалися руками царських наближених, і важко сказати, чи робилися вони цими придворними з власної ініціативи, чи були інспіровані римлянами, але сліди однієї з цих спроб фізичного усунення грізного понтійського царя явно вели до Рима. Одного разу, під час **третьої Мітрідатової війни***, найтривалішої та найвідчайдушнішої, що тривала аж дев'ять років (**74–63 рр. до нової ери**), «якийсь римлянин, сенатор, на ім'я Аттідій, ухвалою суду вигнаний з вітчизни, який давно вже прийшов до Мітрідата і запобіг його дружби, був схоплений, оскільки зазіхав на його життя. Цар стратив його, не вважаючи справедливим катувати людину, яка була колись римським сенатором, замішаних же разом з ним у цю змову він піддав страшним мукам. Вільновідпущеників же, які стали співучасниками Аттідія в цьому задумі, він відпустив неушкодженими, кажучи, що вони служили своєму панові» (*Appian. «В. Mithridateus». 90*).

Чи була вчинена Аттідієм спроба замаху на понтійського царя експромтом одинака? В принципі таке могло бути. Так, це могла бути звичайна спроба вигнання спробувати спокутувати свою провину і повернутися. Тільки чи став би цар жаліти і не піддавати тортурам звичайного змовника з перебіжчиків, хай той і був колись римським сенатором?

Сам Аппіан, який стверджував, що Аттідія не катували з поваги до його високого звання римського сенатора, писав про те, що за наказом Мітрідата в один день було вирізано всіх римлян у його володіннях від малого до великого, а також про те, що коли під час першої своєї війни з Римом в полон до Мітрідата потрапив сенатор Маній Ацилій, інтриги якого призвели до неминучості війни, Мітрідат цього сенатора

* Друга Мітрідатова війна була порівняно короткою. Її розпочав вторгненням 83 року до нової ери у володіння Мітрідата римський намісник в Азії Мурена. Мітрідат відправив до Рима послів зі скаргою, а сам завдав Мурені поразки і примусив його відступити. Оскільки Мітрідат не порушував договору, і Мурена напав на нього без санкції римського сенату, а в Римі вирувала громадянська війна, і затівати додатково до неї ще й зовнішні війни було невігідно, Сулла, який був начальником Мурени, наказав тому припинити бойові дії. 82 року до нової ери мир між Римом і Понтійським царством був відновлений на колишніх умовах. Обидві сторони готувалися до нових війн, але до певного часу дотримувалися умов миру, укладеного після першої Мітрідатової війни.

зв'язаним «усюди возив на віслиюку, голосно оголошуючи глядачам, що це Маній, нарешті, в Пергамі велів улити йому в горло розтоплене золото, з ганьбою вказуючи на римське хабарництво» (*Appian. «B. Mithridateus». 21*). Але ж Маній Ацилій, на відміну від Аттідія, був не просто одним з римських сенаторів, а ще й колишнім консулом — одним з консулів 114 року до нової ери! До того ж Маній Ацилій встиг прославитися як полководець, придушивши 100 року до нової ери повстання рабів у Сицилії, за що був удостоєний римським сенатом тріумфу! Отже, думка Аппіана про те, що Мітрідат стратив Аттідія легкою смертю «не вважаючи справедливим катувати людину, яка була колись римським сенатором» є абсолютно нелогічною. Зате все стане дуже логічним, якщо припустити, що Аттідія від початку було послано вбити Мітрідата, і його «вигнання з вітчизни» було хіба що зручною наперед спланованою «легендою», що допомогла йому потрапити до двору Мітрідата і заслужити там певну довіру. В цьому випадку рішення Мітрідата не піддавати Аттідія тортурам цілком могло бути викликане захопленням царя подвигом розвідника, який пішов на таку небезпечну справу.

Мітрідату вдалося викрити багато змов, але все таки крапка в житті видатного полководця Мітрідата IV Евпатора була поставлена не в бою. Позбувшись майже всіх своїх володінь і всіх друзів, Мітрідат заподіяв собі смерть, коли був зраджений своїм сином Фарнаком, який перейшов на бік римлян.

Фарнак зрадив батька не через те, що був завербований. Він просто боровся за владу і не бачив іншого способу утримати цю владу в царстві, що зазнало поразки. Проте роль римської агентури в досягненні перемоги над таким небезпечним супротивником, особливо роль римської агентури в перемозі римлян над Мітрідатом у першій Мітрідатовій війні, не підлягає сумнівам — ця роль була величезною.

8. Як засилання агента допомогло римлянам підкорити галльське плем'я венелів

У середині I ст. до нової ери Римська республіка стрімко розширювала свої володіння. 58 року до нової ери черговою жертвою римської експансії стала Трансальпійська Галлія, куди вторгся один з найгрізніших римських полководців Гай Юлій Цезар. Галли відчайдушно чинили

опір, але римляни, краще навчені та краще озброєні, користуючись роздробленістю галльських племен, просувалися далі й далі. Для підкорення Галлії використовувалася і звичайна військова сила, і хитра дипломатія, і, звичайно ж, всілякі таємні методи боротьби. Одне за іншим галльські племена визнавали верховенство Рима, погоджувалися платити данину і на знак покірності видавали заручників, але й після цього вони нерідко знов повставали, намагаючись скинути чужоземне ярмо. Бойові дії точилися на величезній території, і Юлій Цезар не скрізь діяв сам — для підкорення деяких племен він посилав своїх легатів. Про одну з подій тих років, пов'язану із застосуванням римської агентури, Юлій Цезар розповів у своїх «Записках про Галльську війну».

Приблизно 56 року до нової ери, коли сам Цезар був зайнятий підкоренням венетів і моринів, його легат «Тітурій Сабін прибув з тими військами, які він отримав від Цезаря, в країну венелів. На чолі їх стояв Вірідовік; він же був головнокомандувачем усіх взагалі відпалих племен, у яких він набрав військо і великі допоміжні сили; за останні дні також і аулерки, ебуровики і лексовії перебили свій сенат за його небажання погодитися на цю війну, замкнули брами і з'єдналися з Вірідовіком. Крім того, сюди зійшлися у великій кількості з усієї Галлії люди відчайдушні та розбійники, яких відволікла від рільництва і повсякденної праці надія на здобич і пристрасть до війни» (*Caes. «B. Gallico». III. 17*).

Оскільки галли мали багатократну чисельну перевагу, і звичайна битва могла б обернутися для римлян якщо не поразкою, то принаймні великими втратами, Тітурій Сабін, замість того, щоб відразу ж дати битву, вирішив піти на хитрість. Влаштувавши табір на зручних для оборони висотах, він, як писав Цезар, «спокійно стояв у таборі на позиції, в усіх аспектах вигідній, попри те що Вірідовік, який укріпився проти нього за дві милі, щодня виводив проти нього свої війська і готовий був дати битву. Врешті-решт не тільки вороги почали зневажати Сабіна, але навіть і наші солдати нерідко зачіпали його своїм лихослів'ям; і взагалі він до такої міри вселив думку про свою боязкість, що вороги насмілювалися підходити аж до валу його табору. Він чинив так на тій підставі, що легат, на його думку, особливо за відсутності головнокомандувача, міг би дати рішучу битву таким переважним силам ворога тільки на зручній позиції і взагалі за особливо сприятливих умов» (*Caes. «B. Gallico». III. 17*).

На створення таких сприятливих для римлян умов для битви якраз було спрямовано його показну бездіяльність. «Укріпивши за собою репутацію боягуза, він вибрав у своїх допоміжних військах одного спритного і підхожого для справи галла. Великими подарунками та обіцянками він схилив його до того, щоб перейти до ворога, і дав йому точні вказівки щодо того, що від нього потрібно. Галл прийшов до ворогів як перебіжчик і зобразив їм страх римлян, повідомив також, що венети тіснять Цезаря і що не далі як найближчої ночі Сабін повинен таємно вивести з табору своє військо і відправитися на допомогу до Цезаря». Задум досяг своєї мети: «заледве там це почули, всі здійняли гвалт, що не можна упускати такого сприятливого випадку, а слід йти на штурм табору. Багато що схилило галлів до такого рішення: вагання Сабіна в попередні дні, порука перебіжчика, нестача істівних запасів, про які вони мало поклопоталися, надія на успіх венетської війни, нарешті й те, що люди взагалі охоче вірять тому, чого вони бажають. Під впливом усього цього вони не випускали зі зборів Вірідовіка і решту вождів, доки їм не буде дозволено взятися за зброю і йти на штурм табору. Цьому дозволу вони зраділи так, ніби перемога була вже в їхніх руках; вони набрали хмизу і фашиння, щоб завалити ним римські рови, і рушили на табір» (*Caes. «B.Gallico». III. 18*).

Проте це якраз було одне з найгірших рішень, яке тільки могли ухвалити галльські вожді, і це рішення зумовило поразку галлів. «Римський табір стояв на піднесеності, яка поступово здіймалася [знизу] протягом близько однієї милі. Вони кинулися сюди бігом, щоб не дати римлянам часу зібратися озброїтися для відсічі, і добігли, ледве переводячи подих, Сабін підбадьорив своїх і дав сигнал до бою, якого вони прагнули. Оскільки вороги були зв'язані ношею, яка була з ними, то він наказав своїм раптово напасти на них із двох брам відразу. Вигідне місцеположення, непоінформованість і виснаження ворога, хоробрість солдатів і досвідченість, придбана ними в колишніх битвах призвели до того, що вороги не витримали навіть першого нашого натиску і негайно втекли. Наші солдати, які переслідували їх зі свіжими силами, перебили множину їх за їхньої нездатності до опору; інших наздогнали вершники, від яких врятувалися дуже небагато, саме ті, які встигли вислизнути з маси втікачів» (*Caes. «B.Gallico». III. 19*). Так, завдяки вміло спланованій агентурній операції Тітурій Сабін легко зломив опір венелів і племен, що долучилися до них, на звичайне придушення повстання яких могло знадобитися декілька місяців, а можливо, й років.

9. Чи була парфянська цариця Формуса* римською шпигункою?

Від I ст. до нової ери, коли римляни затвердили свою гегемонію в Східному Середземномор'ї, і аж до початку III ст. нової ери** Парфія, держава, розташована в ті роки на території сучасних Іраку, Ірану, Кувейту, а також значної частини сучасної території Туркменії та Азербайджану, була головним і єдиним суперником Риму на Сході. Парфяни не досягли великих успіхів у рільництві й ремеслах, будучи в основному скотарями, але завдяки зручному географічному розташуванню своєї країни, парфянські царі контролювали торгівлю між Заходом і Сходом. Китайські шовки, індійські прянощі, коштовне каміння, слонова кістка, дорогоцінні породи дерева — все це прибувало до Риму в основному з Парфії. Не дивно, що багатства Парфії споконвіку вабили римлян, і багато римських полководців мріяли про завоювання цієї, на їхню думку, казково багатой країни.

Першим з римських полководців спробу завоювання Парфії зробив 54 року до нової ери тріумвір Марк Ліциній Красс, але в травні наступного року він зазнав нищівної поразки від парфян у битві під Каррами і загинув. На якийсь час римлянам довелося угамувати свої амбіції і укласти з парфянами мир. Проте відмовлятися від планів захоплення Парфії римляни не збиралися. Не менш амбітні, ніж Красс, плани стосовно завоювання Парфії будував інший і набагато талановитіший з тріумвірів першого тріумвірату — Гай Юлій Цезар. Після того як йому вдалося добитися перемоги в громадянській війні і стати одноосібним диктатором, ці плани почали утілюватися в життя. Він «задумав великий похід на гетів і парфян, спершу на гетів, плем'я суворе, войовниче, що мешкало по сусідству, а потім на парфян, щоб помститися їм за порушення мирного договору з Крассом» (*Appian. «В.С.» II. 110*).

* Ім'я цієї цариці іноді перекладають також як Муса, або Муза.

** Парфія виникла в середині III ст. до нової ери, а припинила своє існування 224 року нової ери, коли останній з парфянських царів, Артабан П'ятий, загинув у битві з перським царем Ардаширом, який був раніше парфянським васалом. Перші зіткнення римлян з парфянами почалися після того, як римляни завоювали сирійську державу Селевкідів, вийшовши до кордонів Парфії.

Які сили мав у своєму розпорядженні Юлій Цезар? Плутарх пише, що будучи «обраним вчетверте консулом» (*тобто 45 року до нової ери — В.Д.*) і прямуючи завершити війну проти синів Помпея, які продовжували чинити йому опір в Іспанії, Цезар наказав провести перепис громадян. «Замість трьохсот тисяч двадцяти душ, що налічувалися раніше, тепер виявилось в наявності всього сто п'ятдесят тисяч. Таку втрату принесли громадянські війни, таку значну частину народу вони винищили — і це ще без урахування лих, що випали на решту Італії та провінцій!» (*Plutarh. «Caesar». 55*). Такі самі невтішні дані цього перепису навів у своїх періодах до «Історії Риму від заснування міста» і Тіт Лівій. Проте це були лише втрати власне римлян. Основну ж масу населення Римської держави складали на той час не самі римляни, а вільновідпущеники, які ще не мали римського громадянства, італіки, які мали тільки латинське громадянство, різні римські підданці в провінціях, які не мали ні римського, ні латинського громадянства, а також численні раби. Загальна чисельність населення Римської республіки складала, отже, не сто п'ятдесят тисяч, а декілька десятків мільйонів душ. Так само було і в римській армії — римляни обіймали там усі командні посади, більшість же звичайних легіонерів набиралися з вільновідпущеників і жителів провінцій, котрі сподівалися набути громадянство після служби в армії. Такий принцип комплектації дозволив Юлієві Цезарю зібрати для походу величезне військо, «що складалося з 16 легіонів піхоти і 10 000 кінноти» (*Appian. «В.С.». II. 110*). Враховуючи штатну чисельність римських легіонів, це складало більше 110 тисяч вояків, а крім римських військ, до походу безумовно було залучено війська римських васалів — царів Понта, Каппадокії, Каммагени, Іудеї, Емесси та ін.

Можна уявити собі, наскільки вабили римлян багатства Парфії, якщо Юлій Цезар зібрався напасти на неї відразу ж після закінчення кривавої громадянської війни, замість того, щоб дати Римській державі оговтатися від втрат!

Зазвичай римляни перемагали усіх супротивників значно меншими силами, але навіть маючи в своєму розпорядженні таку небачену потугу, Юлій Цезар замість того, щоб діяти напролом, ретельно готував вторгнення. Його війська зовсім не випадково зосереджувались не в римській Сирії, звідки і планувалося почати похід, а на Балканах. Перекидання їх до Сирії мало запопасти парфян зненацька.

Лише вбивство Цезаря змовниками за чотири дні до запланованого ним від'їзду з Італії врятувало тоді Парфію від вторгнення. Мало того, під час громадянських війн, які вибухнули після смерті Цезаря, парфяни, скориставшись із ситуації, самі вторглися до Сирії. Однак на відміну від війни проти Красса, ця війна, що вдало почалася, закінчилася для парфян поразкою. Полководець тріумвіра Марка Антонія Вентідій Басс заманив парфян на не вигідну для них місцевість і розбив, причому в бою загинув командувач парфянських військ син і спадкоємець парфянського царя Пакор. Марк Антоній тут же вирішив перевершити свого полководця і сам рушив у похід на Парфію. Армію він зібрав величезну, але про те, щоб ретельно розробити план вторгнення і продумати постачання військ, не поклопотався. Непідготовлений похід зірвався — брак води і продовольства змусив Марка Антонія безславно повернутися*. Він став готувати новий похід, не менш грандіозний, ніж той, що планувався Юлієм Цезарем, але цей похід провалився вже не через опір парфян, а через розпочату війну між тріумвірами і поразку в ній Марка Антонія.

Названий син Гая Юлія Цезаря Октавіан, який переміг Марка Антонія і став одноосібним правителем Риму, а потім й імператором, теж мріяв про підкорення Парфії.

Октавіан не став кидатися стрімголов у авантюру, як Марк Антоній. Безперечно, стримувало його і те, що в результаті нових громадянських війн, що вибухнули після загибелі Юлія Цезаря, — спершу війн між республіканцями і тріумвірами, а потім унаслідок війн між самими тріумвірами, населення Римської держави ще більше скоротилося. Країна потребувала передиху. Затівати в цих умовах завоювання Парфії було недоцільним. Замість того щоб розголошувати, подібно до Марка Антонія, свої наміри, Октавіан, зовсім не поспішав насторожити майбутнього супротивника. Навпаки, з парфянами було укладено перемир'я.

У будь-якій війні надзвичайно важливо було мати своїх людей у стані супротивника. Дуже важливо це було і для того, щоб повести в майбутньому успішну війну проти Парфії. І ось Октавіан, скориставшись «потеплінням відносин», зумів зробити, здавалося б, неможливе — упровадити свою агентуру в найближче оточення

* Детальніше я розповідаю про недалеке вторгнення парфян у східні провінції Риму і про цей похід Марка Антонія у відповідь у своїй книзі «Властители Рима. Время правления Октавиана Августа и династии Юлиев-Клавдиев».

парфянського царя. Під час мирних перемовин сторони обмінялися дарами. Вкладенні миру це було справою звичайною. Передання дарів для того, щоб обдурити чи заспокоїти супротивника, теж була річчю звичайною — так чинив багато хто. Але Октавіан не просто послав дари, щоб приспати пильність парфян, а в якості одного з дарів упродвадив у оточення парфянського царя Фраата IV свою шпигунку. Як писав про це Йосип Флавій: «Хоча у Фраата були законні діти, проте він узяв собі в наложниці італійську рабиню Формусу, яку прислав йому з-поміж інших дарів Юлій Цезар (Йосип Флавій називав тут Октавіана Юлієм Цезарем тому, що повне ім'я Октавіана було Гай Юлій Цезар Октавіан**»)» (*Ios. Flav. «Iudaea». XVIII. 2. 4*).

Подарунком цареві сподобався. «Спершу він жив з нею як з коханкою, але з часом, захоплений її красою, одружився з нею і зробив її своєю законною дружиною, після того як вона встигла народити йому сина Фраатака. Вона незабаром досягла величезного впливу на царя і задумала докласти всіх старань, щоб закріпити за сином парфянський престол. Утім, незабаром вона переконалася, що досягне цього лише тоді, коли підступним чином позбавиться законних дітей Фраата. Тоді вона почала умовляти останнього відправити законних дітей до Рима як заручників. Так воно й було зроблено (Фраат не міг відмовити Формусі ні в чому), і Фраатак, залишившись один, готувався тепер до майбутнього правління» (*Ios. Flav. «Iudaea». XVIII. 2. 4*).

Лише декілька років минуло відтоді, як царю Фраатові була дарована Формуса, але відносини Парфії і Риму за цей час докорінно змінилися. 20 року до нової ери Фраат IV віддав Риму захоплені парфянами у Красса (53 року до нової ери) і у Марка Антонія (36 року до нової ери) римські знамена, а крім того, відправив до Рима на знак дружби почесними заручниками кількох своїх синів і найближчих родичів. Тоді ж Фраат IV погодився, щоб царем Вірменії, за контроль над якою між Римом і Парфією споконвіку велися спори, став римський ставленник.

Це був колосальний успіх Римської імперії, і на честь такої небаченої дипломатичної перемоги в Римі викарбували навіть декілька пам'ятних монет. Успіх же цей, багато в чому, якщо не у всьому, пояснювався впливом Формуси.

** За життя диктатора Гая Юлія Цезаря парфянським царем був Ород II, який правив від 57 по 37 рік до нової ери, і саме проти нього планував воювати Цезар. Рабиню ж Формусу було даровано цареві Фраату IV, який правив від 37 по 2 рік до нової ери, Октавіаном.

Хтось може сперечатися щодо того, що Формуса могла й не бути римським агентом, — адже ніхто зі стародавніх авторів прямо про це не писав. Так, теоретично вона справді могла й не бути шпигункою. Але це тільки теоретично. Практично ж і саме дарування Формуси, і її успіх свідчать про те, що вона пройшла відмінну спеціальну підготовку. У царя Парфії було скільки завгодно наложниць. Однієї лише краси, щоб виокремитися серед цієї маси, було явно недостатньо. Крім краси, дівчина повинна була вміти привернути чоловіка, змусити звернути на себе увагу, вміти пестити чоловіка краще, ніж її суперниці, а римських і грецьких гетер цьому навчали. Та й цього було б замало, щоб, будучи лише дарованою рабинею, мати необмежений вплив на царя! Дівчина мала володіти досконалим смаком, знати не тільки римські, а й парфянські звичаї, щоб поводитися відповідним чином, вона мала добре знати парфянську мову, щоб уміти підтримувати бесіду і направляти її в потрібне русло. Дівчина мала володіти і відповідним характером, відповідною силою волі. Крім того, даруючи цареві рабину, яка могла б йому сподобатися, дарувальники мали поклопотатися і про те, щоб дарована рабиня, ставши фавориткою, не стала б налаштовувати свого нового повелителя проти колишніх господарів.

Отже, «подарунок» був не випадковим. Дівчину ретельно підбирали і готували до її місії.

Забезпечивши надійний мир на своїх східних кордонах, Октавіан міг спокійно відновити порушену довготривалими громадянськими війнами економіку, а потім повернутись до завоювань в Європі. Його війська швидко підкорили Норік, Ретію, Вindelікію, Паннонію, значну частину Германії. Планів вторгнення в Парфію Октавіан не полишив, просто їх на деякий час було відкладено — адже тепер Парфія і так йшла руслі римської політики. Формуса зуміла утримати владу і після смерті 2 року до нової ери Фраата IV, зробивши царем свого сина Фраатака (правив під ім'ям Фраат V), а сама стала його співправителькою. Вона стала єдиною з жінок Парфії, чиє зображення прикрасило парфянські монети.

Парфянська знать не змирилася з правлінням безрідної чужоземки. Через шість років Фраатака і його матір було скинуто й убито. Проте шість років Формуса утримувала владу!

Різні обставини і насамперед трагічна загибель старшого онука Гая Цезаря, якому Октавіан планував доручити підкорення Парфії,

привели до того, що від своїх планів завоювання Парфії імператорові Октавіану Августу врешті-решт довелося відмовитися. Проте діяльність Формуси привела до того, що протягом декількох десятиліть (зокрема й після загибелі Фармуси) політика Парфії дуже сильно залежала від Риму, і римські імператори іноді навіть визначали, кому з парфян бути царем.

10. Ставлення римлян до вивчення закордонного досвіду проведення агентурних розвідувальних і спеціальних операцій

У I ст. до нової ери Рим настільки зміцнів, що, здавалося, вже ніхто й ніколи не посміє оспорювати його владу. Військове флотське мистецтво не було де застосовувати, адже Середземне море стало практично внутрішнім морем Риму, а на півночі Європи непокірні племена варварів могли протиставити римському флоту лише човни та незграбні ладді. Нікому було загрожувати римлянам і на суходолі — Рим оточували набагато слабкіші держави. Римляни явно перевершували своїх сусідів і чисельністю військ, і їхньою підготовкою, і якістю озброєння — римська зброя була найкращою в світі. У цих умовах римляни могли б уже не звертати уваги на вивчення чужого воєнного досвіду, але вони й надалі вивчали не тільки власний досвід і не тільки досвід прославлених і могутніх колись держав давнини, а й навіть досвід малих, давно забутих і зниклих держав, зокрема й досвід проведення ними агентурних розвідувальних і спеціальних операцій. Про одну з таких операцій, проведenu правителькою Карії Артемісією, розповів історик I ст. до нової ери Вітрувій, який повідав, як Артемісія, правителька Карії, завдяки своїм розвідникам розгромила родосців.

Артемісія перейняла владу після смерті свого чоловіка Мавсола, який від 377 по 352 рік до нової ери правив Карією* та землями, що

* Карія — стародавня історична область на заході Малоазійського півострова, названа так за іменем племені карійців, які населяли її у той час. У VI–IV ст.х до нової ери Карія на правах сатрапії входила до складу Перського царства, потім була завойована Александром Македонським, а з розпадом його держави увійшла до складу держави Селевкідів. 129 року до нової ери Карія відійшла до Риму та була долучена до складу римської провінції Азія.

прилягали до неї. Формально Мавсол був не царем, а лише сатрапом (намісником) перського царя, але фактично правив як цілком незалежний правитель*. Столицю своєї сатрапії, місто Ефес, Мавсол укріпив, приділивши увагу не тільки стінам, а й створенню двох гаваней, палац же свій, що був цитаделлю Ефеса, побудував так, що праворуч із нього видно було форум, гавань і все біля стін, ліворуч же внизу — особливу малу гавань, приховану під стінами так, що ніхто не міг ні побачити, ні дізнатися, що в ній робиться, тоді як сам цар зі свого палацу міг, у разі потреби, без чийогось відома, командувати веслярами і воїнами. Мавсолу не довелося скористатися цими укріпленнями, але його дружині вони дуже стали в пригоді, особливо замаскована від усіх секретна гавань, про яку до певного часу не знав жоден із супротивників.

Землі Карії, що залишилися без сатрапа, вабили багатьох претендентів, особливо ж розраховували пожитися за рахунок карійців правителі острова Родос, які мали сильний флот і чималу армію. Втім, залишившись удовою, Артемісія не тільки змогла утримати владу, а й зуміла прославитися, відбиваючи агресію, причому допомогли їй в цьому її шпигуни. Сталося це, за словами Вітрувія, таким чином: «після смерті Мавсола, в царювання дружини його Артемісії, родосці, обурюючись на те, що містами Карії править жінка, спорядили флот і вийшли на захоплення її царства. Коли про це доповіли Артемісії, вона наказала сховатися в цій гавані флотові із захованими веслярами і підготованим десантом, а решті громадян бути на міських мурах. Коли ж родосці зі своїм оснащеним** флотом причалили до берега у великій гавані, вона наказала аплодувати їм зі стін і пообіцяти здачу міста. А коли вони увійшли за огорожу, залишивши кораблі порожні-

* Перська держава була величезною, але неміцною. Сатрапи відчували себе царями і нерідко вели війни між собою, намагаючись відібрати один у одного ті чи інші землі. У цих війнах частенько брали участь і сусідні грецькі держави, зокрема й ті, що перебували у васальній залежності від перського царя. Саме такий стан справ призвів через якихось півтора десятиліття після смерті Мавсола до того, що Перське царство, яке у багато разів перевершувало і Грецію, і Македонію як за територією, так і за чисельністю населення, не змогло дати відсіч військам Александра Македонського і було легко захоплене ним усього за декілька років.

** Мабуть, Вітрувій мав на увазі те, що, готуючись облягти Ефес, родосці обладнали свої кораблі облоговими машинами.

ми, то Артемісія несподівано для них проритим каналом вивела флот у море з меншої гавані і в такий спосіб провела його у велику. Після висадження воїнів вона відвела порожній флот родосців у відкрите море. Так родосців, позбавлених можливості відступу, було оточено й перебито на форумі.

Тоді Артемісія, посадивши на кораблі родосців своїх воїнів і веслярів, відправилася в Родос. Родосці ж, побачивши наближення своїх кораблів, увитих лаврами, і подумавши, що їхні співгромадяни повертаються переможцями, прийняли до себе ворогів. Тоді Артемісія, узявши Родос і стративши ватажків, поставила в місті Родосі трофей своєї перемоги, спорудивши дві бронзові статуї, одна зображувала родоську громаду, а інша — її саму. І себе вона зобразила такою, що випалює тавра на родоських громадянах» (*Vitruv. II. VIII. 14–15*).

Захоплення острова не входило в плани Артемісії — можливо, у неї не було для цього достатньо сил, проте всі сусіди, які бажали пожитися в землях Карії, дістали добру науку. Осоромлені родосці, «яким знищити трофей не дозволяла релігія, — оскільки видалення трофеїв після посвячення було блюзнірством — спорудили навколо цього місця будівлю під охороною грецької варті, щоб ніхто не міг туди заглянути» (*Vitruv. II. VIII. 15*), але вже не намагалися оспорювати владу Артемісії.

Здобувши перемогу над Родосом, Артемісія наказала спорудити в рідному Ефесі прекрасну усипальню, присвячену своєму чоловікові. Саме після цього, подібно до Мавсолеуму — гробниці Мавсола, всі найбільш пишні усипальні померлих правителів почали іменувати мавзолеями. Минули тисячоліття, і слава Артемісії — будівниці першого мавзолею — перевершила і затьмарила собою славу Артемісії-войовниці. Проте в давнину її воєнна слава сяяла анітрохи не менше, ніж слава дружини, що звела найграндіозніший на той час мавзолей, а **успіх Артемісії був обумовлений насамперед умінням користуватися послугами своїх шпигунів — саме вони вчасно сповістили царицю про підготовлювану агресію, що дало їй час підготуватися до відбиття нападу і заманити агресорів у пастку.**

У той момент, коли Вітрувій писав свою розповідь, і Карія, і Родос давно вже були володіннями Риму. Однак розповідь Вітрувія від цього не втратила своєї актуальності для римлян, як не втратила вона, гадаю, актуальності і для читачів наших днів. Адже, якщо конкретні умови і технічні можливості проведення операцій і змінювалися з перебігом

століть, то самі принципи та ідеї проведення подібних операцій залишались і залишаються практично незмінними.

11. Агентурна розвідка під час війн Риму з Персією

Відносини Парфії і Риму багато разів мінялися. Перші війни, що відбулися в середині I ст. до нової ери, змінилися десятиліттями миру. Потім, уже в середині I ст. нової ери, за імператора Нерона, римляни знову воювали з парфянами за контроль над Вірменією, після чого 65 року між країнами знову було укладено взаємовигідний мир. На початку II ст. (114–117 рр.) грандіозну спробу завоювання Парфії зробив імператор Траян, але досягнувши в перший період війни великих успіхів, вимушений був потім відступити. Через кілька десятиліть парфяни, дізнавшись, що після смерті імператора Антоніна Пія в Римі почали правити відразу два імператори, Марк Аврелій і Луцій Вер, спробували вторгнутися у володіння Риму, але дуже скоро були розбиті та уклали мир. Наприкінці того ж століття великий похід у Парфію розпочав імператор Септимій Север. Він не намагався, подібно до Траяна, підкорити Парфію, але піддав розграбуванню декілька її провінцій і захопив величезну здобич. 216 року нової ери віроломно напав на парфян і піддав їх розграбуванню син Септимія Севера Каракала, а наступного року римлянам, на чолі з новим імператором Опелієм Макріном довелося відбивати у відповідь нашествя парфян. Усі ці війни виявилися не вигідними ні Парфії, ні Риму, але Парфію вони ослабили більше, до того ж у Парфії в останні роки її існування почалася міжусобна війна між родичами — царями Вологезом V і Артабаном V.

Ослабленням влади парфянських царів уміло скористався один з їхніх васалів, перс Ардашир, який поодинці розбив парфянських володарів, котрі ворогували між собою, і до **226 року*** встановив свою владу над всією країною, заснувавши династію Сасанідів, прийнявши титул «**Цар царів**» і оголосивши утворену на місці Парфії нову державу Персією.

* Вологез VI був розбитий Ардаширом 223 року, а Артабан V — 224 року, але після цього Ардаширу довелося ще два роки затверджувати свою владу, воюючи проти різних намісників, які намагалися претендувати на владу.

Подія ця означала не просто зміну династії і зміну назви країни. Сасаніди вважали, що є історичними наступниками першої Перської держави — держави Ахеменідів, яка тягнулася від річки Інд на сході до Єгипту і Малої Азії на заході. Вони претендували не тільки на землі Парфії, а й на всі азіатські володіння Риму, а також на Єгипет, який належав Римській імперії.

Держава Сасанідів виявилася набагато небезпечнішим супротивником Риму, ніж Парфія. Війни слідували одна за одною, і ці війни виявилися набагато важчими, ніж війни з парфянами.

Під час цих війн обидві сторони надавали великого значення розвідці, зокрема й агентурній. Про деякі агентурні операції як римської, так і сасанідської розвідок розповів учасник однієї з тих війн, римський історик Амміан Марцеллін.

Як і в наш час, причини, з яких люди погоджувалися працювати на розвідку супротивника, були різними. Так, «якийсь Антонін, раніше багатий купець, потім урядник з рахункової частини при дуксі Месопотамії, а зараз протектор, досвідчена і розумна людина, який користувався великою популярністю повсюдно в тих областях, потрапив у великі борги через користолюбство якихось людей. Побоюючись, що процеси з важливими персонами остаточно його погублять через несправедливість суддів, що розглядали справу, які були схильні надавати заступництво впливовим людям, він, щоб не лізти на рожен, пішов на поступки і визнав себе боржником в сумі, яка була за угодою занесена в рахункові книги скарбниці. Тепер він був готовий зважитися на все. Він став таємно здобувати відомості з усіх частин держави і, володіючи обома мовами**, вдався до обчислень і складав точні записи про те, які війська і де розташовані, яка сила окремих частин і куди вони повинні рушити під час походу; завдяки розпитуванню він дізнавався, чи є в достатній кількості запаси продовольства та іншого військового спорядження. Ознайомившись достеменно зі станом справ на сході імперії, він дізнався, де імператор був затриманий серйозними справами. Тим часом наближався для нього термін сплати боргу, який він під впливом страху і погроз письмово визнав своїм, і він бачив, що до нього з усіх боків підступили небезпеки:

** Амміан Марцеллін мав на увазі латинську і грецьку мови. Хоча офіційною мовою імперії у той час була латина, у східних провінціях, де переважало грецьке населення, значна частина документації велася грецькою мовою.

коміт скарбниці на угоду іншій особі невідступно вимагав сплати. Тоді Антонін вирішив утекти до персів разом з дружиною, дітьми і з усіма своїми близькими» (*Amm. Marcellinus. XVIII. 5. 1–2*). Хоча Антонін і не проходив хоч якого спеціального вишколу, свою втечу він організував дуже уміло і цілком професійно: «Щоб не привертати уваги наших сторожових постів, він купив за невелику ціну масток у Гіаспіді, місцевості на річці Тигр. Завдяки цій хитрій вигадці, оскільки він уже був власником землі, ніхто не смів вимагати звіту про те, чому він з усім своїм великим сімейством прямує на самий кордон; а він тим часом через вірних друзів, котрі вміли добре плавати, вів таємні переговори з Тамаспором, який тоді у званні командувача охороняв всю територію на іншому березі річки і був знайомий з ним раніше. І ось Тамаспор послав із перського табору загін спритних людей. Антонін розмістив на човнах усе, що було йому дороге, і з настанням ночі переправився на інший берег, уподібнившись стародавньому Зопіру, зрадникові Вавилону, тільки в зворотному сенсі» (*Amm. Marcellinus. XVIII. 5. 3*).

Трапилося це **359 року**. Отримані від Антоніна відомості спонукали перського царя Шапура Другого до початку війни і забезпечили персам на першому етапі війни значну перевагу.

Того ж року, але з абсолютно інших причин і вже після початку війни, перейшов на бік персів якийсь **Краугазій**, знатний житель міста Нісібис. Під час початку війни його дружина була не з ним, а перебувала в якихось справах у місті Аміда, де її і захопили вторгнення.

Перська армія оточила Аміду і після декількох тижнів облоги взяла місто штурмом. Керівник оборони міста «коміт Еліан і його трибуни, завдяки яким примножилися втрати персів, були лиходійським чином розіпнуті на хрестах; Яків і Цезій, рахункові урядники зі штату магістра вершників і інші протектори були відведені в полон зі зв'язаними за спиною руками» (*Amm. Marcellinus. XIX. 9. 2*). Проте перські воєначальники поводитися так жорстоко не з усіма. Деяким жителям міста вони передбачливо дали спокій. «Дружина Краугазія, на честь якої не було зроблено ніяких замахів і до якої поставилися з великим шануванням як до знатної матрони, горювала при думці, що її чекає переселення ніби в чужий світ без чоловіка, хоча вона, судячи з того, що відбувалося з нею доти, і могла сподіватися на блискуче становище. Непокоячись своєю долею і задовго передбачаючи, що буде, вона відчувала болісну тривогу, вважаючи для себе однаково

важким як залишатися вдовою, так і вступити в новий шлюб. Тому вона послала близьку їй вірну людину, знайому з Месопотамією, щоб вона проникла в Нісібів через хребет Ізалу між двома сторожовими укріпленнями Марідою і Лорною. Вона доручила посланцю переказати Краугазію повідомлення і передати предмети, що нагадували про їхнє інтимне сімейне життя, щоб Краугазій, дізнавшись про долю своєї дружини, прибув до неї для спільного життя. Посланець через гірські стежини і ліси хутко дістався до Нісибіса. Там він сказав, що не бачив ніде своєї пані, що вона, мабуть, загинула, і що він пішов з ворожого табору, коли трапилася йому нагода. Тому на нього не звернули уваги, і він міг передати про все Краугазієві. Отримавши запевнення, що Краугазій охоче послідує за своєю дружиною, якщо можна буде це зробити, не піддаючи себе небезпеці, посланець пішов із Нісибіса і приніс його дружині бажану звістку. Дізнавшись про це, вона через полководця Тамаспора просила царя, щоб той, якщо це можливо, перш ніж вийти з римських меж, прихильно повелів прийняти під свою владу і її чоловіка» (*Amm. Marcellinus. XIX. 9. 3–5*).

Римські власті теж не дрімали. «Несподіване зникнення прибульця, який раптово з'явився, повернувшись з ворожого полону, і негайно зник таємно від усіх, викликало підозру в командувача в Нісибісі Кассіана та в інших тамтешніх керівних осіб. Заявивши, що як прихід цієї особи, так і відбуття її здійснилися не без волі Краугазія, вони підступили до нього з погрозами найтяжчої кари» (*Amm. Marcellinus. XIX. 9. 6*). Проте прямих доказів провини Краугазія у них не було, і він зміг викрутитися.

«Побоюючись потрапити під звинувачення у зраді і вельми стурбований тим, щоб який-небудь перебіжчик не повідомив, що його дружина жива і користується найшанобливішою увагою з боку ворога, Краугазій почав про людське око свататися до дівчини з іншого знатного дому. Під виглядом приготування до шлюбного бенкету він поїхав на свою віллу за вісім миль від міста і втік верхи на коні до загарбного загону персів, про прибуття якого йому стало відомо. Коли перси дізналися з його слів, хто він такий, вони прийняли його люб'язно і на п'ятий день доправили до Тамаспора, а той представив його цареві. Йому було повернено все його майно і весь штат його людей разом із дружиною, яку, втім, він утратив через декілька місяців. Він отримав при дворі друге місце після Антоніна, хоча, за словами

великого поета, «на далекій від нього відстані»*. Той, як людина обдарована і добре знайома зі справами, проявляв велике уміння в усьому, за що брався; а цей, менш талановитий від природи, мав, одначе, добре відоме ім'я» (*Amm. Marcellinus. XIX. 9. 6*).

Антонін, Краугазій та інші перські шпигуни і перебіжчики заподіяли римлянам під час тієї війни, що тривала аж чотири роки (359–363 рр.), чимало клопоту. Проте римляни теж мали своїх шпигунів серед персів, зокрема й серед високопоставлених.

Через те, що римським головнокомандувачем на Сході був тоді Сабініан, людина зарозуміла, «вкрай обмежена, яка навряд чи без страху здатна була сприймати веселий шум гулянки, а про шум битви годі було й казати» (*Amm. Marcellinus. XVIII. 6. 7*), всі належні заходи до відбиття агресії було вжито не відразу, але римська розвідка добре знала про підготування персів до війни, постійно доповідаючи про це по інстанції. «Оскільки лазутчики у цілковитій згоді з перебіжчиками стверджували, що вороги наполегливо ведуть приготування, а той чоловічок лише позіхав, — засмучувався Амміан Марцеллін, — ми покvapно відправилися в Нісібис з метою вжити необхідних заходів, аби перси, таємно підготувавши облогу, не захопили міста зненацька» (*Amm. Marcellinus. XVIII. 6. 8*). Та не встигли Амміан Марцеллін зі своїм очільником Урзіцином прибути в Нісібис і віддати найнеобхідніші вказівки, як клуби диму з навколишніх селищ сповістили про те, що вторгнення почалося. Масштаби вторгнення були ще не зрозумілі — першими вторглися лише окремі загони, що захопилися грабежем. Це дозволило Урзіцинові, який мав із собою лише невеликий загін, прорватися з Нісібиса до основних сил римлян. Проте дуже важливо було точно розвідати сили наступальної перської армії, дізнатися, хто її очолює, а головне, з'ясувати, чи зважилися перси на війну з далекосяжними загарбницькими цілями, чи просто вчинили великий грабіжницький набіг. Це завдання отримав Амміан Марцеллін і зумів його виконати, причому в виконанні такого непростого завдання йому допоміг **римський таємний агент — високопоставлений перський урядовець**. «О тій порі сатрапом Кордуени**», яка перебувала під владою Персії, був якийсь Іовініан, що отримав це ім'я, коли замолоду

* Тут Амміан Марцеллін цитує «Енеїду» Вергілія.

** Кордуена — одна з сатрапій (провінцій) тодішньої Персії. Посада сатрапа відповідала посаді намісника провінції.

жив на римській території. Він таємно був на нашому боці, тому що, ставши велінням долі заручником та будучи поселений у Сирії, приохотився до наук і палко бажав повернутися в нашу землю. До нього був відправлений я з одним надійним центуріоном, щоб отримати точніші відомості про те, що робилося, і прибув до нього через труднопрохідні гори і круті тіщини. Він упізнав мене і люб'язно прийняв. Причину свого приходу я розповів йому віч-на-віч. Він приставив до мене людину, що добре знала місцевість, на мовчання якої можна було розраховувати, і послав на круті скелі, що були звідти досить далеко. З цього наглядового пункту можна було, маючи добрий зір, розгледіти найменший предмет, на 50 миль навколо. Там ми побачили весь навколишній простір до того, що грецькою зветься «горизонтом», заповненим незліченною масою військ, а на чолі — царя, сяючого пурпуром свого одяння. Поряд з ним з ліворуч їхав Грумбат, новий цар хіонітів, чоловік середніх років, уже покритий зморшками, правитель видатного розуму і прославлений безліччю перемог. Праворуч їхав цар албанів, рівний з першим за місцем і шаную, а позаду — різні командири, що вирізнялися за пошаною і владою, за ними слідували у величезній кількості відібрані люди з добірних сил сусідніх народів, привчені тривалими вправами терпіти всілякі прикросці війни» (*Amm. Marcellinus. XVIII. 6. 20–22*). З'ясувавши все, що його цікавило, Амміан Марцеллін повернувся до сатрапа Кордуени і від нього через пустельні й нежилі місця дістався до своїх. «Негайно відправлено було кур'єрів до Кассіана, дукса*** Месопотамії і тодішнього правителя провінції Євфронія, з пропозицією наказати сільському населенню з родинами і всіма пожитками перейти в безпечніші місцевості, мерщій залишити місто Карри, що мало слабкі стіни, а крім того спалити всі поля, аби позбавити ворога можливості здобувати продовольство на місці. Наказ було негайно виконано, зроблено підпал, і розлютована стихія спалила всі хліби із зерном, що вже наливалось, і розкішні трави так, що від самих берегів Тигра до перебігу Евфрата не було ніякої зелені» (*Amm. Marcellinus. XVIII. 7. 3–4*).

Вжиті римлянами за наполяганням їхніх розвідників заходи значно утруднили наступ перської армії.

*** У той час імператори разом з намісником провінції, який відав цивільними справами, нерідко призначали в прикордонні провінції і особливих військових начальників — дуксів. Первинне слово «дукс» (*duc, ducis*) означало латиною «глава», «командир», «очільник», проте на початок IV ст. це стало позначенням конкретного військового рангу.

12. Які агенти використовувалися розвідками античних держав найчастіше, і які на той час існували способи виявлення агентури супротивника

Незважаючи на те, що в агентурних розвідувальних операціях античних держав іноді задіювалися високопоставлені особи, використання як агента родича царя, як це було у випадку з Секстом Тарквінієм, великого полководця, як це було у випадку з Квінтом Попедієм Силоном, або родича консула, як це було з Цезоном, практикувалось украй рідко. Такі агенти, як завербовані персами високопосадовці і знатні громадяни Антонін і Краугазій, для переміщення яких проводилися складні та ретельно продумані операції із задіяванням багатьох людей, такі агенти, як завербований римлянами сатрап Кордуени, або тим паче такі, як Фармуса, яка стала парфянською царицею, теж були рідкістю.

Що стосується захоплення ворожих фортець за допомоги зрадників або спеціально впровадженої агентури, то до цього способу вдавалися багато античних держав і в багатьох війнах. Наприклад, місто Тарент, про захоплення якого завдяки використанню таємної агентури спершу карфагенянами, а потім римлянами, розповідалося вище, захоплювалося у такий спосіб не двічі, а навіть тричі — вперше воно було захоплено таким чином під час своєї першої війни з Римом. Римська держава тоді ще не була такою величезною і могутньою, як під час війн з Ганнібалом, і володіла тоді лише землями Середньої Італії. Війна почалася після того, як 282 року до нової ери тарентинці, не передбачаючи всіх наслідків, розграбували римську ескадру, вбивши дуумвіра, який командував нею, а потім прогнали прибулих зі скаргою до Таренту римських послів. Дуже скоро тарентинцям довелося пошкодувати про це — на суходолі римляни почали їх тіснити, причому так, що тарентинці вимушені були звернутися по допомогу до Пірра, царя Епіру. Проте вторгнення до Італії Пірра не викликало корінного зламу у війні. Пірр зумів розбити римлян спершу 280 року до нової ери біля Гераклії, а потім 279 року до нової ери під Авскулом, проте 275 року до нової ери в битві біля Беневенти зазнав поразки і вимушений був покинути Італію. Ще три роки потому Тарент тримався — місто було добре укріплене, а відрізати підвезення продовольства римлянам не вдалося, оскільки тоді тарентійський флот був сильнішим від римського. Здавалося б, римлянам не залишалося

нічого іншого, як укласти з тарентинцями мир, задовольнившись якоюсь контрибуцією. Проте римський консул, який командував армією, що облягала Тарент, знайшов спосіб узяти місто. Як писав Секст Юлій Фронтін, «консул Папірій Курсор під Тарентом обіцяв Мілонові, що стояв у місті з гарнізоном епіротів, безпеку йому самому і його співвітчизникам, якщо він допоможе заволодіти містом. Спокушений цією нагородою, Мілон переконав тарентинців, щоб вони відправили його послом до консула. Від нього він за змовою приніс усілякі обіцянки і тим приспав пильність городян; у результаті він передав місто, що не охоронялося, Курсору» (*Front. «Strat.». III. III. 1*). Так, 272 року до нової ери Тарент було вперше захоплено завдяки діям ворожої агентури.

Те, що багатий, добре укріплений і надзвичайно важливий в стратегічному відношенні Тарент тричі вдавалося узяти лише в результаті агентурних операцій, але жодного разу завдяки облозі — факт вельми показовий.

Багато античних міст, що зуміли витримати штурми і тривалі облоги, захоплювалися подібно до Тарента. Зазвичай це відбувалося в разі вербування когось з місцевих командирів або місцевих жителів — це був найбільш простий і надійний спосіб. Проте іноді ворожі полководці використовували для цього не тільки завербованих місцевих жителів, а й спеціально підібраних власних воїнів, які зуміли вивчити місцеві мови і звичаї. Наприклад, «Ганнібал захопив багато міст в Італії тим, що вислав уперед перевдягнутих римлянами солдатів, які володіли внаслідок довгого перебування на війні латинською мовою» (*Front. «Strat.». III. II. 3*).

Проте й захоплення міст було порівняно рідкісною агентурною операцією.

Найчастіше перед агентами ставилися простіші завдання, і насамперед — звичайне збирання інформації та спостереження за військами супротивника, а також передача і розповсюдження помилкових повідомлень і чуток. Полководці постійно потребували свіжої інформації про пересування ворожих військ та їхнє озброєння, про прибуття підкріплень і про перекидання яких-небудь частин на інші напрями, про наявне озброєння і спорядження супротивника, і про все інше, що тільки можна було довідатися. Військова розвідка могла добути лише частину цих відомостей. Про інше дізнавалися, тільки використовуючи агентурні методи. Агенти проникали на територію супротивника під виглядом купців і торговців, звичайних біженців і

жителів інших міст, які їдуть у своїх справах, під виглядом жерців і прочан і під будь-якими іншими можливими личинами.

Оскільки для того, щоб видати себе за жителя відповідної країни, необхідно було щонайменше мати відповідну зовнішність, а також знати мову і звичаї, найлегше було використовувати як агентів колишніх перебіжчиків. Саме вони найчастіше і використовувалися як найбільш масова агентура, таємно заслана на територію супротивника. Оскільки серед перебіжчиків траплялися і заслані під виглядом перебіжчиків ворожі агенти, то перебіжчиків старалися ретельно перевірити, але після відповідних перевірок охоче використовували як шпигунів. Особливо масово закидалася подібна агентура в період безпосереднього підготування до війни або в найбільш відповідальні періоди війни. Таким агентам розробляли найелементарніші «легенди» і не витрачали дуже багато часу на їх навчання. Низький рівень підготовки цих агентів компенсувався їхньою кількістю.

Ось як розповідав Амміан Марцеллін, очевидець подій, про викриття 359 року, одного з таких агентів: «Ми прибули в лісисту місцевість з виноградниками і плодовими садами, що звалася Мейакаріре — це ім'я дали їй холодні ключі. Всі жителі втекли звідси, але ми знайшли одного солдата, який сховався в криївці. Його привели до командира; з переляку він давав суперечливі свідчення і викликав тим проти себе підозри. Коли йому пригрозили, він зі страху розповів усю правду: народився він у Парізіях у Галлії і, будучи на службі в кінному полку, боячись покарання за якусь провину, втік і перекинувся до персів; там він одружився і породив дітей; коли переконалися в його чесності, то почали посилати вивідувачем у наші межі, і він часто приносив абсолютно точні відомості. І тепер його послали Томаспор і Ногодар, перські вельможі, які привели сюди зграї грабіжників; до них він і повертався, щоб донести їм усе, що розвідав. Після цього він повідомив нам те, що йому було відомо про воєнний план персів, а потім був страчений» (*Amm. Marcellinus. XVIII. 6. 16*).

Подібні до цього невдатного солдата агенти, завербовані з колишніх перебіжчиків, були наймасовішими агентами не тільки під час цієї війни, а й у всі часи існування Риму. Активно використовували таких агентів як супротивники Риму, особливо карфагеняни і перси, так і самі римляни.

Вербування і використання шпигунів завжди розглядалося римлянами як одне з найважливіших завдань полководця. Флавій

Веґецій Ренат, який узагальнив у наприкінці IV ст. нової ери у своїй праці «De rei militaris» («Про військову справу») всі відомі на той час положення римського військового мистецтва, справедливо вважаючи ведення агентурної розвідки справою абсолютно необхідною, стверджував: «Хороші вожді завжди намагаються не у відкритому бою, де небезпека є загальною, а таємними заходами, наскільки можливо погубити ворогів або принаймні навести на них жах, зберігаючи неушкодженими своїх» (*Veg. III. 9*). Причому, ніяка дрібниця не мала, на думку Веґеція, обминути увагу мудрого полководця. «Має велике значення довідатися, — писав він, — який сам ворожий вождь, його почет і старші командири, чи легковажні вони, чи обережні, сміливі чи боязкі, чи знають вони воєнну справу, чи б'ються, маючи випадковий досвід; які племена у них хоробрі, які ледачі; наскільки наші допоміжні загони вірні, і які їхні сили; який настрої армій ворога, як почуває себе наше військо, яка сторона може з більшою упевненістю чекати для себе перемоги» (*Veg. III. 9*). Аби добути потрібні відомості, Веґецій закликав не проявляти зайвої упередженості у справі вербування агентури і користуватися послугами будь-яких агентів. Згідно з рекомендаціями Веґеція, при веденні війни «треба старанно все вистежити, привернути на свій бік зрадників і перебіжчиків, щоб ми могли точно знати, що ворог замишляє в цей час або на майбутнє» (*Veg. III. 6*). Зазвичай римські полководці саме так і чинили. Однак так само прагнули діяти і найбільш досвідчені й умілі з їхніх супротивників.

Масове використання агентури привело до розроблення відповідних правил і способів боротьби з ворожою агентурою. Так, враховуючи, що найчастіше супротивник отримує важливі для нього відомості від перебіжчиків і з них же найчастіше вербується ворожа агентура, римляни споконвіку ввели правило: вигравши війну, вимагати обов'язкового видання всіх своїх перебіжчиків. Причому після видання цих перебіжчиків чекала неминуча страта або, в кращому разі, продаж у рабство. Вельми ефективним заходом, що утримував власних солдатів від втеч, була і давня римська традиція, згідно з якою половину платні і подарунків воїнам вони були зобов'язані зберігати в касі легіону і лише після закінчення служби могли отримати всі свої гроші. Як писав про це Веґецій, «воїн, який знав, що його гроші лежать у табірній касі, не подумував про дезертирство, більш піклувався про свої знамена і за них в бою бився багато хоробріше;

це цілком відповідає людському характерові — особливо піклуватися про те, в що вкладено його надбання. Таким чином було заведено 10 фол, тобто 10 міхів за кількістю окремих когорт; у ці фоли склалися ці підзвітні гроші. Додавався ще одинадцятий міх, куди весь легіон складав деяку частину своїх грошей, а саме на похорони: якщо хто з товаришів вмирав, витрати на його поховання покривалися з цього одинадцятого мішка. Всі ці розрахунки і суми зберігалися, як тепер кажуть, у скрині прапороносців. А тому в прапороносці вибиралися не тільки чесні, а й грамотні люди, які уміли зберігати доручені гроші й скласти на кожного воїна розрахунок» (*Veg. III. 6*).

Цей, здавалося б, простий захід робив особливо надійними солдатів з числа ветеранів — адже саме у них в легіонних касах були найзначніші накопичення, а крім того, це спонукало солдатів як зіницю ока охороняти своїх прапороносців. До того ж обов'язкове залишення в легіонних касах половини платні і отримуваних від полководців та імператорів подарунків обмежувало можливості любителів хильнути пропити або іншим чином марнотратити свої заощадження, а отже, позитивно впливало на дисципліну. Однак дотримуватися такого правила можна було лише доти, доки в римській армії підтримувалася висока військова дисципліна, і Веґецій, чії слова я навів вище, писав про це як про втрачений досвід предків — така традиція зберігалася в римській армії аж до IV ст. нової ери, але згодом була багато в чому забута, зважаючи на загальне падіння дисципліни і необхідність набору великої кількості солдатів із варварів.

Ще одним надзвичайно важливим заходом, що довгий час допомагав римським полководцям утримувати своїх солдатів від бунтів і втеч, була та велика увага, яка приділялася римлянами вивченню власних солдатів, щоб вчасно виявляти незадоволеність, спроби зради чи підбурювання до бунту. Як повідомляв Аппіан, «в римських військах завжди записували характер кожного окремого солдата» (*Appian. «В. С.» III. 43*). складно сказати, відколи римляни почали вести «особисті справи» на кожного зі своїх солдатів, але принаймні від початку I ст. до нової ери і до кінця II ст. нової ери, а можливо й довше, складання і ведення таких записів було одним із обов'язків усіх військових трибунів. Така практика припинилася лише в III столітті нової ери через усобиці та падіння якості як солдатів, так і командного складу римської армії, куди почали потрапляти дуже багато людей малограмотних, а то й зовсім неписьменних.

Хоча потрапити в чужий військовий табір ворожому агенту завжди було дуже і дуже не просто, іноді таке траплялося. Якщо шпигуном був колишній дезертир, котрий знав, як слід поводитися і мав відповідні одяг і зброю, він мав шанси загубитися серед інших солдатів. Утім, римлянами було справдана розроблено і способи виявлення таких агентів. Веґецій пропонував для цього такий спосіб: «Коли ворожий шпигун таємно ходить по табору, всі отримують наказ увійти до своїх наметів, і шпигун негайно ж виявляється*» (*Veg. III. 26*).

Різних способів виявлення агентури як серед військових, так і серед цивільних осіб було чимало — агент міг бути викритим через невдало розроблену «легенду», міг бути впізнаним кимось, хто знав його раніше, міг провалитися у разі перехоплення знайденого у нього чи в його зв'язківців таємного листування, на агента могли донести його ж спілники. Причини провалу могли бути різними, але найголовнішими способами боротьби з ворожою агентурою завжди були дотримання високої дисципліни і невиспущий контроль відповідних служб за всім, що може викликати підозру. Саме завдяки уважності відповідних очільників було виявлено перського агента, який проник на римську територію, про що розповів Амміан Марцеллін. Завдяки все тій же уважності відповідних очільників і негайному з'ясуванню всіх підозрілих обставин розкривалася більшість із решти ворожих агентів.

13. Як римляни використовували агентуру для боротьби з ворогами всередині країни

Агентурні методи боротьби використовувалися не тільки для боротьби із зовнішніми ворогами, а й для викриття ворогів внутрішніх. За часів республіки римські власті не мали спеціальної мережі агентів-інформаторів, але завжди заохочували доноси. Доноси стимулювалися тим, що викажчикам у разі, якщо їхні донесення підтверджувалися,

* У таборі могло перебувати декілька тисяч осіб, і не всі солдати армії знали один одного. Тому, якщо вивідач, який проник в табір, володів латинською мовою, був одягнений відповідним чином і знав заведені в римській армії порядки, він міг до певного часу залишатися непоміченим. Однак в наметах римські солдати розташовувалися за підрозділами, тому коли всі в обов'язковому порядку розходилися по своїх наметах, чужакові ніде було сховатися.

дуже добре платили, а рабам, які повідомили про державну зраду, ще й надавали свободу.

Саме завдяки доносові **509 року до нової ери** було розкрито першу змову проти Римської республіки (про це детально розповідається в розділі «Використання перехоплених листів і письмових донесень супротивника, а також використання підроблених документів»). **Рабові, який доніс про змову, дарували свободу і щедро його винагороджували.** Скільки було заплачено цьому викажчикові — невідомо. Та зате є відомості про нагороди, отримані деякими іншими викажчиками.

За словами Тіта Лівія, 419 року до нової ери у Римі «раби змовилися підпалити місто в різних місцях, щоб поки всюди народ буде заклопотаний порядком своїх жител, збройно захопити фортецю і Капітолій. Здійсненню злочинного задуму запобіг Юпітер: схоплених за доносом двох рабів злочинців було страчено. А викажчикам відлічили в скарбниці по десять тисяч важких асів — великий статок на ті часи! — і надали свободу» (*T. Liv. IV. 45. 1–2*). Не менш ефективно використовували і не менш щедро оплачували римляни викажчиків і в наступні роки, причому не тільки в Римі, а й скрізь, де їм доводилося воювати або правити скореними народами. Так, під час Другої Пунічної війни саме завдяки викажчикам були викриті і провалено багато таємних операцій карфагенян та їхніх прихильників. Зокрема, як уже мовилося вище, в ході цієї війни саме завдяки викажчикам було викрито карфагенського резидента в Римі та саме завдяки викажчикам було зірвано план підпалу будівель римського гарнізону Капуї. Недивно, що грошей на винагороду викажчикам римські власті не шкодували.

Особливо великі нагороди отримали викажчики, які **186 року до нової ери** допомогли викрити **найбільшу змову за всю історію Рима.** Змову очолювали керівники тоталітарної релігійної секти поклонників Вакха римські плебеї Марк і Гай Атінії, фаліск Луцій Опітерній і кампанець Міній Церіній. Вони почали по-новому проводити служіння цьому і раніше відомому в Італії божеству, супроводжуючи релігійні церемонії дикими оргіями. Причому, як писав Тіт Лівій, «справа не обмежувалася розтлінням жінок і благородних юнаків: з тієї ж майстерні розпусти почали розповсюджуватися кривосвідчення, підроблені печатки й заповіді, наклепницькі доноси, отруєння і вбивства рідних — такі, що часом не залишалося для

поховання навіть трупів. Багато злочинного коїлося хитрістю, а ще більше — насильством» (*T. Liv. XXXIX. 8. 7–8*). Чинилося все це у глибокій таємниці, а тих, хто, отримавши запрошення, відмовлявся вступити в їхнє співтовариство, сектанти просто вбивали, приносячи їх у жертву, при цьому «крики гвалтованих і вбиваних, які кликали на порятунок, заглушались криками і завиваннями, гуркотом барабанів і дзвоном литавр» (*T. Liv. XXXIX. 8. 8*). Проте головною метою верховних жерців цієї секти було не напхати свої капшуки і насолодитися розпустою — вони мріяли захопити владу і були досить близькими до здійснення своїх намірів. Секта розросталася, і врешті-решт в неї було втягнуто понад 7 тисяч чоловіків і жінок, більшість з яких були людьми молодими — останні два роки в секту втягували лише тих, хто не досяг двадцятирічного віку, але завдяки ретельній конспірації, що практикувалася сектантами, і власті, і тим паче звичайні громадяни Риму навіть не здогадувалися про те, що відбувається. Скрізь і усюди сектанти проштовхували своїх людей, створюючи, за словами Тіта Лівія, ситуацію, коли «посвячені вже складають ніби інший народ» (*T. Liv. XXXIX. 13. 14*). Плани секти зруйнували, донісши про змову, якийсь юнак Публій Ебутій, якого в секту намагалася втягнути матір, і подруга Ебутія вільновідпущениця Гіспала Феценія. Консул Спурій Постумій, сповіщений про змову, забезпечивши свідкам якнайбільшу охорону, спершу провів попереднє таємне дізнання, а переконавшись у тому, що все розказане йому — правда, доповів про все сенатові.

Рішенням сенату обом консулам було доручено негайно придумати змову. У Римі і по всій Італії тут же були запроваджено особливі, підвищені заходи для забезпечення правоохорони, а також для упіймання всіх членів секти. «Тих учасників вакханалій, які встигли тільки прийняти посвячення в таїнства і повторити услід за жерцем присягу готовності до лиходійств і розпусти, але не встигли жодного злочину скоїти — таких консули брали під варту; а тих, хто збезчестив себе розпустою і вбивствами, заплямував кривосвідченням, підробленням печаток, фальсифікацією заповітів і іншими шахрайствами, карали смертю. Страчено було більше, ніж кинуте в окови, причому тих і тих виявилася велика кількість. Засуджених на смерть жінок передавали родичам або опікунам, щоб ті страчували їх у себе вдома; якщо ж не було відповідного виконавця страти, то страчували публічно. Потім консулам було доручено знищити капища Вакха в Римі й по всій Італії, пощадивши лише ті з них, де були старовинний

вівтар або статуя божества. Було також прийнято ухвалу сенату, що надалі забороняла вакханалії в Римі та в Італії» (*T. Liv. XXXIX. 18. 3–8*). Певні винятки було зроблено лише для людей, які споконвіку поклонялися Вакхові у звичайній нормальній формі, де вакханалії були цілком нешкідливі, але й тут римляни про всяк випадок добре підстрахувалися, щоб нічого подібного колишній секті не могло більше виникнути. Вирішено було таке: «хто вважає для себе цей обряд обов'язковим і не може себе звільнити від нього, не образивши богів, той повинен заявити про це міському преторові, а той, своєю чергою, зобов'язаний доповісти сенатові. Якщо сенат у складі не менш ніж ста членів дасть дозвіл на такий обряд, то брати участь у нім має не більше п'яти осіб, а крім того, їм забороняється мати загальну касу, керівників священнодіянь і жерця» (*T. Liv. XXXIX. 18. 8–9*).

Нагорода викажчикам за розкриття такої грандіозної змови була більш ніж щедрою. Після доповіді консула Спурія Поступія про роль Публія Ебутія і Гіспалі Феценії у викритті змовників «сенат ухвалив, щоби кожному з них міський квестор виплатив з скарбниці по сто тисяч асів; щоби консул розпочав переговори з народними трибунами, аби ті за першої нагоди запропонували народному зібранню увільнити Ебутія від військової служби, якщо він того побажає, а якщо він захоче служити в кінноті, щоби цензори виділили йому коня за казенний рахунок; щоби Феценії Гіспалі було надане право повністю розпоряджатися своїм майном, шукати собі чоловіка поза своїм родом, вибирати собі опікуна, начебто чоловік дарував їй таке право за заповітом, виходити заміж за людину вільну, без майнового збитку або ганьби для нього, щоби консули і претори, нинішні і майбутні, захистили цю жінку від образ та убезпечили її особисто» (*T. Liv. XXXIX. 19. 4–6*).

Отже, сенатори поклопоталися і про нагородження важливих викажчиків, і про їхню подальшу безпеку, і навіть про те, щоби ніхто й ніколи не смів тих дорікнути.

Попервах доноси були великою рідкістю — доносили лише тоді, коли справді йшлося про державну зраду і протягом декількох століть така практика цілком успішно дозволяла запобігати будь-яким спробам змов. Однак практика заохочення доносів, що довгий час служила інтересам республіки, виявилася ще вигіднішою для узурпаторів. Викажчики розплодились як гриби, коли в I столітті до нової ери політична боротьба стала переростати в громадянські війни, а

переможці почали вже не виганяти, а страчувати своїх супротивників, сотнями і тисячами, удаючись до проскрипцій. Доноси стимулювалися і страхом, і грошима. Так, за словами Аппіана, **82 року до нової ери** римський полководець Луцій Корнелій Сулла «присудив до страти до сорока сенаторів і близько тисячі вершників», призначивши при цьому «подарунки тим, хто їх уб'є, гроші тим, хто донесе, покарання тим, хто засуджених укріє» (*Appian. «В.С.» I. 95*). Скільки платили сулланські власті викажчикам, Аппіан не згадав, але про це писав Плутарх, який повідомив, що Сулла тоді «призначив нагороду за вбивство — два таланти, навіть якщо раб уб'є пана, навіть якщо син батька» (*Plutarh. «Sulla». 31*). Це була величезна нагорода. Талант становив 26,196 кг срібла. І за 2 таланти — 52 з лишком кілограма срібла, на своїх близьких нерідко доносили навіть їхні найближчі родичі.

Не менш суворі покарання непокірним і ще щедріші нагороди викажчикам оголошувалися в ході подальших проскрипцій. Ось, наприклад витяг з указу, що його навів Аппіан, про проскрипції, оголошені **43 року до нової ери** тріумвірами Октавіаном, Марком Антонієм і Марком Лепідом:

«Ніхто не повинен давати притулок у себе, приховувати, відправляти в інше місце або давати себе підкуповувати грошима; всякого, хто буде викритий у тому, що він урятував або надав допомогу, або тільки знав про це, ми, незважаючи ні на які відмовки і прохання про прощення, вносимо до проскрипційних списків. Голови убитих хай приносять до нас за винагороду в 25 000 аттічних драхм за кожную, якщо той, хто принесе є вільнонародженим, якщо ж принесе раб, то дістане свободу, 10.000 аттічних драхм і громадянські права свого пана. Ті ж нагороди призначаються і викажчикам. Ніхто з тих, хто отримає нагороди, не вноситиметься до наших записів, і ім'я його залишиться невідомим» (*Appian. «В.С.» IV. 11*).

Спокуса отримати **25 тисяч аттічних драхм — близько 100 кілограм срібла!** — була щонайпотужнішим стимулом для викажчиків. Не всі римляни могли встояти. Звісно, частина з них доносила зі страху. Втім, все-таки більшість доносів були викликані не страхом, а бажанням отримати нагороду. Викажчиків було сотні, а то й тисячі. Сховатися й уціліти в цих умовах для людини, яка відпала ласки властей, було вкрай складно.

З установленням імперського ладу до проскрипцій влада вже не вдавалася, проте послугами викажчиків користувалися завжди. Саме завдяки доносам найчастіше розкривали і змови, і більшість інших державних злочинів. Наприклад, саме завдяки доповіді **65 року нової ери** було розкрито знамениту змову Пізона, що мала скинути імператора Нерона. Можна навести й багато інших таких прикладів. Проте про змови з метою державної зради доносили порівняно рідко. Найчастіше доноси надходили з приводу крадіжки, а також з приводу розкрадань та різних зловживань урядовців. Якоюсь мірою такі доноси навіть стримували хабарництво чиновників. Однак дуже часто доноси оббріхували ні в чому не повинних людей. Хтось намагався шляхом доносу звести особисті рахунки, хтось — шантажувати, а хтось — просто отримати належну від властей винагороду, якщо обвинуваченого вдасться засудити.

Можливість заробити на доносах створила вигідну професію, і окремі особи безсоромно цим користувалися. Ось, що, скажімо, писав про це відомий римський письменник і державний діяч Пліній Молодший (61–111 рр. н. е.) своєму другові Корнелію Урсу, розповідаючи тому про те, як під час правління імператора Нерви виступив на судовому розгляді в захист колишнього намісника Віфінії, «Юлія Басса, чоловіка багатостраждального, що лихами своїми прославився» (*Plini. Junior. «Epist.» IV. 1*). Оповідаючи про хід справи, Пліній Молодший пояснював другу: «Я повинен був закласти підмурівок всього захисту, розповісти про багато переваг, що їх, окрім знатності роду, надали йому перенесені небезпеки; розповісти про змову викажчиків, яку вони визнали прибутковою статтею» (*Plini. Junior. «Epist.» IV. 4–5*).

Подібні ж скарги на пожадливість викажчиків зустрічаються й у багатьох інших римських авторів. Траплялося, що донощиків, викритих в наклепі, карали, наприклад Корнелій Тацит згадав, що 21 року нової ери «на підставі сенатської ухвали, прийнятої за вказівкою принцепса*, покарали римських вершників Консидія Еква і Целія Курсора, які наклепницьки звинуватили в образі величі претора Магія Цециліана» (*Tacit. «Annales» III. 37*). Але таке траплялося рідко. Зазвичай за доноси, навіть і не підтверджені, викажчики не несли якої-небудь відповідальності.

* Тобто імператора Тіберія.

Спершу, як і за часів республіки, власті використовували лише випадкових викажчиків, але потім в імперії з'явилася і штатна мережа платних таємних інформаторів. Остаточно мережа платних донощиків сформувалася в Римі в період правління імператора Адріана (117–138 рр. н. е.), який створив службу фрументаріїв. Відтоді імператори користувалися послугами як звичайних викажчиків, так і штатних таємних інформаторів.

Широка мережа таємних викажчиків забезпечувала хорошу поінформованість. Водночас те, що убезпечення імперії дедалі більше покладалося не на високу мораль, переконаність і свідомість, а на гроші і страх, досить негативно позначалося на стійкості влади.

Розділ VII

Способи уникнення
виявленого стеження,
що застосовувалися
за часів Стародавнього Риму,
і найбільш знамениті втечі
того часу

VII

- 365** 1. Як римські дівчата на чолі з Клелією втекли з етрусського полону
- 367** 2. Прихильник римлян Нікій, який закликав жителів свого міста розірвати союз з Карфагеном, виявив спостереження за собою і здійснив втечу, користуючись місцевими повір'ями своїх співгромадян, що мали намір його заарештувати
- 369** 3. Знамениті втечі Ганнібала
- 379** 4. Про те, як утік із Риму царевич Деметрій — майбутній цар держави Селевкідів Деметрій I Сотер
- 389** 5. Як сталася і до чого призвела втеча з Рима македонця Андріска, який видавав себе за сина царя Персея
- 391** 6. Про те, яким чином примудрялися втекти деякі з проскрибованих за часів проскрипцій
- 401** 7. Чи легко було втекти з Риму?

Втечі відомі людям, напевно, ще відтоді, як одні люди почали захоплювати, арештовувати чи затримувати інших. Траплялися втечі і за часів Стародавнього Риму, причому першим із римлян, хто здійснив утечу, був Ромул, якому, за словами Тіта Лівія, пощастило вирватися і втекти від розбійників, що схопили його брата Рема, а потім не тільки повернутись і визволити брата, а й стати царем — засновником Рима (*Т. Лів. II. 5. 1–7*). Здійснювати успішні втечі доводилося як самим римлянам і їхнім союзникам, так і деяким з їхніх супротивників. Дуже часто це було вельми непростою справою, яка вимагала і підготовки, і мужності, і винахідливості.

1. Як римські дівчата на чолі з Клелією втекли з етрусського полону

Хоч і першу в історії Риму втечу, і більшість подальших втеч здійснили чоловіки, іноді на втечу наважувалися й жінки. **508 року до нової ери** Рим облягли війська Порсени, царя етрусського міста Клузія. Насилу римляни змусили його відступити*, але мир було укладено лише після того, як римляни дали етрускам заручників, серед яких

* Про те, як саме римляни змусили Порсенну відступити від міста, я розповідаю в підрозділі 2 розділу «Агентурна розвідка стародавніх римлян і їхніх супротивників».

були й дівчата. Мабуть за дівчатами-заручницями етруски наглядали не так ретельно, як за чоловіками, але довго перебувати у ворожому полоні римлянки не збиралися. Як писав Тіт Лівій, «одна з дівчат-заручниць, на ім'я Клелія, скориставшись тим, що табір етрусків був розташований недалеко від Тібру, обдурила варту і, очоливши загін дівчат, перепливла з ними річку під стрілами ворога, всіх повернувши неушкодженими до Рима. Коли про те доповіли цареві, він спершу, розгніваний, послав вісників до Рима витребувати Клелію — інші, мовляв, його мало турбують; потім, змінивши гнів на подив, почав казати, що цим подвигом перевершила вона Коклесів і Муціїв*, та оголосив, що, коли не видадуть заручницю, він уважатиме договір порушеним, якщо ж видадуть, він відпустить її до своїх цілою і неушкодженою. Обидві сторони дотримали слова: і римляни відповідно до договору повернули заставу миру, і в етруського царя доблесть дівчини не тільки залишилася безкарною, а й була винагороджена; цар, похваливши її, оголосив, що дарує їй частину заручників і нехай вибере кого хоче. Коли їй вивели всіх, вона, як розповідають, вибрала неповнолітніх; це робило честь її цнотливості, і самі заручники погодилися, що правильніше було звільнити тих, чий вік — найбільш беззахисний. А після відновлення миру небувала жіноча відвага прославлена була небувалою почестю — кінною статуєю: в кінці Священної вулиці спорудили зображення діви, яка сидить на коні» (Т. Liv. II. 13. 6–11).

Більшість сучасних учених схильні вважати, що римляни почали встановлювати кінні статуї на знак пошанування чиїхось подвигів лише з IV століття до нової ери, запозичивши цей звичай у греків, а статуя, про яку писав Тіт Лівій, була встановлена не на честь Клелії, а на честь богині Венери Кінної. Хай там що, а статую цю, що, на жаль, не збереглася до наших днів, було встановлено в Римі однією з перших, і через кілька століть, за часів Тіта Лівія, який народився 59 року до нової ери і помер 17 року нової ери, римляни вважали цю статую саме статуєю Клелії.

Багато деталей розповіді Тіта Лівія показують, що хоча легенда вочевидь і дещо прикрашає те, що трапилося, самі події мали місце.

* Коклес і Муції — римські воїни, які вчинили під час тієї війни безприкладні подвиги.

2. Прихильник римлян Нікій, який закликав жителів свого міста розірвати союз з Карфагеном, виявив спостереження за собою і здійснив втечу, користуючись місцевими повір'ями своїх співгромадян, що мали намір його заарештувати

Під час першої Пунічної війни римляни вибили з Сицилії карфагенян і захопили велику частину острова, зробивши його своєю провінцією. Лише місто Сіракузи, будучи римським союзником, зуміло зберегти тоді свою самостійність, щоправда потрапивши в повну залежність від Риму. Для греків, які склали велику частину населення Сицилії, римське владитство виявилось ще важчим, ніж колишнє правління карфагенян. Повстати проти Риму самі вони не могли, але коли Ганнібал вторгся до Італії, розпочавши другу Пунічну війну, розбив римлян у декількох битвах і, здавалося, ось-ось повинен мав перемогти, а на Сицилії висадився карфагенський десант, велика частина міст Сицилії перейшла на бік карфагенян.

Проте римляни виявилися аж ніяк не такими слабкими, як здавалося тим, хто вирішив, що вони вже програли війну. Ухиляючись від нових великих битв з Ганнібалом, вони почали затягувати війну, поволи, але планомірно тіснивши карфагенян і їхніх союзників. На, здавалося б, майже втраченій Римом Сицилії висадилася римська армія на чолі з Марком Клавдієм Марцеллом, і карфагеняни почали зазнавати поразок.

Деякі з громадян міст, що вибрали сторону Карфагена, звісно ж, не з любові до римлян, а чи то будучи підкупленими ними, чи то просто точніше оцінюючи ситуацію і припускаючи, що переможцями виявляться все ж таки римляни, застерігали співгромадян від необачних кроків, щоб не постраждати. Але в містах, які підтримали Карфаген, агітувати за римлян було небезпечно, тож іноді цим людям, що практично стали агентами Риму, доводилося виявляти неймовірну винахідливість, щоб уникнути арешту і розправи. Становище агента, який потрапив під підозру, було набагато небезпечнішим, аніж становище звичайного заручника. Заручник міг просто чекати і сподіватися, що його колись відпустять, а викритого агента чекали тортури і смерть. Таємні агенти, які діяли на ворожій території за часів Стародавнього Риму не мали нинішніх технічних засобів, які дозволили б їм виявити, що їх узято під спостереження, не мали можливості «відірватися

від хвоста» за допомоги пересідань на автобусі або метро, не могли вскочити в автомобіль і помчати на нім від погоні, не могли зникнути під водою в акваланзі. Проте вже й у ті далекі роки вони теж нерідко знаходили способи і виявити стеження, і викрутитися.

Ось що розповідав про один із таких випадків Плутарх: «Є в Сицилії місто Енгій — невелике, але дуже стародавнє, прославлене чудовою з'явою богинь, званих «Матері». Тамтешній храм, за переказами, спорудили критяни; у храмі показують списи і мідні шоломи: на одних написано ім'я Меріона, на інших — Улісса, тобто Одиссея, які принесли зброю в дар богиням. Це місто було гаряче віддане Ганнібалові, але Нікій, один із перших громадян, цілком відверто висловлюючи свою думку в народному зібранні, переконував земляків узяти сторону римлян і викривав супротивників у недалекоглядності. А ті, побоюючись його сили і впливу, змовилися схопити Нікія і видати карфагенянам. Відчувши, що за ним таємно стежать, Нікій став відверто вести неналежні розмови про Богинь-Матерів і всіма способами виявляв невіру і зневагу до загальноприйнятого переказу про їхню чудову з'яву — на радість своїх ворогів: адже такими діями він сам накликав на себе злу долю, яка його чекала. У день, коли всі приготування до арешту було закінчено, Нікій, виступаючи в народному зібранні перед співгромадянами, раптом обірвав на півслові свою промову і опустився на землю, а перегодом, коли, як і слід було чекати, всі в подиві вмовкли, він підняв голову, озирнувся і застогнав — спершу боязко і глухо, а потім голосніше та пронизливіше; бачачи, що весь театр мовчить і тріпоче від жаху, він скинув з плечей гіматій, роздер на собі хітон, напівголий схопився на ноги і кинувся до виходу з театру з криком, що його переслідують Богині-Матері. У марновірному страху ніхто не осмілювався накласти на нього руку або перегородити йому шлях, навпаки, всі розступилися, і він добіг до міських воріт, не випустивши з уваги ні єдиного крику або руху тіла, які властиві одержимим і божевільним. Дружина, яка була посвячена в його задум і діяла з ним спільно, забрала дітей і спершу з благанням припала до святилища богинь, а потім, удавши, ніби вирушає на пошуки чоловіка-блукача, безперешкодно покинула місто. Таким чином вони щасливо дісталися до Сіракуз і прибули до Марцелла» (*Phutarh. «Marcell»*. 20).

Втеча Нікія лише на перший погляд може видатися простою. Насправді здійснити її було складно — Нікієві треба було зважитися на порушення засад і традицій, що для людини його часу було справою

неймовірною, треба було детально продумати план, а крім того, слід було розіграти виставу так, щоб ніхто ні на мить не засумнівався в тому, що він не фальшивить. Зробити це могла лише людина високого розуму і великої сили волі.

3. Знамениті втечі Ганнібала

3.1. Про те, як Ганнібалові довелося втікати з Карфагена

Ім'я Ганнібала набагато відоміше, ніж ім'я Нікія. Стараннями Ганнібала почалася Друга Пунічна війна. Шістнадцять років, від 218 по 202 рік до нової ери, Ганнібал бився з римлянами і перемагав їх у багатьох битвах, але таланту і доблесті одного полководця було замало, щоб перемогти Рим, чий державний устрій був значно досконаліший за державний устрій Карфагена. Карфагенські сенатори ненавиділи Рим, але після перших блискучих перемог Ганнібала не квапилися надсилати йому поповнення, побоюючись, що завдяки своїй славі той узурпує владу. Амбіції виявилися для них важливішими, ніж майбутнє Батьківщини. Тим часом римляни, утримуючись від битв із самим Ганнібалом, одного за одним розбивали інших карфагенських полководців. Коли римляни, вибивши карфагенян з Іспанії, Сардинії, Сицилії та Корсики, нарешті висадилися в Африці, карфагенський сенат відкликав Ганнібала з Італії і надав у його розпорядження всі військові сили, що залишались у Карфагена. Однак сил цих на той час залишилося дуже мало. 202 року до нової ери недалеко від африканського міста Зама Ганнібал востаннє у тій війні повів свої війська в бій і вперше в житті програв битву.

Позбувшись останніх надій на злам у війні, карфагеняни вимушені були укласти з римлянами мир, відмовившись від усіх своїх домагань і від майже всіх своїх володінь. З наймогутнішої країни, що претендувала на гегемонію в усьому Західному Середземномор'ї, Карфаген був зведений до малесенької держави, чия влада обмежувалася околицями самого міста. Карфагеняни втратили флот, позбулися права вести з ким-небудь війни без дозволу Риму, до того ж іще були обкладені величезною контрибуцією.

Звісно ж, карфагеняни не влаштовували умови такого мирного договору. Окремі карфагеняни намагалися продовжувати боротьбу. Вже на другий рік після укладення миру якийсь карфагенянин,

Гамількар, який залишився під час війни в Північній Італії, зумів підбити на повстання частину галльських племен. Об'єднавши племінні ополчення інсубрів, ценоматів, бойїв, целнів, ільватів і лігурів, Гамількар розграбував і спалив Плаценцію, а потім обліг Кремону. Карфаген не міг надати допомогу повсталим, і по декількох місяцях повстання було придушено. Минуло ще два роки і карфагеняни знову змусили Рим похвилюватися. В Італії перебували декілька сотень полонених карфагеняни і декілька сотень карфагенських заручників. Частина цих людей, підбуривши ще й багатьох своїх і чужих рабів, 198 року до нової ери влаштували змову з метою підняти повстання і заволодіти містами Сетією, Норбою і Цирцією. Вочевидь змовники планували, що після цього в усій Італії спалахне повстання проти римлян. Лише випадково цю змову пощастило розкрити і запобігти їй, але про її масштабність можна судити з того, що тоді римлянами було страчено 2500 осіб.

Цілком зрозуміло, як ставилися до звісток з Італії в Карфагені.

Відкрито порушувати мирний договір з Римом карфагеняни не могли, але антиримські настрої в Карфагені були сильними. Ворогом Рима залишався і Ганнібал, хоча старався виявляти зовнішню лояльність до римлян. Зазнавши поразки і уклавши мир, він не облишив мрії про реванш, готуючи його з усією ретельністю, на яку був здатний.

Декілька років Ганнібалові доводилося залишатися в тіні — його політичні супротивники звинувачували його в усіх поразках Карфагена і навіть притягнули до суду за те, що він свого часу, розгромивши римлян у битві під Каннами, не побажав захопити Рим, і за те, що він нібито привласнив здобич, захоплену в Італії. Проте слава Ганнібала була великою, і засудити його не змогли, а **196 року до нової ери** Ганнібала було обрано на найвищу в Карфагені посаду суфета*.

Очоливши Карфаген, Ганнібал насамперед упорядкував управління і навів лад в збиранні податків. Правив Карфагеном карфагенський

* Тіт Лівій писав, що Ганнібала було обрано претором, але посади претора в Карфагені тоді не було — Ганнібала обрали не претором, а одним із суфетів. Суфетів у Карфагені обиралися два. Посада суфета (латиною вона звучала як *sufes*, або *sufetis*) відповідала посаді римського консула. Подібно до римських консулів, обидва суфети були рівними, але навряд чи варто сумніватися в тому, що слава і вольовий характер Ганнібала робили його слово вагомішим порівняно зі словом другого суфета, хоч би ким той був. Тому, домігшись посади суфета, Ганнібал став практично правителем Карфагена.

сенат — Рада 104-х. Римляни називали членів цієї ради судьями, оскільки тим було дано право суду над іншими, причому члени Ради призначалися довічно. Довічна влада давала ґрунт для зловживань: «майно, добре ім'я, саме життя кожного — все було в їхній владі. Якщо хто зачіпав когось із їхнього стану, проти нього виступали всі» (*T. Liv. XXXIII. 46. 2*). Використавши народну незадоволеність, Ганнібал провів закон, «щоби судді обиралися на один рік і ніхто не міг залишатися суддею два терміни поспіль» (*T. Liv. XXXIII. 46. 7*). Це був нищівний удар по прогнилій, корумпованій системі управління Карфагеном. Наступним кроком було наведення ладу в державному бюджеті, з чим колишній полководець також упорався вельми успішно: «Ганнібал спершу довідався, які існують мита в гаванях і на суходолі, чого ради вони стягуються, яка частина йде на покриття звичайних державних потреб і скільки розкрадається чиновниками. Потім він оголосив на зібранні, що після стягнення недостатніх сум держава виявиться достатньо спроможною, щоби платити данину римлянам, не вдаючись до податку на приватних осіб, і дотримав обіцянки» (*T. Liv. XXXIII. 47. 1–2*).

Карфаген став поволі, але впевнено оговтуватися від наслідків програної війни. Проте успіхи Ганнібала настрахали його ворогів: «люди, які стільки років годувалися казнокрадством, розлютіся, неначе у них відняли їхнє, а не накрадене, і почали нацьковувати на Ганнібала римлян, які й самі шукали приводу дати волю своєї ненависті» (*T. Liv. XXXIII. 47. 3*). За словами Тіта Лівія, «зі стану супротивників Ганнібала постійно писали своїм високопоставленим римським покровителям, кожен своєму, ніби Ганнібал шле до Антіоха гінців і листи, а до нього від царя таємно приїжджали послы» (*T. Liv. XXXIII. 45. 6*).

До 197 року до нової ери римляни в декількох битвах розгромили македонського царя Філіппа V, примусивши його поступитися низкою територій і погодитися на сплату контрибуції. Цим апетити римлян на Балканах не обмежувалися, і вони збирались утривалити свою експансію. Але тут про свої інтереси на Балканах заговорив Антіох III Великий, цар величезної держави Селевкідів, який був до цього в союзних відносинах з Римом. Антіохові III були підвладні Сирія, Месопотамія і велика частина земель між Месопотамією і рікою Інд, а також значна частина Малої Азії, але йому хотілося повернути собі і землі Фракії, що раніше належали його предкам.

Інтереси Риму і держави Селевкідів зіткнулися.

Чи вів Ганнібал секретні переговори з Антіохом III, сказати важко. Але, як досвідчений політик і полководець, Ганнібал міг спробувати згуртувати супротивників Риму в один союз. Римлянам же, навпаки, вигідно було розправлятися з кожним зі своїх супротивників поодиноці. Слух про те, що Ганнібал готує нову війну, міг бути й помилковим, проте римлянам було набагато спокійніше бачити на чолі Карфагена яких-небудь нікчем, ніж таку людину, як Ганнібал. Хоча думки римських сенаторів розійшлися, — так, за словами Тіта Лівія, «Публій Сципіон Африканський* довго чинив опір: він уважав, що не личить народові римському підписуватися під звинуваченнями, що йдуть від ненависників Ганнібала, принижувати державу втручанням у розбрат карфагенян» (*T. Liv. XXXIII. 47. 4*), все-таки верх взяли ті, хто наполягав покінчити з Ганнібалом раз і назавжди. **На початку 195 року до нової ери** до Карфагена було направлено послів з вимогою до місцевого сенату про видання Ганнібала. Відкрито заарештувати його було складно — народ і прихильники Ганнібала здійняли би бунт, а римлянам, зайнятим війнами на Балканах і готуванням до війни з Антіохом, зовсім не хотілося відволікатися на придушення заколотів ще й в Африці. Тому вирішено було діяти таємно. Прибулі до Карфагена римські послы «за намовою недругів Ганнібала веліли на розпитування про мету приїзду відповідати, що з'явилися вони для вирішення суперечки карфагенян з нумідійським царем Масинісою» (*T. Liv. XXXIII. 47. 8*). Якби римську вимогу про видання була пред'явлено на засіданні Ради 104-х, де переважали супротивники Ганнібала і де в нього не було з собою охорони, його можна було б заарештувати просто там і таємно доправити на римський корабель, а решту карфагенян поставити потім перед доконаним фактом.

Задум був вельми вдалим і вочевидь досяг би мети, якби на місці Ганнібала була людина менш обережна, — як писав Тіт Лівій, «усі в це повірили — лише сам Ганнібал не дав себе обдурити і зрозумів, що римлянам потрібен він: умовою миру для карфагенян буде продовження непримиренної війни проти нього одного» (*T. Liv. XXXIII. 47. 9*). Починати нову війну проти Риму було не можна — Карфаген був

* Публій Корнелій Сципіон Африканський Старший, один із найзнаменитіших римських полководців, котрий переміг Ганнібала в битві біля Зами, завжди ставився до самого Ганнібала з повагою.

для цього ще дуже слабкий, а забезпечити собі союзників Ганнібал не встиг, але і просто здатися на милість колишнім ворогам він не збирався, адже в цьому випадку, навіть якщо йому і зберегли би життя, він назавжди залишився б полоненим. Єдиним виходом залишалася втеча, і Ганнібал вирішив утекти. «Наперед приготувавши все для втечі, він провів день на форумі, щоб відвести можливі підозри, а з настанням сутінків вийшов у парадному вбранні до міських воріт у супроводі двох супутників, які не здогадувалися про його наміри» (*T. Liv. XXXIII. 47. 10*).

За воротами його вже чекали наперед приготовані в обумовленому місці коні. Ганнібал з невеликим почтом відправився на південь і наступного дня прибув у свою приморську віллу, розташовану між Ациллою і Тапсом. «Там його чекав наперед споряджений корабель із веслярами» (*T. Liv. XXXIII. 48. 2*). Відплив він негайно, але не до берегів Азії, а до острова Керкини, що в затоці Малий Сирт.

Важко сказати, чому він вирішив зробити там зупинку, а не відправитися відразу до берегів Азії, але вочевидь зроблено це було неспроста. Керкина була звичайним місцем стоянки карфагенських кораблів по дорозі до Єгипту, Фінікії та Сирії, і, мабуть, корабель, що проплив мимо і не зробив там зупинки, привернув би непотрібну увагу.

В день прибуття Ганнібала «в гавані стояло декілька фінікійських вантажних кораблів з товарами. Коли він зійшов з корабля, всі збіглися його вітати; цікавим він велів сказати, що відряджений посланцем у Тір**. Його, проте, охопило побоювання, що вночі який-небудь з цих кораблів здійсниться з якоря і в Тапсі чи Гадруметі стане відомо, що Ганнібала бачили на Керкині. Тоді він наказав готувати жертвоприношення і велів запросити корабельників і купців, а вітрила з реями зняти, щоб на березі влаштувати для бенкетувальників тінь — адже літо було в розпалі. Бенкет того дня дано було з усією пишністю, яку

** Карфаген було засновано колоністами з фінікійського міста Тіра на узбережжі сучасного Лівану. З часом Карфаген став могутньою самостійною державою, а Тір потрапив у залежність від чужоземних володарів, але карфагеняни прагнули завжди підтримувати відносини зі своєю історичною батьківщиною. Щоправда, жителі Тіра влаштували таку радісну зустріч Ганнібалові, який утік до них з Карфагена, не тільки тому, що він був їхнім одноплемінником. Річ була ще й у тім, що місто Тір у той час було васалом могутньої держави Селевкідів, цар якої Антіох III Великий був головним суперником Риму на Сході.

дозволяли засоби і час, — він був багатолюдним, пили багато і до глибокої ночі. Знайшовши момент, щоб не бути поміченим ким-небудь у гавані, Ганнібал вивів корабель у море» (*T. Liv. XXXIII. 48. 3–7*). Можливо, серед присутніх на Керкіні і не було недругів, які могли, запідозривши втечу, його переслідувати, але Ганнібал, влаштувавши бенкет, перестрашувався і унеможливив несподіванки. «Інші прокинулися від сну лише на другий день у тяжкому похміллі. Було вже пізно, а до того ж декілька годин вони втратили, повертаючи оснащення на кораблі, розміщуючи і приладнуючи його» (*T. Liv. XXXIII. 48. 8*).

Навіть якщо б за Ганнібалом і послали погоню, наздогнати його було б тепер вельми непросто. Однак погоні не було. Втечу було організовано так уміло, що в Карфагені взагалі не знали, що сталося. «Перед будинком Ганнібала зібралася безліч людей, звиклих його відвідувати. Коли стало відомо, що господаря будинку немає, на форумі зібрався натовп людей, які розшукували зверхника держави. Одні припускали, що він втік, як то й було насправді, інші — що він убитий через підступи римлян, і це особливо обурювало натовп. На обличчях людей виражалися найрізноманітніші відчуття, як і буває, коли державу розколесо розбіжностями, а громадяни співчують хто одній стороні, хто — іншій. Нарешті, надійшла звістка, що Ганнібала бачили в Керкіні» (*T. Liv. XXXIII. 48. 9–11*).

Римські послы на засіданні карфагенського сенату — Ради 104-х — звинуватили Ганнібала в тому, що той підштовхував раніше до війни з Римом македонського царя Філіппа, веде спрямовані проти Риму перемовини з селевкідським царем Антіохом і етолійським союзом, а на додачу ще й готує заколот у самому Карфагені. Виклавши ці звинувачення, римські послы зажадали негайної видачі Ганнібала. Карфагенські сенатори тут же погодилися, заявивши, «що зроблять усе, що скажуть римляни» (*T. Liv. XXXIII. 49. 3*). Однак було вже пізно. «Ганнібал же, — як повідомляє Тіт Лівій, — без пригод дістався до Тіра — там, у засновників Карфагена, він був прийнятий як прославлений співвітчизник з усіма можливими почестями» (*T. Liv. XXXIII. 49. 5*).

Цього разу Ганнібал покинув свій Карфаген уже назавжди. У боротьбі з Римом йому вже не вдалося досягти таких блискучих успіхів, як перше, але ще декілька років він як міг докучав своєму одвічному ворогові.

3.2. Друга втеча Ганнібала

Із Тіра Ганнібал попрямував до селевкідського царя Антіоха III Великого, який готувався до війни з Римом, і зумів стати одним із його найближчих радників. Ганнібал переконував царя почати війну проти Риму в Італії, пояснюючи, що тільки так можна виснажити ресурси Риму і домогтися перемоги, але переконати так і не зміг. Чи то Антіох побоявся доручити ведення війни Ганнібалові, побоюючись, що в такому разі перемога укріпить не його царство, а Карфаген? Чи то позаздрив чужій славі і вирішив, що сам, уже здобувши чимало перемог на Сході, зможе вести війну антіохи не гірше Ганнібала, вже переможеного римлянами? Ніхто точно не знає причин охолодження стосунків між Антіохом і Ганнібалом, але перед самою війною Ганнібал втратив довіру царя, і коли **192 року до нової ери** Антіох III почав війну проти Риму, Ганнібалові було доручено всього лише командування невеликою ескадрою. Його полководницький талант залишився незатребуваним.

Війська Антіоха III зазнавали однієї поразки за іншою. Через чотири роки війну було остаточно програно. Розуміючи, що для укладення миру римляни зажадають його видання, Ганнібал, як писав римський історик Корнелій Непот, «боячись бути виданим ворогові, що й сталося б, якби він не остерегся, відбув до міста Гортинії на Криті» (*Nepos. «Hannib.»*. 9).

Крит міг служити Ганнібалові тільки тимчасовим укриттям, і втеча на Крит була потрібна Ганнібалові лише тому, що йому необхідно було терміново покинути царство Антіоха і «розміркувати, куди подітися далі» (*Nepos. «Hannib.»*. 9). Та навіть коротке перебування на Криті могло закінчитися для Ганнібала вельми сумно ще до того, як до нього дісталися б римляни. «Тут цей найхитромудріший чоловік на світі збагнув, що потрапить у велику біду, якщо не придумає який-небудь вихід. Річ у тім, що він привіз з собою великі багатства і знав, що слух про них уже розповсюдився. Тоді він придумав такий спосіб: узяв безліч амфор і наповнив їх свинцем, присипавши зверху золотом і сріблом. Ці посудини у присутності знатних громадян він помістив у храмі Діани, прикидаючись, ніби ввіряє свій статок чесності критян. Ввівши їх в оману, всі свої гроші засипав він у привезені мідні статуї та покинув ці фігури у дворі будинку» (*Nepos. «Hannib.»*. 9). Після цього він зміг безперешкодно покинути острів, причому разом зі своїми скарбами, які зміг спокійно забрати, оскільки обдурені кри-

тяни вважали, що всі основні скарби Ганнібала залишилися в храмі, тож охороняли саме їх, а за покинутими на подвір'ї біля помешкання Ганнібала статуями не стежили.

Аналізуючи розказане Корнелієм Непотом, стає зрозуміло, що пожадливість критян зовсім не виявилася несподіванкою для витонченого в інтригах Ганнібала, а застосований ним варіант вивозу цінностей наперед був ретельно продуманий і не менш ретельно підготовлений. І свинець, і потрібна кількість статуй і амфор відповідного розміру було придбано наперед, інакше уникнути просочування інформації було б неможливо.

На той час це була, можна сказати, ідеально проведена операція з таємного перевезення великих коштів.

3.3. Рука Рима наздоганяє. Загибель Ганнібала

Ще декілька років Ганнібал переїздив з однієї малоазійської країни в іншу, «і після довгих мандрів», як писав Плутарх, «знайшов нарешті притулок у Віфінії, при дворі царя Прусія, і в Римі про це всі знали, але ніхто не звертав уваги на колишнього ворога — безсилою, старого і полишеного щастям» (*Plutarh. «T. Flamin.»*, 20).

Треба сказати, що Ганнібал влаштувався саме у Віфінії зовсім не випадково. Цар Прусій воював із союзником римлян, пергамським царем Євменом, і Ганнібал зумів допомогти Прусієві здобути перемогу над флотом Євмена в одній із морських битв. Віфінський цар не проти був мати під рукою такого досвідченого полководця і подарував Ганнібалові маєток, де той спорудив собі щось середнє між укріпленою садибою і невеликою фортецею. Проте Плутарх явно помилився, кажучи, що всі в Римі знали про місцеперебування Ганнібала, але не звертали уваги, вважаючи його старим та безсилим. Ганнібалу було близько 63 років*, і його ще зарано було не брати до уваги — траплялося, що полководці успішно командували військами й у старшому віці. Правдою було лише те, що римляни, дійсно, не так старанно стежили за Ганнібалом, як за часів другої Пунічної війни і в часи, коли він був одним із суфетів Карфагена, а потім одним із наближених царя Антіоха III. Користуючись цим, Ганнібалу вдалося частими переїздами збити римлян зі сліду, і, можливо, він сподівався, що про нього таки забудуть.

* Точної дати народження Ганнібала не встановлено, але, згідно з повідомленнями більшості античних авторів, це сталося 246 року до нової ери.

Проте навіть якщо частина римлян і готова була забути і пробачити Ганнібала, забути і пробачити готові були не всі. Ганнібал це чудово розумів, як і те, що коли Рим зажадає від Віфінії його видання, віфінський цар змушений буде це зробити. Тому, навіть будучи другом і гостем віфінського царя, Ганнібал наперед старався підготувати шляхи для втечі. Принаймні, як писав той же Плутарх, «він ніколи не довіряв нерішучому Прусієві та побоювався римлян, а тому влаштував сім підземних ходів, які з його кімнати розходилися під землею в різних напрямках і закінчувалися таємними виходами далеко від будинку» (*Plutarh. «T. Flamin.»*. 20).

Непокоївся Ганнібал не дарма. Врешті-решт, чутки про його перебування у Віфінії просочилися, і прибулий **183 року до нової ери** у Віфінію для розгляду конфлікту між Віфінією і Пергамом римський посол проконсул Тіт Квінкцій Фламінін зажадав видання Ганнібала, «і хоча Прусій неодноразово й гаряче просив за вигнанця, який знайшов у нього притулок, і свого друга, Тіт не поступився» (*Plutarh. «T. Flamin.»*. 20).

Попри наперед ужиті заходи, втекти Ганнібалу цього разу не пощастило — «почувши про вимогу Тіта, він спробував урятуватися, скориставшись підземним ходом, але наразився на царську варту і вирішив заповідати собі смерть» (*Plutarh. «T. Flamin.»*. 20).

Античні історики по-різному розповідають про те, як римлянам стало відомо про те, що Ганнібал перебуває у Віфінії. Корнелій Непот писав, що «в Римі посли Прусія обідали у колишнього консула Тіта Квінкція Фламініна, і коли за столом було згадано Ганнібала, один із них сказав, що той перебуває у володіннях Прусія. Наступного дня Фламінін доповів про це сенатові» (*Nepos. «Hannib.»*. 12). Потім у Віфінію було відразу ж відправлено амбасаду на чолі з Тітом Квінкцієм Фламініном із вимогою негайно видати Ганнібала. Плутарх, на відміну від Непота, твердив, що про Ганнібала Фламінін випадково дізнався у Віфінії. За його словами, «Тіт, посланий сенатом до Прусія у якихось справах, побачив Ганнібала і розгнівався» (*Plutarh. «T. Flamin.»*. 20). Версії Плутарха і Непота сходяться лише в тому, що про місцеперебування Ганнібала римлянам стало відомо абсолютно випадково. Проте самі розповіді Плутарха і Непота геть спростовують таку можливість.

Чи міг Ганнібал, наперед підготувавши сім підземних ходів для можливої втечі, знаючи, що до Віфінії прибула римська амбасада,

потрапити на очі римському послу? Звичайно ж ні! Чи могли послы царя Прусія, відправлені до Риму, бути дурнями? Ні! Послами завжди призначали людей, які уміють зважувати кожне своє слово й уміють не говорити зайвого.

Інша справа, що віфінські послы в Римі могли визнати, що Ганнібал перебуває у Віфінії, якщо на переговорах римляни поставили їх перед фактом, що їм про це відомо. У цьому випадку послам нічого іншого не залишалось, як казати, що Ганнібал вже старий, німецький, і цар прийняв його лише зі співчуття, не думаючи, що цим викличе невдоволення Риму. Так само виправдовувався б і сам цар Прусії, якби римляни вперше заговорили про Ганнібала лише у Віфінії.

Отже, вимога до віфінців про видання Ганнібала могла вперше прозвучати і в Римі, і столиці Віфінії, але сталося все аж ніяк не випадково. Потрібні відомості було здобуто римською розвідкою. Та й те, що посломом у Віфінію було послано не кого-небудь, а самого Тіта Квінція Фламініна, який розгромив декількома роками раніше македонського царя Філіппа V в битві під Кіноскефалами і забезпечив домінування Риму над усіма державами Греції, теж не було випадковістю. Навіть сама присутність цього полководця натякала віфінському цареві Прусію на те, що станеться з Віфінією в разі непослуху.

У всьому цьому відчувались узгоджені дії римських розвідників і римських дипломатів.

Що ж до того, чому, попри всі його заходи, Ганнібалові цього разу не поталанило втекти, найбільш правильну, мабуть, версію дав Тіт Лівій. За його припущенням, «Прусій, щоб догодити Фламінінові, сам вирішив видати йому чи вбити Ганнібала, — хай там як, а після першої ж їхньої зустрічі воїнів Прусія було послано стерегти будинок полководця. Ганнібал був готовий до такого розвитку подій: він дуже добре знав, як ненавидять його римляни, і встиг переконатися в непостійності Прусія, а тому, дізнавшись про приїзд Фламініна, зрозумів, що настала фатальна для нього година. Щоб легше втекти, коли настане небезпека, він наперед поклопотався влаштувати у своєму будинку сім потайних виходів. Проте від царів нічого не втаїш: будинок оточили таким щільним кільцем, що вислизнути звідти було неможливо» (*T. Liv. XXXIX. 51. 3–5*). Отже, на думку Тіта Лівія, втеча провалилася через те, що за Ганнібалом іще раніше наглядала таємна служба віфінського царя.

Історикам залишається лише здогадуватися, як сторожа дізналася про таємно прориті ходи. Можливо, відомості про це добула таємна служба віфінського царя, можливо й те, що царя повідомив про це Тіт Квінкцій Фламінін, який наперед отримав ці відомості від римських розвідників і зажадав від царя вжити всіх заходів щодо запобігання втечі. Утім, пам'ятаючи про попередні втечі і вивертність Ганнібала, цього разу для його впіймання переслідувачі врахували все — вартою були зайняті всі сім таємно проритих виходів. «Коли царська сторожа увірвалися в передпокій, Ганнібал намагався втекти чорним ходом, але переконавшись у тім, що його перекрито, вжив наперед приготовану отруту» (Т. Лів. XXXIX. 51. 3).

4. Про те, як утік із Риму царевич Деметрій — майбутній цар держави Селевкідів Деметрій I Сотер

Суперництво Риму і держави Селевкідів за контроль над Балканами переросло **192 року до нової ери** у війну. Зазнавши декількох поразок, цар Антіох III Великий змушений був 188 року до нашої підписати в місті Апамеї мирний договір, за яким відмовився не тільки від своїх претензій на Фракію та Грецію, а й від усіх своїх володінь у західній частині Малої Азії, а також вимушений був заплатити римлянам велику контрибуцію і надати заручників. Він також зобов'язався не мати більше ніж 12 бойових кораблів і не тримати слонів. За рік Антіох III помер, а його син Селевк IV, який став **187 року до нової ери** царем, усіма силами прагнув підтримувати мир з Римом, переконавшись у військовій перевазі римлян. Для підтримки миру він навіть відправив до Рима свого малолітнього сина Деметрія, повернувши звідти свого молодшого брата.

175 року до нової ери Селевка IV було убито змовниками. Царем став його брат Антіох IV Епіфан, Деметрій же залишався в Римі як заручник. Але **164 року до нової ери** під час одного з походів раптово помер і Антіох IV. Старшому синові Антіоха IV, Антіоху V Евпатору, було всього 9 років, але вельможі проголосили царем саме його.

Деметрій же на той час був уже дорослим. Як писав Полібій, царевич і раніше скаржився, що «не був зобов'язаний залишатися заручником на місці дітей Антіоха. Проте до певного часу Деметрій сидів спокійно, головню тому, що був дуже юним і на яку-небудь

справу безсилим. Зате тепер, після досягнення повної зрілості, він з'явився перед сенатом з настійним проханням відпустити його додому на царство, бо він має більших прав на владу, ніж сини Антіоха. Чимало доказів приводив Деметрій на користь свого клопотання, але більше всього догодив він слухачам тим, що назвав раптом Рим своєю вітчизною і годувальником, що синів senatorів величав своїми братами, а самих senatorів — батьками, оскільки він з'явився до Риму ще дитиною, а зараз мав двадцять три роки від народження» (*Polib. XXXI. 12. 2–6*).

Був би Деметрій не царевичем, а просто спадкоємцем, питання, безперечно, вирішилося би на його користь, але мова йшла не просто про спадок, а про спадкоємство держави, хоча один раз уже й переможеної Римом, проте все ще достатньо великої та могутньої. Це й зумовило відповідь римського сенату: «Хоча промовою Деметрія всі присутні були зворушені, проте з уваги до державних вигод сенат визначив утримати його в Римі, а отрокові, який залишився в Азії, допомагати затвердитися при владі» (*Polib. XXXI. 12. 6*).

Підґрунтя відмови було простим і зрозумілим не тільки римлянам. «Як мені здається, — писав очевидець тих подій Полібій, — сенат учинив так тому, що побоювався квітучих років Деметрія, і для Римської держави вбачав вигіднішим дитячий вік та безсилля отрока, який успадкував царство. Що такими були розрахунки сенату, підтверджується наведеними нижче подіями. негайно він вибрав послами Гнея Октавія, Спурія Лукреція і Луція Аврелія і доручив їм влаштувати Сирійське* царство згідно з його вказівками; бо, говорили senatorи, там немає нікого, хто міг би чинити опір їхнім розпорядженням: цар — іще отрок, а люди, які стоять біля важелів влади, раді, що царство не передане Деметрію; вони були впевнені, що римляни передадуть царство йому. Посольству Гнея і товаришів, що відправлялося, наказано було насамперед спалити палубні судна, затим перерізати жили слонам і взагалі всіма способами нищити сили царства» (*Polib. XXXI. 12. 7–12*).

Держава Селевкідів давно вже перебувала в мирі з Римом. Доки при владі перебували дорослі сини Антіоха III, римляни не висували

* Основні володіння Селевкідів і столиця їхньої держави, Антіохія-на-Оронті, були в Сирії, тому їхнє царство часто називали Сирійським. Утім, крім Сирії, в державу Селевкідів входило і багато інших земель.

до Селевкідів нових претензій. Щоправда, римляни перешкодили войовничому Антіоху IV захопити Єгипет, але не заперечували проти його експансії на схід. Вони навіть дивилися крізь пальці на те, що Антіох IV, який провів низку успішних воєн зі своїми східними сусідами, знов став використовувати слонів — це не було загрозою для Риму, і в Антіохії давно вже сподівалися, що введено Апамейським договором заборону на використання слонів забуто. Вимагати ж повного знищення селевкідського флоту в римлян взагалі не було ніяких підстав. Отже, претензії римлян були необґрунтованими і надмірними. Проте сирійські вельможі, які опинилися біля керма правління при малолітньому царі, і гадки не мали опиратися, а беззастережно виконали всі вимоги, оскільки особисті гаразди цінували набагато вище за благополуччя увіреної їм держави. Та все ж у царстві знайшлися люди, яких обурило таке безцеремонне втручання. В кінці 163 або на початку 162 року до нової ери було вбито главу римської амбасаді — Гней Октавій. Полібій не повідомляє про обставини його загибелі, але про це дещо розповідає інший античний автор, Аппіан: «Сумним видовищем було побиття ручних і рідкісних тварин і спалювання кораблів. Якийсь Лептін в Лаодікії, не витримавши цього видовища, убив Гнея Октавія, очільника цієї амбасаді, коли той відпочивав у гімнасії» (*Appian. «Syr.» 46*).

Гнею Октавію було влаштовано пишні похорони, а до Рима тут же з'явилися послы від Антіоха V Евпатора, точніше, від його опікунів, які запевняли, що «царські друзі не брали в цьому лиходійстві ніякої участі» (*Polib. XXXI. 19. 2–3*), але римський сенат не квапився їх прийняти. У Деметрія зажеврїла надія на те, що сенат може переглянути своє рішення про визнання царем малолітнього Антіоха V Евпатора, дозволить йому повернутися і прийняти царство. На крайній же випадок, якщо римляни знов відмовлять йому в дозволі на виїзд, Деметрій почав обдумувати можливу втечу.

Рідко трапляється так, що про якусь подію, тим паче про втечу, що сталася за майже двадцять два століття до нас, можна дізнатися від очевидців, та ще й мати можливість побачити не придумані сучасним художником, а зроблені в ті самі роки, з природи, зображення головних дійових осіб. Одначе зображення всіх згаданих вище селевкідських царів збереглися, а про те, які обставини передували втечі, що штовхнуло Деметрія на втечу, і про те, як цю втечу було організовано, розповів один із її натхненників і організаторів Полі-

бій. Він був не тільки видатним істориком, а й великим державним діячем Ахейського союзу. Його батько, Лікорт, чотири рази посідав посаду союзного стратега — головного зверхника об'єднаних військ держав, що входили до Ахейського союзу. Ахейський союз від 212 по 205 рік до нової ери вів із Римом війну, але потім вимушений був прийняти сторону римлян і навіть воювати на боці римлян проти Македонії. Якийсь час ахейці отримували навіть користь від союзу з Римом — володіння Ахейського союзу збільшилися, щоправда, ненадовго — дуже скоро Рим почав підминати ахейців під себе. Полібій рано почав брати участь у політичному житті. 180 року до нової ери він разом із своїм батьком Лікортом був послом Ахейського союзу в Єгипті. Призначення це було не тільки важливим, а й почесним, оскільки Полібієві тоді не було ще 30 років і за грецькими канонами вважалося, що він не досяг повноліття. Напевно, з часом Полібій міг би посідати не менші посади, ніж його батько, однак 167 року до нової ери взаємини Ахейського союзу і Риму загострилися. Чотирма роками раніше, 171 року до нової ери, римляни розпочали війну проти Македонії. 168 року до нової ери македонські війська було розгромлено в битві біля Підни, а Македонію приєднано до Риму як провінцію. Проте тільки-но римляни розправилися з Македонією, вони тут же звинуватили ахейців у тому, що ті співчували македонському цареві Персею. Щоб уникнути війни і неминучої поразки, ахейці вимушені були відправити до Риму тисячу своїх найбільш видних громадян. Серед заручників був і Полібій. Дозволу повернутися заручники чекали довго, і дочекалися його небагато з них. Як писав про це у своєму «Описі Еллади» Павсаній, отримавши заручників, римляни «розіслали їх по містах Етрурії, і хоча ахейці не раз посилали різні посольства і благали про цих людей, римляни не звертали на них ніякої уваги» (*Paus. VII. 10. 11*), і лише «через 17 років триста ахейців чи навіть менше, які ще залишалися в Італії, були відпущені — римляни гадали, що вони достатньо вже покарані. Проте ті, які втекли, — чи відразу під час шляху, коли їх відправляли до Риму, чи потім з міст, до яких їх відправили римляни, — всі вони, якщо були схоплені, безжалюдно страчувалися» (*Paus. VII 10. 11 — 12*).

На відміну від багатьох інших заручників, у Полібія в Римі знайшлися могутні захисники — Квінт Фабій Максим і особливо Публій Корнелій Сципіон Еміліан Африканський Молодший, з яким Полібій дружив потім усе життя і якого супроводжував у ряді походів. За-

вдяки заступництву цих людей Полібій не був засланий в глушину, а залишався в Римі та не потерпав від зайвих утисків. Там він почав працювати над своєю «Загальною історією». До 162 року до нової ери Полібій вже 5 років пробув у Римі, будучи, разом із Деметрієм, одним із небагатьох заручників, які мали і зв'язки, і достатню свободу пересування в межах Рима і околиць. З ким ще міг порадитися Деметрій, як не з таким же рідним по крові побратимом у нещасті, та ще й навченим досвідом і майже рівним собі по рангу, тим паче що Деметрій і Полібій були добре знайомі?

Недивно, що, як писав сам Полібій, дізнавшись про вбивство римського посла, «стривожений звістками, що дійшли до нього, Деметрій негайно прикликав до себе Полібія і, не знаючи, що діяти, запитав його, чи не звернутися йому ще раз до сенату зі своїми потребами. Полібій радив не спотикатися двічі об один і той же камінь, покладатись у своїх розрахунках тільки на себе та обрати рішення, гідне царського сану: самі обставини дають йому багато вказівок, як діяти*». Деметрій зрозумів, що означають ці слова, і тоді промовчав, але по деякім часі він порадився з одним із друзів, Аполлонієм. М'якосердий і дуже юний Аполлоній радив випробувати сенат іще раз, переконаний, як він сам пояснював, що якщо сенат без жодної підстави позбавив його царського престолу, то він, принаймні, звільнить його зі стану заручника: адже безглуздо, щоб отрок Антіох успадковував царську владу, а Деметрій залишався б за нього заручником. Піддавшись напученням друга, Деметрій знову з'явився в сенат і переконував senatorів хоч би позбавити його від заручництва, якщо вже вони вирішили залишити царську владу за Антіохом. Попри всю наполегливість його прохання, сенат не змінив ухваленого рішення. Інакше бути не могло, оскільки раніше сенат вирішив зберегти владу за отроком зовсім не тому, що не визнавав справедливості прохання Деметрія, а тому, що цього вимагали його власні вигоди; загальний стан справ залишався без зміни, а тому, зрозуміло, і сенат мав залишитися при колишньому рішенні» (*Polib. XXXI. 19. 4–12*).

Деметрій зрозумів, що єдине, що може позбавити його від вічного полону, — це втеча. Навіть перебуваючи в Римі, Деметрій постійно був у курсі справ у своїй країні. Незадовго до другого звернення Деметрія

* Полібій іносказанням натякав на те, що найрозумніше в цих умовах було би втекти.

в сенат із Сирії прибув посланий туди вихователь Деметрія Діодор. «Як людина хитра, близько ознайомившись зі становищем Сирії, він розповів Деметрію, що в країні через убивство Гнея* панує смута, що народ недовірко ставиться до Лісія і його однодумців**, а ці останні, своєю чергою, не довіряють народові, що на переконання сенату лиходійство над його послами вийшло від царських улюбленців, а тому тепер найслухніший час захопити владу в свої руки. Оскільки сирійці, провадив він, негайно влаштують державний переворот на його користь, хоч би він з'явився у супроводі єдиного раба, а сенат і не подумає допомагати Лісієві і його друзям, коли вони вчинили таке лиходійство» (*Polib. XXXI. 20. 3–6*).

Відкладати в цих умовах втечу або відмовитися від неї означало для Деметрія втратити останні шанси на царський вінець, а покласти собі на голову царський вінець він мріяв надто давно, щоб від цього відмовитися. «Ухваливши таке рішення, Деметрій прикликав Полібія, відкрив йому свій план, просив узяти участь в задуманому ділі та разом із ним придумати спосіб втечі» (*Polib. XXXI. 20. 7*).

Справа була ризикованою, та Полібій не видав царевича і погодився допомогти. Трапилося так, що в Римі якраз перебував посол єгипетського царя Птолемея, Менілл. «Із цим Меніллом Полібій підтримував раніше дружні стосунки, сповнені взаємної довіри, і вважав його людиною придатною для майбутньої справи, а тому поспішив охоче представити Менілла Деметрію. Прийнятий у співтовариство Менілл обіцяв приготувати судно і все потрібне для від'їзду морем. У гирлі Тібру він знайшов заякорений карфагенський корабель, призначений для переправи жертвних предметів, і найняв його» (*Polib. XXXI. 20. 9–12*). Це було одне з тих суден, на яких карфагеняни традиційно відправляли щорічні дари в жертву своїм верховним богам, головні храми яких були в Тірі, місті, колоністи з якого і заснували колись Карфаген. Оскільки відправлення таких дарів відбувалося в цей час щорічно, а дари в головні храми своїх богів відправляли не тільки жителі Карфагена, а й карфагеняни, що жили у своїх торгових справах в Італії, маршрут корабля не міг викликати у римлян ніяких підозр, але Тір, хоч і володів деякою автономією, перебував у васаль-

* Очільника римської амбасад, що наводило в Сирії «лад» на свій лад.

** Оскільки цар Антіох V Евпатор був малолітнім, вся влада в країні опинилася в руках тимчасового правителя Лісія та його прибічників.

ній залежності від Селевкідів, та й до Антіохії, куди власне і прагнув потрапити Деметрій, від Тіра було рукою подати.

«Коли власник судна був цілком готовий, Деметрій, якому залишалося зібратися в дорогу, послав свого вихователя до Сирії послухати і подивитися, що діється в народі» (*Polib. XXXI. 21. 1*). Як «людина хитра» і досвідчена, Діодор ідеально підходив для цієї місії, бо подібне вже робив у своїй попередній поїздки; відправити його було не складно, оскільки Деметрієві не заборонялося посилати куди-небудь, зокрема й на батьківщину, своїх слуг. Нікого в Римі не насторожило те, що вихователь Деметрія, який тільки-но повернувся з Сирії, вплив туди знову. Римляни пильно стежили лише за тим, щоб сам царевич не покидав Італії. Тепер настав час відправлятися в дорогу і самому Деметрію. Будь-яка випадковість, будь-який донос, навіть донос раба, міг не тільки зірвати всі плани, а й загрожував життю, якщо вже не самого Деметрія, якого в разі ушіймання вочевидь просто почали утримувати би значно суворіше, то передовсім для його спільників, яких би швидше за все стратили. Та все ж утекти без допомоги декількох помічників було неможливо.

Деметрій, окрім Полібія, Менілла і свого вихователя Діодора, посланого зустрічати його до Сирії, відразу посвятив у свої плани лише свого друга Аполлонія і двох його братів. У виборі друзів він не помилився. Ніхто з них його не зрадив. Проте, крім римлян, що не бажали його відпускати, і можливих викажчиків, у Деметрія був ще один «ворог», який міг перешкодити задуманому і зірвати втечу, — Деметрій не розминався з чаркою, а випивка часто рушить будь-які плани. Але тут Деметрія підстрахував Полібій:

«Напередодні дня, обумовленого з матросами, передбачався в одного з друзів Деметрія прощальний бенкет; у себе влаштувати бенкет не можна було, тому що Деметрій мав звичай запрошувати до столу всіх своїх близьких. Співучасники повинні були після закінчення бенкету попрямувати від будинку до судна, кожен у супроводі одного раба; інших вони відправили до Анагнії, обіцяючи зустрітися з ними наступного дня. Трапилося так, що Полібій через хворобу лежав у цей час у ліжку, але знав усе, що діється, оскільки Менілл не перестав доставати йому зведення про хід справ. Полібій побоювався, аби бенкет не затягнувся з вини Деметрія, схильного до пиятики і дуже ще легковажного, і аби від'їзд їхній через його пияцтво не зірвався. Тому він написав коротенького листа і, запечатавши своєю

печаткою, з настанням вечора відправив його з рабом, якому наказав викликати Деметрієва виночерпія і віддати йому листа, не кажучи, хто він і від кого, і лише сказати, щоби він вручив записку Деметрієві для негайного прочитання. Все так і відбулося. Деметрій отримав лист і прочитав. У нім містилися вислови: «Завзятий забирає з собою добро недбайливого»; «Ніч благодійна всім, найперш відважним»; «Наважуйся, насмілюйся, дій, програвай. Епітіх: Усе краще, ніж занепад духу»; «Тверезість і недовірливість — основи розуму» (*Polib. XXXI. 21. 4–12*).

Не відкидаючи того, що листа може бути перехоплено, Полібій висловлювався іносказаннями, та й сама хвороба Полібія могла бути вигадана для забезпечення власного алібі, хоча Полібій у цьому і не зізнався. Одначе надісланий Полібієм лист досяг мети: «Після прочитання листа Деметрій зрозумів сенс натяків, здогадався, від кого він, удав, ніби йому нездужається, і вийшов із-за столу в супроводі друзів. Повернувшись до себе в будинок, Деметрій відправив до Анагнії тих із слуг, яких уважав непридатними, і велів чекати його під Цирцієм із сітями і собаками: там він полюбляв полювати на кабанів, там же зав'язалося знайомство з Полібієм. Відтак він відкрив свій задум Ніканорові та друзям його і просив їх про допомогу в задуманій справі. Всі прийняли його пропозицію з радістю. Тоді він просив їх повернутися в свої житла і віддати наказ рабам вийти до ранку в Анагнії та чекати з собаками під Цирцієм, самим захопити з собою дорожнє вбрання і повертатися до нього, сказавши слугам, що наступного дня в указаному місці вони знайдуть їх разом із Деметрієм. Коли все було зроблено так, як нами розказано, співучасники вночі попрямували до Остії, що в гирлі Тибру. Попереду на кораблі йшов Менілл і в бесіді з перевізниками розповідав, що отримав від царя звістку, яка змушує його залишатися до певного часу в Римі, натомість найвірніших з юнаків відправити до царя, щоби він міг дізнатися від них усе, що стосується брата*. Ось чому сам він на корабель не зі-

* У той час римський сенат розбирав суперечку про спадок між царем Єгипту Птолемеєм VI (що царював від 181 по 145 рік до нової ери) і його молодшим братом. Раніше Рим захистив Птолемея VI від селевкідського царя Антіоха IV, але зумовлено це було не любов'ю до справедливості, а небажанням дати посилитися державі Селевкідів. Сильний Єгипет Римові теж був не потрібний. Коли молодший брат Птолемея VI заявив свої претензії на владу, римський сенат ухвалив віддати йому як його частку спадку належний тоді Єгиптові острів Кіпр.

йде, а юнаки, яким належить від'їхати, прибудуть на місце близько опівночі. Перевізників така зміна не збентежила, тому що вони на самому початку отримали обумовлену плату за перевезення і давно вже мали все наготові до переправи. До кінця третьої зміни прибув до Остії Деметрій зі своїми наближеними в кількості восьми душ, тут же були п'ять дорослих рабів і три хлопчики. Менілл поговорив ще з ними, показав заготовлене продовольство та дбайливо передав їх власникові корабля і перевізникам. Нарешті вони зійшли на судно, а керманіч удосвіта знявся з якоря і вийшов у море, абсолютно нічого не підозрюючи, неначе він перевозив кількох воїнів від Менілла до Птолемея» (*Polib. XXXI. 22. 1–13*).

Втечу було здійснено, можна сказати, ідеально. «У Римі наступного дня нікому не спало на думку шукати Деметрія і його супутників. Ті, хто залишився в місті, гадали, що Деметрій відправився в Цирцей, а ті, хто був у Анагніях, пішли туди ж упевнені, що знайдуть там Деметрія. Отже, втеча його залишалася абсолютно непоміченою, доки один із рабів, покараних батогом в Анагніях, не надумався втекти в Цирцей, де він розраховував знайти Деметрія — і не знайшов. Тоді він попрямував назад до Рима в надії зустрітися з ним дорогою і, не знайшовши його ніде, повідомив про це римських друзів Деметрія і слуг, які залишилися удома. Тільки на четвертий день після від'їзду почали шукати Деметрія і здогадалися, що трапилося. На п'ятий день уранці зібрався сенат із цього приводу, але Деметрій був тоді вже по той бік Сицилійської протоки. Від переслідування сенатори відмовилися, по-перше, тому, що втікач, за їхніми гадками, був уже далеко, бо вітер сприяв йому, і тому ще, що за всього бажання не могли б наздогнати його» (*Polib. XXXI. 23. 1–9*).

Негайно починати війну через непослух Деметрія не входило в плани римлян. Через декілька днів після того, як в Римі дізналися про втечу царевича, римський сенат, як писав Полібій, відправив амбасаду на чолі з Тіберієм Гракхом, Луцієм, Лентулом і Сервілієм Главцієм, «яке мало передусім зібрати відомості про стан Еллади,

Саме для перемовин про долю Кіпру і приїжджав до Риму Менілл. Цар Єгипту не бажав утрачати своїх володінь, але в результаті вимушений був підкоритися рішення сенату, віддавши Кіпр без війни. Цілком можливо, що саме досада за втрату Кіпру і бажання хоч би потайки чимось допекти Римові, підштовхнула єгиптянина Менілла сприяти втечі Деметрія.

потім відправитися до Азії для спостереження, за наслідками втечі Деметрія, довідатися настроїв інших царів (*тут Полібій мав на увазі насамперед царів Понта, Віфінії, Пергама і Каппадокії — В.Д.*) та налагодити відносини між ними і галатами (*одним із народів Малої Азії — В.Д.*)» (*Polib. XXXI. 23. 10–11*).

Що ж до Деметрія, про подальшу долю якого можна дізнатися з книг Аппіана, то, після прибуття на батьківщину він був радісно зустрінутий народом і легко оволодів престолом. Правив Деметрій досить жорстко — за його наказом тут же було вбито скинутого Антіоха V Евпатора, попри його малоліття і спорідненість з Деметрієм*, та опікуна юного Антіоха Лісія. Владу Деметрія спробували оспорити якийсь Гераклід і намісник Вавилонії Тімарх, проте Деметрій зумів швидко вигнати Геракліда, а Тімарха знищив. Вимушені підтримувати раніше Тімарха вавілоняни тут же поквапилися визнати нового царя і, нарікаючи на те, що Тімарх, нібито, управляв ними вкрай погано, проголосили Деметрія Деметрієм Сотером (Деметрієм Рятівником).

За словами Аппіана, «зміцнившись на престолі, Деметрій послав римлянам на знак подяки за поводження з ним під час заручництва золотий вінок, ціною в 10 тисяч золотих, і Лептіна, вбивцю Октавія» (*Appian. «Syr.». 47*). Оскільки Деметрій швидко затвердився у своїх володіннях, інші царі визнали його права, а також з огляду на те, що Деметрій проявляв повну лояльність до Риму, римський сенат визнав непотрібним затівати війну, але водночас надовго зберіг привід для оголошення війни, якби того зажадали обставини: «римляни вінок прийняли, Лептіна ж не взяли, звичайно, ніби зберігаючи для відповідного випадку це звинувачення проти сирійців» (*Appian. «Syr.». 47*).

Лавіруючи між інтересами Риму та власної країни, Деметрій I Сотер пробув царем держави Селевкідів аж до 150 року до нової ери.

* На вбивство свого малолітнього небожа Деметрій пішов, вочевидь, зовсім не з відчуття помсти або через жорстокість, а зважаючи на державну необхідність, оскільки якби Антіох V Евпатор залишився живим, римляни могли зажадати повернути трон «законному» цареві або переділити царство між Антіохом і Деметрієм.

5. Як сталася і до чого призвела втеча з Рима македонця Андріска, який видавав себе за сина царя Персея

Протягом декількох століть Македонія відіграла визначну роль у середземноморській політиці. Особливо піднеслася Македонія в IV ст. до нової ери, коли цареві Македонії Філіппу II Одноокому, який правив від 359 по 336 рік до нової ери, вдалося остаточно завершити об'єднання самої Македонії, а також підкорити Грецію і Фракію, а його син і наступник, Александр Македонський, продовживши справу батька, завоював величезне Перське царство і спромігся дійти до Середньої Азії та Індії. Македонія стала найбільшою і наймогутнішою державою античного світу. Але Александр раптово помер, а його намісники, діадохи, пересварилися і тут же почали воювати між собою. В ході цих війн влада над Македонією дісталася Антигону I, який зумів заснувати власну династію македонських царів. І йому, і його нащадкам доводилося вести багато війн. Іноді їм вдавалося контролювати не тільки Македонію, а й значну частину Греції та Малої Азії, але в III столітті до нової ери Македонія зіткнулася з Римом і це зіткнення виявилось для неї згубним. Всі три війни з Римом (215–205, 200–197 і 171–168 рр. до н. е.) були невдалими для Македонії. Перші дві війни закінчилися втратою частини володінь і сплатою величезних контрибуцій, а третя війна з Римом закінчилася повною катастрофою. Після нищівної поразки македонян 168 року в битві біля Пидни цар Персей здався, а країну було переділено на чотири залежних у всьому від Риму протекторати.

Цареві Персею не було навіть надано право на почесний полон. Його разом із трьома його малолітніми синами провели вулицями Рима під час тріумфу римського полководця, який підкорив Македонію, Емілія Павла, а потім відправили до міста Альби*, де він і помер після шести років ув'язнення. По двох роках після батька в Альбі помер і старший син Персея Філіпп, який ледве досяг повноліття. Не можна з повною достовірністю сказати, чи правдиві були чутки, які поповзли Італією, про те, що і Персея, і Філіппа було отруєно, але скоро і решту дітей Персея спіткала та ж доля — потенційні претенденти

* Альба була на місці сучасного італійського міста Альба-Лонга.

хоч би на частину колишніх своїх володінь не були потрібні нікому. Рід македонських царів перервався.

Здавалося, ніхто вже не посміє оспорювати владу Риму над Македонією, але **150 року до нової ери** такий сміливець усе ж таки знайшовся. Ним став «якийсь Андріск, людина темного походження, який називав себе Філіппом і видавав себе за сина царя Персея» (*T. Liv. «Perioh.». XLIX*). Як писав Тіт Лівій, Андріск «розповідав, ніби народжений Персеєм від наложниці та був відданий на виховання якомусь критянинові, щоб в небезпеках війни, яку він (Персей) вів проти римлян, збереглося хоч би сім'я від царського кореня; виховувався він в Адрамітті* до дванадцяти років, не знаючи свого походження і вважаючи вихователя своїм батьком; і лише коли той занедужав і відчув, що близький кінець, то розкрив йому його походження, і дав йому грамоту з печаттю царя Персея, залишену для уявної його матері, щоб передати синові, коли той стане дорослим, а донині, хай там що, зберігати справу в глибокій таємниці. Тепер, коли він підріс, йому передано цю грамоту, в якій батько залишав синові два зариті скарби» (*T. Liv. «Perioh.». XLIX*). Пергамський цар Евмен, якому належало тоді місто Адрамітті, під час війни Македонії з Римом воював на стороні римлян. Тому, названа мати Андріска благала його «втекти з цих місць, доки чутки не дійшли до царя Евмена, який був Персеєві ворогом, і той не підіслав до нього вбивць. Наляканий цим, він втік до Сирії, сподіваючись отримати допомогу від Деметрія, і там уперше зважився відкрити перед усіма, хто він такий» (*T. Liv. «Perioh.». XLIX*).

Допомоги Лжефіліпп не отримав. Деметрієві I Сотеру був потрібний мир із Римом, а не війна. За наказом Деметрія, Андріска було негайно схоплено і доставлено до Риму. Однак тут сталося щось дивовижне, бо самозванць здійснив те, чого не змогли зробити ні цар Персей, ні його сини: Андріск «таємно втік, зібрав навколо себе багато народу, що приймав його вигадку за правду, і з цим військом захопив усю Македонію, в одних місцях силою, а в інших — зі згоди місцевих жителів» (*T. Liv. «Perioh.». XLIX*).

Тіт Лівій присвятив подіям, пов'язаним із появою Лжефіліппа, значну частину своєї книги XLIX і книги L. На жаль, від цих книг

* Адрамітті — античне місто в Малій Азії, розташоване напроти острова Лесбос. Нині на місці стародавнього Адраміттія — турецьке місто Едреміт.

збереглися лише періохи — короткі описи. Майже нічого не збереглося і з того, що писав про Лжефіліппа Полібій, — лише декілька рядків. Це не дозволяє розповісти про деталі здійсненої Андріском втечі з Риму. Проте римлянам втеча цієї людини обійшлася дуже дорого. Діставшись до Македонії, Андріск підняв повстання і, розгромлюючи римських ставлеників, одним за одним заволодів усіма чотирма анклавами, що на них римляни переділили країну, а затвердившись у Македонії, тут же вторгся у Фессалію, поставивши під загрозу гегемонію Риму вже не тільки в Македонії, а й в Греції. Римлянам довелося терміново перекидати туди війська. Якщо навіть Андріск і не був сином Персея, то полководницьким талантом явно перевершував свого «батька». З'явившись нізвідки, «як із неба впавши; він не бентежився не тільки перед македонцями, а й перед римлянами, хоча не мав анінайменшої підстави розраховувати на успіх свого підприємства» (*Polib. XXXVII. 2. 2–3*). Свого часу цар Персей не спромігся завдати римлянам жодної серйозної поразки, Андріск же не тільки вибив римлян з Македонії, а й вторгся в підвладну римлянам частину Північної Греції — Фессалію, і навіть відступивши потім під тиском переважних сил римлян назад до Македонії, зумів потім все-таки розгромити одну з римських армій, «знищивши претора Публія Ювентія з його військом» (*T. Liv. «Perioh.». L*). Лише **148 року до нової ери**, через два роки після початку повстання, нова римська армія, що підійшла на чолі з Квінтом Цецилієм Метеллом, зуміла розгромити армію Андріска і узяти його в полон, після чого Македонію було перетворено на римську провінцію.

6. Про те, яким чином примудрялися втекти деякі з проскрибованих за часів проскрипцій

У I столітті до нової ери в Римській республіці сталося декілька громадянських воєн, що призвели, врешті-решт, до встановлення декількох диктатур, а потім — і до встановлення імперії. У ті періоди боротьба за владу була найжорстокішою. Кілька разів переможці вдавалися до **особливої форми репресій — проскрипцій**, коли небажаних просто хапали і страчували, згідно зі складеним властями списком. 87 року до нової ери до масових страт небажаних без жодного судового розгляду вдався, встановивши свого часу майже одноосібну владу над

Римом, полководець Гай Марій. Сотні людей було страчено, а їхнє майно конфісковано. Потім ще масштабніші проскрипції провів 82 року до нової ери, перемігши в громадянській війні проти Гая Марія і його прихильників, полководець Луцій Корнелій Сулла, який став на три роки диктатором. Проскрипції Сулли були жорстокішими і масовішими, і тепер уже рятуватися доводилося друзям і прихильникам Гая Марія. У проскрипційні списки потрапив і вісімнадцятирічний Гай Юлій Цезар, який був близьким родичем Гая Марія, а до того ж був одружений на дочці чотирикратного консула Луція Цинни — найближчого соратника Гая Марія. Майбутній диктатор міг би розлучитися з дружиною, відректися від родичів — багато хто у той час чинив саме так, вимолюючи собі прощення. Однак він не кинув дружини і не став принижуватися. Не чекаючи, поки його схоплять, «змінивши одяг і прибравши зовнішність, не відповідну його становищу*, Цезар уночі втік із міста» (*Vel. Paterc. XLI. 2*). Навіть з цього короткого повідомлення римського історика Веллея Патеркула зрозуміло, що втекти з Рима було не просто — патрицієві доводилося прикидатися простолюдином, міняти зачіску або надягати парик. Проте мало було вибратися з міста. Пошук проскрибованих йшов по всій країні, і кожна хвилину будь-яка необережність, будь-яка помилка загрожували їм загибеллю. Про подальші пригоди юного Гая Юлія Цезаря відомо зі слів Плутарха: вислизнувши з Рима, «він довго ховався в землі сабіян. Але одного разу, коли він занедужав і його перенесли з одного будинку в інший, він наразився вночі на

* Треба сказати, що до зміни зовнішності іноді вдавалися не тільки переслідувані втікачі, котрі бажали уникнути ушіймання. До зміни зовнішності часом вдавалися і можновладці, коли знали, що на них готують замах. Причому цей спосіб уникнути замаху був добре відомий не тільки римлянам, а й їхнім супротивникам. Так, наприклад, за словами Тіта Лівія, під час другої Пунічної війни Ганнібалові одного разу стало відомо, що галльські вожді, які спершу перейшли на бік карфагенян, а потім вирішили знов перекинутися до римлян, намагаються заманити його в пастку. «Ганнібал уцілів: він одягався по-різному, міняв шапки, і в такий спосіб уникнув пастки» (*T. Liv. XXII. 1. 3*). Полібій же повідомив, що Ганнібал тоді, побоюючись замахів на своє життя, вжив іще хитріших заходів безпеки, повністю змінивши зовнішність, — «замовив собі підроблене волосся, з вигляду цілком відповідне різним вікам, і постійно міняв його, причому кожного разу одягав і вбрання, відповідне до такого волосся. Завдяки цьому він був невпізнаний не тільки для людей, котрі бачили його мимохідь, але навіть і для тих, з якими перебував у постійному спілкуванні» (*Polib. III. 78. 2–5*).

загін сулланських воїнів, які оглядали цю місцевість, щоб затримувати всіх, хто ховається» (*Plutarh. «Caesar». 1*). Уціліти юному втікачеві допомогла пожадливість нишпорок. «Давши начальникові загону Корнелію два таланти (понад **52 кг срібла!**), Цезар домігся того, що був відпущений, і негайно, діставшись до моря, відплив у Віфінію, до царя Нікомеда» (*Plutarh. «Caesar». 1*). Лише у далекій Віфінії Цезар зміг відчутися себе у відносній безпеці, але й там його могли наздогнати — якби Сулла зажадав його видання, цар Нікомед, звичайно ж, вимушений би був це зробити. Лише через декілька місяців, коли, користуючись тим, що він не був особистим ворогом Сулли, друзі зуміли домогтися вилучення його з проскрипційних списків, Цезар зміг зітхнути спокійно і повернутися до Рима.

Та не всі утікачі були такі ж багаті, такі ж рішучі і такі ж удатні. В ході проскрипцій Сулли загинули вже не сотні, а тисячі людей.

Потім, через декілька десятиліть, анітрохи не менш жорстокі проскрипції провів, розпочавши громадянську війну, вже сам Гай Юлій Цезар. До масових проскрипцій вдався і суперник Цезаря — Гней Помпей Великий. Але найбільш масові та найбільш жорстокі проскрипції було проведено в Італії восени 43 року до нової ери тріумвірами Октавіаном (майбутнім імператором Октавіаном Августом), Марком Антонієм і Марком Лепідом.

Часто проскрибовані дізнавалися про те, що внесені до списку, лише тоді, коли за ними було послано упіймати їх стражників, які негайно виконували вирок, але іноді їм вдавалося дізнатися про це раніше, ніж до них приходили кати. Оскільки ніхто з цих людей не готувався до втечі наперед, а за їхні голови виплачувалася велика нагорода, до того ж за приховування проскрибованих загрожувала страта, то навіть наперед дізнавшись про вирок, деякі з них, нічого не чинячи, прощалися з близькими і чекали своєї долі. Проте немало проскрибованих, хто просто у відчаї, а хто і продумано, намагалися втекти, і в декого це виходило. Аппіан, який детально описав жахливі часи проскрипцій, оповідаючи про багато невдалих спроб проскрибованих втекти або сховатися, наводить і декілька випадків, коли втікачам таланило. Зазвичай це траплялося лише тоді, коли хто-небудь приходив їм на допомогу. Так, за словами Аппіана, якийсь Ацилій дізнавшись, що його внесено до списку, «таємно втік з міста. Коли хатній раб виказав його солдатам, Ацилій, пообіцявши їм велику суму грошей, переконав їх послати когось з їхнього середовища до своєї

дружини з обумовленими знаками, які він сам їм вручив. Дружина запропонувала їм усі свої прикраси, сказала, що дає їх, аби вони, своєю чергою, дотримали обіцянки, але не упевнена, чи дотримають вони її. І в любові до чоловіка вона не виявилася обдуреною: солдати найняли судно для Ацилія і доставили його на Сицилію*» (*Appian. «B.C.» IV. 39*).

Ацилієві загалом пощастило — солдати могли узяти гроші, але потім все одно його вбити. Не менш пофортунило іншому проскрибованому, Апулеєві, який дізнався про те, що внесений до списків, раніше, ніж про це дізналися його сусіди. «Апулеєві дружина пригрозила, що викаже його, якщо він втече один. І ось проти волі він узяв її з собою. Допомогла йому у втечі, якої ніхто не підозрював, та обставина, що він вирушив разом із дружиною, рабами і рабинями, на очах у всіх» (*Appian. «B.C.» IV. 40*). Списки проскрибованих одразу ж після складання виставляли на форумі. Оскільки проскрипції проводилися не тільки в Римі, а й по всій Італії, якщо Апулей жив далеко від Рима, гонець від його друзів цілком міг випередити посланий схопити Апулея загін і повідомити Апулея про те, що він внесений до списку. Відправлені до засуджених загони іноді запізнювались і через загальну плутанину, що панувала на той час, і через те, що один загін часто посилався для захоплення відразу декількох осіб, розправляючись з ними по черзі. Тому в розпорядженні Апулея могло бути декілька годин, а то й день-два, щоб виїхати раніше, ніж усім стало відомо про його засудження. Та все ж, слід визнати, що і ця втеча, як і втеча Ацилія, вдалася головню завдяки вдалому збігові обставин і талану.

Оскільки підкупувати можна було не всіх і не завжди, а дізнавалися проскрибовані про те, що засуджені, зазвичай, вже тоді, коли за ними ось-ось повинні були з'явитися послані їх убити солдати, більшості тих, кому пощастило врятуватися, і тим, хто їм допомагав, зазвичай доводилося вдаватися до набагато складніших вивертів. Наприклад, «дружина Анція загорнула його в постільний мішок і доручила носильникам за плату доставити його з будинку до моря, звідки він і втік в Сицилію» (*Appian. «B.C.» IV. 40*).

Інші дружини, які зуміли допомогти своїм чоловікам, виявляли не меншу винахідливість. «Дружина Регіна свого чоловіка вночі спус-

* Сицилією на той час володів Секст Помпей, який не визнавав влади тріумвірів і охоче приймав до себе всіх утікачів.

тила в канал для стоку нечистот, куди вдень солдати не зважилися увійти через сморід; наступної ночі вона нарядила його вугільником і веліла гнати перед собою осла, навантаженого вугіллям, сама ж, сидючи в ношах, просувалася попереду нього на короткій відстані. Одному з воїнів біля брами ноші видалися підозрілими, і він став їх обшукувати. Регін злякався і, удавши перехожого, просив солдата дати жінкам спокій. Той відповів йому як вугільникові, грубо, але скоро впізнав його — він раніше якось був у поході під його орудою у Сирії — і сказав: «Йди собі спокійно, імператор**», бо мені личить і тепер так тебе називати» (*Appian. «B.C.» IV. 40*).

Але якщо Регінові допомогли врятуватися любляча дружина і ветеран, котрий поважав його за колишні заслуги як полководця, то якогось Рестіона врятував той, на допомогу кого він аж ніяк не міг сподіватися. За словами Аппіана, «за Рестіоном, який думав, що він втікає один, слідував непомітно хатній раб, який колись виріс у його домі та бачив від нього багато добра, а потім за недбайливість був затаврований. Цей раб, з'явившись перед паном, який відпочивав серед болота, налякав його своєю появою. Раб сказав заціпенілому від страху Рестіонові, що він не відчуває свого теперішнього тавра, але пам'ятає більше про минулі благодіяння. Укривши пана в якійсь печері, він став працювати і, наскільки міг, доставляв йому їжу. Коли в солдатів, які опинилися поблизу печери, виникла підозра щодо Рестіона, і вони попрямували до нього, раб, зметикуючи, пішов за ними і, забігши вперед, убив якогось старого, що йшов шляхом, і відрубав йому голову. Коли ж здивовані солдати затримали його як убивцю перехожого, він сказав: «Я убив Рестіона, мого пана, що наклав на мене ось це тавро». І вони, забравши у нього голову, щоб отримати нагороду, поспішили до Рима. Раб же, вивівши господаря з печери, відплив разом із ним до Сицилії» (*Appian. «B.C.» IV. 43*).

Раб Рестіона для того, щоб урятувати господаря, убив безвісного і ні в чому не повинного старого, проте деякі раби жертвували для врятування життя господаря навіть власним життям. Ось, наприклад,

** Слово «імператор» тоді, за часів республіки, означало не титул правителя. «Імператором» солдати проголошували полководця, який здобув видатну, на їхню думку, перемогу, а крім того, так взагалі зверталися тоді до будь-якого полководця, командувача великого угруповання військ. Солдати, що служили колись під чийось керівництвом, нерідко, на знак шанування, і надалі йменували улюбленого командира «імператором».

розповідь Аппіана про те, як врятувався внесений до проскрипційних списків Аппій: «Аппій відпочивав на своїй віллі, коли до нього увірвалися солдати. Раб одягнув його в свій одяг, сам же, улігшись на ліжко, нібито він був пан, добровільно прийняв смерть замість нього, що стояв поблизу під виглядом раба». Такі випадки були не поодинокими. «Коли солдати захопили будинок Мененія, раб сів у ноші пана та був винесений іншими рабами, співучасниками всієї справи, після чого він був, згідно з його волею, убитий замість Мененія, а той утік до Сицилії» (*Appian. «B.C.» IV. 44*).

Рабам знатного римлянина Лукреція не довелося жертвувати своїм життям, але й вони доклали чимало сил для порятунку свого пана. «Лукрецій, який поневірявся з двома вірними рабами, відчуваючи нестачу їжі, попрямував до Рима до дружини, його несли на ношах раби, як хворого. Оскільки в одного з носіїв зламалася гомілка, він пішов пішки, поклавши руку на плече іншого. Перебуваючи біля брами на тому самому місці, де його батька, проскрибованого Суллою, було захоплено, він побачив загін солдатів, які бігли. Переляканий зловісним збігом місця, він сховався разом із рабами в склепі. Коли грабіжники почали обшукувати гробниці, раб добровільно дав їм себе пограбувати, а Лукрецій тим часом втік до воріт. Почекавши тут раба, Лукрецій поділився з ним одягом і з'явився до дружини. Він був схований нею на подвійному даху, поки хтось домігся від тріумвірів прощення для нього. Згодом, після відновлення миру, він став консулом» (*Appian. «B.C.» IV. 44*). Аппіан не назвав повного імені Лукреція, але, поглянувши на список римських консулів, можна з повною упевненістю сказати, що йдеться про Квінта Лукреція Веспілона, одного з ординарних консулів 19 року до нової ери.

Не меншу винахідливість і відданість своїм патронам проявляли деякі вільновідпущеники. Наприклад, «вільновідпущеник Вінія Філемон, що жив у розкішному будинку, заховав Вінія в центрі будинку в залізному ящику, що його римляни звичайно тримають для грошей або книг; щоночі він приносив Вінієві їжу аж до настання громадянського миру» (*Appian. «B.C.» IV. 44*).

Дехто з читачів, можливо, стане дивуватися з приводу такої відданості рабів і вільновідпущеників. Проте слід пам'ятати, що стійкі уявлення, які склалися в XIX–XX ст., про всіх римських рабів як про людей вічно гноблених і пригнічуваних своїми господарями, абсолютно не відповідають історичній дійсності. Так, велика час-

тина рабів, особливо задіяних на важких і брудних роботах, не мала ніяких підстав виручати своїх господарів. Саме такі раби працювали під наглядом наглядачів, потерпали від побоїв, а на ніч зачинялися в особливі в'язниці-казарми для рабів — ергастули. Ці раби не мали реальних надій хоч коли-небудь змінити своє становище, а про свободу і гідне життя могли тільки мріяти. Однак були й інші раби, які жили подеколи набагато краще за простих римлян, — це були раби, котрі управляли панськими маєтками і самі мали в своєму підпорядкуванні десятки і сотні інших рабів, а також багато хатніх рабів, які обслуговували пана і його сім'ю. Вельми непогано могли жити раби-вчителі, раби-ремесники. Нерідко траплялося, що господар сам дарував свободу своїм улюбленицям, та до того ж допомагав їм потім у справах, а крім того, таким рабам господар, зазвичай, дозволяв мати свій **пекулій** — **власні кошти, що належали не господареві, а самому рабові**. Накопичивши за рахунок подарунків господаря або власних приробітків і торгових операцій достатній пекулій, раб міг викупити себе з рабства, ставши вільновідпущеником, причому вільновідпущеником іноді вельми спроможним, як той же згаданий вище «вільновідпущеник Вінія Філемон, що жив у розкішному будинку». У таких рабів здебільшого не було причин ненавидіти своїх господарів, та й у вільновідпущеників, котрі процвітали за підтримки своїх патронів, не було причин їх ненавидіти. Навпаки, ці раби і вільновідпущеники цілком могли щиро любити своїх господарів і патронів. Тому те, що багато хто з них відчайдушно прагнув їх порятувати в хвилини небезпеки, навіть ризикуючи власним життям, цілком закономірно.

Деякі з проскрибованих, подібно до згаданого раніше в підрозділі 2 цього розділу сицилійця Нікія, використовували для свого порятунку тодішні релігійні забобони. Наприклад, «еділ Волузій потрапив у проскрипційні списки; у нього був друг, учасник містерій Ісиди, він випросив у нього культове одіяння і, надівши на себе полотняне плаття, що доходило до ніг, начепив собачу голову й у такому вигляді пробрався, нібито здійснюючи таїнства» (*Appian. «B.C.» IV. 47*).

Навряд чи друг Волузія був набожною людиною. На той час у Римі, разом із традиційними римськими віруваннями, великого поширення набули деякі нові культу, одним із них був культ Ісиди, перейнятий з Єгипту. Серед прихильників нових релігій, безумовно, були й люди, котрі фанатично вірували в те, чому почали поклонятися, забувши про віру батьків, але значна частина адептів нових культів стала

ними не з релігійних переконань, а тому, що сектанти протегували один одному, а це подеколи було дуже вигідно. Мабуть, саме до таких «шанувальників» Ісиди і належав друг Волузія, інакше він ніколи не пішов би на блюзнірство. Втім, у цьому випадку прагматичне ставлення друга до нібито сповідуваного ним культу дало можливість Волузіїв врятуватися.

Зазвичай сховатися — перше, що заходило до голови людині, яка шукала порятунку. Однак були випадки, коли люди, що не втратили самовладання, навпаки, вхитрялися врятуватися, будучи в усіх на виду. Подекуди доходило до курйозу. «Вільновідпущеник Вентідія зв'язав його негайно ж після проскрипції, з метою нібито передати катам. Вночі він схилив на свій бік рабів, переодягнув їх воїнами і вивів таким чином пана, як центуріона, за місто. Вони пройшли всю Італію аж до Сицилії та часто розташовувалися на відпочинку разом із іншими центуріонами, які розшукували Вентідія» (*Appian. «B.C.» IV. 46*). Схожим чином, але ще рішучіше діяли двоє інших проскрибованих, якись Апулей і Арунцій. «Апулей* і Арунцій, що видавали себе за центуріонів, а рабів одягнули як солдатів, проскочили крізь браму як центуріони, які переслідують інших. Під час подальшої подорожі вони розділилися і почали звільняти заарештованих, збирали навколо себе втікачів, а потім, коли в кожного з них утворився достатньо сильний загін, вони дістали військові прапори і зброю, що надавало їхнім загонам вигляду справжнього війська» (*Appian. «B.C.» IV. 46*). І Апулеєві, і Арунцієві вдалося успішно вирватися з Італії й уціліти, а потім, домігшись помилування, повернутися.

Навряд чи можна і треба описувати всі використовувані тоді варіанти втеч — люди намагалися втекти або сховатися від неминучої загибелі будь-якими способами, але найбільш зухвалу і дивовижну втечу здійснив тоді якийсь Помпоній. Дізнавшись, що його внесено до проскрипційних списків, «Помпоній вбрався в одяння претора, а рабів нарядив у одяг, що його належить носити прислужникам претора за його посадою. Він пройшов через все місто як претор у супроводі лікторів, будучи тісно оточений прислужниками, щоб його не впізнали інші. Сівши біля брами в державну колісницю, він вирушив у внутрішню частину Італії, причому всі приймали його і

* Апулей було в Римі ім'ям достатньо поширеним, і тут Аппіан згадував не того Апулея, про якого розповідалося вище.

проводжали як претора, відправленого тріумвірами до Помпея для укладення миру, поки на державній тріремі Помпоній не переправився до нього» (*Appian. «B.C.» IV. 45*).

Здавалося б абсолютно фантастична історія порятунку! У таке настільки важко повірити, що саме собою напрошується думка: чи не перебільшив тут Аппіан? Чи не розповідав якісь казки?

Ручатися за абсолютну точність розповідей Аппіана, звісно ж, не можна, тим паче з огляду на те, що описував усе це він через півтора з лишком століття після подій, що сталися. Проте, якщо Аппіан говорить тут про сенатора Помпонія Аттіка, якому присвячено більшість уцілілих листів Цицерона, то стане зрозуміліше, яким чином Помпоній спромігся організувати таку неймовірну втечу. Річ у тім, що хоча Помпоній Аттік був другом Цицерона, лютотою супротивника тріумвірів, дочка Помпонія Аттіка була тоді дружиною Марка Віпсанія Агріппи, одного з найближчих сподвижників тріумвіра Октавіана. Агріппа тоді ще не володів тією владою, яку отримає, коли стане співправителем Октавіана, але був достатньо впливовим, щоб деяким «пильним» людям не кортіло впізнати його тестя, який рятувався від проскрипцій, щоб, отримавши нагороду за голову Помпонія, не нажити собі заклятого ворога у вигляді могутнього Агріппи. Проте навіть, якщо успіх цієї втечі багато в чому був забезпечений ріднею втікача, треба визнати, що Помпоній виявив рідкісні витримку і мужність.

Про події тих років розповідають не тільки античні історики. Збереглися і деякі розповіді проскрибованих, яким пощастило уціліти. Так, у Римі археологи знайшли висічену на декількох мармурових плитах хвалебну промову — епітафію на честь римської матрони, відому як «*Laudatio Turiae*» — «Похвала Турії». Окремі фрагменти напису, зокрема й ті, де було вибито імена подружжя, не збереглися, і археологи лише припускають, що мова була присвячена Турії, дружині згадуваного вище Квінта Лукреція Веспілона, чому й назвали цю промову «Похвала Турії». Втім, таку версію розділяють не всі вчені, тож цілком можливо, що напис зроблено не Квінтом Лукрецієм Веспілоном, а кимось іншим. Та хай там що, слова, адресовані невідомим скорботним чоловіком своїй дружині, з якою він прожив «у цілковитій згоді сорок один рік» («*Laudatio Turiae*». I. 27–29), могли бути промовлені багатьма з тих проскрибованих, яких урятувала відданість їхніх дружин та близьких. Вихваляючи свою дружину, як це й належало на похоронах, згідно з римськими традиціями, колишній

проскрибований зазначає: «У час моєї втечі ти надала мені [найбільшу допомогу]*, пожертвувавши своїми коштовностями. [Знявши з себе] всі золоті речі і перли [для того, щоб я зміг взяти їх] з собою, ти віддала все це мені, а потім, [хитро обдуривши] пильність супротивників, скращувала мені життя у вигнанні послугами рабів, присиланням грошей і продовольства» («*Laudatio Turiae*». II. 2a–5a). А дещо далі цей невідомий, знов повертаючись до тих часів, підкреслює, що не зміг би врятуватися без допомоги дружини і близьких. «Чи згадувати мені, — писав він, — про те, як я стривожений несподіваною звісткою про наявні і загрозливі для мене небезпеки, завдяки твоїм порадам урятувався? Про те, як ти не дозволила мені ризикувати всліпу, а коли я почав обдумувати обережніші дії, поклопоталася про надійний притулок для мене, вибравши своїми одnodумцями в справі мого порятунку сестру та її чоловіка, Гая Клувія, причому всіх нас об'єднувала загальна небезпека? Якби я спробував торкнутися всього цього, то не закінчив би промови. І мені, і тобі досить того, що, ховаючись, я вцілів» («*Laudatio Turiae*». II. 4–10).

Таких масових репресій, як проскрипції 43 року до нової ери, Рим уже не знав, але й надалі чималій кількості римлян довелося в ході громадянських воєн шукати порятунку в втечі. Будь-яка громадянська війна багатьох то несподівано прославляла, то скидала. 40 року до нової ери з величезними небезпеками довелося покидати Італію батькові майбутнього імператора Тіберія — Тіберієві Клавдію Нерону, з дружиною Лівією та маленьким сином. Це трапилося після Перузійської війни (41–40 рр. до н. е.), де він підтримав брата тріумвіра Марка Антонія, консула Луція Антонія, який спробував усунути від влади тріумвіра Октавіана. Як писав Светоній Транквілл, про цей момент з життя батька імператора Тіберія: «він був претором; в кінці року, коли серед тріумвірів виник розбрат, він залишився на посаді довше за законний термін і вирушив у Перузію за консулом Луцієм Антонієм, братом тріумвіра; а коли інші здалися, він один продовжував боротися. Він утік до Пренесте, потім до Неаполя і після марних спроб закликати рабів до свободи сховався в Сицилії» (*Suetonius*. «*Tiberius*». 4. 2). Проте шлях до Сицилії був для Тіберія Клавдія Нерона і його дружини зовсім не легким, адже з ними був

* Оскільки напис було знайдено археологами в пошкодженому стані, ті місця, де напис можна прочитати лише імовірно, взяті у квадратні дужки.

і їхній дворічний малюк, який тоді не міг розуміти, що відбувалося. «У Неаполі, коли вони таємно рятувалися на кораблі від наздоганяючого ворога, він двічі трохи не видав їх своїм плачем, тому що їхні супровідники хотіли відняти його спершу від грудей годувальниці, а потім з обіймів матері, коли потрібно було полегшити ношу слабких жінок» (*Suetonius. «Tiberius». 6. 1*).

Тіберієві Клавдію Нерону, його дружині й синові тоді пощастило — погоня їх не наздогнала і всі вони щасливо дісталися Сицилії. Мине трохи більше року, і Тіберієві Клавдію Нерону буде дозволено повернутися, а в січні 38 року до нової ери Октавіан, без пам'яті закохавшись у Лівію, примусить її розлучитися з колишнім чоловіком і одружитися з нею сам, із нею, за якою нещодавно гналися його солдати і готові були убити. Однак це лише зайвий раз говорить нам про те, наскільки часто долі людей і держав вирішують подеколи найнікчемніші обставини, — крикни тоді дворічний малюк трохи голосніше, і його батькові ніколи вже не дістатися ні до корабля, ні до рятівної Сицилії, його мати загинула б там же і ніколи вже не стала б імператрицею, а він сам — імператором. Один лише дитячий крик міг суттєво змінити всю історію Риму.

6. Чи легко було втекти з Риму?

Якщо розповідати тільки про вдалі втечі, здійснені римлянами або їхніми полоненими, то в читача може скластися враження, що втекти з Риму було зовсім не складно. Але це було не так. У ті роки, справді, не існувало паспортів, не існувало кордонів, обладнаних електронними системами виявлення, за утікачами не гналися поліцейні гелікоптери, світлини розшукуваних не показували по телебаченню, та й просто про саму можливість фотографування тоді ще не знали, як не знали і про можливість дактилоскопування підозрюваних, тобто про можливість ідентифікації особи за відбитками пальців. Так, які-небудь складні технічні засоби упіймання і виявлення розшукуваних тоді ще не застосовувалися. Однак втекти з Риму або з підвладних Римові володінь було аж ніяк не просто, особливо ж складно це зробити стало з установленням в Римі імперського ладу, коли поліцейна система стала працювати набагато чіткіше, ніж за часів республіки.

І за часів імперії траплялися вдалі втечі. Наприклад, про два такі випадки, що сталися під час воєн Риму з перським царем Шапуром II, оповідає Амміан Марцеллін. Так, він повідомив про обставини втечі, що сталася 359 року, якогось протектора* Антоніна, який зумів для здійснення переходу кордону спершу купити маєток поблизу прикордонної річки Тигру, а потім, спокійно перевізши туди сім'ю і близьких родичів, вночі переправитися на човнах на інший берег річки (*Amm. Marcellinus. XVIII. 5. 3*), і про втечу того ж року якогось Краугазія, якому теж довелося для втечі піти на неймовірно хитрування — спершу Краугазій покинув фортецю для відвідин своєї вілли, під приводом приготування до весілля, і лише досягнувши своєї розташованої недалеко від кордону вілли, втік звідти до персів (*Amm. Marcellinus. XIX. 9. 7*)**.

З сказаного вище добре видно, з якими труднощами були пов'язані втечі з римських володінь.

Антонін і Краугазій були сановниками середньої ланки, а до того ж ще й жили у прикордонній провінції. Це, звісно ж, полегшувало їм можливість втечі. Що ж до великих сановників і членів імператорської родини, за якими, якщо вони запопали ласки, за часів імперії завжди велося ретельне стеження, то їм втекти було набагато складніше.

Найкращими прикладами невдалих втеч можуть служити спроби втеч скинутих імператорів. Започаткувала їх втеча Нерона. У червні 68 року він був зраджений своєю преторіанською гвардією, яка перекинулася на бік Гальби, який здійняв повстання в Іспанії. Престиж звання імператора тоді ще був великим, і преторіанці побоюлися відразу вбити свого колишнього повелителя. Вони просто тихо пішли з палацу, а вслід за ними розбіглися і майже всі слуги. Здавалося б, у Нерона було достатньо засобів, аби втекти чи то суходолом, чи морем — адже навіть якщо в нього не було під рукою грошей, у палаці була величезна кількість безцінних витворів мистецтва, безліч дрібни-

* Протектор — у IV–V ст. нової ери посада середньої ланки управління, найчастіше військова. Однак іноді протекторами іменувались і деякі цивільні чини Римської імперії.

** Оскільки і Антонін, і Краугазій були не просто втікачами, а таємними перськими агентами, про обставини їх вербування і про їхні втечі я детально пишу не в цьому розділі, а в розділі 6 «Агентурна розвідка стародавніх римлян і їхніх супротивників».

чок із золота, коштовних каменів. За ці речі можна було би і найняти корабель, і підкупити пости на кордоні. Нерона могли б прийняти і дати йому притулок у Парфії, з якою він незадовго до того уклав вигідний і Римові, і Парфії мир. Принаймні, Светоній Транквіл писав, що навіть після того, як Нерон загинув, «парфянський цар Вологез, відправляючи послів до сенату для відновлення союзу, з особливою наполегливістю просив, щоби пам'ять Нерона залишалася в шані» (*Suetonius. «Nero». 57. 2*). Шанси врятуватись у Нерона напевне були, але йому не вдалося не тільки хоч би дістатися кордону, а й навіть вибратися за околиці Рима. Прокинувшись серед ночі, побачивши, що покинутий охоронцями, і зрозумівши, після деякої розгубленості, що довше залишатися в палаці не можна, Нерон спробував спершу «знайти затишне місце, щоб зібратися з думками. Вільновідпущеник Фаон запропонував йому свою садибу між Соляною і Номентанською дорогами на четвертій милі від Рима. Нерон, як був, босий, лише в туніці, накинувши темний плащ, закутавши голову і прикривши обличчя хусткою, скочив на коня; з ним було ще четверо супутників» (*Suetonius. «Nero». 48. 1*). Утікачі прагнули не привертати до себе уваги, а перед садибою взагалі постаралися застосувати всі можливі запобіжні засоби, щоб ніхто не міг запідозрити присутність скинутого імператора. «Доскакавши до повороту, вони відпустили коней, і крізь кущі і тернину стежиною, прокладеною через очерет, підстилаючи під ноги одяг, Нерон насилу пробрався до задньої стіни вілли. Той же Фаон порадив йому до пори сховатися в ямі, звідки брали пісок, але він відмовився йти живим під землю. Чекаючи, поки проріють таємний хід на віллу, він долонею зачерпнув напитися води з якоїсь калюжі та вимовив: «Ось напій Нерона!» Плащ його був порваний об тернину, він обібрав з нього шпичаки, що стирчали, а потім навкарачки дістався до першої комірки і там кинувся на вбогу підстилку, прикриту старим плащем» (*Suetonius. «Nero». 48. 3–4*).

Здавалося б, за таких запобіжних засобів ніхто не зміг би знайти втікача, але відпочинок Нерона був недовгим. Дуже скоро до Фаона прибув із Рима гонець з листом, де повідомлялося про те, що сенат оголосив Нерона ворогом і розшукує, щоб стратити за звичаєм предків, тобто шмаганням різками до напівсмерті з подальшим обезголовлюванням. Коли вслід за цим до вілли примчав посланий схопити біглого імператора військовий загін на чолі з центуріоном, Нерон устромив собі в горло меч.

Хто повідомив ворогів про місцеперебування втікача його ворогів? Сам Фаон у спробі заслужити похвалу нових властей? Хтось із слуг Фаона? Античні історики не дають відповіді на це питання. Можливо, хтось із людей, що залишилися в палаці, бачив, із ким відбув скинутий імператор, можливо, хтось із перехожих звернув увагу на дивну групу вершників і, дізнавшись про зміну влади, поспішив повідомити куди слід, а можливо і те, що загони було послано відразу до всіх тих людей, у кого міг би сховатися колишній володар Риму, але, хай там що, поліційна система імперії спрацювала чітко і розшукала втікача протягом дня або щонайбільше двох днів.

Гальба теж недовго пробув імператором. У січні 69 року він був убитий в результаті замаху. Недовго правив і Отон, який скинув його. Через два місяці війська Отона були розбиті військами Вітеллія. Отон навіть не намагався врятуватися, а, попросившись з друзями, заподіяв собі смерть. Утім, і війська Вітеллія в грудні того ж року було розбито військами прихильників Веспасіана. Коли про це стало відомо в Римі, там розпочалася паніка. Вітеллій, за словами Светонія Транквілла, супроводжуваний тільки вірними йому пекарем і кухарем*, поспішив до батьківського дому, щоб втекти звідти в Кампанію, де ще бився з декількома легіонами його брат, але, обдурений помилковим слухом про нібито досягнутий мир, повернувся до палацу, але там, як писав Светоній, «все вже було покинуто, люди його розбіглися; тоді він надів пояс, набитий золотом, і сховався в комірку сторожа, прив'язавши біля дверей собаку і загородивши двері ліжком і матрацом» (*Suetonius. «Vitellius». 16*).

* Вітеллій славився своєю обжерливістю. Так, сучасник Вітеллія Пліній Старший, розповідаючи в своїй «Природній історії» про найдорожчі з коли-небудь приготованих страв римської кухні і засудивши як марнотрата римлянина, який наказав подати собі страву ціною в 100 000 сестерціїв, тут же вигукнув: «Але, присягаюся Геркулесом, Вітеллій під час свого принципату злагодив страву за 1 000 000 сестерціїв» (*C. Plini. Sec. «N. H.» XXXV. XLVI. 163*). Светоній Транквілл також писав про Вітеллія, що «бенкети він влаштовував по три рази на день, а то й по чотири — за ранішнім сніданком, денним сніданком, обідом і вечерею» (*Suetonius. «Vitellius». 13. 1*). Надмірну пристрась Вітеллія до бенкетів підтверджують і його зображення, що збереглися, — на всіх статуях і барельєфах він виглядає лудоною вельми огрядною. Пристрасть Вітеллія до розкішних бенкетів забезпечувала нечужані заробітки тим, хто віддав його кухнею. Тому не дивно, а цілком логічно, що останніми зі слуг, що зберігали вірність скинутому імператорові виявилися саме його кухар і пекар.

Як ми знаємо, іноді подібні трюки справді рятували переслідуваних, але Вітеллієві це не допомогло. «Передові солдати вже увірвалися до палацу і, нікого не запобавши, почали все обшукувати. Вони витягли його з комірки і почали допитувати, хто він, і чи не знає він, де Вітеллій, — вони не знали його в обличчя. Він збрехав і вивернувся, але невдовзі його впізнали» (*Suetonius. «Vitellius». 17. 1*). Дуже скоро Вітеллію довелося пожалкувати, що вчасно не пішов з життя, — його зі знущаннями протягнули вулицями міста, після довгих катувань забили дрібними ударами і гаками скинули в Тибр.

Усобиці ще не раз стрясали римську імперію. 193 року біля річки Іпс, у тому самому місці, де за п'ять з лишком століть до цього Александр Македонський розгромив війська перського царя Дарія, зійшлися у вирішальній сутичці війська імператора Септімія Севера та іншого претендента на імператорський вінець — Песценія Нігера. Як писав Геродіан, зазнавши поразки, Песценій Нігер «верхи на могутньому коні» втік в Антіохію. Організувати оборону Антіохії не вдалося — городяни, які раніше активно підтримували Песценія Нігера, були в пригніченому стані, оплакуючи своїх близьких, загиблих у битві. Тоді, «впавши у відчай», Песценій Нігер «сам втік з Антіохії». В ході громадянської війни Песценієві Нігеру надавали підтримку всі східні сусіди Риму, і він цілком міг би сподіватися на те, що йому пощастить сховатися в Парфії, кордони якої були не так уже й далеко від Антіохії. Проте Септімію Северу, мабуть, вдалося дуже швидко перекрити кордон. Незважаючи на наявність «могутнього» коня, вислизнути від переслідувачів Песценій Нігер не зміг, — «ховаючись у якомусь передмісті, він був знайдений вершниками, які переслідували його, схоплений та обезголовлений» (*Herodian. III. 4. 6*).

Можна перераховувати ще багато невдалих спроб втечі, зроблених поваленими імператорами або невдатними претендентами на імператорський вінець. Часом їм вдавалося зайти досить далеко. Так, наприклад, 218 року імператор Оппілій Макрін, зазнавши в Сирії поразки від Елагобала, який проголосив себе імператором, зумів, покинувши залишки військ, добратися зі своїм неповнолітнім сином і співправителем Діадуменіаном з Сирії майже до протоки Босфор, і лише там був наздогнаний погонею і обезголовлений, але майже нікому з тих, хто пограв боротьбу за владу, не вдавалося врятуватися. Виняток тут трапився лише одного разу — 475 року імператор

Юлій Непот, дізнавшись про те, що його головнокомандувач Орест* зняв заколот і веде війська до Равенни, де був імператорський двір, вирішив не випробовувати долі та замість того, щоб організувати оборону, втік із Равенни до Далмації, де ще п'ять років правив невеликим володінням, що перебувало у васальній залежності від імператора Східної Римської імперії. Проте втеча Непота сталася вже тоді, коли Західна Римська імперія тріщала по швах, та й сама втеча, коли треба було лише спокійно сісти на корабель і перетнути Адріатичне море, не була складною. Вдала втеча Юлія Непота була лише унікальним винятком із загального правила — доки державна система, а відповідно і поліційна система Риму були міцними, втечі високопоставлених осіб майже ніколи не вдавалися.

* Орест, доступившись до влади, проголосив імператором не себе, а свого неповнолітнього сина Ромула. Ромул (Ромул Августул) став останнім імператором Риму.

Розділ VIII

Махінації, що застосовувалися
в давнину для отримання
надприбутків, а також способи
легалізації доходів, отриманих
незаконним способом,
і організація прихованого
фінансування таємних операцій.
Римські методи боротьби
зі злочинністю і подвійні
стандарти римського правосуддя

VIII

- 411 | 1. Способи незаконного заволодіння чужим майном, а також господарські обробки та інші кримінальні способи отримання надприбутків, відомі у Стародавньому Римі
- 454 | 2. Як здійснювалось у давнину приховане фінансування таємних операцій
- 467 | 3. Як за допомоги хабарів купувалися судові рішення в період імперії. Подвійні стандарти римського правосуддя

Деякі з читачів можуть здивуватися з того, що в книзі, присвяченій насамперед римській розвідці та контррозвідці, стільки уваги приділено аналізу найрізноманітніших махінацій, застосовуваних у той час для незаконного збагачення. Але той, хто вважає, що безпеці держави можуть загрозувати лише підступи шпигунів супротивника, помиляється. Безпека держави, її військовий та економічний потенціал і загалом її життєздатність завжди залежать і від рівня злочинності, а також від того, наскільки рішуче і продумано ведеться боротьба зі злочинністю.

Як виникали великі капітали? Як відбувалася мінімізація податків і де зникала межа між мінімізацією податків і злочинним ухиленням від їх сплати? Як відбувалася легалізація кримінального капіталу? Яким чином капітал впливав на політику? Як домагався пільг і преференцій? У яких випадках верховна влада не реагувала на деякі кримінальні та економічні злочини, і коли вона все ж таки втручалася, прагнучи обмежити апетити знахабнілих товстосумів? Як вдавалося дотримуватися балансу між законом, справедливістю і особистими інтересами можновладців, і що відбувалося, якщо цей баланс порушувався?

Досвід Стародавнього Риму в цьому плані є надзвичайно цікавим.

Змови, спрямовані на скинення існуючої влади, в усі часи, крім рішучості, вимагали чимало коштів. Так було й у Стародавньому

Римі, й у підвладних йому царствах, і в державах — суперницях Риму. **Наявність у когось занадто великих статків не у вигляді маєтків, палаців, кораблів або товарів, а у вигляді готівки — завжди насто- рожувала владу.** Ще більші підозри викликав той, хто раптово без серйозної, всім зрозумілої і обґрунтованої причини, починав перетворювати своє майно на гроші — такі дії зазвичай свідчили про наміри використовувати гроші для підкупу. І якщо за часів республіки гроші могли бути використані як для таємного підкупу посадовців, громадян-виборців або солдатів, так і для офіційно дозволеної агітації громадян шляхом безкоштовних роздавань і влаштування видовищ, а тому накопичення великих сум готівки хоч і насторожувало політичних супротивників такої особи, однак не могло бути ними заборонено, — то за часів імперії накопичення надмірної готівки однозначно сприймалось як сигнал про підготування змови. Так само сприймали спробу своїх наближених обзавестися зайвими сумами готівки і різні царі, зокрема й васали Риму. А це, своєю чергою, змушувало осіб, які затівали підготовку змов і переворотів, знаходити можливості обзавестися неврахованими, прихованими від розголосу і контролю сумами. Певного маскуванню вимагало й отримання великих хабарів. Хабарі були для Риму річчю звичайною, однак що вищим був посадовець, який брав хабар, то більше він піклувався про те, щоб отримання хабара було недоказовим. Коли йшлося про багатомільйонні суми, завдання це було вельми не простим.

Крім змов із метою захоплення вищої влади, нерідко траплялось і так, що змови влаштувалися для заволодіння тим чи іншим майном. Для цього зважувались на будь-які можливі злочини. Понад те, величезні капітали наживалися деякими з римлян завдяки різним аферам. Звичайні крадіжки, грабежі, розбій припинялися римськими властями достатньо ефективно, і висуватися на верхні ступені римського суспільства за рахунок примітивної кримінальщини було практично неможливо. Зате великі господарські і фінансові афери, пов'язані з близькістю до влади, хабарництво та інше потурання злочинцям лежали в основі добробуту багатьох і дуже багатьох впливових римських сімейств. І римський письменник Луцій Апулей мав усі підстави писати: «Пригадай найбільших злочинців, яких тільки знає людська історія, — ти не знайдеш серед них жодного злидаря!» (*Apuleius. «Apologia». 18).*

Угрупування, згуртовані загальною відповідальністю за вчинені злочини, заволодіваючи щораз більшим майном і скоюючи дедалі більшу кількість злочинів, іноді настільки посилювалися, що могли робити замах вже й на державну владу. Саме тому **великі господарські та, особливо, великі фінансові афери були практично завжди тісно пов'язані з політикою**. І саме тому стійкість та безпека Римської держави завжди були нерозривно пов'язані не тільки з якістю роботи римської контррозвідки, а й з якістю роботи поліцейних структур і судової системи Риму, а вони, своєю чергою, понад те що не завжди були непідкупними, нерідко вимушені були діяти не «відповідно до букви закону», а виходячи з інтересів кланів, що стояли при владі. Зрозуміло, що ті, хто затівав різні афери, а надто афери, пов'язані з незаконним отриманням надприбутків, всіма силами намагалися це приховати. Якщо угрупування не володіло вищою державною владою, то приховувати свої оборудки йому доводилося, щоб уникнути викриття й покарання, а якщо угрупування вже було при владі чи здобуло вищу владу своїми інтригами, то приховувало минулі злочинні діяння вже заради того, щоб виглядати благоприсойніше в очах співгромадян і нащадків.

Чи можна зараз, після стількох років, сторіч і тисячоліть, з'ясувати, які варіанти кримінального отримання доходів були відомі римлянам, які суми прибутку вдавалося при цьому отримати, якими каналами прямували і куди текли ці фінансові потоки? Чи можна розібратися, як хабарі і підкуп впливали на безпеку Риму і римську політику?

У всіх деталях у цьому мало кому випадало розібратися і в ті часи, але деякі цікаві і цілком достовірні відомості все ж таки збереглися.

1. Способи незаконного заволодіння чужим майном, а також господарські оборудки та інші кримінальні способи отримання надприбутків, відомі у Стародавньому Римі

Не тільки в наші, а й у стародавні часи не всі багатії отримували свої статки у спадок від батьків. Бувало, що деякі люди зуміли розбагатіти завдяки якимось технічним відкриттям або своїм талантам у музиці, співі, танцях. Траплялося, що люди багатіли завдяки вмінню вести

торгівельні справи. Вельми гідно оплачувалася праця античних лікарів, архітекторів, художників, скульпторів, поетів, письменників. Проте велика частина величезних і справді казкових раптово отриманих статків була пов'язана не стільки з напруженою працею й уміннями зробити щось корисне людям, скільки з володінням владою чи близькістю до влади, а також з умінням всіма способами використовувати цю владу для особистого збагачення. Окремим особам вдавалося розбагатіти і за рахунок різних суто кримінальних оборудок, причому найбільш успішні ошуканці, почавши часом з самих низів, ставали іноді одними з найвпливовіших людей країни.

Найпростішим способом надзбагачення були конфіскації та привласнення чужого майна. Однак відвертий грабіж завжди негативно сприймався населенням і міг бути використаний політичними супротивниками для вживання заходів у відповідь. Тому грабіж, якщо справа стосувалася не грабежу майна переможеного зовнішнього ворога, а грабежу державного майна чи майна окремих співгромадян і союзників, зазвичай намагалися приховати під найрізноманітнішими слушними приводами. Ще важливішим джерелом незаконних надприбутків були для римських посадовців зловживання службовим становищем і отримання хабарів. Окрім цього, надприбутки отримували завдяки всіляким видам шахрайства. В цілому, з безлічі відомих на той час способів отримання надприбутків найчастіше застосовувалися такі:

1.1. Оголошення небажаних державними злочинцями з подальшою конфіскацією їхнього майна на користь держави, а потім з продажем цього майна «своїм людям» з аукціонів за умисне заниженими цінами та без допуску до торгів сторонніх

Найчастіше до такої форми наживи вдавалися під час громадянських війн. Утім, подеколи на це йшли й у мирний час. Однією з найвідоміших спроб заволодіти у такий спосіб чужим майном, притому однією з небагатьох, коли потерпілому вдалося відстояти свої права, стала справа Секста Росція.

1.1.1 Справа Секста Росція — одне з свідощв, що дійшли до нас, про те, як привласнював чуже майно наблизений диктатора Сулли Хрісогон

Вивчаючи питання про способи отримання надприбутків, що застосовувались у Стародавньому Римі, надзвичайно цікаво ознайомитися з деякими промовама Марка Туллія Цицерона, який, крім того, що був одним з найбільш видатних державних діячів Римської республіки, часто виступав у різних судових процесах — то в ролі захисника, то в ролі обвинувача.

Шанувальників античної літератури збережені промови римських судових ораторів приваблюють значно менше, ніж творчість Овідія чи Вергілія, Горація або Ювенала. Однак рядки промов захисників і обвинувачів дають подеколи набагато точніше уявлення про події тих років, ніж строфи поетів і навіть деякі узагальнені думки римських істориків, що милують слух. Поети і письменники були вільніші в своїй оповіді, і головну увагу приділяли насамперед стилеві, судові ж оратори вимушені були піклуватися не тільки про яскравість, а й про точність і переконливість викладу суті справи, причому переконувати не нащадків, а своїх сучасників, які легко помітили би будь-яку фальш. Цицерон залишився в пам'яті людства передовсім як оратор і філософ, проте починав він свою кар'єру не з написання філософських трактатів, а зі своїх промов у судах, і саме вони вперше принесли йому популярність і славу. Зараз не розбиратимемо тонкощі його ораторської майстерності, але звернемо увагу на суть справи.

Ось деякі витяги з його промови «На захист Секста Росція з Амерії*», проголошеної ним 80 року до нової ери. Вже на початку своєї промови, пояснюючи, чому взявся за захист Секста Росція, Цицерон небезпідставно і цілком аргументовано зв'язав цю справу, хоч і стосувалася вона лише майна потерпілого, зі станом справ у державі, натякнувши, що відоміші люди не побажали виступити на цьому процесі в захист обвинуваченого лише тому, що їхні виступи могли би здатися випадком не проти Хрісогона, який затіяв процес проти Секста Росція, а проти диктатора Сулли, владу якого вони не збиралися оспорювати. «Яка ж причина, — казав Цицерон, — спонукала мене, більш ніж кого-небудь іншого, перебрати захист Секста Росція? Річ у тім, що якби хто-небудь з присутніх тут людей, що мають

* Амерія — місто в Умбрії, приблизно за 75 кілометрів від Рима.

вплив і високе становище, висловився і вимовив хоч би одне слово про стан держави (що в цій справі неминуче), то було б визнано, що він висловив навіть значно більше, ніж наспровді сказав. Якщо ж я висловлю без труднощів усе, що слід сказати, то все ж таки промова моя ніяк не зможе вийти звідси і широко розповсюдитися серед черні» (*Cicero. «Sextus Roscius». I. 2–3*).

Справа дійсно була непростою, і в ній зіштовхнулися інтереси наймогутніших кланів. Восени 81 року до нової ери за заплутаних обставин серед білого дня на вулицях Рима було вбито багатія Секста Росція, чії основні маєтки були в Амерії. Це був не просто багатій і не просто римський громадянин. Секст Росцій дружив з багатьма поважаними родинами Рима і навіть із тодішнім римським диктатором Луцієм Корнелієм Суллою. Проте всесильний диктатор був на той час тяжко хворий (за два роки, 79 року до нової ери, він через хворобу склав з себе диктаторські повноваження, а ще за рік помре), і багатьма справами заправляли люди з його оточення, не всі з яких були чесними. Користуючись цим, жадібні родичі Секста Росція, які жили в Амерії, Тіт Росцій Капітон і Тіт Росцій Магн змовилися з могутнім улюбленцем Сулли вільновідпущеником Хрісогоном, і той заднім числом вніс ім'я Секста Росція до проскрипційних списків. До цих списків уносилися імена тих, хто в попередній громадянській війні підтримав супротивників Сулли і не зміг потім виправдатися. Проскрибовані підлягали страті або вигнанню, а їхнє майно — негайному продажеві.

Хрісогона анітрохи не збентежило ні те, що Секст Росцій був не супротивником, а прибічником Сулли, ні те, що загинув він восени, а проскрипційні списки були закриті ще влітку — 1 липня того року. Майно вбитого відразу ж переділили між собою зацікавлені особи, викупивши його з негайно організованого «аукціону» за сміховинно низькими цінами, причому 10 маєтків дісталось Хрісогонові, і лише три — Тітові Росцію Капітону. Єдиною перешкодою до остаточного заволодіння майном залишався син убитого, Секст Росцій Молодший, який вимагав справедливого перегляду справи.

Розминатися з такою здобиччю ніхто не збирався. Секста Росція вигнали геть, не залишивши йому нічого, крім одягу. Можливо, перегодом з молодим Секстом Росцієм розправилися б точнісінько так само, як і з його батьком, але йому вдалося дістатися Рима і сховатися в будинку Цецилії, жінки знатної, до того ж ще й родички

самого Сулли. Увірватися в дім родички Сулли було не до снаги навіть людям Хрісогона, але пошукачі чужого майна придумали інший вихід — Секста Росція Молодшого звинуватили в батьковбивстві.

Якби в обвинуваченого не знайшлося не менш могутніх покровителів, аніж ті, хто бажав з ним розправитися, то навряд чи йому вдалося б виправдатися, — якийсь час ніхто навіть не хотів виступати його захисником. Проте такі заступники у Секста Росція Молодшого знайшлися, хоча боронити його відкрито вони не наважились, доручивши цю справу Цицеронові, оратору-початківцеві, але вмілому. Те, що він узявся за захист обвинуваченого не зі своєї ініціативи, або, принаймні, не тільки зі своєї ініціативи, Цицерон і не приховував, заявивши на процесі: «можливо, з проханням захищати Секста Росція до інших людей зверталися в такій формі, що вони мали можливість погодитися або відмовитися, не порушуючи свого обов'язку; до мене ж з настійним проханням звернулися такі особи, чия дружба, милості і високе становище для мене дуже багато означають, і я не мав права ні забувати про їхню прихильність до мене, ні знехтувати їхній авторитет, ні поставитися до їхнього бажання недбало» (*Cicero. «Sextus Roscius». I. 4*).

Традиційно у кожного обвинуваченого знаходилися чимало захисників, тепер же зал суду був повний, але виступити в захист обвинуваченого зважився лише один Цицерон. Невідомо, наскільки сміливим би він був, не маючи за собою могутньої підтримки, але маючи таку підтримку, він сміливо використовував свій ораторський талант, розкриваючи суть справи і наводячи факти кричущого свавілля. «Мабуть, — звертався він до суддів, — ви запитаєте мене, яка ж страшна, яка жахлива небезпека перешкоджає багатьом таким гідним мужам виступити з промовою в захист громадянських прав і статку іншої людини, як вони це зазвичай робили. Недивно, якщо ви донині не знаєте цього, оскільки обвинувачі навмисно не згадали про те, через що виникла судова справа. У чому ж воно полягає? Майно батька присутнього тут Секста Росція, що оцінюється в 6 мільйонів сестерціїв, купив у знаменитого і хороброго мужа Луція Сулли*, — чие ім'я я вимовляю з повагою, — чоловік молодий, але

* Майно проскрибованих переходило в розпорядження держави, а главою держави був диктатор — Луцій Корнелій Сулла, хоча, звісно ж, продажем з аукціонів клопотався не він особисто, а чиновники, що й підкреслив у своїй промові Цицерон.

наразі, мабуть, наймогутніший у нашій державі — Луцій Корнелій Хрісогон*, заплативши за нього, як він сам говорить, 2 тисячі сестерціїв. І ось він вимагає від вас, судді, щоби ви — адже він абсолютно беззаконно оволодів величезним і прекрасним чужим майном, і так як, на його думку, саме існування Секста Росція заважає і перешкоджає користуватися цим майном — розсіяли всі його побоювання і позбавили страху. Хрісогон уважає, що доки Секст Росцій живий і неушкоджений, йому не вдасться назавжди привласнити собі чималу й багату батьківську спадщину ні в чому не повинної людини, але якщо Секста Росція буде засуджено і вигнано, то він зможе прогуляти і змарнотратити все, що придбав шляхом лиходійства» (*Cicero. «Sextus Roscius». II. 5–6*).

Цицерон використовував усю силу свого красномовства, сипав аргументами і врешті-решт зумів домогтися того, що суд визнав Секста Росція безвинним. Утім, було б дуже наївно вважати, що суддів переконали лише аргументи. Річ була не в тім, що Хрісогон придбав майно, конфісковане державою, незаконно, і навіть не в тому, що придбав він його за ціною у 3 тисячі разів дешевше за його реальну вартість. Уміло наведені аргументи теж, звісно, вплинули на рішення суду, але головним аргументом, мабуть, було те, що Хрісогон дуже вже зарвався і намагався «проковтнути» занадто великий шматок, викликавши невдоволення і побоювання могутніх кланів родовитої римської знаті — Секст Росцій був знайомий з Метеллами, Сервіліями, Сципіонами. За такої пожадливісті статок Хрісогона ставав не просто грошима, а грошима, здатними впливати на державні справи. Допускати цього римська знать не бажала і домоглася свого.

Проте, якщо у випадку з Секстом Росцієм привласнити за безцінь чуже майно особам, котрі затіяли аферу, не вдалося, то в багатьох інших випадках такі оборудки проходили вельми успішно. Особливі багато таких випадків було в I ст. до нової ери, що рясніло громадянськими війнами, а відповідно — проскрипціями і конфіскаціями. **Майно проскрибованих перетворювалося на державне і тут же продавалося за безцінь з аукціону, але продавалося не всім, а лише особам, до-**

* Раб, діставши свободу, ставав вільновідпущеником і додатково до свого колишнього імені (Хрісогон) отримував два перші імені господаря, котрий дарував йому свободу (Луцій Корнелій). Таким чином, повне ім'я колишнього раба Хрісогон після здобуття ним волі стало Луцій Корнелій Хрісогон.

пущеним до цього аукціону. Нерідко саме володіння майном вело до того, що власник маєтків, будинків або речей потрапляв до проскрипційних списків і позбувся життя саме через ці самі маєтки, будинки чи речі. Після закінчення громадянських війн і встановлення імперського ладу масові проскрипції вже не проводилися, але окремі особи періодично потрапляли в опалу з конфіскацією майна, чим нерідко користувалися для особистого збагачення не тільки імператори, а й їхні приближені.

1.2. Встановлення опікунства над немічними або неповнолітніми власниками великих статків із подальшим поступовим розграбуванням увіреного майна

Було б справді неправильно думати, що за часів Стародавнього Риму всі опікуни тільки і думали, як би привласнити увірене їм майно. Ні, дуже багато хто з них ставився до своїх обов'язків цілком сумлінно. Проте нечесні опікуни теж траплялися. Мало того, іноді окремі особи спеціально домагалися опікунства з метою оволодіти майном своїх підопічних. Найлегше це було зробити в часи, коли державу стрясали заколоти, безлади або громадянські війни.

Про один із таких випадків, як якісь жадібні особи намагалися шляхом встановлення опікунства оволодіти майном його дружини, розповідає в її посмертній епітафії невідомий автор «Похвали Турії». Сталося це в розпал громадянської війни. Коли, вирішивши битися на стороні республіканців, чоловік Турії відбув до Македонії, її батьків було вбито в їхньому замиському маєтку розбійниками. Турія разом зі своєю сестрою зуміла домогтися розшуку і страти винних. Але дуже скоро знайшлися люди, які вирішили відібрати у залишених без чоловічої підтримки сестер не якісь речі або гроші, як це намагалися зробити незабаром спіймані та покарані бандити, а весь маєток, який безумовно був вельми ласим шматком. «Після цього вам довелося зіткнутися, — писав про Турію та її сестру чоловік Турії, — із спробою [оголосити] заповіт твого [батька], в якому він призначив своїми спадкоємцями нас обох, таким, що втратив силу, оскільки він одружився зі своєю дружиною за допомоги коемпції*.

* У Римі існувало декілька форм укладення шлюбу. Найпочеснішим шлюбом був шлюб, укладений шляхом конфарреатії (*confarreatio*) — «урочистий», священний шлюб, укладати який могли тільки представники найвищих прошарків

Таким чином ти, разом зі всім батьківським [майном], повинна була перейти під опіку осіб, що затіяли ці підступи. Твоя сестра повинна була б утратити [все], оскільки вона побралася з Клувієм і перейшла під його владу. З якою твердістю ти прийняла все це, з якою присутністю духу ти дала відсіч цим людям, я, хоч і був відсутній, знаю в усіх подробицях.

Спираючись на свою правоту, ти відстояла нашу загальну справу. Заповіт, — казала ти, — сили своєї не втратив, і ти вважаєш за краще, щоб [ми обидвоє] зберігали спадкове майно, а не щоб ти володіла ним одна — такий твій твердий намір відстоювати розпорядження батька; якщо ти не досягнеш цієї мети, стверджувала ти, то розділиш майно з [сестрою]; і ти підеш під законну опіку, тому що віддати тебе під неї [закон не дає права] і тому що неможливо довести присутність родових і сімейних зв'язків, які могли б [примусити] тебе так вчинити; бо навіть якщо б заповіт твого батька втратив силу, то у тих, у кого був згаданий намір, права [такого не має], бо вони не належать до одного і того ж роду з тобою.

Вони відступили перед твоєю стійкістю і справи цієї більше не торкалися» (*«Laudatio Turiae»*. I. 13 — 25).

Мабуть, Турія добре розбиралася в римській юриспруденції і знала, що у випадку, якщо її буде оголошено єдиною спадкоємицею, то на час тривалої відсутності чоловіка їй належало призначити опікуна. Оголосивши свого чоловіка співвласником спадку, до того ж заявивши, що, у разі потреби, вона оголосить співвласницею сестру, чоловік якої був на місці, Турія позбавила шахраїв, які робили замах на її маєток, усіх аргументів. Заволодіти її майном виявилось їм не до снаги. Але не всі жінки володіли характером і рішучістю Турії. Не всі так само добре знали римське право, і не всі могли розраховувати

римської знаті. Однак і серед знаті не всі шлюби укладалися саме таким чином. Батьки Турії, хоча вони явно належали до вищих кіл римської знаті, уклали шлюб шляхом коемпції (*coemptio*, що дослівно перекладається як «купівля»). Наречену зовсім не продавали і не купували — просто під час весільного обряду наречений, за стародавнім звичаєм, у присутності батьків нареченої і не менше п'яти свідків ударяв монетою по вагах і оголошував дівчину своєю. Такий шлюб був набагато поширеніший, ніж конфарреція, але за цієї форми шлюбу жінка вважалася такою, що перебуває під опікою чоловіка. Цю відмінність, яка в звичайних умовах ніяк не вплинула б на право спадкоємства, і спробували, спираючись на юридичну казуїстику, використати ті, хто бажав, встановивши опіку, привласнити маєток.

на допомогу хоч би деяких родичів. Тому не всім, кому накидали по-дібну опіку (а крім жінок, жертвами тут могли бути і неповнолітні юнаки), вдавалося цієї опіки уникнути.

Особливо важко було уникнути зловживань з боку опікунів малолітнім спадкоємцям. Надалі римське імперське законодавство передбачало, що «якщо виявлено шахрайство опікуна або куратора, то вони мали бути присуджені до сплати суми удвічі більшої, ніж та, на яку хотіли обдурити малолітнього» (*Iulii Paulli. «Sentenarium Libri V». L. II. XXX. 1*). Проте довести зловживання можна було далеко не завжди, та й то лише в тому разі, якщо за потерпілого малолітнього спадкоємця вступався хто-небудь із достатньо впливових дорослих.

1.3. Підроблення заповітів та інших документів, що забезпечували право володіння власністю

Крім заволодіння чужим майном шляхом конфіскації або насильницького встановлення опіки, заволодіти ним в Стародавньому Римі можна було і здобувши прихильність бездітних багатіїв (що було цілком законно), і шахрайством. Зазвичай охочі отримати чужий спадок доглядали багатців, котрі не мали прямих спадкоємців, сподіваючись, що ті впишуть їх у заповіт. Та якщо на те не виходило, дуже часто підробляли заповіти. Гучні процеси з цього приводу траплялись і за часів республіки, і за часів імперії. Іноді афери провалювалися, і тоді пройдисвітів карали, часом вельми суворо. Ось як, наприклад, учинив якоесь із такими шахраями імператор Клавдій: «Одного разу йшлося про підроблення заповіту, хтось крикнув, що за це треба відрубувати руки, і він негайно звелів покликати ката з ножем і плахою» (*Suetonius. «Claudius». 15. 2*). Однак і це зупиняло аж ніяк не всіх покидьків, які прагнули швидко розбагатіти і не гребували засобами. Тому римські власті не обмежувалися покаранням спійманих шахраїв, а, крім цього, шукали способи утруднити саму можливість фальсифікації. Вже за імператора Нерона (54–68 рр. н. е.) було знайдено практично бездоганний на той час спосіб оформлення документів: «Проти підробок заповітів тоді вперше було придумано пробивати в табличках отвори, тричі пропускати крізь них нитку і тільки потім запечатувати. Передбачено було, щоб перші дві таблички заповіту пропонувалися свідкам чистими, з самим лише ім'ям заповідача, і щоби той, хто писав чужий заповіт, не міг приписувати собі подарунків. Захисникам від позовників було встановлено тверду і постійну оплату, а місця в суді

зроблені безплатними і задарма надавалися скарбницею. Судові справи скарбниці було передано на форум рекуператорам*, а всі оскарження з судів пересилалися до сенату» (*Suetonius. «Nero». 17*).

Надалі заходи із запобігання будь-яким махінаціям із заповітами було продумано римськими законодавцями ще більш комплексно і ретельно. Ось що повідомив про деякі з цих заходів знаменитий римський юрист Юлій Павло, наставляючи свого сина в тонкощах римської юриспруденції:

«Дощечки із заповітами розкриваються таким чином, щоб були присутні всі чи більша частина свідків, які підписали заповіт, щоб, упізнавши підписи і зірвавши шнурки, розкрили і зачитали заповіт; потім дається можливість списати з оригіналу копію, прикласти державну печатку і помістити в архів, щоб, якщо коли-небудь оригінал пропаде, було на підставі чого пред'являти вимоги.

Заповіти, зроблені в муніципіях, колоніях, містах, префектурах, селах, кастелах**, містечках, повинні розкриватися і зачитуватися на форумі або в базиліку в присутності свідків або почесних мужів між другою і десятою годиною дня. Після того як зроблено копію, вона завіряється у присутності магістратів тими, при кому було розкрито заповіт.

Той, хто інакше або в іншому місці, ніж наказано законом, розкриє і зачитає заповіт, карається штрафом в 5000 сестерціїв.

Закон вимагає, щоб заповіт було відкрито відразу ж після смерті заповідача. І тому, хоча в рескриптах*** є відмінності, все ж таки заповіт тими, що є на місці, має бути відкритий протягом трьох або п'яти днів, відсутніми — того ж дня, коли повернуться: бо личить як спадкоємцеві, так і легатарію**** або тому, що отримав частку понад

* Рекуператори — судова колегія у складі декількох громадян різних станів. Призначалася претором і забезпечувала прискорений розгляд господарських і майнових справ. Назва цієї колегії походила від латинського слова *recuperatio* — «зворотне отримання, повернення». Рішення цієї комісії можна було оскаржити в суді, якщо для того були підстави.

** Кастелла (*castella*) — укріплений форт. Зазвичай недалеко від кордону.

*** Рескрипт (*rescriptum*) — імператорський указ.

**** Легатарій (*legatarius*) — особа, яка хоч і не була основним спадкоємцем, але згадувалася в заповіті і мала отримати за ним якийсь *legatum* — «відписувану в подарунок частину майна».

необхідного, [не] відстрочувати сплати податку*****» (*Iulii Paulli. «Sentenarium Libri V». L. IV. VI. 1–3*).

Багато винаходів римських юристів, зокрема придуманий ними спосіб прошивання та опечатування документів, а також звичай робити нотаріально завірені копії важливих документів і поміщати в архів, успішно застосовуються й у наші дні. Так що підробити заповіт у Римі було дуже непросто. До того ж римське законодавство передбачало сувору відповідальність і за підроблення заповітів, і за їх викрадання, знищення або приховування від законних спадкоємців. За такі злочини передбачалося заслання на віддалені острови. Та все ж спроби підроблення заповітів у Римі періодично траплялися. Відомі були й випадки, коли помираючу стару і хвору людину, користуючись тим, що вона не зовсім адекватно сприймала дійсність, налаштовували проти родичів і переконували змінити заповіт на користь відданих «друзів». Були й випадки, коли під час складання заповіту під диктування деяких спадкоємців «забували» вписати, умисне збільшуючи частку інших. Бувало й так, що людина, яка складала заповіт під диктування власника або отримала його для зберігання, дописувала до гурту спадкоємців себе саму.

Далеко не завжди для оволодіння чужим спадком, а тим паче для привласнення майна померлої самотньої людини необхідно було задіювати важелі влади. Нерідко зробити цього досягали і звичайними шахрайством. Що ж до сум, які потрапляли до рук злочинців від махінацій із заповітами, то все залежало лише від розміру спадку. Жертвами шахрайства могли бути і багаті, і люди з помірним достатком.

1.4. Надання кредитів під неймовірно високий відсоток

Давати гроші на відсоток було для римлян справою звичайною з незапам'ятних часів. Спершу відсоткова ставка обумовлювалася лише угодою між кредитором і боржником. Це призводило до того, що боржники для того, щоб розрахуватися з кредиторами, вимушені були часом не тільки позбавлятися всього майна, а й продавати в рабство своїх близьких, а іноді й самі потрапляли в боргове рабство. Щоб обмежити свавілля, римські законодавці **495 року до нової ери частково,**

***** Відповідно до закону, з отриманого в спадок майна необхідно було сплатити податок у розмірі 1/20 частини його вартості.

а з 326 року до нової ери повністю скасували боргове рабство, хоча лише для римських громадян, а не для провінціалів. З цією ж метою римські законодавці поступово встановили, що кредитна ставка не повинна перевищувати 12% на рік, або 1% на місяць. За практично нульової інфляції це дозволяло лихварям отримувати вельми непогані доходи, а водночас дозволяло боржникам, не розорюючись, повертати борги. Проте, незважаючи на законодавче обмеження позикового відсотка, в Римі завжди знаходилися люди, готові заради отримання прибутку порушити закон і завищити кредитну ставку для тих, кому терміново були потрібні гроші. За словами Тіта Лівія: «Громадяни знемагали від лихварства. Хоч один за одним ухвалювалися закони, що обмежували позиковий відсоток і тим приборкували пожадливість, беззаконня знайшло собі лазівку: боргові зобов'язання переписувалися так, щоби кредиторами значилися в них союзники, на яких ці закони не поширювалися. Отже, вільно встановлюваний відсоток розоряв боржників» (*T. Liv. XXXV. 7. 2*).

Найбільше ж беззаконня коїлося в римських провінціях.

Ось, наприклад, як стояли справи в першій половині I ст. до нової ери в азійських володіннях Риму. Після перемоги Сулли над понтійським царем Мітрідатом VI Евпатором в першій Мітрідатовій війні (89–84 рр. до нової ери) Сулла обклав малоазійську провінцію Азія, частина жителів якої посміли підтримати Мітрідата, величезною даниною — 20 тисяч талантів (**524 тонни срібла!**). Таких грошей у провінції не було, тож провінціали вимушені були позичити їх у римських лихварів, потрапивши в повну залежність тепер уже не тільки від центральних римських властей, а й від непомірно жадібних лихварів і відкупників.

Коли **74 року до нової ери** до Азії для ведення нової війни проти Мітрідата прибув консул Луцій Ліциній Лукулл, то незабаром після перших перемог йому довелося терміново зайнятися наведенням ладу. «Коли він звільнився від воєнних турбот, то хотів зробити так, щоб і сюди прийшли правосуддя і законність — провінція була давно вже їх позбавлена і терпіла неймовірні, невимовні лиха. Відкупники податків і лихварі грабували і закабалили країну: приватних осіб вони примушували продавати своїх красивих синів і дівчат-дочок, а міста — храмові приношення, картини і статуї. Всіх боржників чекав один кінець — рабство, але те, що їм доводилося витерпіти перед цим, було ще важче: їх тримали в оковах, гноїли у в'язницях, катували на

«кобилі» та примушували стояти просто неба у спеку на сонці, а в мороз — у грязюці або на льоду, так що після цього навіть рабство здавалося їм полегшенням.

Заставши провінцію в такому тяжкому стані, Лукулл зумів у короткий термін визбавити цих нещасних від їхніх гнобителів. Він почав з того, що заборонив брати за позику більш одного відсотка (*на місяць* — В.Д.); далі він обмежив загальну суму відсотків розміром самої позики; нарешті, третя і найважливіша його ухвала надавала кредиторів право лише на четверту частину доходів боржника. Лихвар, який долучав відсотки до суми первинного боргу, втрачав усе. Не минуло і чотирьох років, як завдяки цим заходам всі борги було виплачено і маєтки повернулися до своїх власників незакладеними. Ця загальна заборгованість була наслідком того штрафу в двадцять тисяч талантів, якого наклав на провінцію Сулла» (*Plutarh. «Lucullus». 20*).

Вжиті Лукуллом заходи з наведення ладу у сфері кредитування змінили настрої місцевого населення щодо римлян у всій Малій Азії: «Лукулла тепер любили не тільки уласкавлені ним громади, а й інші провінції вважали за щастя отримати такого правителя» (*Plutarh. «Lucullus». 20*). Мітрідат тепер уже не користувався, як перше, всенародною підтримкою, і Лукулл зміг завдати йому низки нищівних поразок. До того ж, завдяки нормалізації господарської діяльності, до Рима надходило значно більше податків з азійських володінь, ніж раніше.

Римська держава явно виграла. Виграли і жителі провінцій, податки яких обмежили розумною межею. Не постраждали й лихварі — у найкоротший термін вони отримали вдвічі більше, ніж позичили жителям провінції. Проте Лукулл став ненависний лихварям за те, що не дозволив їм повністю розграбувати провінцію і захопити собі все. «Лихварям уже було виплачено удвічі більше, ніж вони позичили, але за допомоги відсотків вони довели борг до ста двадцяти тисяч талантів. Тепер ці лихварі волали в Римі, що Лукулл, мовляв, чинить їм страшну несправедливість, і підкупами нацьковували на нього декого з народних ватажків; ці ділки користувалися великим впливом і тримали в руках багато державних діячів, які були їхніми боржниками» (*Plutarh. «Lucullus». 20*).

Засудити Лукулла в сенаті або скасувати його рішення ця кліка не змогла — Лукулл і сам був казково багатим і впливовим. Утім, вони все ж домоглися відкликання Лукулла з Азії до того, як він повністю

завершив звитяжну війну проти Мітрідата, а після повернення до Рима Лукулла ніколи вже не обирали на вищі державні пости.

Так стикалися й перепліталися в римській політиці інтереси держави та інтереси великих фінансових угруповань, і в цьому зіткненні інтересів не завжди перемагали інтереси Римської держави.

1.5. Злісне неповернення отриманих кредитів

У Римі можна було отримувати величезні прибутки не тільки позичаючи гроші під звичайний або завищений відсоток. Надзвичайно важливим джерелом отримання незаконних надприбутків для римських ошуканців було також злісне неповернення отриманих кредитів. Римське законодавство досить детально і ретельно пропрацювало порядок оформлення кредитів. У договорах зазвичай строго обумовлювалися права як кредитора, так і отримувача кредиту. Порушника можна було притягати до судової відповідальності. Проте завжди знаходилося чимало осіб, які вхитрялися ухилитися від повернення кредиту. Цього досягали і свідомо невірні склавши договір, і імітацією банкрутства*, і підкупом суддів. Були навіть пройдисвіти, які спеціалізувалися на неповерненні взятих кредитів, тим паче що їхні афери спрощувалися недобррозичливим ставленням римського суспільства до більшої частини кредиторів. Ось як писав про це в одній із своїх сатир відомий римський поет Гораций:

«Якщо б тобі я сказав: «Ось візьми: все одно, адже не повернеш!» –
Узявши, був би дурний ти? Ні, ти був би набагато дурніший,
якби не взяв би, що дарма Меркурій** тобі посилає!

Пишеш хоч десять разів на іншого в Нерія*** вексель,
Хоч сто разів у Цикути***, ланцюгами його хоч обплутай:
Це не зарадить, з будь-якої пастки вислизне він Протеєм****.
А як потягнеш до суду – він усміхнеться тільки і миттю
Птахом прикинеться, вепром, і каменем, і деревом навіть».
(Horatius. «Sermones». II. 3. 66–74).

* Дуже цікавий і цілком конкретний приклад уявного банкрутства навів у своїй промові, вцілілій до наших днів, видатний римський письменник і оратор Луцій Апулей. Дорікаючи якомусь Геренієві Руфіну, який промайнував свій спадок, в недобрсовісності і в тому, що спадок цей дістався Геренієві Руфіну «завдяки шахрайству батька». Апулей писав: «Його батько заборговував багатом і, заплутавшись у боргах, віддав перевагу грошам над чесним ім'ям. Коли з усіх боків йому стали пред'являти векселі, вимагаючи сплати, і коли всі стрічні стали ловити

Зі слів Горация добре видно, що римське суспільство мало співчувало кредиторам, що і не дивно, оскільки кредитори нерідко розоряли позичальників грабіжницькими відсотками, що доходили до 5% на місяць за твердого курсу римської валюти і всіляко перешкоджали ухваленню законів, які обмежували позиковий відсоток. Таким ставленням суспільства до кредиторів і пожадливістю деяких кредиторів, що позбавляла їх обережності, звичайно ж, поспішали скористатися всілякі пройдисвіти. Тому, хоча кредитування було в Римі справою дуже прибутковою, наживатися на кредитах вдавалося зазвичай лише тим кредиторам, котрі були тісно пов'язані з властями. Інакше кредитор міг не тільки не отримати прибутку, а й взагалі не повернути своїх грошей.

1.6. Різні види здирства з використанням свого службового становища

Корупція завжди була одним з основних джерел надприбутку. Так було і за часів Стародавнього Риму. Дрібні чиновники не могли дуже вже зарватися — їх було кому осмикнути. Проте апетити римських високопосадовців, а надто намісників провінцій, часом не мали меж.

1.6.1. Про те, як наживали собі статок деякі римські намісники на прикладі справи Гая Верреса

Будь-який намісник, відправившись у провінцію, прагнув поклопотатися не тільки про доручену йому сенатом або імператором провінцію,

його, як зазвичай ловлять божевільних, він каже: «Гаразд!» — стверджує, що не може розплатитися, знімає з себе золоті персні й інші знаки гідності і укладає угоду з кредиторами. А тим часом велику частину майна, напрочуд вправно зшахраювавши, він переводить на ім'я дружини. Сам жебрак, голий і надійно захищений ганьбою, він залишає цьому Руфіну — я не брешу! — три мільйони сестерцій на проїдання» (*Apuleius*. «*Apologia*». 75).

** Меркурій (*Mercurius*) — римський бог, що протегував торгівлі і фінансовим операціям.

*** Нерій і Цикута — імена відомих на той час римських банкірів.

**** Протей (*Proteus*) — римське морське божество. Згідно з римською міфологією, Протей іноді виповзав на берег острова і міг провіщати майбутнє. Але для того, щоб він відкрив людині майбутнє, та мала його зловити, а зробити це було майже неможливо, оскільки Протей постійно перетворювався то на одне, то на інше створіння і вислизав із рук.

а й про себе. В принципі це навіть не засуджувалося, якщо при цьому зберігалось відчуття міри і дотримувалася пристойність. Але траплялося й так, що намісники чинили відверте свавілля. У таких випадках у справу в республіканський час втручався римський сенат, а за часів імперії — імператор. Особливо сумно знаменитою в цьому плані стала справа Гая Верреса, намісника Сицилії в 73–71 роках до нової ери, притягнутого 70 року до нової ери до суду за здирства на прохання низки міських громад Сицилії. Такі справи зазвичай розглядалися неохоче — чимало римських вельмож грішили тим же, що й Веррес. Утім, випадок був дуже вже незвичайним — **сума позову визначалась у 100 мільйонів сестерціїв***. За захист справи сицилійських громад узявся Марк Туллій Цицерон і спромігся, провівши розслідування, надати судові неспростовні докази зловживань.

Що ж дозволяв собі Гай Веррес?

Перелік його злочинів був величезним, і важко було б відшукати той спосіб привласнення грошей і цінностей, якого би він не використав. За словами Цицерона, справи на Сицилії в період намісництва Верреса стояли таким чином: «За перебування Верреса претором для сицилійців не існувало ні їхніх власних законів, ні ухвал сенату, ні загальнолюдських прав. У Сицилії кожному належить лише те, що вислизнуло від безмірної пожадливості та свавілля цієї людини — чи тому, що він цього не вгледів, чи від переситу» (*Cicero. «Verres. 1». IV. 13*). Веррес безсовісно наживався на всьому, але особливо на судовому свавіллі. За словами Цицерона, «протягом трьох років жодна судова справа не вирішувалася інакше, як за порухом його брів; не було майна, успадкованого від батька або діда, яке не було б відчужене судовим вироком за велінням Верреса» (*Cicero. «Verres. 1». V. 13*):

Величезні гроші було стягнуто із рільників на підставі різних уведених ним поборів. Людей довільно піддавали арештам, тортурам і стратам, причому за наказом Верреса страчували не тільки жителів провінції, а й римських громадян, що було кричущим порушенням

* Щоб зрозуміти про яку колосальну для того часу суму йдеться, зазначимо, що 100 мільйонів сестерціїв у той час дорівнювали приблизно 100 тоннам високопробного срібла (чотири бронзові сестерції складали тоді один срібний денарій, вагою в 3,9 грам високопробного срібла). Враховуючи те, що купівельна спроможність срібла була в ті роки набагато вищою, ніж у наш час, нагробована Верресом сума була просто величезною — таких грошей вистачило б для того, щоб протягом року видавати платно більш ніж 60 тисячам римських солдатів.

тодішніх законів. Судові рішення продавалися. Будь-який невинний міг бути зроблений винним, зате «найзлочинніших людей було за гроші звільнено від відповідальності» (*Cicero. «Verres. 1». V. 13*). Час намісництва Верреса припав на той період, коли в Італії відбувалося повстання рабів під проводом Спартака (73–71 рр. до н. е.), а в Іспанії діяв полководець Серторій (80–72 рр. до н. е.), який давно не визнавав владу римського сенату. Веррес і це зумів використати у своїх цілях. Купців, котрі прибували до Сицилії, підручні Верреса звинувачували в тому, що ті є агентами то Серторія, то Спартака. При цьому самих купців страчували або відправляли в каменоломні, а їхні товари конфісковувалися, причому все найкраще з того, що вони мали, потрапляло до Верреса. Навіть на стратах підручні Верреса примудрялися непогано заробляти — Секстій, кат Верреса, брав з родичів засуджених гроші і за обіцянку відрубати їм голову одним ударом, не примушуючи тих мучитися, і за дозвіл видати для поховання тіла страчених замість того, щоб кинути ці тіла на розтерзання собакам. Родичі були вимушені платити.

Судове свавілля було одним із основних, але не єдиним джерелом збагачення Верреса, — «справами флоту він клопотався, маючи на увазі не оборону провінції, а здобування грошей, під приводом споруди кораблів» (*Cicero. «Verres. 3». XVII. 43*). Кораблі, матросів і веслярів зобов'язані були надавати всі міські громади, проте Веррес за хабар звільнив від цієї повинності одне з найбагатших міст Сицилії — Мессану. Флот провінції від цього, звичайно ж не виграв, зате у Верреса з'явився свій особистий корабель, дарований йому вдячними мессанцями, — спорудження одного корабля для Верреса обійшлося їм значно дешевше, ніж обійшлися б побудова і комплектація кораблів для флоту провінції. Проте й цього Верресові було замало! Як зумів установити в ході слідства Цицерон, Веррес, додумався «призначити міським громадам грошові внески відповідно до кількості солдатів» і при цьому «встановити певну плату за звільнення матросів у відпустку — по шестисот сестерціїв з кожного! Всякий, хто давав їх йому, незаконно отримував відпустку на все літо, а Веррес брав собі всі гроші, отримані і для сплати платні цьому матросові і на утримання його. Так він мав подвійну вигоду від надання відпустки одній людині» (*Cicero. «Verres. 3». XXX. 62*). У результаті флот провінції занепав, а на морі розперезалися пірати. У гавань Сіракуз, куди під час колишніх війн не зміг увірватися жоден флот, навіть римський,

безкарно запливали і йшли звідти зі здобиччю піратські кораблі, але Верреса це анітрохи не бентежило — пірати не забували потім тайком ділитися своєю здобиччю з Верресом.

Веррес наживався на всьому, але особливою його пристрастю, що приносила йому до того ж величезні статки, було привласнення чужих витворів мистецтва. Ця пристрасть настільки оволоділа Верресом і була настільки згубною для оточення, що Цицерон присвятив їй окрему промову.

Веррес накладав свою руку буквально на кожен витвір мистецтва, що мав хоч яку серйозну цінність. «Я стверджую, — говорив у суді Цицерона, — що в усій Сицилії, такій багатій, такій стародавній провінції, в якій так багато міст, так багато будинків, не було жодної срібної, жодної коринфської чи делоської вази, жодного коштовного каменя або перлини, жодного предмета з золота або слонової кістки, не було жодної писаної фарбами або тканой картини, які б він не розшукав, не оглянув і, якщо вони йому сподобалися, не забрав собі» (*Cicero. «Verres. 2». I. 1*).

Чим пояснювалася така пристрасть Гая Верреса до предметів мистецтва? Чи тільки його гіпертрофованою любов'ю до прекрасного? Вочевидь, не тільки цим. Предметами мистецтва можна було не тільки милуватися самому. Їх можна було подарувати потрібним людям. При цьому дарувальникові не можна було дорікнути в хабарі. Про дарування коштовностей — предметів надзвичайно дорогих, але дуже компактних за розмірами, міг взагалі ніколи не дізнатися ніхто зі сторонніх. Нарешті предмети високого мистецтва можна було в разі потреби перетворити на гроші. Продавши декілька скульптур або ваз, можна було отримати не меншу суму, ніж від продажу кількох маєтків із сотнями рабів, при цьому продаж предметів мистецтва можна було провести абсолютно непомітно. Отже, бажання Верреса заволодіти якомога більшою кількістю картин, ваз, скульптур та інших творів відомих майстрів було бажанням вельми прагматичним.

Дуже часто предмети конфіскувалися під виглядом покупки, причому про це робилися записи у відповідних прибутково-видаткових книгах, спеціально для того, щоб засвідчити факт цілком легального їх придбання.

Довести те, що предмет мистецтва куплений за явно заниженою ціною, завжди украй складно, але Цицерон зміг і це. Річ у тім, що Веррес дійшов до такого нахабства, що «купив» у одного з громадян

статуті роботи відомих майстрів — Праксителя, Мирона і Поліклета всього за 6500 сестерціїв, тоді як будь-яка робота цих майстрів цінувалася в сотні тисяч сестерціїв.

Таких «покупок» Гай Веррес зробив дуже багато. Чи можна було сподіватися, що величезна кількість таких явних злочинів залишиться непоміченою? Ні! На те, що його дії ніхто не спробує оскаржити, Веррес, звичайно ж, не сподівався, але награвовані багатства давали можливість підкуповувати, домагатися потрібних рішень посадовців, а найголовніше, добиватися обрання на нові посади, що забезпечували недоторканність. Від очей Цицерона не вислизнуло й це. «Чи не тому, що ти дав 300 000 сестерціїв роздавальникам грошей для скуповування голосів, щоб тебе оголосили вибраним у претори, 300 000 — обвинувачеві, щоб не турбував тебе*...» (*Cicero. «Verres. 2». XX. 45*), — викривав він Верреса.

Гай Веррес дуже вже зарвався, і докази проти нього були дуже вже незаперечними, тому, побачивши, що буде засуджений, Веррес вирішив за краще відправитися в добровільне вигнання, а суд, затвердивши факт його вигнання, стягнув з нього на користь жителів Сицилії 40 000 000 сестерціїв.

Формально правосуддя тріумфувало. Проте було б наївним вважати, що засудження Гая Верреса відбулося завдяки лише великій кількості доведених звинувачень і ораторській майстерності Цицерона. Звичайно, і ораторська майстерність обвинувача, і неспростовність доказів зіграли тут свою роль, але головним, вочевидь, було те, що у Гая Верреса, крім впливових друзів, були й дуже впливові супротивники, які не дозволили судові ігнорувати аргументи обвинувача.

1.7. Махінації з постачанням армії та флоту

Будь-які постачання озброєння, продовольства і спорядження для армії та флоту були справою вельми прибутковою. Проте звичайні норми прибутку задовольняли не всіх. Постачальники нерідко завищували вартість товару і мали прибуток набагато вищий, ніж у разі

* Зі слів Цицерона добре видно, які величезні суми грошей таємно використовувалися Гаєм Верресом для підкупу виборців і членів виборчих комісій з метою перемоги на виборах, а також які величезні хабарі таємно вручалися суддям. Зі слів Цицерона очевидно й те, що за діями людей Верреса таємно стежили агенти інших римських вельмож, інакше Цицеронові ніколи б не пощастило дізнатися, які саме суми пішли на підкуп виборців і підкуп суддів.

звичайних торгових операцій. Одначе й цього їм було замало. Люди, не обтяжені совістю, не задовольнялися надприбутками, отриманими від завищення цін, вигадуючи ще мерзотніші способи збагачення. Навіть під час другої Пунічної війни, коли саме існування Римської держави було під загрозою, а поля Італії плондрували війська Ганнібала, в Римі знаходилися ті, хто наживався на бідах власної країни. Збереглися і імена деяких із них. Такими людьми були, наприклад, за словами Тіта Лівія, Марк Постумій, уродженець Пірг, і Тіт Помпоній з міста Вейї. Як писав Тіт Лівій: «Постумій був відкупником, і вже багато років не було в державі людини, рівної йому за лукавством і пожадливістю, окрім Тіта Помпонія з Вейї» (*T. Liv. XXV. 3. 9*).

Тіт Лівій характеризував їх так невтішно зовсім не тому, що вони були відкупниками, а через їхні виняткові за своїм нахабством і підлістю афери. «Ці люди, оскільки загибель вантажу, відправленого війську і затонулого в бурю, лягала боргом на державу, вигадували корабельні аварії, яких не було; навіть справжні, про які вони доповідали, були підлаштованими, а не випадковими. Старі розбиті судна навантажували малою кількістю дешевого товару, виводили їх у відкрите море, моряків пересаджували в приготовані заздалегідь човни, топили судна і брехливо заявляли про безліч загиблих товарів» (*T. Liv. XXV. 3. 10–11*). Їхні злочини зовсім не залишилися таємними для римських властей. 213 року до нової ери преторові Марку Емілію донесли про обман, а він, своєю чергою, доповів про все сенатові, але покарати злочинців виявилось не так то просто, — «сенат ніякої ухвали не виніс, оскільки сенатори не хотіли в такий час зачіпати стан відкупників» (*T. Liv. XXV. 3. 12*). Оскільки справа набрала гучного розголосу, замовчати її не вдалося — питання було винесене на розгляд Народного зібрання. На відміну від сенату, «народ строго засудив обман; Спурій і Луцій Карвілії, народні трибуни, були обурені такою огидною безсоромністю і присудили Марка Постумія до штрафу в двісті тисяч асів» (*T. Liv. XXV. 3. 13*). Але цим справа не завершилася. Решта відкупників сприйняла таке рішення як посягання на свої інтереси і влаштувала безлади. Спершу вони зажадали від ще одного народного трибуна Гнея Сервілія Каски, який доводився родичем Постумію, щоби той, скориставшись своїм правом трибуна, заборонив голосування, а коли Каска, зважаючи на очевидність злочину, побоявся це зробити, відкупники просто влаштували безлади, зірвавши голосування і не дозволивши громадянам затвердити ухвалу

народних трибунів. Можна собі уявити, наскільки мало турбувала відкупників справедливість, якщо вони так люто захищали явного пройдисвіта, наскільки великими були їхні можливості, якщо вони змогли зірвати проведення народного зібрання всіх громадян міста! Проте це вже не на жарт занепокоїло римську еліту — консулів і сенаторів — та було розцінено як посягання на їхню власну владу, ділитися якою вони ні з ким не збиралися — «сенат вирішив, що було застосовано силу проти держави і подано небезпечний приклад» (*T. Liv. XXV. 4. 7*).

Тепер уже Марком Постумієм і його спільниками зайнялися серйозно. Постумій, використовуючи всі юридичні лазівки, намагався відтягнути суд, але з ним уже не панькалися, ухваливши майно його розпродати, а самого «позбавити води і вогню», тобто вигнати з міста. Дісталось й іншим понад міру знахабнілим відкупникам — частина з них потрапила у в'язницю, а багато з тих, хто залишився на волі, вважав за краще про всяк випадок добровільно відправитись у вигнання.

Треба сказати, що хоча злочин все ж таки було покарано, сталося це передовсім через те, що відкупники зарвалися. У цілому ж потужність римської державної машини було використано для покарання винних аж ніяк не повністю — попри величезні розкрадання і шкідництво, скоєні в період війни, нікого з винних навіть не було страчено, хоча римські полководці запросто страчували солдатів і простолюдинів, винних у крадіжці майна на декілька жалюгідних мідних асів. Римська еліта в питаннях про розкрадання завжди дотримувалася подвійного стандарту. Багато в чому це пояснювалося тим, що відкупники, здебільшого були вільновідпущениками або клієнтами римської знаті й ділилися з нею своїми доходами.

1.8. Організація продажу вигідних державних підрядів і відкупів з допущенням до торгів тільки обмеженого кола наперед визначених осіб, а також зумисне завищення вартості виконуваних за державним підрядом робіт

Махінації на військових поставаннях були зовсім не єдиними можливостями швидко збагатитися. Чималі прибутки давали і звичайні державні підряди. Тому сам допуск до державних підрядів уже був ласим шматочком для багатьох. Хабарі за отримання державних підрядів були для Риму справою звичайною. Звичайною справою були і спроби підрядників завищити вартість робіт.

1.9. Виконання підрядів, особливо державних підрядів, з недоброякісних або менш доброякісних, ніж обумовлювалося в контракті, матеріалів

Стандартна норма прибутку у виконанні підрядів улаштовувала не всіх. Навіть якщо постачальникам вдавалося завищити реальну вартість робіт, деякі з них, не обмежуючись цим, намагалися збільшити свої прибутки ще й за рахунок зниження якості поставок. Це відбувалось і при поставках продовольства, і при будівельних роботах, і при поставках спорядження для армії та флоту.

1.10. Махінації з будівельними підрядами

Будівництво завжди було в Римі справою непростою. Одних воно приводило до розорення, зате інших казково збагачувало і навіть просувало до вершин влади. Так, саме завдяки сумнівним операціям із земельними ділянками і нерухомістю, а також завдяки вміло організованому будівництву нових кварталів міста нажив велику частину свого статку сенатор Марк Ліциній Красс, який став згодом тріумвіром. За словами Плутарха, «коли Сулла, опанувавши Римом, став розпродавати майно страчених, вважаючи і називаючи його своєю здобиччю, і прагнув зробити співучасниками свого злочину якомога більшу кількість осіб, і притому найвпливовіших, Красс не відмовлявся ні брати від нього, ні купувати. Крім того, маючи перед очима постійний бич Рима — пожежі й осідання будівель, що обумовлювалося їхніми громіздкістю і скупченістю, він став придбавати рабів-архітекторів та будівельників, а потім, коли їх набралось у нього більше п'ятисот, почав скуповувати згорілі й суміжні з ними споруди, які задешево продавалися господарями, спонукуваними до того страхом і невпевненістю. У такий спосіб велика частина Рима стала його власністю» (*Plutarh. «Crassus». 2*).

Зі слів Плутарха добре видно, що Красс зобов'язаний був своєму успіху не тільки вміло організованим будівельним роботам. Так, він будував. Але земля під будівництво діставалася йому за явно заниженими цінами — адже він скуповував майно проскрибованих. До того ж конкурувати з ним багато з римлян, вочевидь, боялися, побоюючись того, що самі потраплять до проскрипцій. Цим же, а не тільки пожежами, пояснювалося і те, що згорілі й суміжні з ними споруди продавалися власниками Суллі «задешево», адже їхні господарі вимушені були чинити так «спонукувані страхом і невпевненістю».

Не відкидатимемо й можливості того, що деякі з пожеж виникли зовсім не випадково. Звісно ж, Сулла не ходив сам зі смолоскипом, але цілком міг доручити підпалити будинок когось із дурнів, які не бажали розлучатися зі своєю, хоч і вподобаною Суллою, власністю. Скаржитися ж у цьому випадку погорілець міг хіба що богам.

Однак цей приклад — лише вершина піраміди. Не завжди для отримання надприбутків треба було мати таке ж високе становище в суспільстві, яке мав Марк Ліциній Красс, та й починати власне будівництво було для цього зовсім не обов'язково. Однією з найрозповсюдженіших форм отримання надприбутків у Стародавньому Римі, як до Красса, так і після нього, були махінації з будівельними підрядами. Зміцнення могутності Риму супроводжувалось і зростанням самого міста. Активне будівництво велось і в утворюваних Римом колоніях. Рим прикрашався новими храмами, дедалі величнішим ставав римський Форум. І в самому Римі, і в інших римських містах з'являлися бібліотеки, театри, цирки (іподроми), приватні та громадські лазні, будувалися водопроводи і фонтани, встановлювалися тріумфальні арки і статуї. Збільшення кількості городян вимагало зведення все нових і нових будинків, і, звісно ж, нові й нові палаци зводила для себе римська знать. А понад те, і в період республіки, і в період імперії в усіх підвладних Риму землях надзвичайно активно велось дорожнє будівництво. Багато римських споруд, добротнo збудованих на століття, пережили своїх будівельників, викликаючи захват не тільки колишніх жителів Римської держави, а й їхніх нащадків, які живуть в ХХІ ст.. Досі служать людям деякі з побудованих римлянами мостів, діють деякі з побудованих за тисячоліття до нас водогонів, стоять, нагадуючи про минулу велич Римської держави, храми, арки й пам'ятні колони, що вціліли всупереч усім катаклізмам. Усе це яскраво свідчить про високий рівень розвитку, досягнутий римським будівництвом і архітектурою. Але не всі архітектори і підрядники знали свою справу і не всі з них були людьми чесними. Афери в ході будівництва траплялися в Римі вельми часто. Таке масштабне будівництво вимагало величезних коштів. А там, де крутяться великі гроші, завжди були пройдисвіти, що бажали нажитися. Причому багато які з цих афер цікаві й повчальні навіть сьогодні.

Працюючи з приватними замовниками недобросовісні підрядники часом прагнули непомірно завищити ціну будівництва, а іноді оголошували спершу цілком помірну ціну робіт, але потім вимагали

грошей на дороблення і перероблення, що потребувало від замовника, вимушеного завершувати почате будівництво, нових і нових витрат і часом доводило його цим до розорення. Практикувалося також використання для робіт менш якісних, ніж домовлено, матеріалів, завищення сортності використововуваного каменя, цементу, вапна, цегли, тиньку, фарби тощо. Через це потім іноді обвалювалися будівлі, але викрити винних і покарати їх вдавалося не завжди. Підрядники приписували собі більші, ніж було зроблено, обсяги виконаних робіт, завищували витрату будівельних матеріалів. У результаті дійшло до того, що деяке перевищення будівельниками поданого спершу кошторису стало сприйматися як явище цілком нормальне, і судові розгляди виникали лише тоді, коли підрядники заривались і перевищували кошторис у півтора рази й більше. Шахраї зазвичай остерігалися роздувати кошторис у будівництві палаців римської знаті, яка мала можливість покарати винних, але прості замовники терпіли від будівельних афер чималі незручності. Становище погіршувалося тим, що за будівництво, враховуючи його прибутковість, бралися часом люди не тільки жадібні, а й такі, що не мали достатніх знань і навичок, хоч і проголошували себе щонайдосвідченішими архітекторами. Особливо ж прибутковими виявлялися для аферистів державні замовлення: по-перше, тому, що це могли бути надзвичайно великі замовлення, а по-друге, тому, що у підрядника була можливість домовитися з державними чиновниками, які контролювали ухвалення робіт, давши тим хабар.

Констатуючи такий стан справ, римський архітектор Вітрувій писав, звертаючись до імператора Октавіана Августа: «У славному і великому грецькому місті Ефесі справіку встановлено, як кажуть, суворий, але цілком справедливий закон. Саме архітектор, який береться за виконання державної роботи, повинен оголосити, уві що вона обійдеться. Після затвердження кошторису посадовцями на забезпечення витрат береться як запорука його майно доти, доки роботу не буде виконано. Якщо після закінчення її виявиться, що витрати відповідають оголошеним, то його нагороджують похвальним відгуком та іншими знаками шани. Також якщо перевитрата перевищить кошторис не більше ніж на чверть його, то вона виплачується з державної скарбниці, і ніякого покарання за це він не несе. Але якщо потрібно буде витратити понад цієї чверті на роботу, то кошти на її закінчення беруться з його власного майна.

Та зволили би безсмертні боги, щоби такий закон було встановлено і римським народом не тільки для державних, а й для приватних споруд. Бо це припинило би безкарне нахабство неуків, а творити архітектуру, поза сумнівом, стали б люди передбачливі, які осягнули всю глибину знань; домохазяї не вводилися б у безмежні та божевільні витрати, що доводять їх до повної втрати статку, а самі архітектори, боячись покарання, змушені б були діяти обачніше у складанні підрахунків витрат, завдяки чому домохазяї зводили би будівлі за покладену або ціну, що лише трохи перевищує її. Бо хто може відпустити на роботу чотириста тисяч, якщо треба додати ще якусь сотню тисяч, тішитися надією бачити роботу доведеною до досконалості; кому ж не до снаги збільшення витрат за неї наполовину або навіть більше, той, втративши надію і марно витратившись, буває вимушений облишити її, впадаючи в розорення і відчай» (*Vitruv. X. introduction. 1–2*).

Пропозицію Вітрувія не було прийнято, та й навряд чи вона могла вирішити всі проблеми, пов'язані з римським будівництвом, — адже така пропозиція була би застосовною лише до багатих архітекторів, які можуть гарантувати виконання робіт своїм майном. А як би тоді могли проявити свої знання молоді початківці — архітектори і підрядники? Як могли б отримати замовлення бідні, але талановиті будівельники? Як би можна було тоді використовувати архітекторів-рабів? Адже в Римі їх було багато, і часто вони були не з гірших архітекторів.

Ні, простим і коротким указом навести повний порядок у підрядних роботах було неможливо. Однак не слід думати, що римські власті зовсім вже пускали тут все на самоплив. Римське законодавство удосконалювалося і навіть найзухваліші з підрядників усе ж таки були вимушені діяти лише в певних рамках, особливо в період правління тих імператорів, які міцно тримали владу в своїх руках.

1.11. Афери римських чиновників, пов'язані з фальсифікацією документів і спотворенням звітності, для привласнення збираних державою податків

Наживою на державних підрядах, а також на наданні різних пільг, дозволів і ліцензій можливості римських чиновників нажитися за рахунок держави не обмежувалися. Жадібність штовхала деяких із них на пряме розкрадання державних коштів. Про один з таких випадків розповів на початку II ст. нової ери завідувач державної скарбниці Пліній Молодший у листі своєму другу Калестрію Тірону. За словами Плінія Молодшого, якийсь Лустріцій Бруттіан, намісник

однієї з провінцій, викривши свого колишнього друга і помічника Монтанія Аттіцина в багатьох злочинах, доповів про це імператорові. Прагнучи уникнути покарання, Аттіцин послав стрічний донос, звинувативши перед імператором того, кого обдурював, тобто самого Лустріція Бруттіана. Однак проведений у Римі судовий розгляд викрив Аттіцина і встановив, що «підкупивши раба, який належав писареві, він перехопив рахункову книгу, вирізав з неї аркуші та — верх мерзотності — звинуватив у своєму злочині друга» (*Plini. Junior. «Epist.» VI. 22. 4*). Чесність Бруттіана було доведено, а Аттіцина було «засуджено і заслано на острів» (*Plini. Junior. «Epist.» VI. 22. 5*).

Проте не слід думати, що кожного римського казнокрада завжди чекало покарання, а чесність завжди брала гору. Дуже може бути, що особливий гнів сенату і імператора викликав не стільки сам факт розкрадання, вчинений Аттіцином, — за це урядовців його рангу зазвичай карали менш суворо, — а те, що він додатково вчинив «верх мерзотності» — намагався обмовити свого начальника. Не слід думати також, що казнокрадство було рідкісним злочином. Так, Пліній Молодший попереджав свого друга, щойно призначеного тоді намісником Бетіки: «Я написав про це тобі, хто отримав провінцію, щоб попередити: цілком покладайся тільки на себе і нікому не довіряй» (*Plini. Junior. «Epist.» VI. 22. 7*).

1.12. Таємне привласнення і використання державних коштів завдяки контролю над ними

Дрібні шахраї — різні злодійкуваті чиновники і недобросовісні постачальники, могли увірвати порівняно небагато, оскільки римський бюджет, хоч і залишав їм деякі лазівки, все ж таки досить ретельно контролювався. Та якщо афери здійснювалися за наказом людини впливової і могутньої, то масштаби цих афер могли бути просто грандіозними. Наприклад, як писав Светоній Транквілл про Гая Юлія Цезаря, «в перше своє консульство він викрав із капітолійського храму три тисячі фунтів золота, поклавши замість нього стільки ж позолоченої міді» (*Suetonius. «Julius». 54. 3*). Вже саме повідомлення про аферу ясно вказує на те, що ця афера не пройшла тоді непоміченою, але 59 року до нової ери — в перше своє консульство, Гай Юлій Цезар разом з Гнеєм Помпеєм Великим і Марком Ліцинієм Крассом уже був, хоча ще й не диктатором, але тріумвіром негласного першого тріумвірату, а тому ніхто не посмів викрити його в розкраданні державних коштів.

1.13. Продаж посад або отримання подарунків і хабарів за сприяння в обранні на вигідні й почесні посади

Отримання хабарів за сприяння в обранні на вигідні й почесні посади було справою звичайною як у період республіки, так і в період імперії. Проте безумовний рекорд нахабства і жадібності було встановлено 193 року нової ери воїнами преторіанської гвардії, які збунтувалися та, вбивши імператора Пертінакса, влаштували аукціон між охочими стати новим імператором. Як писав Геродіан, вони, «вивівши найбільш гучномовних зі свого середовища, оголошували про продаж імператорської влади, обіцяючи вручити владу тому, хто дасть більше грошей, і за допомоги зброї безперешкодно привести його в імператорський палац» (*Herodian. II. 6. 4*). Переможцем цього ганебного аукціону став Дідій Юліан, який пообіцяв кожному з преторіанців по 25 тисяч сестерціїв.

1.14. Надання за хабарі протекції в отриманні латинського або римського громадянства

(Про те, як це відбувалося, детально розказано в підрозділі 4.4 розділу I).

1.15. Надання за хабарі протекції в отриманні статусу вершника або сенатора, а також інших почесних статусів і звань

1.16. Надання за винагороду протекції різним залежним від Риму царям і державам у рішенні їхніх суперечок, а також у сприятливому для них розгляді їхніх прохань римським сенатом

Це робили багато впливових римських сімейств, причому впродовж усієї історії Римської республіки. Однак рекордсменом, як і в прихованих розкраданнях державних коштів, був, напевно, Гай Юлій Цезар. За словами Светонія Транквілла, «він торгував союзами і царствами: від самого лише Птолемея він отримав близько шести тисяч талантів*, за себе і за Помпея. А згодом лише відверті грабежі та

* Светоній Транквілл писав тут про Птолемея XI Авлета, батька останньої цариці Єгипту Клеопатри, який 58 року до нової ери був вигнаний єгиптянами, але за три роки, 55 року до нової ери, зумівши роздати потрібним людям у Римі неймовірно щедрі дарунки, був повернений римлянами на престол Єгипту. 6000 талантів, даровані Птолемеєм XI Авлетом Юлієві Цезарю, — це більше 157 тонн срібла!

блюзнірства* дозволили йому покрити витрати громадянських війн, тріумфів і видовищ» (*Suetonius. «Julius». 54. 3*). Хабарі від різних царів і васальних держав текли до Риму і після встановлення імперського ладу, адже, крім самого імператора, завжди необхідно було задобрити і налаштувати на свою користь і все його найближче оточення.

1.17. Використання особистих зв'язків і знайомств у вирішенні судових суперечок, купівля і продаж різних пільг і привілеїв

Про пільги і протекцію благали своїх патронів не тільки царі. Набагато частіше римські вельможі клопоталися справами звичайних смертних і при цьому теж ніколи не забували врахувати насамперед власну вигоду. Надзвичайно цікаве щодо цього листування Марка Туллія Цицерона. Значна частина його листів до друзів і чимало листів його друзів, адресованих до нього самого, є проханнями посприяти тій або іншій людині — тут і прохання посприяти в отриманні посади, і прохання надати особисте заступництво або посприяти в чиемусь заступництві, і навіть прохання винести потрібну судову ухвалу. Всі листи один одному римські вельможі писали високим стилем і в своїх проханнях ніколи не пропонували грошей за виконання своїх прохань. Ні! Відкрито пропонувати гроші було б образою та ознакою поганого тону! Та й відкрито брати гроші у прохача дозволяли собі лише чиновники низького рангу. Представники ж вищої римської знаті зазвичай чинили по-іншому. Просячи за своїх протеже, вони говорили лише про їхні вірність, скромність, освіченість, але ніколи не забували ясно натякнути тому, до кого зверталися, що у відповідь і вони самі, і їхні клієнти постараються, своєю чергою, надати добродійникові будь-які послуги, про які той попросить. Зрозуміло, що такі прохання найчастіше задовольнялися. І зрозуміло, що за цим

* Під блюзнірством Светоній Транквілл мав на увазі проведену Гаєм Юлієм Цезарем 49 року до нової ери, на початку громадянської війни, конфіскацію коштів різних храмів як в Римі, так і в інших містах Італії. Це були величезні гроші, оскільки саме в храмах зберігалася тоді і вся римська державна скарбниця, і заощадження більшості спроможних римських громадян. Невідомо, яка саме сума дісталася тоді Юлієві Цезарю, але це були десятки тонн золота і сотні тонн срібла. Враховуючи все вищесказане, натяк Светонія Транквілла про те, що перемога Юлія Цезаря в громадянській війні було досягнуто завдяки не лише його видатним полководницьким талантам, а й завдяки величезним коштам, що опинилися в його розпорядженні, можна вважати абсолютно справедливим.

слідувала щедра винагорода добродійника, якщо не грошима, то подарунками або взаємними послугами.

1.18. Продаж помилювань і прощень за різні злочини

1.19. Отримання винагороди від підконтрольних бандитів і піратів у обмін на поблажливе до них ставлення і невжиття заходів з їх упіймання і знищення

Прикладом цього може служити справа притягнутого 70 року до нової ери до суду намісника Сицилії Гая Верреса, про якого вже розповідалося вище та якого Цицерон прямо звинувачував, окрім багатьох інших злочинів, і в корисливому пособництві піратам і розбійникам.

Підозріло м'якими до бандитів і піратів нерідко були й намісники багатьох інших римських провінцій. Наприклад, Плутарх писав про Гая Юлія Цезаря, що в молодості той, рятуючись від проскрипцій Сулли, втік із Рима на схід до Віфінії. Опала його була недовгою і дуже скоро Сулла повернув йому свою прихильність. Повертаючись назад до Риму, Цезар «біля острова Фармакуси (*недалеко від Мілета — В.Д.*) був захоплений у полон піратами, які вже тоді мали великий флот і за допомоги своїх незліченних кораблів володарювали над морем. Коли пірати зажадали в нього викупу в двадцять талантів, Цезар розсміявся, заявивши, що вони не знають, кого захопили в полон, і сам запропонував їм п'ятдесят талантів. Потім, розіславши своїх людей у різні міста по гроші, він залишився серед цих лютих кілікійців з одним тільки другом і двома слугами; незважаючи на це, він повівся так зарозуміло, що кожного разу, збираючись відпочити, посилав наказати піратам, аби ті не шуміли. Тридцять вісім днів пробув він у піратів, поводячись так, ніби вони були його охоронцями, а не він їхнім полоненим, і без щонайменшого страху бавився і жартував з ними. Він писав поеми і промови, декламував їх піратам і тих, хто не висловлював свого захоплення, називав у обличчя неукраїнами і варварами, часто зі сміхом загрожуючи повісити їх. Ті ж охоче вислуховували ці вольні промови, вбачаючи в них прояв добросердя і жартівливості. Але, тількино прибули викупні гроші з Мілета і Цезар, виплативши їх, був звільнений, він негайно спорядив кораблі та вийшов з мілетської гавані проти піратів, які стояли на якорі біля острова, і захопив у полон велику частину з них. Їхні багатства він узяв собі як здобич,

а людей ув'язнив у Пергамі. Сам він відправився до Юнка, намісника Азії, вважаючи, що тому як преторові належить покарати взятих у полон піратів. Проте Юнк, що дивився із заздрістю на захоплені гроші (бо їх було немало), заявив, що розгляне справи полонених, коли в нього буде час» (*Plutarh. «Caesar». 1–2*).

Цілком може бути, що пірати постійно ділилися з намісником і саме тому йому було не вигідно розправлятися з ними. Намісникові було набагато вигідніше дочекатися, доки Цезар поїде, і потім випустити бандитів. Так би, напевно, і сталося, якби на місці Цезаря опинилася людина менш впливова і менш рішуча. Зрозумівши наміри Юнка, «Цезар, розпрощавшись із ним, попрямував до Пергама, а піратів наказав вивести і всіх до одного розіпнути, як він часто обіцяв їм на острові, коли вони вважали його слова жартом» (*Plutarh. «Caesar». 2*).

Поблажливість властей до розбійників могла іноді бути викликана не тільки отриманням від них хабарів, а й бажанням деяких «сильних світу цього» дестабілізувати загальну ситуацію в країні та, користуючись цим, домогтися для себе особливих повноважень для наведення ладу. Так, розгул піратства в Середземному морі дозволив **67 року до нової ери** Гнею Помпею Великому отримати від римського сенату особливі повноваження строком на три роки для боротьби з піратами. До цього пірати лютували на морі і захоплювали кораблі один за одним, вимагаючи викуп. Але тільки-но Помпей отримав особливі повноваження, протягом двох-трьох місяців з піратством було покінчено. Помпей у такий спосіб зажив слави народного героя і, на додаток до цього, аж три роки користувався особливими, майже диктаторськими, повноваженнями.

Боротьба за владу, яка загострилася до середини I ст. до нової ери, ще багато разів штовхала окремі угруповання римської знаті на те, щоби потурати розгулові злочинності. Наприклад, Гней Помпей Великий, вже використавши одного разу (67 року до нової ери) цей метод, щоб домогтися тріумфу і слави, а головне — особливих повноважень, знов удався до таких же дій **53 року до нової ери**, коли після загибелі Красса розпався перший тріумвірат і загострилася боротьба між тріумвірами, що залишилися, — Помпеем і Цезарем. Користуючись тим, що Цезар у той час був зайнятий завоюванням Галлії, угруповання Помпея всіляко сприяло зростанню злочинності — тепер уже не тільки на морі, а й на суходолі. Італія стогнала від розбою на дорогах, а купці знову почали боятися виходити в море.

Зрозуміло, що відповідні чиновники не забували отримувати свою частку від розбійників і ділитися нею із зверхниками. Одначе головною метою римської верхівки, що затіяла це все, було отримання не частки від піратів і розбійників, а ще більшої влади. Ось як писав про це Аппіан: «Помпей свідомо допускав такий безлад, щоб відчувалася необхідність призначення диктатора. Серед багатьох йшли розмови про те, що єдиним порятунком від теперішніх лих була б монархічна влада; що потрібно вибрати людину сильну і водночас милостиву; вказували на Помпея, який мав у своєму розпорядженні достатньо війська, як здається, любив народ і поважав сенат, був стриманим у житті й розсудливим, легко доступним для прохань, — було неважливо, чи такий він насправді, чи тільки таким здавався. Помпей на словах сердився з приводу всіх цих припущень, на ділі ж таємно все робив для їх здійснення і навмисне допускав безлад і анархію в державному управлінні» (*Appian. «B.C.» II. 20*).

Особливих повноважень від римського сенату Помпей домігся й цього разу — в кінці 50 року до нової ери сенат знову надав йому особливі повноваження, порівнянні з диктаторськими, але переможцем у громадянській війні, що почалася, виявився не він, а Гай Юлій Цезар.

Стабілізація становища, пов'язана із закінченням тієї війни, зумовила наведення ладу в країні та принесла римському народові значне полегшення. Цікаво, що саме тоді з'явилися перші вірші поета Вергілія, який став гордістю римської та світової літератури, і присвячені вони були саме темі боротьби зі злочинністю. «Перший, написаний ним дистих, — повідомив про Вергілія в передмові до свого коментаря «Енеїди» римський граматик Сервій, — було направлено проти розбійника Балісти:

«Похований Баліста під цією кам'яною горою.

Тепер, подорожній, спокійно прохось і вдень, і вночі!»

Якщо поет, який написав потім «Буколіки» і «Георгіки», який створив безсмертну «Енеїду», вперше взявся за віршування, натхненний саме покаранням бандита і віднайденою можливістю спокійно проходити місцевими дорогами, то можна собі уявити, наскільки докучили тоді розбійники римському плебсові! Проте не встигли римляни хоча б зо два роки насолодитися спокоєм, як убивство Цезаря жбурнуло Римську державу у вир нової громадянської війни, і дорогами Італії знову років десять не можна було спокійно пройти ні вдень, ні вночі, доки при владі не утвердився наступник Цезаря Октавіан.

Не тільки у I ст. до нової ери, а й щоразу коли в Римі починалася боротьба за владу, це викликало зростання злочинності. Навіть солдати в такі часи нерідко перетворювалися на мародерів, а жертвами злочинців часом ставали і високопоставлені особи*. Утім, римська знать могла сама помститися за себе і покарати злочинців, подібно до того, як вчинив з піратами Юлій Цезар, а простолюдинам залишалося тільки сподіватися на те, що міжусобиці припиняться і в країні буде наведено лад.

1.20. Таємне захоплення в рабство вільних римських громадян і провінціалів, а також незаконне поневолення чужих рабів

Навіть у ті часи, коли в Римі ще існувало боргове рабство, оголошення вільної людини рабом траплялося нечасто. Надалі ж вільного римлянина оголошували рабом лише у виняткових випадках, коли його діяння були ганьбою для держави. Що стосується скорених Римом народів, то обернути в рабство полонених було для римлян справою звичайною, але продати в рабство вільного жителя провінції мали право лише особи, наділені вищою владою, і робили вони це лише у випадку, якщо той допускав дуже серйозну провину. Проте в період загострення боротьби за владу і громадянської нестабільності підтримання порядку в провінціях, та й у самій Італії, відходило для римської знаті на другий план. І це призводило до того, що деякі знахабнілі рабовласники могли схопити і зробити рабом практично будь-кого, хто мав необережність з'явитися в їхніх володіннях без належної охорони. Потрапивши в ергастул — тюремного типу казарму для сільських рабів або рабів, які працювали на копальнях, людина практично позбавлялася можливості не тільки самостійно вибратися звідти, а й навіть подати про себе звістку додому. Особливо часто таке траплялося в період громадянських війн, що вирували в Римі в I ст. до нової ери майже безперервно протягом декількох десятиліть. Навести порядок у цьому питанні вдалося лише після їх остаточного

* Наприклад, римський історик Корнелій Тацит повідомив про трагедію, що спіткала його тестя, видатного державного діяча і полководця Агріколу. Під час громадянської війни, яка вибухнула 69 року між імператорами Отоном і Вітеллієм, «моряки з флоту Отона сваволили, тиняючись узбережжям і спустошуючи Інтімілій (це — область Лігурії), немов то була ворожа країна, убили в її маєтку матір Агріколи, а самий маєток розграбували, викравши значну частину цінностей, що дісталися їй у спадок і через які вона й загинула» (*Tacit. «Agric». 7*).

завершення і встановлення в Римі імперського правління. Причому імператор Октавіан Август доручив не кому-небудь, а своєму пасинку і майбутньому наступникові Тіберію місію «з обстеження ергастулів у всій Італії, господарі яких викликали до себе загальну ненависть тим, що хапали і приховували в ув'язненні не тільки вільних подорожніх, а й тих, хто шукав таких притулків зі страху перед військовою службою» (*Suetonius. «Tiberius». 8*).

Надалі незаконне захоплення в рабство чужих рабів і провінціалів, тим паче захоплення в рабство римських громадян, стало набагато рідкіснішим злочином, але щоразу, коли в імперії починалися нові громадянські війни і усобиці, а також у роки, коли імперія потерпала від великого нашестя варварів, на дорогах знову з'являлися розбійники, які промишляли як звичайним розбоєм, так і захопленням у рабство вільних людей.

1.21. Установлення таємного контролю над проституцією з поєднанням легальної і нелегальної проституції. Організація борделів. Використання факту надання сексуальних послуг для подальшого шантажу клієнтів

Проституція в Римі завжди існувала цілком легально. Розцінки на послуги оголошувалися відкрито. Абсолютно офіційно встановлювалися і податки, що їх мусили платити повії та власники будинків розпусти. Після сплати податку збирач податків видавав відповідну квитанцію. Причому деякі з таких квитанцій збереглися до наших днів, що свідчить про те, що такі квитанції ретельно зберігалися для того, щоб їх можна було пред'явити властям, оскільки правопорушенням вважалося не заняття проституцією, а несплата податків із цієї діяльності.

У період Римської республіки єдиним покаранням повії було те, що вона зобов'язана була публічно заявити про свою професію. Цілком терпимо ставилися до існування проституції і римські імператори, вважаючи, що заборона на заняття проституцією не викоренить її, а навпаки, зробить її надприбутковою для тих, хто утримуватиме таємні борделі. Лише зрідка власті вводили обмеження на ті або інші форми проституції — наприклад, на чоловічу проституцію.

Хоча проституція в ті часи вважалася справою негідною і непристойною, це заняття приносило величезні прибутки, і його нерідко контролювали представники вельми впливових і знатних римських

сімейств, діючи при цьому таємно і здебільшого через підставних осіб. Так, у Римі були відомі випадки, коли солідні й поважані римські матрони примушували до проституції своїх рабинь або вільновідпущениць. Понад те, незважаючи на те, що за часів імперії, ще за імператора Октавіана Августа, було прийнято закон, за яким перелюбство як дружини, так і чоловіка вважалося злочином і передбачало серйозну відповідальність, Рим знавав випадки, коли будинки деяких дуже небідних родин перетворювалися на таємні будинки розпусти, а чоловіки ставали практично сутенерами своїх дружин. Ось як описував один із таких будинків Луцій Апулей: «Вдень і вночі безперервно на потіху молоді зовнішні двері будинку розчиняються навстіж ударами ноги, під вікнами кричать пісні, їдальня не відпочиває від галасливих гулянок, спальню відчинено для перелюбців: всякий сміливо може увійти туди, якщо тільки наперед сплатить чоловікові. Так ганьба шлюбного ложа служить для нього джерелом доходу. Колись він вправно торгував самим собою, тепер же заробляє, торгуючи тілом дружини. Дуже багато з ним самим — я не брешу! — з ним самим домовляються про ночі його дружини. При цьому між чоловіком і дружиною існує певна змова: хто принесе дружині багатий подарунок, тих не помічає, і вони йдуть, коли захочуть. А хто прийде з порожніми руками, тих за поданим сигналом захоплюють як перелюбців, і вони, ніби прийшли вчитися, йдуть не раніше, ніж розпишуться*» (*Apuleius. «Apologia». 75*).

Послуги звичайних повій, які промишляли на вулицях і в домах розпусти, коштували недорого — як показують збережені записи, від 6 асів (1,5 сестерція) до 1 денарія (4 сестерції) за статевий акт. Тобто, в межах денного заробітку римського простолюдця. А от послуги елітних гетер могли оцінюватися вже десятками і сотнями денаріїв. А одноразові прибутки згаданої вище молодій матрони, яка промишляла проституцією, безумовно, обчислювалися ще більшими сумами. Про те, якими були ці суми, можна судити з того, що сімейство це володіло статком у декілька мільйонів сестерціїв, перебуваючи серед двох-трьох сотень найбагатших людей провінції.

* Тут Апулей іронізував, натякаючи на те, що ці уявні перелюбці, подібно до школярів, вимушені були «вчитися писати» і писали парочці, яка організувала кубло, розписки про те, що заборгували їм відповідну суму.

Важливо зазначити, що, як очевидно з сказаного вище, створивши зі свого будинку саме таємне, а не явне, і зовні все ж таки достатньо пристойне і званий благородним домом кубло, парочка не тільки змогла привабити туди набагато грошовитішу клієнтуру, ніж якби це був звичайний будинок розпусти, а й ухилитися від будь-якої сплати податків. Збереження видимості пристойності дозволило, крім отримання непоганих і жодним чином неоподатковуваних доходів за надання елітних секс-послуг, отримувати ще й чималі доходи від шантажу частини своїх клієнтів. Причому доходи від шантажу могли значно перевищувати доходи від усього іншого. Адже на гачок до шантажистів потрапляли зовсім не простолюдці, а платою за мовчання могли бути не тільки гроші й подарунки, а подеколи й відповідні адміністративні або судові рішення.

Подружжя, яке перетворило свій будинок на таємне кубло, описане Луцієм Апулеєм, влаштувалося в одному з міст провінції Африка. Одначе подібні кубла були і в інших містах і провінціях, та й у самому Римі. І скрізь ті, хто контролював елітні будинки розпусти і міг підсунути своїх «дівчаток» в обійми осіб, від яких залежало ухвалення важливих рішень, могли ласкою або шантажем тією чи іншою мірою впливати на ухвалення цих рішень, чи то справи міста, справи провінції, чи навіть справи, що визначали життя всієї імперії.

1.22. Використання тоталітарних релігійних сект для отримання надприбутків і в боротьбі за владу, а також створення нових релігійних сект з метою отримання пожертвуваль і послуг від обдурених умілими проповідями людей

Протягом багатьох сторіч своєї історії, практично аж до початку релігійних розбратів між християнами і поганами, римляни традиційно відрізнялися великою віротерпимістю і, продовжуючи вшанування своїх богів, зазвичай не перешкоджали скореним народам сповідувати їхні релігії. Понад те, римляни нерідко долучали до свого пантеону нових богів, а іноді взагалі ставали адептами якої-небудь нововинайденої або запозиченої де-небудь віри. Такою ситуацією іноді вельми вмело користувалися окремі пройдисвіти, авантюристи і шахраї. Іноді ці авантюристи ставили перед собою далекосяжні цілі. Яскравим прикладом того, як, почавши зі звичайного шахрайства, засновники нетрадиційного культу, втягуючи різними способами у сповідання свого культу чимраз більше людей, спробували врешті-решт захопити

владу, була розкрита 186 року до нової ери змова адептів збоченого таємного культу Вакха. Оскільки викриття змови було здійснене завдяки упровадженій в ряди сектантів агентурі, докладніше про це я розповідаю в розділі «Агентурна розвідка стародавніх римлян та їхніх супротивників».

Звісно ж, аж ніяк не всі творці нових релігій, які діяли не з релігійних, а з корисливих мотивів, і тим паче не всі з їхніх жерців мріяли про верховну владу над Римом. Зазвичай їхні цілі обмежувалися прагненням різко збільшити особистий статок і домогтися для себе якихось особливих привілеїв. На це ж було направлено і зусилля деяких злодійкуватих жерців традиційних конфесій, але нові конфесії надавали набагато ширші можливості для шукачів легкої наживи. Тому, крім звичайних культів, заснованих на тій або іншій вірі, в Римі періодично виникали культури, засновники яких ставили за мету лише елементарне збагачення. Деякі шахраї просто збирали пожертвування під виглядом служителів цілком традиційних конфесій, але це було, хоч і простіше, але набагато небезпечніше — у разі викриття за блюзнірство можна було жорстоко поплатитися, створення ж нової конфесії дозволяло цілком легально привласнювати собі гроші вірян. Нові конфесії далеко не завжди завойовували велику кількість адептів, щоб затвердитися і стати якоюсь стабільною релігією, але завжди в тій чи іншій мірі збагачували своїх творців. Анітрохи не менш ефективно використовували шахраї новомодні конфесії і для задоволення своєї хоті. Про один, добре відомий зі слів римського історика Йосипа Флавія, випадок, що вразив увесь Рим, коли римлянин, який безуспішно домагався любові заміжньої жінки, підкупив жерців храму Ісиди, і ті допомогли йому, видавши себе за божество, вступити з нею в інтимний зв'язок, я детально розповів у розділі «Тиберий» своєї книги «Властители Рима. Время правления Октавиана Августа и династии Юлиев-Клавдиев».

1.23. Махінації з ворожінням і пророцтвами

Не в усіх ошуканців вистачало нахабства створити з метою збагачення власну нову конфесію, зате пройдисвітів, які успішно паразитували на різних людських забобонах, завжди було предостатньо.

Значна частина римлян була марновірною. Навіть канони традиційної римської релігії передбачали починати будь-яку важливу справу лише після проведення відповідних процедур, пов'язаних з

запитуванням волі богів, а проводили ці церемонії особливі жерці — авгури, які з'ясовували волю богів за польотом птахів, жадібним або слабким клюванням священних курей, за нутрощами принесених у жертву богам тварин та іншими, окремо перерахованими в священних книгах, ознаками. Нерідко, оголошуючи «волю богів», авгури керувалися не стільки релігійними канонами, скільки особистими інтересами. Про те, як такі «священні прогнози» використовувались у політичній боротьбі, я розповідаю в розділі «Таємниці римської спецпропаганди і «піару», але крім жерців-авгурів у Римі існувала й велика кількість різних інших провісників, — як тих, котрі намагалися передбачати майбутнє, керуючись певними правилами і канонами, так і тих, які просто дурили марновірців.

Мало хто з тих, хто шахраював на пророцтвах, прагнув досягнення якоїсь політичної мети, зазвичай обмежуючись прагненням просто нажитися, але іноді ворожіння та прогнози успішно використовувались і для досягнення політичної мети. Які капітали вдавалося наживати деяким давньоримським ворожбитам-ошуканцям і яким чином це робилося, ми можемо судити хоч би з книги Лукіана Самосатського «Александр, або Лжепророк», присвяченій одному з таких шахраїв, якомусь Александру, який вельми успішно промишляв у другій половині II ст. нової ери лжепророцтвами спершу в східних провінціях Риму, а потім і в самому Римі.

У юності Александр допомагав одному шахраєві, який видавав себе за лікаря. Але за неправильне лікування можна було зазнати покарання, тож згодом Александр знайшов собі безпечніше заняття — він став морочити людям голови ворожіннями. Попервах цього заледве вистачало на прожиток, але все змінилося, коли він познайомився з іншим таким же пройдисвітом, на ім'я Коккон. «Обидва наші зухвалі негідника, здатні на всяке лиходійство, зійшовшись разом, без натуги зрозуміли, що людське життя перебуває у владі двох найбільших владик — надії та страху — і що той, хто зуміє за потребою використовувати і те й інше, скоро розбагатіє» (*Lucianos. «Alexand.»*, 8). Обміркувавши та обговоривши все між собою, шахраї вирішили зайнятися пророцтвами, а для того, щоб люди їм повірили, було придумано вельми хитромудру комбінацію.

У місті Халкедоні шахраї «закопали у храмі Аполлона, найстародавнішому в халкедонян, мідні дощечки, які свідчили, що незабаром прибуде в Понт (*ту провінцію, де вони збиралися діяти — В.Д.*) Аскле-

пій разом зі своїм батьком Аполлоном і матиме місцеперебуванням Абонітіх. Ці дощечки, доречно знайдені, примусили пророцтво дуже легко розповсюдитися по всій Віфінії і Понту, особливо ж в Абонітіху. Жителі негайно ухвалили побудувати храм і почали рити землю для закладення підмурку» (*Lucianos. «Alexand.»*. 10).

Коли жителі Абонітіха достеменно увірвали, що ось-ось з'явиться месія, Александр урочисто з'явився туди, «одягнений у пурпуровий хітон з білими смугами. З накинутим поверх нього білим плащем, тримаючи в руках кривий ніж, як Персей, від якого він нібито вів свій рід з материнського боку» (*Lucianos. «Alexand.»*. 11). Незважаючи на те, що деякі з жителів Абонітіха знали справжніх батьків Александра, більшості городян так кортіло повірити в красиву легенду, що вони повірили. «Александр набув популярності, прославився і став предметом загального здивування. Іноді він зображав з себе одержимого, і з його рота виступала піна, чого він легко досягав, пожувавши корінь фарбувальної рослини струтія. А присутнім ця піна здавалася чимось божественним і страшним» (*Lucianos. «Alexand.»*. 12).

Втім, Александр, щоби переконати публіку у своїх чудодійних здібностях, підготував для простаків і деякі трюки складніші, ніж фокуси з піною. «Крім того, для них уже давно було виготовлено з тонкого полотна голову змії, що мала деяку схожість з людською. Вона була строкато розфарбована, виготовлена дуже правдоподібно, і за допомоги сплетеного кінського волосся можна було відкривати її пащу і знову закривати її; а з пащі висовувалося чорне роздвоєне жало, яке також приводилося в рух за допомоги волосся і цілком подібне до зміїного» (*Lucianos. «Alexand.»*. 12). Крім макету змії з людським обличчям, Александр таємно запасся величезною нешкідливою змією, купленою для цього наперед в іншій провінції, а додатково ще й невеликою змією, яка тільки народилася. Змії — тварини бога мудрості і лікування Асклепія — за задумом шахраїв мали остаточно переконати всіх у божественному дарі Александра. «Коли настав час діяти, ось що вони вигадали. Вночі Александр пішов до недавно вритих ям для закладення підмурівку майбутнього храму. В них стояла вода, що набралася з ґрунту або від дощу. Він поклав туди шкаралупу гусячого яйця, в яку заховав щойно народжену змію і, заривши яйце глибоко в багно, пішов звідти.

Удосвіта Александр вибіг на майдан голим, прикривши наготу лише золотим поясом, тримаючи в руках кривий ніж і стрясаючи

волоссям, як убогі одержимі жерці Великої Матері. Він підійнявся на якийсь високий вітвар і став виголошувати промову, вітаючи місто зі скорим приходом нового бога.

Присутні — а збіглося майже все місто з жінками, старими і дітьми — були вражені, молились і падали ниць. Александр вимовляв якісь незрозумілі слова на кшталт гебрейських і фінікійських, причому привів усіх у зачудовання, оскільки вони нічого не розуміли в його промові, окрім імен Аполлона і Асклепія, яких він згадував.

Потім ошуканець кинувся бігти до храму, який будувався; наблизившись до виритих заглибин і до приготованого ним наперед джерела, з якого повинні були политися пророцтва, він увійшов до води і гучним голосом став співати гімни Аполлону і Асклепію, запрошуючи бога з'явитися, приносячи щастя, в місто. Потім Александр попросив чашу і, коли хтось із присутніх подав йому посудину, він занурив її у воду та без зусиль витягнув разом з водою і намулом яйце, в якому він наперед заховав «бога», заліпивши отвір у шкаралупі воском і білилами.

Узявши яйце в руки, він говорив, що тримає самого Асклепія. А присутні уважно дивилися, чекаючи, що відбудеться далі, дуже здивовані вже тим, що у воді знайшлося яйце. Розбивши його, Александр узяв у руки зміюку. Присутні, побачивши, як вона рухається і звивається навколо його пальців, негайно закричали і стали вітати бога, поздоровляючи місто з новим щастям. Кожен палко молився, просячи у бога достатку, здоров'я та інших гараздів» (*Lucianos. «Alexand.»*. 13–14).

Александр поніс «чудесну» маленьку змію до себе і декілька днів залишався удома, «розраховуючи, що в місто збіжиться безліч пафлагонців, повернутих розповсюдженням поголосом. Так і сталося. Місто переповнилося людьми, позбавленими мізків і глузду, абсолютно несхожими на смертних, які харчуються хлібом, і лише виглядом відмінними від баранів» (*Lucianos. «Alexand.»*. 15). Дочекавшись цього, шахрай всівся в одній з невеликих кімнат свого будинку, «одягнений подібно до божества», і поклав собі за пазуху змію, але вже не ту маленьку, яку вийняв на очах простаків з яйця, прихованого у підмурку споруджуваного храму, а величезну ручну змію, яку наперед привіз з іншої провінції та нікому раніше не показував, а на додаток до цього приготувався використовувати і придбаний спеціально для цього макет людиноподібної зміїної голови, виготовленої з полотна.

«Він обвив змію навколо своєї шиї, випустивши хвіст назовні. Змія була така велика, що не поміщалася за пазухою, частина її тіла во-
лочилася по землі. Александр приховував під пахвою тільки голову
гада, який спокійно це терпів; а з-під своєї бороди з іншого боку він
виставив зміїну голову з полотна, неначе вона дійсно належала змії,
яку всі бачили» (*Lucianos. «Alexand.»*. 15). Тепер, підготувавши все
необхідне для обману, він звелів впускати бовдурів, які знемагали
від нетерпіння, жадаючи побачити «диво».

Деінде на майдані або у великому залі подібний трюк був би, поза
сумнівом, приречений на провал, але шахрай наперед усе продумав
і зовсім не випадково обрав маленьку і погано освітлену кімнату.
«Уяви собі тепер, — писав Лукіан, — невелике приміщення, досить
темне, оскільки світла потрапляло в нього недостатньо, і густий на-
товп наляканих, наперед обійнятих млостью і збуджених надією людей.
Глядачам, поза сумнівом, здавалося дивом, що змія, яка зовсім недавно
народилася, за декілька днів так виросла і до того ж у неї людське об-
личчя. Відвідувачі штовхали один одного до виходу і, не встигнувши
нічого добре розгледіти, виходили, витручені нескінченним натовпом
тих, хто входив» (*Lucianos. «Alexand.»*. 16).

Деяким шахрай дозволяв навіть доторкнутися до хвоста змії, тож
після цього ні в кого вже не залишалося ніяких сумнівів у тому, що
до Александра з'явився в образі змії посланець бога Асклепія. До
Александра почали стікатися прочани не тільки з Пафлагонії, а й із
сусідніх земель — Галатії, Віфінії, Фракії. Шахрай зметикував, що
«настав час виконати те, заради чого всі ці хитрощі були вигадані,
тобто прорікати охочим оракули і передбачати майбутнє» (*Lucianos. «Alexand.»*. 19).

Приступаючи до прогнозів, пройдисвіт вирішив знову-таки ви-
користовувати не тільки нахабство, а й хитрість. «Александр радив
кожному написати на табличці, чого той бажає або що особливо хоче
знати, потім зав'язати і запечатати табличку воском або глиною або
чим-небудь на кшталт цього. Ошуканець сам брав табличку і, увій-
шовши до святилища (храм уже було споруджено і приготовано по-
міст), оголошував, що буде через оповісника і священнослужителя
по черзі викликати тих, хто подав таблички. Він обіцяв, вислухавши
слова бога, повернути таблички запечатаними, як раніше, з припи-
саною відповіддю божества, яке відповідає на все, про що б його не
запитали» (*Lucianos. «Alexand.»*. 19).

Паломників захоплювала здатність Александра бачити їхні прохання крізь віск і глину, а коли вони, прийшовши додому, виявляли відповіді на свої питання, написані всередині особисто запечатаних ними самими табличок, то й зовсім зачудувалися Александром. Проте його ясновидіння було фокусом. «Подібна витівка абсолютно ясна і відразу зрозуміла для такої людини, як ти або, якщо не буде нескромністю сказати, як я, — писав Лукіан. — Для людей же дурноверхих це здавалося несповідимим дивом. Придумавши різноманітні способи знімати печатки, Александр прочитував кожне питання і відповідав на нього, як уважав відповідним; потім знову запечатував і віддавав їх» (*Lucianos. «Alexand.»*. 20).

Лукавий віщун процвітав. «За кожне пророцтво було призначено плату — драхму і два оболі. Але не подумай, мій друже, що цей дохід був малим і приносив небагато. Александр збирав від сімдесяти до вісімдесяти тисяч щорічно, оскільки люди в своїй ненаситності зверталися до нього до десяти і п'ятнадцяти разів.

Одначе, отримуючи ці доходи, він користувався ними не один і не відкладав скарбів, а тримав біля себе багато працівників і помічників: спостерігачів, укладачів і зберігачів висловів, секретарів, осіб, які накладали печатки, і тлумачів; кожному з них він виділяв за заслугами» (*Lucianos. «Alexand.»*. 23). Разом ошукувати дурників було простіше, і навколо основного шахрая годувалася ціла зграя шахраїв трохи менших, які невпинно піклувалися про те, щоб ніхто не засумнівався в божественному дарі їхнього ватажка.

Слава Александра росла, і поступово він перебрався з Абонітіха до Італії, притягнувши з собою і всю свою команду, а разом знайшовши собі й місцевих помічників. «У самому Римі Александр тримав, звісно, багато спостерігачів, своїх спільників, які доносили йому про настрій кожного, попереджали про можливі питання і найпалкіші бажання. Таким чином Александр був завжди підготовлений до відповіді перш ніж приходили посланці» (*Lucianos. «Alexand.»*. 37).

Зрозуміло, що в столиці імперії доходи Александра значно зросли в порівнянні з тими, що він мав у себе на батьківщині в Абонітіху, тим паче що тут до нього стали звертатися вже не тільки простолюди, а чимраз більше людей знатних і впливових, зокрема і близьких до імператорського двору. Це дало можливість лжепророкові збагачуватися не тільки на платі за пророцтва, а й зайнятися шантажем. «Клятий пройдисвіт вигадав дуже розумний, гідний неабиякого розбійника

метод. Розпечатуючи і прочитуючи таблички, що присилалися, і знаходячи що-небудь небезпечне й ризиковане в питаннях, він не квапився відсилати їх назад, щоб за допомоги страху тримати в своїй владі відправників, роблячи їх мало не своїми рабами, оскільки вони пам'ятали, про що питали. Ти розумієш, які питання, ймовірно, ставили йому ці багаті й вельможі. Тож він отримував від них багато подарунків, бо вони знали, що втрапили в його тенета» (*Lucianos. «Alexand.»*. 37).

Так лжепророк, почавши з елементарного обдурювання на фокусах при ворожінні, перетворився на важливу політичну фігуру, перед якою тремтіли багато senatorів. Врешті-решт, Александр так знахабнів, що став давати пророчі поради не кому-небудь, а самому імператорові Марку Аврелію. І найдивовижніше полягало в тім, що прекрасно освічений імператор, який захоплювався філософією, слухав поради неписьменного нахаби і слідував їм! «Коли розгорілася війна в Германії, а божественний Марк Аврелій вже готовий був схопитися з квадами і маркоманнами, Александр послав йому свій оракул. Пророцтво наказувало кинути в Істр двох живих левів із великою кількістю пахощів і принести багаті жертви. Краще навести сам вислів:

У води швидкі Істра*, річки, що з неба спадає,
кинути я велю чимшвидше двох слуг Кібели**,
з гір приведених звірів, і квіти, і трави пахущі,
Індії повітря цілюще вдихали вони. Перемога
негайно прийде зі славою великою й миром.

Все відбулося згідно з його розпорядженням. Одначе коли леви перепливли на ворожий берег, варвари прикінчили їх палицями, гадаючи, що це собаки або чужоземна порода вовків. Відразу після цього наші зазнали жахливої поразки, втративши двадцять тисяч душ». Утім, Александр зумів викрутитися, пояснивши все тим, що,

* Істр — тодішня назва річки Дунай. Майже на всьому своєму протязі ця річка служила межею між римськими провінціями і «варварами». «Річкою, що з неба спадає» Дунай названо вочевидь для звучності, а також внаслідок того, що це була найбільша з усіх відомих римлянам річок Європи, яка мала до того ж величезне військове і господарське значення.

** Кібела в той час була однією з найшанованіших римських богинь. Леви вважалися слугами богині Кібели. Звичайно ця богиня зображалася в колісниці, запряженій левами, або з левами біля своїх ніг.

мовляв, «бог передбачив перемогу, але не вказав чию: римлян чи ворогів» (*Lucianos. «Alexand.»*. 48).

Навіть після такого гучного провалу лжепророк анітрохи не втратив популярності і спокійнісінько дожив до глибокої старості, зберігши за собою славу великого віщуна. Розсудливі люди неодноразово викрикали його в брехні, викривали його методи і трюки, але тисячі й тисячі шанувальників продовжували сліпо вірити своєму кумирові.

Подібні до Александра «пророки» і «ясновидці» наживалися на довірливості співгромадян і за часів римських царів, і в республіканському Римі, і за часів Римської імперії. Від Александра вони відрізнялися хіба що мірою свого нахабства й удачливості, а також тим, що не стали такими відомими, як Александр з Абонітіха, про чії трюки ми знаємо завдяки Лукіанові.

* * *

Усі ці способи отримання надприбутків і всі ці види афер розглядалися народною свідомістю як негідні. Проте ставлення до них у римлян було все ж таки різне. Так, протегування «своїм людям» з числа своїх клієнтів не зустрічало офіційного засудження, та й у свідомості народу теж було справою звичайною. Нормою були і подарунки клієнтів своєму патрону, якщо все не виходило за загальноприйнятні рамки. Цілком звичайним було і протегування різним васалам Риму. Більш того, це вважалося навіть важливим і гідним заняттям, якщо не суперечило інтересам самого Риму і робилося з відчуття справедливості або з інших благородних мотивів. Тільки ось грань між справедливістю і несправедливістю тут часом була надто тонка. Якщо хтось наполягав на ухваленні рішень не дуже корисних для Риму, але дуже корисних для якогось царя, то ніхто, звісно ж, не признавався, що наполягав на цьому за гроші і подарунки. Всі доводили, що це вигідно саме Риму.

На те, щоб проштовхувати невідгідні для Риму рішення йшли далеко не всі. Так само далеко не всі можновладці займалися махінаціями з чужими спадками або таємним отриманням мзди від бандитів і піратів. Проте хоча різні володарі Риму встановлювали для себе різні моральні планки, всі, хто раптово і швидко піднімався над іншими, в тій або іншій формі використовували які-небудь з вищеперелічених методів збагачення.

2. Як здійснювалось у давнину приховане фінансування таємних операцій

Будь-які хабарі завжди передавали таємно від чужих очей. Само собою зрозуміло, що в переданні грошей для підкупу військ, організації змов і переворотів докладалися набагато більші зусилля для збереження таємниці, ніж у переданні звичайних хабарів. Однак великі грошові потоки, навіть таємні, завжди залишають сліди. І дещо про те, як здійснювалося приховане фінансування таємних операцій за часів Стародавнього Риму, все ж таки відомо.

2.1. Приховане фінансування таємних операцій в період Римської республіки. Октавіан переманив до себе легіони Марка Антонія

За часів республіки всі вищі посади були в Римі виборними. Отримати вигідну посаду мріяли і ті, хто збирався збагатитися, розграбувавши ворожу країну, і ті, хто збирався висмоктувати соки з наданої йому в управління провінції, і ті, хто збирався правити для процвітання Батьківщини і приймати корисні для Риму закони. Проте отримували посаду лише ті, хто перемагав на виборах. Вибори в Римі не завжди були чесними, але завжди кращим способом перемогти на виборах було заручитися підтримкою громадян. Звісно, іноді перемогу здобували і за допомоги махінацій з підрахунком голосів, проте це було складно, оскільки за підрахунком голосів уважно спостерігали не тільки прибічники, а й суперники. Не всім і не завжди вдавалося повернути симпатії громадян самими лише передвиборчими обіцянками. Ораторська майстерність і вміло запропонована програма означали багато, але не все. Коли ж претенденти на посаду взагалі не могли запропонувати якої-небудь особливої програми, то використовувались інші аргументи. Вельми ефективним і законним методом набуття довіри вважалися безкоштовні роздавання грошей і продуктів, а також улаштування безкоштовних театральних видовищ і гладіаторських боїв. Залучення симпатій через улаштування безкоштовних видовищ римські закони не забороняли. Відкриті роздавання, де з тих, хто отримував гроші або подарунки, не вимагали нічого натомість, римські закони теж не забороняли. Але, крім звичайних роздач, ще ефективнішим способом домогтися перемоги була таємна купівля голосів, коли виборцям платили за їхні голоси. Продавати свої голо-

си громадяни не мали права, але в реальному житті це відбувалося часто, і саме в цьому, як вже мовилося вище, дорікав Гаю Верресові Цицерон, кажучи, що той «дав 300 000 сестерціїв роздавальникам грошей для скуповування голосів».

Система скуповування голосів була всім відома і відпрацьована: довірені люди претендента роздавали гроші від його імені тим, хто погоджувався проголосувати за цю людину. Домовлялися ж ці роздавальники насамперед із главами родів і сімейств, а ті вже радили своїм родичам, як і за кого слід голосувати. Оскільки гроші зазвичай віддавав не сам кандидат, а лише його довірені особи, викрити когось у підкупі було вкрай складно, навіть якщо всі знали, що такий підкуп здійснюється. Водночас претендент на посаду, який підкуповував виборців, міг легко проконтролювати їх, щоби ті, взявши його гроші, не проголосували за суперника. Дуже часто голосування було відкритим, і це полегшувало контроль за тими, хто продав свої голоси. Проте і за таємного голосування обмани траплялися нечасто. По-перше, нерідко сума винагороди ділилася на дві частини і спершу вручався лише завдаток, а основна частина обіцяного вручалася вже після перемоги претендента; а по-друге, обман міг спричинити за собою і помсту, і те, що на наступних виборах відступник уже напевне залишиться без подарунків.

Така система розвинулася не відразу і аж до початку II ст. до нової ери мало кому вдавалося досягти перемоги елементарним підкупом виборців, проте з другої половини II ст. до нової ери підкуп виборців став нормою, і з'явилися люди, які цілком професійно провадили цю діяльність, допомагаючи грошовитим кандидатам придбати на виборах потрібну кількість голосів.

Елементарно, через слуг і клієнтів, купувалися лише голоси простих громадян. Сенаторів зазвичай схилили на свою сторону самі претенденти, ведучи з ними переговори і складаючи різні домовленості. Тут головними аргументами могли бути не тільки гроші. Велике листування Цицерона і деяких інших видних римлян показує, що з проханнями один до одного, зокрема й з проханнями вельми сумнівної властивості, вони зверталися досить часто, але завжди прагнули дотримати вишуканих виразів, хоч і в цьому колі схилити людину на свій бік могли як взаємними послугами, так і просто грошима.

Якщо на рівні звичайної людини гроші були лише грошима, то на рівні римських магістратів мільйони сестерціїв, сотні витворів

мистецтва, тонни срібла й золота ставали вже не просто грошима або цінностями, а перетворювалися на важелі влади. За допомоги цих грошей можна було забезпечувати собі нові перемоги на нових виборах і нові призначення, а отримавши нові призначення, знову примножувати своє надбання і забезпечувати собі всі мислимі блага.

Претенденти на владу нерідко влізали у величезні борги, щоб домогтися перемоги на виборах*. Затвердившись на посаді, вони з лишком повертали собі всі втрати. Саме так діяв Гай Юлій Цезар, який став диктатором. Саме так став діяти після його смерті усиновлений ним Октавіан. У своїй книзі «Властители Рима. Время правления Октавиана Августа и династии Юлиев-Клавдиев» я детально розповів про обставини приходу його до влади. Тут же хочеться зупинитися лише на одному, але вельми знаменитому випадку таємного підкупу ним римських солдатів.

Відразу ж після вбивства змовниками Гая Юлія Цезаря в Римі розвернулася люта боротьба за владу. За владу боролись і ті, хто влаштував змову, і колишні прихильники диктатора. Аж до кінця 44 року до нової ери ця боротьба, хоч і була надзвичайно гострою, відбувалася мирно, але всі розуміли, що кров проллється, і готувалися до майбутньої сутички. Дуже важливим і для республіканців, і для цезаріанців було отримати контроль над Цизальпійською Галлією — найближчою до Рима провінцією. Завдяки низці інтриг тодішній консул Марк Антоній, який очолив цезаріанців, домігся рішення народного зібрання про надання йому намісництва над Цизальпійською Галлією терміном на 5 років. За допомоги складних політичних інтриг Марк Антоній зумів домогтися і надання йому верховного командування над всіма п'ятьма римськими легіонами в Македонії. Наприкінці року він почав передислокацію цих легіонів до Італії, щоб увійти зі своїми військами у надану йому народним зібранням провінцію, управління якою здійснював тоді республіканець Децим Брут. Більшість senatorів були супротивниками Марка Антонія, але офіційно скасувати рішення народного зібрання вони не могли. Дуже побоювалися прореспубліканськи налаштовані сенатори і того, що Марк Антоній просто захопить владу. В Римі у сенату військ не було, а в Цизальпійській Галлії у Децима Брута було всього три легіони,

* Особливо характерним такий стан справ був у період, що передував громадянським війнам, які привели до встановлення імперського ладу.

причому значна частина його солдатів були з новобранцями, тоді як у Марка Антонія опинилося більше п'яти легіонів, що склалися в основному з досвідчених ветеранів. Віддати ж Маркові Антонію Цизальпійську Галлію сенатори теж боялися, оскільки потерпали, що укріпившись там, Марк Антоній зміг би у будь-який момент, виступивши звідти, швидко і легко захопити Рим.

Демонструючи удавану прихильність до Марка Антонія, сенатори стали таємно переконувати Децима Брута не поступатися Маркові Антонію своєю провінцією, обіцяючи підтримку. Вони розраховували, що коли наприкінці року Марк Антоній і його товариш консул Долабелла складуть повноваження, новими консулами оберуть супротивників Марка Антонія, і тоді можна буде переглянути рішення народного зібрання.

Для зволікання сенатові потрібна була хоч яка додаткова військова противага військам Марка Антонія, і вони почали підтримувати Октавіана, допомагаючи тому формувати власні військові загони. Спершу Октавіан вербував прихильників за власні гроші, продавши все своє майно і позичивши гроші у родичів і друзів. Він влаштував безкоштовні роздавання і безкоштовні вистави, виступав з промовами перед народом і зумів привернути симпатії багатьох римлян, але в свої військові загони зумів набрати лише декілька тисяч осіб, тоді як гроші стали вичерпуватися. Але тут на допомогу йому прийшли лідери республіканців і насамперед Цицерон, вирішивши, що зможуть спочатку, підсиливши Октавіана, ослабити Марка Антонія, а потім легко відсторонити дев'ятнадцятирічного юнака (а саме стільки років тоді було Октавіанові) від влади. До того ж Октавіан, попри те що він був найближчим родичем Юлія Цезаря, зумів переконати республіканських лідерів у тому, що він є супротивником Марка Антонія і прихильником республіки. Як писав про ті події Аппіан: «У Римі боялися Антонія, що насувався з військом; коли ж стало відомо, що і Цезар (Октавіан) підходить з іншим військом, страх подвоївся. Інші були раді, що зможуть скористатися Цезарем проти Антонія» (*Appian. «В.С.» III. 40*).

Октавіана почали щедро фінансувати, звісно, роблячи все для того, щоби про таку підтримку не дізнався Марк Антоній. Справа полегшувалася тим, що і Марк Антоній так само, як і лідери республіканців, не бачив у Октавіані серйозного супротивника. Тим часом Октавіан, попри свій юний вік, діяв вельми уміло. Ще раніше

він «дізнався, за допомоги таємно відправлених уповноважених, що військо — у Брундізії (*порт на півдні Італії куди прибували з Македонії легіони Марка Антонія — В.Д.*), а колоністи досаджують на Антонія», і що «вони прийдуть йому на поміч, якщо це буде можливо» (*Appian. «В.С.». III. 40*).

Для перевербовування вояків вправно використовувалась ораторська майстерність, нагадування про те, що Октавіан є названим сином і спадкоємцем улюбленого солдатами Гая Юлія Цезаря, але головним аргументом «таємно відправлених уповноважених» були гроші.

Відразу переманити тоді війська Марка Антонія Октавіан не зміг, бо попервах не мав для цього достатньо засобів. Дізнавшись про неспокій у своїх легіонах, Антоній встиг терміново прибути до Брундізії і припинити безлади, стративши найбільш неблагонадійних з вояків, але нікого з агентів Октавіана солдати не виказали.

Незважаючи на провал першої спроби переманити до себе частину військ Антонія, Октавіан не залишив цього наміру, і дістав додаткову підтримку, яка дозволила тепер виділити на це ще більші фінансові ресурси.

Жорстоке поводження Марка Антонія з солдатами «викликало у них не страх, а радше ненависть» (*Appian. «В.С.». III. 43*). Як писав Аппіан: «Це помітили ті, кого Цезар послав підкуповувати солдатів Антонія. Тоді вони розкидали особливо багато прокламацій по табору, указуючи, щоб солдати, замість скарєдних обіцянок Антонія і його жорстокості, пригадали про першого Цезаря, про допомогу теперішнього (*Октавіана* — В.Д.*) і про багаті його роздавання**». Антоній розшукував цих людей, обіцяючи великі гроші за їхню вичаду, і загрожував тим, хто їх ховав. Коли ж він нікого не зловив, він розсердився, що все військо їх покриває» (*Appian. «В.С.». III. 43*). Як видно з вищесказаного, контррозвідка Антонія була не на висоті, а агенти Октавіана, навпаки, діяли дуже професійно.

Переконаний, що вже повністю припинив невдоволеність, Антоній відбув до Рима, щоб організувати офіційні проводи своїм військам,

* Після загибелі Гая Юлія Цезаря Октавіан як усиновлений спадкоємець прийняв його ім'я і став іменуватися Гай Юлій Цезар Октавіан. Зазвичай же його аж до 27 року до нової ери, коли він прийняв титул «август», іменували просто Цезарем.

** Антоній спершу обіцяв солдатам лише по 100 драхм, тоді як Октавіан видавав тим, що перейшли на його бік, уп'ятеро більше.

які відбували до Галлії, але вже після прибуття в столицю дізнався, що спершу один з добірних його легіонів — Марсів легіон, затим ще один з легіонів перекинулись до Октавіана. Спираючись на свої різко збільшені фінансові можливості, Октавіан видав додатково кожному з солдатів, що перейшли до нього, «по 500 драхм*** і обіцяв, якщо війна виявиться необхідною, у разі перемоги видати їм 5000. Так Цезар (*Октавіан* — *В.Д.*) забезпечив за собою своїх найманців за допомоги щедрих подарунків» (*Appian. «В.С.» III. 48*). Таким чином, враховуючи те, що Марк Антоній видав своїм солдатам лише по 100 драхм, неважко підрахувати, що агенти Октавіана змогли схилити на свій бік ці легіони, виплативши у п'ятеро більше і пообіцявши виплатити в майбутньому аж у 50 разів більше, ніж видав Марк Антоній.

Римський легіони мали у своєму складі більш ніж 6000 вояків. У двох легіонах було, відповідно, не менше 12 тисяч. Отже, одноразове видання, проведене Октавіаном, склало 6 мільйонів драхм, а після перемоги він готовий був видати ще 60 мільйонів. Однак легіони треба було ще й годувати і забезпечувати всім необхідним. Для цього теж потрібно було мати в своєму розпорядженні чималі гроші. Додамо, що і своїм агентам, що зуміли переманити до нього легіони Марка Антонія, Октавіан теж повинен був неабияк заплатити. Лише підрахувавши і склавши всі ці суми можна зробити висновок про те, які величезні кошти було таємно надано в розпорядження Октавіана.

Приголошений тим, що сталося, Антоній кинувся умовляти відступників, але ті зустріли його обстрілом зі стін. Єдине, що зумів зробити Марк Антоній, — це утримати три інші легіони, прибулі з Македонії, та легіон ветеранів, набраний в Італії. Зробити це вдалося лише знайшовши і видавши кожному із солдатів, які зберегли вірність, по 500 драхм, тобто стільки, скільки видав своїм воїнам Октавіан. Після цього Марк Антоній поспішив якнайскоріше відбути в Цизальпійську Галлію, але втрата двох легіонів відчутно підірвала його можливості — в Мутінській війні, яка розпочалася через відмову Децима Брута поступитися провінцією, Марк Антоній зазнав поразки. Октавіан же, навпаки, почав тоді свій стрімкий шлях нагору. Свої перші легіони він, майбутній імператор, набрав за гроші республіканців, і тоді ж за підтримки республіканців, своїх

*** Аттична драхма була на той час високопробною срібною монетою вагою близько 4 грамів і часто застосовувалася для платежів не тільки в Греції, а й в Італії.

майбутніх супротивників, був затверджений сенатом у командуванні цими легіонами, хоча переманив він ці легіони до себе всупереч усім тодішнім римським законам.

2.2. Про те, як намагався забезпечити приховане фінансування змови з метою усунення свого батька, царя Ірода Великого, його син, царевич Антипатр

Якщо римські намісники в період республіки майже відкрито наживалися, управляючи підвладними провінціями, то в період імперії робити це стало дещо складніше, оскільки контроль за їхньою діяльністю було посилено — кожний з імператорів розглядав провінції як частину своєї власності, а за своєю власністю майже всі завжди стежать набагато пильніше, ніж за суспільною. Понад те, імператори завжди побоювалися, що здобувши дуже вже великі гроші, намісник провінції міг би пустити їх не на забави, будівництво палаців, догодження жінкам та бенкети, а на підкуп солдатів із метою захоплення влади. І це теж призводило до того, що за часів імперії контроль за діями намісників провінцій став набагато жорсткішим і ретельнішим, ніж за часів Римської республіки. Проте боротьба за владу точилася не тільки в Римі, а й в інших державах, зокрема й у державах, залежних від Риму, і для цієї боротьби теж потрібні були гроші. І в цих державах місцеві володарі так само ретельно стежили за тим, щоб ніхто не обзавівся дуже вже великими сумами грошей. Надвелика сума готівки дозволяла підкупити війська або дати хабара імператорським вельможам, щоб ті порадили імператорові змінити місцевого правителя.

Наприкінці I ст. до нової ери прихована, але відчайдушна боротьба за владу розгорнулася в підвладній Риму Іудеї. Іудеєю правив тоді цар Ірод. Царем він став за допомоги Марка Антонія і всіляко прагнув запобігти ласки Марка Антонія і Клеопатри, але коли Марк Антоній зазнав поразки в громадянській війні, Ірод зумів учасно перекинутися на бік переможця Октавіана, який залишив його царем. Умілий і виверткий політик, Ірод догоджав імператорові Октавіану Августу, догоджав його співправителеві Марку Віпсанію Агріппі, догоджав дружині Октавіана Августи, витрачав величезні гроші, щоб бути в хороших стосунках з їхніми приближеними і намісниками, але зумів значно укріпити країну і розширити її межі, за що співвітчизники стали величати його не просто Іродом, а Іродом Великим. Зробити

це було важко, але головні проблеми створювали цареві Іродові не римляни, з якими він досить непогано зумів порозумітися, і не інші зовнішні вороги, а свої ж родичі, які мріяли про царську владу. Саме вони постійно вчиняли замаху на владу Ірода. Особливо жорстокою зробилася боротьба за владу в Іудеї, коли Ірод постарів і актуальним стало питання про його наступника.

Один із синів Ірода, Антипатр, зумів переконати Ірода, що два інші його сини, котрі розглядалися раніше як спадкоємці — Александр і Арістовул — затівають зраду. Тортурами домоглися свідчень проти них. Важко сказати, наскільки правдивими були свідчення підданих тортурам людей, проте цар влаштував суд над своїми синами і, визнавши їх винними, ув'язнив їх спершу в фортецю. Однак потім, як писав історик Йосип Флавій, до царя прийшов цирульник, стверджуючи, що довірені особи Александра спонукали його зарізати Ірода, і «якщо Ірод раніше хоч трохи замислювався і в тайниках душі своєї соромився стратити синів своїх, то тепер він усунув усе, що могло повернути його до гуманнішого рішення» (*Ios. Flav. «Iudaea». XVI. 7*). Тих, хто нібито підбурював цирульника до вбивства, а з ними ще 300 звинувачених у причетності до змови очільників цар наказав закидати камінням, а синів царя, Александр і Арістовул, було страчено через повішення.

Антипатра було оголошено спадкоємцем царя і співправителем, проте народ вважав його винуватцем загибелі братів і ненавидів, «ще більше засмучувала його неприхильність до нього війська; адже на війську завжди трималося внутрішнє благополуччя, якщо чернь проявляла схильність до заколотів» (*Ios. Flav. «Iudaea». XVII. 1. 1*). Становище ускладнювалося тим, що в Ірода Великого тоді було 9 дружин і ще кілька синів, і він міг, передумавши, зробити спадкоємцем когось з них. Єдину можливість надійно утримати владу Антипатр бачив в усуненні батька, але розумів, що відкрито це зробити не можна, оскільки у разі відкритого конфлікту і народ, і солдати візьмуть бік Ірода. Можна було, звичайно ж, і просто почекати — але чекати Антипатр не хотів — «він розраховував, що коли Ірод помре, то він цим міцно закріпить за собою владу, якщо ж довше залишиться в живих, то це лише посилить його небезпеку, тому що розкриття всіх планів, затягнутих ним, примусить дивитися на нього як на заклятого ворога. Тому він не шкодував засобів, щоб здобути собі прихильність наближених батька, прагнучи чималими грошовими подарунками стлумити нена-

висть багатьох до себе, особливо домагаючись блискучими і щедрими дарами запобігти ласки своїх друзів у Римі, а найперше — сирійського намісника Сатурніна. Щедрістю дарів він сподівався схилити на свій бік також і брата Сатурніна, так само як і сестру царя, яка була заміжня за одним з приближених Ірода. У мистецтві прикидатися другом людей, з якими він спілкувався, він досяг зонайбільших результатів і здобув довіру; водночас він зумів відмінно потамувати в багатьох ненависть до себе» (*Ios. Flav. «Iudaea». XVII. 1. 1*).

Для здійснення свого задуму Антипатр став прагнути подружитися з рідним братом Ірода, тетрархом Феророю, а також з дружиною, тещею і свояченицею Ферори, у яких «Ферора був у повному підпорядкуванні» (*Ios. Flav. «Iudaea». XVII. 2. 4*). Дружба ця мала досить прагматичну мету — річ у тім, що хоча тетрархія Ферори була меншою, ніж царство Ірода, у союзі з Феророю Антипатрові було б набагато легше скинути батька. Здружитися з Феророю та його родиною Антипатру вдалося, але така дружба викликала підозру сестри царя Ірода Саломеї: «побачивши, що солідарність усіх їх спрямована на шкоду Іродові, вона не забарилася повідомити останньому про все» (*Ios. Flav. «Iudaea». XVII. 2. 4*).

Цар спершу не вжив якихось рішучих заходів, продовжуючи вірити синові, але Антипатр і Ферора замислилися і змінили тактику дії: «розуміючи, що їхня дружба неприємна цареві, вони вирішили для вигляду більш не сходитися один з одним, а виявляти взаємну ненависть і хулити один одного, особливо у присутності самого Ірода або кого-небудь з осіб, що можуть донести йому про це, таємно ж іще тісніше об'єднатися між собою» (*Ios. Flav. «Iudaea». XVII. 2. 4*). Можливо, їм і вдалося б приспати пильність Ірода, але розвіяти підозри Саломеї вони не змогли: «від Саломеї не приховалися від самого початку ні їхня дружба, ні значення їхньої подальшої поведінки. Вона не дала ввести себе в оману, а вивідувала все і повідомляла про це з великими перебільшеннями братові, розповідаючи йому про їхні таємні збори та бенкети, а також про їхні потаємні плани. Якби останні не прагнули загибелі царя, то ніщо, на її думку, не перешкоджало б діяти їм відкрито. Тепер же вони, будучи на очах у всіх, ворогують між собою і всіляко стараються нібито нашкодити один одному, коли ж вони далеко від народу, то як кращі друзі прагнуть у всьому бути солідарними між собою і погоджуються щодо боротьби з тими, від яких так старанно приховують свою дружбу. Все це вона довідувалася і за

нагоди дослівно доносила братові, який і сам уже розумів ситуацію, але не наважувався вжити рішучих заходів на підставі майже голословних звинувачень сестри» (*Ios. Flav. «Iudaea». XVII. 2. 4*).

Нові повідомлення ставали дедалі тривожнішими, і Ірод почав діяти. Спершу він стратив декількох видних представників секти фарисеїв, прихильників сімейства Ферори, а потім зібрав синедріон і накинувся зі звинуваченнями на дружину Ферори, запропонувавши Ферорі розлучитися з нею. Коли ж Ферора відмовився від розлучення з коханою дружиною, Ірод заборонив Антипатрові та його матері зустрічатися з Феророю. «Ті обіцяли це, але за нагоди Ферора і Антипатр і надалі бачилися і навіть бенкетували разом» (*Ios. Flav. «Iudaea». XVII. 3. 1*). Становище Антипатра, хоч і похитнулося, ще залишалося достатньо міцним, інакше він навряд чи міг собі дозволити так нахабно порушувати заборону батька.

Антипатр уже бачив себе царем. Та доки рішення Ірода про призначення спадкоємця не було затверджено імператором, Ірод цілком міг і передумати. Тому, побоюючись батька «і побоюючись, як би далі не викликати до себе ще більше невдоволення з його боку, Антипатр написав своїм римським друзям, щоби вони порадили Іродові відправити його якнайшвидше до імператора. На підставі цього Ірод послав Антипатра (*до Рима — В.Д.*), давши йому з собою цінні подарунки і заповіт, в якому призначав після своєї смерті Антипатра своїм наступником» (*Ios. Flav. «Iudaea». XVII. 3. 2*).

Здавалося б, ось-ось мрія Антипатра здійснитися, але, можливо, вже тоді цар Ірод почав подумувати про те, щоб змінити наступника — у заповіті царя було написано, що він призначає своїм наступником Антипатра, але про всяк випадок було також зазначено, що коли Антипатр помре раніше за царя Ірода, то наступником стане Ірод Антиппа, син царя Ірода від дочки первосвященника.

Прибувши до Рима, Антипатр зумів домогтися прихильності імператора — Октавіан Август затвердив заповіт Ірода. Проте Антипатр спробував досягти більшого — обмовити сестру царя Ірода Великого Саломею та усунути її, адже Саломея як ніхто інший перешкоджала його планам. Для усунення Саломеї було розроблено вельми хитромудрий план. Антипатр домовився з якоюсь Акмеєю, придворною дамою дружини Октавіана Августа, і Акмея відправила цареві Іродові лист, де повідомляла про нібито відправлений таємний лист від Саломеї до дружини Октавіана Августа, в якому Саломея налаштувала

імператрицю проти царя Ірода. До свого послання Акмея приклала копію цього нібито відправленого Саломеєю листа. Як писав Йосип Флавій, «Акмея була гебрейкою, яка служила в імператриці Юлії*». Все це вона зробила на догоду Антипатру, тому що була підкуплена ним за великі гроші, аби сприяти йому в його затіях, спрямованих проти батька і тітки» (*Ios. Flav. «Iudaea». XVII. 5. 7*).

Наскільки великою була сума, яку заплатив Антипатр за написання цього брехливого листа, невідомо, але зі слів Йосипа Флавія ми знаємо, що, відправляючи Антипатра до Рима, Ірод дав йому 300 талантів, а після повернення до Іудеї у Антипатра залишалося лише 100 талантів. Талант був у той час мірою ваги, що складала 26,196 кг. У талантах золота або срібла вимірювалися і великі грошові суми. Зазвичай рахунок йшов не на золоті, а на срібні таланти, але й це було вельми немало — аби домогтися позитивного рішення всіх питань, пов'язаних із затвердженням заповіту царя Ірода, Антипатр витратив у Римі **200 талантів — більше ніж 5 тонн срібла**. Звісно, значну частину цих грошей склали подарунки імператорові й імператриці — ці витрати були цілком офіційними. Проте чимало грошей пішло й на подарунки різним придворним — і це була, так би мовити, неофіційна частина «айсберга». Причому складно сказати, яка з цих частин була більшою. У відкриту чиновники отримували лише ті подарунки, які відповідали їхньому рангові та були допустимі згідно з придворним етикетом, але дуже часто рішення імператора залежало від рад найближчого оточення, і всі, хто шукав прихильності імператора, домагалися цього не тільки безпосередньо, а й улещуючи всіх його наближених. Звичайні подарунки вручалися на урочистих церемоніях відкрито, але головними були подеколи ті подарунки, які вручалися потому таємно в обмін на сприяння, яке могло бути направлене і не на користь Римові.

Зрозуміло, що хабар Акмеї вручався таємно — вона діяла без відома імператора та імператриці. При цьому цар Ірод ніяк не зміг би викрити сина в інтризі — адже, навіть якщо хто-небудь із почту Антипатра доніс цареві про зустріч Антипатра з Акмеєю і про вручення грошей Акмеї, Антипатр міг легко виправдатися тим, що робив це для того, щоб та сприяла йому в його цілком офіційній місії.

* Дружиною імператора Октавіана Августа була тоді Лівія. Йосип Флавій називав її не Лівією, а Юлією тому, що згодом, за заповітом Октавіана Августа, вона була прийнята в рід Юліїв і набула ім'я Юлія Августа.

Ретельно задумана афера зірвалася зовсім випадково. Тоді як Антипатр перебував у Римі, в Іудеї було затримано посланця, котрий доставив отруту, якою надалі планувалося отруїти Ірода. Ірод ужив заходів щодо того, щоби про затримання гінця ніхто не дізнався, а сам викликав до себе Антипатра, який успішно завершив справи в Римі й нічого не підозрював. Коли Антипатр прибув до Єрусалима, Ірод звинуватив його в підготованні батьковбивства. Оскільки Антипатр був офіційно затвердженим в Римі спадкоємцем престолу, для розгляду справи запросили і римського намісника в Сирії. Ним став родич імператора Публій Квінтілій Вар**, який на той час заступив на посаді намісника Сатурніна. Антипатр затято заперечував свою провину, і незважаючи на те, що сам Ірод був переконаний в його вині, стратити сина він не міг. З дозволу Публія Квінтілія Вара він лише ув'язнив Антипатра в темницю, надіславши до Рима відповідне донесення.

Здоров'я царя Ірода Великого було вкрай кепським, і Антипатр мав надію відсидітись у в'язниці до його смерті, а потім вийти на свободу і, можливо, навіть стати царем. Але Іродові пощастило перехопити гінця, який віз Антипатрові два листи. Один лист він віз відкрито від одного з друзів Антипатра, а інший — таємно, але в першому листі мовилося, що гонець везе ще й таємне послання. Раб-гонець наполегливо заперечував присутність іншого листа. Одначе «тоді хтось з наближених Ірода побачив зшиту на хітоні раба складку і подумав, чи не заховано листа всередині цієї складки. Так воно й було» (*Ios. Flav. «Iudaea». XVII. 5. 7*). У складках хітона виявився лист до Антипатра від Акмеї з копіями підроблених листів. Тепер Ірод отримав неспростовні докази провини сина. Ці листи було негайно відправлено до Рима з новими посланцями.

Дуже скоро було отримано і відповідь. Розібравшись у справі, Октавіан Август наказав стратити Акмею за участь у підготованні злочину, а Антипатра віддав у розпорядження батька, дозволивши тому покарати його на свій розсуд. Отримавши такий дозвіл, Ірод негайно стратив Антипатра і наказав поховати без почестей. Сам Ірод помер всього через п'ять днів після страти сина.

** Публія Квінтілія Вара буде згодом призначено на надзвичайно важливу посаду римського намісника в Германії, а 9 року нової ери він загине в битві в Тевтобурзькому лісі під час повстання, піднятого вождем германського племені херусків Армінієм.

Ця історія не тільки показує, до чого навіть у стародавні часи приводило нехтування заходами щодо забезпечення секретності таємного листування, які змови вдавалося розкривати в давнину завдяки перехопленим листам, які способи тайнопису і таємної доставки листів і донесень були у той час відомі, — я набагато докладніше розповідаю про це в інших розділах цієї книги. Насамперед ця історія показує, що за великі хабарі деякі римські чиновники (а Акмея, як придворна дама, була чиновницею аж ніяк не дрібною) зважувалися навіть на ті злочини, які загрожували їм стратою.

Завдяки книгам «Іудейська війна» та «Іудейські старожитності» Йосипа Флавія, політична історія підвладної Риму Іудеї аж до кінця I ст. нової ери відома нам набагато краще, ніж історія більшості інших підвладних Римові держав, де не було свого Йосипа Флавія. Однак хабарами та улещуванням римських чиновників вирішувалися питання престолонаслідування, та й багато інших питань, не тільки в Іудеї. Так само приїжджали до Рима шукати прихильності імператора і його придворних царі Фракії і Мавританії, Каппадокії й Каммагени, Понтійського царства і багатьох інших залежних від Риму земель, так само плели вони свої інтриги. Одні царі просили затвердити спадкоємця, інші просили переглянути межі з сусідами, ще якісь просили дозволу розпочати похід. Рим підтримував одних царів і вождів, скидав інших. Усі царі та прохачі прагнули задобрити не тільки імператора, а й його вельмож, всі везли з собою гроші і подарунки. Коли не вдавалося підкупити чиновника грошима, його намагалися підкупити, подарувавши прекрасні статуї або картини, вишукані ювелірні прикраси, прекрасні меблі або небачені чудасії. Подарунками могли бути раби і рабині. Подарунками могли бути земельні угіддя. Подарунки чиновникам сипалися не тільки від іноземних царів і вождів, а й від римлян, які домагалися вигідних призначень, а також від тих римлян, які вже отримали вигідні посади і хотіли залишатися на цих посадах якомога довше.

Було б цілком хибним вважати, що в Римі все можна було купити за гроші. Ні! Треба було не тільки мати достатньо грошей, а й знати, до кого треба звернутися, як і що слід вручити, що слід казати. Подарунки впливовим людям спрацьовували лише тоді, коли їх вручали уміло й красиво. Та хоч там як, а до рук деяких римських чиновників прилипали величезні гроші, цілком порівнянні з доходами багатьох царів. Боротися з цим явищем намагалися багато імператорів, і деякі

спромагалися значною мірою угамувати апетити своїх придворних, але повністю подолати це явище не вдавалося нікому — дуже вже солодким був цей заборонений плід.

3. Як за допомоги хабарів купувалися судові рішення в період імперії. Подвійні стандарти римського правосуддя

Римська богиня справедливості і правосуддя — Юстиція (*Justitia*), як і аналогічна грецька богиня Феміда, зображалася в образі прекрасної жінки із зав'язаними очима, котра тримала в руці терези, на яких безпристрасно зважувала та оцінювала справи і вчинки людей, віддаючи кожному по справедливості. І слід визнати, що в порівнянні з сусідніми державами в Римі завжди підтримувався вищий рівень порядку, який ослаблявся лише в періоди громадянських війн і усобиць. Але попри те, що образ греко-римської богині Правосуддя і дотепер служить для більшості народів Європи та всього світу символом непідкупності і справедливості, а статуї Юстиції (Феміди) прикрашають зали суду багатьох країн на всіх континентах, ставлення до виявлених злочинців, хоч би що вони вчинили, в Римі завжди залежало від їхнього становища в суспільстві й від того, мають чи не мають вони достатньо впливових захисників.

Звичайних злочинців римське правосуддя карало нещадно, особливо в тих випадках, коли ті не були римськими громадянами. Одначе провину людей, близьких до влади, зав'язані очі Юстиції помічали не завжди, а якщо й помічали, то на своїх терезах богиня Правосуддя відмірювала їм зовсім не такі суворі покарання, як простолюдцям. Причому відмінність у покараннях, передбачених за ті самі злочини для знаті (осіб із вершницького і, особливо, сенаторського стану) і для простолюдців, існувала і за часів Римської республіки, і за часів Римської імперії.

Залежно від тяжкості злочину злодії, грабіжники, вбивці з простолюдців продавалися в рабство, засилялися веслярами на галери, відправлялися на копальні. Частими були і смертні вироки — злочинців могли стратити «за стародавнім звичаєм», тобто, роздягнувши догола, зашмагати до напівсмерті, а потім відрубати голову, могли стратити звичайним відсіканням голови або розбиваючи голову кийком, могли

скинути зі скелі, могли задушити зашморгом або розіпнути на хресті. Одначе найвитонченішим тортурам піддавалися ті, кого прирікали на розвагу натовпу під час гладіаторських вистав. Окрім звичайних виступів гладіаторів, на аренах Рима нерідко влаштовували цькування засуджених дикими звірами, а часом показували і витонченіші види страт, де засуджені були вимушені подібно до артистів грати ролі у ретельно відрежисованих кривавих спектаклях. У цих спектаклях були прекрасні костюми і декорації, але на відміну від звичайних артистів, учасники таких видовищ зазнавали справжніх мук і каліцтв і здебільшого гинули під час вистави. Ось, наприклад, як описував один із таких спектаклів римський поет Марціал:

«Те видовище, що ми бачимо на цезарській арені,
У Брутів часи вважалося завжди подвигом вищим за інші.
Бачиш, як полум'я бере, насолоджуючись своїм покаранням,
І скореним вогнем хоробра править рука?
Глядач її перед нею, і сам він милується славною
Смертю правиці: вона вся на священнім вогні.
Якби насильно кару не було припинена, готова
Ліва твердіше рука в полум'я втомлене йти.
Після відваги такої справи мені немає, в чому він провинився:
Досить було із мене доблесть руки споглядати».
(*Marcialis. «Spectac. liber»*)

Можна собі уявити, якими муками загрожувало «акторові» невиконання ролі, якщо він зумів, пересиливши біль, без криків витерпіти, як обвуглювалася на жаровні його рука, подібно до руки стародавнього героя Муція Сцеволи, що злякав своєю мужністю і примусив відійти від стін Рима етрусського царя Порсенну. Людині, що зіграла на римській арені роль Муція Сцеволи дарували життя, і він покинув амфітеатр, відбувшись лише втратою правиці. Але частіше «акторів» або їхні останки після спектаклю волочили з арени служителі за допомоги гаків. Так, доля іншого «актора», якогось Лавреола, також описана в одному з віршів «Книги видовищ» Марціала, була сумнішою:

«Як Прометей, до скелі прикутий, колись скіфськими
Грудьми своїми без упину жадібного птаха годував,
Так і утробу свою каледонському віддав ведмедеві,
Не на підробленому хресті голий Лавреол висячи.
Жити продовжували ще його члени, залиті кров'ю,
Хоча й на тілі ніде не було тіла вже.

Кару поніс нарешті він належну: чи то батьку він,
То чи пану пронизав горло злочинно мечем,
Чи то, божевільний, вкрав потаєне золото храмів,
Чи то до тебе він, о Риме, факел жорстокий підніс.
Цей лиходій перевершив злочинства давніх казань,
І театральний сюжет у страту його обернувся».
(*Marcialis. «Spectac. liber»*)

Як очевидно з сказаного вище, простолюдин мав десять разів подумати, перш ніж скоїти злочин, якщо бодай скільки-небудь дорожив своїм життям.

Утім, це стосувалося лише простолюдинів. Що ж до злочинів римської знаті, то тут застосовувалися зовсім інші норми. До них, якщо справа не стосувалася змов проти імператора, власті були куди поблажливіші. Ось як розповідав у листі своєму другові Арріану про суд над колишнім намісником провінції Стара Африка Марієм Пріском, Пліній Молодший, який разом із Корнелієм Тацитом* представляв на цьому суді, що відбувся в кінці I ст. нової ери в римському сенаті, інтереси жителів провінції:

«Марія Пріска, свого проконсула, звинувачували африканці. Він відмовився від захисту і «попросив судей»**. Я і Корнелій Тацит, яким було доручено захист провінціалів, визнали своїм обов'язком повідомити сенат, що злочини Пріска такі за своєю нелюдкістю і жорстокістю, що годі й казати про «призначення суддів»; за хабарі він засуджував і навіть відправляв на страту невинних людей» (*Plini. Junior. «Epist.». II. 11. 2*). Незважаючи на те, що сам факт винності ні в кого не викликав щонайменших сумнівів, у Марія Пріска знайшлося і чимало захисників, які просили про поблажливість. Сперечалися сенатори довго. «Нарешті, вибраний у консули Юлій Ферокс, людина пряма і чиста, вирішив, що Марію можна поки «дати суддів», але

* Знаменитий історик Корнелій Тацит був і видатним державним діячем Риму.

** «Попросити суддів» означало визнати за собою висунуті звинувачення і попросити про призначення судової комісії, яка б, відповідно до прийнятого ще 149 року до нової ери за часів республіки і ще чинного в період імперії «Закону про здирство», мала встановити величину незаконно привласненої суми, щоб відповідач міг внести її до державної скарбниці. Марію Пріску було вигідно просити про це, оскільки в цьому випадку подальший розгляд припинявся і за всі свої злочини він відбувся би лише сплатою штрафу.

треба викликати тих, з ким, як відомо, він сторгувався щодо загибелі безневинних людей. Рішення не тільки взяло гору, а й виявилось єдиним, яке після стількох суперечностей було ухвалено більшістю» (*Plini. Junior. «Epist.». II. 11. 5*).

Подорожці подальшого утомливого розгляду Пліній Молодший опустил, повідомляючи лише, що «прибули ті, кому було наказано з'явитися: Вітеллій Гонорат і Флавій Марціан. Гонората викрили в тому, що він за триста тисяч купив заслання римського вершника і смертний вирок семи його друзям; Марціан дав сімсот тисяч, щоб замучили якогось римського вершника: його били палицями, засудили до робіт на копальнях і задушили у в'язниці» (*Plini. Junior. «Epist.». II. 11. 8*).

Судовий розгляд, як очевидно зі слів Плінія Молодшого, виявив жахливі злочини. Головував на суді сам імператор Траян. І що ж вирішив суд? Віддати винних мученицькій страті?

Аж ніяк ні!

Вітеллія Гонората позбавила від подальшого розслідування смерть. Що ж до решти обвинувачених, то за всі їхні лиходійства «Корнут Тертулл, консул, людина прекрасна і стійкий захисник істини запропонував сімсот тисяч, отриманих Марієм, внести до скарбниці, Марієві заборонити в'їзд до Рима і до Італії, а Марціанові — ще й до Африки» (*Plini. Junior. «Epist.». II. 11. 19*).

Читач сам може оцінити, чи було гідним це покарання для тих, хто згубив заради наживи вісім осіб, і чи пасують епітети «людина пряма і чиста», а тим паче «людина прекрасна і стійкий захисник істини», суддям, які «засудили» замовників восьми вбивств і лиходія, який стратив вісьмох невинних, до штрафу і вигнання.

Як видно зі сказаного, рахунки в Римській державі можна було зводити не тільки за допомоги отрути або кинджала. Набагато простіше та безпечніше було розправитися з людиною, давши хабар високопоставленому чиновникові. За різних людей доводилося платити різні суми, — за засудження одного римського вершника і семи його друзів достатнім виявилось дати 300 тисяч сестерціїв, за тортури і вбивство іншого довелося заплатити аж 700 тисяч. Одначе в результаті намісник провінції успішно виконав те, що, можливо, не зумів би зробити звичайний найманий вбивця — адже якщо від убивці жертва могла захиститися, то захиститися від державної машини було неможливо. При цьому звичайний вбивця, будучи спійманим, відправився б на

розтерзання звірам в амфітеатр, а викритого намісника провінції навіть «прекрасний і стійкий захисник істини» за такий самий злочин пропонував хіба що позбавити отриманих хабарів і відправити разом зі спільниками в довічне вигнання. А були й м'якші пропозиції. Один із сенаторів, колишній консул, пропонував обмежитися щодо Марія Пріска штрафом, а для Марціана обрати покаранням не довічне вигнання, а всього лише вигнання з Італії терміном на 5 років.

У ході розгляду суд виявив і зловживання Гостілія Фірміна, легата Марія Пріска. «Він замішаний у справі, і докази проти нього — тяжкі, — писав про цю людину Пліній Молодший. — З рахунків Манціана і з промови, яку він тримав у міській раді лептітанців*, видно, що він пристосовувався служити Пріскові у справах мерзотних; випросив собі у Марціана п'ятдесят тисяч денаріїв і понад те узяв десять тисяч сестерцій з ганебною припискою: «на пахощі» (*Plini. Junior. «Epist.» II. 11. 23*).

Для Гостілія Фірміна участь в «мерзотних» справах мала ще менш суворі наслідки. — «Фірмін з'явився в сенат і став виправдовуватись у злочині вже відомому. Думки консулів були різними: Корнут Тертулл пропонував вилучити його з сенату; Акутій Нерва — відставити при жеребкуванні провінцій**. Цю пропозицію, неначе м'якшу, і було прийнято» (*Plini. Junior. «Epist.» II. 12. 2*).

Як і за часів республіки, у випадку з намісником Сицилії Гаєм Верресом, якого викрили в безлічі злочинів, зокрема й у замовних стратах, але засудили тільки до штрафу і заслання, м'якість сенату стосовно викритого ледь не в усіх смертних гріхах Марія Пріска і його легата Гостілія Фірміна пояснювалася тим, що кожний з сенаторів, ставши намісником провінції, тією чи іншою мірою поліпшував своє матеріальне становище за рахунок її жителів. Не всі намісники ладні були засуджувати за хабара невинних, але брати гроші за рішення різних питань було справою буденною, а тому ніхто з сенаторів не був зацікавлений у суворих заходах проти осіб свого стану, розуміючи, що сам згодом може опинитися одним із обвинувачених. Навіть за засудження свідомо невинних викриті в цьому намісники і легати

* Лептітанці — жителі міста Лептіс Магна в Африці.

** Якщо на те не було особливої волі імператора, кому з сенаторів слід бути намісником якої з провінцій (а посада намісника вважалася дуже вигідною і прибутковою), визначалося жеребкуванням.

відбувалися в гіршому разі всього лише засланням (суворіші покарання були вкрай рідкісними), звичайне ж здирство ними хабарів узагалі найчастіше не зустрічало навіть морального засудження з боку більшості членів сенату. Понад те, деяких із таких притягнутих до суду горлохватів римські сенатори готові були розглядати мало не як жертв, що постраждали від знахабнілих скаржників-провінціалів. Так, той же Пліній Молодший, який з огидою описав вчинки Марія Пріска і Гостілія Фірміна, абсолютно по-іншому поставився до Юлія Басса, колишнього намісника Віфінії, суд над яким відбувся незабаром після суду над Пріском і Фірміном. На цьому суді Пліній Молодший виступав уже не обвинувачем, а захисником, і повідомляв у листі свого друга Корнелія Урса, що Юлій Басс страждав практично безвинно: «пригнічує його звинувачення в тому, що він, людина простодушна і необережна, приймав дещо від провінціалів як їхній друг: він був раніше в цій провінції квестором. Обвинувачі говорили про злодійство і розкрадання, він — про подарунки.

Закон, проте, забороняє приймати подарунки. Що мені тут робити, яким шляхом повести захист?» (*Plini. Junior. «Epist.»*. IV. 9. 6–7).

Розмірковувати Плінієві Молодшому, який узявся захищати Юлія Басса, було над чим — представник жителів провінції Феофан, «діючи, як і в іншому з повною безсоромністю» (*Plini. Junior. «Epist.»*. IV. 9. 14.), зумів навести настільки переконливі докази хабарництва і здирства, що Пліній Молодший вирішив заперечувати провину обвинуваченого лише частково. Утім, захист пройшов цілком успішно. Хоча обраний консулом сенатор Бебій Макр і запропонував уважати Юлія Басса винним у здирстві, взяла гору думка іншого сенатора Цепіона Гіспона, який запропонував залишити Бассу звання сенатора і «надати йому суддів», обмеживши покарання сплатою штрафу. Найцікавіше ж було в тому, що «була і третя пропозиція: Валерій Павлін приєднався до Цепіона, але з додаванням: коли Феофан покінчить із обов'язками посла, його треба притягнути до суду. Він доводив, що при звинуваченні Феофан неодноразово порушував той самий закон, за яким звинувачував Басса. Цій пропозиції, хоча її більшість сенаторів сприйняли із захопленням, консули не дали ходу. Павлін зажив слави людини справедливої й твердої. Сенат розійшовся, і Басса зустрів тріумфуючий, вітаючий його криками натовп» (*Plini. Junior. «Epist.»*. IV. 9. 6–7). Такими були у римської знаті поняття про справедливість.

Корупція роз'їдала Рим ізсередини. Деяким імператорам, зокрема тому ж Траянові — діяльному адміністраторові та умілому полководцеві, вдавалося тримати її в певних рамках, але повністю впоратися з нею не зміг ніхто. Будь-який імператор, навіть розумний, владний і такий, що мав підтримку в військах, міг залізною рукою навести порядок внизу, але вимушений був робити послаблення своїм вельможам.

Розділ ІХ

Вивідування секретів техніки, озброєння та інших технічних секретів, а також вивчення стратегії й тактики супротивника за часів Стародавнього Риму. Способи, за допомогою яких римляни блокували розроблення і виробництво сучасних видів озброєння у своїх потенційних супротивників

IX

- 479 | 1. Як римляни навчилися будувати свої кораблі
- 481 | 2. Як римляни, захопивши один із кращих карфагенських кораблів, спромоглися поліпшити швидкохідність та інші бойові якості своїх воєнних кораблів, і як це дозволило їм виграти першу Пунічну війну
- 485 | 3. Таємниця «корабля Гіерона»
- 495 | 4. Використання римлянами іноземних фахівців у будівництві облогових машин
- 498 | 5. Вивчення римлянами зразків захопленого озброєння і спорядження менш розвинених народів і використання цих знань у ході бойових дій
- 501 | 6. Про те, як римляни навчилися використовувати у воєнній справі слонів, і про те, чому по деякім часі вони припинили їх використовувати
- 505 | 7. Як римляни навчилися використовувати у воєнній справі верблюдів і чому використовували їх лише дуже обмежено, а також про те, чому римляни відмовилися від використання в своїх військах бойових колісниць
- 508 | 8. Ставлення стародавніх римлян та їхніх супротивників до вивчення воєнної тактики сусідніх держав і до чужої воєнної думки. Як римляни блокували іншим народам доступ до своїх воєнних технологій. Чи були спроби копіювати римське озброєння, організацію і тактику дій римлян

Цілковито неправильним є вважати, що вивідування технічних секретів стало важливим лише в наш час, а в давнину правителі не приділяли цьому ніякої уваги. Звісно ж, технічних секретів у давнину було значно менше, ніж у століття технічної та наукової революцій, але такі секрети були. Дуже багато простих на вигляд технічних відкриттів, які й відкриттями нам уже не здаються, могли в давнину мати колосальне значення для доль народів і держав. Як приклад я наведу три відкриття, які легко могли бути зроблені ще в Стародавньому світі, але були зроблені набагато пізніше.

Якщо ви подивитесь на давньовавилонські, асирійські, давньогрецькі або римські барельєфи із зображенням вершників, якщо уважно глянете на кінну статую імператора Марка Аврелія, яка збереглася в Римі, то звернете увагу, що всі ці зображення об'єднує одна дуже важлива деталь — у всіх цих вершників немає стремен. Триматися на коні в сідлі без стремен було незручно. Вершники того часу падали з коней значно частіше, ніж нинішні наїзники. Римському полководцеві Друзу Старшому, братові імператора Тіберія, падіння з коня коштувало життя. Скакати без стремен — заняття нелегке: і ноги втомлюються, і конем правити набагато важче, ніж зі стременами, винайти ж стремена тим, хто їх бачив, видається дуже простою справою. Проте скакати верхи на конях люди навчилися ще за три з лишком тисячі років до нової ери, а перші стремена, попри всю очевидну простоту цього винаходу, були виготовлені не раніше VII ст. нової ери. З'явившись у кочівників Центральної Азії, стремена за яких-небудь два-три століття

затвердились і в Азії, і в Європі, і в Африці — нововведення швидко перейняли всі ті, хто з ним стикнувся. Але скільки тисячоліть людина билася над цим винаходом!

Іншим, не менш цікавим винаходом, який могли би зробити, але не зробили давні, був дельтаплан. Перший дельтаплан злетів у кінці 50-х років ХХ ст.. Однак він цілком міг би бути зроблений і майстрами Стародавнього Риму або Стародавньої Греції. А вже застосування дельтапланам знайшлося б! Тільки ось ніхто не зумів додуматися до ідеї їх створення!

І, нарешті, третім найбільшим відкриттям, яке цілком могло бути зроблене в Стародавньому Римі, було відкриття збільшувальних стекол та їхніх властивостей. Римські майстри уміли виготовляти найрізноманітніші дрібнички зі скла — намиста, вази, келихи, пляшки для ароматичних масел. Римські ювеліри чудово вміли шліфувати і скло, і коштовні камені. Але нікому не спало на думку надати склу форму лінзи, а тим паче скласти з декількох лінз підзорну трубу! До створення лінз людство додумалося лише в пізньому середньовіччі, а перші підзорні труби, які так стали б в пригоді римським полководцям, з'явилися лише в ХVІІ ст. нової ери, хоча цілком могли бути створені і за часів Римської імперії, і навіть раніше — за часів Римської республіки.

Багато, дуже багато речей давалися людству з великими труднощами, а тому кожен народ, кожна держава навіть у ті далекі часи старанно оберігали свої досягнення, свої наукові, технологічні й інші секрети, всіляко перешкоджаючи розвитку воєнних технологій у своїх потенційних супротивників. Оволодіння ж новими воєнними технологіями і в ті часи нерідко зумовлювало як хід, так і результат війни.

Чи римляни вивідували чужі секрети, чи переймали досягнення інших? Так, вивідували і не вважали цю справу негідною чи малозначною. От як ще **63 року до нової ери** сказав про це в своїй промові в сенаті видатний римський полководець і державний діяч Гай Юлій Цезар: «Предки наші, батьки сенатори, ніколи не відчували нестачі ні в розсудливості, ні у відвазі, і гордість не заважала їм переймати чужі установи, якщо вони були корисними. Більшість видів зброї, оборонної та наступальної, вони запозичили у самнітів, відзнаки для магістратів — у етрусків, словом, усе те, чим володіли їхні союзники

або навіть вороги і що їм здавалося відповідним, вони старанним чином застосовували в себе; хорошому вони вважали за краще наслідувати, а не заздрити» (*Sallustius. «Catilin.» 51. 37–38*).

Римляни не просто копіювали здобуті зразки техніки і озброєння. Атеней із Навкратіса, який жив за два з половиною сторіччя після Гая Юлія Цезаря, захоплюючись талантом римлян переймати досягнення інших народів, відзначав ще й те, що все здобуте вони прагнули удосконалити і водночас ретельно стежили за тим, щоб блокувати розвиток воєнних технологій у переможених народів. «Розумні люди, — писав Атеней, — вірні ідеалам тих стародавніх часів, коли на війні перемагали, переможених підкоряли і у полонених переймали те, що знаходили корисним і прекрасним. Саме так чинили колишні римляни. Зберігаючи своє, вітчизняне, вони засвоювали все, що було доброго в заняттях скорених, їм же залишали тільки марні справи, аби не дати їм повернути собі все, що було втрачене. Дізнавшись, наприклад, від греків про машини і облогові знаряддя, вони за допомоги цих знарядь перемогли греків; навчившись у фінікійців морській справі, вони здолали їх на морі. У етрусків вони навчилися зімкнутому ладу, довгий щит запозичили у самнітів, а металевий спис — у іспанців. І все, що вони узяли у різних народів, вони удосконалили» (*Athenaios. «Deipnosophistai». VI. 106*).

Яким чином римляни здобували чужі секрети? Як їм вдавалося перешкоджати розробленню нових видів зброї у своїх супротивників? Хоча це відбувалось у незапам'ятні часи, децю стало відомим.

1. Як римляни навчилися будувати свої кораблі

264 року до нової ери римляни почали свою першу війну з Карфагеном. Раніше всі війни, які довелося вести Риму, римляни вели на суходолі, в цій же війні основні бойові дії розгорнулися на Сицилії — острові, хоч і розташованому дуже близько до Італії, але все таки відокремленому від неї морською протокою. Римлянам вдалося переправити свої війська до Сицилії і завдати карфагенянам низки поразок, але карфагенський флот спустошував береги Італії і постійно заважав постачанню римських військ, а також перешкоджав переправі підкріплень. Стало ясно, що без створення флоту війни не виграти.

До цього римляни не тільки майже не мали флоту, а й взагалі мали дуже мало суден, навіть торгових. Свої війська до Сицилії вони переправили за допомоги союзних їм грецьких міст на півдні Італії. Однак греки, які жили в Південній Італії, мали в основному торгові судна, а крім того, невеликі судна греків не могли рівнятися бойовою потужністю з могутніми воєнними суднами карфагенян, найдосвідченіших мореплавців. Для того щоб перемогти, Рим повинен був створити не менш могутній флот. Але як його створити, коли немає ні моряків, ні корабелів? Як створити флот, сильніший від карфагенського, якщо єдиними, хто умів будувати важкі бойові кораблі, були карфагеняни?

Перед римлянами встало вельми нелегке завдання. Як писав Полібій, «вони бачили, що війна затягується і виснажує їх, а тому взяли за спорудження суден в кількості ста п'ятипалубних і двадцяти трипалубних. А позаяк для спорудження п'ятипалубних суден не було досвідчених будівельників, бо ніхто в Італії таких суден не використовував, те починання завдало римлянам великих труднощів» (*Polib. I. 20. 9–11*).

Допоміг випадок, а вірніше, римляни вміло використали одну щасливу для них і нещасливу для карфагенян подію. Як уже мовилося вище, римляни переправили свої війська до Сицилії, не маючи власного флоту; «коли вони вперше задумали переправити свої війська до Мессени, у них не було не тільки парусних кораблів, а й довгих суден узагалі, навіть жодного човна; судна п'ятдесятивесельні і трипалубні вони взяли у тарентян і локрів, а також у елійців і жителів Неаполя, і на них сміливо переправили війська. На римлян у протоці напали карфагеняни; один палубний ворожий корабель в пориві старанності кинувся вперед, опинився на березі і потрапив до рук римлян; за зразком його римляни і спорудили весь флот, так що очевидно, не було б такого випадку, вони за своєї недосвідченості не могли б виконати задуманий захід» (*Polib. I. 20. 13–16*).

Дехто в той час у лихоманці бою міг би просто спалити ворожий корабель. Римляни ж вчинили мудріше і здійснили не що інше, як захоплення найважливішого зразка секретної бойової техніки супротивника, провели його ретельне вивчення і почали успішно використовувати. Вже через два роки, після цього, **262 року до нової ери**, коли було побудовано достатню кількість нових суден, римський флот, очолюваний консулом Гаєм Дуїлієм, в морській битві під Мі-

лами завдав карфагенському флоту, який не чекав від римлян нічого подібного, нищівної поразки.

2. Як римляни, захопивши один із кращих карфагенських кораблів, спромоглися поліпшити швидкохідність та інші бойові якості своїх воєнних кораблів, і як це дозволило їм виграти першу Пунічну війну

Успіх римлян в битві при Мілах ще не означав повної перемоги. Перша Пунічна війна тривала. Римський флот панував на морі. У морських битвах римляни перемагали за рахунок особливих пристроїв — «воронів». Цей винахід римлян був особливими обергальними абордажними містками, один кінець яких кріпився до передньої частини римського корабля, а інший кінець, окутий залізом, що нагадував іззовні дзьоб птаха (звідки й пішла назва «ворон»), при зближенні з кораблем супротивника встромлювався в палубу ворожого корабля, після чого по містках на ворожий корабель кидалися римські солдати і брали його штурмом. У битвах римлянам за рахунок абордажу вдалося захопити ще декілька десятків карфагенських кораблів, але, вочевидь, то були не кращі з кораблів, що їх мав Карфаген, а оскільки римляни поки лише копіювали карфагенські кораблі — майстерність римських кораблебудівників суттєво поступалася майстерності карфагенян, — «кораблі римлян, унаслідок поганого устрою, були неспритні в рухах» (*Polib. I. 22. 3*). Утім, карфагеняни швидко розібрались у причинах своїх поразок і, по-перше, стали брати на свої кораблі піхоту, щоб протистояти римським абордажним командам, а по-друге, ухилялися від бою, якщо перевага сил була на боці римлян, наздогнати ж карфагенські кораблі в морі римлянам вдавалося рідко.

На суходолі римляни теж тіснили карфагенян, але узяття кожної фортеці давалося дуже нелегко. Війна затягувалася. 249 року до нової ери римляни облягли Лілібей, один із основних опорних пунктів карфагенян у Сицилії. З великих портів Сицилії в руках карфагенян на той час залишалися лише Лілібей і Дрепани. Узяття Лілібея сильно підірвало б можливість карфагенян, і римляни робили все, щоб завладіти карфагенською твердинею. «У цього міста з обох боків його римляни отаборилися, а в проміжку двома стоянками проклали рів

з валом і стіною; потім почали присувати облогові споруди до тієї башти, яка стояла біля самого моря, звернена до лівійських вод. До колишніх споруд вони постійно приєднували нові, просуваючись далі й далі, поки не зруйнували шести башт, наступних за тією, про яку сказано вище; водночас решту всіх башт вони почали брати за допомоги тарана» (*Polib. I. 42. 8–10*). Однак керівник оборони міста, карфагенський полководець Гімількон, здаватися не збирався. «Він створював ворогові чимало труднощів тим, що споруджував нові стіни зсередини міста або робив підкопи під споруди ворогів. Крім того, він щодня рухався в різні боки, намагаючись дізнатися, чи не можна підпалити ворожі споруди, заради чого витримував часті занадто відважні сутички з ворогом, денні й нічні, в яких іноді убитих бувало більше, ніж звичайно буває в правильних битвах» (*Polib. I. 42. 12–13*). Коли до Лілібея, використавши раптовість і високу швидкість своїх суден, прорвалася, уникнувши битви з римським флотом, карфагенська ескадра з підкріпленнями, Гімількон зробив генеральну вилазку в надії спалити облогову техніку римлян. Римляни, хоч і насилу, відстояли свої тарани. Після цієї битви, прибулий в Лілібей карфагенський флот «ще о нічній порі тайкома від ворога» (*Polib. I. 46. 1*) відплив у Дрепани.

Для карфагенян у Дрепанах надзвичайно важливо було підтримувати зв'язок з обложеним Лілібеєм. «Тоді, — як писав Полібій, — якийсь знатний громадянин Ганнібал*, на прізвисько Родосець, запропонував проникнути в Лілібей і потім як очевидець доставити про все точні відомості. З радістю вислухали цю пропозицію карфагеняни, але не вірили в її здійснення, оскільки римський флот стояв на варті біля входу в гавань. Тим часом Ганнібал спорядив свій корабель і вийшов у море. Досягнувши якогось острова з тих, що лежать перед Лілібеєм, він о четвертій годині** наступного дня, гнаний попутним вітром, увійшов до гавані на очах у всіх римлян, уражених його від-

* Ім'я Ганнібал, що означало в перекладі з пунійського «коханий Баалом» (головний бог фінікійського пантеону богів), було дуже поширеним серед карфагенян, і це був лише тезка знаменитого в майбутньому полководця.

** Римський час не відповідав нашому. День, як і ніч, ділився на 12 годин, але від світанку і до заходу сонця, тому влітку денні години починалися раніше і були довшими, ніж узимку. З цієї ж причини встановлення точної відповідності того часу нашому можливе лише в разі, коли точно відомі не тільки римська година, але також число і місяць, коли відбувалися події.

вагою. Наступного дня він негайно пустився у зворотний шлях. Тим часом римський консул із метою надійніше охороняти вхід в гавань спорядив уночі десять якнайшвидших кораблів, сам став у гавані і спостерігав за тим, що відбувається; тут же було і військо. З обох сторін від входу до гавані кораблі підійшли якомога ближче до лагун і з піднятими веслами вичікували моменту, коли карфагенський корабель виходитиме, щоб напасти на нього і захопити. Родосець вийшов у море на очах у всіх і до того здивував ворогів зухвалістю і швидкістю, що не тільки вийшов неушкодженим зі своїм кораблем і командою та минув ворожі судна, що ніби заціпеніли, а й, відійшовши на невелику відстань уперед, зупинився і зухвало підняв весло. За швидкості його веслування ніхто не ризикнув вийти проти нього в морі, і Ганнібал з єдиним кораблем утік на сором всього ворожого флоту. Оскільки він повторював те саме багатократно і згодом, то зробив карфагенянам велику послугу: їх він сповіщав про всі потреби тих, що в облозі, підбадьорював, а римлян бентежив своєю сміливістю» (*Polib. I. 46. 4–13*).

Успіхові Ганнібала Родосця сприяло те, що він відмінно знав фарватер гавані — всі мілини і проходи. Завдяки знанню фарватера почали робити вилазки і деякі інші кораблі карфагенян, щоправда, ті насмілювалися на таке тільки вночі. Аби припинити ці вилазки, римляни спробували перегородити гирло гавані дамбою. Завдання виявилось нелегким: «на дуже багатьох пунктах спроби їхні через значну глибину моря не вели ні до чого: все, що кидали вони в море, не трималося на місці, а після самого опускання у воду відносилось вбік і розбивалося на частини хвилями і швидкою течією» (*Polib. I. 47. 4*). Проте римляни продовжили роботу і врешті-решт їхня наполегливість виправдалася — в одному місці на штучно створену мілину сів карфагенський чотирипалубний корабель, що виходив, як і корабель Родосця, ночами в море. Це було не просте судно, а одне з найкращих — корабель «був зроблений надзвичайно майстерно» (*Polib. I. 47. 6*). Захоплення такого корабля дозволило римлянам тут же влаштувати пастку і невловимому Родосцеві: «Захопивши судно і озброївши його добірною командою, римляни спостерігали за всіма, хто входив у гавань, особливо за Родосцем. Трапилося якраз так, що вночі він проник у гавань, а потім знову на очах у всіх вийшов у відкрите море. Побачивши чотирипалубник, який покинув стоянку одночасно з його власним судном, Ганнібал впізнав корабель і зні-

яковів. Спершу він намагався прискорити хід і втекти, але оскільки майстерні веслярі вже наздоганяли його, Ганнібал вимушений був повернути судно назад і вступити в боротьбу з ворогом. Проте корабельні воїни, які перевершували карфагенян кількістю і складалися з добірних громадян, узяли верх, і Ганнібал потрапив у полон. Заволодівши і цим чудово збудованим кораблем, римляни пристосували його до битв і тепер поклали край сміливим спробам проникати в Лілібей» (*Polib. I. 47. 6–10*).

Узяти того разу Лілібей римлянам не вдалося. Спершу буря допомогла карфагенянам запалити і знищити римські облогові знаряддя, потім, того ж 249 року до нової ери, карфагеняни завдали поразки римському флотові під Дрепанами, а незабаром (248 року до нової ери) другий римський флот було знищено штормом біля берегів Сицилії. Панування на морі перейшло до Карфагена, і карфагеняни заспокоїлися. Замість того щоб напружити всі сили і вибити римлян з Сицилії, карфагеняни обмежилися обороною. Римляни ж і надалі боролися за перемогу. Хоча карфагенські кораблі спокійно підвозили підкріплення і запаси в Лілібей і Дрепани, на суходолі римська армія була сильніша, ніж війська карфагенян. Не змогли римляни і нальоти карфагенського флоту на береги Італії. Зазнавши на морі одну за одною двох тяжких поразок, римляни розпочали будівництво третього флоту. Як повідомив Полібій, «засобів для здійснення плану в державній скарбниці не було; але вони були здобуті завдяки завзяттю і любові до вітчизни правителів держави. Мірою своїх можливостей кожен громадянин сам по собі або удвох і утрьох з іншими зобов'язувався доставити оснащене п'ятипалубне судно*, причому витрати на це тільки в разі щасливого закінчення війни повинні були бути відшкодовані скарбницею. Таким-то способом було виготовлено двісті п'ятипалубних суден; споруджено їх було за зразком корабля Родосця» (*Polib. I. 59. 6–8*).

242 року до нової ери, цілком несподівано для карфагенян, знов побудований римський флот, очолюваний консулом Гаєм Лутацієм Катуллом, з'явився біля берегів Сицилії, заблокувавши і Лілібей, і

* За свої кошти будували могутні бойові кораблі, звичайно ж, не прості громадяни, а представники найбільш знатних, багатих і впливових римських родів, у кожного з яких були в підпорядкуванні безліч простолюдинів і вільновідпущеників, а також сотні, а то й тисячі рабів.

Дрепани. **Римляни не тільки побудували нові кораблі — тепер у них був якісно новий флот.** Раніше їхні кораблі були незграбними і перемогали, лише якщо щастило узяти карфагенський корабель на абордаж. Здобутий в ході спеціальної, саме для цього проведеної операції новітній зразок ворожої техніки дозволив різко підняти потужність римського флоту, а кинуте в бій модернізований римський флот було лише після того, як ретельно підготували екіпажі: «римляни змінили конструкцію своїх кораблів і видалили з них вантаж, непотрібний для морської битви; добре навчені веслярі чудово виконували свою справу; нарешті, корабельними воїнами у них були добірні люди з сухоходільного війська, не звиклі відступати» (*Polib. I. 61. 3*).

Дізнавшись про появу відродженого римського флоту, карфагеняни терміново зібрали весь свій флот і відправили його на Сицилію, але покvapно зібрана карфагенська ескадра, де веслярі «були зовсім не навчені і посаджені на кораблі лише в хвилину небезпеки», а воїни «були новобранці і абсолютно не випробувані в труднощах і небезпеках війни» (*Polib. I. 61. 4*), зустрівшись з римським флотом у морській битві під Дрепанами, зазнала нищівної поразки, що остаточно вирішила і результат усієї війни. Карфаген був вимушений визнати свою поразку та укласти з римлянами мир, не тільки віддавши Римові Сицилію, а й зобов'язавшись сплатити величезну контрибуцію.

3. Таємниця «корабля Гієрона»

Розповідаючи про боротьбу античних держав та їхніх розвідок за досягнення технічної і воєнної переваги над супротивником, не можна не розповісти про приховані інтриги, що розгорнулися з будівництвом знаменитого «корабля Гієрона».

Одним із головних союзників Риму під час першої Пунічної війни було засноване греками місто-держава Сіракузи. Союз цей був для Сіракуз вимушеним. 264 року до нової ери, коли римляни вперше з'явилися на Сицилії, сіракузяни спробували з ними битися і зазнали нищівної поразки. Зрозумівши, що з римлянами йому не впоратися, сіракузький тиран Гієрон Другий поспішив примиритися і укласти з ними союз. Гієрон Другий правив Сіракузами 54 роки — від 269 по 215 рік до нової ери, і після того як 264 року до нової ери уклав з Римом союз, завжди залишався вірним союзником, причому настіль-

ки вірним, що ця вірність ставилася римлянами в приклад іншим. Така політика допомогла Геронові Другому зберегти Сіракузи як державу і зберегти свою владу, але будучи правителем розумним і досвідченим, Герон Другий не міг не шукати можливості позбавитися римського владіцтва. Передчасна конфронтація з Римом була б згубна для Сіракуз, і тому всі приготування до можливої війни з Римом здійснювалися максимально непомітно — під слухними приводами або таємно.

Герон Другий укріпив цитаделі, побудовані попередніми правителями Сіракуз, і звів нові, ще могутніші стіни. Мотивувалося це, звичайно ж, не небезпекою з боку Риму, а небезпекою з боку карфагенян або інших агресорів. Цією ж небезпекою Герон пояснював створення в місті стратегічних запасів продовольства, що дозволяли витримати багаторічну облогу, і спорудження в Сіракузах величезної кількості чудових баліст і катапульти — римляни не могли дорікнути йому за турботу про оборону міста.

Проте і запаси зерна, і міцні стіни, і найкращі катапульти в разі конфронтації з Римом дозволяли лише затягнути оборону міста, але не дозволяли виграти війну. Аби сподіватися на виграш у війні, необхідно було створити щось таке, чого не було у римлян — якусь принципово нову зброю.

Незадовго до початку другої Пунічної війни Герон Другий зробив відчайдушну спробу створити таку зброю. За його наказом у Сіракузах розпочалося будівництво дивовижного корабля небачених розмірів. «Спорудженням його керував геометр Архімед» (*Athenaios. «Deipnosophistai». V. 40*).

Корабелі Герона Другого побудували багато кораблів, особливо кораблів, призначених для перевезення зерна — одного з головних експортних товарів Сицилії. Будували вони і воєнні кораблі. Проте цей корабель був особливим. І річ була навіть не в тім, що його спорудженням керував такий видатний учений, яким був Архімед. На будівництво цього корабля було кинуте всі сили Сіракузької держави!

«Заготовляючи матеріал, цар велів привезти з Етни стільки лісу, що його вистачило б на шістдесят чотирирядних кораблів (тобто на цілу ескадру і не маленьку!). Коли це було виконано, він доставив — частково з Італії, частково з Сицилії — дерево для виготовлення клинів, шпангоутів, поперечних брусів і на інші потреби; для линв

коноплі привезли з Іберії, прядиво і смолу — з річки Родан; тобто, все необхідне було звезено звідусіль. Герон зібрав також корабельних теслярів і інших ремісників, а на чолі їх поставив Архія, кораблебудівника з Коринфу, і наказав йому негайно приступити до робіт. Він і сам також цілі дні проводив на верфі. За шість місяців корабель було наполовину закінчено. Кожна готова частина негайно обшивалася свинцевою лускою*; її виготовляли триста майстрів, не рахуючи підручних. Нарешті, цар наказав спустити наполовину готове судно на воду, щоб там завершити решту робіт. Про те, як це зробити, було багато суперечок; але механік Архімед, один із небагатьма помічниками, зумів зрушити величезний корабель з місця, виготовивши систему блоків. Решта робіт на кораблі зайняла також шість місяців. Все судно було збите мідними скрепами**, переважно вони важили по десять мін*** кожна і гнізда для них просвердлювали буравами. Дерево обшивали свинцевою лускою, підклавши під неї просочене смолою полотно. Коли зовнішнє оброблення корабля було закінчено, стали обладнувати його зсередини» (*Athenaios. «Deipnosophistai». V. 40*).

Зсередини судно виглядало нітрохи не менш вражаюче, ніж зовні, а оброблення його було просто прекрасним: «Це було судно з двадцятьма лавами для веслярів і з трьома проходами один під іншим. Найнижчий прохід, до якого треба було спускатися безліччю міцних сходів, вів до трюму; другий було зроблено для тих, хто хотів пройти в каюти; нарешті, останній призначався для озброєних воїнів. Обабіч середнього проходу містилися каюти для пасажирів, кількістю тридцять, по чотири лежа в кожній. Приміщення для моряків мало залу на п'ятнадцять лож і три окремі покої по чотири лежа в кожному; до

* Обшивання свинцевими листами дозволяло оберігати корпус корабля від гниття і обростання водоростями, а крім того додавала кораблю остійності.

** Мідні сплави були дорожчими, ніж залізо, але забезпечували кращий захист від корозії.

*** Міна — старогрецька міра ваги, що дорівнювала 436 грамам.

Метрет — старогрецька міра об'єму, рівна 39,3 літра.

Талант — міра ваги, що застосовувалася в Стародавньому Римі та Стародавній Греції, рівна 26,2 кг.

Медимн — старогрецька міра об'єму, рівна 52,5 літра.

Лікоть — міра довжини, що застосовувалась у Стародавній Греції та Стародавньому Римі, рівна 0,444 метра.

них прилягала кухня, що була на кормі. Підлогу цих кают було викладено з плиток різного каменю, і на ній були дивовижно зображені всі події «Іліади». Так само майстерно було зроблено й інше: стелі, двері, оздоблення.

Біля верхнього проходу містилися гімнасій* і приміщення для прогулянок, відповідні величині корабля. У них були грядки, що, дивно квітучі різними рослинами, отримували вологу з прихованих свинцевих жолобів. Були там і альтанки з білого плюща і виноградних лоз, корені яких живилися з наповнених землею глиняних бочок; ці тіністі альтанки, що зрештувалися точно так само, як і сади, служили місцем для прогулянок. Поряд було святилище Афродіти, в якому могли поміститися три ложа; його підлогу склали з агату й іншого красивого каміння, які були на острові, стеля і стіни були з кипарисового дерева, а двері — зі слонової кістки і туї. Покій був рясно прикрашений картинами, статуями і різними посудинами.

За ним була зала для занять розміром на п'ять лож**, де стіни і двері зроблено з самшиту (*тут була бібліотека — В.Д.*), а на стелі — небесна сфера, як на сонячному годиннику в Ахрадіні (*центральному районі Сіракуз — В.Д.*). Була на кораблі і лазня розміром на три ложа з трьома мідними казанами і ванною зі строкатого тавроменійського каменя, що вмщала в себе п'ять метретів води. Було багато кают для солдатів і наглядачів трюмів. Віддалік було споруджено стайні, по десять біля кожного борту, поряд із ними було складено корм для коней і пожитки кіннотників і рабів. Закрита цистерна для води містилася на носі корабля і вмщала дві тисячі метретів (*майже 80 тонн — В.Д.*); її було зроблено з дощок і просмоленого полотна. Поряд із нею влаштовано рибний садок, також закритий, зроблений із дощок і смуг свинцю; його наповнювали морською водою і тримали в нім багато риби. А обабіч бортів через рівні проміжки назовні було винесено бруси, на яких прилаштували кліті для дров, печі, кухні, млини і багато інших служб. Зовні борти корабля оперізували атланти по шість ліктів заввишки; розташовані на однаковій відстані один від одного, вони підтримували всю вагу надбудови. І все судно було покрито належним розписом» (*Athenaios. «Deipnosophistai». V. 41–42*).

* Гімнасій — спеціально обладнане місце для занять спортом.

** У стародавніх греків не було письмових столів. Читати, писати або розмовляти було прийнято, лежачи на ложах.

На цьому прекрасному кораблі, названому «Сіракузія», було і безліч інших нововведень. Так, якщо на тодішніх звичайних воєнних і торгових судах відкачуванням трюмної води постійно було зайнято декілька матросів, то на цій громадищі «трюмну воду, коли її набиралася дуже багато, вичерпувала тільки одна людина за допомоги гвинта, винайденого Архімедом» (*Athenaios. «Deipnosophistai». V. 43*).

За всіма численними абсолютно нешкідливими нововведеннями і пишнотою оздоблення крилося щось набагато важливіше.

Крім того, що корабель був прекрасним плавучим палацом, він був ще й небаченою за потужністю плавучою фортецею: «На кораблі було вісім башт, відповідної величини: дві на кормі, стільки ж на носі, інші — посередині. На кожній було по два виступні бруси з отворами, щоб кидати камені у ворогів, котрі плывуть унизу. На кожній башті стояли четверо важко озброєних воїнів і два стрільці з лука. Всю внутрішність башт було заповнено каменями і стрілами. Уздовж усіх бортів тяглася стіна із зубцями, а за нею — настил, підтримуваний триногими козлами. На настилі стояла катапульта, що кидала камені вагою в три таланти (78,6 кг — В.Д.) і списи в дванадцять ліктів (5,3 метра — В.Д.). Машину цю побудував Архімед; і камені і списи вона метала на цілій стадії (за одними даними, стадій дорівнював 177,6 метра, а за іншими — навіть 185 метрів — В.Д.). За стіною було підвищено на мідних ланцюгах шкіряні завіси зі щільно сплєтених ременів. До кожної з трьох щогл корабля було прироблено по два трами для метання каменів; із них у нападаючого супротивника можна було кидати абордажні гаки і свинцеві брили. Корабель було обнесено частоколом із залізних брусів проти тих, хто захотів би увірватися на судно. Залізні гаки навколо бортів, що приводилися в рух механізмами, могли захопити ворожий корабель, силою повернути його і поставити під удар металевих знарядь. Біля кожного борту стояло по шістьдесят юнаків у повному озброєнні, і стільки ж оточувало щогли і башти з камнеметами. І на щоглах, на їхніх мідних верхівках, сиділи люди; на першій — троє, на другій — двоє, на третій — один. Раби піднімали камені і дротики в плетених корзинах за допомоги корби». Утім, навіть цим воєнна потужність корабля не вичерпувалася. Крім уже згаданих воїнів, розміщених біля обох бортів і біля підніжжя щогл і башт, «ще шістьсот душ стояли на носі в очікуванні розпоряджень». Відомостей про те, якою була загальна чисельність екіпажу, не збереглося, але разом із веслярами, яких було явно більше,

ніж воїнів, екіпаж складав ніяк не менше трьох тисяч осіб. А «щоб судити за здійснені на кораблі злочини, було створено суд, що складався з корабельника, керманича і командира веслярів; судили вони за сіракузькими законами» (*Athenaios. «Deipnosophistai». V. 43*).

Не тільки за розмірами, а й за своєю потужністю «Сіракузія», ця плаваюча фортеця, набагато перевершувала будь-який з кораблів, які коли-небудь раніше борознили Середземне море. Її не можна було ні протаранити — інші кораблі були дуже слабкі для цього, ні взяти на абордаж. Будь-який корабель, що спробував би штурмувати «Сіракузію», був би негайно потоплений каменями її катапулт і брилами, що скидалися з її башт, а ті з атакувальників, хто зумів би все ж таки прорватися на її борти крізь залізні коли та антиабордажні тенета, були б легко знищені сотнями воїнів, що були на ній.

Опис корабля Гіерона, що його навів історик і філософ III ст. нової ери Атеней із Навкратіса, який посилався, своєю чергою, на очевидця подій, якогось Мосхіона, цілком дозволяє собі уявити і затратність проекту, і бойовий потенціал «Сіракузії». Однак у читача може виникнути питання: «А при чому тут спроби Сіракуз позбутися від римської залежності, і де тут видно таємну інтригу?»

Постараємося розібратися з цим питанням.

Не все таємне стає явним. Одначе про гостру таємну боротьбу, що розвернулася навколо «Сіракузії», ми можемо судити з тих подій, які послідували незабаром після закінчення будівництва цього велетенського корабля: «На корабель повантажили шістдесят тисяч медимнів хліба, десять тисяч бочок з сицилійськими соліннями, дві тисячі талантів шерсті і дві тисячі талантів інших вантажів, не рахуючи продовольства для людей, що пливли на нім. Проте коли до Гіерона стали приходити повідомлення, що такий корабель в одні гавані взагалі не зможе увійти, в інших же не знаходитиметься в безпеці, він вирішив послати його в дар царю Птолемею до Александрії, тому що в Єгипті тоді був недорід. Так він і зробив: корабель був відведений до Александрії і там витягнутий на берег» (*Athenaios. «Deipnosophistai». V. 44*).

Чи не здається вам дивною причина, яка нібито примусила Гіерона Другого розлучитися зі своїм дітищем?

Цілий рік сіракузький правитель будує корабель, доставляючи для нього все потрібне з усіх кінців світу, сам цілі дні проводить на верфі, витрачає на його спорудження стільки матеріалів, скільки вистачило б

на споруду 60 бойових кораблів! І ось, коли корабель побудовано, він майже відразу ж та без вагань відмовляється від цього диво-корабля через те, що він дещо завеликий?

Бухта Сіракуз була достатньо великою, щоб уміщати декілька сотень тодішніх кораблів. У ній знайшлося б місце і для всіх інших кораблів сіракузького флоту, і для цього гігантського корабля. Та й у багатьох інших місцях Сицилії були немало зручних бухт, що дозволяли укрити від бурі будь-який корабель. Проте Гієрон навіть не спробував спорудити для «Сіракузії» особливий причал, що було б не так уже дорого, порівняно з уже зробленими витратами, а першим же рейсом відправив корабель до далекого Єгипту.

Є над чим задуматися...

Що ж виходить? Гієрон Другий витратив близько третини річного бюджету Сіракуз — а саме стільки приблизно повинна була коштувати його затія — для того, щоб зробити приємне єгипетському цареві й нагодувати зголоднілих єгиптян? Дивна добродійність.

Корабель був дивовижно прикрашений і мав неймовірні для того часу зручності. Невже сіракузькому тиранові не хотілося хоч би поплавати на нім рік-другий самому, а вже потім дарувати або продавати? Продовольство до Єгипту можна було доправити і звичайними кораблями. Чому ж Гієрон терміново надіслав у дар саме цей корабель?..

Навіщо тоді необхідно було так прикрашати корабель, ставити на нім десятки скульптур, робити в нім сади, бібліотеки, спортивні зали та басейни? Може, тиран Сіракуз узагалі полюбляв розкіш, був непередбачуваним і марнотратним?

Ні, Гієрон Другий не був безглуздим правителем. Навпаки! Всі п'ятдесят чотири роки свого правління він правив вельми мудро, був швидше скупуватим, аніж марнотратним. До того ж Гієрон завжди був вельми скромним. Принаймні, громадяни Сіракуз звикли, за словами Тіта Лівія, до того, що і сам Гієрон Другий, і його син Гелон «не відрізнялися від інших громадян одягом чи якоюсь особливою прикметою» (*T.Liv. XXIV. 5. 4*).

Чим же можна пояснити те, що сіракузький тиран декілька десятиліть був на дивовижу скромний, потім як з ланцюга зірвався, прагнучи перевершити всіх у розкоші, оздоблюючи свій корабель, а потім, пославши цей корабель у подарунок цареві Єгипту, знову став дотримуватися колишнього скромного стибу життя?

І нарешті, головне питання: «Від кого повинен був захистити Сіракузи цей могутній корабель?»

Питань багато, а прямих відповідей на ці питання в розповіді Атenea немає. Та все ж єдиним, що може пояснити всі ці загадки, є припущення, що корабель Гіерона Другого будувався для майбутньої війни проти Риму.

Чому саме для війни проти Риму?

А тому, що ніякий інший флот, окрім римського, не міг у той час загрозувати Сіракузам. Розгромленим у першій Пунічній війні карфагенянам це було не під силу. А ось римляни цілком могли зазіхнути на володіння своїх союзників. При цьому римляни, яким належала велика частина Сицилії, у разі війни могли блокувати Сіракузи і з суходолу, і з моря.

Отже, для того щоб успішно діяти разом зі своїми союзниками, римлянами, проти карфагенян, Сіракузам цілком достатньо було мати звичайні кораблі — римський флот і сам по собі був сильнішим, ніж карфагенський. Однак для того, щоби спробувати протистояти Римові, треба було або побудувати величезний флот, що не поступався б римському за кількістю і якістю кораблів, або створити якийсь диво-корабель. При цьому перевершити Рим за кількістю кораблів було неможливо не тільки тому, що Рим володів набагато більшими ресурсами, ніж Сіракузи, а й тому, що інтенсивне будівництво сотень бойових кораблів не можна було би приховати. Рим не дозволив би побудувати такий флот. Отже, єдиною надією сіракузького тирана було побудувати диво-корабель.

Саме це і вирішив зробити Гіерон Другий.

Навряд чи Гіерон розраховував на те, що корабель-гігант зможе поодиноці розгромити римський флот. Володіючи неймовірною потужністю, корабель-гігант не міг бути таким самим швидким і маневреним, як звичайні воєнні судна, тому римляни могли ухилитися від бою з цим монстром. Однак якби Гіерону вдалося укласти союз з Карфагеном, то діючи спільно з рештою суден сіракузького флоту і спільно з флотом карфагенян, новий корабель цілком міг би забезпечити їм перемогу. І вже, принаймні, гігантський корабель не дозволив би римському флоту блокувати Сіракузи і відрізати їх від зовнішнього світу. Ніщо не могло перепинити шлях цьому кораблеві, а як видно з переліку вантажів, відправлених Гіероном Другим до Єгипту, за один рейс «Сіракузія» могла перевозити до 5000 тонн

вантажів на дальність до 1000 кілометрів. Отже навіть кілька рейсів на рік такого корабля вистачило б, щоб у разі облоги Сіракузи не відчували нестачі продовольства.

Все сказане вище цілком переконливо пояснює, чому всі сили Сіракуз були кинуті на спорудження корабля-гіганта. До того ж, якщо припустити, що все було саме так, то стає зрозумілим і те, чому раптом скупуватий і скромний Гієрон Другий, наказав оздобити цей могутній воєнний корабель, як казковий палац. Спорудження корабля-палацу мало приховати його воєнне призначення. Сусідуючи з корабельними храмами, сади, лазнями та гімнасіями, зведені уздовж бортів кріпосні стіни і башти з балістами й катапультами виглядали вже швидше як чудасія і не насторожували так, як насторожили б римлян, надумайся сіракузький тиран будувати суто воєнний корабель-велетень.

Якийсь час затія з кораблем-велетнем не викликала неспокою у римлян, але таємні служби Риму не дримали. Правителі Риму досить своєчасно отримали від своєї агентури відомості про бойові можливості «Сіракузії» і не дали Гієрону Другому часу на те, щоб домовитися з карфагенянами і підготуватися до війни. Тільки-но будівництво корабля було завершено, на Сіракузи вчинили могутній тиск, аби позбавити їх такої грізної зброї. Вочевидь натяк було зроблено в достатньо м'якій формі, але сіракузький тиран збагнув, що йому доведеться або розлучитися зі своїм дітищем, або воювати, а оскільки воювати він був ще не готовий, то вважав за краще не ризикувати. Варіантів красиво і гідно розлучитися з «Сіракузією» було всього лише два.

Варіант перший. Подарувати або продати цей корабель Римові. Цей варіант дозволяв підкреслити свою повну лояльність, і повністю зняти всі підозри в підготуванні до війни. Але тоді римляни отримали б у свої руки всі нові технології, використані в будівництві «Сіракузії». Піти на цей варіант означало для Гієрона Другого назавжди полишити всі мрії відродити коли-небудь велич Сіракуз.

Варіант другий. Подарувати цей корабель одному з царів, який мав статус «друга римського народу» та був далеко від Сицилії, Риму і Карфагена.

Гієрон Другий віддав перевагу другому варіантові.

Заперечити проти того, що Сіракузи в голодний рік нададуть допомогу Єгиптові, римляни не могли. До того ж Єгипет на той час був могутньою державою, і конфронтація з Єгиптом саме в той

час, напередодні нової війни з Карфагеном, ніяк не входила у плани римлян.

Прибувши до Єгипту, «Сіракузія» була перейменована в «Александриду», але ні зробити нових дальніх плавань, ні взяти участь у бойових діях їй так ніколи й не довелося. Царі Єгипту Птолемеї III Евергет, що правив від 246 по 221 рік до нової ери, та його син Птолемей IV Філопатор (221–205 рр. до н. е.), а саме в кінці правління Птолемея III або на самому початку правління Птолемея IV Єгиптові була дарована «Сіракузія», вели мало війн, і убережжю Єгипту тоді взагалі ніхто не загрожував. Дивовижний корабель, побудований за наказом Герона Другого, врешті-решт витягнули на берег, а потім і зовсім розібрали*.

215 року до нової ери, за внука Герона Другого Героніма Сіракузи вступили у війну проти Риму і були взяті в облогу. Якби в розпорядженні сіракузян була їхня «Сіракузія», облягати Сіракузи римля-

* Не можна сказати, що «Сіракузія» не справила враження на єгипетських царів. Птолемей IV Філопатор навіть спробував перевершити сіракузян. «Філопатор побудував тесароконтеру (корабель, де в одному ряду сиділо по сорок веслярів), що мала завдовжки двісті вісімдесят ліктів (124,5 метра!), а від борту тридцять вісім ліктів; заввишки ж до верхнього краю борту — сорок вісім ліктів, а від верху корми до ватерлінії — п'ятдесят три лікти (23,5 метра!). Корабель мав два носи, дві корми і сім бивнів, з них один передній, інші поступово зменшуваної довжини, деякі — на вилицях корабля. Скріпильних об'язувань він мав дванадцять, кожне завдовжки в шістьсот ліктів. Корабель мав незвичайно красиві пропорції. Дивовижним було і його спорядження: на кормі і на носі були фігури не менше дванадцять ліктів вишиною, і всюди він був розцвічений восковими фарбами, а частина борта з отворами для весел до самого краю була прикрашена різьбленням — листям плюща і тирсами. Прегарними були і снасті; вони заповнювали всі відведені для них частини корабля. Під час випробування корабель мав понад чотири тисячі веслярів і чотириста душ обслуговуючої команди; на палубі помістилася піхота в числі трьох тисяч без ста п'ятдесяти; та крім того, під лавами веслярів — ще багато людей і немало продовольства» (*Athenaios. «Deipnosophistai». V. 37*). Побудований в наслідування «Сіракузії» корабель Птолемея IV, з екіпажем більш ніж 7000 осіб, став найбільшим кораблем античності. Однак на відміну від велими практичної та морехідної «Сіракузії», що зуміла легко пройти шлях від Сицилії до Єгипту, складний в управлінні гігантський корабель Птолемея практично не покидав порту столиці Єгипту Александрії — для морських походів він не годився. Найбільшим же справді морехідним і придатним до бойового застосування кораблем античних часів була і залишилася створена стараннями Герона Другого і генієм Архімеда «Сіракузія».

нам було б куди складніше. Однак уважність римських спецслужб і уміла дипломатія римлян задовго до війни позбавили Сіракузи їхньої диво-зброї.

4. Використання римлянами іноземних фахівців у будівництві облогових машин

Аж до III ст. до нової ери облогова техніка римлян була досить слабкою. Фортеці або штурмували за допомоги найпростіших облогових засобів, або брали змором. Та коли на початку III ст. до нової ери Рим підпорядкував собі розвинені грецькі міста Південної Італії, а надто в ході першої і другої Пунічних війн, рівень облогової техніки римлян різко зріс. Розуміючи, що поступаються грекам у знаннях, римляни пішли тут простим, але вельми ефективним шляхом — вони почали ретельно вивчати і використовувати облогову техніку греків, які на той час уміли будувати набагато ефективніші облогові знаряддя, ніж римляни.

Не всі грецькі учені працювали для римлян. Були й ті, хто виступав проти них. Про металльні та інші бойові машини, створені грецьким вченим Архімедом для оборони від римлян своїх рідних Сіракуз, багато століть ходили легенди. За словами Плутарха, коли римляни спробували узяти місто штурмом, «на ворога, який наступав із сухо-долу, понеслися всіляких розмірів стріли і величезні кам'яні брили, що летіли з неймовірним шумом і жахливою швидкістю — вони крушили все і всіх на своєму шляху і приводили в розлад бойові ряди, а на ворожі судна раптом стали опускатися укріплені на стінах бруси і або топили їх силою поштовху, або, схопивши залізними руками чи дзьобами на кшталт журавлиних, витягували носом вгору з води, а потім, кормою вперед, пускали до дна, або, зрештою, приведені у круговий рух прихованими всередині відтяжними канатами, захоплювали за собою корабель і, розкрутивши його, кидали на скелі і кручі біля підніжжя стіни, а моряки гинули мученицькою смертю. Нерідко поглядові відкривалося жахливе видовище: піднятий високо над морем корабель розгойдувався в різні боки доти, доки всі до останньої людини не виявлялися скинутими за борт або розшматованими на клапті, а спорожніле судно розбивалося об стіну або знову падало на воду, коли залізні щелепи рзтискали» (*Plutarh. «Marcell». 15*).

Плутарх, грек походженням, не був очевидцем подій. Він писав про це через три з лишком сотні років після облоги Сіракуз, і в читача мимоволі можуть виникнути сумніви: чи не вигадка це? Але практично те саме писав про машини Архімеда й інший, не менш видатний, грецький історик Полібій, який народився лише через десятиліття після облоги Сіракуз (*Polib. VIII. 8–9*). Чудовим кораблем Архімеда і встановленими на цьому кораблі металевими машинами захоплювався Атеней з Навкратіса, який жив у III ст. нової ери в Єгипті. Праці тих римських істориків, які були очевидцями подій, не збереглися. Проте захоплення неймовірними для того часу бойовими машинами, створеними Архімедом, висловлювали не тільки грецькі автори, а й народжений через півтора століття після облоги Сіракуз римський історик Тіт Лівій (*T.Liv. XXIV. 34. 1–11*), знаменитий винятковою скрупульозністю у викладі фактів, хоча римляни зазвичай намагалися применшувати, а не звеличувати у своїх оповідах будь-які успіхи тих, хто перевершив їх у будь-якій з галузей воєнної справи.

Утім, навіть якщо і Атеней з Навкратіса, і Полібій, і Плутарх, і Тіт Лівій дещо перебільшили потужність бойових машин Архімеда, ці машини три з лишком роки стримували біля стін міста війська одного з найвидатніших римських полководців — Марка Клавдія Марцелла. Причому навіть сам Марцелл, який урешті-решт узяв Сіракузи не штурмом, а хитрістю (про що докладніше розказано в іншому розділі цієї книги), захоплювався машинами Архімеда і жалкував про його загибель.

Жаль Марцелла цілком зрозумілий — римляни не проти були б використовувати знання такого неперевершеного механіка. Проте хоча Архімеда римлянам отримати не судилося, бойові машини Архімеда вони дістали і змогли вивчити. А понад те, на римлян, з власної волі або ж із примусу, працювали безліч інших грецьких майстрів і вчених. Після узяття Сіракуз ніщо вже не могло встояти перед облоговими машинами Риму. Про те, якої сили облоговими машинами володіли римляни до середини I ст. нової ери, ми можемо судити зі спогадів Йосипа Флавія, що очолював 68 року під час Іудейської війни оборону від римлян фортеці Іотапата: «Одному з людей Йосипа, що стояв на стіні, каменем зірвало голову, причому череп було відкинуто на відстань трьох стадій (*більше 500 метрів!* — В.Д.) від тулуба. Удосвіта вагітна жінка, яка щойно покинула свій будинок, була захоплена каменем, який вирвав у неї дитя з утроби і відкинув його на півста-

дії. Такою великою була сила баліст. Ще жажливішими були гуркіт знарядь, свист і гул стріл» (*Ios. Flav. «B. Iudaea». VII. 23*). Потужність римських баліст здається неймовірною, але ж Йосип Флавій писав про це не з чужих слів. Він був очевидцем того, що відбувалося.

Всі ці облогові машини були створені не самими римлянами, а переважно греками.

Якісь грецькі механіки були захоплені в полон, якісь запрошені, але саме грецькі фахівці будували римлянам ті облогові машини, які обстрілювали величезними каменями ворожі міста, будували ті тарани, які трощили мури і карфагенських, і грецьких, і багатьох інших міст. Кращим свідомством цьому є збережена книга грека Атенея Механіка «Про машини», написана ним для Марцелла (можливо саме для того самого Марцелла, який облягав Сіракузи*), і книга грека Аполлодора «Поліоркетика», написана ним за дорученням імператора Траяна. «Імператоре! Я прочитав твого листа з приводу облогових машин, — писав Аполлодор на початку своєї книги Траянові, — та був щасливий, що ти визнав мене гідним розділити з тобою цю турботу. І ось я, приготувавши деякі зразки, придатні для облоги, надсилаю їх тобі і до всіх них даю пояснювальний текст» (*Apollod. «Poliorcetica». 137*). Те, що грізний імператор Траян звернувся по допомогу в спорудженні машин для облоги дакійських фортець саме до грецького фахівця, причому визнав за потрібне звернутися до нього особисто, свідчить про те, що навіть у II ст. нової ери, коли Греція давно вже була римською провінцією, греки продовжували вважатися неперевершеними майстрами облогової справи, а римляни ніколи не вважали за негоже вчитися.

Від часів Пунічних війн і аж до падіння Рима ніхто не мав такої довершеної облогової техніки, як римляни. А досягли цього вони насамперед тому, що старанно переймали й використовували чужі секрети. Звісно ж, деякі нововведення в будівництво облогових машин були внесені і самими римлянами, або, принаймні, в римський час,

* Деякі історики вважають, що працю Атенея Механіка «Про машини» було піднесено не п'ятикратному консулові Марку Клавдію Марцеллу, який захопив під час другої Пунічної війни Сіракузи, а іншому Марцеллу, який жив набагато пізніше, — родичеві імператора Октавіана Августа. Однак у будь-якому разі, хоч би кому з Марцеллів було присвячено книгу Атенея Механіка, сам факт присвячення її одному з найвищих представників римської знаті показує високий інтерес римських полководців до вивчення досягнень грецької облогової техніки.

але римська техніка створювалася передовсім завдяки ретельному вивченню всього того, що було створено до цього іншими народами.

5. Вивчення римлянами зразків захопленого озброєння і спорядження менш розвинених народів і використання цих знань у ході бойових дій

Римлянам доводилося вести війни не тільки з такими розвиненими в технічному плані державами, як Карфаген. Більшість війн Рим вів якраз проти племен і держав, озброєння військ яких значно поступалося римському. Чи приділялася римськими полководцями яка-небудь увага вивченню цього, явно слабкішого, озброєння?

Так, приділялася. Разом із вивченням зразків захопленої ними ліпшої, ніж римські зразки, техніки і озброєння, римляни ретельно вивчали і зразки техніки, і озброєння менш розвинених у той час народів, успішно використовуючи ці знання під час війн.

Про один із таких випадків згадав у своїх записках «Про громадянську війну» один із найбільш знаменитих римських полководців — Гай Юлій Цезар. 50 року до нової ери між ним і іншим, не менш знаменитим тоді римським полководцем Гнеєм Помпеєм Великим почалася громадянська війна. Частина з римлян долучилася до Цезаря, частина — до Помпея. Цезареві вдалося швидко вибити помпеянців з Італії. Помпей переправився на Балкани і став звідусіль стягувати туди війська, а Цезар тим часом вирішив розгромити прихильників Помпея в Іспанії.

Командувачі військ помпеянців у Іспанії Марк Петрей і Луцій Афраній зосередили всі свої сили біля міста Ілерда. Шлях до їхнього табору армії Цезаря перепиняла річка, а найближчі мости змило під час весняного розливу. Побудувати ж нові мости не давав супротивник, який укріпився на іншому березі. Час працював на Петрея і Афранія — варто було їм затягнути бойові дії, і Помпей міг би повернути собі Італію і знову заволодіти Римом, що стало б катастрофою для цезаріанців. «За такої ситуації, коли всі дороги було відрізано піхотою і кіннотою Афранія і не можна було докінчити спорудження мостів, Цезар наказав своїм солдатам будувати кораблі такого типу, якому його навчив досвід, придбаний у колишні роки у Британії. Кіль і ребра робилися з легкого дерева, а решту корпусу корабля плели з

лози і покривали шкірою» (*Caes. «В. С.» I. 54*). Ці кораблі за своїми бойовими і морехідними якостями значно поступалися римським, але на спорудження звичайних римських кораблів були потрібні місяці, а ці було побудовано за декілька днів, забезпечивши Цезареві можливість форсувати перешкоду. «Коли вони були готові, він привіз їх вночі на возах, зв'язаних парами, за двадцять миль від табору, переправив на них через річку солдатів, раптово захопив пагорб побіля самої річки і швидко укріпив його, перш ніж супротивники могли це помітити. Потім він переправив на інший берег легіон і почав із двох сторін зводити міст, який за два дні був готовий» (*Caes. «В. С.» I. 54*). Після цього становище докорінно змінилося. Помпеянці спробували відступити, але Цезар, уміло організувавши переслідування, дуже скоро примусив їх капітулювати, а потім, поповнивши полоненими солдатами, які перейшли на його бік, свої власні війська, вирушив на боротьбу з самим Помпеєм.

Як інший приклад використання римлянами відомостей про озброєння менш розвиненого в технічному відношенні супротивника можна привести описані римським істориком Корнелієм Тацитом рекомендації, дані своїм солдатам перед однією з битв римським полководцем Германіком під час його походу 16 року нової ери в землі германського племені херусків.

Похід почався невдало для римлян. Коли римські війська розпочали переправу через Везер, херуски зуміли заманити в засідку ополчення римських союзників батавів, убивши вождя батавів Харіовальда і багато іншої знаті. Від перебіжчиків Германік дізнався, що до херусків приєдналося ще декілька германських племен. Натхненна першими перемогами коаліція германських племен готувалася до вирішальної битви. Вождь херусків Арміній був небезпечним супротивником. Сім років тому, 9 року нової ери, Армінію вдалося заманити в засідку, розгромити і майже повністю знищити аж три легіони, очолювані римським намісником Квінтілієм Варом. Римляни тоді зазнали найтяжчих втрат за весь час своїх війн у Германії та втратили всі свої володіння з правого берега Рейну. Квінтілій Вар і його легіони загинули передовсім через легковажність самого Квінтілія Вара. Проте Германік, на відміну від Квінтілія Вара, навпаки, прагнув передбачити все. Перебіжчики донесли йому, де Арміній вибрав місце для битви і коли готуватися напасти. Не покладаючись лише на їх слова, Германік відправив на розвідку і своїх власних солдатів. Відомості підтверди-

лися: «розвідники, що пробралися ближче до ворогів, донесли, що чути кінське іржання і непевний шум, що піднімається величезним і безладним людським скопищем» (*Tacit. «Annales». II. 12*).

Германік не відразу вирішив, вступати у бій чи відступити. Як писав Тацит, «визнавши, що перед вирішальною битвою слід ознайомитися з настроєм воїнів, Германік почав міркувати, яким чином отримати про нього неспотворені відомості. Трибуни й центуріони найчастіше повідомляють приємні, ніж достовірні вісті, вільновідпущеники за своєю природою догідливі, наблизеним властиво лестити; якщо він скличе легіони на зібрання, то що на нім скажуть небагато перших, те й буде підхоплено іншими. Глибше можна пізнати душу воїнів лише тоді, коли, залишившись у своєму середовищі та вийшовши з-під нагляду, вони діляться за солдатською їжею своїми надіями й побоюваннями» (*Tacit. «Annales». II. 12*). Дійшовши такого висновку, Германік, з настанням ночі, у супроводі одного лише солдата пройшовся табором, зупиняючись біля наметів і прислухаючись до розмов, і лише переконавшись у тому, що бойовий дух легіонерів високий і вони рвуться в бій, вирішив дати битву.

Наступного дня вранці, скликавши солдатське зібрання Германік, як це завжди робилося перед боєм, «запалив» солдатів на перемогу, що завжди робили полководці перед боєм, але що особливо цікаво, так це те, що Германік у своїй промові ретельно проаналізував слабини германців і германського озброєння, давши, виходячи з цього, конкретні вказівки, «як слід діяти в майбутній битві». Ось слова з тієї промови Германіка, наведені Тацитом: «Римський воїн може успішно битися не тільки у відкритому полі, але, якщо розумно використує обстановку, і в лісах, і в порослих лісом горах; адже величезні щити варварів і їхні непомірно довгі списи менш придатні для бою серед стовбурів дерев і низької порослі, ніж римські дротики й мечі та обладунок, що покриває тіло. Потрібно робити частішими удари, направляючи вістря зброї в обличчя: у германців немає панцирів, немає шоломів, та й щити в них не оббиті ні залізом, ні шкірою — вони сплетені з лози або зроблені з тонких пофарбованих дощечок. Тільки ті, хто б'ється в першому ряду, абияк забезпечені у них списами, а в усіх інших — обпалені на вогні коли або короткі дротики» (*Tacit. «Annales». II. 14*).

У розпочатій битві херуски зазнали повної поразки, і лише небагатьом із них пощастило врятуватися втечею. Звичайно, це від-

булося насамперед завдяки кращому озброєнню і кращому вишколу римських військ, але якусь роль в цій перемозі зіграло і знання хиб германського озброєння.

Для нас же в цьому випадку головним є те, що текст Тацита прямо свідчить про ретельне вивчення римлянами озброєння навіть значно слабкішого супротивника і про розроблення ними особливих способів бою проти солдатів із такою зброєю.

Можна було б навести ще чимало таких прикладів, але навіть одного цього прикладу цілком достатньо.

6. Про те, як римляни навчилися використовувати у війсьній справі слонів, і про те, чому по деякім часі вони припинили їх використовувати

У III ст. до нової ери римлянам довелося зіткнутися з екзотичною та абсолютно новою для них зброєю — з бойовими слонами. Першим застосував їх проти римлян Пірр, цар Епіра, який прийшов на допомогу грецькому місту Таренту, що воювало з римлянами.

Спершу ці небачені раніше римлянами могутні тварини, яких справедливо можна було б назвати танками того часу, викликали у солдатів жах і змушували втікати. Так, за словами Плутарха, коли римляни 280 року до нової ери вперше зустрілися з Пірром у битві біля Гераклеї, «в кінці битви римлян сильно потіснили слони, оскільки римські коні не виносили вигляду цих чудовиськ і мчалися разом із вершниками назад, не встигнувши наблизитися до ворогів» (*Plutarh. «Pirr». 17*). За рік, у битві біля Аускули, Пірру знову «приніс успіх головним чином могутній натиск слонів, бо проти них воєнна доблесть була безсила, і римляни вважали, що перед цією силою, немов перед нахлинаючою водою або руйнівним землетрусом, слід відступити, а не упиратися і гинути даремно найстрашнішою смертю там, де не можна нічим зарадити» (*Plutarh. «Pirr». 21*).

Двічі застосування слонів приносило Пірру успіх. Але дуже скоро римляни знайшли спосіб боротися проти слонів. 275 року до нової ери в битві з військами Пірра під Беневентом римські воїни «закидали слонів списами і повернули їх назад, а втеча слонів викликала безлад і замішання серед воїнів, які наступали під їхнім прикриттям, і це не тільки принесло римлянам перемогу, а й вирішило суперечку про те, кому належатиме панування над Італією» (*Plutarh. «Pirr». 25*).

Надалі, під час першої і другої Пунічних війн, слонів проти римлян неодноразово застосовували карфагеняни, проте досягти успіху за рахунок застосування слонів ставало дедалі складніше. До кінця другої Пунічної війни римські полководці виробили ефективну тактику бою проти слонів. Воїнам наказували вражати стрілами найуразливіші частини тіла слонів — хобот і ноги, припікати їх факелами. Деякі воїни відрубували своїми мечами хоботи ворожих слонів або підсікали їм сухожилля. Надзвичайно ефективно затримували слонів і колючки, що розкидалися перед ними, якими вони вражали свої ніжні ступні.

Після винаходу цих засобів і способів боротьби зі слонами їх стало можливим майже завжди зупинити, а іноді й направити проти військ супротивника. Навіть знаменитий карфагенський полководець Ганнібал, який неодноразово перемагав римлян у багатьох битвах і зумів на початку другої Пунічної війни успішно застосувати слонів у вторгненні до Італії, в своїй останній битві, битві біля Зами 202 року до нової ери, не зміг ними скористатися. Як писав Тіт Лівій, командувач римськими військами Публій Корнелій Сципіон знав, як діяти проти слонів: «когорти він вишикував не в одну суцільну лінію, а так, щоб між маніпулами залишалися широкі проміжки, якими ворожі слони могли б пройти, не руйнуючи бойового порядку: Лелія, свого колишнього легата, а цього року квестора (за сенатською ухвалою навіть без жеребкування), він помістив з італійською кіннотою на лівому фланзі; на правому ворогові протистояли Масинісса і нумідійці*. У проходах між маніпулами він поставив списоносців (тодішніх легкоозброєних), наказавши їм під час нападу слонів або сховатися за шерегами солдатів, або розбігтися направо-наліво, залишивши слонам дорогу, де вони потраплять під дротики з двох боків» (*T. Liv. XXX. 33. 1–3*).

У Ганнібала було вісімдесят слонів — «раніше він стільки ніколи не виводив у бій» (*T. Liv. XXX. 33. 4*), проте всім іншим його військо суттєво поступалося римському і складалося з найманців дуже різних племен, до багатьох з яких йому доводилося звертатися через перекладачів.

* Частина нумідійців на чолі з Масинісою в битві біля Зами билася за римлян, а частина на чолі з іншим нумідійським царем Сіфаком — за карфагенян.

Слонів Ганнібал поставив попереду, але на самому початку бою «раптом від римлян пролунали звуки сурм і рогів. Тут знявся такий гвалт, що слони повернули на своїх — на маврів і нумідійців, які стояли на лівому фланзі. Вони не встояли, і Масинісса, додавши їм страху, позбавив цей ворожий фланг підтримки кінноти. Декількох слонів удалося погнати на ворога. Йдучи крізь шереди списоносців, поранені, вони крушили все довкола. Списоносці відскочили до маніпул, щоб не бути розтоптаними, дали дорогу слонам і з обох боків кидали в них свої списи. Солдати, не припиняючи, метали в слонів дротики, аж поки тварини не були прогнані римлянами, повернули на своїх і обернули на втечу карфагенських вершників, які стояли на правому фланзі» (*T. Liv. XXX. 33. 12–16*). Таким чином слони замість того, щоб розтоптати шереди римлян, завдали набагато більшого збитку карфагенським військам, які їх застосували. Карфагеняни програли битву, а разом із нею остаточно програли і Другу Пунічну війну.

Намагалися використовувати проти римської армії слонів і деякі інші їхні супротивники — селевкідський цар Антіох III, нумідійський цар Югурта, проте всі ці спроби тепер уже не приносили анінайменшого успіху. За часів республіки останній раз слонів проти римської армії спробував застосувати **46 року до нової ери** в битві біля Тапса нумідійський цар Юба Перший, який встав на бік помпеянців, які бороли проти Юлія Цезаря. Як писав невідомий автор «Африканської війни», пращники і стрілки Юлія Цезаря засипали слонів каменями і стрілами, після чого «тварини, злякані свистом пращ і каменів, повернули, перетоптали позаду себе юрми народу і несамовито кинулися в недороблені ворота валу. Так само і мавританські вершники, що стояли на тому ж фланзі для охорони слонів, тепер залишені одні, першими кинулися втікати. Відтак, легіони, швидко оточивши тварин, заволоділи ворожим валом і перебили тих небагатьох сміливців, які намагалися захищатися» («*V. Afric.* 83).

Відпрацювавши тактику бою проти слонів і переконавшись, що ті непридатні для бою проти добре навчених військ, римляни не намагалися розгорнути власні великі підрозділи «слонячої кавалерії». Проте вже під час другої Пунічної війни римляни кілька разів успішно використовували захоплених у карфагенян слонів під час бойових дій в Іспанії та на Сицилії. Згодом, у II ст. до нової ери, римська армія кілька разів використовувала невелику кількість слонів у війнах проти бунтівних племен Іспанії, у війнах проти Македонії

та у війні проти селевкідського царя Антіоха III. При цьому треба сказати, що коли у війні проти Антіоха III, в якого добре навчених слонів було значно більше, римські слони не змогли зіграти скільки-небудь істотної ролі, то у війнах проти Македонії слони були використані римлянами надзвичайно успішно. **197 року до нової ери під час битви під Кіноскефалами** з військами македонського царя Філіппа V римський проконсул Тіт Квінкцій Фламінін, помітивши, що македонська фаланга, яка підійшла, не встигла перешикуватися з похідного в бойовий порядок, «пустив уперед слонів, розраховуючи, що якщо побіжить частина ворогів, вона захопить і інших. Розрахунок виявився вірним: налякані тваринами македоняни відразу ж повернули назад. Інші кинулися за ними» (*T. Liv. XXXIII. 9. 7–8*). Використавши виниклу паніку, римляни зуміли зайти в тил і завдали македонцям тяжкої поразки, змусивши Філіппа V просити миру на будь-яких умовах. Могутню колісь Македонію було зведено до стану майже повної залежності від Риму. А через дев'ятнадцять років, **168 року до нової ери**, римський полководець Емілій Павло не менш успішно використав слонів у **битві біля Підни** проти македонського царя Персея, битви, після якої Македонія втратила незалежність, ставши однією з римських провінцій.

Після підкорення Македонії слони використовувалися римлянами в основному лише для циркових вистав і гладіаторських боїв. У бойових же діях вони відтоді задіявалися у край рідко і в порівняно невеликих кількостях. Винятком було, якщо вірити римському історикові Діону Кассію, мабуть, лише використання декількох слонів під час вторгнення римлян до Британії, початого 43 року нової ери за наказом імператора Клавдія*. Вочевидь прибулий на короткий час до Британії імператор Клавдій велів доставити туди слонів, щоб підкреслити потужність Риму і налякати варварів. Проте застосування слонів не дало відчутного ефекту. Принаймні, інші античні історики про застосування римлянами в Британії слонів навіть не згадували. Після цього римляни остаточно відмовилися від бойового використання слонів. Утримувати слонів було важко. Для дій на півночі римських володінь, у Британії, а також уздовж кордонів

* Перша спроба завоювання Британії, зроблена в середині I ст. до нової ери Гаєм Юлієм Цезарем, закінчилася безрезультатно. Після декількох виграних битв Цезареві довелося все ж таки покинути Британію і вивести свої війська.

по Рейну і Дунаю слони не годилися, а свої африканські і азійські володіння римляни міцно тримали під контролем і без додаткових витрат на створення ударних загонів слонів. Потреба мати бойових слонів просто зникла.

Від I ст. до нової ери римська армія протягом декількох сторіч практично не стикалася з бойовими слонами, але в римських книгах і повчаннях щодо воєнної справи про всяк випадок описувалися способи боротьби з ними, — римські полководці розуміли, що будь-які воєнні знання можуть виявитися корисними. Ці знання справді стали в пригоді лише з початком римсько-перських воєн, зокрема коли 359 року в азійські володіння Риму вторгся перський цар Шапур, який мав у своїй армії декілька десятків слонів. Слони не дали тоді перській армії скільки-небудь відчутних переваг, а після укладення 363 року миру армії Західної Римської імперії ніколи вже не доводилося воювати проти слонів. Проте втрачати набуті знання римляни, як і перше, не збиралися — у своєму «С викладі воєнної справи», написаному в V ст. нової ери, його автор Флавій Вегетій Ренат, ретельно описавши всі відомі варіанти боротьби з бойовими слонами, пояснював, що «навів багато прикладів різних пристосувань для боротьби проти слонів з тією метою, аби, коли буде необхідність, ми знали, що слід протиставити таким величезним чудовиськам» (*Vegetius. III. 24*).

7. Як римляни навчилися використовувати у воєнній справі верблюдів і чому використовували їх лише дуже обмежено, а також про те, чому римляни відмовилися від використання в своїх військах бойових колісниць

З бойовими верблюдами римляни зіткнулися дещо пізніше, ніж зі слонами. Вершників на верблюдах використовували деякі африканські племена, але дійсно великими верблужими кавалерійськими підрозділами діяли проти римлян в основному лише парфяни. В умовах посушливого клімату і особливо в пустельній місцевості, витривалі і мало уступаючи коням в швидкості, верблуди були непоганим засобом пересування. Однак у верблюдів, крім достоїнств, був досить істотний недолік — надзвичайно уразливі копита, набагато більш уразливі, ніж копита коней. Римляни швидко виявили

цей недолік, найуспішніше застосувавши ці знання 217 року, коли в азійські володіння Риму вторгся парфянський цар Артабан II'ятий, «ведучи численну кінноту, безліч стрільців, а також панцерників на верблюдах» (*Herodian. IV. 14. 3*). Очільник римської армії імператор Марк Опелій Макрін мав у своєму розпорядженні чисельно менші сили, але правильно організував оборону: «завдяки безлічі стрільців і довгим спискам панцерників варвари спершу діяли успішно, вражаючи римлян з коней і верблюдів. Зате римляни легко долали їх у рукопашному бою. А коли коні й верблуди, які були у варварів у величезній кількості, почали тиснути на них, римляни, удавши, що відступають, почали кидати на землю тризубці та інші залізні предмети з гострими кінцями, яких не видно було в піску. З коней і верблюдів вершники не помічали їх собі на погибель: у коней і особливо у верблюдів копито м'яке: вістря, на які вони ступали, ранили їх, вони починали шкутильгати і скидали з себе наїзників» (*Herodian. IV. 15. 2–3*). У результаті парфяни вимушені були припинити битву і піти на укладення миру. Так знання римлянами вразливих місць основного транспортного засобу супротивника забезпечило їм успіх у відбитті всіх атак чисельно переважаючої парфянської армії.

Самі римляни використовували верблюдів, але рідко і лише в невеликих підрозділах, в основному тільки для перевезення вантажів у пустельній місцевості. Як зазначив, узагальнивши думку римлян, Флавій Вегетій Ренат, «якщо не рахувати незвичності їх вигляду для тих, кому не траплялося з ними зустрічатися, для війни вони не мають великого значення» (*Vegetius. III. 23*).

З бойовими колісницями римлянам довелося зіткнутися спершу в II ст. до нової ери, воюючи проти селевкідського царя Антіоха III Великого. Як писав Тіт Лівій, влаштовані ці колісниці були таким чином: «у кожній з того й іншого боку дишла від ваги стирчали висунуті на десять ліктів вістря на кшталт рогів. Вони пронизували все, що траплялося на шляху. На кінцях ваги закріплено було по два серпи, один нарівні з нею, а інший, нижній — з нахилом до землі: перший призначений був різати все збоку, а другий — діставати до тих, що впали і підбиралися знизу. І на осях коліс з обох боків було по два серпи різноспрямованих, таким же способом укріплених. Ось так були споряджені ці колісниці, що запрягалися четвернею» (*T. Liv. XXXVII. 41. 6–8*). У разі виникнення паніки такі колісниці ставали страшною зброєю. Утім, римляни наперед були обізнані з бойовими

властивостями колісниць від свого союзника пергамського царя Евмена, який стикався з ними раніше. Від нього ж вони дізналися і про те, як найлегше зупинити натиск колісниць. Колісниці, що, гуркотячи, мчали на римське військо, було осипано хмарою стріл і каменів. Поранені коні, збожеволівши, повернули і понеслися на-вмання. В результаті ті самі «серпоносні колісниці, якими Антіох розраховував розвалити ворожий лад, навели страх на власне його військо» (*T. Liv. XXXVII. 41. 5*).

Спробу Антіоха III Великого застосувати проти римських військ цей вид зброї повторив у I ст. до нової ери понтійський цар Мітрідат VI Евпатор, який кілька разів кидав у бій проти римлян свої бойові серпоносні колісниці. Довелося римлянам зіткнутися з бойовими колісницями і під час завоювання Британії, де колісниці були основною ударною силою бритів. І точно так само, як селевкідському цареві Антіоху III і понтійському цареві Мітрідату VI Евпатору, вождям бритів їхні колісниці не принесли хоч яких істотних успіхів у боротьбі з Римом. Колісниці, що наводили страх на звиклі битися без жодного ладу племена, виявилися абсолютно непридатними для боротьби з римськими легіонами і дуже скоро почали викликати у римських полководців лише сміх. Колісниці не могли прорватися крізь легіонерів, які нащетилися списами, маневрувати колісниці могли лише на рівній місцевості, будь-які вибоїни і горби були для них практично непереборною перешкодою, а влучання стріли або дротика хоч би в одного з коней робило некерованою всю упряжку. Не дивно, що колісниці не було взято на озброєння римської армії, хоча вони широко застосовувалися римлянами для перегонів і для гладіаторських вистав.

Єдиним же видом колісниць, що знайшов застосування в римських військах, була тріумфальна колісниця, на якій, згідно з римськими традиціями, їхав вулицями Рима полководець-тріумфатор*.

* Тобто полководець, удостоєний за свої перемоги тріумфу.

8. Ставлення стародавніх римлян та їхніх супротивників до вивчення воєнної тактики сусідніх держав і до чужоземної воєнної думки.

Як римляни блокували іншим народам доступ до своїх воєнних технологій.

Чи були спроби копіювати римське озброєння, організацію і тактику дій римлян

Прагнучи довідатися про технічні секрети супротивника, дізнатися якомога більше про його озброєння, стародавні воїни чимало уваги приділяли і вивченню тактики як своїх супротивників, так і союзників, що досягли більшого успіху в цій справі. Деякі з читачів можуть подумати, що в ті далекі часи тактика грала другорядну роль в забезпеченні успіху битви. Але це було зовсім не так. Від того, як полководець розташовував свою піхоту і кінноту, з якою послідовністю вводив війська в бій залежало дуже багато.

Під час першої Пунічної війни карфагеняни спершу завжди зазнавали поразок від римлян на суходолі. Коли римські війська, успішно потіснивши карфагенян на Сицилії, 256 року до нової ери висадилися в Африці та, знову розбивши виставлені проти них карфагенські війська, підійшли вже ледь не впритул до самого Карфагена, карфагеняни зрозуміли, що необхідно щось міняти*. У той час, як писав Полібій, до Карфагена разом із великою кількістю найманців прибув спартанець Ксантіп, людина «неабияк випробувана у воєнній справі». Вислухавши розповіді про зазану поразку і про те, як і за яких обставин це сталося, розрахувавши військові сили карфагенян, що залишилися, кількість кінноти і слонів, Ксантіп негайно обміркував усі обставини і пояснив друзям, що карфагеняни зазнали поразки не від римлян, але від себе самих через недосвідченість своїх вождів. Промови Ксантіпа, як і слід було чекати за тодішніх обставин, швидко розповсюдилися в народі, дійшли до командирів, а тому правителі держави вирішили прикликати іноземця до себе і випробувати його мистецтво. Той з'явився на співбесіду, надав очільникам свої доводи і пояснив, чому досі вони зазнавали поразок, а також сказав, що коли

* Карфагеняни перевершували римлян у кінноті і мали слонів, але раніше ніколи не могли з цього скористатися, оскільки втягувалися в битви на дуже пересіченій місцевості, де перевага залишалася за римською піхотою.

вони дослухаються його поради та обиратимуть для стоянок і битв рівні місцевості, то не тільки завоюють собі безпечне становище, а й здолають супротивника» (*Polib. I. 32. 2–5*). Карфагеняни справіку використовували в своїй армії найманців, але раніше ніколи не доручали їм командування військами. Тепер же, коли йшлося про саме існування держави і коли сподіватися було більше ні на що, вони упокорили свою гординю: «очільники погодилися з думкою Ксантіпа і тут же передали йому війська» (*Polib. I. 32. 5–6*). Це відповідало і настроєві решти карфагенян: «вже сама звістка про такі промови Ксантіпа викликала збудження в народі і поговор, сповнений надій; а коли він вивів військо з міста і вишикував його в порядку, коли почав переміщати з місця на місце окремі частини і командувати за правилами воєнного мистецтва, карфагеняни зрозуміли величезну різницю між досвідченістю його і невмілістю колишніх вождів, в гучних криках виражали свою радість і ждали скоріше битися з ворогом: з Ксантіпом на чолі, вони були переконані, їм нічого боятися» (*Polib. I. 32. 6–8*). Ксантіпові було надано «право діяти за своїм розумінням» (*Polib. I. 33. 6.*) і він цю довіру виправдав — дуже скоро римська армія була не просто розбита, а повністю розгромлена, причому в полон потрапив навіть римський головнокомандувач — консул Марк Атілій Регул.

Подальша доля Ксантіпа напевно невідома. Згідно з розповідями одних людей, він, розуміючи, що карфагеняни не дадуть довго командувати чужоземцеві, отримавши після перемоги свою плату, відбув на батьківщину. Інші ж джерела стверджували, що карфагеняни, не бажаючи розлучитися з величезною нагородою, виплаченою Ксантіпові, підступно убили його на кораблі. Можливо, що розповідь про загибель Ксантіпа була елементом римської пропаганди, можливо, правдою. Та якщо карфагеняни справді розправилися з Ксантіпом, то це було їхньою великою помилкою. Рівного йому полководця в тій війні у них уже не було, і війну вони врешті-решт програли. Та хоч би якою була доля цього полководця, випадок із Ксантіпом дуже добре і наочно ілюструє не тільки те, наскільки велике значення для успіху в бою мало в ті роки воєнне мистецтво, а й те, що полководці однієї країни готові були вчитися воєнній справі у полководців іншої країни.

На відміну від карфагенян, римляни ніколи не доручали командування своїми військами іноземцям. Однак учитися воєнній справі в інших вони не вважали негідним. Однією з перших книг із воєнного

мистецтва, що дістали визнання в Римі, і широко тиражованою була написана грецькою мовою книга Енея Тактика. Велику популярність мали в Римі праці з воєнної справи грецького історика і полководця Ксенофонта. Римляни дуже старанно вивчали війни своїх сусідів, успіхи й поразки як сучасних їм полководців, так і полководців давнини. Починаючи з II ст. до нової ери Рим явно переверщував потугою всіх своїх сусідів, але це не привело до повного нехтування грецьким воєнним мистецтвом. Вже за часів імперії в Римі з'явилися і отримали визнання воєнні праці таких авторів, як Онасандр, Еліан, Полієн, а також таких фахівців з облогових машин, як Атенеї Механік і Аполлодор.

Римська воєнна наука, звичайно ж, не покладалася лише на грецьких фахівців. Практично всі твори римських істориків старанно описували шикування військ, що застосовувалися в тодішніх війнах, маневри і воєнні хитрощі. Римські автори всіляко прагнули ушляхетнити і прославити дії римлян, але не забували при цьому і про вивчення досвіду тих, хто успішно бився проти Риму. Зокрема, випадок із Ксантіпом і те, чому йому вдалося здобути перемогу над римлянами, розглядався римлянами і наводився як приклад у багатьох тодішніх римських воєнних повчаннях. Дуже схвально відгукувалися римські автори і про деяких талановитих карфагенських полководців, таких як герой першої Пунічної війни Гамількар Барка (Гамількар Блискавка) і його син, герой другої Пунічної війни Ганнібал. Отже, навіть читаючи звичайні історичні твори, римські військовики не тільки набували власне історичні знання, але одночасно знайомилися зі стратегією і тактикою кращих полководців світу, як римських, так і чужоземних.

Особливо ж корисними для вивчення воєнної справи вважалися суто воєнні трактати. Найбільш відомими воєнними трактатами римських авторів, збереженими до наших днів, є «Стратегіми» Секста Юлія Фронтіна і «Нотатки про воєнну справу» («*Epitoma rei militaris*»)* Веґеція Рената. Обидві ці книги наводять багато прикладів і способів боротьби з вірогідним супротивником.

Наведені вище приклади досить переконливо показують, що римляни докладали значних зусиль для вивчення не тільки озброєння, а й воєнного мистецтва своїх супротивників. Так само, хоч і менш цілеспрямовано, чинили подеколи і карфагеняни.

* У перекладах праця Веґеція виходила під різними назвами.

А як поводитися в цьому плані інші супротивники Риму?

Чи намагалися держави, які воювали з Римом, вивідувати секрети римської техніки і озброєння, а також перейняти римську організаційну структуру і римську тактику ведення бою?

Так, намагалися. Галли, германці, британці, племена Іллірії та Іспанії, різні африканські та азійські царі, очільники великих повстань, захоплюючи римську зброю, нерідко намагалися озброїти нею свої війська. Чимало супротивників Риму намагалися перейняти організаційний устрій римської армії, а також римську тактику ведення бою.

Одним із головних супротивників Риму на Сході в першій половині I ст. до нової ери був понтійський цар Мітрідат VI Евпатор. Йому вдалося спершу підпорядкувати собі майже всю Малу Азію, а також значну частину Греції і Фракії, але потім його величезну армію розбили римляни, хоча не такі численні, але краще озброєні та набагато краще навчені. Готуючись до нової війни і розуміючи, що вона немінуча, Мітрідат постарався реформувати свою армію, узявши за зразок армію Риму. Як писав Плутарх, «задумавши почати війну удруге, він обмежив свої сили та їхнє озброєння тим, що було справді потрібно для справи. Він відмовився від строкатих стовпищ, від страхітливих різномовних варварських криків, не наказував більше готувати прикрашеної золотом і коштовними каменями зброї, яка додавала не могутності своєму володареві, а тільки жадібності ворогові. Мечі він велів кувати за римським зразком, наказав готувати довгі щити і коней підбирав не прикрашених, зате добре вивчених. Піхоти він набрав сто двадцять тисяч і спорядив її на взірєць римської» (*Plutarh. «Lucull». 7*). Це була, мабуть, одна з найбільших спроб створити армію, подібну до римської. Побачивши, що римські полководці набагато краще володіють військовою наукою, Мітрідат зумів зв'язатися з воюючим тоді проти римлян в Іспанії римським вигнанцем Серторієм і переконати того направити в Понт декілька римських вигнанців, доручивши їм низку важливих військових посад.

Можна тільки уявити собі, наскільки складно було таємно проплисти від берегів Малої Азії через контрольоване Римом Середземне море до Іспанії, проскочити через території, які контролювалися римською армією, і дістатися до бунтівного Квінта Серторія, а потім разом із виділеними ним військовими фахівцями повернутися в Понт. Невідомо, чи добиралися ці люди під виглядом римських

купців, видаючи себе за абсолютно інших людей, чи якимсь іншим способом, але це завдання було виконано!

Мітрідат зумів значно поліпшити боєдатність своєї армії і навіть завдати римлянам низку поразок. Перевага в силах була все-таки на стороні римлян, і в результаті вони знов добилися перемоги, але перемога ця була нелегкою.

Спроби сформувати окремі свої частини за римським зразком робили і деякі інші царі. Однак їхні можливості були набагато меншими, ніж у Мітрідата. Формування союзними царями одного-двох легіонів за римським зразком римлянами навіть заохочувалося, оскільки ці частини використовувалися Римом у різних війнах як допоміжні. У разі ж війни зі своїм колишнім союзником, навіть якщо в того була деяка кількість військ, озброєних і навчених за римським зразком, римляни легко могли здолати супротивника за рахунок чисельної переваги.

У війнах того часу використовувалося не тільки легке, а й важке озброєння. Тож не дивно, що під час війн супротивники Риму, яким вдавалося захопити римські облогові та металеві знаряддя, прагнули їх використовувати. Так, Йосип Флавій, описуючи перипетії Іудейської війни, розповів про те, що іудеї, захопивши римські балісти і катапульти, використовували їх для оборони, причому спершу стріляли з них погано, але потім, освоївшись, почали стріляти більш точно. Використання цих металевих машин, хоч і не дозволило повсталим іудеям відстояти місто, все ж таки допомагало оборонятися.

Слід сказати, що вже від середини I ст. до нової ери ніякі спроби супротивників Риму освоїти який-небудь з уживаних римлянами видів зброї або перейняти римську тактику ведення бою не могли мати успіху.

На той час уже жодна з держав, що намагалися протистояти Риму, не володіла хоч би приблизним паритетом з ним в технічних можливостях. У Риму було значно більше шахт і копалень, значно більше різних ремісників і майстерень. Кількість переростала в якість. Навіть якщо комусь і таланило зробити деяку кількість одиниць зброї, не гіршої ніж римська, то в цілому цієї зброї у римлян було значно більше, а складні зразки облогових знарядь, виробництво яких вимагало серйозних знань механіки і наявності багатьох спеціальних інструментів, від кінця I ст. до нової ери і аж до падіння Рима, не виготовляв ніхто, крім римлян. Жодна з античних держав не змогла

дорівнятися Римові, тим паче перевершити Рим, ні в озброєнні, ні в знанні воєнної справи. Цю перевагу римляни всіляко підтримували, забороняючи своїм майстрам-зброярям, а також військовим інженерам та будівельникам виїжджати за межі Римської держави, постійно обмежуючи торгівлю з варварами стратегічними товарами. Торгівлю з варварами можна було вести лише в декількох спеціально відведених для цього місцях під пильним контролем митниці, при цьому для продажу виробів із заліза потрібний був особливий дозвіл імператора, а продаж зброї і спорядження взагалі не допускався.

Звичайно, попри всі ці обмеження і заходи безпеки, вживані римлянами, сусіди Риму завжди прагнули довідатися і освоїти секрети римських воєнних технологій, і часом небезуспішно. Найбільш великі просочування інформації відбувалися тоді, коли в Римі розгоралася боротьба за владу.

Усобиці, що охопили імперію від кінця II ст. нової ери, нерідко призводили до того, що римляни билися проти римлян, часто навіть на боці варварів. Так, у 192–193 роках усі східні провінції імперії були охоплені війною між імператором Септімієм Севером та іншим претендентом на владу — Песценієм Нігером, причому боротьба була хоч і недовгою, але затятою і кривавою. Як писав Геродіан, «Север, знищивши Нігера, нещадно покарав його друзів, не тільки тих, хто добровільно служив йому, а й примушених до цього» (*Herodian. III. 4. 7*). Дізнавшись про розправи, віділілі воїни Нігера поспішили переправитися через Тигр, пішовши до парфян, арабів і адіабенців. Частина цих воїнів Север зумів повернути, оголосивши амністію, але повірили йому не всі втікачі. Для Риму, якщо вірити Геродіанові, це мало вельми неприємні наслідки: «велика кількість їх відбула в чужі країни. Це і послужило головною причиною того, що варвари цієї області згодом стали наполегливішими в рукопашних битвах із римлянами. Адже раніше вони тільки стріляли з лука, сидячи на конях, але не захищали себе важким озброєнням і не насмілювалися в битві використовувати мечі та списи; маючи на собі легкий одяг, вони зазвичай билися, відступаючи і пускаючи назад стріли. Коли ж у варварів з'явилися утікачі-воїни, серед яких багато було ремісників, які прийняли варварський спосіб життя, то вони навчилися не тільки користуватися зброєю, а й виготовляти її» (*Herodian. III. 4. 8–9*). Геродіан тут явно перебільшував значення римських перебіжчиків — парфяни й раніше мали панцирне озброєння, а в битвах

нерідко «насмілювалися», причому вельми успішно, застосовувати і мечі, і списи, але перехід на їхній бік значної кількості досвідчених римських воїнів і ремісників, звісно ж, був для них дуже корисний.

Отже, окремі просочування інформації про римську техніку і озброєння періодично відбувалися. Проте окремі просочування інформації, захоплення супротивником окремих зразків озброєння і навіть окремі (не масові) переходи до супротивника деяких фахівців-ремісників не могли до певного часу порушити загальної технологічної переваги римлян. Набагато більшу шкоду обороноздатності Риму принесла викликана падінням моралі низька народжуваність римських громадян, що стала від кінця I ст. нової ери бичем імперії та змушувала імператорів набирати дедалі більше солдатів не з римлян і італіків, а з жителів самих різних провінцій і з варварів, а також дозволяти прагнучим в імперію варварам селитися на порожніх землях як федерати. Набираючи свої армії з варварів, римські імператори самі готували собі чимраз грізніших супротивників, які врешті-решт і стали переможцями, опираючись на отриманий від римлян досвід і римську зброю. Успіхи варварів, які потіснили, а потім і знищили в V ст. нової ери Західну Римську імперію, неабиякою мірою пояснюється тим, що більшість їхніх вождів зі своїми загонами воїнів довгий час служили в римській армії, мали таке ж озброєння, як римляни, і добре знали римську воєнну науку. Римська імперія пала з волі варвара Одоакра, але треба пам'ятати, що Одоакр багато років, аж до останнього дня існування імперії, вважався римським полководцем, як і підлеглі Одоакрові солдати-варвари багато років уважалися римськими військами, отримуючи платню за рахунок Римської держави, і Римська держава довгий час піклувалася про їхнє озброєння і навчання замість того, щоб спонукати до служби в армії власних громадян.

Отже, те, чого не змогли свого часу ні Ганнібал, ні Антіох III Великий, ні Мітрідат VI Евпатор — підготувати армію, яка могла би знищити Рим, — змогли зробити і зробили самі римляни.

Розділ X

Способи забезпечення
секретності листування за часів
Стародавнього Риму

X

517	1. Шифрування донесень і тайнопис, а також способи таємного доправлення донесень
528	2. Використання стенографії
528	3. Інші заходи забезпечення секретності листування, а також використання листування для розкриття планів супротивника
534	4. Організація особливої служби доправлення кореспонденції

1. Шифрування донесень і тайнопис, а також способи таємного доправлення донесень

Тайнопис і шифрування текстів широко застосовувалися в Римі з якнайдавніших часів. Одними з найбільш ранніх згадок про способи тайнопису і шифрування донесень, а також про способи таємного доправлення донесень, відомих римлянам, є рекомендації з цих питань, наведені у книзі Енея Тактика «Про перенесення облоги». Еней Тактик, який жив у IV ст. до нової ери, був греком і писав грецькою, але його книги про військове мистецтво були надзвичайно популярні, а отже, відомі й у Римі*. Способам тайнопису і організації прихованого листування Еней Тактик присвятив цілий розділ (розділ XXXI). Як один із основних способів він описував такий: «У пакунок або іншу якусь поклажу було вкладено книгу або якийсь інший рукопис — байдуже якого розміру і давності. У ній було написано лист крапками, проставленими над буквами першого, другого або третього рядка, причому крапками якомога меншими і невиразними ні для кого, крім того, кому лист призначався. Коли книга потрапляла потім до

* З усіх книг Енея Тактика збереглася лише одна — зазначена вище книга «Про перенесення облоги», але навіть одна ця книга дає немало надзвичайно цікавих відомостей як про звичайні військові операції, що застосовувалися у той час в облозі або, навпаки, в обороні міст, так і про таємні операції, зокрема про методи забезпечення прихованого листування і відомі на той час способи тайнопису.

того кому слід, він випишував, ставлячи одну біля одної, помічені букви з першого, другого та інших рядків, і таким чином дізнавався, що повідомлялося» (*Aeneas Tacticus. XXXI*). Так само для тайнопису могли використовувати і звичайні листи. При цьому, за словами Енея Тактика, «написавши лист про що-небудь відкрито, з усіма подробицями, треба в цьому листі зробити те ж саме, позначаючи букви, за допомоги яких даси знати те, що побажаєш. Ставити значки треба так, щоб вони були якомога менш помітні (або крапки, далеко розташовані одна від одної, або довші, тобто риски). У інших людей це не викличе підозри, а для того, кому призначено лист, воно буде зрозумілим» (*Aeneas Tacticus. XXXI*).

Попри всю очевидну простоту цього способу, він був достатньо ефективним. Якщо стражники, які перевіряли прибулих до міста купців і мандрівників, не були наперед попереджені про те, що в рукописі когось із них містився тайнопис, то навіть знаючи про існування подібного способу, могли не звернути уваги на деякі малопомітні крапочки над декількома словами рукопису, особливо якщо кур'єр віз декілька книг, а повідомлення було невеликим і містилася тільки в одній з них.

Еней Тактик пропонував й інші способи кодування листування, як-то «наперед домовитися про те, щоб зображати голосні букви крапками: якою по порядку кожна з них виявиться в алфавіті, стільки і ставити крапок в написаному» або «замість голосних букв ставити що-небудь інше» (*Aeneas Tacticus. XXXI*). Спосіб цей, як і перший, теж був вельми простим, а отже, досить надійно гарантував захист тексту від випадкового прочитання. Проте зберігалася небезпека того, що стражники, перевіряючи поклажу, помітивши якісь дивні крапки над буквами чи побачивши в тексті абсолютно незрозумілі слова, затримали би підозрілу особу і доповіли про все начальству — тоді таємницю, напевне, було б розкрито. Це змушувало шукати нові засоби написання, відправлення і доправлення таємних послань.

«Найбільш ретельно замаскованим», але водночас і «клопітким» способом відправлення шифрованого повідомлення Енеєві Тактику здавався спосіб, коли в гральних костях або в інших нешкідливих на вигляд предметах просвердлювалися отвори, кожний з яких відповідав букві алфавіту, а в ці отвори в певному порядку, відповідному тексту, просилалася нитка. «Читцеві, — вказував Еней Тактик, — треба буде виписати на табличку відповідно до отворів повідомлені йому

букви», при цьому «витягання нитки відбувається в послідовності, протилежній її просилянню» (*Aeneas Tacticus. XXXI*).

Треба сказати, що хоча такий спосіб тайнопису, на думку Енея Тактика, і забезпечував максимальну скритність, цей спосіб теж був ніяк не ідеальним. Підготовка такого послання вимагала чимало часу, а як недолік цього способу тайнопису сам Еней Тактик відзначав, що «тлумачити написане — це складніша справа, ніж виконати саму роботу» (*Aeneas Tacticus. XXXI*). До того ж, окрім складності, цей спосіб мав ще один серйозний недолік, що дозволяє взагалі поставити під сумнів те, що такий спосіб тайнопису був «найретельніше замаскованим», — під час огляду предмети з незрозумілими отворами, обплутані незрозуміло навіть нитками, могли самі по собі викликати підозри перевіряльників.

Жоден із способів написання і доправлення таємних донесень не був ідеальним. Кожний із способів мав певні переваги і певні вади, але вибір способів написання і доправлення таємних послань у шпигунів давнини був достатньо широким.

Еней Тактик згадав про спосіб, коли лист писали на звичайній дерев'яній дощечці для листа, а потім наносили на неї віск і зверху писали абсолютно інший лист. Так само на самшитовій дощечці писали таємне послання стійким чорнилом, даючи йому висохнути, потім вкривали дощечку білилами, «роблячи букви невидимими», а після прибуття послання до адресата тому досить було покласти дощечку у воду, аби приховані під білилами букви знову ставали видні. В античних храмах було прийнято залишати подарунки, і цим теж користувалися для передання таємних повідомлень. Так, за словами Енея Тактика, «можна писати все що завгодно і на дошці, призначеній для святилища героя, потім її вибілити, висушити і намалювати вершника зі смолоскипом (або за бажанням що-небудь інше) — білий одяг та білого коня; якщо ж не білого, то іншого кольору, за винятком чорного. Потім дати кому-небудь її виставити в першому зустрітому святилищі недалеко від міста, нібито для поклоніння. Кому слід прочитати написане, тому треба піти до святилища і, розпізнавши потрібну дошку за якою-небудь умовною ознакою, віднести додому і покласти в олію; тоді все написане стане видимим» (*Aeneas Tacticus. XXXI*).

Ще більш хитромудрим способом доправлення таємних послань був спосіб, за якого використовувався риб'ячий міхур або прозорий міхур виготовлений з нутроців тварин. Виготовляти і доставляти ці

листи Еней Тактик рекомендував таким чином: «Надувши і міцно зав'язавши міхур, відповідний величині того, що буде написано, і однаковий за розмірами з пляшкою для олії, висушити його і потім написати на ній чорнилом з клеєм, що буде бажано. Коли букви висохнуть, випустити повітря з міхура і, стиснувши його, вкласти в пляшку. Край міхура повинен при цьому виставлятися з шийки пляшки. Потім надути міхур усередині пляшки, щоб він розширився якомога більше, наповнити його олією, обрізати край міхура, що виставляється з пляшки, приладнати його непомітним чином до шийки, закоркувати пляшку і нести її на виду. Олія в пляшці буде прозорою, і нічого інше всередині не буде видно. Коли ж лист дійде до кого слід, він вилле олію, надме олію і прочитає написане. Потім треба стерти з нього написане губкою, знов написати на ній таким же способом і відіслати його» (*Aeneas Tacticus. XXXI*).

Іноді послання, навіть зашифроване і замасковане, не можна було доставити звичайним способом. Це траплялося, коли воєнні дії або внутрішньополітична ситуація змушували власті підсилювати заходи контролю. Тоді застосовувалися особливі способи доправлення повідомлень. Наприклад, під час вторгнення до Греції персів, деякі з грецьких вельмож, злякані перською могутністю, готові були здатися, вважаючи, що боротьбу все одно буде програно. Так, зокрема, хотів учинити і якийсь Тімоксен із грецького міста Потідеї, що мав намір зберегти своє становище, віддавши місто в руки перського сатрапа Артабаза. «Коли Тімоксен мав намір зрадити Потідею Артабазу, вони призначили один одному майданчики, один — у місті, інший — у таборі. У ці місця вони пускали на стрілах усе, що хотіли дати знати один одному. Вони вправно влаштували: обернувши навколо карбів на стрілі лист і оперивши її, вони стріляли в наперед встановлене місце. Але вийшло так, що зрада Тімоксена щодо Потідеї виявилася. А саме, пускаючи стріли на обумовлений майданчик, Артабаз через вітер і погане оперення стріли схибив і влучив у плече одному з потідейців. Навколо пораненого зібрався натовп, як це зазвичай відбувається на війні; негайно ж підбравши стрілу, понесли її до командира, і таким чином справа розкрилася» (*Aeneas Tacticus. XXXI*). Стрілами для доставки повідомлень у обложеної фортеці користувалися не тільки греки, а й практично всі інші народи того часу, зокрема й римляни. Відомий у давнину був і спосіб переправки послань за допомоги праці. Про цей спосіб розповідає, зокрема, в своїх «Мітрідатових війнах»

Аппіан*. Знайти послання, записане на свинцевій кульці для праці було складніше, ніж відшукати стрілу з прив'язаним листом, зате цей спосіб гарантував дещо більшу скритність. Річ у тім, що стріли, які навіть не зламалися, не завжди годилися для чужого лука. Для пращ же годилися будь-які свинцеві кулі. Тому якщо з фортеці бачили, що хтось із ворогів підбирає пущену з фортеці стрілу, захисники відразу могли запідозрити присутність у фортеці зрадника і розпочати його пошуки, тоді як свинцеві кулі для праці завжди підбирались і використовувалися, а відповідно, збирання таких куль не викликало би підозр.

І стріли, і праці мали одну істотну ваду — із їхньої допомоги можна було доставляти повідомлення лише на дальність польоту стріли, або на дальність метання каменя з праці. Коли ж треба було відправити таємне послання далі, доводилося шукати інші способи, і ці способи знаходилися. В Епірі, одній із держав Північної Греції, і у Фессалії, в Центральній Греції, широко використовували для доправлення повідомлень собак. «Привівши вночі ланцюгового пса, приладнували йому навколо шиї шкіряний ошийник, в якому було зашито лист. Потім відпускали його вночі або вдень, і він негайно прагнув повернутися туди, звідки був приведений» (*Aeneas Tacticus. XXXI*). Ще більш підходящих для цього, ніж собаки, тварин пристосував для доправлення своїх повідомлень обложеному Марком Антонієм у фортеці Мутіна полководцеві Дециму Бруту римський консул Авл Гірцій. Він «прив'язував листи щетиною до шиї голубів, яких задалегідь тримав узаперті і доводив до знемоги мороком і голодом, а потім випускав якомога ближче до міських стін. У жаданні світла і поживи голуби прямували до високих будівель, і Брут їх вилловлював. Так він отримував відомості про все, особливо коли він, насипавши в певних місцях корм, привчив голубів сідати там» (*Front. «Strat.». III. XIII. 8*). Використовувати поштових голубів Гірцій не міг — їх просто не було, оскільки приручати їх тоді ще не уміли. Одначе, можливо, саме ці його досліди і наштовхнули потім когось на думку приручити цих птахів. Через декілька сторіч голубів приручили і стали широко використовувати для передавання повідомлень. Звісно, ні з собаками,

* Докладніше про доправлення таємних донесень за допомоги свинцевих куль від праці розказано в підрозділі 7 розділу «Агентурна розвідка стародавніх римлян і їхніх супротивників».

ні з голубами дуже вже важливих повідомлень не передавали — безпека перехоплення була вельми великою, але звичайні послання вони доставляли досить успішно.

У наш час навряд чи хто, за винятком героїв фільмів про ніндзя, стане доправляти таємні послання стрілами. Вельми архаїчне і передання таємних послань собаками, а за допомоги поштових голубів листи посилають один одному лише великі шанувальники цих птахів, та й то здебільшого лише на спеціальних змаганнях. Проте окремі з винайдених іще в ті часи способів прихованого доправлення донесень збереглися і застосовуються дотепер. Так, наприклад, як один із способів таємно доправити повідомлення Еней Тактик пропонував наступний: «Треба послати людину з якою-небудь звісткою або навіть листом, [про те] що всім відомо. Перед її відходом слід таємно вкласти всередину підосви сандалії лист і зашити його. Для оберігання від бруду і води його треба написати на тонкій олов'яній пластинці, щоб написане не було знищено вогкістю. Коли [посланий] прибуде до кого слід і стане вночі відпочивати, то той повинен розпороти шви сандалії, вийняти і прочитати лист і, написавши інший лист, вкласти і зашити його, поки той, хто прийшов, ще спить, а потім відіслати цю людину, давши їй зворотне доручення і для вигляду що-небудь віднести. Отож, нічого цього не знатиме ні сам посланець, ні хто-небудь інший; слід тільки шви на сандаліях робити якомога непомітнішими» (*Aeneas Tacticus. XXXI*). **Це, мабуть, перший опис того, як слід організувати передання повідомлень «у темну»,** себто без відома того, хто доправляє послання. Посланець в цьому випадку не міг видати себе хвилюванням, не міг і зрадити, оскільки не знав про те, що доставляє таємне повідомлення. Цей спосіб доставки таємних повідомлень і вантажів виявився настільки ефективним, що назавжди увійшов до арсеналів спецслужб, хоча звичайно ж, з розвитком науки і техніки подібні послання пишуть уже не на олов'яних пластинках, та й ховають набагато витонченіше і надійніше.

Тоді ж, у глибокій давнині, виник іще один спосіб таємного передання послань, грошей, предметів і спорядження, що зберігся до наших днів, — безконтактний метод передачі. Ось як описував його Еней Тактик: «Також є й такий спосіб. Послані листи класти в яке-небудь місце; коли в місто приходить яка-небудь людина що-небудь продати або купити, то тому, кому присилаються листи, повинно стати ясно, що йому прибув лист і що він лежить у наперед призначеному

місці. Отже, ні посланець не знатиме, кому принесено лист, ні отримувача не буде викрито в тому, що він його одержав» (*Aeneas Tacticus. XXXI*). Аж до XXI ст. безконтактний спосіб передання повідомлень, грошей і спецпорядження для глибоко законспірованих таємних агентів залишався і залишається одним із найбільш надійних.

Як бачимо, вже в глибокій давнині були відомі вельми складні й витончені способи таємного листування. Однак разом із ними у той час іноді застосовувались і вкрай примітивні способи прихованого доправлення донесень. Так, якийсь Гістій, за словами Енея Тактика, «бажаючи передати Арістагору повідомлення зі спонукою до зради і не маючи ніякого іншого надійного способу дати знати про це, оскільки дороги охоронялися і посланцю було важко приховати листа, — поголив найвірнішого з рабів, витатуював на його голові напис і тримав його, поки знов не відросло волосся. Коли воно відросло, він негайно послав раба в Мілет, не наказавши татуюваному нічого іншого, крім того, щоб після прибуття в Мілет до Арістагора він велів поголити себе і подивитися на свою голову. Татуюванням повідомлялося, що слід було робити» (*Aeneas Tacticus. XXXI*). Звичайно, за допомоги такого способу доправлення не можна було доставити термінове повідомлення. Та попри всю примітивність цього способу тайнопису, його неодноразово використовували не тільки в глибокій давнині, а й у пізніші часи, аж до середньовіччя, причому використовували успішно.

Таємні послання в давнину доставлялися зовсім не так швидко, як нинішні інтернет-повідомлення, і нерідко запізнювалися, але й тоді фахівці таємних служб чудово розуміли значення чинника часу. «Прибулі таблички з листами, — рекомендував Еней Тактик, — слід розкривати негайно» (*Aeneas Tacticus. XXXI*). Не тільки в XX або XXI ст.х долю справи вирішували хвилини або секунди. Так було і в давнину. «Так, — за словами Енея Тактика, — лампсакському тиранові Астінакту прислали лист, в якому було повідомлення про змову, [що мала на меті] усунути його; але через те, що він не розкрив і не прочитав листа негайно, а поставився до нього без уваги і звернувся спершу до інших справ, — він був убитий з листом в руках» (*Aeneas Tacticus. XXXI*).

Про всі викладені Енеєм Тактиком способи прихованого листування римляни знали вже починаючи від IV ст. до нової ери. Безумовно, деякі з цих способів використовувались і римлянами — римляни охо-

че переймали чужі знання. Але за своїм звичаєм, римляни не тільки переймали винаходи інших народів, а й прагнули їх удосконалити. Праці римських авторів показують, що так було і зі способами ведення таємного листування, що дісталися римлянам від греків.

Ось, наприклад, як рекомендував вести таємне листування знаменитий римський поет Овідій у своїй «Науці любові» (Книга III, рядки 625–630):

«Якщо ж ворог напоготові, то спина вам замінить папір,
І пронесе вона звістку прямо на шкірі своїй.
Можна писати молоком, і листок усім видасться білим,
Та тільки посиплеш попелом — виступлять букви на нім;
Можна писати на дощці вістрям соковитого стебла лляного —
І на табличці твоєї таємний залишиться слід».

Крім того, що Овідій був поетом, він був вхожий у багато будинків римської знаті, зокрема в будинок Юлії Молодшої, онуки імператора Октавіана Августа. Тому поради про способи тайнопису, наведені в його книзі «Наука любові», давалися ним зі знанням справи. І слід сказати, що якщо написання послань на спині слуги або служниці годилося лише для порівняно безневинних любовних послань, а сама порада писати послання на тілі раба-посланця була відома ще з книги Енея Тактика, то спосіб писати таємні послання на папері молоком, що був уже не грецьким, а вочевидь суто римським винаходом, був набагато надійнішим видом тайнопису і використовувався потім дуже довго. Спосіб написання таємних послань молоком рекомендував трьома з половиною сторіччями після Овідія також інший відомий римський поет Авсоній, даючи разом і деякі інші надзвичайно цікаві рекомендації з техніки тайнопису. В одному з листів до Понтія Павліна («До Понтія Павліна, лист услід за попереднім») Авсоній просив друга:

«Якщо ж є над тобою загроза якоїсь зради
Або з допитом до тебе підступає непроханий доглядач,
То схитрися й таємно скажи, чого явно не можеш» (рядки 10–12),
радячи далі:

«Можеш писати молоком: папір підсохне, і букви
Стануть на нім невидимі, а над жаром вуглин — потемніють.
Можеш узяти лаконську тростину, пергаментною стрічкою
Круглий бік перевити, як робили в Лакедемоні
І написати по ній вірш, а потім розмотати й побачити,

Як розсипаються букви зі слів, втрачають порядок.
Але як нав'єш на таку ж тростину, все складеться знову.
Тисячі способів є сховатись від очей сторонніх.
Весь старовинний тайнопис радий би я тобі викласти,
Якщо справді ти, Павліне, боїшся, що дружба
Наша тобі небезпечна» (рядки 21–31).

Зазначмо, що й ці рядки написав аж ніяк не простий поет. Авсоній був не тільки поетом, а й визначним державним діячем. 364 року імператор Валентиніан Перший призначив його вихователем свого сина і спадкоємця Граціана. Коли 375 року Валентиніан помер і 16-річний Граціан став імператором, Авсоній перетворився на одного з наймогутніших вельмож імперії, залишаючись ним увесь час правління Граціана і лише у віці 74 років, 383 року, після загибелі імператора Граціана, відійшовши від державних справ. Відповідальні посади обіймали й найближчі родичі Авсонія: його батько був вікарієм Іллірії, син — верховним намісником Італії, Іллірії та Африки, зять — проконсулом Африки, племінник — начальником управління імператорського майна. Отже, Авсоній чудово знав предмет, про який писав, і його словам про те, що на той час були відомі «тисячі способів», аби при листуванні «сховатися від очей сторонніх», безумовно, слід вірити.

Дивно, що хоча ні Овідій, ні Авсоній, звісно ж, не розкривали, та й не намагалися розкрити у своїх віршах усі відомі римлянам способи таємного листування, достовірно відомо, що деякі з навіть порівняно простих наведених ними порад ефективно використовувалися аж до ХХ ст. нової ери. Наприклад про ефективність способу писати таємні послання молоком можна судити хоч би з того, що на початку ХХ ст. Володимир Ілліч Ленін, керівник більшовицької партії, що здійснила в жовтні 1917 року переворот у Росії, що призвів до створення СРСР, сидючи в царській в'язниці, відправляв послання своїм однодумцям, записуючи ці послання молоком між рядками книг, які передавали йому для читання, — копія зробленої ним для цього з хлібного м'якуша «чорнильниці» була потім одним із досить відомих експонатів головного музею Леніна в Москві. І цілком може бути, що цей спосіб написання таємних послань почерпнуто ним з віршів Овідія або Авсонія — адже Ленін із золотою медаллю закінчив гімназію, а в гімназіях тоді неабияк вивчали латину і латинських авторів, особливо творчість Овідія, хоча наголос у вивченні творчості цього поета робили, звісно ж, зовсім не на його порадах з тайнопису.

Не менш цікавими є зведення про римські способи шифрування донесень. Почавши з того, що було відоме і стародавнім грекам, римляни істотно розвинули й удосконалили способи шифровки і дешифрування секретних донесень. **Вже в I ст. до нової ери в Римі широко використовували різні алфавітні коди, що значно перевершували як за надійністю, так і за зручністю застосування ті коди, якими користувалися свого часу греки.** Так, Светоній Транквілл писав про римського диктатора Гая Юлія Цезаря, що навіть у листах до близьких про домашні справи, «якщо потрібно було повідомити що-небудь негласно, він користувався тайнописом, тобто міняв букви так, щоб із них не складалося жодного слова. Щоб розібрати і прочитати їх, потрібно всякий раз читати четвертую букву замість першої, наприклад *D* замість *A* і так далі» (*Suetonius. «Julius». 56. 6*). Важливе значення шифрування свого листування приділяв і наступник Гая Юлія Цезаря майбутній імператор Октавіан Август. За словами того ж Светонія Транквілла, одного разу Октавіан Август «змістив за неучтво і неписьменність одного легата, колишнього консула, коли помітив, що той написав *ixi* замість *ipsi*, вказавши, що коли сам «користується тайнописом, то пише *B* замість *A*, *C* замість *B* і так далі таким же чином, а замість *X* ставить подвійне *A*» (*Suetonius. «Augustus». 88*). Відзначмо, що застосовувані як Юлієм Цезарем, так і Октавіаном Августом алфавітні коди, про які згадує Светоній Транквілл, були набагато складнішими, а отже, і набагато надійнішими за ті, про які писав свого часу Еней Тактик.

Що загрозувало тим, хто умисне розголошував зміст довірених йому листів або документів? Про це ми можемо судити з того, що, як писав про Октавіана Августа той самий Светоній Транквілл, «Таллу, своєму писареві, він переламав ноги за те, що той за п'ятсот денаріїв видав зміст його листа» (*Suetonius. «Augustus». 67*). Светоній не повідомив, яку таємницю видав Талл, але вочевидь справа стосувалася не першорядних державних секретів, а якихось дрібниць, що цікавили близьких до імператора вельмож*, які не мали наміру

* Припустити, що розголошений Таллом лист стосувався якихось дрібниць, цікавих для близьких друзів або родичів імператора, які не мали злого наміру, можна з того, що Светоній Транквілл далі не згадав про покарання тих, хто підкупив писаря. Адже Октавіан Август безумовно з'ясував, хто і навіщо цікавився його листуванням.

робити замах на владу, чому Талл і посмів згрішити. Навіть за таке порівняно безневинне розголошення імператорського листування винуватець зазнав жорстокого покарання. Водночас Октавіан міг пробачити своїм слугам, здавалося б, набагато серйознішу провину, але провину ненавмисну і не стосовну державних справ: «Діомед, його управитель, супроводжував його на прогулянці, але коли на них раптом вискочив дикий кабан, перелякався і покинув господаря одного — він вилаяв його не за провину, а тільки за боязкість, і небезпечну подію обернув на жарт, оскільки злого наміру тут не було» (*Suetonius. «Augustus». 67*).

Як видно зі сказаного вище, римляни приділяли першорядну увагу збереженню своїх таємниць, зокрема таємниці листування, а їхні способи тайнопису і коди стали з часом набагато досконалішими за відомі грекам. Римляни зуміли придумати і набагато ефективніші порівняно з рекомендованими грецькими авторами способи того, як можна заховати таємне послання. Так, Секст Юлій Фронтін писав, що «деякі також зашивали доручений лист у шкіру мисливської здобичі та худоби. Інші запихали листи в задню частину в'ючної тварини, поки йшли повз пост. Деякі записували доручення на внутрішній частині піхви» (*Front. «Strat.». XIII. 3–5*). Виявити такі послання, не маючи попередньої інформації про те, хто і коли везтиме послання, було практично неможливо.

Особливу увагу збереженню таємниці листування римляни приділяли тоді, коли треба було відправити важливе повідомлення з ворожої країни. Хороший приклад цьому навів Амміан Марцеллін. 359 року загострилися стосунки між Римом і Персією. Перси вимагали значних територіальних поступок. Імператор Констанцій Другий, бажаючи уникнути війни, направив до перського царя Шапура послів на чолі зі своїми вельможами Прокопієм і Луцилліаном. Залагодити справу миром не вдалося, і амбасадори, бачачи, що війна — неминуча, поспішили попередити своїх про підготовлюване нашествя персів. Як писав Амміан Марцеллін, особистий свідок усіх тих подій, розвідники, які повернулися в Аміду, місто, де перебувала тоді ставка місцевого римського командувача, доправили від римського посла Прокопія «пергамент, списаний тайнописом і захований у піхвах меча» (*Amm. Marcellinus. XVIII. 6. 17*). Попри те що Прокопій відправив донесення з найнадійнішими людьми, використав у його написанні тайнопис і поклопотався про те, щоб листа було заховано, він використав і ще

один запобіжний засіб: «писав він навмисно неясно, на той випадок, щоби справа не викликала тяжких наслідків, якби посильні потрапили в полон і було розшифровано лист» (*Amm. Marcellinus. XVIII. б. 17*). Усе це свідчить про те, що римляни ставилися до збереження таємниці листування надзвичайно серйозно.

Хоча донесення Прокопія було написано трохи іносказанням, воно було зрозуміло правильно і дозволило римлянам вжити заходів із підготовки до відбиття агресії, що готувалася. Розпочате незабаром нашествя військ царя Шапура не захопило їх знаєцька.

2. Використання стенографії

Близьким до шифрування донесень, але простішим способом забезпечення секретності листування, було стенографування. Окремі елементи стенографії були відомі римлянам і використовувалися ними вже від початку I ст. до нової ери, але остаточно розробив і ввів стенографію у практику Марк Туллій Тірон, вільновідпущеник відомого римського оратора і державного діяча Марка Туллія Цицерона.

Стенографію було створено насамперед для того, щоб писарі встигали записувати промови ораторів, а також для того, щоб прискорити написання листів і документів під диктування. Оскільки для стенографії використовувались абсолютно інші елементи письма, ніж звичайні букви латинського алфавіту, прочитати застенографоване повідомлення могла тільки людина, добре знайома зі стенографією. Таких людей було небагато. Принаймні, їх було в сотні, а можливо, і в тисячі разів менше, ніж тих, хто просто вмів читати і писати латиною. Тому, якщо ворожій стороні навіть і вдавалося перехопити застенографоване послання, прочитати його могли не завжди.

3. Інші заходи забезпечення секретності листування, а також використання листування для розкриття планів супротивника

Забезпеченню режиму секретності в листуванні й відданні наказів приділяли велику увагу як римляни, так і їхні основні супротивники. У ряді випадків, коли небажано було посвячувати гінця у зміст листа,

листи запечатували. Так чинили і в Римі, і в Карфагені, і в багатьох інших античних державах, але в Римі ця практика була найбільш поширеною і, можна навіть сказати, повсюдною.

Кожен знатний римлянин, від вершника до сенатора, мав власний перстень-печатку. Причому саме вручення золотого персня означало прийняття людини у вершницький стан. Важливі документи і листи, крім підпису відправника, засвідчувалися зазвичай і його особистою печаткою, яка накладалася на віск поверх листа або ставилася фарбою на сам лист. Археологи нерідко знаходять римські персні з гемами, що служили стародавнім римлянам як печатки. Увігнуті зображення на цих гемах не такі ефектні на вигляд, як випуклі, що служили просто як прикраси, але вони давали чіткий і красивий відбиток на воску, для чого зазвичай і призначалися.

Із повідомлень стародавніх авторів відомо, як виглядали печатки деяких римських імператорів і вельмож, відомо й те, наскільки скрупульозно ставилися вони до свого листування. Так, Светоній Транквілл повідомляє про першого римського імператора Октавіана Августа, що «подорожні, папери і листи він спершу запечатував зображенням сфінкса, потім зображенням Александра Великого, і нарешті — своїм власним, різьблення Діоскуріда; ним надалі користувались і його наступники» (*Suetonius. «Augustus». 50*). Зображення на печатках римських вельмож були вельми різноманітними — на печатці диктатора Сулли це була сцена полонення нумідійського царя Югурти (*Plutarh. «Sulla». 3*), на печатці Гая Цильнія Мецената — жаба (*C. Plini. Sec. «N. H.». XXXVII. IV*), на печатці Плінія Молодшого — четвірка коней (*Plini. Junior. «Epist.». X. 74*), але спільним було те, що будь-який більш-менш важливий лист обов'язково опечатувався ними своєю особистою печаткою.

Крім опечатування кореспонденції, ще однією простою, але ефективною мірою контролю за збереженням листування було вказання часу його відправлення. Зокрема зі слів Светонія Транквілла відомо, що Октавіан Август ніколи не нехтував цим заходом: «в листах він завжди точно позначав час їх написання, вказуючи годину дня і навіть ночі» (*Suetonius. «Augustus». 50*). Знаючи відстань між адресатами, можна було приблизно визначити час, за який гонець повинен був доставити листа. У давнину не було фотоапаратів або інших пристосувань, що дозволяли би швидко скопіювати документ. Щоб без пошкоджень розкрити опечатаний документ, переписати його і потім

так само акуратно вкласти його назад, наклавши, знову ж таки без пошкоджень, колишню воскову печатку, навіть якщо б це і вдалося зробити, потрібно було чимало часу. Ще більше часу потрібно було для того, щоб зробити в таємно розкритому документі якісь непомітні для ока приписки або виправлення. Отже, зазначення часу відправлення листа служило ще одним заходом, що гарантував недоторканність листування.

Слід сказати, що звичай датувати свої листи був характерним лише для I ст. до нової ери — коли в римській республіці точилася відчайдушна боротьба за владу між найбільш впливовими угрупованнями римської знаті, боротьба, що привела врешті-решт до створення імперії. Свої листи датував тоді не тільки майбутній імператор Октавіан Август, а дуже часто й інші римляни, які посідали скільки-небудь видне становище в суспільстві, про що ми можемо судити зі збережених численних листів відомих римлян, наприклад із листування Марка Туллія Цицерона, Марка Юнія Брута, Децима Юнія Брута, Марка Антонія, Сервія Сульпіція Руфа, Публія Ватінія та інших. Листи датувалися не завжди, але коли лист був важливим, він здебільшого датувався і в нім зазначалося, звідки його відправлено. Зазвичай ставили лише дату відправлення свого листа, не вказуючи часу його написання. Надалі, починаючи вже від I ст. нової ери і аж до падіння Західної Римської імперії, листи приватних осіб, та й звичайні листи імператорів здебільшого не датували, що видно хоча б із великого листування Плінія Молодшого (62–113 рр.), що збереглося, зокрема його листування з імператором Траяном та численного листування Сидонія Аполлінарія (430–486 рр.).

Застосовувалася в античні часи і практика, коли керівник відправляв своїм підлеглим опечатаний наказ, з вказівкою розкрити цей наказ лише в певний час чи за певних обставин. Так, Секст Юлій Фронтін у своїй книзі «Стратеми», рекомендуючи полководцям, «як приховати свої плани», наводить приклад, як «Гімількон, вождь пунійців, бажаючи привести свій флот до Сицилії несподівано, не повідомив, куди прямує, а вручив всім командирам запечатані таблички, де було вказано маршрут, і наказав, щоб ніхто не розкрив табличок, якщо тільки корабель не буде відігнаний бурєю від курсу флагманського корабля» (*Front. «Strat.»*. I. I. 2). Повідомлення Секста Юлія Фронтіна коротке, і з цього повідомлення нашому сучасникові складно уявити, наскільки важливим було не тільки за часів швидкохідних

лінкорів і авіаносців, а й за часів гребних галер, зберігати в таємниці маршрути пересування флоту. Але й тоді потаємність переміщення флоту означала часом не менше, ніж за часів Перл-Харбора і битви за Мідуей.

Далеко не всі карфагенські флотоводці діяли так само передбачливо, як Гімількон. В ході Першої Пунічної війни (264–241 рр. до н. е.), коли карфагеняни (пунійці) боролися з Римом за владу над Сицилією, і Рим, і Карфаген, будучи відокремлені від цього острова морськими протоками, могли перекидати туди свої війська і підкріплення тільки морем, тому на морі війна між ними точилася не менш люта, ніж на суходолі. Зазнавши на початку війни декількох тяжких поразок на морі, карфагеняни зуміли виправити ситуацію і 248 року завдали римському флотові нищівної поразки в битві біля Дрепани. П'ять із лишком років римські кораблі майже не з'являлися на морі, лише зрідка перекидаючи підкріплення до Сицилії через вузьку Мессінську протоку. П'ять з лишком років карфагеняни панували на морі, сподіваючись, що пануватимуть на ній завжди. Вважаючи, що результат боротьби на морі вирішений, вони почали ставитися до римських моряків зі зневагою. Понад те, карфагеняни замість того, щоб якомога активніше використовувати отриману перевагу, повернули весь свій флот додому, піклуючись насамперед про економію.

Римляни ж, не зваживши ні на які витрати, подолавши чималі труднощі, побудували новий флот. Користуючись помилкою карфагенян, цей флот, очолюваним консулом Гаєм Лутацієм Катуллом, раптово з'явившись біля берегів Сицилії, захопив 242 року до нової ери залишені карфагенянами без прикриття сицилійські порти Лілібей і Дрепани. Ще раніше давно заблокована з суходолі в Еріксі сицилійська армія карфагенян, очолювана Гамількаром Баркою, опинилась у складному становищі. Як писав Полібій, «отримавши несподівану звістку, що римський флот перебуває в морі і знову панує на ній, карфагеняни негайно спорядили свої кораблі. Навантаживши їх хлібом і всіма потрібними запасами, вони негайно відправили свій флот у море, будучи стурбовані тим, щоб військо в Еріксі не в чому не терпіло недостатчі. Очільником морських сил вони призначили Ганнона. Вийшовши в море і приставши до острова, іменованого Гієрою, Ганнон прагнув таємно від ворогів полегшити кораблі, забрати з собою найманців, придатних у корабельні воїни, зокрема Барку, і потім вступити в битву з ворогом. Тим часом Лутацій дізнався про прибуття Ганнона з військом і вгадав його задуми» (*Polib. I. 60*).

Невідомо, яким чином Лутацій дізнався про прибуття карфагенських кораблів. Невідомо й те, звідки йому стало відомо, що прибули карфагенські кораблі не мають на борту призначеного для абордажних битв військового десанту, та до того ж ще й переобтяжені запасами, що знижувало їхню швидкість і послаблювало їхні можливості маневрувати. Цілком можливо, і навіть напевне, що ці відомості, спокусившись на нагороду, доставив йому якийсь із карфагенських капітанів. В усякому разі, з повідомлення Полібія про те, що «Лутацій дізнався про прибуття Ганнона з військом і вгадав його задуми», ми маємо право припускати, що у карфагенян відбулося деяке просочування інформації.

Того дня був сильний вітер, але Лутацій правильно оцінив ситуацію і зрозумів, що «коли зважиться на бій, незважаючи на бурю, то матиме справу з Ганноном, тільки з його військами і з флотом, навантаженим хлібом. Якщо ж, навпаки, він вичікуватиме погоди і неквапливістю своєю допустить, аби ворог переправився і з'єднався з сухопутним військом, то битиметься проти кораблів швидких, які не матимуть на собі вантажу, проти добірної частини суходільних військ і, що найголовніше, проти Гамількара: грізнішої небезпеки тоді не було» (*Polib. I. 60*). Не ухилитися від битви спонукало Гая Лутація Катуллу і те, що в його розпорядженні був якісно новий флот*, який перевершував все, що римляни мали раніше. Зваживши на все це, Гай Лутацій Катулл, отримавши увечері зведення про прибуття карфагенського флоту, зі світанком почав битву.

П'ятдесят карфагенських кораблів було потоплено, а сімдесят — узято в полон разом із командою. Ті, що спромоглися втекти, вже не становили реальної небезпеки — карфагенський флот було розгромлено. Гамількар Барка був вимушений укласти з римлянами мир, віддавши їм Сицилію і зобов'язавшись виплатити величезну контрибуцію. І цілком може бути, що результат цієї битви і всієї війни визначило просочування інформації — адже запізнився римляни з початком битви хоч би на день-другий, і результат цієї битви, а можливо й усієї першої Пунічної війни, а з нею і всього ходу світової історії, був би зовсім іншим.

* Про те, як римляни побудували цей флот, скопіювавши кращий з карфагенських кораблів, детальніше розповідається в розділі «Вивідування секретів техніки, озброєння та інших технічних секретів, а також вивчення стратегії і тактики супротивника».

Зі сказаного добре видно, що надзвичайні заходи обережності, зроблені свого часу Гімільконом, були зовсім не зайвими, а легко-важність, зокрема, проявлена Ганноном, могла поставити державу на межу катастрофи.

Варіант відправлення своїм підлеглим опечатаного наказу, з указівкою розкрити цей наказ лише в певний час, широко застосовувався не тільки карфагенянами, а й римлянами. Можливо, римляни перейняли цей спосіб, можливо, прийшли до його застосування самостійно, та хай там що, а застосовували вони його неодноразово і вельми успішно. Причому римляни стали застосовувати цей спосіб не тільки для забезпечення секретності передаваних наказів, а й для того, щоб уводити в оману своїх супротивників. Ось який приклад цього навів у своїй книзі «Стратгеми» Секст Юлій Фронтін, розповідаючи про один із випадків з життя Марка Порція Катона Старшого, який 195 року до нової ери був консулом і римським намісником у Ближній Іспанії. Цей полководець зумів тоді розбити і підпорядкувати Римові декілька іспанських племен, але ті мріяли знов віднайти свободу, і влада римлян над ними була неміцною. «М. Порцій Катон вважав, що скорені ним міста Іспанії з часом знову візьмуться за зброю, покладаючись на свої укріплення. Тому він написав кожному місту окремо, щоб вони зрили укріплення, загрожуючи війною, якщо розпорядження не буде виконано негайно. Ці листи він наказав вручити всім містам в один і той же день. Кожне місто гадало, що наказ стосується тільки його. Якби стало відомо, що таке ж розпорядження дано всім, могла би виникнути змова про опір» (*Front. «Strat.». I. I. 1*).

Задум спрацював, і про це ще детальніше писав, вихваляючи мудрість Катона Старшого, греко-римський історик Плутарх. Як повідомив Плутарх, посилаючись, своєю чергою, на Полібія, сучасника тих подій, — охочих не послухатися наказу Катона не знайшлося: «в один день за його наказом були зруйновані стіни всіх міст по цей бік річки Бетіс**», а були вони вельми численні і рясніли войовничо налаштованими жителями. А сам Катон казав, що захопив у Іспанії більше міст, ніж провів в ній днів. І це сказано не заради красного слівця, якщо вірно, що кількість скорених міст досягла чотирьохсот» (*Plutarh. «M. Cato». 10*).

** Остаточо стіни всіх іспанських міст було знесено за наказом імператора Октавіана Августа, який завершив підкорення римлянами Іспанії.

Щодо того, що він зумів за рік захопити близько чотирьохсот іспанських міст, Катон явно перебільшував — стільки міст не було тоді не тільки в завойованій ним місцевості, а й у всій Іспанії. Мабуть, Катон просто назвав число скорених ним селищ — і великих, і малих. Утім, те, що він досяг серйозних успіхів у завоюванні Іспанії, — поза сумнівом, і не тільки тому, що римський сенат удостоїв його тоді тріумфу, а й тому, що саме після цього південна частина Іспанії вже назавжди змирилася з римським пануванням.

Відправлення запечатаних послань із вказівкою часу їх відкриття отримало у римлян ще одне застосування — римляни придумали, як завдяки відправленню таких послань можна розкривати задуми ворогів або васалів, що вагаються, про що також повідомив Фронтін: «Консул Г. Марій під час війни з кимврами і тевтонами*, щоб перевірити вірність галлів і лігурів, послав їм листи, де в першій частині було наказано не розкривати завчасно внутрішньої частини, яку було запечатано. Потім він до призначеного терміну зажадав листи назад; знайшовши їх розпечатаними, він зрозумів, що у них ворожий настрій» (*Front. «Strat.» I. I. 1*). Використовуючи здобуту таким способом інформацію, Гай Марій зумів утримати вождів галлів і лігурів від повстання, яке могло значно ускладнити становище.

4. Організація особливої служби доправлення кореспонденції

Надзвичайно важливим заходом забезпечення секретності листування, заходом, без якого надійне забезпечення належного ступеня секретності взагалі не є можливим, було створення служби доправлення кореспонденції.

У ранній період існування Риму, тобто в царський період і період ранньої Римської республіки, особливої служби доправлення кореспонденції не існувало. За необхідності римський цар посилав із

* Вторгнення кимврів і тевтонів у володіння Риму почалося 105 року до нової ери і спершу вони завдали римлянам декілька тяжких поразок, що сколихнуло бунтівні настрої серед скорених раніше римлянами галльських племен. Призначеному 103 року до нової ери головнокомандуючим Гаю Марію вдалося докорінно змінити ситуацію. Тевтонів він розгромив 102 року до нової ери, а кимврів — 101 року до нової ери.

листом когось зі своїх слуг. Якщо послання мало офіційний характер і адресувалося правителям сусідніх держав, для його доправлення відряджалась офіційна особа або навіть амбасада з відповідними повноваженнями і охороною. Така ж практика збереглась і після повалення царської влади. Зрозуміло, що право відряджати послів, виділяючи їм державну охорону, мав лише римський сенат або вищі магістрати республіки.

Доки Рим мало чим вирізнявся з-поміж десятків інших міст Італії, його інтереси практично не сягали за межі довколишніх земель Центральної Італії, і проблем з листуванням не виникало. Однак із розширенням кордонів Римської держави переписуватися римлянам доводилося дедалі більше. Насамперед це стосувалося знаті, що мала володіння в різних провінціях.

До кінця республіканського періоду практично вся римська знать вела постійне і активне листування. Це були звичайні листи, написані родичам і друзям; ділові листи, пов'язані з купівлею і продажем землі та виготовлених у маєтках товарів; листи, в яких обговорювалися політичні плани, варіанти призначень на різні посади, союзи між різними угрупованнями. Зрозуміло, що зміст багатьох із цих листів був досить конфіденційним. А оскільки відправляти листи доводилося часто, у кожного з найбільш впливових представників римської знаті були власні листоноші. Листоношами призначалися найбільш віддані й перевірені раби, досить молоді, міцні та здорові, щоб довго перебувати в дорозі. Враховуючи те, що до середини I ст. нової ери немало римських сенаторів мали по декілька тисяч і навіть по декілька десятків тисяч власних рабів, виокремлення декількох рабів для доправлення листів не було їм ні складно, ні обтяжливо. На римських дорогах бували випадки розбійних нападів, але листоноші були людьми досвідченими, бувалими і мали зброю для самозахисту, у випадках же, якщо листи були особливо важливими, їх супроводжували й інші озброєні раби, так що у звичайних розбійників рідко виникало бажання пограбувати листоношу. Великих грошей це принести не могло, зате могло принести великі неприємності. Розбійникам набагато простіше і вигідніше було грабувати звичайних подорожніх і купців.

Особливо важливим стало своєчасне і надійне доправлення кореспонденції з початком громадянської війни, що розгорілася після вбивства Юлія Цезаря. Самій війні передувало інтенсивне листу-

вання між головними учасниками майбутніх подій. Переписувалися і з друзями, домовляючись про сумісні дії, і з майбутніми ворогами, намагаючись одних ввести в оману, а інших привернути на свій бік. Оскільки дуже багато сенаторів вагались і вели подвійну гру, вкрай важливо було запобігти потраплянню листів до чужих рук. Ще важливішим це стало після того, як почалися бойові дії. Всім, хто боровся за владу, довелося збільшити кількість листонош і підсилити заходи з їх охорони. Цим уже тоді було створено прообраз майбутньої поштової служби. Остаточно ж завершив створення римської поштової служби Октавіан Август, який переміг у цій громадянській війні і став першим римським імператором: «бажаючи швидше і легше отримувати вісті і повідомлення про те, що відбувається в кожній провінції, він спершу розмістив по військових дорогах через невеликі проміжки молодих людей, а потім розставив і повози, щоб можна було в разі потреби особисто розпитати тих гінців, які доставляли донесення просто з місць» (*Suetonius. «Augustus». 50*). Місцеві власті отримали вказівки всіляко сприяти особам, що відповідали за доправлення повідомлень. Істотно полегшувала доправлення кореспонденції досить розгалужена мережа прекрасних на ті часи шляхів, активне будівництво яких було почате римлянами ще в часи республіки і тривало в період імперії.

Наступні римські імператори піклувалися про чітке функціонування своєї поштової служби нітрохи не менше Октавіана. Установлений ще Октавіаном Августом спеціальний податок на утримання поштової служби, іменованій *vehiculazione*, стягався до останніх днів існування імперії. Гроші на утримання поштової служби виділялися чималі. Досить сказати, що імператор Нерва (96–98 рр. н. е.), вкрай потребуючи 97 року після низки солдатських бунтів підтримки населення, щоб здобути симпатії римлян, скасував поштовий податок з населення Італії, про що не забарився оповістити всіх не тільки своїми указами, а й випуском спеціального пам'ятного сестерція, на одній стороні якого карбували погруддя та ім'я імператора, а на другій зображено двох розпряжених поштових мулів на тлі поштового воза, що стоїть віддалік, і напис «*Vehiculazione Italia remissa*» («Поштовий податок з Італії скасовано»).

Указ Нерви означав не скасування поштової служби Італії, а те, що витрати на її утримання було перекладено з жителів Італії на імператорську скарбницю — тобто на надходження до бюджету з провінцій. Думка жителів Італії була для Нерви в той момент на-

багато важливішою, ніж думка жителів провінцій. На монетах Риму увіковічувалися лише найбільш важливі події, і якщо скасування поштового податку з Італії було відображено на римських монетах, то можна не сумніватися, що скасування такого податку розглядалось як важливий аргумент для залучення симпатій населення Італії.

Створення імператорської поштової служби дозволило доставляти донесення в небагато короткі терміни. Естафетне доправлення повідомлень забезпечило високу швидкість імператорської кореспонденції — понад 400 кілометрів на добу. Це значно полегшувало управління імперією. Скрізь, по всій неосяжній Римській державі подібно до гігантських мурашок, центром мурашника яких була імператорська ставка, невпинно снували повози державної пошти — *vehicularis*, велику частину яких складали легкі поштові фургони з плетеним верхом, недарма частіше звані *clabularis cursus*, що дослівно перекладається як «фургони, що їздять», — стояти їм доводилося рідко, а для перевезення чиновників, які вирушали у справах, були зручні й комфортабельні, як на ті часи, особливі вози — *publicus cursus*. Ріками, у разі потреби, кореспонденція та особи, що її супроводили, перевозилися на спеціальних поштових човнах, називаних *cursoria*.

Про те, наскільки могутньою установою була імператорська пошта, ми можемо судити хоч би з одного випадку, що трапився 360 року нової ери і був описаний Амміаном Марцелліном. Імператор Констанцій Другий, розпочавши війну з Персією, наказав цезареві Юліанові*, який обороняв від германського нашествия Галлію, перекинути частину військ на схід. Як писав Амміан Марцеллін, «коли це стало відомо, хтось підкинув біля прапорів петулантів** відозву, в якій серед іншого було написано: «Нас женуть на край землі, немов злочинців і засуджених. Знову будуть у рабстві у аламанів*** наші дружини і діти, яких ми врятували з колишнього становища після багатьох кровопролитних битв****». Цей текст було доставлено

* Майбутньому імператорові Юліанові Першому (Юліану Відступнику).

** Петуланти — назва однієї з частин тодішньої римської армії.

*** Аламани — одне з германських племен, яке найчастіше у той час нападало на сусідні римські провінції. Аламанями нерідко іменували і германців взагалі.

**** Лише незадовго до цього Юліан завдав германцям декількох поразок, вибив їх із римських володінь, примусив повернути полонених і укласти мир. Однак солдати цілком обґрунтовано побоювалися, що з відходом значної частини військ германці знову почнуть свої набіги.

Юліанові, який прочитав його і, визнавши скарги обґрунтованими, віддав наказ, щоб солдати відправлялися на схід з сім'ями, для чого дозволив скористатися вантажними возами державної пошти» (*Amm. Marcellinus. XX. 4. 10–11*). Якщо вантажних возів державної пошти в самій лише Галлії було досить для того, щоб забезпечити перевезення сімей солдатів цілої армії — тобто декількох тисяч осіб, можна уявити собі, які обсяги вантажів доводилося перевозити римській пошті!

Навіть незадовго до остаточного краху Західної Римської імперії, коли вона втратила Британію, Германію, Африку, Іспанію, коли в Галлії під владою Риму залишалися лише окремі анклави, і коли вже в самій Італії стали облаштовуватися племена варварів, імперська пошта ще працювала достатньо чітко. Так, **467 року** Сидоній Аполлінарій у листі своєму другові Геронтію писав: «Покинувши стіни нашого Ліона, я поїхав на поштових, оскільки їхав за високим велінням. На дорозі мені зустрічалося багато рідних і знайомих; я спізнаювався не через нестачу коней на станціях, а через достаток в друзях. Всі мене обіймали і проводжали побажаннями щасливої дороги і повернення. Так я дістався до Альп; я переїхав гори легко і скоро, між крутими скелями страхітливих гірських вершин, доріжкою, прокладеною в снігу. Якщо траплялися несудноплавні річки, їх можна було без зусиль перейти убрід або принаймні мостами, укріпленими на зводах, споруджених в давнину і зв'язки яких йдуть від фундаменту до дороги, усипаної дрібним скелям. У Тіцино я сів на поштовий човен, на якому ми спустилися в річку Еріданум*». Ясна річ, що Сидоній Аполлінарій, представник одного із знатних родів імперії, до того ж мандрівник «за високим велінням», їхав не в звичайному поштовому фургоні — *clabularis cursus*, а в комфортабельнішому — *publicus cursus*. До падіння Західної Римської імперії залишалось тільки 9 років, але з тексту листа добре видно, що поштова служба імперії ще працювала як годинник: як і раніше, котилися собі країною поштові фургони, на поштових станціях забезпечувалася зміна коней, у разі негоди розчищалися дороги і перевали, а в місцях, де були відсутні мости, для переправи через річки курсували особливі поштові човни. Поштові човни, у разі потреби, застосовувалися не тільки для переправи, а й для доправлення людей і кореспонденції судноплавними річками. Причому точно так, як на поштових станціях міняли натомлених

* Еріданум — одна з тодішніх назв річки По.

коней, у річкових портах забезпечували зміну втомлених веслярів — у кожній провінції гребли свої веслярі; як писав трохи далі в тому ж листі Сидоній Аполлінарій, «мандруючи таким чином, я прибув до Кремони, близьке сусідство якої було колись оплакуване мантуанським Тітіром (*так він іменував знаменитого римського поета Вергілія — В.Д.*). Потім, поки венетські веслярі перемінялися з еміліантськими, я зійшов подивитися Браксилум».

Аж до останніх днів існування імперії її поштова служба забезпечувала швидку і надійне доправлення повідомлень. Знову створити поштову службу, близьку за стандартами обслуговування до давньоримської, і перевершити ці стандарти європейські країни змогли лише на початку XIX ст. — через півтори тисячі років після падіння Римської імперії.

Розділ XI

Використання перехоплених
листів і письмових донесень
супротивника, а також
підроблених документів

XI

- 543** 1. Розкриття першої в історії Риму змови проти республіки
- 546** 2. Спроба Ганнібала захопити римську фортецю за допомоги піддробленого листа консула Марцелла і пастка, влаштована йому римлянами, які викрили підробку
- 548** 3. Як викриття таємного ворожого кур'єра і його помічників допомогло римлянам прискорити здання обложеної ними Капуї
- 550** 4. Перехоплення римлянами листа Гасдрубала до Ганнібала призвело до розгрому армії Гасдрубала і його загибелі
- 554** 5. Роль перехоплених листів у розкритті змови Катіліни. Чи була насправді змова, чи Катіліна зі своїми прихильниками був обмовлений підробленими листами?
- 562** 6. Про те, як записи в недбало залишеному щоденнику призвели до загибелі імператора Коммода і падіння династії Антонінів
- 566** 7. Про те, як, використовуючи перехоплені листи, викривав своїх недругів імператор Септимій Север; про підроблений папір, що погубив імператора Авреліана; про те, як зловмисно спотворені листи полководця Сільвана підштовхнули його до заколоту проти імператора Констанція Другого; і нарешті про те, як один єдиний лист імператриці Євдоксії призвів до нашестя вандалів і взяття та розграбування ними Рима

1. Розкриття першої в історії Риму змови проти республіки

Перехоплення таємних донесень і послань дуже часто мало тяжкі наслідки для тих, хто допустив у цій справі недбалість або необережність. Так було не тільки в наші дні, а й в давнину. Багато прикладів цьому є і в історії Риму, і цікаво, що саме **завдяки перехопленню таємного листування було викрито першу змову проти Римської республіки.**

За словами Тіта Лівія, коли **509 року до нової ери** римляни вигнали з міста свого останнього царя Тарквінія Гордого, цар, влаштувавшись в сусідньому етрусському місті Цері і заручившись підтримкою сусідніх правителів, прислав амбасаду, вимагаючи хоч би видати своє майно. Вислухавши царських послів, сенат Риму радився декілька днів, оскільки «не повернути майно означало дати привід для війни, а повернути — дати засоби і сприяти війні. Тим часом посла клопоталися іншим: показово турбуючись про царське майно, таємно будували підступи, готуючи повернення царської влади. З проханнями ніби про явну свою справу обходили вони будинки, дізнаючись про настрої знатних юнаків. Кому промови припадали до душі, тим вручали вони листи від Тарквініїв і змовлялися про те, щоб уночі крадькома впустити в місто царську сім'ю» (*T. Liv. II. 3. 5–7*).

Прихильників повернення царської влади знайшлося чимало, особливо серед римської молоді зі знатних сімейств. Це були «одно-

літки і товариші молодих Тарквініїв, самі звиклі жити по-царськи. Сумуючи серед загального рівноправ'я за колишнім свавіллям, вони стали нарікати між собою, що чужа свобода обернулася їхнім рабством: цар — людина; у нього можна домогтися, чого потрібно, тут законного, там незаконного, він здатний до благодіяння і милості, може і прогніватися, і пробачити, відрізняє друга від недруга; а закон — глухий, неблаганний, він рятівніший і кращий для слабких, ніж для сильних, він не знає ні поблажливості, ні пощади для переступників; небезпечно серед стількох людських гріхів жити однією невинністю» (*T. Liv. II. 3. 2–4*). За таких їхніх настроїв послів Тарквінія швидко порозумілися з представниками молодих аристократів. До змови долучилися навіть деякі родичі обох консулів. На чолі змови стали Марк і Маній Вітеллії, брати дружини консула Марка Юнія Брута — ініціатора скидання царської влади. Вони зуміли втягнути в змову своїх небожів, рідних синів Брута — Тіта і Тіберія. Найактивнішими учасниками змови були також брати Луцій і Марк Аквілії, сини сестри другого консула — Луція Тарквінія Коллатіна.

Розглянувши справу про царське майно і зваживши всі «за» і «проти», сенатори вирішили видати його.

Скориставшись позитивним рішенням сенату, послали затрималися в Римі, «виклопотавши у консулів строк, щоб приготувати вози для царського добра» (*T. Liv. II. 4. 3*), але весь цей час вони провели не у пошуках возів, а «в нарадах зі змовниками, наполегливо вимагаючи від них листів до Тарквінія» (*T. Liv. II. 4. 3*) — до царя і його спадкоємців, мотивуючи це тим, «адже інакше як ті повірять, що не порожні слова про таку важливу справу несуть їм послы?» (*T. Liv. II. 4. 4*).

Знатні римляни, які вступили в змову, брати Аквілії та брати Вітеллії такі листи написали, але «саме ці листи, дані як запорука вірності, і оприявнили злочин» (*T. Liv. II. 4. 4*).

Коли учасники змови, запрошені нібито для здійснення жертвопринесень, зустрілися в домі Аквіліїв* і після пригощання, наказавши

* На відміну від Діонісія Галікарнаського, Тіт Лівій стверджував, що ця зустріч, підслухати яку вдалося Віндицію, відбулася не в домі Аквіліїв, а в домі, Вітелліїв. Проте по суті своїй розповіді Тіта Лівія і Діонісія Галікарнаського майже повністю збігаються, і обоє називали той же склад учасників змови і одне й те ж ім'я викажчика.

слугам віддалитися, почали остаточно обговорювати справи і писати листи цареві, здавалось би, ніщо вже не могло перешкодити змові. Проте це було не так. Підвело змовників те, що вони, поклопотавшись про те, щоб їх не міг підслухати ніхто зі співгромадян, не подумали про те, що підслуховувати їх можуть і раби, які обслуговували їх. У той час раби вважалися такою ж власністю господаря, як коні або вівці. Однак і слухати, і думати, і говорити раби уміли нітрохи не гірше за вільних громадян. Раб завжди повинен був коритися панові, а за непослух його чекала неминуча кара. Крім того, раб завжди зобов'язаний був бути вірним панові. Проте в цьому правилі був один виняток — **вищими за інтереси пана вважалися інтереси держави. Це був єдиний випадок, коли зрада раба панові заохочувалася.**

Поки змовники безтурботно розмовляли, не підозрюючи про небезпеку, поряд, за стіною, залишався один із їхніх рабів, якийсь Віндицій. Skorиставшись тим, що був виночерпієм, він, «залишившись біля дверей один, підслухав їхню розмову і підглянув крізь якусь щілину в дверях, що всі вони пишуть листи. Вийшовши з будинку вже пізно вночі, нібито посланий панамі в якійсь справі, він не зважився піти до консулів, побоюючись, що вони з родинних міркувань можуть приховали справу і знищили самого викажчика, а подався до Публія Валерія, що був одним із чотирьох вождів, які знищили тиранію**». Отримавши від Валерія клятвене запевнення у власній безпеці, скріплене рукоюстисканням, він доніс про все те, що бачив і чув. Дізнавшись про це, Валерій, нічого не відкладаючи на потім, під ранок заявився до будинку Аквіліїв з численним натовпом клієнтів і друзів. Увійшовши безперешкодно до дверей (мовляв, зайшов із якоїсь іншої справи), Валерій захопив юнаків, які ще були в будинку, і листи, самих же юнаків доправив до консулів» (*Dionysios. V. VII. 3–5*). Консули розпорядилися негайно схопити і послів, і змовників, «поклопотавшись насамперед про те, щоб не пропали листи» (*T. Liv. II. 4. 7*).

** Ініціаторами скинення останнього римського царя Тарквінія Гордого були Марк Юній Брут і Луцій Тарквіній Коллатін, котрі стали першими римськими консулами, а також тесть Луція Тарквінія Коллатіна Спурій Лукрецій і знатний римлянин Публій Валерій, який дістав надалі за турботу про простолодинів і прихильність до республіканського ладу прізвисько *Poplicola* — «Захисник народу» [в архаїчному варіанті написання]. Згодом зі змінами в латинському правописі його прізвисько стали писати як *Publicola*.

Змову було розчавлено в самому зародку. Послів, незважаючи на те, що їх було викрито в підбурюванні, римський сенат відпустив, хоч і відмовив тепер вже у виданні царського майна, зі змовниками ж вирішено було розправитися без всякої пощади. Консул Луцій Тарквіній Коллатін хотів, було, пом'якшити долю своїх племінників, пропонуючи обмежити покарання вигнанням. Одначе консул Марк Юній Брут, хоча серед змовників були його власні сини, наполіг на тому, щоб усіх учасників змови було страчено. Попри те що вони належали до знатних сімейств Рима, юнаків, які зважилися вступити в змову з ворогом, голими прикували до стовпів на майдані, відшмагали різками, а потім обезголовили.

Рабові ж, який повідомив про змову, не просто дарували свободу, а й надалі громадянство, а понад те йому виплатили з державної скарбниці грошову винагороду.

2. Спроба Ганнібала захопити римську фортецю за допомогою підробленого листа консула Марцелла і пастка, влаштована йому римлянами, які викрили підробку

Перехоплені листи могли не тільки зірвати змову, що нерідко траплялося в римській історії, але іноді допомагали здобути перемогу в битві з ворогом, який допустив просочування інформації.

Окрім справжніх листів, і римляни, і їхні супротивники практикували також відправку підроблених листів і вказівок.

208 року до нової ери друга Пунічна війна була в самому розпалі й тривала зі змінним успіхом. За рік до того карфагенський полководець Ганнібал зумів розгромити римського проконсула Гнея Фульвія в битві біля Гердонії, причому в бою загинув і сам Гней Фульвій. Римляни у відповідь завдали карфагенянам ряд поразок, але 208 року до нової ери щастя знову посміхнулося Ганнібалу. Йому вдалося заманити в засідку й убити одного з найкращих римських полководців Марка Клавдія Марцелла, який був того року в'яте консулом. Декілька римлян із супровідного невеликого загону вирвалися з оточення, але винести тіло вбитого консула вони не змогли.

Кожен знатний римлянин, вершник або сенатор носив на руці перстень, який крім того, що служив однією з ознак його високого

стану, застосовувався як особиста печатка. Як писав Тіт Лівій, разом із тілом убитого Марцелла до Ганнібала потрапив і його перстень-печатка, чим карфагенський полководець не забарився скористатися. Незадовго до цього на бік римлян перейшло розташоване неподалік місто Салапія*, що підтримувало раніше Ганнібала. Причому жителі міста не просто перейшли тоді на бік римлян, а, використавши раптовість, винищили невеликий карфагенський гарнізон, що стояв там і не очікував зради. Ганнібал, палаючи бажанням помститися зрадникам і отримавши в свої руки перстень Марцелла, відправив до Салапії перевдягнутого римлянином гінця з римських перебіжчиків. Складений від імені Марцелла і завірений його печаттю лист повідомляв, що він наступної ночі прибуде в Салапію.

Можливо, затія Ганнібала і вдалася б, але другий римський консул, Кріспін, який бився разом із Марцеллом і отримав у тому бою два поранення, але зумів вирватися, зрозумів, що вороги можуть використати печатку Марцелла, а тому відправив гінців сповістити всі гарнізони про те, що перстень Марцелла опинився в руках ворогів і ніяким листом, складеним від імені Марцелла, вірити не слід.

Коли з'явився гонець від Кріспіна, городяни здогадалися, що попередній гонець несправжній і Ганнібал «шукає випадку їх покарати» (*T. Liv. XXVII. 28. 6*). Гонець Ганнібала ще перебував у місті, і його можна було схопити. Проте жителі Салапії вчинили хитріше й підступніше. Вони не дали ознаки вигляду, що здогадалися про підробку, відіслали гінця Ганнібала назад, завіривши того, що нададуть «Марцеллові» всю необхідну допомогу і зустрінуть його як годиться, самі ж стали готувати карфагенянам пастку.

Наступної ночі карфагеняни підступили до міста. Попереду йшли одягнені та озброєні по-римськи перебіжчики. Підійшовши до брами, всі вони говорили латиною, і оголосивши варті про прибуття консула, наказали відчинити браму. Варта, немов спросоння, зобразивши квапливу метушню, відчинила. «Її закривали опущені ґрати, одні підводили їх важелями, інші тягнули линвами вгору — на таку висоту, щоб під нею можна було пройти не згинаючись. Тільки-но прохід відкрився, перебіжчики кинулися крізь браму; увійшло їх близько шестисот, тут линви відпустили, і ґрати з гуркотом упали» (*T. Liv.*

* Місто Салапія було розташоване на побережжі Адріатичного моря в Апулії, на півдні Італії.

XXVII. 28. 10–11). На відрізаних від решти війська солдатів загону, що увійшов до міста, посилався град дротиків і каменів з усіх міських стін, і цей загін було тут же знищено.

Так завдяки пильності римлян та їхніх союзників Ганнібал замість того, щоб розвинути досягнутий успіх і, скориставшись захопленою печаткою римського консула, захопити союзне римлянам місто, сам утратив у собою ж задуманій пастці близько шестисот добірних солдатів.

3. Як викриття таємного ворожого кур'єра і його помічників допомогло римлянам прискорити здання обложеної ними Капуї

Після того як 216 року до нової ери Ганнібал розгромив римлян під Каннами, на його бік перейшли багато міст-держав Італії. Особливо тяжким для Риму був перехід на бік супротивника Капуї — найбагатшого і найсильнішого міста Кампанії. Розрізненість сил і відсутність достатньої підтримки з Карфагена, сенат якого пов'язнув у чварах і внутрішніх інтригах, не дали можливості Ганнібалу розвинути успіх. Римляни зуміли оговтатися від поразок і почали поволі, але послідовно знов упокорювати тих, хто повстав проти їхньої влади. Декілька дрібних міст було взято і розграбовано, деякі відпалі міста самі знову перейшли на бік римлян, але Капуя, що мала багатотисячне військово-ополчення, залишалася вірною союзу з Карфагеном, і це давало Ганнібалові надію переломити хід війни. Аж чотири роки римляни не наважувалися підступити до Капуї — її було добре укріплено, і провал облоги міг змінити настрої союзних Римові італійських племен, штовхнувши їх на союз з Карфагеном. Нарешті 212 року до нової ери римляни, після довгих вагань, відправили проти Капуї величезну армію на чолі з консулом Квінтом Фульвієм Флакком і змогли облягти місто.

Ганнібал не зміг відразу відігнати римлян від міста, але, користуючись тим, що основні сили римлян в Італії скуто облогою, почав громити римські гарнізони на півдні півострова, сподіваючись, що встигне повернутись і допомогти капуанцям. Минув рік облоги. У Капуї почався голод. Проте й сили римлян були виснажені. Якщо перша спроба Ганнібала відтіснити римлян виявилася безуспішною,

то друга спроба могла виявитися вдалішою. Важливо було прийти на виручку місту не раніше і не пізніше, а саме в потрібний момент, вибравши час, коли римляни максимально стомляться. Однак дуже важливо було й не запізнитися. У обложених не було можливості підтримувати зв'язок із Ганнібалом інакше, як посиленням таємних кур'єрів. Через добре організовану роботу римських спецслужб зв'язок цей був у край ненадійним.

Начальники пунійського гарнізону Капуї, бачачи, що змучені голодом городяни втрачають терпіння і готові здатися, написали лист Ганнібалові, благаючи поспішити і врятувати і їх, карфагенян, і їхніх вірних союзників, капуанців. «Такий лист було вручено нумідійцям*, які обіцяли за винагороду його доставити. Під видом перебіжчиків вони прийшли до Флакка в табір, щоб, дочекавшись зручної миті, звідти піти. В Капуї вже давно був голод, і їхній перехід до римлян нікому не здався підозрілим. Аж раптом в табір прийшла жінка-кампанка, подружка одного з перебіжчиків, і заявила римському командирові, що нумідійці перейшли до нього з хитрим наміром, у них лист для Ганнібала; один із них проговорився, і вона його може викрити. Його привели; спершу він стверджував, що не знає цієї жінки; нарешті, побачивши, що його збираються катувати, зізнався і віддав листа. Додатково з'ясувалося, що й інші нумідійці під виглядом перебіжчиків вештаються римським табором. Їх захопили більше сімдесяти, разом із новоприбулими, висікли і, відрубавши руки, прогнали в Капую» (*T. Liv. XXVI. 12. 15–19*).

Упіймання римлянами посланих із Капуї таємних кур'єрів лише на перший погляд може показатися справою суто випадковою.

Чи випадково «жінка-кампанка» зрадила і своїх містян, і свого коханця?

До певної міри це могло бути й випадковістю. Проте річ була і в тім, що всі в Італії знали, як щедро римляни винагороджували викажчиків. Важливо було й те, що посадовці, до яких звернулася жінка,

* Велику частину карфагенської армії склали різні найманці, зокрема нумідійці, вихідці з Північної Африки, що вважалися чудовими кавалеристами. Проте стійкість і вірність найманців завжди істотно коливалася залежно від перемог або поразок, дезертирство серед них було справою звичайною, і розрахунок начальників карфагенського гарнізону будувався на тому, що пробратися до Ганнібала буде легше саме нумідійцям, а не солдатам-карфагенянам або кому-небудь з містян Капуї — ті відразу привернули б до себе набагато пильнішу увагу.

відразу ж прийняли і вислухали її, незважаючи на її явно невисоке походження. Важливо було і те, що відразу ж були вжиті заходи з розшуку і затримання шпигунів.

Важко сказати, чи довго тривала б іще облога Капуї, якби римляни не схопили посланих до Ганнібала кур'єрів. Вочевидь, місто могло б протриматися ще декілька тижнів, а якби Ганнібал встиг би прийти на допомогу, то, можливо, і взагалі зуміло би вистояти. Побачивши ж своїх понівечених посланців, що брели назад, захисники Капуї остаточно занепали духом. «Це тяжке видовище зломило мужність кампанців» (*T. Liv. XXVI. 13. 1*). Навіть не сподіваючись на пощаду, міська рада Капуї ухвалила рішення про капітуляцію. Дізнавшись про долю Капуї, поспішили знову визнати владу Рима всі інші, які ще намагалися доти опиратися римлянам, міста Кампанії.

4. Перехоплення римлянами листа Гасдрубала до Ганнібала призвело до розгрому армії Гасдрубала і його загибелі

Перехоплення таємних ворожих кур'єрів допомогло римлянам не тільки біля стін Капуї. Справді класичним прикладом умілого використання перехопленого повідомлення супротивника, яке ніяк не призначалося для чужих очей і вух, стало використання римлянами перехопленого листа карфагенського полководця Гасдрубала.

Йшов 207 рік до нової ери. Римляни тіснили карфагенян, але ще не могли вибити їх з Італії.

Чаші терезів коливалися.

Восени попереднього року з Іспанії до Італії вирушив із великим військом Гасдрубал, брат Ганнібала. Настання холодів змусило його затриматися і перезимувати у галлів, на території сучасної Південної Франції, але навесні він вторгся до Італії. З'єднання армій Гасдрубала і Ганнібала загрожувало Риму вельми важкими наслідками.

Консулами на 207 рік римляни обрали Гая Клавдія Нерона і Марка Лівія. Один із них мав діяти на півдні Італії проти Ганнібала, інший — на півночі проти Гасдрубала та його союзників галлів.

Бойові дії між військами Гая Клавдія Нерона і Ганнібала зводилися до дрібних сутичок. Обидві сторони вичікували, не наважуючись на вирішальну битву. Водночас Гасдрубал спершу безуспішно намагав-

ся облягти фортецю Плаценцію (суч. П'яченца), а потім рушив на з'єднання з братом. Як писав Тіт Лівій, «четверо галлів і двоє нумідійців з листом від нього до Ганнібала, рухаючись ворожою країною, виміряли в довжину трохи не всю Італію. Наздоганяючи Ганнібала, який відступав до Метапону, вони заблукали, потрапили під Тарент, були захоплені в полях римськими фуражирами і приведені до пропретора Квінта Клавдія. Спершу вони прагнули заплутати його ухильними відповідями, але загроза тортур змусила їх сказати правду: вони несуть Ганнібалові листа від Гасдрубала. Разом із нерозпечатаним листом полонених було передано військовому трибунові Луцію Віргінію, щоб він перепровадив їх до консула Клавдія*»; для охорони з ним послано було дві турми** самнітів» (*T. Liv. XXVII. 43. 1–5*).

Коли полонених доправили до консула, «перекладач прочитав листи; полонених допитали. І тоді Клавдій зрозумів: зараз не такий час, щоб вести війну за заготовленими розпорядженнями — кожному зі своїм військом у своїй області проти ворога, вказаного сенатом. Треба зважитися на щось несподіване, що спершу не менше налякає співгромадян, ніж ворога, а благополучно завершене, оберне великий страх у велику радість. Він відправив у Рим сенатові листа Гасдрубала і з ним свій, де роз'яснював сенаторам, що він має намір вчинити: оскільки Гасдрубал писав братові, що зустріне його в Умбрії, то хай сенат викличе легіон із Капуї до Рима, проведе в Римі військовий набір, а міське військо відправить до Нарнії*** проти ворога. Так написав консул сенатові. У Ларінську область, у землі маруціонів, френтанів, претутіїв, через які повинно було пройти військо, послано було гінців із розпорядженням, щоб усі жителі міст і селищ винесли на дорогу їстівні запаси для солдатів, привели коней та інших тварин, аби на возах підвозити втомлених» (*T. Liv. XXVII. 43. 1–5*). Швидко скоординувавши свої дії з сенатом та іншими римськими воєначальниками, консул Гай Клавдій Нерон вибрав зі свого війська шість тисяч добірних піхотинців і тисячу вершників, оголосив залишеним,

* Тобто до консула Гая Клавдія Нерона, брата пропретора Квінта Клавдія.

** Кожна римська турма складалася з 30–32 вершників. Отже, для охорони перехопленого листа і шістьох полонених кур'єрів було виділено більше 60 вершників. З цього добре видно, наскільки важливе значення надавалось отриманим у результаті допиту розвідданим. Полонених доставили живими, щоб консул міг особисто переконатися в достовірності інформації, яка повідомлялася ними.

*** Нарнія — місто в Південній Умбрії за 85 км на північ від Рима.

що збирається захопити один із невеликих пунійських гарнізонів у Луканії, та вийшов із табору. Причому, щоб уникнути просочування інформації, зроблено це було вночі, а до того ж, вийшовши з табору, консул справді попрямував спершу в напрямі Луканії. Лише відійшовши на достатню відстань від табору, він повернув на північ і рушив форсованим маршем на з'єднання з супротивником Гасдрубала консулом Марком Лівієм, поповнюючи дорогою свою армію численними добровольцями з тих міст і сіл, повз які проходив.

Маневр Гая Клавдія був украй ризикованим. Якби Ганнібал дізнався про те, що консул покинув табір, то він міг би або перехопити і знищити його, оскільки з консулом пішла лише частина військ, або узяти штурмом залишений без полководця табір, де також залишалася лише частина колишньої армії.

Карфагеняни не помітили відходу консула і не змогли цим скористатися. Римляни ж поспішали і йшли вдень і вночі, при цьому Гай Клавдій у всіх містах, через які проходив, набирив і додавав до своїх сил нових і нових добровольців, а оскільки ці землі розорялися карфагенянами, охочих вступити до його армії, як серед ветеранів, так і серед молоді, було багато. Через декілька днів армія, приведена Гаєм Клавдієм, з'єдналася з армією Марка Лівія, укріплений табір якого стояв напроти табору Гасдрубала. Раніше консули суперничали і ставилися один до одного неприязно, але тут швидко домовилися, що війська з'єднаються вночі й таємно. Згідно з розпорядженням консула Лівія, кожний з його трибунів повинен був прийняти до себе трибуна, кожен центуріон центуріона, вершник вершника, а піхотинець піхотинця. Коли вночі до табору ввійшло нове військо, зовнішній вигляд табору не змінився, і кількість наметів у нім залишилася тою самою.

До армій двох консулів зумів приєднатися зі своїм військом і претор Луцій Порцій Ліцін, який доти діяв самостійно і до прибуття консулів «водив своє військо по горах, зупиняючись у вузьких ущелинах, перепиняючи шлях ворогові, морочачи його всілякими військовими хитрощами» (*T. Liv. XXVII. 46. 6*).

Свій табір Луцій Порцій Ліцін розбив недалеко від консульського, але карфагеняни вважали, що в нього мало воїнів, і не надали цьому належного значення.

На військовій раді римлян частина полководців висловилися за те, щоб не поспішати і дати прибулим воїнам відпочити після довго-

го шляху. Проте Гай Клавдій зумів переконати інших, що зволікати не слід, оскільки тоді Ганнібал розгромить поріділі римські війська на півдні Італії, і відправившись на північ, з'єднається з братом там, де забажає.

Наступного дня римська армія вийшла в поле і вишикувалася для бою. Газдрубал, який вважав що римлян не так уже багато, також вишикував свої війська, але будучи досвідченим полководцем, «помітив у війську ворога старі щити, яких раніше не бачив, як і охлялих коней; саме військо виглядало численнішим звичайного» (*T. Liv. XXVII. 47. 1*). Запідозривши недобре, Газдрубал не став починати битву, давши відбій, і «послав лазутчиків до річки, звідки брали воду, — там могли б вони захопити яких-небудь римських солдатів або хоч розгледіти, чи не видно серед них загорілих, як тільки-но з походу», а крім того, «велів об'їхати ворожий табір на великій відстані і видивитися, чи не розширений він у якій-небудь частині, прислухатися, сурмлять знак один раз чи двічі» (*T. Liv. XXVII. 47. 2–3*).

Хоча кількість наметів не змінилася, Газдрубал звернув увагу на те, що в преторському таборі сигнал був поданий лише один раз, а в консульському таборі — двічі, і зрозумів, що консули все ж таки з'єдналися. Проте він і уявити собі не міг, що римлянам вдалося обдурити Ганнібала, а припустив, що Ганнібал зазнав серйозної поразки.

Замість того щоб перечекаати декілька днів в укріпленому таборі, штурм якого римлянам був не під силу, і дочекатися підходу брата, Газдрубал вирішив відступити. З настанням ночі, «змучений тривогою, він наказав загасити вогні й у першу варту за умовним сигналом мовчки зібрати все спорядження і виступити з табору» (*T. Liv. XXVII. 47. 8*). Можливо, його маневр і здійснився б, проте в нічній метушні від нього втекли провідники, і він не зміг відійти далеко. Біля річки Метавр римські армії наздогнали Газдрубала і змусили його прийняти бій. Битва була запеклою, але римляни, які стягнули туди всі свої сили, зуміли забезпечити собі перевагу. Армію Газдрубала було вщент розгромлено. У битві біля Метавру полягло 56 тисяч карфагенян та їхніх союзників. П'ять тисяч чотириста душ потрапили в полон. Римляни ж і їхні союзники втратили лише близько восьми тисяч вояків.

Наступного ж дня Гай Клавдій Нерон рушив назад до Апулії, йдучи ще швидше, ніж ішов на битву, і на шостий день повернувся

до свого табору. Ганнібал дізнався про поразку карфагенської армії та загибель брата лише тоді, коли Гай Клавдій наказав кинути перед карфагенськими постами голову Гасдрубала і відправити до Ганнібала двох полонених, щоб ті підтвердили те, що сталося.

Уміло використавши відомості з усього лише одного перехопленого листа карфагенського полководця, римляни зуміли знищити і його самого, і його чималу армію, багато в чому зумовивши свою перемогу в усій цій війні.

5. Роль перехоплених листів у розкритті змови Катіліни. Чи була насправді змова, чи Катіліна зі своїми прихильниками був обмовлений підробленими листами?

Початок I ст. до нової ери був періодом різкого загострення боротьби за владу між різними угрупованнями римської знаті. Звитязна римська армія порівняно легко громила всіх зовнішніх супротивників, володіння Риму стрімко розширювалися, але внутрішнє становище держави ставало дедалі хисткішим. У 91–88 роках до нової ери Риму довелося пережити Союзницьку війну, коли проти нього, борючись за свої права, повстали майже всі народи Італії. Лише дарувавши значній частині італіків громадянські права, Рим зумів добитися перемоги. Потім довгий час засади республіки стрясала міжусобиця між полководцями Гаєм Марієм і Корнелієм Суллою, яка супроводжувалася кровопролитними битвами, розбоєм, проскрипціями і закінчилася встановленням диктатури Корнелія Сулли. 79 року до нової ери тяжкохворий Корнелій Сулла склав із себе диктаторські повноваження, а наступного року помер. Проте Римська республіка вже не була колишньою. Приклад встановлення диктатури було показано, і багатьом, дуже багатьом, кортіло домогтися необмеженої влади будь-яким способом. Не додало стійкості Римській державі і небачене за потугою повстання рабів під проводом Спартака, сколихнуло в 73–71 роках до нової ери всю Італію.

Було зрозуміло, що систему управління країною необхідно міняти, і серед тих, хто мав владу чи виборював її, ставало дедалі більше людей, готових у цій боротьбі на крайнощі.

Одним із тих, хто боровся тоді за владу, був Луцій Сергій Катіліна (108–62 рр. до н. е). Це була вельми неординарна людина. Він похо-

див зі стародавнього патриціанського роду, але цей рід не належав до найбагатших або найвпливовіших. Під час громадянської війни між Гаєм Марієм і Корнелієм Суллою Катіліна взяв бік Сулли, який і виявився переможцем. Сулла правив недовго, і молодий Катіліна не встиг досягти тоді високих посад. Проте 68 року до нової ери він став претором, а 67 року до нашої ери отримав як пропретор управління Африкою, однією з найважливіших провінцій. Та коли 66 року до нової ери він висунув свою кандидатуру на посаду консула, найвищу в Римській республіці, це зустріло відчайдушний опір угруповань, які перебували тоді біля вершин влади. Просто провалити його на виборах, мабуть, було важко, і його супротивники вчинили хитріше. Катіліну від імені населення провінції притягнули до суду за звинуваченням у здирстві, і на цій підставі, на вимогу консула Луція Волькація Тулла, виключили зі списку претендентів. Суд закінчився його виправданням, але саме притягнення до суду і тривалий процес розгляду не дозволили Катіліні взяти участь ні в тих (66 року до нової ери), ні в наступних (65 року до нової ери) виборах консулів. Проте в 64 року до нової ери він знов висунув свою кандидатуру на посаду одного з консулів майбутнього року.

Цього разу Катіліні знову не дали виграти вельми брудним способом. Якщо раніше його звинувачували у вимаганні в населення увіреної йому провінції, то тепер його звинуватили у змові.

Основними джерелами, що оповідають про ті події, є книга Гая Саллюстія Кріспа «Про змову Катіліни» і чотири збережені промови «Проти Луція Сергія Катіліни» Марка Туллія Цицерона.

Як писав Саллюстій Крісп, про змову дізналися завдяки тому, що серед змовників був якийсь «Квінт Курій, людина вельми знатного походження, заплямований безчесними і ганебними вчинками», який, «не міг ні умовчати про те, що чув, ні приховати свої власні злочини; коротше, ні слів, ні вчинків своїх не зважував». Він давно вже перебував у любовному зв'язку зі знатною римлянкою Фульвією і «не завжди був їй до серця, оскільки, позбавлений засобів, не міг робити їй подарунки; але, несподівано розхвалившись, почав обіцяти їй золоті гори, а іноді погрожував їй кинджалом, якщо вона не буде йому покірною; під кінець він став поводитися нахабніше звичайного. Фульвія, проте, дізнавшись про причину зарозумілості Курія, не стала приховувати небезпеку, що загрожувала державі; умовчавши про джерело, вона розповіла багатьом про змову Катіліни» (*Sallustius. «Catilin.»*. 23. 1–4).

Попри те що твердження Фульвії були бездоказовими і не призвели навіть до судового розгляду, супротивники і цього разу досягли мети. Чутки, що поповзли Римом, зробили свою справу — «ця обставина понад усе і вселила людям бажання ввірити консулат Марку Туллію Цицеронові» (*Sallustius. «Catilin.»*. 23. 5). Вибори Катіліна програв, а консулами 63 року до нової ери стали Марк Туллій Цицерон і Гай Антоній.

Розмови «про змову» потроху стали утихати, але до кінця року супротивники Катіліни стали дедалі більше побоюватися того, що Катіліна не вгамується і наступного року врешті-решт доможеться свого, **а небезпечний він їм був насамперед тим, що пропонував пробачити народу деякі борги і вимагав реформ на користь менш забезпечених верств населення.** Ось слова Катіліни, наведені Саллюстієм Кріспом: «А відтак, хто, володіючи духом мужа, може стерпіти, щоб у тих людей були в надлишку багатства, щоб вони марнотрапили їх, зводячи будинки на морі і зрівнюючи із землею гори, а у нас не було засобів навіть на найнеобхідніше; щоб вони споруджували по два дома й більше, а у нас ніде не було сімейного вогнища? Купуючи картини, статуї, чеканне начиння, руйнуючи нові будівлі, зводячи інші — тобто всіма способами витрачаючи і на вітер кидаючи гроші, вони, одначе, за всіх своїх витребеньок проциндрити багатства свої не можуть. А ось у нас у домівці потреба, поза стінами її — борги, погане сьогодення, набагато гірше майбутнє. Словом, що нам залишається, крім жалюгідного життя? Так прокиньтесь!» (*Sallustius. «Catilin.»*. 20. 11–14).

Ще небезпечнішим для тих, хто не бажав змін, робило Катіліну те, що крім простолюдинів його підтримували чимало впливових прихильників з-поміж відтрученої від влади знаті. Якби вибори відбулися і пройшли більш або менш чесно, Катіліна мав усі шанси бути обраним одним із консулів 62 року до нової ери.

І ось, у цих умовах, 8 листопада 63 року до нової ери Луцій Сергій Катіліна був знову звинувачений у підготуванні змови, але цього разу його офіційно звинуватив у цьому в сенаті консул Марк Туллій Цицерон. У довгій і пристрасній промові Цицерон не навів жодного доказу, зате сипав звинуваченнями і наполегливо пропонував Катіліні покинути місто.

Катіліна зятято відкидав звинувачення, але бачачи, що сенат схильний його засудити, визнав за краще в ніч проти 9 листопада

покинути місто, тим паче що його повідомили про те, що на нього готується замах, й іншого виходу в нього все одно не було. З ним виїхали і декілька його найближчих друзів. Цицерон же не забув цим скористатися і вже 9 листопада, знову не наводячи ніяких доказів, виступив у сенаті з новою промовою, вимагаючи тепер вже засудження Катіліни. Доказів не було, але звинувачення сипалися як із рогу достатку.

Не всі сенатори були ворогами Катіліни, тож відразу засудити його не змогли, але коли через кілька днів сенатор Луцій Сеній оприлюднив у сенаті лист, за його словами, надісланий йому з Фезул, де повідомлялося, що прихильник Катіліни Гай Манлій, «маючи великі сили, здійняв заколот за п'ять днів до листопадових календ*» (*Sallustius. «Catilin.» 30. 1*), голоси тих, хто заперечував проти засудження Катіліни, вмовкли. Приблизно тоді ж сенатор Квінт Марцій Рекс отримав листа від Гая Манлія, де той, благаючи вступитися за себе і своїх друзів, писав: «Ми узялися за зброю не проти вітчизни і не для того, щоб піддати небезпеці інших людей, але щоб захистити себе від беззаконня» (*Sallustius. «Catilin.» 33. 1*). Одначе вступатися за Гая Манлія, Катіліну та інших, хто потрапив у немилість, Квінт Марцій Рекс чи то не захотів, чи то не наважився, порадивши їм скласти зброю і з'явитися до Рима, благаючи про прощення.

Під тиском супротивників Катіліни сенат оголосив Катіліну і Гая Манлія ворогами, а «всім іншим змовникам він призначив термін, до якого їм, за винятком засуджених за кримінальні діяння, дозволялося безкарно скласти зброю» (*Sallustius. «Catilin.» 36. 2*). Преторам було дано наказ набирати додаткові війська залежно від обставин і ступеня небезпеки. Командувати військами, що виступили проти Катіліни, було доручено консулові Гаю Антонію, а консулові Цицеронові сенат доручив «захищати Місто» (*Sallustius. «Catilin.» 36. 3*).

Хоча ситуація в Римі була цілком спокійною, там почався посилений пошук зловмисників. Усім жителям Риму було оголошено, «що коли хто-небудь донесе про змову, влаштовану проти держави, то нагородою тому буде: рабу — відпуск на волю і сто тисяч сестерціїв, вільному — безкарність і двісті тисяч сестерціїв» (*Sallustius. «Catilin.» 30. 6*).

* За п'ять днів до листопадових календ — 27 жовтня.

І Саллюстій Крісп, і особливо Цицерон пояснювали дії Катіліни лише прагненням до узурпації влади і грабежів, але все було набагато складніше. Саллюстій Крісп, який більш зважено викладає події, визнав, що, «попри дві ухвали сенату, жоден з безлічі спільників не видав змови, спокусившись нагородою, і жоден не покинув табору Катіліни» (*Sallustius. «Catilin.»*. 36. 5).

Прибувши до Гая Манлія та очоливши своїх прихильників, Катіліна сформував два легіони, але справжньої зброї вистачило лише кожному четвертому, а інші були озброєні чим прийдеться — дротиками, списами і навіть просто загостреними колами. Тому з наближенням військ Гая Антонія Катіліна рушив у гори, ухиляючись від бою і затягуючи час.

Розрахунок Катіліни ґрунтувався на тому, щоб переломити ситуацію на свою користь, і не без підстав. «Безумство охопило не тільки змовників; узагалі весь простий народ у своєму прагненні до змін схвалював дії Катіліни. Саме вони, мені здається, і відповідали його вдачі», — писав із цього приводу Саллюстій Крісп (*Sallustius. «Catilin.»*. 37. 1–2).

Те, що час працює проти них, розуміли і супротивники Катіліни. Для того щоб утримати владу, їм потрібне було щось таке, що докорінно змінило б настрої людей. Дуже скоро Цицерон зумів це зробити. 3 грудня 63 року до нової ери він оголосив на Форумі перед всіма римськими громадянами про викриття тієї ночі групи найнебезпечніших змовників, які діяли на користь Катіліни.

«Тільки-но я побачив, — заявив Цицерон громадянам, що зібралися на Форумі, — що саме ті люди, які за моїми відомостями, були охоплені злочинним безумством, залишилися в Римі серед нас, я став день і ніч спостерігати за ними, щоб вистежити їх і розкрити їхні дії та задуми і щоб — якщо ви могли, зважаючи на неймовірну тяжкість їхнього злочину, поставитися до моїх слів недовірливо — захопити злочинців на місці злочину; адже тільки коли ви своїми очима побачите саме злодійство, ви вживете заходи в захист свого життя. І ось, щойно я дізнався, що Публій Лентул*, бажаючи викликати війну в заальпійських країнах і збунтувати галлів, підбурює послів алоброгів,

* Публій Лентул — Публій Корнелій Лентул Сура, консул 71 року до нової ери. 70 року до нової ери він був вилучений цензорами з сенату, але 63 року до нової ери домігся обрання претором і знову потрапив до стану сенаторів.

що їх відправляють у Галлію до їхніх співгромадян, давши їм листи і доручення, тим же шляхом, який веде до Катіліни, а їхнім супутником буде Тіт Вольтурцій, з яким також надсилають листи до Катіліни, я вирішив, що мені випала нагода виконати важке завдання, яке я завжди просив у безсмертних богів, — розкрити весь злочин так, щоб він став явним не тільки для мене, але також для сенату і для вас. Тому я вчора прикликав до себе преторів Луція Флакка і Гая Помптіна, чоловіків хоробрих і відданих державі. Я виклав їм усі обставини і пояснив їм, що нам слід робити. Вони як чесні громадяни, натхнені великою любов'ю до держави, без вагань і зволікання взялися за справу і, коли стало вечоріти, крадькома підійшли до Мульвієва мосту і розмістилися в найближчих садибах з обох боків Тібру і моста. Туди ж і вони самі, не викликавши ні в кого підозри, привели багато хоробрих людей, та й я послав з Реатінської префектури озброєний мечами загін добірних молодиків, до допомоги яких я завжди вдаюся для захисту держави. Тим часом до кінця третьої варті, коли амбасадори алоброгів разом із Вольтурцієм і зі своїм численним почтом вже вступили на Мульвіїв міст, на них було здійснено напад; обидві сторони оголили мечі. Самі лише претори знали, в чому річ; інші були в невіданні. Потім підійшли Помптін і Флакк та припинили сутичку. Всі листи, які тільки виявилися у поchtу, з непошкодженою печаткою було передано преторам; самих послів затримали і вдосвіта привели до мене. Я негайно ж велів покликати найганебнішого призвідника всіх цих злочинів — Кімвра Габінія, який ще нічого не підозрював; потім було викликано також Луція Статілія, а після нього — Цетега. Пізніше за всіх прийшов Лентул, гадаю, тому, що він, зайнятий складанням листів, усупереч своєму звичаю не спав усю ніч.

Хоча видні й прославлені мужі з наших співгромадян, які за першої же звістки про ці події зібрались у великій кількості у мене в будинку рано вранці, радили мені розкрити листи до того, як я доповім про них сенату, щоб — у разі, якщо в них не буде знайдено нічого істотного, — не виявилось, що я необдуманно викликав таку сильну тривогу громадян, я відповів, що не вважаю можливим представити державній раді докази щодо небезпеки, яка загрожує державі, інакше, як тільки в недоторканому виді» (*Cicero. «Catilin. 3».* 3–7).

Далі, за словами Цицерона, він терміново скликав сенат і введений до сенату без галлів Вольтурцій, отримавши завірення в недоторканості, дав свідчення, що «одержав від Публія Лентула листи і дору-

чення до Катіліни: Катіліна повинен був удатися до допомоги рабів і якомога швидше рушити з військом на Рим; останнє — щоб після того, як вони підпалять місто з усіх боків, як це було наперед вказано кожному, і переб'ють незліченну кількість громадян, він опинився на місці та міг перехоплювати втікачів і з'єднатися з ватажками, що залишилися в місті» (*Cicero. «Catilin. 3». 8*). А галли, коли їх ввели в сенат для допиту, за словами Цицерона, «сказали, що Публій Лентул, Цетег і Статілій дали їм клятвену обіцянку і листи до їхнього племені, причому самі вони і Луцій Кассій веліли галлам послати кінноту до Італії якомога швидше; піхоти у них самих вистачить» (*Cicero. «Catilin. 3». 9*).

Повідомили галли також і те, що Лентул сподівався отримати царську владу, повіривши в, неначебто, отримані ним прогнози гаруспиків. Як варті довіри подробиці повідомили галли і про розбіжності, що мали нібито місце серед змовників: «Лентул та інші вважали за потрібне влаштувати різанину і підпалити місто в Сатурналії, Цетегові ж цей термін здавався надто довгим» (*Cicero. «Catilin. 3». 10*).

Виходило так, що змовників нібито викрили в підготуванні найстрашніших злочинів, які тільки могли у той час бути. Не забув нагадати Цицерон і про те, що всі доставлені до нього змовники вимушені були визнати достовірність печаток на листах і достовірність самих листів. Давши римлянам можливість уволю вжахнутися виявленими діяннями змовників, Цицерон повідомив громадян, що сенат у подяку за його пильність дарував йому, першому з усіх римлян, звання «отець Отчизни», а потім ще раз просторікувато нагадав про біди, які могли впасти на Рим, про те, які жахи несе громадянська війна, про те, що тільки воля богів урятувала місто, і про те, що віддасть усі сили на благо держави, а потім уже запропонував усім спокійно розходитися по будинках, завіривши, що зробить усе, аби вони «могли насолоджуватися нічим не порушуваним миром» (*Cicero. «Catilin. 3». 29*).

Зазвичай засудженню будь-якого знатного римлянина передував тривалий судовий розгляд, і навіть за дуже тяжкі злочини обвинуваченим загрожували лише заслання і конфіскація майна. Однак на цей раз суду не було взагалі — дуже вже завзято кричали супротивники Катіліни про страшну загрозу і те, що загрозу цю слід усунути негайно. Лише небагато хто з сенаторів насмілювався закликати до поміркованості і дотримання закону. «Всім людям, батьки сенатори,

що обговорюють справу сумнівну, слід бути вільними від відчуття ненависті, дружби, гніву, а також жалості. Розум людини нелегко бачить правду, коли йому перешкоджають ці відчуття», — переконував тоді сенаторів Гай Юлій Цезар (*Sallustius. «Catilin.» 51. 1–2*). Проте голоси тих, хто закликав спокійно в усьому розібратися і вчинити згідно із законом, тонули серед закликів до негайної розправи. Навіть не вислухавши обвинувачених, сенат ухвалив рішення стратити їх усіх. Понад те, страту римських громадян належало проводити після заходу сонця, але Цицерон, як консул, «визнавши за краще не чекати ночі, оскільки за цей час могло відбутися що-небудь несподіване» (*Sallustius. «Catilin.» 55. 1–2*), наказав учинити страту негайно, що й було зроблено в підземеллі римської в'язниці.

Дуже багато обставин свідчать про те, що «викриття» в Римі змовників, які діяли нібито на користь Катіліни, було такою ж фікцією, як і сама «змова».

Чи справді Луцій Сергій Катіліна збирався захопити владу в Римі, чи його змусили узяти в руки зброю? Чи влаштували в Римі змову його прихильники, чи їх обмовили за допомоги неправдивих свідчень і сфальшованих доказів? Тепер уже неможливо відповісти на ці питання з абсолютною впевненістю. Однак у будь-якому випадку, після того як супротивники Катіліни виявили і пред'явили сенату листи, направлені нібито змовниками алоброгам, після свідoctв про їхній намір підпалити Рим, значна частина громадян повірила жахливим звинуваченням: «після розкриття змови у простого народу, який спершу жадав перевороту і надміру співчував війні, настрої змінився, і він став задуми Катіліни проклинати, а Цицерона звеличувати до небес; народ, наче його вирвали з ланцюгів рабства, радів і тріумфував» (*Sallustius. «Catilin.» 48. 1*).

Після цього повстання Катіліни було приречене. У січні 62 року роки до нової ери він, попри проявлену безприкладну особисту хоробрість і мужність своїх солдатів, був розбитий військами Марка Петрея, легата Гая Антонія. За словами Саллюстія Кріспа, «тільки тоді, коли битва завершилася, і можна було побачити, які великі були відвага і мужність у війську Катіліни. Бо трохи не кожен, випустивши дух, лежав на тому ж місці, яке зайняв на початку битви» (*Sallustius. «Catilin.» 61. 1–2*). Навряд чи так могли битися звичайні змовники.

Мабуть, до такої ж думки дійшли незабаром і більшість римських сенаторів, які не були організаторами уявного «викриття». Ставлення їх до Цицерона охолело, а після закінчення консульства народний трибун Метелл Непот не дав йому навіть виголосити звичайну «прощальну» промову, яку повинен був промовляти кожний з консулів. Понад те, 58 року до нової ери Цицерона змусили відбутися в добровільне вигнання, причому і добровільним вигнанням справа не обмежилася — того ж року з ініціативи народного трибуна Публія Клодія було прийнято закон, що офіційно засуджував Цицерона за вигнання і страту прихильників Катіліни. Будинок Цицерона в Римі та садиби, що належали йому, були зруйновані, а майно конфісковане на користь скарбниці. Щоправда, засудження Цицерона виявилось тимчасовим і не привело до повної та хоч би посмертної реабілітації Катіліни і його соратників. За рік стараннями тих, хто був зацікавлений в колишньому трактуванні подій змови Катіліни, Цицеронові було дозволено повернутися, причому з шаною.

Чи був Цицерон викривачем змови, чи вправно підставив своїх ворогів, так і залишилося загадкою, але використана ним та і описана, як ним самим, так і Саллюстієм Кріспом технологія перехоплення листів і викривання за їхньої допомоги змовників, стала відтоді класичною як для викриття змов, так і для створення неправдивих звинувачень.

6. Про те, як записи в недбало залишеному щоденнику призвели до загибелі імператора Коммода і падіння династії Антонінів

31 грудня 192 року стало для Риму не тільки останнім днем року, а й останнім днем правління династії Антонінів, які правили з 96 року, династії, що довгий час забезпечувала державі стабільність і відносно благополуччя. Тієї новорічної ночі змовниками з його власного оточення був убитий імператор Коммод, син Марка Аврелія. Він правив не так успішно, як його батько. Економіка імперії переживала кризу, в провінціях періодично відбувалися хвилювання, а крім того, римську знать дратувала манера поведінки імператора, його екстравагантність і особливо те, що він сам полюбляв виходити на арену, б'ючись як гладіатор. Кілька разів проти Коммода влаштовувалися

змови, проте, незважаючи на всі його вади, Коммод протягом більш ніж дванадцяти років утримував владу. До загибелі ж його призвів необережний запис в щоденнику, що потрапив на очі тим, кому він ніяк не збирався до певного часу його показувати.

Наприкінці року, від 17 до 21 грудня, римляни відсвяткували Сатурналії — пишне і веселе свято на честь стародавнього бога Сатурна, скинутого з трону Юпітером, який його заступив, а з настанням нового року починалися святкування на честь основних богів Італії. На цей раз планувалося відкрити їх великими гладіаторськими іграми. Обмірковуючи напередодні нового року деталі організації майбутнього свята, Коммод, як писав Геродіан, «побажав вийти не з імператорського дому, як це прийнято, а з казарми гладіаторів, і з'явитися перед римлянами не в гарно облямованій імператорській порфірі, а несучи зброю у супроводі решти гладіаторів» (*Herodian. I. 16. 3*). Коли він повідомив про цей намір своїй коханці Марції, жінці, якою він вельми дорожив і «чиє становище практично нічим не поступалося становищу законної дружини, у неї було все, що й у Августи, за винятком переднесення смолоскипа*» (*Herodian. I. 16. 4*), та вжахнулася. «Дізнавшись про таке безрозсудне і непристойне його бажання», вона «спершу прохала і, припавши до його ніг, благала зі сльозами не ображати Римську державу і не наражати себе на небезпеку, віддавшись гладіаторам і пропащим людям», проте Коммод уперто стояв на своєму, і «нічого не добившись від нього тривалими благаннями, вона пішла, проливаючи сльози; Коммод же викликав Лета, префекта преторія, і Еклекта, свого головного спальника, і наказав зробити всі приготування, оскільки він має намір переночувати в казармі гладіаторів і звідти виступити для здійснення урочистих жертвопринесень, щоб римляни побачили його в зброї» (*Herodian. I. 16. 4–5*). Почувши таке, вони, як і Марція, стали «благати його і намагалися умовити не робити нічого, негідного імператорської влади» (*Herodian. I. 16. 5*), але своїми умовляннями викликали лише його гнів.

* У той час, згідно з римським церемоніалом, перед законною імператрицею повинен був простувати ліктор зі смолоскипом. Однак дружини у Коммода на той час не було. Його першу і єдину дружину Кріспіну (імператрицю від 177 по 182 рік) 182 року було викрито у змові і страчено, після чого Коммод уже не поспішав одружуватися знову.

За словами Геродіана, «Коммод, роздосадуваний, прогнав їх, а сам увійшов до спальні, щоби спочити, — звичайно він робив це опівдні; взявши матеріал для писання — такий, що виготовляється з липової кори в найтоншому вигляді і складається шляхом згинання з обох боків, — він записав тих, кого слід цієї ночі стратити. З них першою була Марція, за нею слідували Лет і Еклект, а за ними велика кількість людей у сенаті» (*Herodian. I. 17. 1–2*).

Навряд чи що-небудь могло перешкодити імператорові змінити своє найближче оточення, якби він зберіг свій намір до певного часу в таємниці. Однак тут Коммод виявив легковажність, яка коштувала йому і життя, і трону: «зробивши запис, він кладе цю записку на ліжко, вирішивши, що туди ніхто не увійде» (*Herodian. I. 17. 2*).

Дійсно, зі сторонніх в спальню імператора не міг зайти ніхто, але «було дитинча, зовсім маленьке, з тих, які ходять без одягу, прикрашені золотом і коштовними каменями, — ними бавляться римляни, що живуть у розкоші. Коммод надзвичайно любив його, так що навіть часто спав з ним; називався він Філокоммодом — і це прозвання указувало на любов до нього государя. Коли Коммод пішов, щоб звичаєм купатися і пити, це дитинча, просто пустуючи, вбігло, як звичайно, у спальню і, взявши записку, що лежала на ліжку, щоб погратися нею, вийшло з покоїв. Волею якогось божества він зустрівся з Марцією. Вона, що також любила дитинча, обійнявши і цілуючи його, відбрала записку, боячись, аби він, безрозсудний, з невідання не знищив, граючись, що-небудь потрібне. Впізнавши руку Коммода, вона була охоплена цікавістю прочитати написане. Виявивши, що воно несе смерть і що їй належить померти найпершою з усіх, Лет і Еклект послідують за нею, а потім буде стільки страт інших» (*Herodian. I. 17. 3–5*.), Марція обурилася і повідомила про все Еклектові. Еклект, вжахнувшись, проте зрозумівши, що для порятунку треба діяти, запечатав записку і відіслав її через вірну людину для прочитання Летові. Лет негайно під слухним приводом повернувся в палац зустрітися з Марцією і Еклектом. Удавши, що обдумують важливі для імператора справи, вони умовилися «краще випередити його якою-небудь дією, ніж потерпіти від нього» (*Herodian. I. 17. 7*).

Відкрито убити імператора вони не зважилися — Коммод був спритним і сильним, а навколо було багато охоронців, та й просто і слуг, які могли б прийти йому на допомогу. Обміркувавши, змовники

вирішили удатися до отрути*, а дати її імператорові взялася Марція, «адже вона звичайно замішувала і подавала перше пиття, щоб йому приємніше було пити від коханої. Коли він прийшов після купання, вона, наливши в чашу отрути, замішавши пахучим вином, дала йому пити. Відчуваючи спрагу після купання і вправ зі звірами, він і випив як звичайну заздоровну чашу, нічого не помітивши. Негайно він упав у заціпеніння і, відчуваючи позив до сну, подумавши, що це відбувається з ним від втоми, ліг відпочити» (*Herodian. I. 17. 8–9*). Після цього Еклект і Марція тут же наказали всім піти геть і розійтися по домівках, нібито піклуючись про спокій імператора. Нічого не підозрюючи, придворні розійшлися, і тепер ніхто і ніщо вже не могло допомогти Коммодові. Молодий і міцний організм імператора опирався отруті. Через деякий час імператора вирвало. Проте змовники, злякавшись, що після рясної блювоти Коммод зможе уціліти і потім розправитися з ними, і водночас не наважуючись напасти імператора, котрий почав оговтуватися, особисто переконали «якогось юнака на ім'я Нарцис, міцного і квітучого, увійти до Коммода і задушити його, пообіцявши дати великі нагороди. Увірвавшись, він, схопивши за горло ослаблого від отрути і сп'яніння Коммода, убив його» (*Herodian. I. 17. 11*).

Можливо Геродіан і спотворив деякі деталі, але за його твердженням, саме «такий був кінець Коммода, який процарював тринадцять років після смерті батька, перевершував родовитістю государів, своїх попередників, красою і стрункістю тіла найбільш за всіх вирізнявся з-поміж людей свого часу; якщо ж що слід сказати про його мужність, він нікому не поступався у влучності і спритності рук» (*Herodian. I. 17. 12*).

Родовитість, краса, сила рук і навіть необмежена влада не змогли допомогти тому, хто недбало залишив свої секретні записи.

* За уважного аналізу розповіді Геродіана стає абсолютно очевидно, що змовники застосували для отруєння сильне снодійне, пронести яке в палац було набагато простіше і безпечніше, ніж отруту. Якби Коммод завагався — чи не отруєно пиття, Марція могла б спокійно випити це пиття, і навіть якщо б він зрозумів, що в питті було снодійне, Марція могла б пояснити це тим, що піклуючись про здоров'я коханого, вирішила дати йому можливість трохи краще поспати перед важливим для нього виступом.

**7. Про те, як, використовуючи перехоплені листи,
викривав своїх недругів імператор Септимій Север;
про підроблений папір,
що погубив імператора Авреліана;
про те, як зловмисно спотворені листи полководця
Сільвана підштовхнули його до заколоту
проти імператора Констанція Другого;
і нарешті про те, як один єдиний лист
імператриці Євдоксії призвів до нашествия вандалів
і взяття та розграбування ними Рима**

Документи, які потрапили до чужих рук, записи або листи були зброєю не менш згубною, аніж мечі й кинджали. Перехоплені листи зірвали першу змову проти республіки і призвели до страти її учасників. Перехоплене послання Газдрубала призвело до загибелі всієї його армії. Залишена у спальні записка згубила імператора Коммода. Проте цим перелік таємних операцій, проведених на території Риму з використанням перехоплених листів, аж ніяк не вичерпується. Чимало римських senatorів поплатилися за те, що під час міжусобної війни між імператорами Септимієм Севером і Клодієм Альбіном мали необережність переписуватися з останнім і виявляти йому свою підтримку. Розгромивши 197 року Клодія Альбіна в битві під Лугдуном і захопивши його архів, імператор Септимій Север, повернувшись до Рима, «прийшов у сенат, зійшов на імператорський трон і гірко дорікав друзям Альбіна, одним показуючи їхні таємні листи, які знайшов серед його секретних паперів, іншим ставлячи в провину багаті дари, послані Альбінові» (*Herodian. III. 8. 6*). Багатьом, дуже багатьом сенаторам їхні листи коштували життя.

Постраждати можна було, не тільки довіривши паперу сокровенні думки. Визначним державним діячам Риму було вельми небезпечно залишити де-небудь і цілком нешкідливий лист — якнайтонші інтриги затівалися іноді за допомоги стирань і приписок, а часом навіть за допомоги умисно неправильного трактування сенсу написаного. Відомі в римській історії і випадки прямого підроблення документів, причому випадки, які завершувалися досить сумно для тих, проти кого замишлялася фальсифікація.

Так, якщо імператор Коммод наклав головою за власну недбалість і за власні записи, що потрапили до чужих рук, то інший римський

імператор, Авреліан (270–275 рр.), який був, на відміну від Коммода, який не прославився нічим, окрім гладіаторських змагань, неперевершеним полководцем, став жертвою змови завдяки підробленому паперу.

Ставши імператором Риму 270 року, коли країну було розірвано на кілька частин, а намісник ледь не кожної провінції бачив себе імператором, Авреліан дуже швидко зумів знову відновити єдність імперії. За недовгі п'ять років правління Авреліан на сході покінчив з сепаратизмом пальмірської цариці Зенобії, яка зуміла захопити перед цим значну частину східних провінцій Риму, на заході він розгромив і знов приєднав відпалу за десять років до нього Галльську імперію, що займала територію нинішньої Англії, Франції і Іспанії. У самому Римі Авреліан придушив спробу підняти бунт монетаріїв, а місто укріпив новими фортечними мурами. Крім того, діяльний імператор зумів знизити податки і успішно боровся з хабарництвом чиновників.

Вимогливість до звиклих до казнокрадства чиновників виявилася набагато небезпечнішою за битви з ворожими військами. Успішно розправившись практично з усіма зовнішніми ворогами і впокоривши бунтарів, Авреліан, як писав римський історик Аврелій Віктор, загинув «через зраду свого слуги, якого зробив своїм секретарем. Знаючи за собою злочинне грабіжництво, той підступно склав списки трибунів, нібито засуджених до страти, і ніби з дружби передав їх самим цим трибунам; вони-то під дією страху і скоїли злочин» (*Avr. Victor. «De Caesars». XXXV. 8*).

Чому вірні раніше Авреліанові командувачі повірили наговору? Це пояснює Флавій Вопіск Сіракузянин, один із авторів життєписів августів. Річ у тім, що слуга Авреліана, який зважився на зраду, Мнестей, вчинив все надзвичайно хитро — він «склав список імен, в якому були перемішані з іменами тих, на кого Авреліан справді гнівався, також імена тих, про кого він не думав нічого поганого, і додав до них своє ім'я для того, щоб неспокій, виявлений ним, викликав більше довіри» (*Flavius Vopiscus. «Aurel.». XXXVI. 5*).

Цікавий приклад зловмисного підступного використання звичайних чужих листів, у результаті якого одного разу ледве не розпалася імперія, наводить у своїй «Римській історії» Амміан Марцеллін. Імператор Констанцій Другий відправив для наведення ладу в потерпілу від нашествия варварів Галлію свого магістра піхоти Сільвана.

Перед від'їздом Сільвана «якийсь Динамій, актуарій імператорських в'ючних коней, попросив у нього рекомендаційні листи до друзів, щоб відрекомендуватися його близьким приятелем. Одержавши листи від Сільвана, який з простоти душевної нічого не підозрював, Динамій заховав їх, щоб скоїти з часом щось згубне» (*Amm. Marcell. XV. 5. 3*). Як писав Амміан Марцеллін, «Сільван проходив походами Галлію, увідповіднюючи їх з потребами часу, і розгонив варварів, які стишилися в своєму нахабстві і стали відчувати страх. Тим часом Динамій, людина хитра й уміла в ошуканстві, придумав безбожну підступність, причому помічником і співучасником йому був, із темних чуток, префект преторія Лампадій, а також Євсевій, колишній коміт державних маєтків, на прізвисько Маттуосора (*що означало «ненажеря» — В.Д.*), і Едесій, колишній магістр імператорської канцелярії рескриптів і прохань, — їм обом префект влаштував запрошення на торжество вступу консулів у посаду як своїм близьким друзям. Змивши звичайний текст листів Сільвана і залишивши тільки підпис, вони написали на них цілковито відмінний від колишнього текст, неначе Сільван у двозначних виразах просив і переконував своїх друзів, які перебували при дворі, та приватних осіб — серед них Туск Альбін і багато інших — допомогти в затіваному ним державному перевороті і посяганні на верховну владу невдовзі. Цей пакет вигаданих листів, складених із метою погубити невинного, Динамій передав префектові для представлення імператорові, жадібному до подібних справ. Знайшовши відповідний час, префект, сподіваючись показати себе пильним вартовим життя імператора, виклопотав аудієнцію вічнавіч і прочитав йому ці хитро складені листи. Негайно відданий був наказ узяти під варту трибунів і доставити з провінції приватних осіб, імена яких значилися в листах» (*Amm. Marcell. XV. 5. 4–5*).

За Сільвана намагався вступитися його друг Маларіх, теж родом франк, як і Сільван. Проте імператор не послухав його ради і наказав викликати Сільвана, для чого в Галлію з письмовим наказом було послано якогось Аподемія, «давнього і лютого ворога всіх хороших людей» (*Amm. Marcell. XV. 5. 8*), причому, прибувши в Галлію, Аподемій перевищив свої повноваження і «став переслідувати клієнтів і рабів магістра піхоти (*тобто Сільвана — В.Д.*) з такою ворожою зарозумілістю, неначе той уже був проскрибований і засуджений до смерті» (*Amm. Marcell. XV. 5. 8*). Тим часом, «поки чекали швидкого прибуття Сільвана, а Аподемій влаштував смуту в Галлії, Динамій, бажаючи підкріпити свою підлу інтригу надійними аргументами,

переслав від імені Сільвана і Маларіха трибунові кремонської збройової фабрики складений ним самим лист, близький до тих, які він доставив імператорові через префекта. Лист містив розпорядження трибунові як співучасникові таємниці поспішити з підготуванням справи. Прочитавши цього листа трибун довго дивувався, що б це означало, оскільки не міг пригадати, щоб автори листа коли-небудь розмовляли з ним на подібну тему. І ось він через того ж посланця, який приніс лист, приставивши до нього одного солдата, відіслав лист до Маларіха з наполегливим проханням пояснити відкрито і без загадок, чого він хоче» (*Amm. Marcell. XV. 5. 9–10*).

Маларіх, отримавши таке послання і стурбований тепер уже не тільки за долю Сільвана, а й за власну, «запросив до себе франків, яких було багато і які мали силу при дворі, тримав перед ними збуджену промову і скаржився, що інтрига, яка стала тепер очевидною, направлена проти їхніх життів.

Поінформований про це імператор повелів провести слідство у цій справі загальною комісією придворних і всіх вищих військових чинів. Оскільки судді не захотіли розібратися у справі, Флоренцій, син Нігриніана, який виконував тоді обов'язки магістра офіцій, ретельно розглянувши документ, помітив залишки колишніх записів і зробив висновок, що після знищення колишнього тексту зі злісним наміром був написаний інший» (*Amm. Marcell. XV. 5. 11–12*).

Таким чином, шахрайство було викрите — римські слідчі, хоч і не мали в своєму розпорядженні сучасних криміналістичних лабораторій, теж на дечому розумілися. Обдурити їх було не так уже й просто. Тепер уже за наказом імператора почалося розслідування відносно тих, хто затіяв аферу з підробленими листами. Префекта Лампадія було позбавлено посади і віддано під суд, але потім він був помилуваний, зважаючи на заступництво ряду впливових осіб. Євсевій під тортурами зізнався, що знав про інтригу. Едесій наполегливо заперечував свою причетність і зміг домогтися звільнення від відповідальності. Не було покарано й Динамія. Хоча імператор і відлучив його від двору, проте призначив управляти містом Тусцією у званні коректора*.

Вочевидь, ініціаторами фальсифікації були не Динамій, Лампадій, Євсевій і Едесій, а набагато могутніші персони, які залишилися в

* Звання «коректор» (*corrector*) було введено в Римській імперії в IV ст. нової ери і надавалося зазвичай намісникам дрібних провінцій.

тіні, і саме їхніми стараннями шахраї уникнули страти. Виручила їх і ще одна обставина. Можливо, імператор, незважаючи на будь-яке заступництво, покарав би укладачів фальшованих листів набагато суворіше, але тут Сільван, котрий перебував тоді в Колонії Агрипіні (сучасний Кельн), почув про висунуті на його адресу звинувачення, бачачи зухвалі дії інспектувальника Галлії Аподемія, знаючи круту вдачу імператора Констанція і побоюючись заочного засудження без суду і слідства, а також не припускаючи, що наклепників змогли викрити, справді підняв закат: «не знаходячи з обставин, що склалися, ніякого виходу, Сільван відчув себе вимушеним удатися до останнього засобу: таємно переговоривши з найбільш впливовими офіцерами і схиливши їх на свій бік обіцянками великих нагород, він проголосив себе імператором, тимчасово скориставшись пурпурними тканинами, знятими з драконів та інших знамен*» (*Amm. Marcell. XV. 5. 16*).

Так інтрига з декількома підробленими листами спровокувала закат, що привів на деякий час до відділення від імперії декількох найважливіших провінцій, зокрема всієї Галлії та Германії. Лише за допомоги однієї вдало проведеної спецоперації імператорові Констанцію Другому вдалося придушити закат, уберігши країну від тривалої міжусобної війни. Констанцій Другий направив до Сільвана для переговорів одного зі своїх найбільш вірних і досвідчених воєначальників Урзіцина. Схилити Сільвана до примирення Урзіцин не зміг, але, помітивши в ході переговорів, що Сільван не приділяв належної уваги своїй охороні, підкупив частину його солдатів, і ті розправилися з Сільваном.

Всі перелічені вище випадки закінчувалися для когось вельми сумно. Проте в історії Риму відомий випадок, коли відправлений з недобрими намірами лист, лист справжній, непідроблений, спричинив набагато трагічніші наслідки і для окремих людей, і для імператора, і для всієї держави.

15 березня 455 року в Римі було убито імператора Валентиніана III**. Новим імператором став префект Риму і префект Італії вель-

* За римською традицією, з пурпурової тканини виготовлялася лише військовий прапор і парадний одяг римського імператора. Оскільки Сільван проголосив себе імператором, а імператорові під час походу належало бути в пурпуровому плащі, йому довелося використовувати пурпурову тканину з військових прапорів.

** Хоча Валентиніан III (425–455 рр.) пробув імператором 30 років, на момент вбивства йому було лише 36, оскільки імператором він став у шестирічному віці.

мога Петроній Максим, який і був організатором вбивства. Чи то з любові, чи то для зміцнення своєї влади Петроній Максим одружився з удовою вбитого, імператрицею Ліцинією Євдоксією, і, як писав Прокопій Кесарійський, «одружився з Євдоксією проти її волі» (*Procop. «B. Vandal». I. IV. 36*). Овдовілій імператриці було лише 33 роки***, і вона була вельми привабливою, але чи бажала імператриця брати цей новий шлюб, її ніхто не питав — їй не дали можливості навіть відбути належний час у жалобі. Причому для шлюбу з імператрицею Петроній Максим усунув не тільки імператора, а й власну дружину — «дружина, з якою він жив раніше, померла незадовго перед тим» (*Procop. «B. Vandal». I. IV. 36*). Важко сказати, чи міцно любила Євдоксія свого першого чоловіка, але її новий чоловік, хоч і походив зі знатного роду, Євдоксії зовсім не подобався. Якийсь час Євдоксія терпіла, а можливо, не була повністю впевнена, що за вбивством чоловіка стоїть Петроній Максим — Валентиніана і його найближчого радника Іраклія вбили варвари Оптіла і Траустіла, які, перебуваючи на римській службі, помстилися йому за те, що Валентиніан незадовго до цього наказав стратити їхнього зверхника — полководця Аєція. Проте одного разу сам Петроній Максим, «будучи з Євдоксією на ложі», «сказав їй, що все це зробив з любові до неї» (*Procop. «B. Vandal». I. IV. 36*). Тут їй терпець урвався: «Євдоксія, яка сердилася на Максима й раніше та бажала помститися за його злочин проти Валентиніана, тепер від його слів ще сильніше скипіла на нього гнівом, і слова Максима, що через неї трапилося нещастя з її чоловіком, спонукали її до змови» (*Procop. «B. Vandal». I. IV. 37*). Не сподіваючись, що їй зможе допомогти хто-небудь з римлян, і вважаючи, що від імператора Східної Римської імперії Маркіана їй теж «нічого чекати допомоги і помсти», Євдоксія таємно підготувала і відправила до Карфагена послання королю вандалів Гізеріхові, «благаючи Гізеріха помститися за Валентиніана, вбитого безбожною людиною, негідною ні його самого,

*** Ліцинія Євдоксія народилася 422 року та була дочкою візантійського імператора Феодосія II (402–450 рр.). 437 року її, у віці 15 років, видали заміж за Валентиніана III, насамперед щоби скріпити союз Західної та Східної імперій. Мабуть, і бажання Петронія Максима терміново одружитися з Євдоксією було обумовлено не тільки і не стільки любов'ю, скільки династичними міркуваннями.

ні його царського звання, і звільнити її, що терпить лихо від тирана. Вона наполегливо твердила, що йому як другу і союзникові, оскільки здійснено такий великий злочин стосовно царського дому, було б негідно і нечесливо не виявитися месником» (*Procop. «B. Vandal». I. IV. 38–39*).

Довго умовляти Гізеріха не довелося. По-перше, раніше його син Гунеріх був заручений з дочкою Євдоксії Євдокією Молодшою, а Петроній Максим, розірвавши колишні заручини, обручив її зі своїм сином Паладієм, а по-друге, Рим в період смути був дуже ласим шматком для того, щоб найдосвідченіший і найудатніший полководець відмовився від такого запрошення. Можливо, саме ця, друга причина і виявилася вирішальною. Відтак, Прокопій Кесарійський стверджував, що «Гізеріх, не з якоїсь іншої причини, а лише тому, що сподівався отримати великі багатства, з могутнім флотом відплив до Італії» (*Procop. «B. Vandal». I. V. 1*).

В кінці травня **455 року** вандали раптово висадилися неподалік Остії та рушили на Рим. Заскочений зненацька Петроній Максим розгубився і замість того, щоб спробувати організувати опір і поклопотатися про оборону міста, вирішив просто втекти, закликавши тікати і всіх сенаторів. У місті почалася паніка, а Петронія Максима покинули і всі друзі, і охорона, і більшість слуг. Коли 31 травня 455 року він спробував виїхати з міста, обурені римляни закидали його камінням. Один камінь уразив утікача в скроню. Натовп роздер бездиханне тіло на шматки й кинув до Тібру.

Однак, сміливо розправившись з узурпатором, який залишився без охорони, римляни зовсім не намагалися проявити таку ж сміливість і для оборони міста. Гізеріха ж, зовсім не зупинило те, що Петроній Максим вже зазнав максимально можливого покарання. **2 червня 455 року** Гізеріх зі своєю армією, не зустрівши ніякого опору, увійшов до Рима. Вандалів було занадто мало, щоб Гізеріх міг сподіватися захопити і утримати Італію, але протягом двох тижнів вандали безперешкодно розграбовували Рим, відвозячи награбоване в Остію, де стояв їхній флот. Здобич була величезною. За словами Прокопія Кесарійського, «Гізеріх узяв у полон Євдоксію з її дочками від Валентиніана Євдокією і Плацидією і, навантаживши на кораблі величезну кількість золота та інших царських скарбів, відплив до Карфагена, забравши з палацу і мідь, і все інше. Він пограбував і

храм Юпітера Капітолійського* та зняв з нього половину даху. Цей дах, зроблений з найкращої міді й покритий густим шаром золота, являв собою величне і дивовижне видовище» (*Procop. «B. Vandal». I. V. 3–4*). Не розуміючись на високому мистецтві, вандали заради втіхи розбивали мармурові статуї, які простояли в місті сотні років, а бронзові статуї роботи великих майстрів тягнули на свої кораблі як звичайний брухт, убачаючи основну їхню цінність в металі і вазі.

Євдоксія та її діти не постраждали. Дочку Євдоксії Євдокію Гізеріх видав заміж за свого сина Гунеріха, а саму Євдоксію та її другу дочку, на вимогу нового імператора Східної Римської імперії Лева Першого, який доступився до влади 457 року, відправив до того в Константинополь. Проте якщо Євдоксії та її дітям нашествя вандалів принесло лише деякі незручності, то для міста Рима і римлян наслідки були жахливими. І прості будинки, і палаци — все було розграбовано. Навіть 410 року, коли Рим захопив Аларіх, місто не зазнало такого розорення. Не дивно, що саме тоді з'явилося слово «вандалізм», яке символізує дике та безглузде руйнування предметів матеріальної культури.

А спонукав вандалів до нашествия один-єдиний лист, таємно відправлений розгніваною імператрицею.

* Храм Юпітера Капітолійського на той час, звісно ж, було перетворено на християнську церкву. Проте вандали, попри те що самі теж були християнами, грабували й римські церкви, оскільки, на відміну від римлян, які сповідували католицизм, були аріянами.

Розділ XII

Способи дискредитації
супротивника, застосовувані
стародавніми римлянами
і ворогами Риму

XII

- 577** 1. Загибель Турна Гердонія
- 580** 2. Як Гней Марцій Коріолан, вигнаний з Риму, спровокував війну між римлянами і вольсками, помстившись за своє вигнання
- 584** 3. Операція Ганнібала з дискредитації римського полководця Фабія Максима та її наслідки
- 591** 4. Усунення від влади і заслання Юлії Старшої, дочки імператора Октавіана Августа, а також його онука Агріппи Постума та онуки Юлії Молодшої
- 598** 5. Як уміло проведена акція з дискредитації згубила імператора Гордіана Третього
- 603** 6. Як недругам вдалося за допомоги вкраденого абсолютно безневинного листа дружини дискредитувати і згубити головнокомандувача піхоти Барбаціона

Дискредитація завжди, від часів глибокої давнини, була одним із найбільш ефективних способів усунення воєнних або політичних супротивників. Широко застосовувався цей інструмент таємної боротьби і за часів Стародавнього Риму. Подеколи за рахунок дискредитації вдавалося позбавляти влади, а то й життя навіть тих державних діячів і полководців, яких раніше не могли усунути за допомоги багатьох замахів. Знала історія Риму і випадки, коли дискредитувати намагалися не окремих осіб, а цілі соціальні групи населення країни, щоб викликати серед громадян розбрат.

1. Загибель Турна Гердонія

Найдавнішим із відомих випадків використання цього способу для усунення свого політичного супротивника був описаний Тітом Лівієм випадок, коли римський цар Тарквіній Гордий усунув таким чином знатного латина Турна Гердонія. Тарквіній намагався об'єднати під своєю владою всіх латинів. Латини, які були споріднені з римлянами і мешкали в декількох сусідніх містах-державах, відчували себе єдиним союзом і збиралися іноді разом на загальні свята або збори, але іноді й воювали як з Римом, так і між собою. Щоб наблизити до себе латинів і завоювати їхню довіру, Тарквіній видав свою дочку заміж за видного латинянина Октавія Мамілія з Тускула, який довгий час був главою латинів, «чим привернув до себе його численних роди-

чів і друзів» (*T. Liv. I. 49. 8–9*). Утім, крім друзів у Тарквінія були й супротивники, головним із яких уважався Турн Гердоній з Аріції. Розправитися з Гердонієм звичайним способом Тарквіній не міг, але він знайшов спосіб зробити це чужими руками.

Зумівши різними способами привернути на свій бік і деяких інших латинських старійшин, Тарквіній одного разу запропонував їм зібратись у священному гаї латинської богині Ферентині, звичайному місці таких зборів, для того, щоб обговорити низку питань. Проте в призначений день, коли з ранку в гаї зібралось багато людей, Тарквіній запізнівся.

Турн Гердоній нападав на відсутнього Тарквінія, вказуючи, що той поводить зарозуміло стосовно латинів: «Щонайперші люди підняті з місць, пришли здалеку, а того, хто скликав їх, самого то й немає!» (*T. Liv. I. 50. 4*). Турн палко доводив, що Тарквінія римляни не дарма прозвали Гордим, і що той тільки й думає про те, щоб підім'яти латинів і встановити над ними свою владу. Зводячи на Тарквінія різні звинувачення, Турн закликав латинів розійтись. Одначе в розпал його просторікувань, надвечір, Тарквіній все ж таки прибув і, виправдовуючи свою затримку, заявив, що повинен був затриматися через те, що розбирав справу між батьком і сином, намагаючись їх помирити. Оскільки час був уже пізнім, Тарквіній запропонував перенести обговорення справ на наступний день.

Турн Гердоній тут же заперечив, що немає нічого простішого, ніж розібрати справу батька і сина, мовляв, син повинен підкоритися і все тут. Проте старійшини латинів все ж таки погодились перенести обговорення справ на наступний день.

Турн першим покинув збори, всім своїм виглядом підкреслюючи невдоволеність, і пішов на нічліг в один із довколишніх будинків. Розійшлися й інші старійшини, причому багато з них теж, звісно, були невдоволені запізненням Тарквінія.

Але Тарквіній затримався зовсім не випадково. За допомоги якихось аріційців із загалу супротивників Турна Тарквіній підкупив золотом його раба, і за допомоги цього раба люди Тарквінія зуміли внести до приміщення, де зупинився зі своєю челяддю Турн, велику купу мечів. Тут слід сказати, що на збори всі мали приходити взагалі без зброї.

Незадовго до світанку Тарквіній, «нібито отримавши тривожну новину, викликав до себе латинських старійшин і сказав їм, що вчорашнє зволікання було немов вселене йому якимсь божественним

промислом і виявилось рятівним і для нього, і для них» (*T. Liv. I. 51. 3*). Після цього Тарквіній заявив, що, згідно з отриманими ним відомостей, Турн Гердоній «готував загибель і йому, і старійшинам народів, щоб забрати в свої руки одноосібну владу над латинами» (*T. Liv. I. 51. 4*). До цієї приголомшливої новини римський цар додав, що напад повинен був відбутися в ході зібрання, а відкласти все Турнові довелося через те, що був відсутній улаштовувач зборів, тобто він, Тарквіній, до якого Турну хотілося добратися насамперед. Саме тому, мовляв, Турн і ляв його в своїх промовах. Небезпека, як і раніше, висить і наді мною, і над вами, — переконував Тарквіній старійшин, — адже на світанку Турн з'явиться на збори зі своїми спільниками, таємно озброївшись безліччю запасених мечів, і тоді легко розправиться з усіма. А чи наклеп це чи ні, старійшини можуть легко дізнатися, варто їм лише несподівано перевірити житло Турна.

Турн славився своєю непокірною вдачею, і, розміркувавши, старійшини погодилися, що краще буде перевірити сказане, але якщо мечі не знайдуться, вважати все наговором.

Зібравши воїнів, старійшини зненацька увірвалися в будинок Турна. Вірні Турну раби намагалися його захистити, але раптовість і чисельна перевага прибулих не дали їм цього зробити. Мечі, про які казав Тарквіній, було знайдено, і коли доказ став очевидним, Турна закували в кайдани. На негайному зібранні «виставлені на огляд мечі викликали злість, таку жорстоку, що Турн не отримав слова для виправдання і загинув нечуваною смертю: його занурили у воду Ферентінського джерела і втопили, накривши кошиком і заваливши камінням» (*T. Liv. I. 51. 9*).

Після цього вплив Тарквінія настільки зріс, що він легко переконав латинів укласти «заради загальної вигоди» союзний договір, який надавав Римові чільну роль у цьому союзі. Тільки-но договір було підписано, Тарквіній, поспішаючи закріпити успіх, викликав на збір усіх молодих латинських воїнів у повному озброєнні. «І коли всі вони, з усіх племен, зібралися за наказом римського царя, той, щоб не було у них ні свого вождя, ні окремого командування, ні власних прапорів, склав змішані маніпули з римлян і латинів, зводячи воїнів із двох колишніх маніпулів в один, а з одного розводивши по двох. Здвоївши таким чином маніпули, Тарквіній призначив центуріонів» (*T. Liv. I. 52. 6*).

Так блискуче проведена операція з дискредитації супротивника дозволила римському цареві не тільки без усяких бойових дій усунути свого заклятого ворога, а й забезпечила розширення римських володінь і посилення армії.

2. Як Гней Марцій Коріолан, вигнаний з Риму, спровокував війну між римлянами і вольсками, помстившись за своє вигнання

Виходець із патрициїв Гней Марцій був людиною відважною. Своє прізвище Коріолан він отримав ще хлопцем. 493 року до нової ери римляни облягали Коріоли — одне з міст племені вольсків. Зненацька до міста підійшла допомога. Як писав Тіт Лівій, «коли римське військо, яке облягло Коріоли, обернуло всі сили проти містян, замкнених у стінах, і забуло про небезпеку нападу з боку, на нього раптом ударили легіони вольсків з Антія і водночас зробили вилазку вороги з міста — якраз у тому місці, де трапилося стояти на варті Марцію» (*T. Liv. II. 33. 6*). Римляни потрапили в кліщі і, опинившись на місці Гая Марція хтось інший, ймовірно зазнали би поразки. Марцій же зумів переломити хід бою: «з добірним загоном воїнів він не тільки відбив вилазку, а й сам люто увірвався в розчинену браму, влаштував там різанину в найближчій частині міста і, схопивши смолоскип, підпалив прилеглі до міської стіни споруди. Переполох, що піднявся серед жителів, змішаний з плачем дітей і жінок, як це буває за появи ворога, надихнув римлян і збентежив вольсків» (*T. Liv. II. 33. 7–8*). Вольсків було розбито, а місто захоплено. Хоча майбутній полководець тоді ще не обіймав високих посад — римськими військами командували того року консули Кассій і Коміній, який і керував облогою Коріол, «Марцій настільки затьмарив своєю славою консула, що якби не залишився пам'ятником договір з латинами, викарбуваний на бронзовій колоні, укладений Кассієм, оскільки його товариш був відсутній, то стерлася б і пам'ять про те, що війну з вольсками вів Коміній» (*T. Liv. II. 33. 9*). Відтоді Гая Марція звали не інакше як Коріолан, тобто «переможець Коріол».

Два наступні роки Гай Марцій прожив у шані й повазі, але потім у Римі загострилася боротьба між патриціями і плебеями. Ще 494 року до нової ери плебеї домоглися права обирати своїх посадовців

із правом недоторканності — трибунів, «які захищали б плебеїв перед консулами, і щоб ніхто з патриціїв не міг обіймати цю посаду» (*T. Liv. II. 33. 1*). Багато патриціїв, зокрема й Гай Марцій вважали, що тепер у плебеїв стало більше прав, ніж належало, а тому шукали способу виправити ситуацію. 491 року до нової ери з Сицилії привезли до Риму багато зерна. Зерно це було в розпорядженні патриціїв, і коли сенат став вирішувати, за якою ціною відпускати зерно плебеям, багато сенаторів вирішили, що настав час притиснути плебеїв. «Одним із перших висловився Марцій Кориолан, ворог трибунської влади: «Якщо хочуть вони колишніх низьких цін на хліб — хай повернуть патриціям колишні права. Чому я повинен з-під ярма дивитися на плебейських посадовців, на могутність Сіцинія*, наче викупив життя у розбійників?» (*T. Liv. II. 34. 9.*) — обурювався Марцій Кориолан. Гаряче й наполегливо Кориолан закликав сенаторів, «пониживши ціни на хліб, купити собі цим позбавлення від трибунської влади і взяти назад всі поступки, накинуті їм проти волі» (*T. Liv. II. 34. 12*).

Повернути свої колишні права патриціям хотілося, але піти на такі радикальні заходи вони не зважилися. Пропозицію Кориолана сенат відхилив. Плебеї ж взагалі шаленіли, і попри всі його колишні заслуги, вимагали розправи над Гаєм Марцієм. Врешті-решт, плебейські трибуни оголосили, що наступного дня викликають Кориолана до суду.

Це було явне перевищення даних трибунам повноважень. Спершу Гай Марцій зверхньо поставився до погроз і заявив трибунам, що «їм дано право захищати, а не карати, вони трибуни плебеїв, а не сенаторів» (*T. Liv. II. 35. 3*). Проте обурення плебеїв росло, а рішучість патриціїв падала. На суд Гай Марцій не з'явився, але суд відбувся, і судді засудили його заочно, прирікши на вигнання.

Образившись на місто й містян, Гай Марцій подався не абикуди, а до вольсків, був прийнятий ними привітно, причому «з кожним днем вони робилися тим прихильніше до нього, що сильніше переїмався він ненавистю до своїх, то частіше чулися від нього то скарги, то погрози. Гостинність йому надав Аттій Туллій. Знатна людина серед вольсків, він завжди був ворожий римлянам. І ось, спонукувані один — давньою ненавистю, інший — недавньою люттю, замислили вони проти римлян війну. Але вони знали, як нелегко підштовхнути до війни свій народ, що стільки разів невдало брався за зброю: втрати,

* Сіциній був одним із головних тодішніх ватажків плебеїв.

азнані молоддю в частих війнах, від мору, що послідував за ними, зломили бойовий дух; слід було діяти вправно, і оскільки стара ненависть вже охолонула, потрібен був новий привід, щоб запалити гнівом душі» (*T. Liv. II. 35. 6–8*).

Для того щоб розпочати війну, Гай Марцій і Аттій Туллій за-тіяли і здійснили надзвичайно спритну операцію з дискредитації супротивника. У той рік у Римі готувалися до проведення Великих ігор. Це були не просто змагання колісниць і кулачних бійців. Ігри проводилися на честь богів, були частиною тодішнього культу. Понад те, якщо від 326 року до нової ери Великі ігри проводилися щорічно і до них поступово почали ставитися просто як до змагань, то тоді, на початку V ст. до нової ери, їх влаштовували лише раз на кілька років, і означали вони і для римлян, і для їхніх італійських сусідів анітрохи не менше, ніж Олімпійські ігри для стародавніх греків.

Сенат ухвалив справити ці ігри якомога урочистіше. Запрошені були не тільки громадяни міста, а й сусіди. Аттій Туллій доклав усіх зусиль, щоб на ігри з'явилося якомога більше вольсків. І ось, коли до Рима прибув «величезний натовп вольсків», Аттій Туллій, «як наперед було обумовлено в нього з Марцієм», з'явився до консулів і повідомив, що хоче «негласно заявити про справу державної ваги», а залишившись з ними наодинці, почав переконувати їх у тому, що поява в місті такої кількості вольсків, коли всі громадяни будуть зайняті видовищем, може мати непередбачувані наслідки. «Що ж до мене, — додав Аттій Туллій, — то я маю намір негайно відбутися додому, щоб не лягла на мене тінь чийогось слова або справи» (*T. Liv. II. 37. 1–7*).

Консули замислилися і доповіли про це всім сенаторам. Вирішено було про всяк випадок вжити «заходів обережності, нехай навіть зайві. Сенат ухвалив, що вольски повинні піти з міста, і розіслані були оповісники з наказом усім вольскам покинути місто до темряви» (*T. Liv. II. 37. 8*).

Провокація мала успіх. «Спершу вольсків, які поспішили за своїми пожитками по домівках, де вони зупинялися, охопив сильний страх; потім, дорогою, прийшло обурення на те, що їх, наче блюзнірів чи злочинців, вигнано з ігор у дні свята, що об'єднувало богів і людей. Так і йшли вони майже суцільною низкою, а Туллій, обігнавши їх, чекав біля Ферентінського джерела, кожну знатну людину зустрічаючи скаргами та обуренням; і власному роздратуванню чуйних слухачів

відтвідали його слова» (*T. Liv. II. 37. 9; 38. 1*). Звівши біженців і влаштувавши прямо в полі біля шляху зібрання, Аттій Туллій ще більше розпалив їхній гнів, переконуючи, що вони лише дивом залишилися живими, і якби затрималися вони трохи з відходом, усіх би їх чекала загибель від підлих римлян. У результаті ще за день до того цілком мирно налаштовані люди перемінилися: «розгнівані і ще підбурювані, розійшлися вони по домівках, підбурюючи свої племена, і досягли того, що вся країна вольсків відлучилася від Риму» (*T. Liv. II. 38. 6*). Римові було оголошено війну, а полководцями, «згідно з рішенням всіх племен», обрано Аттія Туллія і Гая Марція Коріолана, на якого биті ним раніше вольски сподівалися ще більше, ніж на власних полководців, і, слід сказати, сподівалися не дарма. Дуже скоро Гай Марцій зумів довести, що був не тільки хоробрим воїном, а й талановитим полководцем, а римлянам довелося вельми пожалкувати про те, що посміли його образити.

Сповнений гніву на римлян, які вигнали його з рідного міста, Коріолан спершу прогнав римських поселенців з Цирцеї, передавши звільнене місто вольскам, а потім, зробивши вдалий обхідний маневр, він відняв у римлян нещодавно завойовані тими міста Сатрік, Лонгулу, Полуску і Коріоли, потім відбив у римлян Корбіон, Вітеллію, Требій, Лабіки і Пед, і, нарешті, підійшов до стін самого Рима, ставши табором за п'ять миль від міста. Причому і тут Коріолан успішно застосував хитромудрий спосіб сіяння розбрату у стані супротивника, який у наш час назвали б не інакше як спецоперацією. Зі свого табору він почав робити набіги, розорюючи римські поля, «але зі спустошувачами розсилав і сторожу, щоби стежити за недоторканністю полів патриціїв, — чи то тому, що плебеї більше йому досадили, чи то щоб посіяти ворожнечу між патриціями і плебеями» (*T. Liv. II. 39. 6*). Хитрість знову вдалася — ворожнеча патриціїв і плебеїв посилилася, і тільки зовнішня небезпека утримувала і тих і інших від того, щоб побитися між собою. Врешті-решт народ став вимагати миру. Ті самі плебеї, які ще зовсім недавно вимагали суду над Гаєм Марцієм та осміювали його, коли проганяли, закликали сенат просити вигнання про примирення.

Бачачи, що простолюди геть знітилися, сенат відправив до Марція послів. Умови висунуті Марцієм були такими суворими, що римляни кілька разів посилали послів, намагаючись їх пом'якшити, але марно. Гай Марцій Коріолан затявся. Ніщо не могло втишити гнів ображеного воїна. «Жерці теж, як розповідають, у пишнім убранні приходили у

ворожий табір із благаннями, але не більше, ніж послам, вдалося їм пом'якшити серце Марція» (*T. Liv. II. 39. 12*).

Схилити Гая Марція до укладення миру на більш-менш прийнятних умовах змогли лише тоді, коли до його табору прийшов просити про поважливість натовп римських жінок разом із матір'ю та дружиною Гая Марція.

Про подальшу долю Гая Марція Коріолана римські історики* розповідають по-різному. За розповідями одних, відвівши свої легіони від Рима і не скориставшись перемогою, він викликав гнів вольсків і був убитий ними. За розповідями інших, Коріолан дожив до глибокої старості. Позаяк про подальші його діяння нічого не відомо, перша версія видається достовірнішою. Деякі сучасні історики схиляються до думки, що Гай Марцій Коріолан насправді взагалі не існував, і всі розповіді про нього є міфами. Важко сказати, хто з них має рацію. Однак, хай там що, описані вище хитрощі Гая Марція Коріолана, пов'язані з дискредитацією супротивника, стали класичним прикладом для стародавніх полководців і правителів, причому не тільки римських.

3. Операція Ганнібала з дискредитації римського полководця Фабія Максима та її наслідки

Під час другої Пунічної війни одним із найнебезпечніших супротивників Ганнібала, який вторгся до Італії, став римський полководець Фабій Максим. Початок війни був надзвичайно вдалим для Ганнібала — він здобув блискучі перемоги в декількох битвах. Особливо тяжкими для римлян були їхні поразки **218 року до нової ери** біля міста Тіцина, а потім на річці Требії та **217 року до нової ери** у Тразіменському озера. Аби виправити становище, римський сенат обрав диктатора, призначивши на цей пост Фабія Максима. Саме тоді й виявився полководницький талант Фабія Максима. Правильно

* Крім Тита Лівія, про Гая Марція Коріолана досить докладно писали також Плутарх («Порівняльні життєписи»: «Гай Марцій») і Аппіан (цикл книг «Римська історія»: «Італійська книга»), але і Тит Лівій, і Плутарх, і Аппіан не були очевидцями подій, а спиралися на розповіді раніших письменників, чії праці до наших днів не збереглися.

розсудивши, що ресурси Риму значно перевищують ресурси, виділені Карфагеном у розпорядження Ганнібала, він почав затягувати війну, ухиляючись від битв, але завдаючи карфагенянам поразки в багатьох дрібних сутичках.

Сили карфагенян танули.

Не маючи можливості змусити Фабія Максима до генеральної битви у зручному для себе місці, Ганнібал почав шукати способи його усунення яким-небудь іншим чином. Заманити Фабія в засідку теж не вдалося і Ганнібал вирішив спробувати усунути Фабія руками самих римлян. Зробити це можна було, тільки зганьбивши Фабія.

Цей варіант дискредитації став класикою воєнного мистецтва, і його наводять як приклад багато письменників того часу, як і те, яким чином відвів від себе підозри Фабій Максим. Так, Фронтін повідомив про це у своїх «Стратегемах»: «Ганнібал, бажаючи безславною підірвати авторитет Фабія, з яким не міг порівнятися ні доблестю, ні військовим мистецтвом, не чіпав його ланів, спустошивши всі інші. У відповідь Фабій оголосив свої володіння суспільним надбанням і цим проявом величі духу досяг того, що громадяни не узяли під сумнів його сумлінність» (*Front. «Strat.» I. VIII. 2*).

Здавалося б, усе просто — затія Ганнібала провалилась, оскільки Фабій своєю мудрістю без особливих зусиль зруйнував його задуми. Але навіть одне твердження про те, що Ганнібал, полководець, якого римляни 16 років не могли вибити з Італії, «не міг порівнятися» з Фабієм «ні доблестю, ні військовим мистецтвом», примушує за-сумніватися в твердженні Фронтіна і подивитися, що пишуть про це інші автори.

Набагато детальніше та більш зважено писав про це Тіт Лівій. І якщо уважно вивчити розповідь Тіта Лівія, то перед нами виникне зовсім інша картина подій.

Карфагенський головнокомандувач дуже вірно обрав момент для своєї акції. Наприкінці 217 року до нової ери Фабій Максим після багатьох своїх успіхів припустився помилки: «Ганнібал, спустошивши Кампанію, опинився, замкнений Фабієм, між містом Казіліном і горою Каллікулою; але Ганнібал, прив'язавши хмиз до рогів биків і підпаливши його, змусив до втечі римський загін, що займав Каллікулу, і таким чином вийшов з ущелини» (*T. Liv. «Perioh.» XXII*).

Людам, які не знали всіх обставин справи, могло здатися, що Фабій просто прогавив цей прорив. Одначе спробуймо уявити себе на

місці римського диктатора. Після того, як усе з'ясувалося, будь-кому було б дуже легко ухвалити правильне рішення. Проте чи правильно було ризикувати більшою частиною римської армії, покладаючись на вдачу, коли в нічній млі на римські застави помчали розлючені бики? «Перелякані вогнем, що палав на голові, мучені болом (полум'я палило по живому), бики неначе збісилися. Вони понеслися в різні боки, підпалюючи навколо кущі й гілки; здавалося ніби горять і ліси, і гори; трясучи головами, бики тільки роздували вогонь; враження було таке, ніби на всі боки розбігаються люди. Солдати, поставлені біля входу в ущелині, побачивши над собою і на гірських вершинах якісь вогні, вирішили, що їх оточено, і пішли зі своїх постів» (*T. Liv. XXII. 17. 2–4*). За цією лавиною вогню і розлючених тварин йшла готова до бою карфагенська армія. Чи можна було її в тих умовах утримати?

Фабій вирішив, що ризикувати в цьому випадку не варто. «Нічну тривогу було помічено Фабієм, але він визнав, що тут пастка, і не бажаючи битися вночі, протримав своїх солдатів в укріпленому місці» (*T. Liv. XXII. 18. 1*). Можливо, карфагенян і можна було розбити, але можливо, що стриманість Фабія врятувала римлян від нової поразки.

Хай там що, а Ганнібал знову почав спустошувати то одну, то іншу область Італії. У Римі зростало невдоволення диктатором. Вже потім, через багато років, Фабія Максима вихваляли за проявлену ним повільність, але тоді римляни ставили це йому в провину. Особливо посилилася незадоволеність римлян після того, як під час короткочасної поїздки Фабія Максима до Рима для здійснення жертвопринесень його командувач кінноти виграв невелику битву. Тіт Лівій оцінив ту битву як «подію радісну, але, правду кажучи, без якогось значення» (*T. Liv. XXII. 23. 3*). Проте і в Римі, і у військах дедалі більше людей починали вважати, що Фабій Максим не та людина, яка могла б привести Рим до перемоги. Ось тут-то Ганнібал і додав сумнівів у серця римлян, влаштувавши свою провокацію, причому не безрезультатну. За словами Тіта Лівія, «дві обставини ще побільшили нелюбов до диктатора: щодо першої постарався підступний Пунієць*: коли перебіжчики показали йому садибу диктатора, він усе навколо випалив дотла, а садибу Фабія наказав не чіпати, щоб це наводило на думку про

* Тобто Ганнібал.

якусь потаємну змову; другою такою обставиною став учинок самого Фабія, на перший погляд сумнівний, оскільки Фабій не дочекався сенатського схвалення, але згодом звернутий до більшої його слави. При обміні бранцями вожді римський і карфагенський погодилися, щоб, як було заведено в першу Пунічну війну, та сторона, яка отримує більше людей, ніж поверне, заплатила б за це різницю — по два з половиною фунти срібла за людину. Римляни отримали на двісті сорок сім вояків більше, ніж карфагеняни, а зі сріблом, яке слідувало за них сплатити, виходила затримка — сенатори, з якими Фабій не порадився, затягували обговорення цієї справи; тоді він, пославши свого сина Квінта, продав через нього свій неторканий ворогом маєток і погасив державну заборгованість з приватних коштів» (*T. Liv. XXII. 23. 4–8*).

Щоб зрозуміти, чому Фабій так прагнув дотримати свого слова, треба знати, яке значення римляни надавали тоді своїм словам. Пригадаймо, як узятий в полон карфагенянами в Африці під час першої Пунічної війни консул Марк Атілій Регул, давши слово повернутися, був відправлений ними до Рима з пропозицією про мир. Замість того щоб рекомендувати римлянам укласти мир, Регул переконав своїх співгромадян продовжувати війну до переможного кінця. Однак до Карфагена він повернувся, оскільки такою була його обіцянка, хоча карфагеняни піддали його після цього мученицькій страті.

Так само неприпустимо було порушити своє слово і для Фабія Максима. Знаючи це, Ганнібал міг спеціально затіяти обмін військовополоненими саме в той час.

Якщо це було так, то вже не одна, а обидві названі Тітом Лівієм обставини, які викликали нелюбов римлян до диктатора, було підлаштовано Ганнібалом. Додамо, що і деякі дрібні поразки, що їх карфагеняни зазнали в сутичках з римлянами за відсутності Фабія, також могли бути наперед підлаштовані Ганнібалом. Фабій наказував своїм полководцям не вступуватись у битви. Не ризикуючи порушити заборону, у великі битви вони не вступали, але, постійно перемагаючи в дрібних сутичках, починали щиро вважати, що не можуть повністю розгромити ворога тільки через заборону Фабія.

Невдоволеність римлян росла. Дійшло до відкритих звинувачень. Так, народний трибун Марк Метілій заявив перед співгромадянами: «Це нестерпно: диктатор заважає вдалому веденню війни не тільки за своєї присутності, а й відсутній. Воюючи, він старанно зволікає,

щоб якомога довше зберігати свою посаду і тільки самому розпоряджатися їй у Римі, і у війську» (*T. Liv. XXII. 25. 3–4*). До Фабія Максима міцно пристало прізвисько *Cunctator* (Повільний). Мине лише декілька місяців і прізвисько Кунктатор набуде для римлян зовсім іншого сенсу, символізуючи мудрість і обережність Фабія. Утім, це буде після битви під Каннами. А тоді, до тієї битви, це прізвисько звучало як насмішка.

Переконати народ Фабій не зумів. «Диктатор не виступав у народних зібраннях: народ його не любив. Та й у сенаті слухали не вельми прихильно, коли він звеличив ворога, пояснюючи поразки, зазанані за два роки, дурним молодецтвом командирів, і вимагав від командувача кінноти звіту, чому той, всупереч наказові диктатора, почав битву» (*T. Liv. XXII. 25. 12–13*).

Докорами на адресу Фабія справа не обмежилася. На пропозицію Марка Метілія народне зібрання Риму вирішило зрівняти в правах диктатора і його командувача кінноти Мінучія, який прагнув битви. У ситуації, що склалася, Фабію Максиму залишилося лише підкоритися. Римські війська було переділено навпіл, і виграв від цього насамперед Ганнібал.

Як писав Тіт Лівій, «Ганнібал радів подвійно — адже ніякі події у супротивника від нього не ховалися: багато чого розповідали перебіжчики і свої розвідники; він мав намір по-своєму використовувати нічим не стримуване молодецтво Мінучія, а тут іще від Фабія відібрано половину війська» (*T. Liv. XXII. 28. 1–2*).

Дуже скоро Ганнібал зумів цим скористатися. У першому ж бою війська Мінучія потрапили в наперед підготовлену засідку, і лише своєчасний прихід їм на допомогу військ Фабія врятував армію Мінучія та його самого від повної поразки. Соромлячись свого провалу, Мінучій знову повернув свої війська, вірніше те, що від них залишилося, під оруду Фабія. Звістка про це дещо змінила і ставлення до Фабія Максима декотрих з римлян. Проте слова Тіта Лівія про те, що після порятунку ним армії Мінучія «всі стали, хто як міг, звеличувати Максима до небес» (*T. Liv. XXII. 30. 7*), були явним перебільшенням. Тож наступного року Фабія Максима вже не обрали ні диктатором, ні хоч би одним із консулів.

Того **216 року до нової ери** римляни знову зробили ставку на тих, хто бажав вирішити війну в одній генеральній битві. Особливо рвався в бій консул Теренцій Варрон, стверджуючи, що «державі

не струсити війну зі своєї шиї, якщо полководцями будуть Фабії, а він, Варрон, як побачить ворога, так і закінчить війну» (*T. Liv. XXII. 38. 7*). Його колега, консул Луцій Емілій Павло, був стриманішим і навіть закликав почекаати з битвою, але потім все ж таки поступився думці Варрона.

2 серпня 216 року до нової ери, зібравши біля міста Канни величезну, небачену раніше за чисельністю армію — 80 тисяч піхотинців та близько 6 тисяч вершників, консули кинули її в бій. У Ганнібала було майже вдвічі менше солдатів, але ця битва прославила його на багато століть і тисячоліть. Він почав битву тоді, коли вітер з пилом дув у бік римлян, заважаючи їм битися, вишикував свої війська так, що, відступивши в центрі, ті охопили римлян із флангів, і на додаток до всього Ганнібал ще й зумів вже в ході битви провести масову і зухвалу агентурну операцію, яка полегшила його перемогу.

На самому початку битви «близько п'ятиста нумідійців у своєму звичайному військовому спорядженні, але ще й з мечами, захованими під панцирами, прискакали як перебіжчики зі щитами за спиною до римлян; вони раптом зіскочили з коней, кинули під ноги ворога щити і дротики та були прийняті в середину шерэг, потім їх відвели в тил і веліли там залишатися. Вони не рушали з місця, поки битва не розгорілася і не захопила всю увагу тих, що билися; тоді-то, підбравши щити, що валялися серед куп убитих, вони напали на римські шерєги з тилу, разячи воїнів у спину і підсікаючи жижки. Втрати були великі, але ще більші страх і сум'яття» (*T. Liv. XXII. 48. 2–4*). Операція, проведена перебіжчиками, проста лише на перший погляд. Цю, здавалося б, просту операцію, було ретельно продумано і підготовлено. Наперед було підібрано вірних людей, ретельно підготовлено запасну зброю і зроблено чохла для її зберігання. Ретельно і вірно було вибрано момент, коли нумідійцям слід «здатися»: по-перше, Ганнібал врахував настрої римлян, упевнених в своїй перемозі і аніскільки не здивованих прибуттям перебіжчиків, а по-друге, він не залишив римлянам часу для того, щоб ті ретельно оглянули перебіжчиків і змогли виявити приховані клинки. Отже, це був не експромт, придуманий з початком бою, а акція, підготовлена задовго до її проведення.

Отже, перемогу карфагенян в битві під Каннами було вирішено комплексом ретельно спланованих таємних операцій, проведених Ганнібалом як перед битвою, так і під час битви, а започаткувала ці таємні операції дискредитація римського полководця Фабія Максима.

Римляни були не просто розбиті, а розгромлені, втративши 45 500 піхотинців і 2700 вершників*. Консул Луцій Емілій Павло, який заперечував проти битви, загинув у бою, а консул Теренцій Варрон, який наполіг на початку битви, втік у супроводі всього лише 50 вершників. «Серед убитих були два консульські квестори, Луцій Атілій і Луцій Фурій Бібакул, двадцять дев'ять воєнних трибунів, кілька колишніх консулів, колишні претори і еділи (серед них Гней Сервілій Гемін і Марк Мінуцій, який був попереднього року начальником кінноти, а кілька років тому — консулом); убито було вісімдесят senatorів і колишніх посадовців, які мали бути долучені до сенату: люди ці добровільно пішли воїнами в легіони. Узято в полон у цій битві було, подекуди, три тисячі піхотинців і тисяча вершників» (*T. Liv. XXII. 49. 16–18*).

Це була найстрашніша поразка, яку коли-небудь зазнавали римляни, і найславніший тріумф Ганнібала, тріумф, підготовлений його уміло проведеною операцією з дискредитації римського диктатора Фабія Максима.

Тільки після битви під Каннами всім римлянам стало ясно, наскільки правий був Фабій Максим, вони стали вести війну, слідуючи його тактиці, і врешті-решт перемогли. Однак тоді, 216 року до нової ери, напевно лише чвари карфагенських політиків, які злякалися слави свого полководця і не прислали йому підкріплення, перешкодили Ганнібалові домогтися не просто успіху, а перемоги у війні.

* Ці цифри втрат навів Тит Лівій. Інші античні історики дали дещо інші цифри втрат. Так, Полібій уважав, що з усієї римської армії зуміли врятуватися втечею лише 370 вершників і 3 тисячі піхотинців, ще 10 тисяч потрапили в полон, а «всі інші кількістю близько 70 тисяч пали з честю в битві» (*Polib. III. 117.*). Евтропій повідомив, що, крім полеглого в бою консула Емілія Павла, ще «20 консулярів і преторів і 30 senatorів було полонено чи вбито, а також [загинуло] 300 знатних мужів, 40 тисяч воїнів, 3,5 тисячі вершників» (*Eutr. III. 10. 3*). Такі ж дані щодо втрат римлян у битві під Каннами, як Евтропій, дав і Павло Орозій (*Oros. IV. 5*). Плутарх уважав, що «загинуло 50 тисяч римлян, у полон потрапили 4 тисячі, та ще не менше десяти тисяч було захоплено в обох таборах після закінчення битви» (*Plutarh. «Fabius». 16*). Свої дані навели також Аппіан, Зонара, Фронтін. Та за всіх відмінностей в повідомлених втратах абсолютно всі античні історики зійшлися на тому, що втрати римлян були величезними, а поразка — нищівною.

4. Усунення від влади і заслання Юлії Старшої, дочки імператора Октавіана Августа, а також його онука Агріппи Постума та онуки Юлії Молодшої

Акції з дискредитації були ефективною зброєю не тільки під час зовнішніх воєн. З установам у Римі імперського ладу дискредитація часто ставала єдиною зброєю, якою можна було усунути людину, близьку до імператора. Саме ця зброя згубила єдину дочку першого імператора Риму.

Октавіан Август був одружений тричі. Два його перших шлюби укладалися з політичних міркувань та були нетривалими, втретє ж він одружився з любові, узявши собі в дружини Лівію, жінку надивовижу вродливу. Його не збентежило ні те, що Лівія була заміжня — він примусив її колишнього чоловіка з нею розлучитися, ні те, що у Лівії вже був син, Тіберій, ні те, що тоді Лівія була вагітна другим своїм сином, Друзом (Друзом Старшим). Октавіан любив Лівію і прожив з нею до кінця своїх днів, але дітей вона йому так і не народила. Єдиною дитиною Октавіана залишилася дочка від його другого шлюбу Юлія, відоміша в історії як Юлія Старша.

Важко сказати, чому шлюб Лівії та Октавіана був бездітним. Чи було це викликано хворобами Октавіана, чи хворобами Лівії? Чи було викликано небажанням Лівії народити йому дітей, чи іншими обставинами? Дізнатися про це зараз уже неможливо. Проте це викликало щонайгострішу боротьбу за право успадкувати владу.

Октавіан часто хворів, і ще не досягнувши сорокалітнього віку, почав замислюватися про те, кому слід передати свої повноваження. Своїм спадкоємцем він уявляв чоловіка своєї дочки і видав її заміж дуже рано. 25 року до нової ери 14-річна Юлія за наказом батька вийшла заміж за молодого і знатного патриція Марцелла. Марцелл був осипаний почестями, але за два роки раптово помер, а дітей у них з Юлією не було. Ще через два роки, 21 року до нової ери, Октавіан знову видав Юлію заміж. Напевно, юній дівчині хотілося бути дружиною юнака, але політика примусила Октавіана зробити інший вибір. Новим чоловіком його дочки став його соратник Марк Віпсаній Агріппа. Він був ровесником Октавіана, годився Юлії Старшій в батьки, але був найдосвідченішим полководцем, який у разі чого зміг би утримати владу. Чи могло 18-річне дівча суперечити батьку-імператорові? Вона

стала дружиною Марка Віпсанія Агріппи і народила йому п'ятьох дітей — трьох синів і двох дочок.

Через три роки після їхнього весілля (**18 року до нової ери**) Октавіан зробив Агріппу своїм співправителем.

Здавалося б, піраміда римської влади — абсолютно непорушна. У разі смерті Октавіана йому тут же успадковує Агріппа, а враховуючи те, що Агріппа вже був співправителем Октавіана, і те, що він був прославлений гучними перемогами в громадянській війні, навряд чи хтось зважився б оспорювати його владу.

Сини Лівії користувалися шаною і повагою, їм, здавалося б, була забезпечена прекрасна кар'єра — обидва стали полководцями, обох обсипали нагородами. Утім, непохитність їхнього становища була лише показною. Претендувати на вищу владу вони тоді не могли. Тим часом Октавіан старів, хворів, і його смерть могла спричинити вельми сумні наслідки для Лівії та її синів. Річ у тім, що стосунки між Юлією Старшою і Лівією завжди були украй напруженими. Октавіан одружився на Лівії якраз того дня, коли його колишня дружина Скрібонія народила йому Юлію. Дівчинка росла з батьком, а замість матері у неї була мачуха.

Напевно, у Лівії завжди були побоювання, що в разі смерті Октавіана Юлія Старша, ставши імператрицею, могла звести з нею рахунки. Лівії загрожували смерть або заслання. Те ж саме загрожувало б і її синам. Для Октавіана вони були хоч і пасинками, але все ж таки синами улюбленої дружини. Для Агріппи ж вони були потенційними суперниками, які можуть учинити заколот.

Чи могла Лівія не бути стурбована цим? Звісно ж ні. Відкрито зробити щось, аби змінити ситуацію на свою користь, вона не могла. Однак Лівія не збиралася спокійно чекати своєї долі та вела свою таємну боротьбу, хоча все, що нею робилося, робилося у глибокій таємниці. Лівія вміла вичікувати, а в плетенні інтриг була справжнім віртуозом.

12 року до нової ери Марк Віпсаній Агріппа раптово помер, і це різко змінило ситуацію. Можна довго гадати щодо причини смерті співправителя Октавіана. Ніяких даних про те, що його смерть стала результатом отруєння, немає, але Лівії ця смерть була явно вигідною.

Сини Агріппи, онуки Октавіана, були дуже малими, щоб утримати владу у випадку, якби щось трапилося з Октавіаном. Думаючи про

майбутнє, і вочевидь, із підказки своєї дружини, Октавіан вирішив видати свою дочку заміж за свого старшого пасинка. Тіберієві було вже близько тридцяти, і він, встигши проявити на той час і полководницькі, й управлінські таланти, цілком годився в наступники. Крім того, цим шлюбом можна було назавжди примирити Юлію Старшу з Лівією і забезпечити спокійне майбутнє їм обидвом і всім їхнім нащадкам. Невеличка обставина — те, що Тіберій уже був одружений і мав сина, імператора не збентежила. **11 року до нової ери** пасинку було наказано розлучитися з колишньою дружиною та одружитися з Юлією.

Тіберія обсипали почестями. Йому та його братові Друзу Старшому доручалися найвідповідальніші походи. Тріумф слідував за тріумфом. Чого ще могла би бажати людина, яка мріяла зробити кар'єру? Проте людині потрібна не тільки кар'єра.

Цей шлюб був обтяжливим для обох. Тіберій любив свою колишню дружину, а Юлія палала пристрастю до зовсім іншого чоловіка. Воля імператора якийсь час примушувала їх жити поряд. Юлія навіть народила Тіберієві сина, проте коли немовля незабаром після народження померло, цей шлюб розпався. Тіберій категорично відмовився жити з Юлією. Спадкоємцями тепер уважалися два усиновлені Октавіаном старші онуки, сини Юлії.

У звичайних людей розпад шлюбу часто призводить до ворожнечі, але рідко до серйозніших наслідків. У цьому ж випадку невдалий шлюб загрожував усій державній системі. Не бажаючи міняти свого рішення, Октавіан не давав дозволу на розлучення, а в державі почалася прихована боротьба між прихильниками Юлії Старшої і прихильниками Лівії з її синами. Ставкою в цій боротьбі були життя і влада.

9 року до нової ери Друз Старший, який успішно завершував підкорення Центральної Германії, раптово впав з коня і через тридцять днів помер від отриманих травм. Чи було це випадковістю? Можливо й так, як могла бути випадковістю і раптова смерть Агріппи. Однак могло бути й так, що Агріппу було отруєно прихильниками Лівії, а падіння з коня Друза Старшого було підлаштовано вже у відповідь тими, хто був близький до Юлії.

Друза Старшого поховали з усіма мислимими почестями, проте смерть брата ослабила можливості Тіберія. Тим часом підросли сини Юлії, тож Октавіан міг подумати про те, як зробити своїми спадкоємцями своїх старших онуків, а не Тіберія.

Попри напружені стосунки і фактичний розрив між Юлією і Тіберієм, Октавіан і далі надавав Тіберієві всі можливі почесті. 7 року до нової ери він надав йому тріумф за перемогу над ситамбрами, а 6 року до нової ери — трибунську владу строком на п'ять років, зробивши його практично своїм співправителем; адже ніхто, крім правлячого імператора, не мав трибунської влади, проте чи був Октавіан щирим, чи просто робив це для того, щоб доти, доки підростуть його онуки, Тіберій не зважився на заколот? Правдиво на це питання міг би відповісти лише сам Октавіан.

Тіберій у щире і добре ставлення Октавіана не повірив. Того ж 6 року до нової ери, коли йому було даровано трибунську владу терміном на 5 років, Тіберій добровільно відбув у заслання на острів Родос у супроводі лише одного друга і декількох рабів. Це не було випадковим рішенням — підросли сини Юлії Старшої, онуки Октавіана. Наближалось повноліття її старшого сина Гая Цезаря. Октавіан умовляв Тіберія залишитися, але той чудово розумів, що коли залишиться, імператор вимушений буде віддати наказ усунути його, щоб ніщо не перешкоджало стати імператором власному онукові, і визнав за краще перечекати декілька років подалі від Рима. До речі, так само свого часу вчинив Марк Віпсаній Агріппа, відбувши з Рима на Родос у період піднесення першого чоловіка Юлії Старшої Марцелла.

Людині, яка живе в XXI ст., побоювання Тіберія можуть видатися безглуздими. Однак його життя справді висіло на волоссині, причому з роками ця волосина ставала дедалі тоншою. Як писав про той період життя Тіберія римський історик Светоній Транквілл: «Коли він поїхав на Самос, щоб побачити свого пасинка Гая, призначеного намісником Сходу, він помітив у нім відчуженість, викликану наговорами Марка Лоллія, його супутника і керівника. Запідозрили його і в тому, що зобов'язаним йому центуріонам, коли вони поверталися з відпустки в табори, він давав двозначні листи до різних осіб, мабуть, підбурюючи їх до заколоту. Дізнавшись від Августа про цю підозру, він став безупинно вимагати, щоб до нього приставили людину з якого-завгодно стану для нагляду за його словами і вчинками. Він облишив звичні вправи з конем і зброєю, відмовився від вітчизняного одягу, надів грецький плащ і сандалії* і в такому вигляді прожив майже два роки,

* Носіння тоги було привілеєм римських громадян. Особливим було і взуття, яке належало носити римським сенаторам і в жодному випадку не дозволялося

з кожним днем більше зневажений і ненависний. Жителі Немавса** навіть знищили його портрети і статуї, а в Римі, коли на дружньому обіді зайшла про нього мова, один із гостей схопився і присягнувся Гаю, що коли той накаже, він негайно поїде на Родос і привезе звідти голову засланця» (*Suetonius. «Tiberius». 12. 2–3; 13. 1*).

Усі навколо вже вважали, що дні Тіберія добігали кінця, і так, напевно б, і сталося, якби не заступництво його матері. Октавіан продовжував любити Лівію і не міг віддати наказ стратити її сина. Одначе Лівія чудово розуміла, що зі смертю чоловіка і з нею, і з сином неминуче розправляться. Їй просто необхідно було усунути Юлію, інакше Юлія усунула б її.

Позиції Юлії Старшої здавалися непорушними. Її батько — імператор. Її старші сини, Гай Цезар і Луцій Цезар усиновлені дідом і оголошені офіційними його спадкоємцями. Підрастає її третій син, Агріппа Постум. Що могло б похитнути її становище? Що могло врятувати Тіберія, якого Юлія ненавиділа?

Навіть простолюдини почали дивитися на Тіберія як на людину приречену, і ті, хто ще недавно запобігали перед ним, поспішали вдарити лежачого. «Грамастик Діоген на Родосі влаштував вчені спори щосуботи; одного разу Тіберій прийшов його послухати в неурочний час, проте той не прийняв його і через раба запропонував йому прийти через сім днів» (*Suetonius. «Tiberius». 32. 2*).

Якби на місці Лівії була інша жінка, їй залишалося б тільки плакати. Однак Лівія мала залізну волю і змогла знайти спосіб змінити становище.

Ці способом стала дискредитація Юлії Старшої. Юлія, як і більшість тодішніх римських матрон, вела доволі вільний спосіб життя. При її дворі збиралася молодь, там бували модні поети, співаки, музиканти. До Юлії цілком відкрито залицявся **Юл Антоній**, син колишнього тріумвіра Марка Антонія. Він міг би стати для неї вельми непоганим чоловіком — в усякому разі чудово підходив Юлії і за віком, і за становищем. 10 року до нової ери він обирався одним із консулів. Чи могла вона мріяти про більш гідного чоловіка?

простолюдинам та іноземцям. Одягаючи грецький одяг і сандалії, Тіберій підкреслював, що повністю відсторонився від будь-яких справ в Римі.

** Немавс — сучасне місто Нім у Франції. Статуї Тіберія були поставлені там в період його тріумфів.

Чи можна було дорікати в розпусті молодій жінці, вже не один рік залишеній чоловіком за те, що вона полюбила іншого, тим паче що розлучення в Римі зовсім не вважалося ганьбою? Якби Юлія змогла переконати батька дозволити їй розлучитися з Тіберієм, можливо, вона могла б знайти своє щастя з Юлом Антонієм. Але цього не сталося.

В останні роки свого життя Октавіан дедалі більше уваги приділяв проблемам занепаду римської моралі. Причина була не тільки в тому, що імператор постарів і не все сприймав так, як в юності, коли сам любляв позалицятися до жінок. Занепад моралі справді спостерігався, і про це писали практично всі римські автори. Імператора ж цей занепад моралі дратував ще й тому, що розпуста призводила до зниження народжуваності, а низька народжуваність громадян підживляла воєнну та економічну потугу держави. До кінця I ст. до нової ери римляни практично припинили засновувати нові колонії. Не вистачало й новобранців для армії. Грандіозні плани Октавіана з підкорення світу зривалися.

Ці настрої чоловіка зуміла вправно використати Лівія. У потрібний час Октавіану доповіли про те, що його дочка розпусна і ганьбить ім'я свого батька. Це трапилося **2 року до нової ери**. Лівія поклопоталася про те, щоб імператор розгнівався, а гнів імператора був страшним. Октавіан оголосив, що розриває шлюб Юлії й Тіберія; Юла Антонія примусили заповідати собі смерть, а свою дочку Октавіан, впавши в шаленство, відправив у заслання на острів Пандатерія, причому «засланій Юлії він заборонив давати вино і надавати щонайменші зручності; він не підпускав до неї ні раба, ні вільного без свого відома, і завжди в точності дізнавався, якого той віку, зросту, вигляду, і навіть які в нього тілесні прикмети і шрами. Тільки п'ять років потому він перевів її з острова на материк і трохи пом'якшив умови заслання; але про те, щоб її пробачити, марно було його благати» (*Suetonius. «Augustus». 65. 3*).

Це докорінно змінило співвідношення сил при імператорському дворі. Хоч у Юлії залишилися троє синів і дві дочки, з усуненням Юлії Старшої клан Лівії став перемагати. Спершу їй вдалося умовити чоловіка усунути від справ вороже налаштованого до Тіберія наставника Гая Цезаря Марка Лоллія. Розуміючи, що буде далі, Марк Лоллій вкоротив собі віку. Сімнадцятьма роками раніше, 16 року до нової ери, він зазнав поразки від германців і втратив цілий легіон разом зі знаменом, але тоді Марк Лоллій і не подумав про самогубство.

Тепер же, 1 року нової ери, він це зробив. Через рік, 2 року нової ери, в Массилії раптово помер син Юлії Старшої Луцій Цезар, один зі спадкоємців Октавіана. Випадковість? Раптова хвороба? Можливо. Та хоч там як, а того ж року Тіберієві дозволено було повернутися до Рима, хоч і за умови, що він не торкатиметься державних справ.

Офіційним спадкоємцем Октавіана Августа і надалі залишався його старший онук. Вочевидь Гай Цезар намагався вступатися за матір — 3 року нової ери умови її заслання було пом'якшено, і їй дозволили перебратися з усіма забутого острова до міста Регій на півдні Італії. Така зміна давала надії вважати, що заслання незабаром буде і зовсім скасовано, але **4 року нової ери** Гай Цезар спершу був поранений під час свого візиту на Схід, а потім, хоча його рана, здавалося б, не була смертельною, помер дорогою додому в одному з невеликих міст у Лікії. Випадковість? Можливо. Тільки ось нового наставника замість відстороненого вірного Марка Лоллія підбирала Гаю Цезарю вочевидь Лівія.

Після смерті двох старших онуків у Октавіана залишався ще один онук — Агріппа Постум. Проте Октавіан призначив 4 року нової ери відразу двох спадкоємців — Агріппу Постума і Тіберія. Причому, оскільки Агріппі Постуму було тоді всього 14 років, головним спадкоємцем став саме Тіберій.

Це була перемога Лівії, але перемога поки що не остаточна і не повна. Лівія добре розуміла, що коли Агріппа Постум підросте і покаже себе гідним наступником, Тіберій знову може відправитися в заслання. До того ж Агріппа Постум, мабуть, домагався повернення з заслання своєї матері, а повернення до Рима Юлії Старшої також було вельми небезпечним для Лівії і Тіберія. Про повернення матері мріяли, напевно, і дві її дочки, внучки Октавіана. Спільними зусиллями вони могли умовити діда схаменутися.

Аби не допустити цього, Лівія видала одну з дочок Юлії Старшої Агріппіну Старшу за свого онука Германіка, сина загиблого Друза Старшого. Для того ж, щоб усунути Агріппу Постума і його сестру Юлію Молодшу, було застосовано той же спосіб, що й для усунення їхньої матері — брехливі звинувачення і дискредитацію.

Першою жертвою обмов став чоловік Юлії Молодшої Емілій Павло. 6 року нової ери його звинуватили в підготованні перевороту і чи то стратили, чи то присилювали до самогубства.

Наступного року «за його низьку і жорстоку вдачу» (*Suetonius. «Augustus». 65. 1*) заслали на острів Планазію* єдиного, який залишився в живих, онука Октавіана Августа — Агріппу Постума.

Ще через рік, 8 року нової ери, настала черга і впертої онуки імператора Юлії Молодшої. Юлію Молодшу так само, як її матір, звинуватили в розпусній поведінці. Уміло використано було все, навіть давно відомі всьому Риму фривольні твори римських поетів, які бували при дворі Юлії Молодшої**. Увірувавши в те, що дім Юлії Молодшої є кублом розпусти, Октавіан заслав внучку на острів Трімер (сучасний острів Тріміті біля південного узбережжя Італії). Дісталось і її оточенню — десятки інших людей, що мали нещастя відвідувати будинок Юлії Молодшої, було вислано на дикі окраїни імперії.

Уміло проведені Лівією акції з дискредитації своїх супротивників виявились анітрохи не менш страшною, але набагато ефективнішою зброєю, ніж отрута і ножі найманих убивць. Заслані Октавіаном дочка, онук та онука так і не повернулись із заслання***, а Тіберій на абсолютно законній підставі та з волі Октавіана став його наступником.

5. Як уміло проведена акція з дискредитації згубила імператора Гордіана Третього

Жертвами дискредитації ставали не тільки вельможі, близькі до двору люди або полководці, але часам і самі імператори. Однією з найвідоміших вінченосних жертв дискредитації став імператор Гордіан Третій. 238 року його дід і дядько, оголосивши себе імператорами Гордіаном Першим і відповідно Гордіаном Другим, повстали проти імператора Максиміна. Приблизно через місяць їхні війська було

* Острів Планазія — один із невеликих острівців поблизу знаменитого острова Ельба, куди вісімнадцять з лишком сторіч опісля, 1814 року, було заслано французького імператора Наполеона Бонапарта.

** Докладніше про це, зокрема про долю римського поета Овідія, я пишу в своїй книзі «Властители Рима. Время правления Октавиана Августа и династии Юлиев-Клавдиев».

*** Агріппу Постума було таємно страчено 14 року нової ери, відразу ж після смерті Октавіана Августа і приходу до влади Тіберія. Того ж року померла через різке погіршення умов заслання Юлія Старша. Юлія Молодша також не змогла повернутися з заслання. Вона померла у вигнанні 28 року нової ери.

розбито, і обидва вони загинули. Проте на той час римський сенат встиг визнати їх імператорами, а Максиміна, який правив досить жорстко, оголосив узурпатором. Боячись помсти з боку Максиміна, сенатори продовжили боротьбу. Для війни з Максиміном було обрано августами відразу двох імператорів — Пупієна і Бальбіна. Одноразом з ними прихильникам Гордіанів, а рід цей був дуже багатим і впливовим, вдалося домогтися проголошення цезарем старшого з чоловіків цього роду — неповнолітнього онука Гордіана Першого (племінника Гордіана Другого) Гордіана Третього, якому тоді було близько 13 років.

Громадянська війна була недовгою. Максимін із великою армією вторгся до Італії, сподіваючись повернути собі владу, але під час облоги міста Аквілея був убитий у результаті підлаштованого прихильниками сенату солдатського заколоту.

Успішне закінчення громадянської війни зовсім не означало, що Гордіан коли-небудь здобуде реальну владу. При тому, що в імперії було **два імператори-августы**, цього могло і не трапитися — адже у тих були і власні родичі. Але того ж 238 року, незабаром після загибелі Максиміна, і Пупієна, і Бальбіна було вбито в результаті спалахнутого в Римі солдатського бунту.

Важко сказати, чи був той бунт інспірований опікунами Гордіана Третього, чи розпочався довільно — солдатські бунти були для того часу справою звичайною. Та хай там що, а Гордіан Третій в результаті цього бунту, що коштував життя його старшим співправителям, не тільки не постраждав, а й був оголошений уже **не цезарем, а августом**, ставши повноправним і єдиним імператором.

Тринадцятирічний хлопчик не зміг би протриматися при владі і декілька днів — охочих захопити престол завжди було багато, але перші роки правління Гордіана Третього були спокійними — юного імператора опікав досвідчений префект преторія Гай Фурії Тімісітей, який робив усе для того, щоби зміцнити становище юного імператора. Маючи таку опору, Гордіан був надійно захищений від підступів ворогів. Префект преторія мав тут і власний інтерес — у нього підросла дочка Транквіліна, і 241 року він видав її заміж за Гордіана. Судячи зі збережених портретних зображень, це була цілком відповідна пара. І Гордіан Третій, і Транквіліна були молоді, красиві, життєрадісні, при цьому користувалися певною популярністю в народі, оскільки Тімісітей не забував вчасно організовувати роздавання і видовища, а економічний стан імперії залишався достатньо стабільним.

Здавалось би, що правління нового імператора буде довгим і щасливим. Однак 241 року в східні провінції вторглися війська перського царя Шапура Першого. 242 року Гордіану довелося виступити в похід.

Розпоряджався військами і всіма приготуваннями до походу, зрозуміло, Тімісітей. Армія мала вдосталь зброї, продовольства і всього іншого, необхідного для успішного ведення бойових дій. Війна повинна була прославити імператора.

Дорогою на схід римська армія пройшла уздовж Дунаю і завдала поразки дакійському племені карпів, яке вторглося тоді в Мезію. Карпів було розбито і відкинуто за Дунай. Були приведені до покори й інші племена, що турбували римські межі по Дунаю. Переправившись через Босфор, армія Гордіана Третього пройшла Малу Азію до Сирії та потіснила персів. Римляни швидко повернули собі захоплені персами Антіохію, Карри, Нісибіс і вишли на колишній кордон. Однак 243 року Тімісітей раптово помер.

Надалі ходили чутки, що його було отруєно. Тімісітей захворів на розлад шлунку, і лікарі прописали йому пиття для закріплення шлунку, але подейкували, що пиття було спеціально підмінене на інше, від якого розлад посилювався.

У походах розлади шлунку і пов'язані з цим хвороби були на той час явищем досить частим, висока була і смертність, тому важко сказати, чи був Тімісітей отруєний, чи помер від дизентерії або ще якої-небудь хвороби, але для Гордіана Третього це була непоправна втрата. Вісімнадцятирічному юнакові важко було без надійних помічників справитися з управлінням величезною імперією і веденням війни.

Новим префектом преторія став перший помічник Тімісітея — Марк Юлій Філіпп, який зміцнившись на цій посаді, став чинити таємні підступи проти Гордіана, мріючи посісти його місце. Звичайне вбивство або отруєння популярного тоді імператора не дало б можливості Філіппові захопити владу. Способом, що дозволив йому це зробити, стала дискредитація юного імператора.

Як писав Юлій Капітолін, Тімісітей «створив такі величезні запаси продовольства, що римські воєнні плани могли виконуватися безперешкодно. Але, через підступи Філіппа, спершу кораблі, що везли хліб, було спрямовано в інші сторони, а потім воїнів було відведено в такі місця, де не можна було дістати провізії. Цим він відразу збурих проти

Гордіана воїнів, оскільки вони не розуміли, що молодий імператор був підступно обдурений Філіппом. Цим Філіпп не обмежився: він пустив слух, що Гордіан дуже юний і не може управляти імперією, що краще правити тому, хто уміє управляти воїнами і державою. Понад те, він навіть підкупував командувачів і досяг того, що ті почали відкрито вимагати, щоб Філіпп перерав імператорську владу. Спершу друзі Гордіана чинили сильний опір, але — з огляду на те, що голод долав воїнів, — владу було передано Філіппу. Воїни зажадали, щоб Філіпп був імператором на рівних правах із Гордіаном та був опікуном» (*Iul. Capit. «Gordian III». XXIX. 2–6*). Так хитрістю і підступністю Філіпп, відоміший в історії як Філіпп Араб, або Філіпп Аравітянин, став імператором.

Однак Філіпп не хотів бути лише співправителем Гордіана, та й ніяким опікуном Гордіанові він бути не збирався. Він бачив себе лише єдиним правителем імперії, а усунення Гордіана провів хитро і поступово. «Перебравши імператорську владу, Філіпп став тримати себе щодо Гордіана дуже зарозуміло, а той, усвідомлюючи себе імператором і походячи з найшляхетнішого роду, не міг зносити нахабства цієї людини низького походження. Він піднявся на трибуну і почав скаржитися командувачам і воїнам у присутності префекта Меція Гордіана, свого родича, в надії добитися відібрання влади у Філіппа. Але нічого не досяг цією своєю скаргою, звинувачуючи Філіппа в тому, що той забув про його добродетельність і виявився невдячним. Він просив воїнів, прямо звертався до зверхників, але прихильники Філіппа виявилися сильнішими. Нарешті, бачачи, що його ставлять нижче за Філіппа, він просив, щоб, принаймні, владу було переділено між ними порівно, але не домогся й цього. Потім він просив, щоб його вважали цезарем, але цього теж не отримав. Він просив навіть, щоб його призначили префектом у Філіппа, але й у цьому йому було відмовлено. Останнє його прохання полягало в тому, щоб Філіпп узяв його в полководці і залишив йому життя» (*Iul. Capit. «Gordian III». XXX. 1–7*).

Це прохання скинутого імператора також було знехтувано. Потенційний суперник, нехай навіть осоромлений і принижений, теж міг являти певну небезпеку. Тому «Філіпп, скориставшись тим, що сильний гнів воїнів проти Гордіана, викликаний голодом, ще не охолював, наказав відвести його, не зважаючи на крики, зняти з нього все й убити» (*Iul. Capit. «Gordian III». XXX. 8*).

Вбивство Гордіана Третього було, напевно, одним із найлицемірніших у римській історії. Філіппові треба було домогтися ще й визнання сенату, а в Римі могли обуритися, дізнавшись про вбивство колишнього імператора. І ось Філіпп знову пішов на хитрість лицемірну, але ефективну: «щоб не здавалося, що він досяг влади завдяки жорстокості, послав до Рима листа, в якому написав, що Гордіан помер від хвороби і що сам він обраний усіма воїнами. Сенат було введено в оману, оскільки йшлося про справи, з якими він не був обізнаний. Проголосивши Філіппа государем і назвавши його Августом, він зарахував юного Гордіана до богів» (*Iul. Capit. «Gordian III». XXXI. 2–3*).

Верхом лицемірства було те, що хоча Гордіана Третього було вбито за наказом Філіппа, надалі, повернувшись до Рима, Філіпп «не наважився ні прибрати його зображення, ні скинути його статуї, ні стерти його ім'я, а називаючи його завжди божественним, навіть перед тими воїнами, які брали участь у його інтризі, серйозно і з неримським лицемірством шанував Гордіана» (*Iul. Capit. «Gordian III». XXXI. 7*).

Гордіану на місці його загибелі біля Цирцеїзького укріплення було навіть споруджено пам'ятник, який зберігався ще більше ста років. Через чотири роки Філіппа Араба було скинуто. І мабуть тоді, а не відразу ж після спорудження пам'ятника, на пам'ятнику, «щоб усі могли прочитати його», було зроблено напис відразу п'ятьма мовами — грецькою, латиною, перською, гебрійською та єгипетською: «Божественному Гордіану, переможцеві персів, переможцеві готів, переможцеві сарматів, що відвернув римські міжусобиці, переможцеві германців, але не переможцеві Філіппів*» (*Iul. Capit. «Gordian III». XXXIV. 3*).

Цей пам'ятник юному імператорові, убитому людським лицемірством, простояв аж до початку IV ст. нової ери, коли був знесений за наказом імператора Ліцинія Першого**, що вважав себе нащадком Філіппа Араба.

* Доступившись до влади, Філіпп зробив своїм співправителем свого сина, теж Філіппа, відомішого під ім'ям Філіпп Другий, або Філіпп Молодший.

** Ліциній Перший був одним із імператорів у період від 308 по 324 рік.

6. Як недругам вдалося за допомоги вкраденого абсолютно безневинного листа дружини дискредитувати і згубити головнокомандувача піхоти Барбаціона

Про те, до чого призводило за часів Стародавнього Риму перехоплення секретного листування, а також про те, як застосовувалися тоді підроблені документи, я досить детально розповів у розділі «Використання перехоплених листів і письмових донесень супротивника, а також підроблених документів». Однак для таємних інтриг не завжди було необхідно перехоплювати секретні послання або підроблювати папери. Іноді для того, щоб знищити небажаного сановника, досить було дістати і цілком звичайний лист його чи його близьких, а потім тлумачити його відповідним чином перед імператором, викликавши у того сумніви в його лояльності. Дискредитація була в цьому випадку анітрохи не менш ефективною зброєю, ніж отрута або кинджал, особливо якщо правлячий імператор був недовірливий і швидкий на розправу. Саме так недоброзичливці змогли **359 року** розправитися з Барбаціоном, одним із наймогутніших вельмож імператора Констанція Другого. Барбаціон був на той час головнокомандувачем піхоти імперії. Особливими воєнними перемогами він не прославився, але користувався повною довірою імператора. Проте становище його було вельми непростим, адже попередній головнокомандувач піхоти Сільван намагався скинути імператора і був убитий під час заколоту***. Цілком задоволений отриманою посадою і долею Барбаціон був відданий імператорові, проте Констанцій Другий був людиною надзвичайно підозріливою, до того ж підозріливість імператора посилювалася тоді його важкою хворобою, і вороги головнокомандувача піхоти знайшли спосіб, як цим скористатися, дискредитувавши і оббрехавши Барбаціона за допомоги звичайнісінького листа. Як писав Амміан Марцеллін, «справа розпочалася з дрібниці, а привела до великого горя і важких стогонів. У будинок Барбаціона, який командував тоді піхотою, залетів рій бджіл. Стривожений, він звернувся з цього приводу за порадою до тлумачів ознак. Відповідь свідчила,

*** Про заколот Сільвана і про причини, що штовхнули Сільвана на цей вчинок, детальніше розказано в підрозділі 6 розділу «Використання перехоплених листів і письмових донесень супротивника, а також підроблених документів».

що це провіщає велику небезпеку. Підставою для такого тлумачення слугувало, вочевидь, те міркування, що бджіл, коли вони зліплять стільники і наносять меду, виганяють димом і галасливим звуком кімвалів*. Дружина його, на ім'я Ассірія, була жінкою балакучою та безрозсудною, і коли чоловік її вирушив у похід і непокоївся з приводу даного йому прогнозу, вона через свою жіночу дурість за допомоги однієї рабині, що потрапила до неї від Сільвана, яка добре знала тайнопис, написала чоловікові в зовсім невідповідний час слізного листа, закликаючи його, щоб він після близької вже смерті Констанція, коли досягне, як можна сподіватися, верховної влади, не відкинув її та не завважив за краще одружитися з Євсевією, тодішньою імператрицею, яка вирізнялася своєю красою. Листа було відправлено у глибокій таємниці, але рабиня, яка писала його під диктування господині, коли всі повернулися з походу, побігла з копією цього листа до Арбеціона**, була негайно прийнята і передала рукопис. Вхопившись за цей донос, Арбеціон, який володів великим умінням створювати звинувачення, доповів про цей випадок імператорові. Справу було порушено, як завжди, без щонайменшого зволікання, слідство велося без затримки, і позаяк Барбаціон зізнався, що одержав листа, а дружину його викрили незаперечні докази в авторстві цього листа, то обоє були страчені через відсікання голови» (*Amm. Marcellinus. XVIII. 3. 1–4*). Лише один дурний, але цілком безвинний та без злого наміру лист дружини згубив і її, і її могутнього чоловіка, який, можливо, справді міг би надалі, після смерті Констанція Другого, спробувати стати імператором.

Загалом треба сказати, що хоча в усі часи обмова могла призвести до доволі небезпечних для людини наслідків, у період пізньої імперії ця зброя, ґрунтована на дискредитації супротивника, стала однією з найзгубніших для римської знаті.

* Кімвали були ударним музичним інструментом, що складався з двох металевих тарілок.

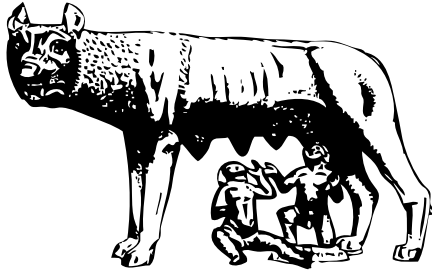
** Рабиня зовсім недарма не побігла з доносом до імператора сама, а чекала повернення військ з походу. Арбеціон був у той час одним із головних суперників Барбаціона в боротьбі за вплив на імператора, обіймаючи посаду головнокомандувача римської кінноти, тому, отримавши цього листа, він доклав усіх зусиль для того, щоб знищити конкурента.

Розділ XIII

Таємниці римської
спецпропаганди і «піару»
(Таємні та явні заходи
римської знаті, спрямовані
на забезпечення собі народної
підтримки, а також таємні
та явні способи звеличення
авторитету полководців
і піднесення бойового духу
військ, застосовувані римлянами)

XIII

У будь-якій війні, у будь-якій боротьбі за владу моральний дух солдатів і підтримка правителя або полководця народом означали дуже багато. Популярному в народі посадовцеві легше було утримувати владу, легше було віддавати накази. Надзвичайно важливою була народна підтримка й під час виборів, а в Римі навіть у період імперії деякі з посад залишалися виборними. Для перемоги на виборах римляни використовували найрізноманітніші прийоми, застосовуючи як відкриті, чесні засоби, так і різні закулісні махінації, причому нерідко вміло поєднували те й інше.

Найперше викликати прихильність до себе громадян можна й потрібно було промовами. Тому вміння красиво говорити вельми цінувалося, а для вихідців з провінцій, які пробивалися нагору, було і зовсім абсолютно необхідним. Ось, наприклад, що писав 64 року до нової ери, старшому братові Марку Туллію Цицерону, який домагався тоді посади консула, його молодший брат Квінт Туллій Цицерон:

«Подумай, в якій державі ти живеш, чого домагаєшся, хто ти. Ось про що повинен ти міркувати мало не щодня, спускаючись на форум: «Я — людина нова, домагаюся консульства, це — Рим».

Новизні свого імені ти надзвичайно допоможеш славою свого красномовства. Це завжди надавало найбільшої шани» (*Q. Cicero. «Comm. pet.» I. 2*).

Можливо, Марк Цицерон, який уже в ті роки був досить досвідченим політиком і відомим оратором, а згодом і зовсім став символом римського красномовства, не дуже потребував порад. Але Квінт, щиро

бажаючи допомогти братові, написав йому ціле повчання про те, як краще домогтися посади, повчання вельми докладне й ділове, яке цілком можна було б назвати «давньоримським підручником із піару та спецпропаганди у проведенні передвиборчих кампаній». Наскільки можна судити з того, що Марк Цицерон залишив і на довгі роки зберіг лист брата, цей підручник певною мірою став йому у пригоді. У своїм повчанні Квінт Цицерон описав усі відомі на той час передвиборчі прийоми, які заслуговували, на його думку, уваги.

Важливо було не просто красиво говорити. Важливо було вміти лавірувати, вміти викликати прихильність до себе якомога більшої кількості людей, особливо людей впливових, від слова яких залежало те, як голосуватимуть десятки й сотні інших. Саме тому молодший брат радив Маркові поводитися якомога скромніше і пам'ятати про те, що він, виходець з невеликого містечка Арпіна, в Римі людина нова. Утім, прагнучи посади консула, Марк Туллій Цицерон покладався не тільки на своє красномовство — за ним стояли досить могутні сили, а промови Цицерона не завжди збігалися з його намірами, що теж добре видно з подальших повчань його брата. «Потім поклопочися про те, — писав трохи далі Квінт Цицерон, — аби стало ясно, що в тебе є численні друзі з різних станів. Адже в твоєму розпорядженні те, що мали у своєму розпорядженні небагато нових людей: всі відкупники, майже весь стан вершників, багато власних муніципіїв, багато людей з будь-якого стану, яких ти захищав (*маючи на увазі те, що Цицерон часто і успішно виступав в суді — В.Д.*), декілька колегій (*релігійних співтовариств — В.Д.*), а понад те, численні юнаки, привернуті до тебе вивченням красномовства, та віддані й численні друзі, які щодня відвідують тебе.

Постарайся зберегти це шляхом умовлянь і прохань, всілякомагаючись того, щоб ті, хто перед тобою в боргу, зрозуміли, що не буде іншого випадку віддячити тобі, а ті, хто тебе потребує, — що не буде іншої нагоди зобов'язати тебе. Новій людині також неабияк може допомогти прихильність знатних людей, а надто консулярів. Корисно, щоб самі ті, до осередку яких ти хочеш долучитися, вважали тебе гідними цього осередку.

Усіх їх треба рівно просити, перед ними клопотати, переконувати їх у тому, що ми завжди розділяли погляди оптиматів і найменше домагалися симпатій народу і якщо ми, як виявилось, говорили на догоду народові, то робили це для залучення на свій бік Гнея Помпея, аби

він, чий вплив є таким великим, ставився до нашої участі у змаганні дружньо або, в усякому разі, не був супротивником його.

Крім того, прагни привернути на свій бік шляхетних юнаків або хоч би зберегти тих, хто до тебе прихильний. Вони додадуть тобі ваги. Їх у тебе дуже багато; зроби так, щоб вони знали, якого великого значення ти їм надаєш. Якщо ти доведеш їх до того, що ті, хто не проти тебе, тебе бажатимуть, то вони принесуть тобі дуже велику користь» (Q. Cicero. «Comm. pet.». I. 3–6.)

З цього, не призначеного для чужих очей, а тому написаного більш ніж відверто, листа, який є виразним викладом закулісних основ римського піару, добре видно, що для багатьох досвідчених римських політиків народ був лише стадом, яке необхідно повернути в потрібному напрямі, причому використовуючи для цього абсолютно будь-які засоби і методи. Єдине ж, що було насправді важливим для більшості римських політиків, так це забезпечити найбільші гаразди для себе, своїх родичів і своїх найближчих прихильників. Роздання політиком у разі перемоги «своїм людям» максимально можливої кількості благ, подачок і привілеїв була не стільки подякою, скільки засобом забезпечити їхню вірність у майбутньому, змусити їх нерозривно пов'язувати власний добробут із успіхами свого патрона. Головне було зробити це, не втративши свого іміджу в очах народу. Про все це молодший брат Марка Туллія Цицерона також не забув згадати.

«Здобуття посад, — писав Квінт Цицерон, — вимагає дій двоякого чину: одні повинні полягати в забезпеченні допомоги друзів, інші — в здобутті прихильності народу. Старання друзів мають народжуватися від послуг, позик, давності дружби, доступності та привітності. Однак на виборах це слово «друзі» має ширше значення, ніж за інших життєвих обставин. До друзів ти повинен зараховувати кожного, хто виявить хоч якусь прихильність і увагу до тебе, кожного, хто буде приватним відвідувачем твого дому. Проте надзвичайно корисно бути дорогим і люб'язним саме тим, хто нам достовірно друг унаслідок спорідненості, або властивості, або товариства, або якогось зв'язку.

Потім потрібно докласти зусиль до того, щоб кожна близька і цілком своя людина, затим і члени триби, сусіди, клієнти, навіть вільновідпущеники і, нарешті, твої раби любили тебе і бажали тобі якнайбільшої вагомості, бо майже всі розмови, що створюють громадському діячеві ім'я, виходять від них.

Потім треба придбати друзів усякого штибу: для додання собі блиску — людей, відомих своїм становищем та ім'ям, які хоч і не сприяють залученню голосів, та все ж таки надають пошукувачеві ваги; для забезпечення свого права — посадовців, а з них особливо консулів, затим народних трибунів; для отримання голосів центурій — людей великого впливу. Насамперед схили на свій бік і забезпеч собі підтримку тих, хто завдяки тобі отримав або сподівається отримати голоси триби, або центурії, або ж яку-небудь вигоду. Бо протягом останніх років честолюбні люди докладали всіх зусиль і праці, щоб отримати від членів триби те, чого вони домагалися. Ти повинен домагатися будь-яким чином, щоби ці люди були на твоєму боці всією душею і всіма своїми прагненнями» (*Q. Cicero. «Comm. pet.»*. V. 16–18).

Важливо було не просто домогтися прихильності якомога більшої кількості діяльних людей — важливо було згуртувати їх у злагоджену команду, а найлегше згуртувати команду, на думку Квінта Цицерона, можна було передовсім загальною вигодою. «Надія на нові позики з твого боку, — писав він, — і твої недавні послуги, звісно, спонукають людей ретельно діяти на твою користь. А оскільки загалом твої домагання надійно підтримують друзі, яких ти придбав, захищаючи справи в суді, то зроби так, щоб обов'язки кожного, хто перед тобою у боргу, були точно розписані й розподілені» (*Q. Cicero. «Comm. pet.»*. V. 19 — VI. 20).

Передвиборча кампанія велася не тільки в Римі, а й по всій Італії, по всіх містах і муніципіях, де було багато римських громадян, а наголошувалося на тому, щоб схилити на свій бік насамперед найбільш впливових людей у кожному місті, кожному муніципії, у кожній громаді. При цьому давньоримські піарники не забували і про необхідність, забезпечивши собі старання друзів, вивідувати «також задуми недругів і супротивників» (*Q. Cicero. «Comm. pet.»*. X. 40), складаючи досє на кожного з них. Проте Квінт Цицерон настійно радив братові не конфліктувати з усіма, а, зібравши потрібну інформацію, спробувати переманити частину супротивників на свій бік. Проти тих же, кого не вдалося переконати, Квінт Цицерон рекомендував максимально використовувати чорний піар. Піклуйся про те, наставляв він брата, «щоб про твоїх суперників розповсюджувалися відповідні чутки, якщо тільки це можливо, — або про злочин, або про розпусту, або про марнотратство» (*Q. Cicero. «Comm. pet.»*. XIII. 52).

Зрозуміло, що і для вивідування задумів недругів і супротивників, і для збирання на них потрібного компромату, і для ширення чуток, і для прихованого підкупу потрібних людей необхідно було вербувати, утримувати і використовувати власну таємну агентуру.

Діючи в дусі рекомендацій свого молодшого брата, Марк Туллій Цицерон виграв вибори і став 63 року до нової ери одним із римських консулів.

Хоча ніхто з римлян, окрім Квінта Цицерона, не висловлював так відверто достеменних планів ведення своїх передвиборчих кампаній, в усякому разі інші подібні одкровення до наших днів не збереглися, брати Цицерони не були винятковими. Приблизно так само діяли майже всі політики Риму — хто більш, а хто менш нахабно й цинічно.

Цицерон був вельми впливовою, але, звісна річ, не наймогутнішою людиною Риму. У Римі було декілька людей, арсенал можливостей яких значно перевищував можливості Цицерона.

Дуже важливою справою вважалося нагадати людям про власні подвиги і подвиги предків. Про проведення тріумфу після перемоги римські полководці піклувалися анітрохи не менше, ніж про саму війну. Ось як описував тріумф Гнея Помпея Великого після перемоги над понтіїським царем Мітрідатом VI Евпатором, вірменським царем Тиграном II та їхніми союзниками римський історик Аппіан:

«Попереду колісниці самого Помпея йшли ті, котрі були сановниками, дітьми або воєначальниками переможених царів; одних з них було полонено, інших дано як заручників — усього 324. Тут був і Тигран, син Тиграна, і п'ять синів Мітрідата: Артаферн, Кір, Оксатр, Дарій і Ксеркс, і його дочки Орсабаріс і Євпатра. Йшов і володар колхів Олфак, і іудейський цар Аристокбул, і правителі кілікійців, і царствені жінки скіфів, троє вождів іберів і двоє — албанців, а також Менандр з Лаодікеї, який був у Мітрідата командувачем кінноти. Тих же, яких тут не було, несли в зображеннях, які представляли Тиграна і Мітрідата, як вони билися, були переможені і втекли. Було зображено, як було обложено Мітрідата, і як він у нічній тиші втік. А в кінці було показано, як він помер, і були намальовані його дочки-дівчата, які вирішили померти разом із ним; були намальовані і його сини, і дочки, померлі раніше нього; тут же були зображення варварських богів у їхньому місцевому одянні» (*Appian. «B. Mithridateus». 117*). За цією процесією слуги несли плакати з ретельним описом довершених діянь і подвигів, а далі у прикрашеній коштовним камінням колісниці їхав сам тріумфатор у супроводі своїх найближчих соратників.

Приблизно так само, більш або менш пишно, відбувались і всі інші тріумфи, як за часів республіки, так і за часів імперії, з тією лише різницею, що в імперії право на тріумф дуже скоро стало монополією імператора. Для увічнення своїх перемог і досягнень тріумфатори нерідко зводили особливі тріумфальні арки і тріумфальні колони. Іноді успіхи тріумфатора були скромними, але в цьому випадку як бранців могли провести яких-небудь перевдягнутих мирних жителів дальньої провінції, а на плакатах і картинах, що проносилися в ході тріумфу, потрібну кількість подвигів додавали художники за допомоги своєї фантазії, і недосвідчений глядач все одно бачив лише приголомшливі успіхи.

Ще в часи республіки римський сенат став винагороджувати подвиги полководців установленням їхніх статуй на Форумі, причому особливо обумовлювалося, яку статую слід установити — кінну чи пішу, мармурову, бронзову, срібну чи золоту. Із затвердженням імперського ладу на Форумі в обов'язковому порядку встановлювалися статуї римських імператорів. Проте ці статуї встановлювалися вже не тільки на Форумі, а мало не в усіх людних місцях, і не тільки в Римі, а й у решті всіх міст імперії, а крім того, кожний вельможа поспішав установити статую імператора у власному палаці або маєтку. Крім статуй, про діяння римських вельмож і імператорів народові розповідали численні висічені за їхнім розпорядженням на камені або відлиті з міді плити.

Кожен, хто доступався до влади в Римі, поспішав закарбувати своє ім'я та свої успіхи і на римських монетах. Спершу на римських монетах зображалися лише боги, але потім римська знать стала успішно використовувати карбування монет для пропаганди. Римські монети заговорили про успіхи правителів Риму і про заступництво за них богів, на римських монетах з'явилися й імена тих сенаторів, які відповідали за фінанси Риму. Так римська знать здобула право залишати своє ім'я на монеті — право, яке в інших країнах мали тільки царі. У період пізньої республіки на римських монетах з'явилися не тільки імена, а й зображення тих, хто правив Римом. Першим зобразив себе на монетах диктатор Луцій Корнелій Сулла. Через три десятиліття так само вчинив і Гай Юлій Цезар, який, ставши диктатором, випустив величезну кількість монет зі своїм ім'ям і зображенням. Поспішили увічнити на монетах свої імена, а іноді й імена разом із зображеннями, і багато інших полководців часів громадянської війни — Марк Антоній,

Марк Емілій Лепід, Гней Помпей, Секст Помпей, Марк Юній Брут, Гай Кассій, Квінт Корніфіцій, Стацій Мурк, Гней Доміцій Агенбарб, Квінт Лабієн. **Бажання увічнити свій образ на монетах пояснювалося зовсім не амбіціями, а досить прагматичними міркуваннями.**

Монета на той час була не тільки засобом платежу, а й своєрідним агітаційним плакатом, який тиражувався у величезних кількостях. З початком громадянської війни кожен із суперників прагнув показати, що йому в його боротьбі допомагають боги, своїх ворогів же, навпаки, зображали у вигляді чудовиськ.

Продовжували користуватися монетою як засобом пропаганди і всі римські імператори. Будь-яка перемога, будь-який великий успіх імператора обов'язково знаходив своє відбиття на римській монеті, щоб вся імперія знала і пам'ятала про це.

Вже перший з римських імператорів, Октавіан Август, чудово розуміючи, наскільки важливим засобом пропаганди є монета, через кілька років після приходу до влади заборонив римським монетаріям (особам, відповідальним за фінанси і випуск монет) залишати свої імена на монетах. Від кінця I ст. нової ери єдиними зі смертних, кого можна було зображати на монетах, стали сам імператор, іноді — члени його сім'ї. Крім них, на римських монетах могли бути тільки боги. Звичайні ж римляни могли бути зображені на монеті лише в сюжеті, де вони вітають свого імператора або здійснюють подвиги за його наказом і в його честь.

Заходом, направленим на підвищення авторитету імператорів, була й заборона кидати в bagno монети із зображенням Августа, а також заборона розплачуватися монетами із зображенням першого імператора в будинках розпусти. Наступникам Октавіана Августа було вигідно затвердити в свідомості людей божественність засновника імперії, і цього певною мірою вони досягли.

Активно використовували карбування монет для того, щоби приписати собі заступництво богів, не тільки Октавіан, а й усі наступні імператори Риму. На лицевій стороні будь-якої римської монети завжди поміщався портрет імператора або імператриці, а на іншій — здебільшого боги, богині та міфічні герої, що протегували імператорові й Риму. Римські монети були, отже, постійно діючими агітаційними плакатами, які прославляли правлячого імператора. Оскільки аж до першої половини IV ст. нової ери римляни поклонялися величезній кількості найрізноманітніших божеств, то й на римських монетах

зображалися десятки богів і богинь, аби впливати на шанувальників якомога більшої кількості культів. Введення християнства як єдиної державної релігії призвело до того, що поганські зображення на римських монетах змінилися зображеннями християнської тематики, але суть пропаганди залишилася та сама — зображення римських монет, як і раніше, показували прихильність бога до імператора і підкреслювали божественну суть його влади. Попри те що від кінця IV ст. нової ери всі культу, за винятком християнства, було заборонено, імперська пропаганда враховувала те, що багато поганських божеств зберігали популярність у народі, тому римські власті, руйнуючи поганські храми і виганяючи жерців, продовжували поміщати на римських монетах зображення крилатої богині Вікторії, яка дарує перемоги імператорові, богині Конкордії, яка символізувала Згоду, а також імена, а іноді й символічні зображення деяких інших язичницьких богів. Знищені як «боги-ідоли», яким молилися і приносили жертви, багато римських божеств таким чином поступово перетворилися на символи, вже не загрозливі для християнства і тому допустимі до використання.

Утім, те, що бачили і знали всі, було лише частиною римської пропаганди. Крім явних пропагандистських заходів, правителі Риму дуже часто вдавалися і до таємних операцій, спрямованих на дискредитацію своїх супротивників і, навпаки, на підвищення бойового духу власних військ та забезпечення собі народної підтримки.

Започаткував ці таємні пропагандистські операції перший римський цар Ромул, який проголосив своє походження від богів і героїв. Саме тоді було розповсюджено легенду про те, що Ромул є нащадком легендарного Енея, сина троянського царя Пріама, а також легенду про те, що Ромула і його брата Рема вигодувала вовчиця.

Чи вірили сучасники Ромула в його божественне походження? Якщо й вірили, то не всі. І вже в усякому разі багато хто з римлян не вірив у його божественне вознесення на небо, що нібито сталося з ним наприкінці його життя. Утім, значна частина римлян вірила в деякі з цих легенд, і це значною мірою укріплювало і авторитет самого царя, і віру в легітимність і божественність походження царської влади як такої.

Введену Ромулом практику продовжив і другий римський цар Нума Помпілій, який, за словами Тіта Лівія, для того, щоб укріпити свій авторитет серед простого люду, «вирішив вселити в них страх перед богами — дієвий засіб для неосвіченого і, як на ті часи, грубого

натовпу. А оскільки зробити, щоби страх цей увійшов до їхніх душ, не можна було інакше, як придумавши яке-небудь диво, Нума удав, ніби ночами сходиться з богинею Егерією; з її, мовляв, намови і засновує він священнодіяння, які богам найбільш приємні, призначає для кожного бога особливих жерців» (*T. Liv. I. 19. 4–5*). Судячи з цього коментаря Тіта Лівія, римська знать мало вірила у вигадки свого царя, але на простолюдців такі вигадки діяли надзвичайно ефективно. Римську ж знать царі улестили тим, що надали їй право посідати жрецькі посади і тлумачити на свій розсуд волю богів. Римським патриціям було справді не вигідно викривати трюки своїх царів і, навпаки, було вигідно підтримувати марновірство — адже тільки вони, патриції, могли проводити ауспіції, тлумачити, що означають ті чи інші знамення. Суть ставлення більшої частини римської знаті до релігії як ніхто вірно виразив, повністю виправдовуючи такий підхід і підтверджуючи наведені вище слова Тіта Лівія, знаменитий історик, географ і мислитель Страбон, який писав, що, маючи справу «з усяким простолюдям, філософ не може переконати їх розумними доводами або вселити в них відчуття благочестя, побожності й віри: в цьому випадку потрібен марновірний страх, а його неможливо вселити, не вдаючись до казок і чудес. Адже блискавка, егіда, тризубець, смолоскипи, дракони, списи-тирси — зброя богів — усе це казки, так само як і всі стародавні вчення про богів. Проте засновники держав визнали священними ці казки, перетворивши їх на якісь страховиська, аби тримати в страху людей простодушних» (*Strabon. I. II. 8*). Те, що велика частина римської знаті сприймала релігійні церемонії саме так, підтверджується хоч би тим, що Страбон, написавши і опублікувавши таке, не тільки не був притягнутий до суду і покараний за бльознірство, а навпаки, спокійно прожив усе життя в шані й повазі.

Якщо в приватних бесідах один із одним освічені римляни могли досить вільно розводитися про пантеон римських богів, то на людях вони нікому не дозволяли засумніватись у своїй вірі, і релігійні церемонії проводили ретельно та з дотриманням усіх правил. З часом деякі представники римської знаті стали щиро вірити або до певної міри вірити у святість церемоній, що проводяться ними, і чимало з них стали щиро вважати, що за нутрощами жертвоних тварин або за польотом птахів можна дізнатися, в який із днів варто починати битву, а також розібратися в тому, якій справі буде і якій не буде сприяти успіх. Зовнішня побожність дотримувалася завжди. Але в

разі потреби римська знать, аніскілечки не боячись гніву богів, досить легко йшла і на відвертий обман. Якщо все завершувалося успіхом, то обман, що навіть розкрився, не загрожував римському вельможі або полководцеві неприємностями, а навпаки, лише приносив йому велику славу. Так, Фронтін у своїх «Стратагемах», замість того щоб засудити за святотацтво, наводить як взірець полководницької хитрості дії римського полководця Авла Постумія, який «у битві з латинянами пред'явив образ двох хлопців на конях і підняв дух воїнів, кажучи, що це з'явилися [на підмогу] Кастор і Поллукс; так він відновив бойовий дух» (*Front. «Strat.» I. XI. 8*).

Ще більше махінацій було з птахогоданнями. За кожним полководцем слідувало кілька кліток із курми, і пуларії, які відповідали за догляд і годування птахів, докладали командувачеві про те, як поведяться кури, аби той міг за поведінкою птахів розпізнати волю богів і вирішити, чи слід йому вступати в битву, чи ухилитися від бою. Бойовий дух солдатів безумовно підвищувався, коли вони були впевнені, що вступають у бій з волі богів і священні птахи провіщають їм успіх, але самі полководці більше вірили собі, ніж курям. Якщо полководець хотів ухилитися від бою, курей перед ауспіціями задалегідь годували, тож будь-який солдат міг побачити, що кури не хочуть їсти, а отже полководець ухиляється від битви відповідно до волі богів. У разі ж, якщо полководець хотів вступити в битву, курей довго не годували, і вони жадібно накидалися на корм, показуючи, що боги обіцяють військовій перемогу. Іноді в птахогоданнях траплялися огріхи, але коли полководець уважав, що слід вступати в битву, ніякі несприятливі ознаки не могли утримати його від цього рішення. Так, зокрема, сталося і 293 року до нової ери, коли під час війни з самнітами консул Луцій Папірій Курсор, дізнавшись від перебіжчиків про бродіння в самнітських військах і домовившись про сумісні дії з іншим консулом, своїм товаришем Спурієм Карвілієм, зібрався дати битву самнітам. «У третю нічну варту, вже отримавши від товариша (*тобто від консула Спурія Корвілія — В.Д.*) послання, Папірій мовчки піднявся з ложа і послав пуларія зробити птахогодання. У таборі народ всякого звання був охоплений спрагою битви, вищі і нижчі рівно рвалися в бій, і вождеві видно було нетерпіння його воїнів, а воїнам — нетерпіння вождя. Загальне це нетерпіння передалося навіть тим, хто вершив птахогодання, бо пуларій, хоча кури в нього не клювали, осмілився збрехати про хід ворожінь і повідомив консула,

ніби вони клюють у три підскоки» (*T. Liv. X. 40. 2–4*). Консул тут же поспішив оголосити військам, що птахогодання — на рідкість сприятливі і боги благоволять справі римлян, після чого почав шикувати легіони для битви. Проте коли його армія вже вийшла на поле бою, «між пуларіями почалася суперечка про птахогодання на цей день, а суперечку почули римські вершники і, вирішивши, що цього не можна так залишити, донесли про сумнівні ворожіння племінникові консула» (*T. Liv. X. 40. 9*). Той же, своєю чергою, поспішив сповістити про це консула.

Нітрохи не зніяковівши, Луцій Папірій Курсор відповів племінникові так, щоб чула і решта воїнів: «Доблесті твоєї і старанності слава і хвала! Що ж до того, хто був при ворожінні, то якщо він збрехав хоч трохи, на нього самого ляже боже покарання; мені, проте, було сказано, що кури клювали в три підскоки, а таке ворожіння для римського народу і війська виключно сприятливе» (*T. Liv. X. 40. 11*), після чого велів почати битву, а надто балакучих пуларіїв наказав поставити в найпершу шереду. Причому, коли на самому початку бою ворожий спис уразив того пуларія, який доповів про успішні птахогодання, консул замість того, щоб завагатися в успіху, прорік: «Самі боги беруть участь в битві: хто винен, той і наклав головою» (*T. Liv. X. 40. 13*).

Тож солдати йшли в бій твердо упевнені, що їм протегують боги, і битву було виграно, а в заново призначених пуларіїв уже не виникало охоти сперечатися про те, як клюють кури. Кури після цього зазвичай клювали саме так, як потрібно було консулові.

Пропагандистські трюки, які застосували для досягнення перемоги Авл Постумій і Луцій Папірій Курсор, не тільки не викликали обурення, а й навіть підсилили надалі їхню славу. Проте ще більше прославився вмінням викликати прихильність до себе і співгромадян, і навіть ворогів, а також умінням використовувати для підняття особистого авторитету будь-які людські марновірства інший і набагато знаменитіший римський полководець — Публій Корнелій Сципій Африканський Старший. Як писав про нього Тіт Лівій, «Сципій був людиною дивовижною не тільки за своїми достоєнними чеснотами, а й за умінням, з яким він змолоду виставляв їх напоказ. Він переконав натовп, що діє, підкоряючись сновидінням і посланям з неба знаменням, можливо, він сам був у владі марновірства, начебто негайно виконуються накази й ради, дані оракулом? Він готував людей до цієї віри відтоді, як почалася його політична діяльність:

коли він одягнув тогу дорослого*, не минало дня, щоби він не пішов на Капітолій і не посидів у храмі в самоті й мовчанні. Без цього він не брався ні за яку справу, ні суспільну, ні приватну. Все життя зберігав він цей звичай, з наміром або мимоволі вселяючи людям віру в своє божественне походження. Через те й розійшовся про нього той же поголос, що колись про Александра Великого (побрехеньок про них обох ходило достатньо): Сципіон, мовляв, був зачатий від величезного змія, і в спальні його матері дуже часто бачили примару цього чудиська, що стрімко зникала при появі людей. Сципіон ніколи не розвіював віри в це диво: не заперечуючи його і відкрито на нім не наполягаючи, він вправно укріплював віру в нього» (*T. Liv. XXVI. 19. 3–8*). Незважаючи на очевидну примітивність і очевидну вигадку, Сципіон знав, що робив. Його методи досягли мети — вже у 24-річному віці римський сенат доручив йому вести війну в Іспанії. «Безліч таких оповідок — і правдивих, і вигаданих — породило надмірне захоплення цим юнаком: розділяючи його, держава і вручила незрілому юнакові таку важку справу і таку владу» (*T. Liv. XXVI. 19. 9*). Здобуті ним надалі перемоги в Іспанії та в Африці, які дозволили звитяжно завершити другу Пунічну війну, теж було здобуто завдяки не полководницькому талантові та вмінню вести розвідку і використовувати агентуру, а й умінню вести ефективну пропаганду.

Не можна сказати, що римська знать взагалі була невіруючою. Це було зовсім не так. Однак у Римі традиційно вважалося допустимим певне маніпулювання божественними пророцтвами, якщо це йшло на користь загальній справі. У разі успіху вважалося, що боги допомогли переможцеві. Багато в чому таке ставлення пояснювалося тим, що хоча жерцями завжди призначалися лише представники знаті, в Римі не було якоїсь особливої касті жерців. Будь-який знатний римлянин міг бути одночасно і жерцем, і полководцем.

Розуміючи, яку владу дає володіння жрецькими посадами, патриції всіма силами прагнули не допустити нікого іншого до заняття цих посад. Однак з цих же причин дозволу посідати ці посади всіляко домагалися також римські плебеї; врешті-решт їм це дозволили.

* Зазвичай дитячу тогу-претексту юнаки міняли на тогу дорослого після досягнення 16-річного віку. Проте іноді цей термін міг бути скорочений до 14 років або, навпаки, збільшений до 17 років. Обряд здійснювався в урочистій обстановці і після цього юнак вважався вже дорослим.

У середовищі вищої знаті чудово розуміли, що володіння вищими жрецькими посадами — лише частина загальної боротьби за владу, і кожен клан прагнув поставити на найбільш престижні посади своїх представників. Свари та інтриги в середовищі вищої знаті підривали авторитет римського жрецтва і саму віру в богів, але серед простолюдинів було доволі багато щиро віруючих.

Особливо ж багато віруючих було серед провінціалів. І що неосвіченішим було місцеве населення, то успішніше користувалася цим римська знать для поширення вигідних для себе чуток, зокрема й найбезглуздіших.

Полібій, який довгий час прожив у Римі в середині II ст. до нової ери і перебував у дружніх стосунках з багатьма знатними римлянами, бачив падіння побожності «золотої» римської молоді, але все-таки захоплювався тим, наскільки вміло римська знать століттями підтримувала побожність простолюду і писав із цього приводу: «Найважливіша перевага Римської держави полягає, як мені здається, у поглядах на богів. Те саме, що засуджується в усіх інших народів, саме богобоязнь, у римлян складає основу держави. Насправді, вона у них вдягається в такі грізні форми і такою мірою проходить в приватне і державне життя, що неможливо йти далі в цьому аспекті. Багато хто може знаходити таку поведінку безглуздою, а я думаю, що римляни мали на увазі натовп. Щоправда, була б можливість утворювати державу з мудреців, звісно, не було би потреби так чинити; але оскільки всякий натовп легковажний і сповнений нечестивих жадань, безглуздих прагнень, духу насильства, то тільки й залишається приборкувати його таємничими жахами і грізними видовищами. Тому, мені здається, стародавні навмисно і з розрахунком вселяли натовпові такого штибу поняття про богів, про пекло; навпаки, нинішнє покоління, відкидаючи ці поняття, діє сліпо та безглуздо» (*Polib. VI. 56. 6–12*).

Зі слів Полібія добре видно, що сам він розглядав релігію насамперед як могутній засіб дії на простий народ, аніскільки не засуджуючи ні навмисної брехні, вживаної для досягнення позитивного результату, ні фокусів, подавані під виглядом чудес. Так само ставилася до питань віри більшість римських полководців і політиків.

Надзвичайно вміло використовував різні методи релігійної пропаганди, так само як і багато інших надзвичайно цікавих методів як завуальованої, так і явної пропаганди, римський полководець Квінт Серторій, який у 80-ті роки I ст. до нової ери в Римі під час громадян-

ської війни між прихильниками Гая Марія і Корнелія Сулли воював на боці Гая Марія, а після встановлення диктатури Сулли втік до Іспанії та створив там власну державу. Втеклих з Квінтом Серторієм римських громадян було мало, і він опирався на місцеві племена, сформувавши з них армію за римським зразком. Декілька років (від 80 по 72 рік до нової ери) Серторій успішно відбивав усі напади римських військ, які намагалися знищити його державу. Звісно, багато в чому успіхи Серторія були обумовлені його полководницьким талантом і винятковими організаторськими якостями, але управляти чужорідними племенами, та ще й згуртувати їх на боротьбу з Римом, від якого вони раніше незмінно зазнавали поразок, колишньому римлянинові вдалося насамперед завдяки особливим пропагандистським прийомам. Прийомів цих він застосовував велику кількість. Були серед них і звичайні, такі як роздавання срібла, золота і всіляких подарунків, були і складніші. Наприклад, як писав про Серторія Плутарх, «він зібрав у великому місті Осці знатних хлопчиків з різних племен і приставив до них вчителів, щоб знайомити з наукою греків і римлян. По суті, він зробив їх заручниками, але по видимості — виховував їх, щоб, змушнівши, вони могли перебрати управління і владу. А батьки надзвичайно раділи, коли бачили, як їхні діти в облямованих пурпуром тогах проходять у строгому порядку до школи, як Серторій оплачує їхніх учителів, як влаштовує часті випробування, як він роздає нагороди гідним і наділяє кращих золотими нашійними прикрасами, які у римлян називаються «буллами».

За іспанським звичаєм, якщо який-небудь вождь гине, його наближені повинні були померти разом із ним — клятва вчинити так називалася у тамтешніх варварів «присвяченням». Так от, в інших полководців загал зброєносців і сподвижників був невеликим, тоді як за Серторієм слідували багато десятків тисяч людей, які присвятили себе йому. Розповідають, що одного разу біля якогось міста він зазнав поразки і вороги тіснили його; іспанці, не піклуючись про себе, думали лише про те, як врятувати Серторія, і, піднявши його на руки, передавали один одному, доки не втягнули на стіну; тільки тоді, коли вождь опинився в безпеці, всі вони кинулись навтьоки» (*Plutarh. «Sertorius». 14*).

Узяття заручників було звичайним способом забезпечення вірності для багатьох античних полководців, і нікому з них до Серторія не вдалося обставити взяття заручників так, щоб викликати замість ненависті любов тих, хто віддавав йому своїх рідних.

Проте й цим пропагандистські методи Серторія зовсім не обмежилися. У його арсеналі були й абсолютно таємні способи, пов'язані з відвертим обдурюванням побожних і легковірних іспанців. «У найважливіших з його вигадок головна роль належала лані. Справа стояла таким чином. На Спана, простолюдина з місцевих жителів, випадково вибігла, втікаючи від мисливців, самка оленя разом із новонародженим дитинчам; матір він не зміг схопити, але оленя, яке вразило його надзвичайною мастю (воно було абсолютно біле), Спан став переслідувати і зловив. Трапилося так, що Серторій якраз був у цих краях; а оскільки він із задоволенням приймав в дар будь-які плоди полювання або рільництва і щедро винагороджував тих, хто хотів йому зробити послугу, то Спан привів оленя і вручив йому. Серторій прийняв дар» (*Plutarh. «Sertorius». 11*). Будь-який інший римський вельможа на місці Серторія міг тримати небаченого оленя-альбіноса просто як забавну чудасію. Так попервах збирався вчинити і Серторій: «на перших порах він не бачив у подарунку нічого надзвичайного. Але минув деякий час, лань стала ручною і так звикла до людей, що відгукувалася на заклик і всюди ходила за Серторієм, не звертаючи уваги на натопт і шум військового табору» (*Plutarh. «Sertorius». 11*). І ось тут Серторій знайшов оригінальний спосіб використовувати оленя-альбіноса не як забавну іграшку, а як найпотужніший засіб зміцнення свого авторитету. Полководець «оголосив лань божественним даром Діани*», стверджуючи, ніби не раз ця тварина розкривала йому невідоме: він добре знав, наскільки марновірними є варвари за своєю природою. Згодом Серторій вигадав ще й таке. Якщо він отримував таємне сповіщення, що вороги напали на якусь частину його країни або спонукали від'єднатися яке-небудь місто, він прикидався, що це відкрила йому лань, наказуючи тримати війська в бойовій готовності. І так само, якщо Серторій отримував звістку про перемогу кого-небудь зі своїх полководців, він нікому не повідомляв про прихід гінця, а виводив лань, прикрашену вінками на знак добрих звісток, і наказував радіти і приносити жертви богам,

* Діана — римська богиня полювання, яка протегувала мисливцям і воїнам. У римських храмах зазвичай зображалася в образі прекрасної діви-воїтельки, причому її часто зображали у супроводі оленів або мисливських собак. Окрім римлян, Діану (іноді називаючи її на свій лад дещо іншими іменами) шанували й багато інших народів античного Середземномор'я.

запевняючи, що скоро всі дізнаються про якусь щасливу подію» (*Plutarh. «Sertorius». 11*).

Декому з читачів, що живуть як-не-як в XXI ст., трюк із ланню може видатися примітивним. Можливо, цей трюк не спрацював би і в самому Римі, де було досить багато освічених людей. Однак трюк був розрахований не на римлян, а на тодішніх іспанців — людей марновірних і побожних, і спрацьовував безвідмовно. В усякому разі, як писав Плутарх, «завдяки цьому варвари стали більш охоче коритися Серторію; вони прихильніше ставилися до всіх його задумів, вважаючи, що покоряються не волі якогось чужака, але божеству» (*Plutarh. «Sertorius». 12*). Коли трапилось, що під час одного з походів лань на якийсь час загубилася, навіть цю обставину Серторій зумів потім використати на свою користь. «Велике засмучення заповдіало Серторію зникнення його лані: він позбувся чудового засобу впливати на варварів, які тоді вельми потребували підбадьорення. Та незабаром якісь люди, що безцільно бродили вночі, натрапили на лань і, впізнавши її за мастю, схопили. Коли про це повідомили Серторію, він обіцяв щедро нагородити тих, хто привів лань, якщо тільки вони змовчать про свою знахідку, і сам приховав тварину. Почекавши декілька днів, він з'явився з просвітленим лицем до суддівського узвишшя* і повідомив вождів варварів, що бачив уві сні божество, яке провіщало велике щастя; потім, піднявшись на поміст, Серторій почав розмовляти з тими, у кого були до нього справи. У цей момент сторожі відпустили лань, а вона, побачивши Серторія, помчала, охоплена радістю, до піднесення і, ставши біля господаря, поклала йому на коліна голову і почала лизати праву руку (ще раніше її було привчено так робити). Коли ж Серторій приголубив її (радість його виглядала цілком правдоподібно) і навіть зронив декілька зліз, присутні спершу завмерли вражені, а потім з шумом і криком провели Серторія додому, вважаючи його дивовижною людиною та другом богів» (*Plutarh. «Sertorius». 20*).

Подібно до римлян діяли й деякі з тих, хто піднімав повстання проти їхньої влади. Ось, наприклад, що писав про керівника повстан-

* У римському таборі перед наметами полководців традиційно влаштувалося спеціальне узвишшя — трибунал, з якого вожді й полководці зверталися до солдатів із промовами або вершили суд. Армія ж Серторія, а відповідно, і його табір були влаштовані за римським зразком.

ня рабів на Сицилії Евна, який зумів 135 року до нової ери захопити майже весь острів і створити, нехай навіть на короткий термін, якусь подібність власної держави, римський історик Анней Флор: «Якийсь сірієць Евн — серйозність наших невдач примушує пригадати це ім'я — в удаваному нападі фанатичного сказу стрясав волоссям на честь богині Сирії** і, ніби підкоряючись владі богів, закликав рабів до свободи і зброї. Бажаючи показати, що діє під божественним натхненням, він заховав у роті горіх, заповнений тліючою сіркою, і, поволі вдихаючи, випускав разом зі словами полум'я» (*Florus. II. VII. 4–5*). Наскільки ефективно діяло таке видовище на темних, забитих сицилійських рабів, які не бачили нічого, крім своїх полів і бараків, можна судити з того, що «ця дивовижа спершу зібрала дві тисячі душ, що трапилися йому на шляху, але щойно за правом війни було зламано ергастули***, він створив більш ніж шістдесятитисячне військо» (*Florus. II. VII. 4–5*). Придушити повстання римляни змогли лише через чотири роки.

У Римі переконати людей у тому, що комусь протегують боги, було набагато складніше, але й там це подеколи виходило. Один із найбільш вдалих прикладів використання обставин для переконання мас у благоволінні до себе богів зумів продемонструвати 44 року до нової ери Октавіан (майбутній імператор Октавіан Август), спадкоємець убитого римського диктатора Гая Юлія Цезаря. Прийнявши усиновлення за заповітом, він, незважаючи на свій вельми юний вік, відразу взяв найактивнішу участь в боротьбі за владу, що розгорілася після загибелі диктатора. Вищі посадовці Риму в той час обиралися, тому для перемоги на виборах претенденти прагнули всіляко догодити виборцям, роздаючи подарунки і влаштовуючи улюблені римлянами театральні вистави й ігри. Так само чинив і 19-річний Октавіан. І ось, коли він влаштовував ігри на честь Венери Прародительки, в небі над Римом з'явилася комета, яку видно було потім аж сім днів. Октавіан тут же знайшов спосіб використати це для підвищення свого авторитету. Як заявляв згодом він сам, «у народі визнали цю комету знаком того, що душу Цезаря прийнято до сонму божествен-

** Мається на увазі богиня Кібела, культ якої прийшов до Риму з Малої Азії. Жерці Кібели під час своїх обрядів стрясає волоссям.

*** Ергастули — тюремного типу бараки, де тримали сільських рабів, зайнятих на тяжких роботах.

них сутностей безсмертних богів. Тому до зображення його голови, яке ми незабаром посвятили на Форумі, було додано цей відмітний знак» (*C. Plini. Sec. «N. H.» II. XXII. 94*).

Чи сам римський народ дійшов висновку, що комета означає саме прийняття загиблого Цезаря до сонму безсмертних богів?

Звісно ж ні!

Сам по собі народ міг подумати про це все що завгодно. Ось, наприклад, як описав Корнелій Тацит ставлення римлян до комети, яка пролітала над Італією 64 року: «В кінці року народ лякають лиховісні знамення: часті як ніколи удари блискавки, зірка-комета, яку Нерон усякий раз прагнув умилюстити пролиттям славної крові» (*Tacit. «Annales». XV. 47*).

Чому ж комета, яка пролетіла над Італією 64 року, була розцінена народом зовсім не так, як комета 44 року до нової ери? Адже і часті удари блискавок, і проліт комети, й інші «чудеса», що відбувалися за Нерона, цілком можна було б розцінити і не як злі, а як добрі знамення!

Річ була, звісно ж, у тім, що Нерон не зробив того, що зробив його предок Октавіан, — не перебрав ініціативи й не зумів пустити серед римлян потрібний собі поголос. Октавіан же зумів це зробити! Чи була це спеціальна вказівка, дана Октавіаном своїм клієнтам і вільновідпущеникам? Був це просто натяк, вчасно почутий і негайно переданий? Хто знає? Втім, так чи інакше, Октавіан зумів завдяки кометі, що пролетіла над Римом, різко підняти свій авторитет. Божественність Цезаря підкреслювала і прихильність богів до самого Октавіана як до спадкоємця Цезаря. Недаремно Октавіан тут же постарався прикрасити зображенням комети статуї свого названого батька, наказав вигравіювати зірку-комету на своєму бойовому шоломі, а ставши до влади, наказав випустити монети з її зображенням. Безумовно, така пропаганда переконувала далеко не всіх, але якась частина римських громадян повірила цьому, причому повірила щиро.

До створення потрібних образів Октавіана Августа і його оточення залучалися кращі поети, письменники, художники, скульптори. Міста імперії були прикрашені десятками тріумфальних арок на честь перемог імператора, сотнями його скульптур, безліччю картин і барельєфів, які прославляли його діяння й чесноти. Іноді імператорові доводилося навіть відмовлятися від подарунків, що сипалися на нього, але й відмови ці він не забував поставити собі в заслугу.

«Золоті вінки вагою в тридцять п'ять тисяч [фунтів] муніціпіям і колоніям італійським, які принесли їх до моїх тріумфів, будучи в п'ятий раз консулом, я повернув, і після цього кожного разу, коли проголошували мене імператором, золотих вінків я не приймав, хоча муніціпії та колонії ухвалювали це з такою ж люб'язністю, з якою і раніше ухвалювали», — писав в своїх «Діяннях» Октавіан Август («*М. Ankyr.*». XXI. 3).

29 року до нової ери, саме тоді Октавіан в п'ятий раз був консулом, тобто всього через рік після закінчення тяжкої та кровопролитної громадянської війни, розорена і виснажена війною Італія знайшла на самі лише вінки для вшанування перемоги Октавіана одинадцять з половиною тонн золота! Утім, вінки були лише частиною того, що створювалося для прославлення імператора! «Срібних моїх статуй, піших, і кінних, і на квадригах, стояло в Місті близько 80, котрі я сам прибрав, і на ці гроші золоті дари в храмі Аполлона від свого імені і тих, хто мене статуями пошанував, я поставив», — писав Октавіан Август у своїх «Діяннях» трохи далі («*М. Ankyr.*». XXIV. 2). Проте були ще статуї з бронзи і мармуру, були барельєфи, були фрески й картини, були тріумфальні арки, були храми на його честь, і не тільки в Римі, не тільки в Італії, а й по всій неосяжній імперії. Звичайно ж, за всієї його показної скромності все це робилося не без відома Октавіана. Ентузіазм і натхнення скульпторів, архітекторів і художників підтримувалися чималими сумами, що виділялися на ці роботи. Щедро підтримувався й ентузіазм поетів і письменників, які прославляли імператора.

Попри те що частина вихвалень була, можливо, і не зовсім щирою, деякі з поетів, які прославляли Октавіана Августа і його оточення, такі як Овідій, Горацій, Вергілій, не тільки швидко перетворилися з людей вельми бідних в людей вельми заможних, а й стали гордістю не тільки латинської, а й світової літератури. Звеличення імператора і його сім'ї проводилося іноді дуже і дуже тонко. Прекрасним прикладом цьому може служити знаменита поема «Енеїда», написана Вергілієм, що розповідає про легендарного прародителя римлян Енея, який з волі Юпітера втік з узяті греками Трої до Італії, щоб дати своїм нащадкам заснувати Рим і стати володарями світу. Як писав у передмові до своїх коментарів до «Енеїди» Сервій, задум Вергілія полягав «у тому, щоб наслідувати Гомера і вихваляти Августа, прославляючи його рід, бо він — син Атії, матір'ю якої була Юлія, сестра

Цезаря. А Юлій Цезар веде своє походження від Юла, сина Енея, як і підтверджує сам Вергілій:

«Юлій — він візьме ім'я від великого імені Юла»*.

Було би помилково вважати, що всі римляни, які прочитали «Енеїду», тут же вірили в божественне походження Юлія Цезаря і Октавіана Августа. Проте думка, яка проводиться в поемі, про богообраність римлян та їхнього імператора лестила всім римлянам, а тому значна їх частина охоче вірила, якщо і не в божественне походження свого першого імператора, то принаймні у великі заслуги його предків і в його законне право правити римським народом. Значно, що сама ідея написання «Енеїди» належала не Вергілієві, а імператорові Октавіану Августу. До того ж Вергілія він вибрав для цього не відразу, а лише після того, як той за три роки, за дорученням дуже багатого вельможі Азінія Полліона, написав «Буколіки», а потім за сім років, за дорученням Цильнія Мецената, найближчого соратника імператора, написав «Георгіки». Лише після цього, переконавшись у його таланті, Октавіан Август доручив поетові цю роботу, а все написане Вергілієм ретельно контролював, причому особисто. За словами того ж згаданого вище Сервія, «Вергілій за одинадцять років, на пропозицію Августа, написав «Енеїду», але не відредагував її та не видав. Тому він зажадав її спалити. Август же, щоб не загинув такий великий твір, наказав Туккі та Варієві відредагувати її так, щоби прибрати зайве, але нічого не додавати». Що визнав «зайвим» могутній імператор, ми вже ніколи не дізнаємося. На жаль, оскільки поема піддалася ретельній цензурі, зберігся тільки її відредагований і схвалений Октавіаном Августом варіант.

Імперська цензура поступово ставала жорсткішою, і деякі твори поетів і письменників, а надто твори істориків, не вподобані імператором, могли бути вилучені і знищені, а їхні автори піддані опалі, заслання і навіть страті. Це призвело до того, що історики, які трудилися в період імперії, далеко не завжди мали можливість писати все, що думали. Проте чимало письменників легко мирилися з цим і, беручись за історичну працю, думали насамперед про те, як догодити імператорові та його сановникам. Саме така творчість заохочувалася, приносячи гроші, подарунки і скороминущу славу. Засмучуючись із цього приводу, Лукіан, який жив у II ст. нової ери, писав: «Така більшість істориків: вони піклуються кожен про со-

* Сервій навів тут строфу 288 з книги I «Енеїди» Вергілія.

годнішній день і про користь, яку сподіваються витягнути з історії; їх, по справедливості, треба ненавидіти, оскільки щодо сучасників вони — явні та невмілі лестивці, а в очах майбутніх поколінь вони своїми перебільшеннями ставлять під сумнів усю працю істориків» (*Lucianos. «Hist.»*. 13). Висміюючи нісенітницю в історичних творах, що з'явилися у величезній кількості після успішної для римлян війни з Парфією 162–166 рр., Лукіан наполягав, що «єдина справа історика — розповідати все так, як воно було» (*Lucianos. «Hist.»*. 39), і звертаючись до тих, хто тільки збирався писати на історичну тему, просив їх: «не пиши, зважаючи тільки на сьогоднішній день, щоб сучасники тебе хвалили і визнавали, а працею, маючи на увазі майбутнє, пиши краще для наступних поколінь і від них домагайся нагороди за свою працю, щоб і про тебе говорили: «Це справді була вільна людина, сповнена щирості; у нім не було нічого влєсливого або рабського, і в усьому, що він казав, є правда» (*Lucianos. «Hist.»*. 61). Проте до рекомендацій Лукіана прислухалися не всі. Звичайною справою було непомірне прославляння правлячого імператора і таке ж непомірне обливання брудом скинутих імператорів і узурпаторів, статуї яких негайно розбивалися, імена викреслювалися з книг і відскрібалися зі стін, і яким приписувалися і ті хиби, які у них були, і ті, яких не було. Панегірики ж на адресу імператорів, що доступилися до влади, завжди були нудотними від славослів'я.

Такі були звичаї і такий був час...

Чи всіх римлян переконувала така пропаганда? Ні, звісно ж, не всіх. Тим паче що ефект цієї пропаганди знижувався через боротьбу за владу різних угруповань римської знаті, а також у результаті релігійних розбратів — боротьби між прихильниками різних поганських конфесій, а потім боротьби між християнами і поганами, і ще лютішої боротьби між різними християнськими конфесіями. Але так само й у наш час навіть підтримка більшості газет, журналів, радіоканалів і каналів телебачення ще не є повною гарантією перемоги на виборах, і ніяка кількість і якість листівок та плакатів не може забезпечити жодному з політиків любов і підтримку цілковито всіх виборців. Проте всі знають, що набагато більші шанси на перемогу має той з кандидатів, хто має можливість випустити більше листівок і плакатів, хто має підтримку газет і журналів, хто має можливість максимально використовувати теле- і радіоефір. Отож, давньоримська пропаганда була зовсім не такою примітивною і простою, як може видатися на перший погляд.

Розділ XIV

Таємниці римської дипломатії
та деякі секретні дипломатичні
операції супротивників Риму

XIV

- 632** 1. Дипломатична боротьба Риму і Македонії під час Другої Пунічної війни
- 635** 2. Як хитра дипломатія карфагенян в Іспанії призвела до загибелі римських полководців Публія Сципіона і Гнея Сципіона
- 641** 3. Як розвідувальна операція, проведена римською амбасадною, допомогла римлянам розгромити карфагенян і нумідійців в Африці
- 647** 4. Як римляни, починаючи третю Пунічну війну, шляхом дипломатичного тиску примусили карфагенян роззброїтися
- 654** 5. Римська дипломатія в боротьбі за Нумідію. Роль дипломатії в Югуртинській війні
- 675** 6. Використання римлянами дипломатії для «безкровного» захоплення залежних від них держав, а також використання дипломатії для захоплення або усунення небажаних Римові іноземних правителів. Як римляни маніпулювали захопленими в полон представниками чужоземної знаті. Хитрощі римської політики щодо надання притулку вигнаним і скинутим царям
- 684** 7. Провал спроби послів східноримського імператора Феодосія Другого усунути царя гунів Атілду. Причини більшості невдач римських дипломатів у період, що передував падінню Рима
- 687** 8. Основні принципи римської політики

Діяльність античних розвідників незмінно була тісно пов'язана з діяльністю дипломатів. Там, де можна, дипломати діяли легально. Велике значення мали і красномовство послів, і їхнє вміння гідно триматися, і хороші манери. Утім, люб'язність дипломатів рідко була щирою. Крім своєї офіційної місії, послы нерідко виконували і суто розвідувальні функції. Ось як, наприклад, за словами Секста Юлія Фронтіна, діяли інколи дипломати Карфагена:

«Карфагеняни, помітивши в Александра (Александра Македонського) такі великі сили, що він став загрозою для Африки, наказали одному із громадян, чоловікові енергійному, на ім'я Гамількар Родін, відправитися під личиною вигнанця до царя і всіма засобами здружитися з ним. Домігшись цього, він повідомив співгромадянам плани царя.

Ті ж карфагеняни послали людей, які, перебуваючи довгий час у Римі під виглядом послів, перехоплювали плани наших» (*Front. «Strat.» I. II. 3–4*).

Треба сказати, що й дипломати інших античних держав, які суперничали й ворогували з Римом, діяли анітрохи не менш витончено, та іноді досягали успіху. Проте найнеперевершенишими дипломатами античного світу були римляни, завжди уміло поєднуючи як явні, так і таємні засоби боротьби. Особливо досягли успіху римські дипломати у створенні дружніх і розвалі ворожих коаліцій під час незліченних війн, якими майже постійно був зайнятий Рим. Успішно використовувалася дипломатія і для дискредитації ворожих полководців і

державних діячів, неприязно налаштованих щодо Риму, і для того, щоб привести до влади дружньо налаштованих або залежних від Риму людей. Римські дипломати зазвичай були добре поінформовані про стан справ у тій країні, куди вони відправлялися, й уміло домагалися мети, використовуючи і звичайні аргументи, і погрози, і лестощі, й обман, а підкуп впливових осіб із метою вирішити питання на свою користь узагалі був справою звичайною. Хоча дипломатичні інтриги завжди розгорталися таємно, багато з того, що було таємним, з часом ставало явним, і про декотрі знамениті операції римських дипломатів та їхніх супротивників я постараюся розповісти.

1. Дипломатична боротьба Риму і Македонії під час Другої Пунічної війни

Друга Пунічна війна, що розпочалася 218 року до нової ери, була не тільки війною римлян і карфагенян. Від результату цього протиборства залежала доля дуже багатьох народів. Війна охопила все Західне Середземномор'я, але хвилювала весь античний світ.

Як писав Тіт Лівій, «за цією боротьбою найсильніших на землі народів стежили всі племена і царі, а надто Філіпп, цар македонський*»: його царство було найближчим до Італії, відокремлювало його від неї тільки Іонійське море. Почувши про перехід Ганнібала через Альпи, Філіпп зрадив війні між римлянами і карфагенянами, але поки було невідомо, на чій стороні перевага, він вагався, кому бажати перемоги. Коли в третій битві карфагеняни утретє стали переможцями**, Філіпп схилився до тих, кому щастя сприяло, і відправив послів до Ганнібала. Обминувши Брундізій і Тарент, що охоронялися римським флотом, вони висадилися біля храму Юнони Лацинії (*у Бруттії, на півдні Італії — В.Д.*), звідти через Апулію попрямували до Капуї, але на шляху наразилися на римський гарнізон і були відведені до претора Валерія Левіна, який стояв табором поблизу Луцерії***» (*Т. Liv. XXIII. 33. 1–5*).

* Цар Філіпп V, котрий правив Македонією від 220 по 179 рік до нової ери.

** Тобто після битви під Каннами.

*** Луцерія — одне з міст в Апулії.

Посланцям царя Філіппа загрожував полон, а то й загибель, але вони зуміли викрутитися. «Ксенофан, керівник амбасади, сміливо заявив, що він посланий царем Філіппом укласти дружній союз з римським народом: у нього доручення до консулів, сенату і римського народу. Старі союзники відпадали одні за одними; претор дуже зрадів новому союзникові, славному цареві, і доброзичливо прийняв ворогів як гостей, дав їм проводарів, дбайливо розповів, якою дорогою йти, які місця, ліси та ущелини під контролем римлян, а які — ворогів. Ксенофан пройшов поміж римських гарнізонів у Кампанію, звідти найближчою дорогою прибув до Ганнібала і уклав з ним дружній союз на таких умовах: цар Філіпп переправиться до Італії з флотом якомога більшим (допускали, що він зможе спорядити двісті кораблів) і спустошуватиме морське побережжя, на його частку припаде війна на суходолі та на морі; після закінчення війни вся Італія і сам Рим належатимуть Карфагенові та Ганнібалові, і вся здобич дістанеться Ганнібалові; остаточно підкоривши Італію, вони відпливуть до Греції та поведуть війну, з ким вкаже цар; держави на материк і острови, що належать до Македонії, належатимуть Філіппу і увійдуть до його царства» (*T. Liv. XXIII. 33. 6–12*).

Важко сказати, чи збирався Ганнібал надалі допомагати цареві Філіппу, чи хитрував, але такий союз був йому вкрай вигідний. Вищадження македонської армії в Італії загрожувало Римові катастрофою. Від Риму могли відпасти всі союзники, а сили антиримської коаліції могли збільшитися настільки, що римляни протягом двох-трьох років вимушені були б скласти зброю. Домовившись про все з македонськими послами, Ганнібал поспішив відправити з ними до Македонії власних послів, Гісона, Бостара і Магона, щоб якнайскоріше підписати договір з царем Філіппом. Зумій карфагеняни і македонці вчасно укласти союз і скоординувати свої дії, хто знає, який би був результат війни? Проте їхні плани було зірвано завдяки пильності римських флотоводців, які зуміли виправити помилку, допущену претором Валерієм Левіном. Посли хотіли дістатися до Македонії тим самим шляхом, що і прибули звідти. «Вони прийшли до храму Юнони Лацинії, де стояв на причалі захований корабель, але коли вийшли у відкрите море, їх помітив римський флот, що охороняв береги Калабрії. Валерій Флакк (префект, який командував там римським флотом) послав навздогін легкі судна з наказом захопити цей корабель; царські послы намагалися втекти, але, побачивши, що пере-

слідувачі перевершують їх швидкістю, здалися римлянам. Їх привели до префекта флоту, який запитав, хто вони, звідки і куди тримають шлях. Ксенофан, який уже щасливо склав одну брехливу вигадку, заявив: він посланий царем Філіппом до римлян, до Марка Валерія* він добрався єдиною безпечною дорогою, пройти через Кампанію він не зміг, оскільки вона вся — в оточенні ворожих загонів. Пунічний одяг і весь вигляд ганнібалових послів вселяли підозру; їх почали розпитувати, мова їх виказала. Їх, до смерті наляканих, роз'єднали, знайшли листи від Ганнібала до Філіппа і договір між царем македонців і вождем карфагенян. Добре з ними ознайомившись, визнали якнайкращим чимскоріше відвезти полонених та їхніх супутників до Рима, до сенату і консулів, хоч би де вони не перебували. Вибрали п'ять найшвидших кораблів і командирові їх, Луцію Валерію Антіатові, веліли розсадити послів по всіх кораблях, тримати їх під вартою і стежити, щоб вони не розмовляли один із одним і не ділилися б задумами» (*T. Liv. XXIII. 34. 2–9*).

Заходи обережності, вжиті римлянами для доставлення захоплених ворожих послів і документів, виявилися ніяк не зайвими — «один із захоплених кораблів, направлених до Рима, дорогою вислизнув і повернувся до Філіппа; тому й дізналися, що послів із листами перехоплено» (*T. Liv. XXIII. 39. 1*). Утім, ця помилка не стала для римлян фатальною. «Цар, не знаючи, як домовилися його послы з Ганнібалом і що вони йому повідомили, відправив друге посольство з тими ж дорученнями. Відправлені були до Ганнібала Геракліт, прозваний Темним**, беотієць Крітон і Сосіфей з Магнесії. Вони благополучно виконали доручення і принесли відповідь. Літо, проте, минуло перш, ніж цар встиг що-небудь вдіяти; так, захоплення одного корабля з послами виявилось вельми важливим: відстрочило війну, навислу над римлянами» (*T. Liv. XXIII. 39. 2–4*).

Цією затримкою вповні зуміли скористатися не тільки римські полководці, які не дозволили Ганнібалові, який не отримав підкріплення ні з Карфагена, ні з Македонії, розвинути успіх, а й римські дипломати, які зуміли за цей час налаштувати проти царя Філіппа деяких правителів Іллірії, а також Етолійський союз, що об'єднавав

* До претора Марка Валерія Левіна, про якого вже мовилося вище.

** Цього Геракліта Темного не слід плутати з відомим філософом Гераклітом Темним з Ефеса, який жив на зламі VI і V століть до нової ери.

більшість міст і держав Північної Греції. У результаті замість того, щоб висадитися в Італії та підтримати Ганнібала, цар Філіпп мусив вести в тривалу війну біля своїх кордонів. Частина грецьких держав, що не входили до Етолійського союзу, підтримала Македонію, а частина — етолійців. Війна затягнулася і вичерпувала ресурси і греків, і македонців, а Карфаген не тільки не отримав очікуваної допомоги у своїй війні проти Риму, а навіть утратив можливість вербувати у Греції та Македонії найманців у свою армію, оскільки всі солдати тепер були потрібні місцевим правителям.

Кілька разів Філіпп пробував помиритися з етолійцями, але кожного разу, не без впливу римлян, ці переговори зривалися. Лише 206 року до нової ери македонському цареві, нарешті, вдалося укласти мир з етолійцями. Проте до того часу римляни вже вибили карфагенян з Іспанії, Сардинії, Сицилії, та й у самій Італії притиснутий римлянами Ганнібал утримував лише декілька південних міст. Тому царю Філіппові довелося думати вже не про вторгнення до Італії, а про те, як би скоріше укласти мир з римлянами. 204 року до нової ери він з великими труднощами зумів укласти мир з Римом, але вимушений був піти на значні поступки.

Так, завдяки вмільй дипломатії римляни в першій війні з Македонією домоглися успіху, навіть практично не задіявши для цього своїх військ. Воювали македонці і греки, а переможцями виявилися римляни. Зазнавши величезних втрат, Македонія та Етолійський союз ослабили один одного і потрапили в залежність від Риму, позбутися якої вже не змогли ніколи — дуже скоро римляни без особливих зусиль завоювали і Грецію, і Македонію, зробивши їх своїми провінціями.

2. Як хитра дипломатія карфагенян в Іспанії призвела до загибелі римських полководців Публія Сципіона і Гнея Сципіона

І під час першої, і під час другої Пунічних війн Іспанія була одним із головних оплотів Карфагена. Позбувшись під час першої Пунічної війни Сицилії, а потім утративши Сардинію і Корсику, карфагеняни зуміли утримати за собою колонії на півдні в Іспанії, які ще належали їм. Готуючись до нової війни, вони розширили свої володіння, за два десятиліття підкорили весь південь і центральну частину Іспанії і

саме звідси, з Іспанії, рушив з початком другої Пунічної війни у свій похід на Рим Ганнібал.

Іспанія давала Карфагену ліс, мідь, залізо. Завдяки іспанським срібним копальням карфагеняни мали достатньо грошей для ведення війни. В Іспанії карфагеняни вербували і велику частину своїх солдатів.

У Римі чудово розуміли, що для перемоги над Карфагеном дуже важливо вибити карфагенян з Іспанії. Тому, попри складне становище в самій Італії, на початку літа **216 року до нової ери** римляни відправили експедицію до Іспанії. Рішенням римського сенату командувати направленою до Іспанії армією було доручено братам Публію та Гнею Сципіонам. Дорогою до Іспанії Сципіони приєднали до своєї ескадри флотилію підвладного римлянам міста Массилії (сучасний Марсель), але й після цього їхня ескадра налічувала всього 35 кораблів, тоді як у карфагенян у Східній Іспанії було 40 кораблів. Особливо ж суттєво карфагеняни перевершували Сципіонів за чисельністю суходільних військ, оскільки зуміли навербувати собі багато найманців з місцевих племен.

Римлян це не зупинило. Висадившись в іспанському місті Тарраконі (сучасна Таррагона) і дізнавшись про те, що назустріч їм рушили карфагенські війська і флот, а також з'ясувавши, які сили має у своєму розпорядженні ворог, командувач експедиції Гней Сципіон «не зважився шукати зустрічі на суходолі через гучні поголоси про нові допоміжні війська у ворогів» (*T. Liv. XXII. 19. 4*). Утім, від продовження походу він не відмовився і вирішив напасти на карфагенян з моря, причому заздалегідь постарався все ретельно розвідати, доручивши це масилійцям, оскільки ті добре знали місцеві береги. «Відпливши з Тарракона, він наступного дня прибув на стоянку, що знаходилася в десяти милях від гирла річки Ібер (*сучасна Ебро — В.Д.*). Вислані звідти вперед на розвідку два масилійських судна доповіли, що пунійський флот стоїть в гирлі річки, а табір розбитий на березі. Сципіон знявся з якоря і рушив на безтурботного, нічого не підозрюючого ворога, розраховуючи, що той втратить голову від страху» (*T. Liv. XXII. 19. 5–6*).

Так і сталося. Карфагеняни помітили зі своїх сторожових веж римську ескадру. Командувач карфагенян Гасдрубал, брат знаменитого Ганнібала, наказав воїнам вантажитися на кораблі та прийняти бій, але дисципліна у карфагенян була далеко не на високому рівні,

і виконати цей цілком розумний наказ не вдалося. «Наказ викрикували розіслані всюди вершники; тут же з усім військом знаходився і Гасдрубал; усюди сум'яття, гуркіт і крик; веслярі й солдати кинулися на судна, схожі скоріше на утікачів, ніж на тих, що йдуть в битву. Тільки-но всі забігли на кораблі, як одні, відв'язавши линву, закріплену на березі, кинулися до якорів, інші, щоб не було затримки, перерубували якірну кодолу — все робилося в поспіху; солдати зі своєю зброєю заважали морякам з їхніми снастями; метушня моряків заважала солдатам як слід озброїтися. А Сципіон не тільки підійшов ближче, а й вишикував судна в бойовому порядку. Тут карфагеняни розгубилися, не стільки побачивши ворога, готового битися, скільки від власної безтямної метушні: вони тільки-но вступили в бій, як повернули з усім флотом навтьоки» (*T. Liv. XXII. 19. 9–12*). Розсипавши лад, карфагенські кораблі почали шукати порятунку в гирлі Іберу. Не знаючи фарватеру і заважаючи один одному, багато кораблів сіли на мілину і стали легкою здобиччю римлян: «усі човни, які не розбилися носом об берег і не сіли міцно на мілину, римляни, прив'язавши за корму, відвели у відкрите море; з сорока суден узято було двадцять п'ять» (*T. Liv. XXII. 20. 2*). Ще важливішим досягненням римлян, ніж захоплення двадцяти п'яти ворожих кораблів і потоплення ще декількох інших, було те, що «однієї незначної сутички виявилось досить, щоб зробити римлян господарями всього цього узбережжя» (*T. Liv. XXII. 20. 3*). Римляни безперешкодно розграбували декілька підвладних карфагенянам портових міст і десятки прибережних селищ, а багато іспанських племен, які раніше підтримували карфагенян, поспішили долучитися до переможців. Коли Сципіон з награбованою здобиччю повернувся до Тарраconi, туди «прибули посли від всіх народів, які жили біля Іберу, і від багатьох, які населяли найдальші області Іспанії: більше ста двадцяти народів визнали владу Риму і надали заручників» (*T. Liv. XXII. 20. 4*). Римляни швидко підпорядкували своїй владі всі іспанські землі на схід від Ібера і розпочали вторгнення до центральної частини Іспанії, а Гасдрубал вимушений був відвести свої основні сили в Лузитанію.

Крок за кроком брати Сципіони тіснили карфагенян. Римська армія була краще організована, її ядро становили вільні громадяни, тоді як карфагенська армія майже повністю складалася з найманців. Римські полководці мали повну свободу дій, а Гасдрубалові та іншим карфагенським полководцям нерідко заважали суперечливі вказівки свого

ж карфагенського сенату, де постійно точилася гостра політична боротьба. Та й серед полководців Карфагена не було іншого, рівного Ганнібалові. Втім, решта карфагенських полководців аж ніяк не були простаками. Оговтавшись від перших поразок, вони чіплялися за кожен клаптик землі, вперто захищали кожну фортецю. Просування римлян сповільнилося, а потім і зовсім припинилося. Як писав Тіт Лівій, «протягом двох років нічого вікопомного зроблено не було, а війна велася не стільки зброєю, скільки змовами і перемовинами» (*T. Liv. XXV. 32. 1*). Спричинювалося це тим, що ні римляни, ні карфагеняни не отримували достатньо підкріплень з метрополії, щоб домогтися переваги сил, і поповнювали свої війська, вербуючи воїнів із місцевих племен кельтіберів. Якийсь час таке становище влаштувало Сципіонів, оскільки вони вважали головним своїм завданням не дозволити карфагенянам перекинути війська з Іспанії до Італії на допомогу Ганнібалові. Проте **212 року до нової ери** Сципіони, вважаючи, що зможуть здобути повну перемогу у війні в Іспанії, вдалися до рішучих дій.

Розрахунок Сципіонів ґрунтувався на тому, що їм вдалося набрати достатньо найманців з кельтіберів; карфагенські війська в Іспанії у той час були розділені на три армії, однією з яких командував Гасдрубал Барка, син Гамількара, брат Ганнібала, другою — Гасдрубал, син Гісгона, а третьою — Магон, загального ж командування у карфагенян не було. Першого удару Сципіони вирішили завдати по найближчій до них армії Гасдрубала, брата Ганнібала, що стояла поблизу міста Амторгіс. За словами Тіта Лівія, Сципіони «сподівалися, що сили для цього вистачить із лишком. Турбувало одне — інший Гасдрубал і Магон, налякані його втечею, могли відійти в непрохідні гірські ліси і не затягнути б війну» (*T. Liv. XXV. 32. 6*). Щоб запобігти цьому, Сципіони ухвалили рішення розділити свої війська, щоб Публій Сципіон повів дві третини військ проти Гасдрубала і Магона, а Гней Сципіон із залишеною третиною і кельтіберами виступив проти Гасдрубала Барки.

Спершу Гней і Публій Сципіони спільно підійшли до Амторгіса і розбили свій табір на очах у ворога так, що від карфагенян їхній табір відокремлювала тільки річка, а вже потім брати розділилися; Гней Сципіон залишився біля Амторгіса, а Публій Сципіон вирушив зі своєю частиною військ переслідувати іншого Гасдрубала і Магона. Сципіони вважали, що скоро святкуватимуть перемогу, проте ні свят-

кувати перемогу, ні знову зустрітися в цьому житті їм уже не судилося. «Газдрубал дізнався, яке нечисленне власне військо римлян у таборі, римлян, яким залишалося сподіватися тільки на допоміжні зағони кельтіберів. Він із власного досвіду знав про віроломство варварів, а надто тих племен, з якими стільки років воював. Мовне спілкування було легким, оскільки в обох таборах були іспанці. Таємно йому вдалося за великі гроші домовитися з вождями кельтіберів про те, щоби вони відвели свої війська від римлян. Вони навіть не вбачали в тому жахливого злочину: адже вони не піднімають руку на римлян, а платять їм — і не менше, ніж дістало би на війну, — тільки за те, аби вони не воювали. Адже не тільки мир, а й задоволення повернутися додому, побачитися зі своїми, побачити своє добро — це радувало всіх. Ще легше, ніж вождів, було переконати натовп. Нічого було боятися, що нечисленні римляни затримають їх силою» (*T. Liv. XXV. 33. 1–5*). Несподівано зібравшись, кельтібери вирушили з табору, а на розпитування та умовляння римлян відповідали, що вимушені зробити це через місцеві розбрати, які розпочалися на батьківщині. Не маючи можливості ні силою, ні домовленостями утримати своїх колишніх союзників і розуміючи, що без них став набагато слабкішим, ніж ворог, Гней Сципіон став відступати, намагаючись ухилитися від битви.

У цей час карфагеняни всією своєю потугою посунули на армію Публія Сципіона, відрізавши йому і можливість наступати, і шляхи відступу. Публій Сципіон сховався в таборі, але довго залишатися там не міг, оскільки карфагеняни перехоплювали його фуражирів, і незабаром він міг залишитися без продовольства. Дізнавшись, що на допомогу до карфагенян підходив цар свесетанів Індібіліс, ведучи з собою сім з половиною тисяч воїнів, римський полководець, залишивши в таборі лише невеликий загін для охорони, спробував непомітно обійти карфагенян і перехопити Індібіліса. Йому вдалося, знайшовши прогалину в карфагенських заслонах, вирватися з табору і, зав'язавши битву зі свесетанами, які підходили, потіснити Індібіліса, але потім вороги навалилися з новою силою. На фланги римлян напала нумідійська кіннота, а в тил ударила армія карфагенян, що підійшла навздогін. Римляни билися завзято, але коли Публія Сципіона було вбито ударом списа, організований опір припинився. Як писав Тіт Лівій, «вождя не стало, і лад розпався, воїни кинулися втікати; прорватися між нумідійцями і легкоозброєними допоміжними зағонами

виявилось неважко, але вислизнути від численних вершників і піхотинців, які бігли так само швидко, як коні, було навряд чи можливо. Втікачів загинуло, мабуть, більше, ніж полягло на полі бою, та ніхто б і не залишився в живих, якби не стемніло так швидко і не настала ніч» (*T. Liv. XXV. 34. 13–14*). Тим часом «карфагенські вожді не сиділи згорнувши руки: їм таланило, і вони відразу ж після битви, не давши солдатам навіть відпочити, квапливо, прискореними переходами, помчали до Гасдрубала, сина Гамількара. Вони не сумнівалися, що, з'єднавши свої сили, успішно закінчать війну» (*T. Liv. XXV. 35. 1*).

Коли сили карфагенян об'єдналися, Гней Сципіон, побачивши, що до Гасдрубала Барки підійшло підкріплення, і зрозумівши, що військо брата розбито, спробував прискорити відступ, але дуже скоро шлях йому перепинила нумідійська кіннота, яка обійшла його, а слідом за нумідійцями підішли й основні сили карфагенян. Місцевість була безлісою — сховатися було ніде. Щоб хоч якось протриматися, Гнею Сципіону не залишилося нічого іншого, як влаштуватися зі своєю армією на положистому пагорбі, спорудивши вал із в'юків з поклажею. Така стіна недовго стримувала переважні сили супротивника, — зважившись на штурм, «розкидавши баграми поклажу, вороги розчистили собі дорогу, і табір був узятий» (*T. Liv. XXV. 36. 11*). Гней Сципіон загинув у цьому бою через двадцять дев'ять днів після загибелі свого брата.

За один місяць Рим утратив двох прославлених полководців, а від двох їхніх армій залишилися лише жалюгідні рештки, домогтися ж цього карфагеняни зуміли завдяки таємній дипломатії.

Карфагенянам тепер нічого не варто було добити деморалізовані залишки римських армій, і лише самовпевненість завадила карфагенянам скористатися плодами цієї перемоги. Вони занадто рано почали ділити здобич, і, мабуть, саме тому більшій частині війська Гнея Сципіона пощастило вирватися з узятого ворогом табору і дістатися до табору Публія Сципіона. Навіть об'єднавшись, уцілілі рештки розбитих армій не становили б серйозної небезпеки для переможців. Проте карфагеняни замість того, щоб покінчити із залишками римських армій, почали святкувати, забувши про всі заходи безпеки. Це й дало римлянам можливість через декілька днів узяти реванш, але про це я детальніше розповів у розділі «Військова розвідка, а також організація дозорної та сторожової служб за часів Стародавнього Риму».

3. Як розвідувальна операція, проведена римською амбасадою, допомогла римлянам розгромити карфагенян і нумідійців в Африці

Звичайним завданням послів було укладення вигідних союзів і ведення різних перемовин. Однак послі інколи могли виконувати і суто розвідувальні операції.

205 року до нової ери друга Пунічна війна між Римом і Карфагеном ще привала. На той час римляни домоглися перемоги в Іспанії, Сицилії та Сардинії, визнав свою поразку і уклав мир з римлянами македонський цар Філіпп, але повністю вибити карфагенян з Італії римлянам не вдавалося. І ось вони замість того, щоб, як і раніше, крок за кроком витручувати карфагенян з Італії, вирішили ударити по самому Карфагену. Через чотирнадцять років після початку війни римська армія на чолі з проконсулом Публієм Корнелієм Сципіоном, сином Публія Корнелія Сципіона, загиблого в Іспанії, висадилася в Африці. Для переправи було задіяно 40 військових і 400 вантажних кораблів — величезний на ті часи флот, а військо, яке відправилося зі Сципіоном, було таке велике, що, за образним висловом римського історика Целія, чиї слова цитував Тіт Лівій, під час відправлення армії «від крику солдатів птахи падали на землю, а на кораблі зішло стільки людей, що, здавалося, ні в Сицилії, ні в Італії нікого не залишилося» (*T. Liv. XXIX. 25. 2*). Якщо ж перейти від образності до конкретних цифр, то чисельність римського десанту складала, на думку Тіта Лівія, до 35 тисяч осіб.

Прибуття римлян до Африки викликало переполох серед карфагенян, особливо після того, як Сципіон розграбував навколишні селища та обліг Утіку — друге за значенням після Карфагена місто карфагенян. Утім, карфагенці швидко зібрали армію і заблокували Сципіону можливість просування вглиб країни. Крім цього, карфагеняни посилено будували нові кораблі, сподіваючись, зібравши сильний флот, відрізати Сципіону всі шляхи постачання.

Перемога у війні явно схилилася на бік Риму, але й сили Карфагена ще не вичерпалися — на півночі Італії діяв карфагенський полководець Магон, якого підтримували місцеві племена лігурів, а також окремі племена галлів і деякі міста Етрурії, а Південь Італії продовжував утримувати Ганнібал. Карфагеняни вже не мріяли перемогти у війні,

але сподівалися, що їм вдасться укласти з Римом почесний мир, визнавши втрату всіх своїх заморських володінь, але зберігши всі свої володіння в Африці. Надії ці були цілком реальними, з огляду на те, що Рим був виснажений війною нітрохи не менше, ніж Карфаген, а вторгнення до Африки могло закінчитися для римлян поразкою, як завершилося катастрофою вторгнення до Африки римського консула Регула під час першої Пунічної війни. До того ж карфагенянам вдалося схилити на свій бік найсильнішого з місцевих правителів Нумідії — царя Сіфака, для чого найвельможніший з карфагенян, Газдрубал, син Гісгона, видав за Сіфака заміж свою красуню дочку, в яку той був закоханий. Суперник Сіфака інший нумідійський цар Масинісса, навпаки, став на бік римлян, але в Масиніссі було значно менше військ, ніж у Сіфака. Основною ударною силою нумідійців була кіннота, і перевага в кінноті виявилася на боці карфагенян, що сильно обмежувало можливості римлян.

Аж до весни 203 року до нової ери Сципіон облягав Утіку. Одначе місто трималося, одержуючи підкріплення і продовольство морем. А шлях до Карфагена римлянам перепинили війська Газдрубала і Сіфака, що стали двома окремими таборами поруч з табором римлян. Війна затягувалася, і між сторонами почалися перемовини. Проте якщо карфагеняни справді бажали скоріше укласти мир, то Сципіон, батько і дядько якого загинули в Іспанії, мріяв перехитрити супротивника. Спершу він намагався знову схилити на свій бік нумідійського царя Сіфака, в розпорядженні якого була прекрасна кіннота, але, перебуваючи під впливом дружини-карфагенянки, Сіфак наполягав на тому, що для непорушного миру римлянам слід піти з Африки, а карфагенянам — з Італії. «Спершу римський командувач не хотів і чути такого, але потім — щоб дати своїм воїнам зручний привід навідуватися до ворожого табору — він став менш різким у своїх відмовах, подаючи цим надію, що частіші зустрічі допоможуть залагодити справу» (*T. Liv. XXX. 3. 7*).

Причина такої зміни поведінки полягала в тому, що у Сципіона виник план, як домогтися перемоги. «Зимовий табір карфагенян було повністю збудовано з дерева, абияк зібраного в околицях. Нумідійці жили в хатинах з очерету, критих рогожею, безладно розкиданих, де хто хотів; деякі навіть за ровом і валом. Про це донесли Сципіонові, і він вирішив за нагоди підпалити ворожий табір» (*T. Liv. XXX. 3. 8*).

Сципіону було важливо не просто завдати ворогові певних утрат, а відразу повністю розгромити його. І він підступно використовував перемовини для того, щоб підготувати раптовий і нищівний удар. «Разом із послами, яких Сципіон відправляв до Сіфака, він став слати старших центуріонів, людей випробуваної доблесті та обачності. Доки послы вели перемовини, центуріони, вбрані рабами-конюхами, тинялися табором, видивляючись усі входи і виходи, загальне розташування табору і розміщення його частин: де стояли карфагеняни і де нумідійці, яка відстань між табором Газдрубала і царським; вони довідувалися, як розставляли караули і сторожову охорону, коли краще було б улаштувати засідку: вночі або вдень. Послы до Сіфака їздили часто, і центуріонів Сципіон навмисне посилав то одних, то інших, щоб багатьом у ворожому таборі стало все знайомим» (*T. Liv. XXX. 4. 1–3*).

Одного разу план Сципіона ледь не зірвався — Гай Лелій, якому Сципіон доручив ведення переговорів, «відправляючись послом до Сіфака, узяв із собою розвідників під виглядом рабів і служителів. Серед них був Луцій Статорій, який не раз бував у цьому таборі, і дехто з ворогів, мабуть, впізнав його» (*Front. «Strat.». I. I. 3*). Якби Статорія викрили, то послів, можливо, і випустили би з табору, але охорону табору напевно б підсилили, а сам план було би зірвано. Щоб не допустити викриття Луція Статорія, Гай Лелій схитрував, «аби приховати його справжнє суспільне становище, Лелій побив його палицями як раба» (*Front. «Strat.». I. I. 3*). Така хитрість розвіяла сумніви карфагенян.

А поки там що, готування до акції тривало, і на початку весни **203 року до нової ери** Сципіон вирішив, що час діяти. «Коли переговори вселими нарешті Сіфаку, а через нього і карфагенянам надію на мир, римські послы заявили, що Сципіон їм заборонив повертатися без твердої відповіді: тому якщо Сіфак уже все вирішив сам, хай повідомить про своє рішення, а якщо йому потрібно ще порадитися з Гасдрубалом і карфагенянами, нехай радиться: зараз якраз час або укладати мир, або воювати по-справжньому. Доки Сіфак радився з Гасдрубалом, а Гасдрубал із карфагенянами, у розвідників був час все видивитися, а у Сципіона — приготувати все необхідне для задуманої справи. Серед розмов про мир обнадієні нумідійці й карфагеняни зі звичайною своєю легковажністю вирішили, що остерігатися їм нічого. Надійшла від них, нарешті, й відповідь. Оскільки римляни,

здавалося, дуже хотіли миру, то в ній запропоновано було деякі нові неприйнятні умови. Це було зручно Сципіонові, який хотів зірвати перемир'я. Він сказав царському послові, що доповідь про все своїй раді, а на другий день відповів: хоч як він опирався, мир відкинули всі; більше немає надії на мир; хіба тільки Сіфак залишить карфагенян та буде з римлянами» (*T. Liv. XXX. 4. 4–9*).

Отже, Сципіон перервав перемовини і міг, не порушуючи слова, виконати те, що задумав. Для відволікання уваги супротивника від своїх приготувань він наказав спустити на воду кораблі та завантажити на них стінобитні машини, вдаючи, що збирається атакувати Утіку з моря, а двом тисячам солдатів наказав зайняти пагорб над Утікою, убезпечивши себе на випадок можливої вилазки городян, оскільки за нападу на табори Гасдрубала і Сіфака збирався залишити у своєму таборі лише невеликий загін.

Коли все було остаточно підготовлено, Сципіон зібрав військову раду, вислухав своїх розвідників і Масинісу, який так само був у курсі всіх справ, і оголосивши, що нападе на карфагенян і Сіфака цієї ночі, поставив завдання кожному з воєнних трибунів. «Як і було наказано, надвечір військо стало виходити з табору, біля першої варти вишикувалося і опівночі, йдучи звичайним кроком, підійшло до ворожого табору; шляху було сім миль*. Сципіон доручив Лелієві частину свого війська і Масинісу з його нумідійцями та розпорядився напасти на табір Сіфака і підпалити його» (*T. Liv. XXX. 5. 3–4*). Особливу увагу Сципіон приділив обережності й узгодженості дій — він закликав Лелія і Масинісу, кожного особисто, бути уважними та обачними і попередив їх, що нападе на карфагенський табір лише після того, як побачить пожежу в таборі царя.

Все сталося так, як і спланував римський головнокомандувач. Лелій і Масиніса підійшли до табору Сіфака безшумно. Після того як Масиніса, який чудово знав місцевість, розставив своїх людей, перекривши виходи і відрізавши тим, хто був у таборі, шляхи до втечі, нападники так уміло здійснили підпал, що ніхто спершу навіть не збагнув, що на табір напали: «ніхто не подумав, що це підпал; люди, не узявши зброї, розбіглися гасити вогонь і наразилися на озброєних ворогів» (*T. Liv. XXX. 5. 8*). Почалося побиття — «багато прямо в ліжках, напівсонні, були захоплені полум'ям; багато хто кинувся

* Римська миля становила 1481,5 метра.

втікати без тями і в тисняві був затоптаний у вузькій брамі табору» (*T. Liv. XXX. 5. 10*).

Так само успішно діяв і сам Сципіон, який непомітно підійшов з основними силами своєї армії до табору карфагенян. «Заграву над нумідійським табором першими з карфагенян побачили вартові, а потім й інші воїни, розбуджені нічною тривоною; вони теж вирішили, що у нумідійців пожежа виникла сама собою. Ніхто не зрозумів, у чім річ, не здогадався, що паніка здійснена вмираючими і пораненими, а не просто переляканими серед ночі. Карфагеняни, зовсім не думаючи про ворогів, вибігали без зброї зі свого табору — з усіх брам, які кому були ближчими. Вони несли з собою тільки те, що могло знадобитися для боротьби з вогнем. Тут вони й наражались на римське військо. Їх усіх перебили — не тільки з ненависті до ворога, але щоб не залишилося нікого, хто сповістив би своїх» (*T. Liv. XXX. 5. 1–4*). Першими побігли на допомогу сусідам найкращі і найенергійніші карфагенські воїни, і саме вони, беззбройні, полягли під мечами римлян, які накинулися на них. Розправившись із тими з карфагенян, котрі вибігли з табору, поспішаючи допомогти в гасінні пожежі нумідійцям, солдати Сципіона увірвалися крізь браму, що не охоронялася, в табір і почали нищити все навкруги, підпалюючи з усіх боків намети і дерев'яні будівлі. Тепер уже обидва ворожих римлянам табори перетворилися на палаючі вогнища. Як писав про ці ж події Полібій, «весь простір, зайнятий карфагенянами і нумідійцями, сповнений був стогонів, безладних криків, сум'яття, несамовитого шуму; водночас усюди лютував вогонь і носилося море полум'я. Разом із усією несподіванкою накинулися численні лиха, з яких кожне саме по собі здатне було би сповнити жахом душу людини. Жоден зі смертних не міг би й увявити собі нічого подібного до того, що відбувалося тоді: такою мірою лихо було жахливіше за всі, відомі раніше» (*Polib. XIV. 5. 12–14*).

Командувач карфагенян Газдрубал, цар Сіфак і невелика частина воїнів зуміли прорватися, але це була крихітна частина величезної, яка переважала за чисельністю римську, карфагенсько-нумідійської армії — всього близько п'ятиста вершників і дві тисячі піхотинців. Римляни майже не зазнали втрат, водночас серед карфагенян і нумідійців, за словами Тіта Лівія, «перебито було і загинуло у вогні близько сорока тисяч душ, полонено більше п'яти тисяч, зокрема багато знатних карфагенян, одинадцять сенаторів; знамен було захоплено сто сімдесят чотири; нумідійських коней більше двох тисяч семисот, слонів шість,

а загинуло і згоріло вісім. Величезну кількість зброї Сципіон спалив, присвятивши Вулканові*» (*T. Liv. XXX. 6. 1–4*).

Перемога Сципіона докорінно змінила стан справ у Африці і практично зумовила остаточну перемогу Риму у всій другій Пунічній війні. Карфагеняни вимушені були відкликати для захисту Африки свої війська з Італії та призвати до армії всіх, кого тільки змогли. Одначе навіть разом із прибулими військами Ганнібала нова армія карфагенян була слабкішою, ніж колишня, — Ганнібал мав на той час не так уже й багато військ, а прикликані в армію новобранці були погано навчені і часу на їхнє навчання у карфагенян не було. До того ж, якщо раніше вони завдяки союзові з Сіфаком мали істотну перевагу над римлянами в кінноті, то після цього розгрому значна частина нумідійців перейшла на сторону Масиніси, союзника римлян, і тепер уже перевага в кінноті виявилася на боці римлян.

Публію Корнелію Сципіону Африканському Старшому і до того кілька разів удавалося громити ворогів, і після цього він ще кілька разів розгромив карфагенян, які намагалися організувати опір, а 202 року в битві біля Зами він зміг розгромити непереможного досі Ганнібала, ставши Публієм Сципіоном Африканським. Та на думку Полібія, не просто історика, а людини досвідченої і в державних, і у воєнних справах, та до того ж друга онука Публія Корнелія Сципіона Африканського Старшого, саме нічний розгром таборів Гасдрубала і Сіфака був найбільш успішною його битвою. «З-поміж багатьох славних подвигів, звершених Сципіоном, цей, мені здається, — писав Полібій, — був найблискучішим і вражаючим» (*Polib. XIV. 5. 15*). І з цією думкою Полібія цілком можна погодитися. Додати ж тут можна лише те, що здійснено цей подвиг було завдяки вміло проведеної розвідувальній операції римських дипломатів.

* Вулкан був не тільки богом-ковалем, а й римським богом вогню. Тому не дивно, що після перемоги, здобутої в основному завдяки вогню, найбільші жертви Сципіон приніс саме цьому богові. Спалювалися, зрозуміло, лише неметалеві частини озброєння — щити, держала списів і стріл, військова амуніція тощо.

4. Як римляни, починаючи третю Пунічну війну, шляхом дипломатичного тиску примусили карфагенян роззброїтися

Після поразки в другій Пунічній війні Карфаген утратив усі свої за-морські володіння і майже всі свої володіння в Африці, перетворившись з величезної держави, що претендувала на панування у всьому античному світі, в державу, влада якої поширювалася лише на саме місто і на невелику частину колишніх карфагенських володінь навколо нього, хоч і там інші пунічні міста, що раніше беззаперечно підкорялися карфагенському сенатові, почали тепер поводитися набагато самостійніше, відстоюючи насамперед свої інтереси. Карфагеняни віддали римлянам увесь свій флот, за винятком 10 трирем, віддали всіх слонів і зобов'язалися виплатити Римові частинами небачену контрибуцію в 10 тисяч євбейських талентів срібла (більше 260 тонн!). Утім, спираючись на вигідне географічне розміщення Карфагена, його працелюбні ремісники, умілі і обачливі купці, відважні мореплавці поступово відроджували колишню могутність міста. Карфагеняни справно виплачували контрибуцію, проте місто замість того, щоб зачахнути, знову розбагатіло. Гавань Карфагена була повна торгових кораблів, в арсеналах накопичувалася зброя, а в спорожнілих після поразки слоновниках знову з'явилися слони.

Карфагеняни не тільки не намагалися відкрито повстати проти Риму, але, навпаки, всіляко демонстрували свою лояльність, навіть відправляли як союзники на допомогу римлянам свої загони, коли Рим воював проти Македонії та держави Селевкідів. Але сам факт відродження Карфагена непокоїв римлян.

Зауваживши, що Карфаген знову процвітає, впливовий римський сенатор Марк Порцій Катон став закликати до знищення потенційного ворога, кожний зі своїх виступів у сенаті, хоч би про що йшлося, незмінно завершуючи словами «**Карфаген мусить бути зруйнований!**». Поступово до думки Катона почали схилитись і решта senatorів.

Довгий час карфагеняни не давали приводу для війни, але за бажання привід розпочати війну завжди можна знайти, і його було знайдено. Підписуючи 202 року до нової ери мирний договір з Римом, карфагеняни зобов'язалися не починати без дозволу Рима ніяких воєн. Однак **151 року до нової ери** вони були змушені почати війну проти союзника римлян, нумідійського царя Масиніси, який

з мовчазного схвалення римлян постійно вдирався в їхні землі та розоряв їх. Війна була невдалою для карфагенян, наступного року Масинісса заманив їхні війська в пастку і розгромив, та ще й змусив сплатити викуп, але затіяний карфагенянами похід проти нумідійців дав римлянам привід звинуватити Карфаген в порушенні договору. Прагнучи уникнути війни тепер уже з Римом, карфагеняни втратили своїх полководців, які почали війну, і відправили до Рима послів, переконуючи, що конфлікт з нумідійцями спровокував сам Масинісса, що ж до карфагенських начальників, то вони діяли необдуманно і вже за те сувро покарані.

Римський сенат, «що давно вже вирішив воювати і винаходив для цього приводи», вчинив хитро: «хтось із senatorів запитав послів, як трапилося, що вони засудили винних до смерті не на початку війни, а після поразки, і з'явилися до них як послі не раніше, але тільки тепер» (*Appian. «B. Punic.» 74*). Збентежені послі не змогли заперечити, і від імені римського сенату їм було заявлено, що «карфагеняни недостатньо виправдалися перед римлянами», коли ж послі спробували дізнатися якою ціною зможуть змити звинувачення, «сенат дослівно відповів так: «якщо задовольните римлян» (*Appian. «B. Punic.» 74*). З цією відповіддю послі і повернулися в Карфаген.

Не знаючи задуму римлян, одні з карфагенян вважали, що римляни вимагають збільшення розмірів данини, інші гадали, що від них вимагають відступитися на користь Масинісси від спірних земель. Перебуваючи у скруті, вони знову відправили послів до Рима з проханням дізнатися точно, що було би для римлян достатнім задоволенням. Однак римляни знову відповіли, що карфагеняни добре знають це, і відіслали послів назад. Після такої відповіді, як писав Аппіан, «карфагеняни були в страху і сум'ятті, Утіка ж, найбільше після Карфагена місто Лівії, що мала зручні гавані для причалу суден, досить великі до того ж для висадження військ, віддалена від Карфагена на шістдесят стадіїв* і зручно розташована для війни з карфагенянами, розчарувалася тоді в справі карфагенян і, виявляючи у відповідний момент свою давню ненависть до них, відправила до Рима послів, які передали Утіку в розпорядження римлян» (*Appian. «B. Punic.» 75*). На початку 149 року до нової ери, з відпадинням від карфагенян Утіки, у римлян зникли останні сумніви в доцільності

* Тобто всього за 11 кілометрів від Карфагена.

війни. «Сенат, який перед тим прагнув війни і до неї готувався, коли до римлян приєдналося таке укріплене і зручно розташоване місто, відкрито висловив свій намір і, зібравшись на Капітолії (де зазвичай розглядали питання про війну), ухвалив воювати з карфагенянами. Воєначальниками вони негайно ж відправили консулів: над піхотою — Манія Манілія, а над флотом — Луція Марція Цензоріна, яким таємно було вказано не припиняти війни, перш ніж вони не зруйнують Карфагена. Принісши жертви, консули відплили до Сицилії, щоб переправитися звідти в Утіку; пливли ж вони на таких кораблях: на п'ятдесяти пентерах**, на ста геміолях** і на багатьох інших без військового устаткування, легких і круглих торгових суднах**. На них пливло військо в 80 тисяч піших і до чотирьох тисяч вершників, всі — добірні воїни, бо, зважаючи на такий чудовий похід та безсумнівну надію на перемогу, всякий і з громадян, і з союзників прагнув на цю війну, і багато хто записувався в ряди війська як доброволець» (Appian. «*B. Punic.*». 75).

Карфагеняни, дізнавшись про прибуття римських військ і про оголошення війни, прийшли у відчай. Навіть у попередній війні з Масинісою, супротивником куди слабкішим, вони зазнали поразки, втративши масу людей. Чи могли вони сподіватися на успіх у війні з Римом? До міста підступала величезна римська армія, підтримана до того ж і Масинісою, тоді як у карфагенян не було ні армії, ні флоту, ні союзників, ні навіть запасів продовольства на випадок тривалої облоги! До Рима було знов послано амбасаду, а послам було дано вказівку залагодити справу будь-яким способом.

Хоча римляни не збиралися міняти своє рішення, карфагенських послів прийняли. «Сенат сказав їм, що коли карфагеняни дадуть консулам, які ще перебувають на Сицилії, як заручників триста найзнатніших серед них дітей у найближчі тридцять днів і виконають

** Пентера — велике гребне військово судно з п'ятьма рядами весел, що мало можливість йти і під вітрилами. У той час пентери були наймогутнішими воєнними суднами, які могли будувати римляни і карфагеняни.

Геміоля — легке і швидкохідне гребне воєнне судно, яке мало можливість йти і під вітрилами.

Круглі торгові судна — порівняно з військовими суднами корпуси торгових суден були значно ширшими і коротшими, за що і називалися нерідко круглими. Така форма робила їх тихохідними, зате набагато місткішими і стійкішими.

усе інше, наказане їм, вони матимуть Карфаген вільним і всю землю, яку вони мають у Лівії*. Це було постановлено до загального відома, і сенатори дали послам віднести це рішення до Карфагена; таємно ж вони послали наказ консулам триматися того, що було доручено їм приватно» (*Appian. «B. Punic.»*. 76).

Чи відчули карфагеняни якусь каверзу? Так, відчули. Але що їм було робити?

Право сильного давало римлянам можливість диктувати умови. «Карфагеняни поставилися з підозрою до сенатського рішення, передаючи заручників не на підставі твердої угоди; а позаяк вони перебували в такій небезпеці, то, покладаючи надії на дотримання римлянами всіх умов, вони із завзяттям, випереджаючи призначений термін, повезли своїх дітей до Сицилії, причому їх оплакували батьки і домашні, особливо матері, які з божевільними криками обіймали дітей, хапалися за кораблі, що везли їх, і полководців, котрі їх супроводжували, кидалися до якорів, розривали снасті, руками обвивали моряків і перешкоджали плаванню. Були серед жінок і такі, які пливли за кораблем далеко в море, проливаючи сльози і дивлячись на дітей» (*Appian. «B. Punic.»*. 77).

Отримавши заручників, римські консули не припинили переправляти війська, а карфагенянам заявили, що все інше потрібне для закінчення війни буде сказано ним в Утіці. Карфагенянам знову залишалося лише чекати і сподіватися.

Коли римляни закінчили переправу, карфагенські послы прибули до римського табору, що його не без наміру було розбито на місці колишнього табору Сципіона Африканського Старшого, який завершив попередню війну і зумів розбити Ганнібала. Гавань Утіки була повна римських кораблів, а в таборі послів повели між довгими рядами римських військ, що вишикувались у повному озброєнні, щоб ті бачили, з якою силою їм доведеться зіткнутись у разі непокори. Підійшовши до оточених пишним почтом консулів, карфагенські послы покірливо просили їх бути милостивими, не починаючи війни проти тих, хто і так готовий коритися.

У відповідь консули заявили: «Навіщо зброя тим, які чесно хочуть жити в мирі? Отже, все озброєння, хоч би скільки його у вас було, і

* Лівією на той час іменували не територію нинішньої Лівії, а землі Північної Африки навколо Карфагена.

державне, і приватне, яке кожен із вас має, і дротики, і катапульти, передайте нам» (*Appian. «B. Punic.»*. 80). Посли погодилися і на це, попросивши лише залишити їм частину зброї, щоб вони могли захищатися від Гасдрубала, полководця, якого вони засудили до смерті і який, зібравши 20 тисяч воїнів, отаборився неподалік від Карфагена. Проте римляни заявили, що самі поклопочуться про це. Гадаючи, що все ж таки зможуть запобігти війні, карфагеняни погодилися віддати зброю. Консули призначили легатів, аби проконтролювати здавання зброї, і римські легати «прийняли 200 тисяч [комплектів] усякого різновиду зброї, безліч стріл і дротиків, до двох тисяч катапулт, що випускають загострені стріли і камені**». Це було чудове і водночас дивне видовище, коли на величезній кількості возів вороги самі везли своїм ворогам зброю; за ними слідували послы, і всі члени ради старійшин і знатні особи міста, і жерці, й інші видатні особи; вони сподівалися, що консули відчують до них повагу або жаль» (*Appian. «B. Punic.»*. 80). Одначе коли ця делегація прибула в римський табір і з'явилася перед консулами, консул Луцій Марцій Цензорін, вставши і помовчавши довгий час, із жорстким виразом обличчя сказав їм таке:

«Що стосується покори, о карфагеняни, і готовності донині, і стосовно заручників, і стосовно зброї, ми вас хвалимо, але потрібно у тяжких обставинах говорити стисло. Вислухайте з твердістю решту наказів сенату, підіть для нашого спокою з Карфагена, поселіться в якому хочете місці вашої країни у вісімдесяти стадіях від моря, оскільки це місто вирішено зрівняти з землею» (*Appian. «B. Punic.»*. 81).

Відповідь приголомшила карфагенян. Почувши мову консула, «вони з криком почали здіймати руки до неба і закликали богів у свідки вчиненого над ними обману; багато гіркого осуду висловлюю-

** Неймовірна кількість виданого карфагенянами озброєння може показатися перебільшеною. Але практично те ж саме, що Аппіан, стверджував і Полібій, який писав, що тоді «римлянам карфагеняни видали більше двохсот тисяч зброї та двох тисяч катапулт» (*Polib. XXXVI. 6. 7*). Страбон навів навіть іще більшу цифру, стверджуючи, що карфагеняни, в надії уникнути війни, «видали 200 тисяч повних комплектів озброєння і 3 тисячі катапулт» (*Strabon. XVII. III. 15*). А ще один римський історик, Павло Орозій, конкретну цифру виданого карфагенянами озброєння вважав за краще не наводити, але згадав, що тоді карфагенянами «було віддано таку кількість озброєння, що ним без зусиль могла озброїтися вся Африка» (*Oros. IV. 22. 2*).

валося проти римлян чи тому, що вони вже були готові померти, чи збожеволівши, чи свідомо драгуючи римлян, щоби спровокувати їх на образу послів. Вони кидалися на землю, билися об неї руками і головами; деякі розривали одяг і катували власне тіло, як охоплені безумством. Коли ж нарешті у них припинився гострий напад розпачу, настало довге повне печалі мовчання, і вони лежали, як мертві» (*Appian. «B. Punic.» 81*).

Навіть римляни були вражені, дивлячись на це сумне видовище. Коли карфагенські жерці, трохи оговтавшись від першого шоку, почали, голосно називаючи свої святилища, дорікати своїм богам, оплакуючи і батьківщину, і самих себе, їхнє горе було таким великим, «що і римляни заплакали разом із ними» (*Appian. «B. Punic.» 81*). Утім, хоча консулів і «охопила жалість з огляду на мінливість людської долі» (*Appian. «B. Punic.» 82*), свій наказ вони не скасували. Навіть прохання карфагенян дозволити хоч би знову відправити послів до Рима було знехтувано.

Доки зберігалася надія, карфагеняни принижувалися, просили, благали, готові були йти на будь-які вчинки — дуже нерівними були сили. Та коли жителі міста дізналися, що місто приречене, їхній настрій змінився. Було перебито всіх тих, хто вніс пропозицію видати заручників і зброю. Люди «кинулися до арсеналів і плакали, побачивши їх порожніми. Інші бігли до корабельних і оплакували судна, видані віроломним ворогам. Деякі кликали за іменами слонів, неначе ті були ще тут, вони ганьбили і своїх предків, і самих себе, кажучи, що слід було б, не передаючи ні кораблів, ні слонів, не сплачуючи данини, не передаючи зброї, померти разом із батьківщиною, коли вона була в повному озброєнні» (*Appian. «B. Punic.» 92*).

Це були не порожні слова — надій на перемогу не було, але «Рада того ж дня ухвалила воювати і оголосила про звільнення рабів*» (*Appian. «B. Punic.» 93*). Вибравши полководців, карфагеняни знову спробували отримати у консулів відстрочку, просячи перемир'я, щоб відправити послів до Рима, і ще раз спробувати добитися миру, але «зазнавши невдачі і цього разу, вони відчули в собі дивовижну зміну

* Звільнення придатних до військової служби рабів і зарахування їх солдатами завжди дозволяло значно збільшити склад армії. За часів тяжких поразок і ворожого нашестя до такого крайнього заходу нерідко вдавалися не тільки карфагеняни, а й багато інших народів, зокрема й римляни.

і рішучість краще перетерпіти що завгодно, ніж покинути місто. Унаслідок зміни настрою їх швидко наповнила бадьорість. Всі державні та священні ділянки, всі інші великі приміщення було перетворено на майстерні. Працювали разом і чоловіки, і жінки і вдень, і вночі, відпочиваючи і отримуючи їжу позмінно в призначеному розмірі. Вони виробляли щодня по сто щитів, по триста мечів, по тисячі стріл для катапулт; дротиків і довгих списів п'ятсот і катапулт, скільки зможуть. Для того щоб їх натягувати, вони обстригли жінок, зважаючи на брак іншого волосся» (*Appian. «B. Punic.». 93*). Закипіла робота і на корабельнях. Усі військові кораблі карфагенян було видано раніше римлянам і спалено. Однак тепер, пустивши в діло всі запаси будівельного лісу, які були в місті, карфагеняни змогли побудувати «протягом двох місяців 120 палубних кораблів» (*Strabon. XVII. III. 15*). «Якою була їхня наснага чинити опір, можна уявити з того, що для потреб нового флоту вони зруйнували покрівлі будинків» (*Florus. I. XXXI. 10*). Новий карфагенський флот усе ж таки був слабкішим, ніж римський, але завдавав римлянам чимало клопоту і довго не давав їм можливості замкнути кільце блокади.

Три роки протримався Карфаген, відбивши кілька штурмів, незважаючи на повну перевагу римлян, карфагеняни, прориваючись крізь римські заслони то суходолом, то морем, підвозили продовольство. Навколо міста римлян нищили карфагенські загони. Кілька римських полководців змінилося, так і не підкоривши пунійської твердині, і лише **146 року до нової ери**, через три роки після початку облоги, очоливши на той час римську армію в Африці, полководець Публій Корнелій Сципіон Еміліан Африканський Молодший, названий онук Сципіона Африканського Старшого, який завершив Другу Пунічну війну, зумів узяти неприступне раніше місто. Але навіть після того, як римські солдати захопили кріпосні мури, карфагеняни билися за кожну вулицю і кожен будинок, і навіть після того, як римляни підпалили місто, бій привав ще шість днів і шість ночей. Переможець мав би радіти, передчуваючи тріумф, але, дивлячись на пожарища, Сципіон, заплакав і прочитав Полібієві, який стояв поруч із ним, рядки з «Ілліади» Гомера:

«І буде день колись і загине Троя священна.

І з нею загине Пріам і народ списоносця Пріама».

А коли Полібій здивовано запитав його, що він хотів сказати цими словами, Сципіон, «не таївшись, признався, що має на увазі свою

батьківщину, за яку він боявся, дивлячись на мінливість людської долі» (*Appian. «B. Punic.». 132*), не знаючи ще, наскільки пророчими виявляться його слова.

Так було взято Карфаген.

Чи змогли б римляни захопити це місто без своєї дипломатичної хитрості? Так, напевне, змогли б — на той час Римська держава була набагато сильнішою за Карфаген. Проте, як очевидно з виданих і конфіскованих завдяки обманним обіцянкам римлян запасів зброї, Карфаген готувався до реваншу і, якби римляни не вдалися до хитрості, остання війна з Карфагеном була би для них набагато важчою.

5. Римська дипломатія в боротьбі за Нумідію. Роль дипломатії в Югуртинській війні

Нумідійці, які населяли в давнину східну частину сучасного Алжиру і південно-західну частину сучасного Тунісу, аж до кінця III ст. нової ери жили під владою декількох царів, які перебували в залежності від Карфагена. Однак наприкінці другої Пунічної війни всі нумідійські землі було об'єднано під владою царя Масинісси, який вчасно перейшов на бік римлян. Саме нумідійська кіннота багато в чому забезпечила перемогу римлян в їхній останній битві з Ганнібалом. У нагороду римляни не тільки визнали Масиніссу єдиним царем усєї Нумідії, а й передали йому частину південних володінь Карфагена. Вони ж заохочували Масиніссу до нападів на залишені у карфагенян землі, а потім використали спробу карфагенян дати відсіч нумідійцям як привід для початку Третьої Пунічної війни.

Якийсь час союз Риму і Нумідії був взаємовигідним, хоча Рим у цьому союзі явно домінував; але поступово інтереси Нумідії та Риму розходилися. Починаючи третю Пунічну війну, римляни не визнали за потрібне порадитися спершу з Масинісою. У відносинах між Нумідійським царством і Римом настало певне охолодження, але Масинісса підтримав римлян у цій війні, до кінця своїх днів залишаючись їхнім вірним союзником. Дружню політику стосовно Риму проводив і син Масинісси Міципса. Утім, на відміну від батька, який прожив дуже довге життя і правив Нумідією понад 55 років, Міципса мав не таке відмінне здоров'я. Хвороби почали дошкуляти йому до того, як його сини встигли подорослішати. А до цієї його проблеми додалась іще

одна — чимало нумідійців набагато кращим спадкоємцем престолу, ніж сини Міципси, вважали Югурту, син померлого брата Міципси, Мاستанабала.

Попри те, що мати Югурти була лише наложницею, Югурта виявився чудовим вершником і прекрасним мисливцем, та й у воєнній майстерності йому не було рівних. Як писав Саллюстій Крісп, «Міципса спершу цьому радів, уважаючи, що доблесть Югурти прославить його царювання; проте, зрозумівши, що за його похилих літ і молодості його синів юнак набував дедалі більшого впливу, він, вельми занепокоєний цим, почав замислюватися. Його страхала людська натура, жадібна до влади і нестримна у виконанні своїх бажань; окрім того, вік його і його синів, що дозволяє навіть скромній людині, сподіваючись на здобич, вдатися до облуди; нарешті, відданість Югурті, що розгорілася в нумідійцях, яка, якби він зрадницьки усунув такого мужа, могла би, як він побоювався, призвести до заколоту або війни» (*Sallustius. «B. Jugurt.»*. 6. 2–3).

Міципса спробував позбутися Югурти, відправивши його командувати нумідійськими допоміжними військами, виділеними на допомогу римлянам для ведення війни проти іспанського міста Нуманції*. Нумантинська війна була на рідкість затьятою і коштувала життя багатьом воїнам, проте, всупереч надіям царя, Югурта не загинув. Понад те, уникнувши всіх небезпек, він здобув воєнну славу і заручився дружбою багатьох видних римлян, і насамперед — впливового римського полководця Публія Корнелія Сципіона Африканського Молодшого, який узяв і зруйнував Карфаген, а потім переміг (133 року до нової ери) і нумантинців, яких доти марно намагалися розбити декілька інших полководців Риму. У результаті, повернувшись на батьківщину, Югурта передав Міципсе лист-подяку від Сципіона зі словами: «У Нумантинській війні твій Югурта виявив найбільшу доблесть, що тебе, я впевнений, потішить. За його заслуги я полюбив його; до того, щоб сенат і римський народ поставилися до нього так само, я докладу усіх старань. Тебе ж, пам'ятаючи про нашу дружбу, вітаю. Цей чоловік гідний тебе і діда свого Масинісси» (*Sallustius. «B. Jugurt.»*. 9. 2).

* Нумантинська війна почалася 143 року до нової ери і тривала 10 років. Попри явну перевагу сил, римляни зазнали кількох поразок від нумантинців, і лише 133 року до нової ери Публій Корнелій Сципіон Еміліан Африканський Молодший, який раніше взяв Карфаген, захопив Нуманцію, завершивши цю війну.

Інші римські друзі ще більш підтримували і «всіляко розпалювали честолюбство Югурти» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 8. 1*).

Хоча Саллюстій Крісп пояснював таку підтримку доблестю, щедрістю душі й витонченим розумом самого Югурти, вочевидь підтримка Югурти здійснювалася римлянами не тільки через його воєнні заслуги та особисту привабливість, а й внаслідок того, що якщо раніше Риму було вигідно мати сильну Нумідію, як протывагу Карфагенів, то з початком римської експансії до Африки, коли володіння Карфагена перетворилися на римську провінцію Африка, єдиної Нумідії римляни вже не потребували. Їм тепер, навпаки, було вигідно переділити Нумідію між синами Міципси та Югуртою.

Міципса аж ніяк не зрадів утішному відгукові римського головнокомандувача про свого небожа, але одержаний лист був ніби зауваженою рекомендацією не тільки від Сципіона, а й від усього Риму, зробити Югурту одним зі спадкоємців. Розправитися з Югуртою після цього Міципсі стало ще складніше й небезпечніше, ніж раніше.

Якийсь час Міципса нічого не робив, сподіваючись, що його власні сини встигнуть достатньо підросли. Проте 121 року до нової ери, відчувши, що сили залишають його, а сини не зможуть самі утримати владу, він, приховуючи своє справжнє ставлення до небожа, усиновив Югурту, почав осипати його подарунками і призначив його співспадкоємцем своїх синів. «Пригнічений хворобами і старістю, розуміючи, що кінець його близький» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 9. 4*), Міципса закликав Югурту дружити зі своїми синами, Адгербалом і Гіемпсалом, та бути їм опорою.

118 року до нової ери Міципса помер, а Адгербал, Гіемпсал і Югурта стали царями.

Дружби між ними не вийшло. Відразу ж після похоронів Міципси молоді царі зібралися, щоб обговорити справи. «І ось Гіемпсал, наймолодший з них, жорстокий від природи, який і раніше зневажав Югурту за його незнатність, оскільки він не був рівний їм, зважаючи на походження своєї матері, сів праворуч від Адгербала, щоб Югурта не опинився в середині, що вважалось у нумідійців почесним» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 11. 3*). Адгербал переконав брата пересісти, віддавши належне рокам і посадивши Югурту в центрі, але початок сварці було покладено. А погіршило справу те, що коли Югурта, обговорюючи справи правління, «з-поміж іншого зазначив, що слід було б скасувати всі ухвали та рішення останнього п'ятиліття, бо протягом

цього терміну Міципса, пригнічений роками, був слабкий розумом» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 11. 5), Гіемпсал, не думаючи про наслідки, зухвало відповів, «що і він такої думки, бо сам Югурта протягом останніх трьох років залучився до царювання через усиновлення. Ці слова запали Югурті в серці глибше, ніж можна було подумати. відтоді він, охоплений гнівом і острахом, замислив, готував і таїв у душі лише одне — як би йому хитрістю захопити Гіемпсала» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 9. 6–7).

Довго чекати йому не довелося. Під час першої зустрічі царі домовилися переділити між собою землі і скарби, після чого, призначивши час для цього, роз'їхалися, зупинившись зі своїми почтами, кожен порізно, неподалік від того місця, де зберігалася царська скарбниця. Не довіряючи один одному, царі трималися насторожі, а нападати відразу на двох своїх співправителів Югурті було складно. Та Югурті допоміг випадок. Як писав Саллюстій Крісп, «Гіемпсал у місті Фіріміді випадково потрапив до будинку чоловіка, котрий як найближчий лікар Югурти завжди користувався його прихильністю й довірою» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 12. 3). Югурта негайно цим скористався, і не поскупившись на обіцянки, доручив своєму пособникові підібрати другі ключі до вхідних дверей. Перші ключі кожен вечір вручалися Гіемпсалу, і юний цар вважав, що інших ключів не було, проте для господаря будинку не склало великих труднощів виготовити дублікати і вручити їх Югурті. Тієї ж ночі люди Югурти, тихо відчинивши двері, увірвалися до будинку, без зусиль перебивши сонну охорону Гіемпсала, яка не очікувала нападу. Гіемпсал намагався сховатися в комірці однієї з рабниць, але був знайдений та обезголовлений.

Розправа над Гіемпсалом призвела до війни між Адгербалом та Югуртою. Більшість нумідійців підтримали Адгербала, проте на бік Югурти встали люди «досвідченіші у війні» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 13. 1). Адгербал негайно проінформував римлян про те, що сталося, і спершу спробував, сподіваючись на своє численніше військо, самотійно впоратися з Югуртою, але, зазнавши поразки, втік спершу до римської Африки, а звідти до Рима. «Югурта ж, — як писав Саллюстій Крісп, — здійснивши свої задуми і захопивши всю Нумідію, на дозвіллі обдумуючи скоєне, став боятися римського народу і сподівався протиставити його гніву тільки пожадливість знаті і власні гроші. Тому він по декількох днях відправив до Рима послів із великим запасом золота і срібла та велів їм насамперед обдарувати його старих друзів, потім

придбати нових — словом, не барячись, щедрістю своєю підготувати все, що тільки можливо» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 13. 5–6*).

Більшість римських senatorів були обурені тим, що Югурта розправився з Гіемпсалом, який уважався «другом римського народу», та вигнав іще одного «друга римського народу» Адгербала. Згідно з усіма канонами, тому, хто вбивав і виганяв «друзів римського народу», Рим повинен був оголосити війну. Проте і сам Югурта також мав титул «друга римського народу», а головню — мав особисті заслуги перед Римом; до того ж на користь Югурти запрацювали послані ним до Рима гроші. «Тільки-но послі прибули до Рима і, виконуючи наказ царя, передали багаті подарунки його гостеприємцям та іншим людям, які мали тоді сильний вплив у сенаті, сталася така разюча зміна, що найбільша ненависть знаті до Югурти змінилася її прихильністю до нього» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 13. 7*).

На засіданні римського сенату Адгербал, згадавши про те, що батько вручив йому лише управління Нумідійським царством, верховна ж влада над ним — у руках римлян, став благати senatorів про відплату за вбивство брата і за власне вигнання. Одначе тільки-но цар закінчив промову, «послі Югурти, покладаючись більше на підкуп, ніж на правоту своєї справи, коротко відповіли: Гіемпсала було вбитий нумідійцями за його жорстокість, Адгербал, який з власного почину розпочав війну, скаржитись, переможений, на те, що сам не зміг скоїти злочин; Югурта просить сенат уважати його таким же, яким він проявив себе під Нуманцією, і не надавати словам недруга більшого значення, ніж його власним вчинкам» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 15. 1–4*).

Вислухавши обидві сторони, сенат розпочав обговорення, і хоча справедливість вимагала відплати, «в сенаті перемогла та сторона, яка грошам надавала перевагу над істиною» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 16. 1*). Всіх senatorів Югурті, щоправда, підкупити не вдалося і, відповідно, не вдалося домогтися собі права володіти всім захопленим царством, але замість того, щоб оголосити Югурті війну, сенат виніс ухвалу, «щоб десять легатів розділили царство, що колись належало Міципсі, між Югуртою та Адгербалом» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 16. 2*).

Очільником римської амбасаді, якому було доручено переділити Нумідію, було призначено Луція Опімія, людину відому і могутню*, який раніше був недругом Югурти, але Югурта «привітно прийняв його і подарунками, і численними обіцянками досяг того, що той почав ставити вигоду царя вище за своє добре ім'я, чесне слово, нарешті, всіх

своїх інтересів**» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 16. 3*). Не менш успішно було оброблено і решту легатів. «Підійшовши до інших послів таким же чином, Югурта зачаровував більшість із них; лише небагатьом чесне слово виявилось дорожчим за гроші» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 16. 4*). У результаті «частину Нумідії, що межувала з Мавританією, багатшу і населенішу, передають Югурті; інша, привабливіша зовні, багатша гаванями та будовами, стала володінням Адгербала» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 16. 5*).

Побачивши, що вбивство Гіемпсала зійшло йому з рук і призвело лише до збільшення володінь Югурта, який не відмовився від своїх планів заволодіти всією Нумідією, вирішив, попри все, захопити й те, що дісталось Адгербалові. Дочекавшись від'їзду римських послів, які ділили Нумідію, Югурта з великим кінним загonom вторгся в царство Адгербала, піддавши розграбуванню велику частину країни. Він гадав, що у відповідь на цей набіг Адгербал затіє у відповідь похід, і тоді йому пощастить знищити Адгербала, назвавши його порушником миру і винуватцем війни. «Однак той, не вважаючи себе рівним йому у воєнній справі та покладаючись на дружбу римського народу більше, ніж на нумідійців, послав до Югурти послів зі скаргами на кривди» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 20. 5*). Послам дали образливу відповідь, й після цього Адгербал не став оголошувати війни кривдникам. Декілька років Югурта вичікував, але, так і не зумівши спровокувати Адгербала, він 112 року до нової ери просто вторгся в його царство, «але на чолі вже не загону грабіжників, як перше, а добре спорядженого війська, і відкрито почав домагатися влади над усією Нумідією. І всюди, де він проходив, він розорив міста і села, збирав різну здобич, укріплював у своїх солдатах мужність, у ворогах підсилював страх» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 20. 7–8*). Адгербал був вимушений зібрати війська і виступити назустріч, проте не встиг він відійти від своєї столиці Цирти****, як Югурта раптовою нічною атакою заволодів його табором.

* 121 року до нової ери Луцій Опімії був одним із консулів, зігравши ключову роль в придушенні виступу плебсу на чолі з народним трибуном Гаєм Гракхом.

** Саллюстій Крісп мав тут на увазі, звичайно ж, не особисті інтереси Луція Опімія, а інтереси Риму, які той повинен був представляти.

**** Цирта (сучасне місто Костянтина в Алжирі) була найбільшим містом і ремісничим центром Нумідії, а в період існування єдиної Нумідійської держави була її столицею.

Війна між нумідійськими царями закінчилася б в один день, вірніше в одну ніч — з Адгербалом залишилася жалюгідна жменька солдатів, але Адгербал зумів утекти в Цирту, де його підтримали римські поселенці, які там мешкали. Заволодіти Циртою так само швидко, як табором Адгербала, Югурта не зміг, але «оточив місто і розпочав облогу за допомоги критих щитів, башт і різних машин, посліпаючи все закінчити ще до повернення послів, яких, як він чув, Адгербал відправив до Рима ще до битви» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 21. 3).

Хоч як поспішав Югурта, облога Цирти затяглася, і римський сенат, дізнавшись про нову усобицю між царями, ухвалив їм припинити війну і вирішувати справу миром. Проте римські сенатори не надавали подіям у Нумідії скільки-небудь великого значення, і оголосити Югурті волю сенату замість досвідчених дипломатів було направлено трьох «молодиків» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 21. 4). Югурта з цього скористався. «Вислухавши послів, Югурта відповів, що для нього дорожче і найважливіше коритися волі сенату; він, мовляв, із молодих років усіляко прагнув заслужити схвалення всіх чесних людей; доблестю, а не лихими якостями здобув він прихильність Публія Сципіона, видатної людини; за ці якості, а не через відсутність синів Міципса усиновив його як члена царської сім'ї. Але що більше чесності й завзяття виявив він у справах, то менше схильний він терпіти несправедливість. Адгербал підступно вчинив замах на його життя; дізнавшись про це, він негайно ж припинив цей злочин; римський народ буде несправедливим і не матиме рації, якщо перешкодить йому скористатися правом народів; нарешті, він найближчим часом направить до Рима послів із докладним повідомленням. На цьому обидві сторони розсталися. Звернутися до Адгербала у послів можливості не було» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 21. 4).

Можна тільки гадати про те, чому римські послі не наполягли на припиненні війни або хоча б на зустрічі з Адгербалом — чи трапилося це через їхню недосвідченість, чи тому, що Югурта їх підкупив і задобрив. Проте вочевидь без подарунків послам тут не обійшлося. Посли відбули до Рима, а Югурта продовжив облогу. Він оточив Цирту валом і ровом і почав то залякуваннями, то домовленостями переконувати захисників здатися.

Становище Адгербала стало відчайдушним, але він зумів умовити двох сміливців пробратися крізь ворожі укріплення, знайти корабель і відправитися до Рима з листом про допомогу.

Деякі з сенаторів запропонували терміново відправити військо на виручку Адгербалові, що було на користь Риму і відповідало колишнім договорам, але доброзичливці Югурти, діючи аж ніяк не безкорисливо, зуміли вчинити опір цьому, наполігши, щоби до Африки було послано лише нову амбасаду, проте очолювану вже виднішими людьми. «Так, — за словами Саллюстія Кріспа, — суспільні інтереси, як це буває в більшості випадків, було повністю принесено в жертву приватним» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 25. 3).

Нові послы на чолі з колишнім консулом Марком Скавром, прибувши в Утіку, письмово викликали Югурту до себе.

Югурта спершу зволікав і, навіть вже отримавши виклик амбасадорів, спробував спершу взяти Цирту штурмом, коли того не сталося, він, побоюючись образити послів і викликати гнів римського сенату, залишив війська біля стін обложеного міста, а сам прибув до Утіки. Послы пригрозили Югурті тяжкою карою, якщо той не припинить війну, «але витративши багато слів, все ж таки відбули ні з чим» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 25. 11). Гнівити римлян Югурта не хотів, але вирішив ризикнути, сподіваючись, що потім зуміє задобрити римських магістратів подарунками.

Побачивши, що допомога не прибула, а можливо, і зовсім не прибуде, італійці, які раніше відважно захищали Цирту, «упевнені в тому, що коли вони здадуться, то велич римського народу забезпечить їм недоторканність, стали радити Адгербалові здатися самому і здати Югурті місто, домовившись лише про власну недоторканність; про інше, за їхніми словами, поклопочеться сенат. Хоч Адгербал міг повірити чому завгодно, але тільки не чесному слову Югурти, він усе ж таки, оскільки в разі його незгоди італійці змогли би примусити його, за їх порадою здався» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 26. 1–2). Рішення виявилось згубним для всіх: «Югурта насамперед стратив його, піддавши тортурам, потім перебив усіх дорослих нумідійців і римських купців, хто тільки траплявся зі зброєю в руках» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 25. 3).

Так 112 року до нової ери Югурта вдруге став царем всієї Нумідії.

Югурта звик, що все сходить йому з рук, і був упевнений, що і на цей раз зуміє викрутитися і відкупитися, але тут він не розрахував свої сили — римляни, можливо, і пробачили б йому страту Адгербала, однак вбивство римських купців зачепило за живе дуже багатьох і

уніщовити це було набагато складніше. У Римі, справді, знайшлися сенатори, які, «затягуючи обговорення, часто використовуючи особистий вплив, а подеколи вдаючись до суперечки, намагалися пом'якшити враження від жорстокості вчиненого» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 27. 3). Проте якщо значна частина сенаторів і готові були, отримавши відповідні подарунки, пробачити Югурту, то підкупити всіх римських громадян було неможливо. Обурення, що здійнялося серед римлян, змусило сенат оголосити нумідійському цареві війну.

Війна з Римом ніяк не входила до планів Югурти, і він, дізнавшись про рішення сенату, направив до Рима послами сина і двох найближчих друзів, проте в Римі їм було оголошено таке: «якщо послы не мають наміру заявити про здання царства і самого царя, то їм належить покинути Італію в десятиденний термін» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 28. 2).

Влітку 111 року до нової ери римські війська висадилися в Африці, і консул Луцій Бестія Кальпурній, якому було доручено ведення війни, вторгшись у Нумідію, захопив кілька нумідійських міст і багато полонених. «Та заледве Югурта через послів став спокушати його грошима й указувати йому на всі труднощі війни, що він вів, то наміри його, хворобливо жадібного, хутко змінилися» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 29. 1). Так само змінилися і наміри консульських легатів, які теж отримали хабарі. В результаті було укладено угоду, за якою Югурта капітулював перед римлянами, але залишився царем Нумідії, відбувшись лише тим, що віддав їм 30 слонів, багато худоби і коней і сплатив деяку контрибуцію.

Консула і легатів така угода цілком влаштувала, але в Римі такий результат війни викликав обурення. Плебейський трибун Гай Меммій переконав народне зібрання не затверджувати цю операцію, «завдяки якій Югурта, який скоїв злочини, залишиться безкарним, декілька могутніх людей отримають багатства, держава ж зазнає збитків та буде зганьблена» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 31. 19). Натомість вирішено було викликати Югурту до Рима, від імені держави поручившись за його недоторканність, і на підставі свідчень самого царя вивести на чисту воду і покарати хабарників. Оголосити волю римського народу і привезти царя до Рима було доручено преторові Луцію Кассію. Тим часом, як писав Саллюстій Крісп, «поки це відбувалося в Римі, воєначальники, яких Бестія залишив у Нумідії, вчинили за прикладом свого командувача безліч злочинів, притому найганебніших:

одні, спокушені золотом, віддали Югурті слонів, інші продали йому перебіжчиків, треті збирали здобич серед упокореного населення; такою сильною була пожадливість, яка охопила їх подібно до недуги» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 32. 2–4*).

Нумідійській цар готувався до війни, але ж таки ще покладався більше не на свої війська, які явно поступалися римським, а на таємну дипломатію. Неабияк повагавшись і прагнучи за всяку ціну домогтися миру, «Югурта зовсім не по-царськи, в найжалюгіднішому одязі, прибув із Кассієм до Рима і, володіючи великою душевною силою, підтриманий тими, чия могутність, а вірніше, злодійство допомогло йому раніше вчинити все описане нами вище, за чималі гроші схилив на свій бік плебейського трибуна Гая Бебія, щоби той, безсовісний за вдачею, захищав його від правого і неправого суду» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 33. 1–3*).

Народне зібрання розпочав Гай Меммій, який, згадавши про всі лиходійства Югурти, вказав, що «римський народ, хоч і знає, за чиєї допомоги і за чийого пособництва він їх учинив, все-таки хоче отримати явні докази саме від нього; якщо Югурта відкриє правду, він може цілком розраховувати на чесне слово і милосердя римського народу, якщо ж мовчатиме, то спільників не врятує, але погубить себе, і його надії не справдяться» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 33. 4*). Проте, тільки-но Гай Меммій закінчив свою промову і запропонував Югурті відповідати, плебейський трибун Гай Бебій, який мав такі самі повноваження, що й Гай Меммій, велів цареві мовчати, підкуплений Югуртою. Всі присутні на зборах почали обурюватися, проте за римськими законами скасувати заборону плебейського трибуна міг лише він сам, і оскільки Гай Бебій наполегливо стояв на своєму, у результаті «таки перемогла безсоромність» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 34. 1*).

Допитати Югурту не вдалося. Проте над Югуртою нависла інша загроза: «у Римі жив тоді нумідієць на ім'я Массіва, син Гулусси, внук Масинісси; як супротивник Югурти ще в часи розбратів між царями, він після падіння Цирти і вбивства Адгербала втік з вітчизни» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 35. 1*). Цей Массіва, за порадою обраного консулом на 110 рік до нової ери Спурія Альбіна, став вимагати, щоби сенат надав йому царську владу над Нумідією. Спурієві Альбіну хотілося відзначитись у війні та прикрасити себе лаврами, і консул зумів наполягти на тому, щоб сенат відгукнувся на прохання Массіви і доручив йому, Спурієві Альбіну, наведення ладу в Нумідії.

Югурта на той час уже вичерпав свої можливості підкупу римських посадовців і опинився без підтримки — будь-яка співпраця з Югуртою вела до втрати репутації, а тому його колишні доброзичливці перестали сприяти йому. Проте побачивши, що сенат схильний підтримати Массіву, Югурта пішов на відчайдушний і ризикований крок — він доручив своєму найближчому наближеному Бомількару «за гроші (як він чинив не раз) найняти вбивцю і влаштувати Массіві засідку, причому зробити це в найбільшій таємниці» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 35. 1). Бомількар, найнявши відповідних «майстрів такої справи», з'ясував, «якими шляхами ходить Массіва, покидаючи дім, в яких місцях буває і в який час» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 35. 5). Нарешті, ретельно підготувавшись до усунення претендента на царську корону, Бомількар наказав своїм посіпакам убити царевича. Проте вбивці, хоч і впорались із завданням, припустилися фатальної помилки — одного із них було схоплено на місці злочину. Розслідування вів консул Спурій Альбін, і Бомількарові довелося давати свідчення, хоча як посла, який супроводжував царя і отримав від держави поруку в недоторканності, його не взяли під варту до виголошення вироку. Югурта ж, «навіть викритий у такому тяжкому лиходійстві, перестав заперечувати явний злочин тільки тоді, коли зрозумів, що обурення, викликане його вчинком, сильніше за його вплив і гроші» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 35. 8). Коли ніяких надій уніщовити справу не залишилося, Югурта таємно відіслав Бомількара в Нумідію. Боявся він не стільки за життя Бомількара, скільки за те, що той дасть свідчення проти нього самого, а крім того, якби Бомількара засудили за вбивство і Югурта не зміг би його врятувати, решта підлеглих не стала б уже так ревно виконувати його таємні накази. Дізнавшись про втечу Бомількара, римський сенат наказав Югурті покинути Італію, оголосивши йому війну. Покидаючи тепер ворожий йому Рим, нумідійський цар промовив: «Продажне місто, приречене на швидку загибель — якщо знайде собі покупця!» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 35. 10).

Ці слова Югурти, про які згадують і Саллюстій Крісп, і Тіт Лівій, були багато в чому справедливими, але не в усьому — Рим був надзвичайно продажним містом, проте в нім не можна було купити все і всіх. Рим був уражений кумівством і корупцією: «в часи війни і миру справи вершилися купкою людей; у їхніх же руках були скарбниці, провінції, магістрати, шляхи до слави і тріумфи; народ страждав від військової служби і від бідності; воєнну здобич розкрадали полководці

та їхні наближені. Водночас батьків і малих дітей солдатів, якщо їхнім сусідом була могутніша людина, виганяли з їхніх жител» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 41. 7–8*). Пожадливість римських магістратів уже у той час нерідко спонукала їх нехтувати і справедливістю, й інтересами держави заради особистої вигоди. Проте пам'ятаючи про свою вигоду, вони не могли повністю ігнорувати думку решти громадян, а крім того, завжди повинні були зважати і на представників інших знатних родів. Вироблена система взаємного контролю ще не дозволяла корупції повністю зжертви велике місто — за всіх недоліків римської системи управління до моменту загибелі Риму залишалося більше п'яти сторіч.

Війна в Африці знову розпочалася. Проте здобути перемогу над Югуртою виявилось не так просто, як гадав Спурій Альбін. Югурта ухилився від битв, обіцяв здатися, але всіляко зволікав, сам часом переходячи в наступ. Заважала римлянам здобути перемогу ще й та обставина, що «о тій порі держава стрясалася від розбратів, викликаних трибунами. Плебейські трибуни Публій Лукулл і Луцій Анній, незважаючи на протидію своїх колег, прагнули продовжити термін своїх повноважень, і розбрати ці весь рік перешкоджали скликанню коміцій*» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 37. 10*). Все це призвело до того, що Спурію Альбіну, як консулові, довелося повернутися до Рима, доручивши командування військами своєму братові Авлу і наділивши його повноваженнями пропретора. Проте Авл Постумій Альбін виявився нікчемним полководцем. Югурта затіяв з ним переговори, натякаючи на можливість капітуляції, сам же тим часом «за допомоги вивідачів удень і вночі намагався розкласти римське військо, підкупуючи центуріонів і начальників турм: одних — аби вони перейшли на його бік, інших — щоб за даним знаком вони покинули свої пости. Зробивши все, що задумав, він пізніше вночі раптово оточив табір Авла великими силами нумідійців. Римські солдати, потривожені несподіваним нападом, одні хапалися за зброю, інші ховалися, треті підбадьорювали тих, хто перелякався; сум'яття панувало всюди. Ворогів була множина, нічне небо заволкло хмарами, небезпека загрожувала з двох сторін**; що було безпечніше — бігти чи залишатися

* Тобто заважали проведенню чергових виборів.

** Саллюстій Крісп мав на увазі те, що римлянам загрожували одночасно і супротивник, і негода.

на місці — не знав ніхто. З тих, кого ми назвали підкупленими, одна когорта лігурійців з двома турмами фракійців* та декількома простими солдатами перейшла на бік царя, а центуріон-приміпіл третього легіону дозволив ворогам пройти через укріплення, які повинен був обороняти, і туди увірвалися безліч нумідійців» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 38. 3–6). Римські війська, «кинувшись у ганебну втечу» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 38. 7.) і покидавши зброю, ледве зуміли відійти і укріпитися на сусідньому пагорбі.

Югурта спокійнісінько розграбував римський табір, а наступного дня змусив Авла Спурія Альбіна укласти договір, за яким римські війська повинні були пройти під ярмом, а потім протягом десяти днів забратися з Африки: «хоча ці умови були тяжкими і принизливими, все ж таки коли вже доводилося вибирати між ними і смертю, мир було укладено, як того бажав цар» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 38. 10).

Це була дипломатична перемога Югурти, але перемога тимчасова — у Римі договір викликав бурю обурення і затверджений не був. Консул Спурій Альбін, прагнучи помститися за поразку брата, зажадав нових допоміжних загонів від латинян і союзників. Війська були зібрані, але плебейські трибуни заборонили консулові вивести їх з Італії. Югурті навіть не знадобилося для цього нікого підкуповувати — заборона була викликана звичайними розбратами між трибунами і консулом. Відправити нові війська для боротьби з Югуртою і швидко виправити становище трибуни не дозволили, зате із задоволенням затіяли в Римі гучний і скандальний розгляд обставин, які призвели до такої ганьби. Не зумівши переправити до Африки поповнення, Спурій Альбін відправився туди сам, щоб організувати наступ силами, що були. Проте римські війська в Африці були деморалізовані та являли собою жалюгідне видовище. Похід довелося відкласти. Спурій Альбін так і не зміг добитися хоч яких-небудь успіхів у боротьбі з

* Римські війська у той час на дві третини, а іноді й більше, складалися з солдатів союзників, які не мали римського громадянства. Ці війська були менш надійними і менш стійкими в бою порівняно з власне римськими військами. Враховуючи це, римляни набирали допоміжні війська союзників не в одному, а відразу в декількох місцях і в різних провінціях — саме тому в римській армії, що діяла в Нумідії, опинилися і лігурійці, і фракійці. Проте навіть за найжорсткішого контролю з боку римських воєначальників солдати допоміжних військ, подеколи й самі ненавидячи римлян, без зайвих докорів сумління переходила до супротивника, отримавши від нього гроші, подарунки чи обіцянки.

Югуртою. Проте Югурта очевидно припустився помилки, провівши римські війська під ярмом, — незважаючи на всі внутрішні розбрати, римська знать пробачити цього вже не могла, і коли 109 року до нової ери Спурія Альбіна заступив на посаді консула і головнокомандувача Квінт Цецилій Метелл, ситуація змінилася.

Метелл рішуче навів лад у розбещених військах, перекинув до Африки резерви і почав тіснити Югурту. У походах Метелл постійно оточував свій табір валом і ровом, ретельно організовуючи охорону табору і дозорно-сторожову службу, тому Югурті годі було й думати про те, щоб розправитися з ним так само просто, як з Авлом Альбіном.

Югурта, «тільки-но дізнався від вивідачів про дії Метелла і водночас отримав вісті з Рима про його негідкупність, засумнівався у своєму успіху і лише тоді справді спробував капітулювати» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 46. 1*). Попри всі свої попередні успіхи, Югурта чудово розумів, що в тривалій війні проти Риму приречений на поразку. Зрозумівши, що не на жарт розсердив римлян, він став думати вже не про те, як утримати владу, а про те, як урятувати життя, і відправив до Метелла послів із виявленням покірності та проханням зберегти життя йому і його синам.

Раніше Югурта постійно перегравав римських чиновників у ході дипломатичних перемовин. Проте це вдавалося йому лише до того часу, доки він не привернув до себе дуже пильної уваги. Тепер же, коли всю увагу Риму було прикуто до подій в Африці, ніхто з чиновників ні за які гроші не хотів допомагати опальному цареві. Тим паче не бажав цього, жадаючи слави, Метелл, якому була потрібна тільки повна перемога — навіть щонайменші поступки його не влаштовували. Пропозицією Югурти Метелл скористався, але тепер уже римський полководець перегравав у дипломатичній боротьбі нумідійського царя. Розділивши присланих Югуртою нумідійських послів, Метелл кожного з них став схилати щедрими обіцянками до того, аби ті доставили йому Югурту живим або мертвим, проте офіційно проханням царя не відмовив, давши Югурті надію на позитивну відповідь, і, не зустрічаючи опору, вступив зі своїми військами в Нумідію.

Одне за одним Метелл займав нумідійські міста, залишаючи там свої гарнізони, а чиновники царя, за царським наказом, забезпечували римлян провіантом і всім необхідним. Водночас мирний договір так і не було укладено. Югурта посилав нових і нових послів «із проханням

про мир, обіцяючи передати Метеллу все, за винятком життя свого і своїх синів. Цих послів, як і перших, консул, схиливши до зради, відпускав додому; царю він не відмовляв у мирі, якого той просив, і не обіцяв його, вигравучи час і чекаючи, коли послі виконають свої обіцянки» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 47. 3–4*).

Організувати вбивство царя Метеллові не судилося, але Югурта зневірився в багатьох своїх соратниках і деяких із них стратив, а деяких усунув від командування, позбувшись досвідчених воєначальників. Навіть без битв римські лецата дедалі міцніше стискали Нумідію, а сили царя танули. Коли римляни захопили найбагатше з нумідійських торгових міст — Вагу, а Метелл так і дав згоди на мир, цар зрозумів, що його дурили. «Зіставивши слова Метелла з його діями і побачивши, що проти нього самого використовують його ж методи (адже йому говорили про мир, а насправді вели проти нього жорстоку війну, захопили його найважливіше місто, причому вороги розвідували місцевість і намагалися прихилити населення на свою користь), Югурта, хоч-не-хоч, вирішив узятися за зброю» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 48. 1*). Зібравши всі свої війська, Югурта дав Метеллові генеральну битву. Як писав про ту битву Саллюстій Крісп, «билися два видатні полководці, рівні один одному духом, але нерівні силами. Бо на стороні Метелла була доблесть його солдатів, проти нього — особливості місцевості; Югурті сприяло все, крім якості його солдатів» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 52. 1–2*). Югурта вміло маневрував, використовуючи знання місцевості, підбадьорював війська, сам вів у атаку солдатів на найважливіших ділянках, проте дуже вже великою була перевага римлян у вишколі та озброєнні — до вечора нумідійці не встояли й кинулися навтіки.

Не зумівши здолати римлян у відкритому бою, Югурта відійшов у лісисті райони країни, намагаючись зібрати нове військо, а поки втягнути римлян у партизанську війну, але римляни цього не дозволили. Вони не стали переслідувати залишки царських військ непрохідними гористими лісами. Натомість Метелл «вторгся в найбагатші області Нумідії, спустошував поля, захоплював і палив безліч фортець і міст, слабо укріплених чи без гарнізону; дорослих людей винищував, все інше велів віддавати солдатам на розграбування. Страх перед такими діями призвів до того, що римлянам видали численних заручників, вдосталь надали зерна та іншого, що їм могло би знадобитися; скрізь, де потрібно, було поставлено гарнізони» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 54. 10*).

Нумідійський цар не сидів згорнувши руки. Поповнивши свої пошарпані війська, Югурта «слідував за римлянами пагорбами, вибирав місце для битви там, куди, за його відомостями, повинен був прийти супротивник; він отруював корм для худоби і воду в джерелах, яких і так було недостатньо» (*Sallustius. «B. Jugurt.»*. 55. 8). Проте стримати просування римлян Югурта не міг, а тривала партизанська війна в умовах, коли римляни швидко та безжально знищували всіх, хто чинив опір, і навіть усіх тих, кого могли всього лише запідозрити в намірі чинити опір, була абсолютно неможлива. Більшість нумідійців підтримували Югурту, та коли за вірність цареві їх і їхні сім'ї чекало тотальне знищення, вони змушені були схилити свою гордість перед потугою Риму. Найбільш нестійкою виявилася нумідійська знать, яка в разі повної поразки втратила би значно більше, ніж простий народ. Бачачи, що справи царя зовсім кепські, його найближчі соратники почали таємно переходити на бік римлян. На шлях зради встав і Бомількар, який свого часу організував убивство в Римі царевича Массіви. Метелл від послуг зрадників не відмовлявся. Затіявши таємні перемовини з Бомількаром, він завірив його, що римський сенат пробачить йому злочини і передасть усе майно царя, якщо той передасть римлянам Югурту живим або мертвим.

Діючи відповідно до вказівок Метелла, Бомількар почав радити цареві подумати про розорену країну і здатися на милість переможця. Югурта знову відправив до Метелла послів, пропонуючи здати йому царство і здатися самому в обмін на обіцянку зберегти життя собі і своїм сином. Однак Метелл знову, як і раніше, такої обіцянки не дав, а став виставляти попередні вимоги. Від Югурти зажадали двісті тисяч фунтів срібла, всіх слонів, певну кількість коней і зброї. Крім того, Метелл зажадав видати всіх перебіжчиків, а вони були кращими солдатами Югурти, солдатами, краще за всіх інших навченими римській тактиці й володінню зброєю, а крім того, найбільш вірними солдатами, оскільки ні втекти, ні зрадити вони не могли — в Римі на них чекала лише смерть. Повагавшись, Югурта задовольнив усі вимоги римлян. Метелл отримав і слонів, і гроші, і зброю. Привели до римського полководця і закутих у ланцюги перебіжчиків — лише деякі з них встигли втекти в сусідню Мавританію.

Коли цар позбувся своєї ударної сили і грошей, йому звеліли прибути самому в місто Тісидій, але, як і раніше, ніхто не дав йому ніяких гарантій безпеки. Після довгих роздумів і вагань цар вирішив знову продовжити війну, але вести війну йому тепер стало ще важче.

Поспішаючи вислужитися перед Метеллом і вважаючи, що цар досить ослаблений, Бомількар підготував переворот, але тут зрадникові не поталанило — один із його листів було перехоплено і доставлено цареві, після чого і Бомількара, і всіх його спільників було страчено. Але хоча Югурта ще мав прихильників і іноді домагався певних тактичних успіхів у боротьбі з римлянами, війну він явно програвав.

Єдиною надією Югурти на порятунок залишався лише вступ на його боці у війну з римлянами Мавританії, цар якої Бокх Перший був одружений з його дочкою. В цьому випадку війна могла затягнутися, і Югурта мав підстави сподіватися на укладення миру на прийнятних умовах. Бокх не бажав воювати з Римом. Понад те, з початком Югуртинської війни він навіть прислав до Рима послів із проханням про союз і дружбу, але як писав Саллюстій Крісп, «цій справі, що обіцяла нам величезні переваги в розпочатій війні, завдали деякі персони, засліплені пожадливістю, для яких звично було продавати все підряд — і чесне, і ганебне» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 80. 5*). Чи були римські магістрати, які зірвали переговори з Мавританією, підкупленими Югуртою чи просто зажадали від посланців Бокха хабарів, яких ті їм не дали, невідомо. Проте Югурта зумів цим скористатися і переконати скривдженого римлянами Бокха спільно виступити проти Риму.

Дізнавшись про союз Югурти і Бокха, Метелл відступив до Цирти і, не поспішаючи починати битву з їхніми об'єднаними військами, почав переговори з Бокхом, переконуючи його не ставати ворогом і тепер уже сам від імені Риму пропонуючи Бокхові союз. Бокх відповідав, що згоден, але просив дати можливість укласти мир і Югурті, а Метелл заперечував. Довгі місяці вони обмінювалися гінцями, час минав, а бойові дії не починалися, що влаштовувало і царів, і Метелла, який не поспішав воювати ще й тому, що до того часу закінчилися його консульські повноваження, а римський сенат доручив продовження війни в Нумідії обраному одним із консулів на 107 рік до нової ери Гаю Марію, який раніше був одним із легатів Метелла. Вважаючи себе обійденим, Метелл аж ніяк не збирався шукати небезпек, полегшуючи тріумф своєму наступникові, а тому вважав за краще зволікати під слухним приводом.

Йшов уже п'ятий рік Югуртинської війни. Окремих полководців і сенаторів затяжна війна цілком влаштовувала, проте більшість римлян обурювалися, не розуміючи, чому римська армія ніяк не може

розправитися з якимось нумідійським царем. Скориставшись цим, новий консул Гай Марій набрав собі для продовження війни величезну кількість новобранців, причому вперше «не за звичаєм предків, і не за розрядами, а всякого, хто побажає, переважно особисто внесених до списків» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 86. 2). Формальною причиною цього була недостача громадян відповідних цenzів, реальною ж причиною була політика. Будучи сам вихідцем із низів, Гай Марій був украй зацікавлений у тому, щоб у армії служило якомога більше простолюдинів, «бо саме ці люди його звеличили і прославили, а для людини, що прагне до панування, найбільш відповідні люди — які самі мають потребу, які не дорожать майном, оскільки у них нічого не немає, і все, що їм приносить дохід, здається чесним» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 86. 3). Для розгрому Югурти вистачило б і набагато менших сил, але Гай Марій уміло використовував ситуацію для зміцнення свого особистого впливу, «відправившись до Африки з підкріпленням, набагато численнішим, ніж було визначено» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 86. 4).

Заступивши Квінта Цецилія Метелла на посаді головнокомандувача і маючи тепер значно більше військ, ніж його попередник, Гай Марій активізував війну. Югурта втратив ще декілька фортець, а допомога від Бокха не надходила. «Дізнавшись, що той зволікає і, вагаючись, зважає доводи на користь війни і миру, Югурта знову, за звичаєм, підкупував подарунками його наближених, а самому маврові обіцяв третю частину Нумідії, якщо римлян буде викинуто з Африки або якщо війну буде закінчено без збитку для його царства» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 97. 2). Спокусившись такою нагородою, Бокх нарешті виступив.

Під кінець 107 року до нової ери, коли війська Гая Марія, які розоряли Нумідію, вже відходили на зимівлю до римської Африки, армії Бокха та Югурти раптово атакували їх, вибравши час надвечір'я. Військо царів було численнішим і спершу досягло деякого успіху — з настанням темноти римляни відступили з рівнини на пагорби, де легше було боронитися. Але, відтрутивши римлян до пагорбів, мавританці й нумідійці, відчувши себе переможцями, виявили легковажність і розташувалися безладно, не подумавши про укріплення свого табору. Всю ніч вони тріумфували, а радість виявилася передчасною — під ранок, почекавши, доки варвари заснуть, Гай Марій перейшов у наступ і розгромив супротивника, який втратив пильність. Через чотири дні Югурта і Бокх, зібравши війська, які безладно відступили, знову

дали Гаеві Марію бій недалеко від Цирти, столиці Нумідії. Тут на допомогу царям підійшов син Бокха царевич Воллукс із великим загоном піхоти, і нова битва була для римлян ще більш напруженою, ніж перша, проте врешті-решт римський вишкіл і краще озброєння зумовили те, що об'єднані війська царів знов було розбито.

І тут римляни знову перейшли від воєнних дій до дипломатії — незважаючи на те, що Югурту і Бокха було розбито, Гай Марій переконався в тому, що війна відразу з двома царями буде довгою і небезпечною, а тому почав переговори з Бокхом, обіцяючи мир, якщо той розірве союз з Югуртою. Бокх після двох невдалих битв вирішив було погодитися, але Югурта, дізнавшись про це, зумів знову підкупити найближчих радників мавританського царя, і Бокх завагався. Боячись і подальшої війни з римлянами, і перспективи розірвати союз з Югуртою до того, як укладе прийнятний мир з римлянами, Бокх послав декількох своїх найбільш вірних придворних, щоб ті напевно домовилися з римлянами про мир і отримали гарантії миру не тільки від полководців, а й від сенату.

Посольство відправилося потай від Югурти, але, мабуть, це не залишилося для нього таємницею — дорогою послы, які слідували через секретність своєї місії з невеликою охороною, були пограбовані нібито розбійниками, а насправді людьми Югурти, що вочевидь діяли під виглядом розбійників. До римського квестора Луція Корнелія Сулли, помічника Гая Марія, послы прибули без подарунків і «позбавлені знаків своєї гідності» (*Sallustius. «B. Jugurt.».* 103. 2). Однак Сулла повівся мудро і замість того, щоб розгніватися, прийняв посланців Бокха доброзичливо. Понад те, прикинувши, що дружба з Бокхом може стати у пригоді і йому особисто, Сулла навчив послів, що і як їм слід казати Гаеві Марію, аби отримати дозвіл відправитися до Рима, і що слід говорити римським сенаторам, щоб ті зволили укласти мир. У Римі послів зустріли прихильно, і їм було заявлено, що сенат і римський народ готові пробачити Бокха, якщо той розкається, але союз і дружбу він отримає, коли заслужить їх. Отже, Бокхові дали можливість вийти з війни, але ясно натякнули, що на твердий мир він може розраховувати, лише зрадивши Югурту.

Вагаючись, як учинити, Бокх попросив Гая Марія прислати до нього Суллу для того, щоб обговорити всі деталі — сам цар боявся прибути в римський табір. У римлян теж були з цього приводу побоювання, але Сулла ризикнув відправитися в дорогу, взявши з собою солідну

охорону — з ним разом рушили вершники, піхотинці, балеарські пращники і когорта пелігнів*. На п'ятий день Сулла зустрів Воллукс, син Бокха, посланий батьком з тисячею вершників супроводжувати гостей. Такі великі загони супроводу були не зайвими — вночі в таборі здійнялася тривога: Воллуксові доповіли, що до табору підходила армія Югурти, і він запропонував Суллі таємно втекти разом із ним. Сулла проявив витримку, сказавши, що тікати від Югурти не має наміру і, якщо треба, прийме бій, але пораду виступити вночі схвалив.

Римський загін і супровідні мавританці йшли всю ніч, проте до ранку з'ясувалося, що Югурта обійшов їх і розташувався за дві милі попереду. Сулла розлютився і навіть наказав було Воллуксові покинути табір, гадаючи, що той його спеціально заманив у пастку, але Воллукс присягався всіма богами, що не зраджував римлян і що це швидше хитрість самого Югурти, проте військ у Югурти мало і напасти на гостей мавританського царя, та ще й у присутності його сина, він не посміє, адже зараз він майже повністю залежить від Бокха.

Так і сталося. Напасти на римську амбасаду, супроводжувану сином Бокха, Югурта не посмів. Справа була не в боязкості або нерішучості — Югурта показав, що чудово знав про переговори, та все ж сподівався, що зуміє переконати Бокха залишитися союзником.

Перемовини римлян із Бокхом були довгими й непростими. Спершу на них був присутній і посол Югурти. Сулла не виразив з приводу цього незадоволення, але після короткої промови у присутності нумідійського посла, запропонував мавританському цареві для зручності вести перемовини таємно, віч-на-віч. Бокх намагався укласти мир на умовах, що припинить надавати допомогу Югурті і залишить римлянам отримані від Югурти володіння в Нумідії. Сулла ж терпляче пояснював, що цар може розраховувати на дружбу римського народу, лише видавши Югурту. Спершу Бокх «відмовлявся, посилаючись на те, що йому заважали родинні зв'язки, властивості й союзний договір; а понад те, він побоюється, що порушення ним чесного слова відштовхне від нього підданих, які прихильні до Югурти

* Загін Сулли було сформовано так, щоб, забезпечуючи достатній захист, водночас забезпечити й можливість достатньо швидкого пересування. Балеарські пращники, хоч і належали до допоміжних військ, славилися своєю влучністю і були одним із найбільш мобільних підрозділів римської армії. Воїни з пелігнів, одного з племен Італії, традиційно мали легке озброєння і також були досить мобільними, чудово підходячи для бойових дій у Нумідії та Мавританії.

і ненавидять римлян» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 111. 2*). Та хоч як намагався Бокх відхилитися від зради, Сулла зумів наполягти на своєму. Тоді ж було придумано план, як захопити Югурту знеацька. Сулла і Бокх змовились удати, ніби готові укласти мир, про який Югурта мріяв і якого вкрай потребував. Через нумідійського посла про це було повідомлено Югурті. Югурта ж, своєю чергою, затіяв хитрість, пропонуючи Бокху через свого посла дозволити йому, Югурті, обманом захопити Суллу. Звичайним запевненням римлян Югурта вже не вірив, але розраховував на те, що «коли в його владі опиниться така людина, ось тоді за ухвалою сенату або народу і буде укладено договір — адже не залишать вони в руках ворога знатної людини, яка стала жертвою не боязкості, а своєї відданості державі» (*Sallustius. «B. Jugurt.». 112. 3*). Бокх удав, що вагається, а потім погодився. Югурта сподівався захопити Суллу під час перемовин, на які тепер запросили і нумідійського царя. Та коли в призначений день нічого, не підозрюючи, Югурта з великим почтом наблизився, котрі, як було обумовлено раніше, були беззбройні, піднявся на пагорб, де нього чекали Бокх і Сулла, щоб почати нібито тристоронні переговори, на нумідійців накинулися заховані в засідці воїни. Супутників царя перебили, а його, закувавши в кайдани, видали Суллі.

106 року до нової ери Югурту вели вулицями Рима перед колісницею Гая Марія, який святкував тріумф, але ще більшу славу здобув собі Луцій Корнелій Сулла, чие дипломатичне вміння дозволило заманити Югурту в пастку. Сам же Сулла, «наказав вирізати зображення свого подвигу на печатці перся і відтоді постійно нею користувався. На печатці було зображено Суллу, який приймав Югурту з рук Бокха» (*Plutarh. «Sulla». 3*).

Дванадцять років Югурта був царем Нумідії. Все життя він провів у війнах та інтригах. У боротьбі за владу він уміло використав усі хиби римської системи влади і зумів багато чого домогтися підкуповуванням римських магистратів. Однак якщо події Югуртинської війни показали, наскільки продажною на той час стала римська знать, то ці ж події чудово засвідчили й те, наскільки міцною і продуманою була римська система влади, що забезпечувала римлянам успіх у боротьбі навіть із діяльним та витонченим супротивником і навіть в умовах, коли супротивникові вдавалося періодично підкуповувати багатьох римських чиновників. Попри всі таланти Югурти і всі його окремі успіхи, у результаті римляни перевершили його й у військовій справі, й

у мистецтві дипломатії. Триумф в Югуртинській війні послужив піднесенню Гаю Марію, який сім разів обиратиметься консулом, і Луцію Корнелію Суллі, котрий надалі стане римським диктатором, а Югурту відразу ж після закінчення урочистої ходи було приведено в римську підземну в'язницю, де було страчено разом із його двома старшими синами. Вціліти пощастило лише молодшому синові Югурти Оксінті, який був тоді ще зовсім немовлям, — страчувати його римляни не стали, проте назавжди залишили полоненим в Італії.

Побачивши, який наполегливий опір чинили їм нумідійці в ході Югуртинської війни, римляни не ризикнули після перемоги оголосити її своєю провінцією, а звели на престол одного з нащадків Масиніси — недолугого та в усьому їм слухняного рідного брата Югурти Гауду, який зберігав їм вірність під час Югуртинської війни. Однак у нового царя римляни під слухним приводом забрали значну частину володінь, приєднавши їх до своєї провінції Африка, а крім того, новий нумідійський цар був вимушений визнати незалежність племен гетулів, що підкорялися раніше Нумідії, які відтепер іменувалися союзниками Риму. Усічена й ослаблена Нумідія стала тепер уже зовсім не тією державою, якою була за часів свого розквіту в правління царя Масиніси, і повне підкорення Нумідії було відтоді лише питанням часу.

**6. Використання римлянами дипломатії
для «безкровного» захоплення залежних
від них держав, а також використання дипломатії
для захоплення або усунення небажаних Римові
іноземних правителів. Як римляни маніпулювали
захопленими в полон представниками чужоземної
знаті. Хитрощі римської політики щодо надання
притулку вигнаним і скинутим царям**

Війна була для римлян лише одним, але ніяк не єдиним способом загарбання чужих територій. Коли Рим став домінувати в Італії і особливо після того, як гегемонія Риму в Середземномор'ї стала незаперечною, римляни не раз приєднували собі чужі землі вже не тільки силою, а й за допомоги різних дипломатичних хитрощів.

Прикладів тому багато. Так, багата і квітуча малоазійська держава Пергам завжди була союзником римлян. За допомогу в боротьбі з селевкідським царем Антіохом III Великим Рим передав Пергаму значну частину володінь Антіоха III в Малій Азії. Проте коли Пергам спробував іще збільшити свої володіння, Рим цьому перешкодив. Посилення Пергаму Риму не хотів. Через декілька десятиліть такого союзу Пергам потрапив у повну залежність від римлян — будь-яке побажання римського сенату виконувалося пергамськими царями беззаперечно. Однак і цього римлянам було замало. **133 року до нової ери**, після смерті пергамського царя Аттала III, який хоч і мав безліч родичів, але не мав законнонароджених синів, римляни оголосили, що Аттал, умираючи, заповів своє царство Риму.

Пергамці на той час уже встигли відчутти на собі гніт римських лихварів і не мали бажання стати підданцями Риму, а достовірність заповіту викликала у жителів Пергама великі сумніви. Скориставшись обуренням пергамців, син царя Евмена (батька Аттала III) від коханки Арістонік підняв повстання і навіть зумів розбити одну з римських армій, проте царі сусідніх держав не тільки не надали йому допомоги, а навпаки, зі страху за свої царства підтримали римлян. У результаті **129 року до нової ери** Арістоніка було розбито, схоплено римлянами і страчено, повстання придушено, а царство Пергам, чи був заповіт справжнім, чи ні, перетворено римлянами в римську провінцію Азія.

Так само, але вже без жодного опору, **74 року до нової ери**, за заповітом останнього царя Віфінії Нікомеда IV, стала римською провінцією Віфінія.

Так само «добровільно» ставали поступово римськими володіннями безліч інших дрібніших царств — у Малій Азії та в Галлії, в Іспанії та на Балканах — скрізь, де ступала нога римського солдата.

Що спонукало царів заповідати свої володіння Римові?

Спонукав їх до цього постійний тиск із боку римлян. Технологія підкорення країн була традиційною. З'явившись у новому місці, римляни спершу атакували одного із супротивників, укладаючи союзи і вимагаючи допоміжні війська для себе від його сусідів. Переможену державу позбавляли частини території. Це було вигідніше, ніж відразу намагатися захопити всю країну. Річ у тім, що в цьому випадку переможений цар забезпечував і гарантував мирне приєднання територій, що відходили римлянам, забороняючи своїм переданим Римові підданцям вести партизанську війну. Закріпившись, римляни

вимагали нових поступок. Царі повинні були постійно задобрювати Рим подарунками, улещуючи римських магістратів, а війська васальних царів без всяких витрат з боку Риму забезпечували захист зовнішніх рубежів багатьох провінцій від нашествия варварів і задіявалися римськими намісниками в разі потреби в усіляких війнах і для придушення повстань у провінціях. Коли ж потреба для Риму в існуванні того або іншого царства відпадала, царя «переконували» заповісти свої володіння Риму або просто віддати царство. Васального царя могли і просто викликати до Рима, а там, звинувативши в чому-небудь, позбавити престолу, а то й стратити.

Так **17 року нової ери** імператор Тіберій вирішив зробити римськими провінціями два малоазійські царства — Каппадокію і Каммагену. Каппадокія була досить великою державою і могла чинити серйозний опір. Аби домогтися свого, Тіберій вирішив використати не силу, а дипломатію. Він звинуватив каппадокійського царя Архелая, який правив Каппадокією вже п'ятдесятий рік, в тому, що той свого часу, коли сам Тіберій перебував у засланні на острові Родос, не відвідав його там і «не приділив йому ніякої уваги» (*Tacit. «Annales». II. 42*). Привід був явно надуманим — адже Архелай ніяк не міг відвідати опального тоді Тіберія, та й згадав про це Тіберій не тоді, коли знову був наближений до двору, і навіть не тоді, коли сам віднайшов усю повноту влади, а лише через три роки після того, як сам став імператором. Попри всю абсурдність цього звинувачення, каппадокійський цар, поставлений у ніякове становище, був вимушений виправдовуватися, вважаючи за краще, про всяк випадок, не покидати батьківщини, а вести перемовини через послів. Проте Тіберієві були потрібні не подарунки, а все царство. Щоби змусити царя прибути до Рима, було розроблено і проведено дипломатичну комбінацію, головну роль у якій зіграла мати Тіберія, Лівія (Юлія Августа*). Як писав Тацит, «Тіберій заманив Архелая написаним Августою листом, в якому, не умовчуючи про завдані синові образи, вона пропонувала йому його милість, якщо він прибуде, щоби виклопотати її. І Архелай, не запідозривши підступу чи побоюючись насильницьких дій, якщо зрозуміють, що він її розгадав, поспішив

* Від 14 року нової ери, після смерті імператора Октавіана Августа, його дружина, Лівія, мати імператора Тіберія, була прийнята, згідно із заповітом чоловіка, в рід Юлівів і отримала нове ім'я — Юлія Августа.

відправитися до Рима; неприязно прийнятий принцепсом і потім звинувачений у сенаті, він передчасно скінчив дні свого життя, чи то з власної волі, чи то з веління долі, але не тому, що усвідомлював за собою приписувані йому злочини, а від тривоги, що охопила його, старечого виснаження і тому, що царям незвично перебувати навіть на положенні рівного, не кажучи вже про принижене становище» (*Tacit. «Annales». II. 42*). Тільки-но доведений до відчаю Архелай помер, Тіберій тут же оголосив його царство римською провінцією.

З невеликою Каммагеною, де тоді помер місцевий цар і де частина проримськи налаштованої знаті сама просила про приєднання до Риму, Тіберій вчинив ще простіше — він не став затверджувати нового царя, а так само, як і Каппадокію, приєднав Каммагену до Риму.

У результаті і Каппадокія, і Каммагена стали 17 року римськими провінціями, не вчинивши римлянам анінайменшого опору, і замість того щоб знаходити засоби на ведення війни, Тіберій за рахунок доходів від мирно придбаних нових провінцій удвічі знизив у Римі податок з обороту.

Приєднання васальних царств до Риму шляхом дипломатичного тиску було такою звичайною і звичною для римлян процедурою, що про ліквідацію і приєднання до римських провінцій більшості дрібних царств римські історики здебільшого навіть не вважали за потрібне повідомляти. Так, римські історики навіть не згадали про те, як увійшли до складу римських провінцій більшість царств Іспанії, Галлії, Германії, що мали договори про дружбу і союз з Римом, а про те, як відбулося «добровільне» приєднання до Риму британського царства іценів, Корнелій Тацит повідомив лише через необхідність розповісти про повстання Боудікки, що стрясло всю Британію. Землю іценів за часів імперії було приєднано до Риму майже так само, як і за часів республіки приєднано до Риму Пергам — за допомоги прихованих погроз і могутнього дипломатичного тиску. «Цар іценів Прасутаг, що славився величезним багатством, призначив у заповіті своїми спадкоємцями Цезаря (*тодішнього римського імператора Нерона — В.Д.*) і двох дочок, розраховуючи, що ця догідливість захистить царство і надбання від насилля. Одначе вийшло навпаки, і царство заходилися грабувати центуріони, а надбання — раби прокуратора, ніби і те, й те було захоплено силою зброї» (*Tacit. «Annales». XIV. 31*). Дочка Прасутага Боудікка вимушена була підняти народ на повстання, але повстання іценів на чолі з Боудіккою було придушено так само, як свого часу придушено повстання Арістоніка в Пергамі.

Звісно, якби з усіма царями, котрі віддавали їм свої володіння, римляни чинили так, як з Прасутагом і його спадкоємцями, ніхто й ніколи не віддав би свої царства без відчайдушного опору. Проте так римляни чинили не завжди. Покірним правителям і місцевій знаті римляни найчастіше залишали частину майна, що дозволяло тим безбідно існувати, а крім того, за заслуги перед Римом окремі представники місцевої знаті нерідко отримували римське громадянство і навіть зведення у вершницьку гідність. Це забезпечувало лояльність місцевої знаті щодо римлян набагато краще, ніж один лише страх перед карою за непослух. Іноді такі нові римські громадяни служили Риму ще більш ревно, ніж їхні поневолювачі, і для цього готові були битися і зі своїми колишніми одноплемінниками, і навіть зі своїми найближчими родичами, якщо ті повставали проти римлян. Показовий щодо цього описаний Корнелієм Тацитом епізод, який стався під час походу 16 року нової ери названого сина імператора Тіберія Цезаря Германіка проти бунтівного вождя германського племені херусків Армінія.

«Між римлянами і херусками текла річка Візургій*. На її берег прийшов Арміній з іншими вождями. Довідавшись, чи прибув Цезар (Германік — В.Д.), і отримавши позитивну відповідь, він попросив дозволу переговорити з братом. Цей брат, який був у нашому війську, носив ім'я Флав; вирізняючись бездоганною відданістю, Флав, служачи під орудою Тіберія, за декілька років до цього був поранений і втратив око. Отримавши дозвіл на побачення, Флав вийшов наперед, і Арміній звернувся до нього з вітанням; потім він відіслав своїх супутників і зажадав, щоб пішли й наші стрільці, які були розставлені на березі. Після того як це було виконано, Арміній спитав брата, звідки у нього на обличчі каліцтво. Коли той назвав місце і битву, Арміній допитувався, яку нагороду він за це отримав. Флав відповів, що йому збільшили платню і дали намисто, вінець та інші військові нагороди. Арміній почав глузувати з нього, кажучи, що це задешева плата за рабство.

Після цього між ними розгорілася суперечка; один казав про римську велич, про могутність Цезаря, про сувору відплату, що чекає переможених, про милість, забезпечену всякому, хто впокориться, про те, що з дружиною і сином Армінія не поведуться як з ворогами**;

* Візургій — сучасна річка Везер у Германії.

** Дружина і син Армінія були захоплені та перебували в римському полоні.

інший — про борг перед батьківщиною, про успадковану від предків свободу, про відвічних германських богів, про те, що і мати також закликає Флава повернутися, бути не перебіжчиком і зрадником стосовно родичів та близьких, і нарешті, всього племені, а його вождем. Помалу справа дійшла до сварки, і навіть ріка, яка розділяла їх, не перешкодила б їм схопитися один із одним, якби Стертіній (*один із легатів Германіка — В.Д.*) не утримав розпаленого гнівом Флава, який вимагав зброю і коня. На іншому березі виднівся Арміній, який вибухав погрозами і викликав римлян на бій; у свою промову він вставляв багато чого латиною, оскільки колись служив у римському війську, керувавши своїми співвітчизниками» (*Tacit. «Annales». II. 9–10*).

Так римська політика залучення на свій бік місцевої знаті призводила до того, що брат готовий був іти на брата заради того, щоб довести свою вірність Риму. Непокірні місцеві знаті нещадно знищувалися, але місцева знать, яка прагнула вислужитись і висувалася на римській службі, поступово долучалася до римської знаті.

Не менш ефективно навчилися римляни і використанню у своїх цілях навіть повсталіх проти них, але переможених, місцевих царів. Не всіх узятих у полон царів чекала доля Югурти. Поступово римляни дійшли висновку, що їм набагато вигідніше не страчувати захоплених ворожих правителів, а тримати їх у заручниках. **6 року нової ери** проти влади Риму повстали Іллірія, Далмація і Паннонія. Завдавши римлянам низки поразок, повсталі вторглись у сусідні провінції. Повстання тривало близько трьох років і придушили його римляни лише з великими зусиллями, проте коли очільнику римських військ Тіберію здався один із головних вождів повсталіх — Батон, його не стратили, а відправили до Равенни, де утримували в пристойних умовах, але під жорстким контролем. Це було вельми прагматичне рішення. Якби Батона стратили, новим вождем став би хтось із його соратників, які бажали продовжувати опір, а за живого Батона, який закликав підкоритися, це стало неможливим, і спроб знову здійснити повстання там уже не було.

Практично так само вчинили римляни трохи пізніше і з царем свєбського племені маркоманів Марободом. Дев'ять років Маробод був царем, підпорядкувавши своїй владі не тільки маркоманів, а й решту всіх свєбських племен. (Свєбські племена, зокрема й маркомани, були частиною германських племен). На початку свого правління він завдав римлянам великого клопоту, але згодом, можливо не без

римських інтриг, вступив у боротьбу з вождем херусків Армінієм, про якого вже мовилося вище. **17 року** війська цих двох наймогутніших германських царів зійшлися у вирішальній битві. Перемогу здобув Арміній, до якого перекинулись свебські племена семнонів і лангобардів, що корилися раніше Марободові. Відступивши, Маробод «відправив послів до Тіберія з благанням про допомогу» (*Tacit. «Annales» II. 46*). Імператор Тіберій у военній допомозі відмовив, відповівши Марободові, «що він не має права закликати римське військо для боротьби проти херусків, оскільки не допоміг свого часу римлянам, котрі билися з тим же ворогом» (*Tacit. «Annales» II. 46*). Утім, Тіберій зовсім не бажав допустити того, щоб володіння Маробода були захоплені Армінієм, і до кордонів царства Маробода було підтягнуто римську армію на чолі з сином Тіберія Друзом Молодшим. Арміній не ризикнув продовжувати наступ і відійшов.

Без жодного прямого військового втручання, самою лише демонстрацією сили, римляни не дали Армінієві захопити царство Маробода, проте й відродження могутності Маробода теж не входило до планів римлян. Римлянам вигідніше було, скориставшись ситуацією, підбурити й ослабити всіх германських царів. Саме це Друз Молодший і робив. Як писав Корнелій Тацит, Друз Молодший, «підбурюючи германців до розбратів, щоб довести вже розбитого Маробода до повної поразки, домігся чималої для себе слави. Був між готонами* знатний молодик на ім'я Катувальда, що свого часу втік від чиненого Марободом насилля і, коли той опинився в тяжких обставинах, зважився йому помститися. Із сильним загоном він вторгся в межі маркоманів і, спокусивши підкупом їх вождів, вступив із ними в союз, після чого увірвався до столиці царя...» (*Tacit. «Annales» II. 62*). Марободові не залишилося нічого іншого, як переправитися через Дунай в римську провінцію Норік, звернувшись до імператора Тіберія з проханням про притулок. Імператор охоче надав притулок скинутому цареві — як і Батона, «Маробода поселили в Равенні, всіляко даючи зрозуміти, що йому буде повернено царську владу, якщо свеби почнуть сваволити» (*Tacit. «Annales» II. 63*).

* Готони (готи) — одне з найбільших і найчисленніших германських племен. Свого часу входили до свебського союзу племен, очолюваного вождем маркоманів Марободом.

Маробода було прийнято не як полоненого. Навпаки, йому було обіцяно, що його перебування в Італії буде почесним та безпечним, а в разі потреби він завжди зможе повернутися туди, звідки прибув. Чи то з власної волі, чи з волі римлян Маробод пробув у Равенні вісімнадцять років, поки не постарів і не помер. І всі ці роки кордон Риму з маркоманами був відносно спокійним, адже нові правителі маркоманів чудово знали, що в разі конфронтації з Римом римляни завжди зможуть підтримати Маробода і допомогти йому повернутися. Цікаво, що «схожою виявилася і доля Катувальди, і притулок він шукав там само, де Маробод. Вигнаний дещо пізніше силами гермундурів, на чолі яких стояв Вібілій, і прийнятий римлянами, він був відправлений у Форум Юлія, місто в Нарбонській Галлії (*Tacit. «Annales» II. 63*).

Надаючи притулок скинутим германським правителям і розпалюючи ворожнечу між залишеними, римляни дедалі більше зміцнювали свій вплив і навіть почали визначати, кому бути царем того чи іншого германського племені. Дипломатичними інтригами римлянам інколи вдавалося вирішити навіть такі проблеми, які вони не могли вирішити силою зброї. З Армінієм, вождем херусків, римляни воювали багато років. 9 року нової ери він підняв повстання проти римлян і, заманивши в засідку, знищив відразу три римські легіони на чолі з римським намісником Квінтілієм Варом, родичем імператора Октавіана Августа. Октавіан Август «до того був скрушений, що декілька місяців поспіль не стриг волосся й бороди та не раз бився головою об косяк, вигукуючи: «Квінтілій Вар, поверни легіони!», а день поразки щороку відзначав трауром і скорботою» (*Suetonius. «Augustus». 23*). Засмучуватися було чого — за декілька днів римляни втратили всі свої володіння між Рейном та Ельбою. Повстання перекинулося на лівий берег Рейну і загрожувало Галлії. Придушення повстання Октавіан доручив своєму названому синові і спадкоємцеві Тіберієві — найдовідченішому полководцеві. Однак Тіберій зміг придушити повстання лише на лівому березі Рейну, розгромити ж і покарати Армінія йому не вдалося. Ставши імператором, Тіберій направив у похід проти Армінія свого найкращого полководця Германіка. Два з лишком роки той провів у походах і завдав Армінії низку поразок, проте ні повернути втрачені землі за Рейном, ні скинути і захопити Армінія не зумів. У результаті римляни вимушені були припинити спроби розправитися з Армінієм силами своїх легіонів, почавши шукати

інший спосіб його усунення. І ось те, чого не змогли зробити римські солдати і полководці, зуміли римські дипломати: посваривши двох ворожих Риму германських царів — Армінія і Маробода, римляни не тільки нейтралізували Маробода, а й знищили врешті-решт Армінія, причому знищили його мечами самих германців: «домагаючись після відходу римлян і вигнання Маробода царського престолу, Арміній зіткнувся з волелюбністю одноплемінників; піддавшись з їхнього боку переслідуванню, він бився зі змінним успіхом і поліг від підступності своїх наближених» (*Tacit. «Annales» II. 88*). 19 року нової ери на момент загибелі Армінієві було тридцять сім років. Навіть через багато десятиліть після його загибелі германці продовжували оспівувати подвиги Армінія у своїх піснях, але іншого рівного йому полководця в них уже не було. Царі германських племен лівого берега Рейну визнали за краще підкоритися Риму, а царі і вожді правобережних племен, хоча й іноді турбували сусідні римські провінції, але на великі вторгнення зазвичай не наважувалися. Багаті римські провінції, звісно ж, привертали до себе жадібні погляди багатьох вождів, але кожний із них знав, що римляни можуть і самі постояти за себе, і втягнути непокірного у війну з сусідніми племенами, а тому для більшості царів і вождів вигідніше було підтримувати з Римом мирні відносини. Деякі з германських вождів усе ж таки промишляли грабежами. Проте грабіжників, котрі зарвалися, якщо їм і вдавалося втекти від римських військ, римляни часом анітрохи не менш успішно усували за допомоги своїх дипломатів. Так, 47 року нової ери якийсь Ганнаск, родом із племені канінефатів, який служив раніше в римській армії, перекинувся до германців і досягнувши високого становища у племені великих хавків, «грабував і розоряв здебільшого галльський берег, добре знаючи, що мешканці його — багаті й невоєвничі» (*Tacit. «Annales» XI. 18*). Тодішній намісник Нижньої Німеччини Доміцій Корбулон, підтягнувши бойові триреми, винищив човни розбійників, але Ганнаск зумів відійти за Рейн. Переслідувати його непрохідними лісовими нетрями за Рейном було практично неможливо, але Корбулон знайшов спосіб розправитися з розбійником і зробив це за допомоги таємної дипломатії — до великих хавків він «направив своїх людей, щоби ті схилили їх здатися на його милість та обманним чином убили Ганнаска. Ці підступи проти перебіжчика і порушника присяги мали успіх» (*Tacit. «Annales» II. 88*). Трьома століттями пізніше, 368 року, римляни так само розправилися ще з

одним із зарейнських германських царів, які завдавали їм клопіту. Ось що писав про це Амміан Марцеллін: «Цар Вітікабій, син Вадомарія, чоловік на вигляд слабкий і хворобливий, але сильний і хоробрий, неодноразово здіймав проти нас колотнечу; тому застосовувались усі засоби, щоб яким завгодно чином усунути його. Довго не вдавались ніякі спроби зладнати з ним або прискорити його видання; нарешті, він поліг унаслідок зради свого наближеного слуги, підкупленого нами. Після його смерті на деякий час припинилися ворожі вторгнення» (*Amm. Marcellinus. XXVII. 10. 3–4*). І це аж ніяк не всі подібні таємні операції, проведені римськими дипломатами, а лише деякі з тих, достовірні відомості про які збереглися до наших днів. Взагалі ж таких операцій було, звичайно ж, значно більше.

Те, що римляни можуть дістати і покарати ворожого царя не тільки мечами своїх легіонерів, а й підступами своїх шпигунів, утримало від нападу на римські провінції дуже і дуже багатьох.

Аж до початку II ст. нової ери римляни не тільки міцно утримували завойоване, а й періодично приєднували до себе нові й нові володіння, поєднуючи військовий тиск з хитрою дипломатією. На початку II ст. нової ери, з приходом до влади імператора Адріана (117–138 рр.), імперія назавжди перейшла від політики експансії до стратегічної оборони, а імператори вже майже не наважувалися на нові завоювання. Імперія зводила вали, рови і стіни вздовж усіх своїх кордонів, але майстерна дипломатія, як і раніше, стримувала варварів нітрохи не менше, ніж загороди і прикордонні загони. По-над те, за допомоги дипломатії римлянам нерідко вдавалося набагато простіше і дешевше домагатися того, чого без дипломатії можна було б домогтися лише тяжкими війнами.

7. Провал спроби послів східноримського імператора Феодосія Другого усунути царя гунів Атіллу. Причини більшості невдач римських дипломатів у період, що передував падінню Рима

Поки римські дипломати покладалися на потужність імперії, їхні дії були цілком успішними, і лише із загальним ослабленням імперії та початком її розпаду римських дипломатів дедалі частіше почали переслідувати невдачі.

Одним із найбільш відомих прикладів невдач римських дипломатів стала провалена дипломатами імператора Східної Римської імперії Феодосія Другого спроба організувати вбивство царя гунів Атілли, описана учасником відправленою тоді до гунів посольства, Пріском Панійським. У середині IV ст. нової ери гунни, які вторглися до Європи, настільки посилилися, що данину їхньому цареві Атіллі вимушені були платити не тільки дрібні царі безлічі скорених ним племен, а й імператори незадовго до того розділених Західної та Східної Римських імперій, що проте не рятувало володіння обох імперій від нових і нових вторгнень. Не бачачи можливості розбити Атіллу силами своїх військ, імператор Східної Римської імперії Феодосій Другий вирішив усунути Атіллу руками самих гунів. Скориставшись тим, що **448 року** до Константинополя прибув на чолі посольства один із видних вельмож гунів Едікон, Феодосій Другий наказав своєму фаворитові, євнухові Хрісафію, і ще одному довіреному сановникові Вігіллі, який знав мову гунів, схилити того до змови. Спершу Едікону було влаштований пишне приймання в імператорському палаці, а згодом його прийняв у себе з не меншою ввічливістю Хрісафій.

Хрісафій і Вігіла почали обережно зондувати настрої посла гунів. Як писав Пріск Панійський, «Едікон був здивований пишнотою царських палаців, і коли вступив у розмову з Хрісафієм, то Вігіла, перекладаючи його слова, казав, що Едікон звеличує царський двір і захоплений багатством римлян. Хрісафій зазначив тоді, що він міг би володіти великим багатством і мати золотом критий будинок, якщо залишить скіфів* і пристане до римлян. Едікон відповідав, що слуги не дозволено це зробити без дозволу свого пана. Євнух запитав тоді Едікона: чи має він завжди вільний доступ до Атілли і якою силою користується поміж скіфами. Едікон відповідав, що він — близька людина до Атілли, і що йому, разом із іншими значними скіфами, ввіряється охорона царя, що кожний із них по черзі в певні дні тримає при нім збройну варту. Після того євнух сказав, що коли Едікон заприсягнеться у збереженні таємниці, то він оголосить йому про справу, яка складе його щастя, але що на те потрібен їм вільний час і він буде в них, якщо Едікон прийде до нього на обід без Ореста і без інших посланців (*Едікона як царського амбасадора завжди супроводжувала великий почет — В.Д.*). Едікон обіцяв це виконати і прийшов до євнуха

* Скіфами Пріск Панійський називає в даному випадку гунів.

на обід. Тут вони подали один одному руки і заприсягнулися через перекладача Вігілу; Хрісафій у тому, що він зробить пропозицію не на шкоду Едікона, а до великого його щастя, а Едікон у тому, що нікому не розголосить пропозиції, яку йому буде зроблено, хоч би її не було виконано. Тоді євнух сказав Едіконові, що коли він після приїзду до Скіфії вб'є Атіллу і повернеться до римлян, то житиме у щасті й матиме велике багатство. Едікон обіцявся і сказав, що на таку справу потрібно грошей небагато — тільки п'ятдесят літр* золота для роздання людям, які перебувають під його керівництвом, для того, щоб вони цілковито сприяли йому в нападі на Атіллу. Євнух обіцяв негайно видати йому гроші. Едікон сказав тоді, що належало його відпустити для донесення Атіллі про успіх амбасад, що разом із ним потрібно було відправити Вігілу для отримання від Атілли відповіді щодо необхідних утікачів**, що через Вігілу він повідомить Хрісафія, яким чином належить переслати до нього золото, тому що після його повернення Атілла з цікавістю розпитуватиме його, так само як і інших послів, які подарунки отримав він від римлян і скільки дано йому грошей, і тоді він не матиме можливості приховати те золото від своїх супутників » (*Prisc. VII*).

Пропозиція Едікона здалася Хрісафію цілком розумним запобіжним заходом, і він з цим погодився. Після доповіді Хрісафія план було затверджено імператором. Разом із посольством Едікона, що поверталось, до гунів відправилась і римська амбасада. Для дотримання секретності навіть римський посол Максимін і друга особа амбасад Пріск Панійський, який і написав згодом про все, що сталося, не знали про те, що крім офіційної мети — улагодити всі тертя з гунами, у посольства є й друге, важливіше і таємніше завдання, — забезпечити фінансування змови проти Атілли. Знав про це лише Вігіла, посланий у складі посольства під виглядом простого перекладача для того, щоб доставити і передати Едекону гроші на організацію змови.

Здавалося б, ніщо не повинне було зірвати операцію з усунення Атілли. Однак після прибуття амбасад до ставки Атілли, виявилося, що Атілла чудово обізнаний про наміри імператора. Едікон не

* Літра — одна з великих вагових одиниць, що існували в V ст. нової ери в Римській імперії.

** Едікон прибув до Константинополя з вимогами повернути всіх утікачів, що втекли з полону гунів без викупу, або заплатити за кожного з них відповідний викуп.

збирався зраджувати Атіллу і доповів тому про загію константинопольських вельмож. «Тільки-но Вігіла прибув у те селище, де перебував Атілла, він був оточений приставленими до того варварами, які відібрали у нього привезені Едікону гроші. Вігілу було приведено до Атілли, який допитав його, для чого він віз стільки грошей» (*Prisc. VIII*). Спершу Вігіла пробував відпиратися, стверджуючи, що гроші потрібні були посольству для викупу полонених, але цар гунів легко викрив його у брехні, а потім заявив, що вб'є мечем сина Вігіли, який супроводжував батька, якщо той не зізнається. Вігілі не залишалося нічого іншого, як признатися, розповісти про деталі задуманої змови та благати про поблажливість. Вбивати нікого з членів посольства Атілла не став, але витребував за прощення ще 50 літр золота. Тож невдала спроба організувати змову проти Атілли обійшлася сановникам Феодосія Другого великою ганьбою і втратою чималої суми в 100 літр золота.

Цю невдачу римської дипломатії, як і багато інших невдач, що спіткали їх у V ст. нової ери, навряд чи можна було пояснити тільки прорахунком самих дипломатів. Ні, вони робили, що могли. Проте якщо раніше за словами римлян стояла незламна могутність Римської держави та армії, то тепер у їхньому розпорядженні були тільки їхнє мистецтво красномовства і гроші, а цього не завжди було досить для досягнення мети, особливо в умовах боротьби із сильним, розумним і жорстоким супротивником.

8. Основні принципи римської політики

Роз'єднувати і сварити своїх ворогів намагалися царі та правителі всіх народів. Такий спосіб ослаблення супротивника був відомий з незапам'ятних часів. Але саме у Стародавньому Римі використання цього принципу, принципу «**Розділяй і володарюй!**», досягло досконалості. Спершу римляни застосовували цей принцип не успішніше і не більш осмислено, ніж їхні сусіди, проте від початку III ст. до нової ери, коли Рим домігся гегемонії в Італії, цей принцип став застосовуватися римлянами більш цілеспрямовано, а в ході першої і другої Пунічних війн викристалізувався і став постійною основою державної політики. Стрімко розширюючи свої межі та впокорюючи нові й нові країни і народи, римляни незмінно піклувалися про те, щоб скорені

ними народи ніколи і ні в чому, крім виконання наказів римських намісників, не діяли згуртовано. Проте одночасно з цим принципом, іншим, менш знаменитим, але не менш важливим принципом римської політики, був принцип **«Об'єднуй і володарюй!»**.

Попри свою очевидну суперечність, ці принципи чудово поєднувались і доповнювали один одного. У всіх війнах і конфліктах римляни докладали всіх зусиль для того, щоб нацькувати і пересварити між собою своїх ворогів. Однак роз'єднати і посварити ворогів для перемоги було мало. В розпал другої Пунічної війни в 207–209 роках до нової ери перепис римських громадян налічив усього «137 108 душ» (*T. Liv. «Perioch.»*, XXVII). Чи могли римляни тоді силами самих лише громадян вести війну і в Італії, і в Іспанії, і на Сицилії, утримувати Сардинію і Корсику, та ще й здійснювати рейди до Африки? Звісно ж ні.

Самих римлян було мало, і для ведення воєн римлянам постійно потрібні були союзники. Тому успіхи римської зброї були обумовлені не тільки прекрасним вишколом власне римських військ і не тільки умінням римських дипломатів пересварити між собою супротивників Риму, а й також умінням римлян згуртувати навколо себе і очолити могутні коаліції різних племен і народів. У кожній з війн, яку вів Рим, разом із римлянами проти їхніх ворогів билися війська залежних від Риму держав — уміле маніпулювання царями, вождями та іншими правителями сусідніх народів завдяки роз'єднанню ворогів і об'єднанню союзників було основою основ римської політики.

Важливим, хоч і не таким обов'язковим, як перші два, елементом римської дипломатії було і прагнення по можливості забезпечувати своїм намірам зовнішню пристойність. Починаючи війну проти когось з сусідів або збираючись скинути чи іншим чином покарати небажаного царя, римляни завжди прагнули вишукати для цього якомога вагоміший привід. Однак обумовлювалося це не стільки якоюсь природною шляхетністю, скільки прагматизмом. Річ була насамперед у тім, що якби римляни нападали на своїх сусідів без жодного приводу, це могло б підштовхнути тих до об'єднання для спільної відсічі агресорові. Знаходження ж пристойних приводів для війни дозволяло заспокоїти інших правителів і переконати їх, що поки вони будуть вірні Римові, така доля їх самих не спіткає.

Мабуть, ніхто в античному світі не зумів перевершити римлян в мистецтві дипломатії. Навіть коли в V ст. нової ери Західна Римська

імперія остаточно вступила в стадію занепаду, римські дипломати іноді досягали видатних успіхів. Одним із останніх таких успіхів було створення союзної коаліції для боротьби з нашествиям гунів. Об'єднавшись під керівництвом войовничого і досвідченого у воєнній справі Атілли, гуни завдали римлянам низку поразок і захопили декілька провінцій, облаштувавшись у Паннонії. Сил самостійно завдати поразки гунам у римлян не було, а зроблена 448 року спроба усунути Атіллу, підкупивши його придворних, як уже мовилося вище, провалилася. Якийсь час римляни відкуповувалися від гунів, запобігаючи подальшим вторгненням. Однак апетити гунів росли, і **451 року** Атілла, на чолі величезного війська, до якого крім гунів, входили й ополчення декількох скорених ним народів, вторгся в Галлію. Східна Римська імперія не надала допомоги своїм західним сусідам. Армія ж однієї Західної Римської імперії була явно слабшою, ніж армія гунів, і, здавалося б, уже ніщо не могло врятувати Рим. Одначе, зрозумівши, що відкупитися, як вони робили це раніше, цього разу не вдасться, римляни зуміли згуртувати навколо себе всіх супротивників Атілли, і в битві на Каталаунських полях* шлях Аттілі перепинили не тільки римляни на чолі з талановитим полководцем Аецієм, а й везеготи, франки, сармати, армоціани, літиціани, бургундіони, саксони, рипароли, а також десятки загонів менших племен, які Аецій зумів зробити своїми союзниками. «У цій відомій битві наймогутніших племен полягло, як розповідають, — писав Йордан, — з обох боків 165 тисяч душ, не рахуючи 15 тисяч гепідів і франків; ці раніше, ніж вороги, зійшлися в головній битві, билися вночі, переколовши один одного в сутичці — франки на боці римлян, гепіди на стороні гунів» (J. «*Getica*». 217). Очолена римлянами коаліція зуміла змусити Аттілу покинути Галлію, і це на два з лишком десятиліття відтермінувало падіння Західної Римської імперії.

Битва на Каталаунських полях, яка зупинила вторгнення гунів, була видатною перемогою не тільки римської зброї, а й римської дипломатії. Проте це була, мабуть, остання з видатних перемог і римської зброї, і римської дипломатії. **Дипломатія завжди була всього лише «мистецтвом можливого»**. Імперія слабшала. Коли, врешті-решт, імператори втратили опору і в армії, і в народі, дипломати також виявилися безсилими врятувати імперію.

* Каталаунські поля знаходилися неподалік від сучасного французького міста Труа.

Післямова

Історія римської розвідки та інших таємних служб Риму є невід'ємною частиною всієї римської історії. Успіхи чи невдачі цих служб нерідко визначали перемоги чи поразки римських армій, діяльність римських спецслужб завжди впливала на римську науку, культуру, мистецтво і, звісно ж, на римське законодавство і суспільну мораль.

Через півтори з лишком тисячі років після падіння Риму відомості про те, як діяли і з ким боролися римська розвідка, контррозвідка і поліція, цікавіші вже не розвідникам і поліцейським, а історикам і широкому загалові. Проте над питанням, чому римські спецслужби, навіть зазнаючи подеколи окремих невдач, спершу неодмінно перемогли своїх ворогів, так само як і над питанням, чому надалі такі розвинені, напрацювавши величезний досвід, розвідувальні і поліційні структури так і не змогли запобігти розвалові колись наймогутнішої у світі імперії, було б корисно задуматися і політикам, і політологам. Техніка і технології в будь-якій справі постійно вдосконалюються, і все, навіть найдосконаліше на сьогоднішній день, колись застаріває. Наскільки архаїчним бачиться нам те, що було вершиною технічної та організаційної досконалості всього лише 100 років тому! Навіщо, здавалось би, вивчати події, які відбувалися за тисячоліття до нас? Чимало людей думають саме так. Проте минуле також дуже багато чому може навчити.

У цій книзі я розповів лише про деякі яскраві та важливі, на мій погляд, епізоди діяльності як римських спецслужб, так і розвідок

їхніх супротивників. Проте ніколи і нікому не вдасться з'ясувати і розповісти про це все, тим паче що в історії античних спецслужб дуже багато «білих плям». Тому закінчити книгу я хочу словами римського державного діяча, полководця і письменника Секста Юлія Фронтіна: «Оскільки я за цю працю, як і за інші, узявся не заради здобуття похвал, а радше для суспільної користі, то, якщо хто допovнить у чому-небудь мою працю, я вважатиму, що він мені допомагає, а не критикує мене».

Володимир Дмитренко

Додатки

- 695** | Стислі відомості про цитованих античних авторів і державних діячів
- 716** | Перелік цитованих творів античних авторів і застосованих у тексті скорочень
- 721** | Найбільш відомі представники родини Аппіїв-Клавдіїв
- 723** | Родовід Сципіонів і Гракхів
- 731** | Царі Нумідії в період від початку другої Пунічної війни до завоювання Нумідії Римом (218–46 рр. до н. е.)
- 738** | Царі держави Селевкідів
- 741** | Список використаної літератури

Стислі відомості про цитованих античних авторів і державних діячів

Всі імена, незалежно від того, чи писав автор латиною, чи грецькою мовою, приводяться в сучасному їх латинському написанні.

Aurelius Victor (Sextus Aurelius Victor)

Аврелій Віктор (Секст Аврелій Віктор). Римський історик і державний діяч, виходець із простої сім'ї. 361 року був прийнятий імператором Юліаном Відступником, причому після зустрічі імператор наказав за його літературну працю вшанувати його встановленням бронзової статуї. 369 року Секст Аврелій Віктор був консулом, а в 388–389 рр. обіймав посаду префекта Рима.

Ausonius (Decimus Magnus Ausonius)

Авсоній (Децим Магн Авсоній, 310–393 рр.). Народився в сім'ї лікаря, здобув риторичну освіту і довгий час викладав граматику, а крім того писав вірші. 365 року Авсоній став одним із вчителів Граціана, сина імператора Валентиніана. Це поклало початок його кар'єрі державного діяча. По двох роках Граціана було проголошено імператором — співправителем його батька, що зробило посаду Авсонія ще престижнішою. Надалі Авсоній обіймав чимало найважливіших державних посад, а 379 року навіть був одним із консулів, водночас постійно та багато писав. Більшість збережених до наших днів віршів Авсонія не мають великої художньої цінності, але деякі з них становлять інтерес для істориків, надаючи цінні відомості з найрізноманітніших аспектів життя Римської імперії другої половини IV ст. н. е.

Ammianus Marcellinus

Амміан Марцеллін. Видатний римський історик, грек за походженням. Народився приблизно на початку 30-х років IV ст., а помер близько 400 року н. е. Був військовим, 353 року перебував у почті головнокомандувача кінноти Урзіцина, потім обіймав багато інших важливих посад, брав участь у війні з персами

та був свідком загибелі імператора Юліана Відступника. Пішовши у відставку, написав латинською мовою величезну працю «Res Gestae» («Діяння», або «Історія»), розпочавши свою оповідь зі сходження на престол імператора Нерви 96 року і закінчивши загибеллю імператора Валента 378 року в битві з готами. З цієї праці до нас дійшли лише останні 18 книг, де описуються події 353–378 років. Книги Амміана Марцелліна є особливо цінними для вивчення римської історії тим, що написані очевидцем і учасником подій.

Appianos

Аппіан (кінець I ст. н. е. — не раніше 70-х років II ст.). Видатний римський історик. Жив в Александрії. За імператора Адріана Аппіанові було даровано права римського громадянина, він був зарахований до вершницького стану і переселився до Рима. На державній службі дослужився до посади прокуратора. Написав грецькою мовою фундаментальний історичний твір у 24 книгах, загальна назва якого зазвичай перекладається як «Римські війни», але якого, своєю чергою, переділено ще на розділи: «Про царів», «Про війни з самнітами», «Сирійські справи», «Іберійсько-римські війни», «Мітрідатові війни», «Громадянські війни» тощо. Праця Аппіана охоплювала період від заснування Рима і до закінчення громадянських війн, що привели до створення Римської імперії. Частина книг не збереглася, але книги Аппіана, які дійшли до нас, є цінним джерелом, що містить велику кількість важливої інформації про події, набагато менш детально описані іншими істориками, а в ряді випадків Аппіан є єдиним джерелом щодо тих або інших подій.

Apollodoros

Аполлодор. Видатний римський інженер і механік, який жив наприкінці I — на початку II ст. н. е., грек за походженням. Керував будівництвом форуму Траяна в Римі і кам'яного моста через Дунай. Прославився також створенням різних облогових споруд і металевих машин. З його книг до наших днів частково збереглася лише написана ним грецькою мовою «Поліоркетика».

Apuleius (Lucius Apuleius)

Апулей (Луцій Апулей). Народився близько 125 року н. е. в невеликому африканському місті Мадаврі. Помер після 170 року н. е. Видатний римський письменник, оратор і філософ. За походженням, згідно з його власними словами, був наполовину нумідійцем, наполовину гетулом. Але його предки, завдяки знатності, багатству і заслугам перед Римом, давно вже були в стані римських сенаторів. У спадок Апулею дістався статок у 2 мільйони сестерціїв. Апулей здобув прекрасну освіту, прекрасно володів як латиною, так і грецькою мовою, глибоко розбирався в історії, філософії та юриспруденції, цікавився біологією та медициною. Вивчаючи науки, Апулей кілька років провів у Римі, відвідав Грецію і східні провінції імперії, а потім повернувся до Африки, одружився з багатоговдовою Емілією Пудентіллою та влаштувався в Карфагені, де став одним із найшановніших громадян міста — на знак заслуг перед містом йому ще

за життя було поставлено статую. Найбільшу популярність Апулею як письменникові приніс написаний ним фантастично-сатирично-авантюрний роман «Метаморфози», що став одним із визнаних шедеврів латинської прози. Безперечним успіхом довгий час користувалися і наукові трактати Апулея, частина з яких збереглася. До наших днів збереглися також його «Флоріди», які є виписками з 23 його різних промов. Повністю збереглася і його надзвичайно цікава промова «Апология, або Промова в захист самого себе від звинувачення в магії». Крім безперечної літературної цінності, твори Апулея дають дуже багато відомостей про найрізноманітніші аспекти життя римлян, і насамперед про римське суспільство середини II ст. н. е.

Athenaios

Атений (з Навкратіса). Грек за походженням. Народився в III ст. н. е. в Єгипті у місті Навкратіс. З написаної ним грецькою мовою 30-томної книги «Бенкет мудреців» збереглося лише 15 томів, але й вони дають багато цікавих відомостей про життя Єгипту і сусідніх провінцій і царств як у римський, так і в доримський період.

Athenaios Mechanicus

Атений Механік. Грецький механік, який жив у Римі в I ст. до н. е. Присвятив видатному римському державному діячеві Марцеллу свою написану грецькою мовою книгу «Про машини», яка є довідником із тодішніх облогових і металевих машин.

Brutus Decimus Junius

Брут Децим Юній (84–43 рр. до н. е.). Видний римський державний діяч і полководець, учасник змови проти диктатора Гая Юлія Цезаря. Листи Децима Юнія Брута, що збереглися в листуванні Цицерона, дають багато надзвичайно цікавих відомостей про життя Риму в I ст. до н. е. і насамперед про події періоду початку громадянської війни, яка розпочалася в Римі після вбивства Гая Юлія Цезаря.

Brutus Marcus Junius

Брут Марк Юній (85–42 рр. до н. е.). Видний римський державний діяч і полководець. Один із головних організаторів убивства диктатора Гая Юлія Цезаря. Листи Марка Юнія Брута, що збереглися в листуванні Цицерона, дають багато надзвичайно цікавих відомостей про події періоду початку громадянської війни, яка розпочалася в Римі після вбивства Гая Юлія Цезаря.

Varro (Marcus Terentius Varro)

Варрон (Марк Теренцій Варрон, 116–27 рр. до н. е.). Видний римський учений і письменник, автор безлічі книг з найрізноманітніших галузей знань. Найбільшим успіхом користувалася збережена до наших днів написана латиною в трьох книгах праця «Про сільське господарство», де наведено чимало корисних рекомендацій щодо того, як слід вести господарство.

Vatinius (Publius Vatinius)

Ватиній (Публій Ватиній). Видний римський державний діяч і полководець. Сенатор. 54 року до н. е. його притягнули до суду за підкуп виборців. Одним із захисників Публія Ватинія на цьому процесі був Марк Туллій Цицерон. Під час громадянської війни між Цезарем і Помпеем Ватиній підтримав Цезаря. 47 року до н. е. Публій Ватиній був обраний одним із консулів. Потім був намісником ряду провінцій. Перебував у листуванні з Цицероном. Листи Публія Ватинія, що збереглися в листуванні Цицерона, дають низку цікавих відомостей про життя Риму в середині I ст. до н. е. напередодні початку громадянської війни, яка розпочалася в Римі після вбивства диктатора Гая Юлія Цезаря.

Vegetius (Flavius Vegetius Renatus)

Веґецій (Флавій Веґецій Ренат). Видний римський державний діяч і письменник, який жив у IV ст. н. е. Написані ним імовірно для імператора Феодосія «Нотатки про військову справу» є докладним посібником-підручником з усіх аспектів тодішньої військової справи та однією з найцікавіших і найзмістовніших античних книг про римське військово мистецтво, що збереглася до наших днів.

Velleius Paterculus

Веллей Патеркул (близько 20 р. до н. е. — 30 р. н. е.) — відомий римський історик. З юнацьких літ перебував на військовій службі. Служив у Фракії та Македонії, а також на Сході. Супроводжував Гая Цезаря, онука імператора Октавіана Августа, під час його останньої поїздки на Схід. Брав участь у походах імператора Тіберія. Обіймав ряд важливих адміністративних посад, був сенатором. 30 року завершив написання двотомної книги — «Римська історія». Попри велику кількість надмірних лестощів на адресу імператора Тіберія, праця Веллея Патеркула дає багато цікавих відомостей про життя Риму, особливо про період кінця I ст. до н. е. і початок I ст. н. е.

Vergilius (Publius Vergilius Maro)

Вергілій (Публій Вергілій Марон, 70–19 рр. до н. е.). Один із найвідоміших і найпопулярніших римських поетів. Народився в невеликому селі поблизу Мантуї в сім'ї дрібного землевласника. 41 року до н. е. земельний наділ батька Вергілія, як і багато інших земельних наділів у Італії, було за указом триумвірів конфісковано для роздання ветеранам громадянської війни. Вергілій перебрався до Рима, де захопився віршуванням. Незабаром привернув до себе увагу, здобувши славу і визнання, а гонорари дозволили йому стати досить заможною людиною. Користувався заступництвом видатних римських державних діячів Азінія Полліона і Гая Цильнія Мецената, а потім і заступництвом самого імператора Октавіана Августа. 39 року до н. е. завершив поему «Буколіки», яка зробила його одним із найпопулярніших поетів Риму. 38 року до н. е. представив Меценатові тоді ще нікому невідомого Горація, що допомогло тому здобути визнання. Згодом все життя дружив з Горацієм. 29 року до н. е. представив

публіці поему «Георгіки», присвячену Меценатові. Останні десять років життя працював над поемою «Енеїда», думку про написання якої йому підказав імператор Октавіан Август. Головною ідеєю поеми було показати божественне походження Октавіана Августа від троянського героя Енея. Повністю завершити поему Вергілій не встиг. Її було опубліковано вже після смерті поета. Причому Октавіан Август, заздалегідь ознайомившись із текстом Вергілія, наказав унести до нього деякі виправлення.

Vitruvius (Vitruvius Pollio)

Вітрувій (Вітрувій Полліон). Римський інженер і архітектор, який жив у другій половині I ст. до н. е. Його 10 книг «Про архітектуру» дають багато надзвичайно цікавої інформації як про будівельну справу Стародавнього Риму, так і про тодішній рівень розвитку різних використовуваних у будівництві наук. Окрім цього, у творі Вітрувія є дуже багато цінної інформації про історію та найрізноманітніші аспекти життя Риму і деяких держав Середземномор'я.

Gerodianos

Геродіан (між 180–250 рр. н. е.). Визначний римський історик, який писав грецькою мовою. Його «Історія римських імператорів після Марка», що збереглася до наших днів, охоплює період від 180 по 238 рік н. е. є одним із основних письмових джерел про цей період римської історії.

Gerodotos

Геродот (Геродот Галікарнаський, 485 — приблизно 425 рр. до н. е.). Видатний грецький історик. Народився в Галікарнасі, але після 450 року до н. е. покинув рідне місто і оселився в Атенах. Об'їздив багато держав Греції та Малої Азії. Прославився написанням «Історії» в 9 книгах, де виклав деякі моменти історії Перського царства і суміжних держав, зокрема скорених персами Лідії, Вавилонії, Єгипту, а також історію греко-перських війн, детально описавши походи перських царів Дарія Першого і Ксеркса. Залишив надзвичайно цікаві відомості про ранню історію Карфагена і Нумідії.

Horatius (Quintus Horatius Flaccus)

Горацій (Квінт Горацій Флакк, 65–8 рр. до н. е.). Один із найвидатніших і найпопулярніших давньоримських поетів. Народився в місті Венузії в Південній Італії і був сином раба-вільновідпущеника, чого не приховував і навіть писав потім, що «від предків народжений скutih». Батько його розбагатів і зміг дати синові добру освіту, причому не в своєму глухому містечку, а в Римі; а 44 року до н. е. послав сина до Греції вивчати філософію. Продовжити освіту Горацієві перешкодив початок громадянської війни. Горацій вступив військовим трибуном в армію Марка Брута і Гая Кассія. 42 року до н. е. республіканці зазнали нищівної поразки в битві під Філіппами. Горацій брав участь в битві, але зумів урятуватися і потайки повернутися до Італії. Батько його на той час уже помер, а маєток було конфісковано. Домогтися амністії Горацій зміг, але маєток йому не повернули. Щоб якось прогудуватися, він перебрався до Риму і

вланштувався на дрібну посаду в державній скарбниці. Освічений хлопець, який багато пережив, зблизився з римськими літераторами і сам став писати, причому дуже скоро здобув визнання. Поезія принесла йому і багатство, і шану. Вже перша випущена ним 35 року до н. е. книга сатир привернула загальну увагу. Горація стали приймати в своїх будинках представники вищої римської знаті — Азіній Полліон, Цильній Меценат, Юл Антоній і навіть сам імператор Октавіан. Відтоді і аж до своєї смерті він перебував на вершині римського поетичного олімпу.

Gregorius Turonensis

Григорій Турський (близько 540–594 рр. н. е.). Походив із знатної франкської сім'ї. 573 року став єпископом турським. Прославився написанням праці «Десять книг з історії» («*Historiarum libri X*»), що є першою історією франків. Оскільки історія франків була тісно пов'язана з пізньою історією Риму, в цій праці Григорія Турського є чимало надзвичайно важливих і цікавих відомостей, що стосуються останніх десятиліть історії Західної Римської імперії.

Dionysios (у латинських текстах його іноді називають також ***Dionysius***)

Діонісій Галікарнаський. Видатний римський історик грецького походження. Народився в малоазійському місті Галікарнас. У період від 30 по 8 рік до н. е. жив і працював у Римі. Найвидатнішим його твором стала праця «Римські старожитності», де він описав історію Стародавньої Італії, а також період від заснування Рима до початку Першої Пунічної війни. Повністю збереглися лише перші 11 книг, а решта дійшла до нас в уривках, записаних пізніше. Праці Діонісія Галікарнаського є одним із основних збережених письмових першоджерел із царського періоду історії Риму та з історії Риму періоду ранньої республіки.

Dio Cassius Cocceianus

Діон Кассій Кокцеян (155–235 рр.). Видатний римський історик. Походив із впливового сімейства, яке в II–III ст. відіграло визначну роль у житті Риму. Його батько Касій Африкан за імператора Марка Аврелія був намісником Далмації, а потім намісником Кілікії і дав синові гарну освіту. Вступивши 180 року на державну службу, Діон Кассій зробив прекрасну кар'єру — він швидко став сенатором, призначався на різні відповідальні посади, був претором, консулом-суфектом, а 229 року навіть одним із консулів, разом із імператором Александром Севером, що було надзвичайно почесно. Утім, прославилася на століття Діона Кассія не стільки його державна діяльність, скільки написана грецькою мовою фундаментальна 80-томна «Римська історія», створенню якої він присвятив останні 22 роки життя. На жаль, до наших днів збереглися не всі томи цієї книги. Частина втрачених книг дійшла до нас у скороченнях візантійських істориків Зонара і Ксифіліна. Утім, про багато подій римської історії ми знаємо виключно завдяки Діону Кассію, причому надзвичайно важливо те, що про багато подій II–III століть н. е. він писав як очевидець і людина, що була в курсі всіх нюансів тодішньої політики Риму.

Eutropius

Евтропій. Римський історик, який жив у другій половині IV ст. н. е. Обіймав важливі державні посади. 363 року взяв участь в останньому поході імператора Юліана Відступника. За імператора Валента (364–378 рр.) обіймав посаду начальника однієї з палацових канцелярій, що відали імператорським листуванням. На прохання імператора Валента написав латинською мовою збережений до наших днів «Бревіарій від заснування Міста», де стисло оповів про всі основні, на його думку, події римської історії. У ряді випадків праця Евтропія істотно доповнює прогалані в наших знаннях про історію Риму.

Aelius Lampridius

Елій Лампрідій. Римський письменник, один із авторів життєписів августів. Написав біографії імператорів Коммода, Діадумена, Елагобала (Геліогабала) та Александра Севера. Роки народження і смерті письменника невідомі, і можуть датуватися від кінця III ст. до VI ст. н. е. Деякі дослідники вважають, що ім'я письменника — псевдонім. Та хай там що, твори Елія Лампрідія є надзвичайно важливими для вивчення історії Риму.

Aelius Spartianus

Елій Спартіан. Римський письменник, один із авторів життєписів августів. Написав біографії імператорів Адріана, Елія Вера, Дідія Юліана, Септімія Севера, Песценія Нігера, Каракалли і Гети. Роки народження і смерті письменника невідомі, можуть датуватися від кінця III ст. до VI ст. н. е. Деякі дослідники вважають, що ім'я письменника — лише псевдонім. Та хай там що, твори Елія Спартіана є надзвичайно важливими для вивчення історії Риму.

Aeneas Tacticus (можливе також написання його імені як ***Aineias Tactikos***)

Еней Тактик (IV ст. до н. е.). Грецький військовий і політичний діяч. Імовірно, один із полководців Аркадського союзу, який існував у Греції в IV ст. до н. е. Із декількох написаних ним книг із воєнного мистецтва зберігся лише трактат «Про перенесення облоги», де розглядаються всі питання облоги і відповідно оборони фортець. Трактат «Про перенесення облоги» Енея Тактика був добре відомий римським військовикам і успішно використовувався ними.

Iordanes (можливе також написання його імені як ***Jordanes***)

Йордан. Італійський історик VI ст. н. е., романізований гот із походження. До 551 року н. е. написав дві книги, що збереглися до наших днів: «Походження та історія готів» («*De origine actibusque Getarum*»), більше відому як «Гетика» («*Getica*»), і «Про початки і діяння римського народу» («*De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum*»). У ряді випадків книги Йордана успішно доповнюють відомості втрачених творів інших авторів.

Iosephus Flavius

Йосиф Флавій (37 р. н. е. — після 100 р. н. е.). Видатний історик античності. Народився 37 року н. е. в Єрусалимі у знатній гебрейській сім'ї. Під час ан-

тиримського повстання, яке розпочалося 66 року, керував обороною фортеці Іотапата. Коли Іотапату після тривалої облоги захопили війська римського полководця Веспасіана, Йосифа було схоплено, але після того, як той прорік Веспасіану велике майбутнє, він був помилуваний, а потім, коли його прогнози збулися і Веспасіан став імператором, Йосиф отримав римське громадянство та ім'я Йосиф Флавій. Написав декілька творів, що оповідають про історію Іудеї та про багато аспектів історії Риму того періоду. До наших днів дійшли його книги «Іудейська війна» та «Іудейські старожитності». Надзвичайно важливою обставиною є те, що багато подій, змальованих Йосифом Флавієм в цих книгах, особливо події Іудейської війни, а надано ним як очевидцем і активним учасником подій.

Quintus Asconius Pedianus

Квінт Асконій Педіан (9 р. до н. е. — 76 р. н. е.). Римський історик і грама-тик. У 54–57 рр. н. е. написав докладні коментарі до всіх промов знаменитого римського оратора Марка Туллія Цицерона. Збереглися коментарі лише до п'яти промов, проте коментарі Квінта Асконія Педіана є надзвичайно цінними першоджерелами з історії Стародавнього Риму.

Lukianos

Лукіан (Лукіан Самосатський, приблизно 120–180 рр.). Видатний римський письменник, який писав грецькою мовою. Народився в місті Самосата, головному місті провінції Коммагена, в досить бідній сім'ї. Спершу намагався стати скульптором, але потім захопився філософією, історією і риторикою, для чого досконало вивчив грецьку мову (національність Лукіана невідома, але він був не греком). Прославився своїми сатиричними творами; написав також декілька цікавих історичних творів, зокрема повчання «Як слід писати історію», де він радив дотримуватися об'єктивності і точності у викладенні історичних подій, а також повість «Александр, або Лжепророк», де він описав пригоди одного пройдисвіта, котрий видавав себе за провидця, який може передбачати волю богів, і протягом багатьох років дури голову людям в провінції, а потім перебрався до Рима і так само успішно обдурював римську знать, маючи у II ст. н. е. серйозний вплив на імператорський двір.

Marcus Antonius

Марк Антоній (близько 83–30 рр. до н. е.). Один із найвизначніших державних діячів і полководців Риму періоду пізньої республіки. Був найближчим соратником і головнокомандувачем кінноти диктатора Гая Юлія Цезаря. Після вбивства Юлія Цезаря очолив цезаріанців і зіграв найважливішу роль в громадянській війні та в перемозі в ній цезаріанців. Від кінця 43 року до н. е. разом із Октавіаном і Марком Лепідом був одним із тріумвірів з управління державою. Якийсь час дружив з Октавіаном, одружився з його сестрою Октавією Старшою. Допоміг Октавіанові утвердитися при владі та не перешкодив тому відтрити від влади Марка Лепіда. Закохавшись в єгипетську царицю

Клеопатру, охололий до Октавії Старшої кинув її, після чого став неминучим і конфлікт з Октавіаном. До 32 року до н. е. напруженість у відносинах між Марком Антонієм і Октавіаном переросла у війну. Після того як 2 вересня 31 року до н. е. флот Марка Антонія і Клеопатри було розбито біля мису Акцій, Марк Антоній спробував утекти і сховався в Єгипті. Коли ж в серпні 30 року до н. е. війська Октавіана підійшли до столиці Єгипту Александрії, Марк Антоній заповдів собі смерть. З усього написаного Марком Антонієм збереглося лише декілька його листів у листуванні з Цицероном, датованих 44 роком до н. е., але ці листи є дуже важливими для вивчення ситуації, що передувала початковій громадянській війні, яка розпочалася в Римі наприкінці 44 року до нової ери.

Martialis (Marcus Valerius Martialis)

Марціал (Марк Валерій Марціал, близько 40–104 рр. н. е.). Один із найзнаменитіших римських поетів. Народився 40 року в Іспанії в порівняно небагатій сім'ї, але зміг здобути добру освіту. 64 року перебрався до Рима, де прославився своїми епіграмами і зміг завдяки цьому зав'язати знайомства з багатьма знатними і впливовими особами. Епіграми Марціала, в яких він ганьбив тогочасні римські пороки і розповідав про пристрасті римлян, дають дуже багато інформації про життя Риму в другій половині I ст. н. е.

Невідомий римлянин, автор «Похвальної промови на похоронах римської матрони». Висічена на камені похвальна промова на похоронах римської матрони, відома також як «Похвала Турії», є цікавим матеріалом, що оповідає про долю подружжя з вищих кіл римського суспільства, яке пережило в молодості лихоліття громадянської війни, що розпочалася в Римі після загибелі диктатора Гая Юлія Цезаря.

Невідомий автор «Африканської війни». Детально описав похід 46 року до н. е. Гая Юлія Цезаря проти помпеянців і союзника помпеянців нумідійського царя Юби Першого, які продовжували утримувати провінцію Стара Африка. Детально описана битва біля Тапса, яка вирішила результат війни, а також обставини розгрому помпеянців, загибелі Юби Першого і приєднання його царства до володінь Риму як провінції Нова Африка. З тексту книги відчувається, що автор особисто брав участь у поході, будучи одним із соратників Юлія Цезаря. Ця книга є єдиним джерелом, де детально описано цей похід Юлія Цезаря.

Nepos (Cornelius Nepos)

Непот (Корнелій Непот, між 99–24 рр. до н. е.). Римський історик. Народився в Трансальпійській Галлії, потім перебрався до Рима. Дружив із багатьма відомими римськими поетами і письменниками, багато писав сам. З усього написаного Корнелієм Непотом збереглися лише 22 коротких біографії знаменитих греків, короткі біографії карфагенян Ганнібала і його батька Гамількара Барки, а також біографії знаменитого римського державного діяча Катона Старшого і відомого римського видавця Аттіка (видання рукописів у ті роки здійснювало-

ся шляхом їх переписування). Відомості, наведені Корнелієм Непотом, не завжди є достовірними, проте у ряді випадків завдяки Непотові можна відновити загальне уявлення про події, розповіді про які інших авторів утрачено.

Ovidius (Publius Ovidius Naso)

Овідій (Публій Овідій Назон. 43 р. до н. е. — 17 р. н. е.). Видатний римський поет. Наприкінці I ст. до н. е. став одним із найбільш популярних поетів Рима. Любовною лірикою Овідія зачитувалася вся римська знать, а сам він був наближений до двору імператора. Проте 8 року н. е. Овідій раптово став жертвою палацових інтриг, потрапив у опалу і був засланий у глухе тоді місто Томи, де й прожив решту життя. Овідій продовжував писати, і його твори користувалися популярністю. Але, попри всі його прохання, повернутися до Рима із заслання йому так і не дозволили. Крім безперечних літературних якостей, твори Овідія містять і чимало цікавої інформації про життя і вдачі різних прошарків римського суспільства, насамперед про характери і звичаї римської знаті.

Octavianus Augustus

Октавіан Август (63 р. до н. е. — 14 р. н. е.). Народився 63 року до н. е. в сім'ї знатного римлянина Гая Октавія та його дружини Атії. Так само як і батько, був названий Гаєм Октавієм. У березні 44 року до н. е. після усиновлення за заповітом убитого тоді брата своєї матері диктатора Гая Юлія Цезаря він став іменувати себе Гай Юлій Цезар Октавіан. 43 року до н. е. разом із Марком Антонієм та Марком Лепідом став одним із тріумвірів. 36 року до н. е. відібрав на свою користь володіння Марка Лепіда. 32 року до н. е. почав війну проти Марка Антонія, 31 року до н. е. розгромив флот Марка Антонія у вирішальній битві біля мису Акцій, а 30 року до н. е. здобув остаточної перемоги, завершивши громадянську війну і встановивши в Римі одноосібну владу. 27 року до н. е. отримав від римського сенату звання «Август», започаткувавши імперський лад і ставши першим імператором Риму. Октавіан Август писав вірші і прозу, але з його літературної спадщини практично нічого не збереглося — лише декілька фрагментів листів. Зате повністю зберігся вибитий на стіні побудованого на його честь храму в Анкірі (Анкарі) його звіт про власну діяльність, що його іноді іменують «Res Gestae» («Діяння»), але частіше «Monumentum Ancyranum» («Анкірський монумент») — за місцем знахідки. У цій праці він стисло і досить об'єктивно дав звіт нащадкам про основні, на його думку, вчинені ним діяння. Цей наповнений цифрами, фактами і датами документ має виняткову важливість для вивчення історії Риму. Збереглося також декілька фрагментів деяких написаних Октавіаном і вибитих за його наказом на камені указів, які також мають цінність для істориків.

Orosius (Paulus Orosius)

Орозій (Павло Орозій). Латинський християнський письменник, який жив наприкінці IV — початку V ст. н. е., автор декількох книг на релігійну та історичну тематику. Народився в Іспанії, але потім утік звідти від нашествия ванда-

лів. Від 416 року жив і працював у римській провінції Африка. Там, приблизно 417 року, завершив написання семи книг трактату «Історія проти поган», який приніс йому найбільшу славу; там він стисло повідав про основні події римської історії від часів заснування Рима до 417 року. Помер 423 року. Історичні твори Павла Орозія рясніють неточностями й перебільшеннями, але доповнюють наші відомості про втрачені твори Тіта Лівія і Корнелія Тацита.

Pausanias

Павсаній (близько 115 — після 180 р. н. е.). Римський письменник грецького походження. За час життя, крім Греції, відвідав Італію, Корсику, Сирію; за межами Римської імперії побував у Вавилоні та Аравії. Прославився написанням збереженої до наших днів праці «Опис Еллади», яка є одним із найповніших на той час описів різних областей Греції із зазначенням їхніх особливостей та історичних визначних пам'яток, а також з розповідями про деякі важливі, на його думку, події.

Plaut (Titus Maccius Plaut)

Плавт (Тіт Макцій Плавт, близько 250–184 рр. до н. е.). Один із перших римських комедіографів. Народився близько 250 року до н. е. в невеликому містечку Сарсіні в Умбрії. В юності приїхав до Рима, але хоча й був вільним і добре знав латинську мову, не мав римського громадянства. У Римі провадив театральну діяльність. Приблизно з 230 року до н. е. писав п'єси, як серйозні, так і жартівливі, причому 20 п'єс Плавта повністю збереглися до наших днів. П'єси Плавта користувалися в Римі незмінною популярністю і дають достатнє уявлення про багато аспектів тодішнього життя найрізноманітніших прошарків римського суспільства.

Plinius Maior (Gaius Plinius Secundus)

Пліній Старший (Гай Пліній Секунд, близько 23–79 рр. н. е.). Визначний римський військовий і державний діяч, видатний історик і письменник. Народився 23 або 24 року н. е. в невеликому місті Комі у Північній Італії в сім'ї римського вершника. Почав військову службу в Нижній та Верхній Германії, причому в 57–58 роках служив разом із Тітом, майбутнім імператором, старшим сином Веспасіана, який став імператором 69 року. Потім Пліній Старший обіймав важливі військові та державні посади як у Римі, так і в різних провінціях. Саме під час військової служби Пліній почав писати свої твори. Спершу це було суто практичне повчання «Про метання дротиків верхи на коні», а потім коло його інтересів постійно розширювалося. Він написав фундаментальну працю в 20 книгах «Германські війни», підручник риторики «Учень» у трьох книгах, дослідження з латинської граматики «Двоєкі форми в мові» у восьми книгах, історичний твір «Від кінця історії Авфідія Басса» в 31 книзі, але найбільшу славу йому принесло його написане в 37 книгах «Природознавство» («*Historia Naturalis*») — якнайповніше зібрання всіх відомих відомостей про досягнення в античній науці і техніці, а також про всі галузі тодішніх людських знань.

Працездатність Плінія Старшого була вражаючою. Надзвичайно високим був і його авторитет. Як пише про Плінія Старшого його небіж Пліній Молодший, *«завдяки такій напруженій роботі він і закінчив стільки книг, а мені це залишив сто шістдесят записників, стисаних найдрібнішим почерком з обох боків: це робить їх кількість ще більшою. Він сам розповідав, що, будучи прокуратором в Іспанії, міг продати ці книги Ларцію Ліцину за чотириста тисяч, а тоді їх було децю менше»*. Зазначмо, що ціну римляни зазвичай вимірювали в сестерціях, причому чотири сестерці складали денарій — високопробну срібну монету вагою близько 3,6 грама. Тобто, Плінієві Старшому за дозвіл на видання його праць пропонували гонорар у 360 кілограмів срібла.

На жаль, єдиною працею Плінія Старшого, яка дійшла до наших днів, є лише його «Природознавство». Хоча деякі з томів збереглися неповністю, «Природознавство» дає нам масу найважливіших відомостей про античний світ.

В останні роки життя Пліній Старший командував Мізенським флотом. Він загинув 25 серпня 79 року під час виверження вулкана Везувій, яке знищило міста Геркуланум і Помпеї.

Plinius Minor (Gaius Plinius Caecilius)

Пліній Молодший (Гай Пліній Цецилій, близько 62–113 рр. н. е.). Видатний римський письменник, мислитель і державний діяч. Народився 61 або 62 року н. е. в маленькому містечку Комо на півночі Італії, біля берегів однойменного озера. Його батько одружився з сестрою відомого вченого і державного діяча Плінія Старшого. Незабаром батько хлопчика помер, і в 70-х роках мати переїхала до брата в Рим. Пліній Старший у той час командував Мізенським флотом, але часто бував і в Римі. Бездітний дядько усиновив племінника. Вочевидь, саме під впливом свого дядька Пліній Молодший захопився науками. Пліній досяг успіху в юриспруденції та державних справах. Пліній Молодший багато разів брав участь як захисник чи обвинувач у різних судових процесах. За імператорів Доміціана, Нерви і Траяна обіймав ряд важливих державних посад — був квестором, префектом Сатурнського ерарія (завідував державною скарбницею), римським намісником у Віфінії. 100 року навіть обирався одним із консулов-суфектів. З багатьох праць Плінія Молодшого вціліли лише деякі його листи і «Панегірик імператорові Траяну», проте й ці праці дають багато цікавих відомостей про найрізноманітніші аспекти життя Римської імперії кінця I — початку II ст. н. е.

Plutarchos

Плутарх (46–127 рр. н. е.). Видатний римський історик, грек походженням. Замолоду багато подорожував. Об'їздив Грецію і багато інших провінцій Римської імперії, кілька разів бував у Римі та Александрії, причому в Римі познайомився і завів дружбу з багатьма видними людьми, зокрема з Луцієм Местрієм Флором, близьким соратником імператора Веспасіана. За сприяння Луція Флора Плутарх отримав римське громадянство, але потім повернувся до Греції та більшу частину життя провів у своєму рідному глухому містечку Херонії в

Беотії, а у віці п'ятдесяти років став жерцем храму Аполлона в Дельфах. Плутарх багато писав, причому не стільки щось нове, скільки збираючи й переробляючи відомості, викладені раніше іншими. Проте його оброблення було настільки вдалим, що відразу отримало загальне визнання, і творчість Плутарха на протязі ось вже майже двох тисячоліть справляє серйозний вплив на європейську і світову думку. Він писав грецькою мовою, але був у великій шані й серед римлян. За видатні наукові заслуги імператор Траян надав Плутарху особливі повноваження, які дозволяли йому обмежувати свавілля римських намісників. Ці повноваження підтвердив і імператор Адріан, який заступив Траяна. Для істориків, які вивчають життя Стародавнього Риму, особливо цікавою є майже повністю збережена праця Плутарха «Порівняльні життєписи», де він попарно порівнював різних видатних діячів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, а також збережені написані ним біографії римських імператорів Гальби і Отона.

Polybios

Полібій (близько 200–118 рр. до н. е.). Видатний грецький історик, який приділив багато уваги історії Стародавнього Риму. Точна дата його народження невідома, але Полібій народився в Мегалополі та походив зі знатного роду. Його батько Лікорт був видатним політичним і воєнним діячем Ахейського союзу, чотири рази обіймав посаду союзного стратега — головнокомандувача об'єднаних військ держав, які входили до Ахейського союзу. З дитинства Полібій був у гущі політичних подій і з дитинства чув про Рим. Ахейський союз від 212 по 205 рік до н. е. вів із Римом війну, але потім вимушений був прийняти сторону римлян і навіть воювати на боці римлян проти Македонії. Якийсь час ахейці навіть мали користь від союзу з Римом — володіння Ахейського союзу збільшилися, але потім Рим почав обмежувати волю ахейців. Полібій рано став брати участь у політичному житті. 180 року до н. е. він разом зі своїм батьком Лікортом призначався послом Ахейського союзу в Єгипті. Призначення це було не тільки важливим, а й почесним, оскільки Полібієві тоді не було ще 30 років і за грецькими канонами вважалося, що він не досяг повноліття. Полібій був не тільки дипломатом. Він брав участь у декількох походах Ахейського союзу і деяких битвах, командуючи великими військовими загонами. Напевно, з часом Полібій міг би посідати не менші посади, ніж його батько, але 167 року до н. е. відносини Ахейського союзу і Риму загострилися. Щоб уникнути війни і неминучої поразки, ахейці вимушені були відправити до Риму тисячу своїх найбільш видних громадян. Серед заручників був і Полібій. Дозволу повернутися заручники чекали 17 років. Із тисячі осіб дочекалося лише близько трьохсот. Хтось із заручників помер від старості, проте були й інші причини, з яких знов побачити Елладу зуміли далеко не всі: Павсаній, наприклад, повідомляє про те, що деякі заручники робили спроби втечі (Paus. VII. 10, 6–11). На відміну від багатьох інших заручників, у Римі в Полібія знайшлися могутні захисники — Квінт Фабій Максим і Публій Корнелій Сципіон Африканський Молодший, з яким Полібій приятелював потім усе життя. Завдяки заступництву

цих людей Полібія не заслали в глушину, а залишили в Римі, надавши значну свободу пересування. Там він почав працювати над своєю «Загальною історією». 150 року до н. е. Полібій зміг відбути на батьківщину. Проте незабаром розпочалася третя Пунічна війна. Полібій повернувся до Рима, а потім супроводжував командувача римських військ в Африці Сципіона, був присутній під час облоги й захоплення Карфагена. Після повернення на батьківщину Полібій сприяв покращенню стосунків між греками і римлянами, користуючись пошаною як з боку греків, так і з боку римлян, а крім того продовжував писати. Його «Загальна історія» — величезна праця, що оповіла про найважливіші події в усьому відомому тоді еллінам і римлянам світі від початку першої Пунічної війни до кінця третьої Пунічної війни та захоплення римлянами Карфагена, стала одним із найвидатніших історичних творів того часу і є невід'ємною частиною як грецької, так і римської культур. Наскільки важливою є праця Полібія, можна судити зі слів римського історика Тита Лівія, який назвав Полібія *«письменником, надійним в усьому, що стосується римської історії взагалі та особливо тих подій, які розгорталися в Греції»*. (Т. Liv. Книга 33. Розділ 10. Пункт 10). На жаль, збереглася лише частина книг, написаних Полібієм, але й ці книги безцінні для вивчення історії Риму, Карфагена, Греції та елліністичних держав.

Priscus

Пріск Панійський (початок 400-х рр. — близько 456 р. н. е.). Чиновник, посланий 448 року імператором Східної Римської імперії Феодосієм II у складі амбасади до царя гунів Атілли, який тримав у середині V ст. в страху своїми набігами і Західну, і Східну Римські імперії. Крім звичайної місії, перед амбасадою було поставлено ще й таємне завдання підкупити наближених Атілли і домогтися його усунення. У своїх «Оповідях Пріска Панійського» Пріск Панійський детально описав, як було організовано і як діяло це посольство, а також те, як Атілла зумів запобігти виконанню згаданого таємного завдання. Розповідь Пріска Панійського надзвичайно цікава для істориків не тільки через важливість описаних подій, а й внаслідок того, що написана очевидцем, який брав у всьому цьому особисту участь.

Prokopios

Прокопій Кесарійський (близько 490–560 рр. н. е.). Видатний візантійський історик. Якийсь час був секретарем знаменитого візантійського полководця Велісарія і супроводжував того в походах вандалів у Північній Африці, проти персів на Сході і проти остготів у Італії. У своїх книгах описав ці війни, а також і деякі події, що м передували. Залишив також декілька книг з історії Візантії.

Sallustius Crispus (Gaius Sallustius Crispus)

Саллюстій Крісп (Гай Саллюстій Крісп. 86–35 рр. до н. е.). Римський історик, письменник і державний діяч. Народився близько 86 року до н. е., помер

35 або 34 року до н. е. Обіймав багато важливих військових і цивільних посад, але потім припинив суспільну діяльність і, за власними словами, «*позбувшись надій і страхів*», тобто прагнучи бути максимально об'єктивним в освітленні подій, «*вирішив описати за частинами діяння римського народу*», наскільки ті або інші діяння здавалися йому гідними згадки.

Можливо, Саллюстієві Кріспу і не повністю вдалося позбутися у своїй творчості «*надій і страхів*», тобто деякої упередженості у викладі подій, але його збережені до наших днів твори «Про змову Катіліни» і «Югуртинська війна», становлять безперечний інтерес для істориків.

Salvianus

Сальвіан Массилійський (близько 400 — після 470 рр. н. е.). Священик з Массилії, сучасного Марселя. Жив у середині V сторіччя н. е. Не обіймав значних посад, але мав великий авторитет у своїх сучасників. Пишав латинською мовою. Збереглися його книги «Про світоправління» і «Проти жадібності», а також дев'ять листів. Листування Сальвіана Массилійського дає дуже багато для розуміння подій, які відбувалися тоді в Західній Римській імперії.

Suetonius Tranquillus (Gaius Suetonius Tranquillus)

Светоній Транквіл (Гай Светоній Транквіл, близько 69 — після 122 рр. н. е.). Римський історик і письменник. Походив зі стану вершників. Зробив удачу кар'єру. Став сенатором. Захоплювався історією, мав дружні стосунки з Плінієм Молодшим. У 119–122 роках служив секретарем імператора Адріана, що дало йому доступ до всіх імператорських архівів. Написав декілька історичних книг, що дійшли до нас лише в уривках або в згадках інших авторів, зате майже повністю зберігся його твір «Життя дванадцяти цезарів». Ця праця містить біографію Гая Юлія Цезаря, а також біографії імператорів Октавіана Августа, Тіберія, Калігули, Клавдія, Нерона, Гальби, Отона, Вітеллія, Веспасіана, Тіта і Доміціана. Попри часто упереджений виклад матеріалу і багато неточностей, ця книга Светонія вдало доповнює інші наявні джерела, а часто є єдиним письмовим першоджерелом, що освітлює деякі описані періоди римської історії.

Seneca (Lucius Annaeus Seneca)

Сенека (Луцій Анней Сенека, близько 4 р. до н. е. — 65 р. н. е.). Видатний римський філософ і державний діяч, автор багатьох творів, збережених до наших днів. Іноді його називають Сенекою Молодшим, або Сенекою Філософом, оскільки письменником був і його батько, який також мав ім'я Луцій Анней Сенека і якого іменують, щоб відрізнити від сина, Сенекою Старшим, або Сенекою Ритором. Народився Сенека Молодший у місті Кордубі (Кордові) в Іспанії. Потім разом із батьком перебрався до Рима, де здобув прекрасну освіту. Замолоду відвідав ряд провінцій, зокрема побував у Єгипті. На початку правління імператора Калігули Сенека Молодший прославився як блискучий оратор, але 41 року, після скинення Калігули, потрапив у опалу і був засуджений до вигнання на острів Корсика. 49 року Сенека Молодший отримав дозвіл по-

вернутися з заслання, а потім був наближений до двору і став вихователем майбутнього імператора Нерона. З приходом Нерона до влади Сенека Молодший став у період з 54 по 62 рік одним із його найближчих радників. У той же період Сенека став одним із найбагатших людей в імперії. Крім державної діяльності, завжди багато писав, приділяючи багато уваги і стилю, і викладові своїх моральних і філософських переконань. Його збережені твори дають дуже багато цікавої інформації з найрізноманітніших аспектів життя Римської імперії I ст. н. е. Спроба Сенеки Молодшого змінити політичний курс, проваджений імператором Нероном, закінчилася для нього трагічно. 62 року він був усунений від справ. 65 року взяв участь у змові проти імператора Нерона і після провалу змови змушений заповдіяти собі смерть.

Servius

Сервій (IV в. н. е.). Римський граматик, який прославився як видатний знавець віршів Вергілія. Написав коментарі до основних творів Вергілія. Ці коментарі надзвичайно цінні тим, що містять безліч пояснень, важливих для розуміння тієї епохи, в якій жив і творив Вергілій.

Servius Sulpicius Rufus

Сервій Сульпіцій Руф (близько 5 — після 44 рр. до н. е.). Видний римський державний діяч. Сенатор. 51 року до н. е. був одним із консулів. Призначався намісником ряду провінцій. Після перемоги Цезаря в громадянській війні зберіг своє високе становище, але в листах до Цицерона неодноразово виявляв своє негативне ставлення до диктатури. Частина листування Сервія Сульпіція Руфа з Марком Туллієм Цицероном збереглася і становить великий інтерес щодо вивчення подій, які відбувалися в Римі в середині I ст. до н. е.

Sidonius Apollinaris (Gaius Sollius Modest Sidonius Apollinaris)

Сидоній Аполлінарій (Гай Соллій Модест Сидоній Аполлінарій, близько 430–486 рр.) Видний римський письменник і державний діяч. Народився в Галлії у знатній і багатій сім'ї, яка відіграла значну роль у політичному житті країни. Ще більш прославило Сидонія Аполлінарія одруження з Папіаніллою, дочкою галльського патриція Авіта, який став 455 року римським імператором, а панегірик, написаний Сидонієм на честь Авіта, приніс Сидонію деяку літературну славу. 456 року проти Авіта здійняв бунт могутній можновладець Ріцимер. Авіт був скинутий, відрікся від престолу і незабаром помер. Однак Сидоній Аполлінарій сховався в Галлії і організував оборону країни. Після того як вибраний після Авіта імператором Майоріан пробачив повстання, Сидоній Аполлінарій примирився з ним і навіть написав панегірики і йому, і Ріцимерові, за що був не просто пробачений, а й обдарований титулом комеса (одним із найвищих чинів). Правителі Риму мінялися, але Сидонію вдавалося ладнати з усіма та відстоювати права своїх земляків із Галлії. З часом Сидоній відмовився від цивільної кар'єри та обрав шлях священика. 471 року Сидоній

Аполлінарій став єпископом Клермона. На цій посаді він здобув собі славу і як духовний батько, і як письменник, причому він користувався пошаною як у галлів і римлян, так і у готів, під владу яких потрапили землі його єпархії. У декількох поемах він прославив готських королів, а запобігши їхньої ласки, міг вступатись і за своїх співвітчизників. Після смерті Сидонія Аполлінарія церква зарахувала його до лику святих. Збережені листи Сидонія Аполлінарія дають надзвичайно цікаву інформацію про стан справ у Західній Римській імперії в останні роки її існування.

Strabon

Страбон (близько 64 р. до н. е. — близько 24 р. н. е.). Видатний античний географ та історик. Народився в місті Амасії в малоазійському царстві Понт. В кінці II — на початку I століть до н. е., за царя Мітрідата VI Евпатора, Понт став наймогутнішою державою Малої Азії і навіть намагався змагатися з Римом за вплив у Східному Середземномор'ї. Проте три війни з Римом (у 89–84, 83–81 і 74–63 рр. до н. е.) завершилися нищівною поразкою. 63 року до н. е. Мітрідат VI Евпатор загинув, а Понт потрапив у повну залежність від Риму. Страбон був вихідцем з понтійської еліти. Прадід Страбона був свого часу одним із кращих полководців Мітрідата VI Евпатора. Однак дід Страбона вчасно перейшов на бік римлян, і після їхньої перемоги сім'я Страбона зберегла свій статок і надалі вже завжди дотримувалася проримської орієнтації.

Страбон здобув прекрасну освіту і, захопившись географією та історією, багато подорожував Малою Азією, Грецією, Італією та Єгиптом. Він подовгу бував у Римі й користувався прихильністю багатьох знаменитих і впливових римлян, будучи своїм в середовищі римської знаті. Його «Історичні записки», які викликали захоплення сучасників і були продовженням «Загальної історії» Полібія, не збереглися. Проте його фундаментальна праця «Географія», завершена ним у 70-річному віці, і донині є одним із основних джерел наших знань про більшість римських провінцій і про суміжні з Римом країни.

Tacitus (Publius Cornelius Tacitus)

Тацит (Публій Корнелій Тацит, близько 55 — приблизно 120 рр. н. е.). Один із найвидатніших римських істориків. Римський сенатор. 88 року був претором, 97 року — консулом-суфектом. У 112–113 роках — намісник провінції Азія. Його написані латиною твори «Історія» і «Аннали» є цінними першоджерелами з римської історії. Книги, що збереглися до наших днів, розповідають про правління імператорів Тіберія, Клавдія, Нерона, Гальби, Отона, Вітеллія, повстання Цивіліса і про багато інших надзвичайно важливих і цікавих подій римської історії. Вельми цікаві також збережені три малі твори Тацита «Діалог про ораторів», «Про місцеперебування і походження германців» і «Життєпис Юлія Агріколи». Особливо важливим є той факт, що, обіймаючи важливі державні посади, Корнелій Тацит для написання своїх історичних творів мав можливість користуватися всіма державними архівами.

Titus Livius

Тіт Лівій (59 р. до н. е. — 17 р. н. е.). Видатний римський історик. Написав грандіозну історичну епопею «Історія Риму від заснування Міста», яка охоплювала період римської історії від якнайдавніших часів до 9 року до н. е. До нашого часу дійшло лише 35 книг — з першої по десятую і з двадцять першої по сорок п'яту. У збережених книгах описано події римської історії від заснування Рима до 293 року до н. е., а також з 219 по 167 рік до н. е. Про зміст решти книг відомо зі збережених періохів, які дають їх стислий виклад. Окрім того, Тіт Лівій писав трактати з риторики і філософські діалоги, але ці його праці не збереглися.

Trajanus (Marcus Ulpius Trajanus)

Траян (Марк Ульпій Траян. Приблизно 52–117 рр. н. е.). Видатний римський полководець. 97 року був усиновлений імператором Нервою, ставши його молодшим співправителем, а 98 року успадкував усю владу над імперією. Будучи імператором, підкорив Дакійське царство, а наприкінці правління вчинив грандіозний похід проти Парфії. З написаного Траяном збереглися лише декілька його листів до Плінія Молодшого, але ці листи є надзвичайно корисними для розуміння ситуації в Римській імперії у період його правління.

Flavius Vopiscus

Флавій Вопіск Сіракузянин. Римський письменник, один із авторів життєписів августів. Написав біографії імператорів Авреліана, Тацита, Проба, Кара, Карина, Нумеріана, а також біографії деяких узурпаторів. Роки народження і смерті письменника невідомі, і можуть датуватися від кінця III ст. і до VI ст. н. е. Деякі дослідники вважають, що ім'я письменника — псевдонім. Та хай там що, твори Флавія Вопіска Сіракузянина є надзвичайно важливими для вивчення історії Риму.

Florus (Lucius Annaeus Florus)

Флор (Луцій Анней Флор. II ст. н. е.). Римський історик. Написані ним «Дві книги римських війн» стисло описують події від часів римських царів і до проголошення Октавіана августом 27 року до н. е. Попри стислість викладу, книги Луція Аннея Флора вдало доповнюють праці інших авторів, а в деяких випадках є єдиними збереженими письмовими першоджерелами з низки подій римської історії.

Frontinus (Sextus Julius Frontinus)

Фронтін (Секст Юлій Фронтін, близько 30–103 рр. н. е.). Римський полководець, державний діяч і письменник. 70 року був міським претором Риму. 73 став консулом-суфектом, 98 року повторно став консулом-суфектом, а 100 року обраний ординарним консулом, причому одночасно з імператором Траяном, що вважалося надзвичайною почестю. З багатьох книг, написаних Фрон-

тіном, збереглися лише «Стратагеми» («Воєнні хитрощі»), а також твір «Проміські водогони». Решта творів Фронтіна не збереглася або відомі в коротких уцілених фрагментах.

Cicero (Marcus Tullius Cicero)

Цицерон (Марк Туллій Цицерон. 106–43 рр. до н. е.). Видатний римський оратор, письменник і державний діяч. Ще за життя вважався взірцем красномовця. Нерідко використовував цей свій дар у політичній боротьбі. Написав величезну кількість творів, багато з яких збереглося до наших днів. Надзвичайно уявлення про життя Риму середини I ст. до н. е. Цицерон був палким прибічником республіканського ладу правління. Він не брав участі в змові проти диктатора Гая Юлія Цезаря та його вбивстві, але повністю схвалив скоєне і надалі був супротивником цезаріанців. 43 року до н. е., внесений тріумвірами до прокрипційних списків, намагався втекти, але був спійманий і страчений.

Cicero Quintus (Quintus Tullius Cicero)

Цицерон Квінт (Квінт Туллій Цицерон. 102–43 рр. до н. е.). Молодший брат відомого римського оратора і державного діяча Марка Туллія Цицерона. Народився 102 року до н. е. Кар'єра Квінта Цицерона не була такою блискучою, як кар'єра його брата — він ніколи не досягав посади консула і не був таким відомим оратором, як брат, але також відіграв важливу роль у житті Риму — був претором, потім пропретором ряду провінцій. Непогано проявив себе Квінт Цицерон і на літературному терені — ним було написано кілька трагедій. З написаного Квінтом Цицероном збереглися лише чотири його листи братові, але один із цих листів — пам'ятна записка з рекомендаціями про способи здобуття посади консула «*Commentarium petitionis*» — є надзвичайно цікавим і цінним документом для всіх, хто вивчає історію Риму. Квінт Цицерон загинув 43 року до н. е. під час прокрипцій.

Julianus Apostata (Flavius Claudius Julianus)

Юліан Відступник (Флавій Клавдій Юліан, 331–363 рр. н. е.). Син Юлія Констанція, брата імператора Костянтина Великого. 355 року оголошений імператором-цезарем, молодшим співправителем імператора Констанція Другого. 360 року самовільно проголосив себе імператором-августом, почавши боротьбу з Констанцієм Другим. У 361–363 роки — імператор-август, визнаний всією імперією. Виступав проти релігійної нетерпимості і намагався відновити поклоніння стародавнім поганським богам, за що зазнавав різкої критики з боку християн та був оголошений згодом «Відступником». Загинув у бою під час війни з персам. До наших днів збереглися написані ним невеликі трактати, але особливу цінність для істориків становлять вцілілі листи Юліана, які дають можливість зрозуміти всю складність ситуації, що склалася на той час у Римській імперії.

Julius Capitolinus

Юлій Капітолін. Римський письменник, один із авторів життєписів августів. Написав біографії імператорів Антоніна Пія, Марка Аврелія, Луція Вера, Пертінакса, Клодія Альбіна, Опелія Макріна, Максиміна Фракійця і Максиміна Молодшого, Гордіана Першого, Гордіана Другого і Гордіана Третього, а також імператорів Пупієна (Максима) і Бальбіна. Роки народження і смерті письменника невідомі, і можуть датуватися від кінця III ст. до VI ст. н. е. Деякі дослідники вважають, що ім'я письменника — псевдонім. Та хай там що, твори Юлія Капітоліна є надзвичайно важливими для вивчення історії Риму.

Julius Paulus

Юлій Павло (III ст. н. е.). Видний римський державний діяч і видатний юрист першої половини III ст. н. е. Був радником імператора Каракалли, згодом радником імператора Елагобала. У кінці правління Елагобала був засланий, проте імператор Александр Север повернув Юлія Павла із заслання та призначив очільником преторіанської гвардії. Юлій Павло став також одним із головних радників імператора Александра Севера з питань права. Збережені Твори Юлія Павла дають чимало цікавої інформації з найрізноманітніших питань римського права.

Julius Caesar (Gaius Julius Caesar)

Юлій Цезарь (Гай Юлій Цезар, 12.07.100 р. до н. е. — 15.03.44 р. до н. е.). Видатний римський полководець і державний діяч. Брав активну участь у боротьбі за владу. 60 року до н. е. разом із Марком Ліцинієм Крассом і Гнеєм Помпеем Великим став тріумвіром, отримавши в управління Цизальпійську і Нарбоннську Галлію. Протягом декількох років, ведучи постійні та успішні війни, підкорив практично всі галльські племена, які ще залишалися вільними, приєднавши до Риму величезні території. У 55–54 роках до н. е. двічі вторгався до Британії. Загибель 53 року до н. е. в битві з парфянами Марка Ліцинія Красса перетворила тріумвірат практично в дуумвірат і призвела до загострення суперечностей між Юлієм Цезарем і Гнеєм Помпеем. Коли 50 року до н. е. Гней Помпей та його прихильники спробували усунути Юлія Цезаря від влади, Цезар перейшов зі своїми військами річку Рубікон, що відокремлювала Галлію від Італії, почавши громадянську війну. Через декілька днів Цезар зумів захопити Рим. Помпей втік на Балкани і зібрав там величезну армію. Вся країна, всі провінції були охоплені війною. У першій битві з Помпеем біля Дірахаія Юлій Цезар успіху не домогся, але вже 6 червня 48 року до н. е. він завдав Помпею нищівної поразки в битві під Фарсалою, після чого Помпей втік, покинувши залишки своїх військ. Він спробував сховатися в Єгипті, але був страчений за наказом єгипетського царя Птолемея XIII, який побоювався його прийняти. Юлій Цезар же, прибувши до Єгипту, втрутився в місцеву усобицю і, скинувши царя Птолемея XIII, звів на престол свою коханку, царицю Клеопатру. Потім Цезар стрімко завдав поразки понтійському цареві Фарнаку, який спробував повстати проти Риму, розгромив у Африці помпеянців, котрі намагалися опиратися,

і нумідійського царя Юбу Першого, який підтримав їх, приєднавши царство Юби до володінь Риму, а 45 року до н. е. розгромив військо синів Гнея Помпея в Іспанії, практично повністю зломивши будь-який серйозний відкритий опір. Римський сенат дарував Юлієві Цезарю титул диктатора. Здавалося, його влада встановлена міцно і надовго. Проте 15 березня 44 року до н. е. змовники, серед яких були і деякі з його уявних близьких друзів, убили Юлія Цезаря, напавши на нього беззбройного під час засідання римського сенату.

Крім того, що він був видатним державним діячем і неперевершеним полководцем, Гай Юлій Цезар був ще й талановитим письменником, чії збережені книги «Записки про Галльську війну», а також «Записки про громадянську війну» дають нам прекрасний матеріал з цих питань історії Риму, причому матеріал, викладений очевидцем подій.

Iustinus (Marcus Junianus Iustinus. Можливо також написання його імені як ***Marcus Junianus Justinus***)

Юстін (Марк Юніан Юстін, III ст. н. е.). Римський письменник III ст. н. е., який виклав у скороченому вигляді не збережену до наших днів «Історію Філіппа» Помпея Трога, написану латиною 7 року н. е., де оповідається про події, що відбулися в античному світі від найдавніших часів і до громадянських війн у Римі та перемоги в них Октавіана. Попри те що збереглися лише деякі книги Юстіна, його твір дає можливість дізнатися про багато подій, не описаних у збережених працях інших античних авторів.

Перелік цитованих творів античних авторів і застосованих у тексті скорочень

Аврелій Віктор. «Про Цезарів»	(Avr. Victor. «De Caesars»).
Авсоній (Децим Магн Авсоній) «До Понтія Павліна, лист услід за попереднім»	
Амміан Марцеллін. «Римська історія», або «Діяння»	(Amm. Marcellinus.).
Аппіан. «Громадянські війни»	(Appian. «B. C.»)
«Іберійсько-римські війни»	(Appian. «B. Hiber.»)
«Сицилійська й острівна книга»	(Appian. «Sicelica»)
«Про війни з самнітами»	(Appian. «Samnica»)
«Мітрідатові війни»	(Appian. «B. Mithridateus»)
«Пунічні війни»	(Appian. «B. Punic.»)
«Сирійські справи»	(Appian. «Syr.»)
Аполлодор. «Поліоркетика»	(Apollod. «Polioretica».)
Апулей. «Апология, або промова в захист самого себе від звинувачень в магії»	(Apuleius. «Apologia»)
Атений (з Навкратиса). «Софісти на бенкеті»	(Athenaios. «Deipnosophistai».)
Атений Механік. «Про машини»	
Варрон (Марк Теренцій Варрон). «Сільське господарство»	(Varro. «Res rusticae».)
Веґецій (Флавій Веґецій Ренат). «Нотатки про воєнну справу»	(Veg.)
Веллей Патеркул. «Римська історія»	(Vel. Paterc.)

Вергілій (Публій Вергілій Марон). «Енеїда»	
Вітрувій (Вітрувій Полліон). «Десять книг про архітектуру»	(Vitruv.)
Геродіан . «Історія»	(Herodian.)
Геродот Галікарнаський . «Історія»	(Herodotos)
Горацій (Квінт Горацій Флакк). «Сатири»	(Horatius. «Sermones».)
Григорій Турський . «Історія франків»	(Gr. Turonensis).
Діонісій Галікарнаський . «Римські старовини»	(Dionysios)
Діон Кассій Кокцеян . «Римська історія»	(Dio Cass.).
Евтропій . «Бревіарій від заснування Міста»	(Evtr.)
Елій Лампрідій . «Александр Север»	(Lampr. «Al Severus»)
Елій Спартіан . «Життєпис Адріана»	(Spart. «Hadrianus».)
Еней Тактик . «Про перенесення облоги»	(Aeneas Tacticus.)
Йордан . «Гетика»	(J. «Getica»)
Йосип Флавій . «Іудейська війна»	(Ios. Flav. «B. Iudaea»)
«Іудейські старожитності»	(Ios. Flav. «Iudaea»)
Квінт Асконій Педіан . Передмова до промови Цицерона «На захист Тіта Аннія Мілона»	(Asc. Pedianus. «Pro T. A. Milo».)
Корнелій Тацит (Публій Корнелій Тацит). «Аннали»	(Tacit. «Annales»)
«Історія»	(Tacit. «Historia»)
«Життєпис Юлія Агриколи»	(Tacit. «Agric».)
Лукіан (Лукіан Самосатський). «Як слід писати історію»	(Lucianos. «Hist.».)
«Александр, або Лжепророк»	(Lucianos. «Alexand.».)
Невідомий римлянин . Похвальна промова на похоронах римської матрони: «Похвала Турії»	(«Laudatio Turiae»)
Невідомий автор . «Африканська війна»	(«B. Afric.»)
Непот (Корнелій Непот). «Ганнібал»	(Nepos. «Hannib.».) 9.)
Марціал (Марк Валерій Марціал). «Книга видовищ»	(Marcialis. «Spectac. liber».)

Овідій (Публій Овідій Назон). «Наука любові»	
Октавіан Август . Нарис державної діяльності імператора Октавіана Августа, складений ним самим латинською та грецькою мовами і вигравійований на колонах храму Августа в Анкірі, відомий як «Monumentum Ankyranum»	(«M. Ankyr.»)
Орозій . (Павло Орозій). «Історія проти поган»	(Oros.)
Павсаній . «Опис Еллади»	(Paus.)
Плавт (Тіт Макцій Плавт). «Скарб, або П'єса про скарбничку»	(Plaut. «Aulularia»)
Пліній Старший (Гай Пліній Секунд). «Природна історія»	(C. Plini. Sec. «N. H.»)
Пліній Молодший (Гай Пліній Цецилій). «Листи»	(Plini. Junior. «Epist.»)
«Епіграфічні пам'ятки»	(Plini. Junior. «Epigr.»)
Плутарх . «Ромул»	(Plutarh. «Romulus»)
«Марк Катон»	(Plutarh. «M.Cato»)
«Піппр»	(Plutarh. «Pirr»)
«Фабій Максим»	(Plutarh. «Fabius»)
«Тіт Квінкцій Фламінін»	(Plutarh. «T. Flamin.»)
«Тіберій Гракх»	(Plutarh. «T. Gracchus»)
«Гай Гракх»	(Plutarh. «C. Gracchus»)
«Сулла»	(Plutarh. «Sulla»)
«Серторій»	(Plutarh. «Sertorius»)
«Красс»	(Plutarh. «Crassus»)
«Помпей»	(Plutarh. «Pompeius»)
«Лукулл»	(Plutarh. «Lucullus»)
«Цезар»	(Plutarh. «Caesar»)
Полібій . «Загальна історія»	(Polib.)
Пріск Панійський . «Оповіді Пріска Панійського»	(Prisc.)
Прокіп Кесарійський . «Війна з вандалами»	(Procop. «B. Vandal»)
Саллюстій Крісп . «Про змову Катіліни»	(Sallustius. «Catilin.»)
«Югуртинська війна»	(Sallustius. «B. Jugurt.»)

Сальвіан Масилійський. «Про божественне провидіння»	(Salvianus. «De Gubernatione Dei»)
Светоній Транквіл. «Божественний Юлій»	(Suetonius. «Julius»)
«Божественний Август»	(Suetonius. «Augustus»)
«Тіберій»	(Suetonius. «Tiberius»)
«Божественний Клавдій»	(Suetonius. «Claudius»)
«Нерон»	(Suetonius. «Nero»)
«Вітеллій»	(Suetonius. «Vitellivs»)
«Доміціан»	(Suetonius. «Domitianus»)
Зведення латинських написів (Corpus Inscriptionum Latinarum)	(CIL)
Сенека Молодший (Луцій Анней Сенека Філософ). «Про добродійність»	(Sen. «de ben.»)
Сервій (Сервій «Грамадик»). «Коментарі до «Енеїди»	
Страбон. «Географія»	(Strabon)
Тит Лівій. «Історія Риму від заснування Міста»	(T. Liv.)
Періохи до «Історії Риму від заснування Міста»	(T. Liv. «Perioh.»)
Флавій Вопіск Сіракузянин. «Божественний Авреліан»	(Flavius Vopiscus. «Avrel.»)
Флор (Анней Флор). «Дві книги римських війн»	(Florus)
Фронтін (Секст Юлій Фронтін). «Стратагеми» («Військові хитрощі»)	(Front. «Strat.»)
Цицерон (Марк Туллій Цицерон). Промова «На захист Секста Росція з Амерії»	(Cicero. «Sextus Roscius.»)
Промова «Проти Гая Верреса». I сесія. 5 серпня 70 р. до н. е.	(Cicero. «Verres. 1.»)
Промова «Проти Гая Верреса». II сесія. «Про предмети мистецтва»	(Cicero. «Verres. 2.»)
Промова «Проти Гая Верреса». III сесія. «Про страти»	(Cicero. «Verres. 3.»)
Трактат «Про природу богів»	(Cicero. «De natura deorum»)
Юлій Капітолн. «Життєпис Марка Антоніна Філософа»	(Iul. Capit. «Marc. Ant.»)

«Трос Гордіанів. Гордіан Третій»	(Iul. Capit. «Gordian III»)
Юлій Павло. «П'ять книг сентенцій до сина»	(Iulii Paulli. «Sentenarium Libri V».)
Юлій Цезар (Гай Юлій Цезар). «Нотатки про Галльську війну»	(Caes. «B. Gallico»)
«Нататки про громадянську війну»	(Caes. «B. Civili»)
Юстін (Марк Юніан Юстін). «Епітома твору Помпея Трога «Historiae Philippicae»	(Iust.)

Крім того цитуються листи:

Децима Юнія Брута

Марка Антонія (тріумвіра)

Марка Туллія Цицерона

Квінта Туллія Цицерона з повчаннями братові щодо здобуття посади консула («Commentariolum petitionis») (Q. Cicero. «Comm. pet.»)

Марка Юнія Брута

Публія Ватінія

Сервія Сульпіція Руфа

Сидонія Аполлінарія

імператора Марка Ульпія Траяна з його листування з Плінієм Молодшим

імператора Юліана (Юліана Відступника) (Julianus. «Epist.»)

Найбільш відомі представники родини Аппіїв-Клавдіїв

Аппій Клавдій Сабін

Знатний сабінянин, який переселився 504 року до Рима із сабінського міста Регіллум разом із 5 тисячами своїх клієнтів і відразу ж був прийнятий у стану римських патриціїв. 494 року до н. е. був обраний одним із консулів. Своєю зарозумілістю довів римських плебеїв до того, що вони вперше виселилися з міста, домагаючись дотримання своїх прав («перша сецесія»).

Аппій Клавдій

Консул 451 року до н. е., потім, у 451–450 роках один з децемвірів. Жорстокість Аппія Клавдія призвела до скинення режиму децемвірів.

Аппій Клавдій Красс

362 року до н. е., під час війни з герніками призначався римським диктатором. 349 року до н. е. був одним із консулів.

Аппій Клавдій Сліпий

У 307 і 296 роках до н. е. був одним із консулів. 4 роки був цензором. Багато й успішно воював проти самнітів й етрусків. Був одним з найперших римських поетів і письменників. Найбільше прославився тим, що в старості, вже осліпши, переконав римлян відмовитися під час важкої й на першому етапі невдалої для римлян війни з епірським царем Пірром від запропонованого миру й довести війну до переможного кінця. Увійшов в історію також тим, що розпочав 312 року будівництво знаменитої Аппієвої дороги — першого великого стратегічного шляху, побудованого римлянами.

Аппій Клавдій Пульхр

Син Аппія Клавдія Сліпого. 249 року, коли був консулом, зазнав поразки в морській битві з карфагенянами.

Апій Клавдій Пульхр

На початку другої Пунічної війни в ранзі претора був римським намісником у Сицилії. Успішно боровся проти карфагенян і повсталих сицилійців. 212 року до н. е. обраний одним з консулів.

Гай Клавдій Пульхр

Консул 177 року до н. е..

Апій Клавдій Пульхр

Консул 143 року до н. е., тесть знаменитого народного трибуна Тіберія Семпронія Гракха, убитого під час безладів 133 року до н. е..

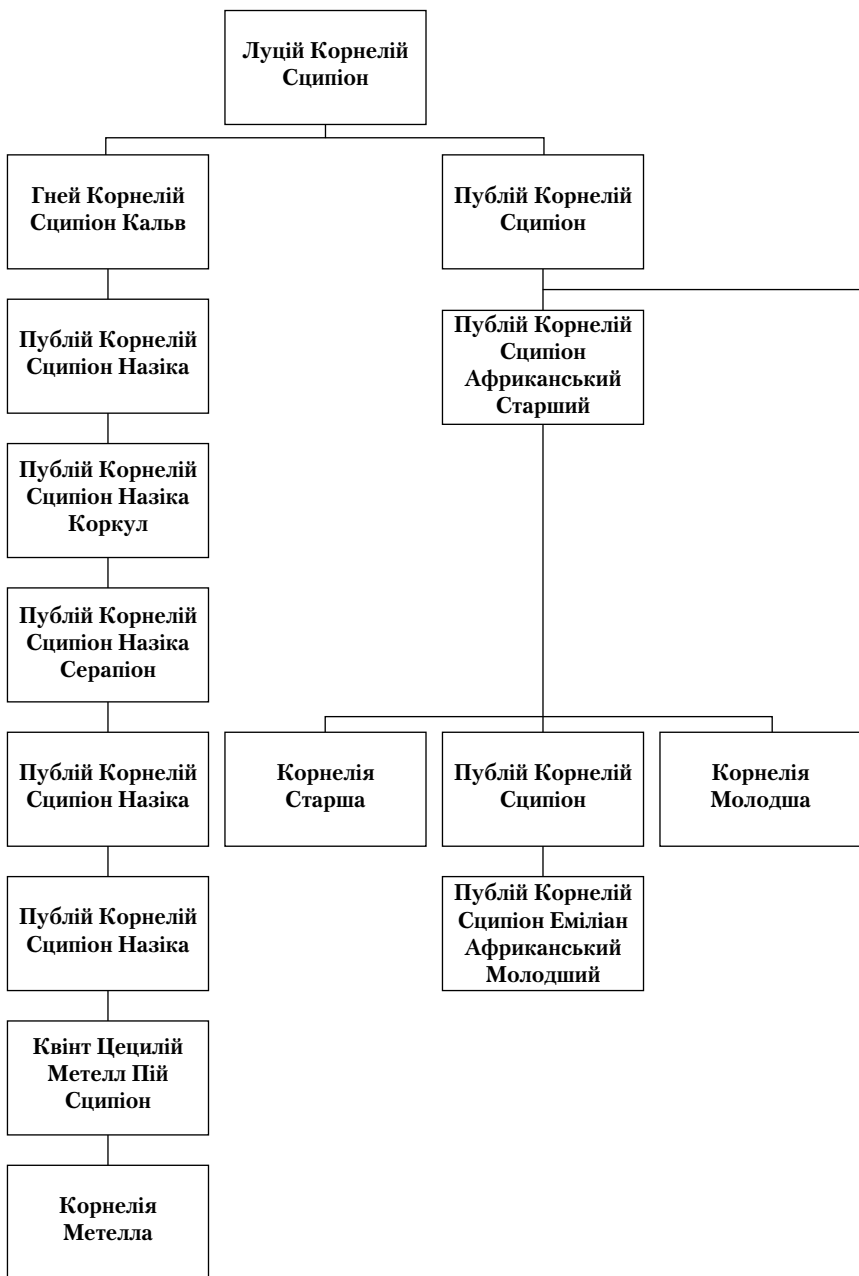
Публій Клодій Пульхр

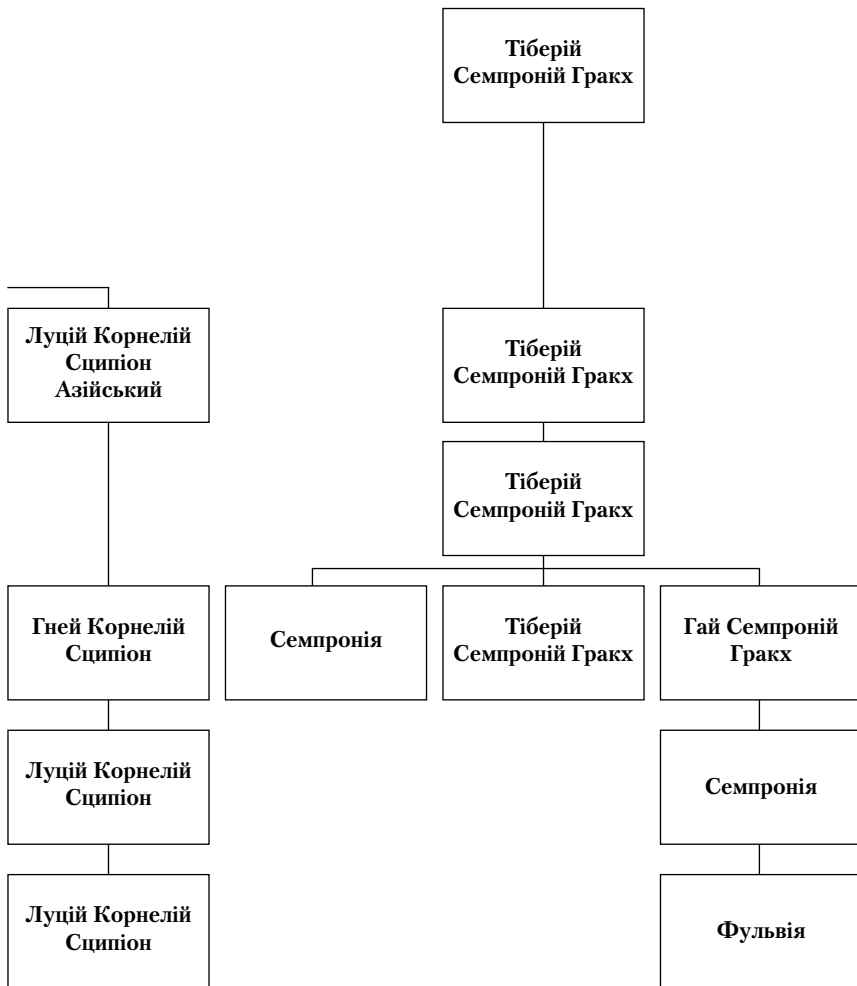
У першій половині I століття до н. е. відігравав досить важливу роль у політичному житті Риму, а його сестра була одружена з видатним римським полководцем і державним діячем Луцієм Ліцинієм Лукуллом. Патрицій за походженням, Публій Клавдій Пульхр, аби домогтися посади народного трибуна, прийняв усиновлення від плебея. Часте його спілкування і загравання із простолюдом призвело до трансформації його імені **Клавдій (Claudius)** у **Клодій (Clodius)**, як звичайно говорили римські плебеї. Публій Клодій неодноразово влаштовував безлади в Римі. 52 року до н. е. був убитий рабами й клієнтами свого заклятого ворога Тіта Аннія Мілона. Особистість Публія Клодія оцінювалася римлянами дуже неоднозначно. Після смерті Публія Клодія надзвичайно важливу роль у житті Риму багато років відігравала його вдова **Фульвія**, яка стала спочатку дружиною сенатора й полководця Гая Куріона, а потім — дружиною тріумвіра Марка Антонія

Представником бічної гілки сімейства Апіїв-Клавдіїв був **Тіберій Клавдій Нерон**, перший чоловік імператриці Лівії. Сини Тіберія Клавдія Нерона — **Тіберій** і **Друз Старший** — стали видатними полководцями, а Тіберій, крім того, ще й імператором Риму. Нашадками Тіберія Клавдія Нерона були також імператори **Калігула**, **Клавдій** і **Нерон**.

Родовід Сципіонів і Гракхів

Луцій Корнелій Сципіон

Консул 259 року до н. е.

Гней Корнелій Сципіон Кальв

Консул 222 року до н. е. Під час другої Пунічної війни разом із братом очолив послану в 216 році до н. е. до Іспанії римську армію і декілька років воював там проти карфагенян, але в 212 році до н. е. був розбитий і загинув в бою.

Публій Корнелій Сципіон Назіка

Консул 191 року до н. е.

Публій Корнелій Сципіон Назіка Коркул

Консул 162 і 155 років до н. е..

Одружений з Корнелією Старшою, дочкою Сципіона Африканського Старшого.

Публій Корнелій Сципіон Назіка Серапіон

Консул 138 року до н. е.

Супротивник трибуна Тіберія Гракха й один з організаторів його вбивства.

Публій Корнелій Сципіон Назіка

Консул 111 року до н. е.

Публій Корнелій Сципіон Назіка

Квінт Цецилій Метелл Пій Сципіон

Консул 52 року до н. е.

Народившись в сім'ї Сципіонів, після смерті батька був усиновлений своїм родичем Квінтом Цецилієм Метеллом Пієм, після чого отримав ім'я Квінт Цецилій Метелл Пій Сципіон.

У громадянській війні між Цезарем і Помпеем став на бік свого зятя Помпея, продовжуючи воювати й після загибелі Гнея Помпея Великого.

46 року до н. е. Був розбитий Гаєм Юлієм Цезарем у битві біля Тапса, після чого заподіяв собі смерть.

Корнелія Метелла

Першим шлюбом була заміжня за Публієм Ліцинієм Кассом, сином тріумвіра Красса. Але 53 року до н. е. він разом із батьком загинув у битві під Каррахами.

52 року до н. е. другим чоловіком Корнелії Метелли став Гней Помпей Великий.

Корнелія Старша

Дружина Публія Корнелія Сципіона Назіки Коркула, консула 162 і 155 до н. е.

Публій Корнелій Сципіон

Консул 218 року до н. е.

218 року до н. е., будучи консулом, розбитий Ганнібалом у битві під Тіциною.

Від 216 року до н. е. разом із братом успішно воював проти карфагенян в Іспанії, але 212 року до н. е. зазнав поразки і загинув у бою.

Публій Корнелій Сципіон Африканський Старший

Консул 205 і 194 років до н. е. Вигнав карфагенян з Іспанії та очолив римський експедиційний корпус в Африці.

202 року до н. е. розгромив Ганнібала в битві під Замою, звитяжно завершив другу Пунічну війну.

190 року до н. е., будучи легатом свого брата Луція, забезпечив перемогу римлян над селевкідським царем Антіохом III Великим.

Після того як недоброзичливці звинуватили його та його брата у приховуванні частини трофеїв, він покинув Рим і останні роки життя провів у своєму маєтку.

Помер близько 183 року до н. е.

Публій Корнелій Сципіон

Будучи бездітним, усиновив сина консула Емілія Павла, завойовника Македонії.

Публій Корнелій Сципіон Еміліан Африканський Молодший

Консул 147 і 134 року до н. е. Син римського державного діяча і полководця Емілія Павла, консула 182 і 168 років до н. е., завойовника Македонії.

Після смерті батька був усиновлений Сципіоном, який не мав синів, отримавши ім'я Публій Корнелій Сципіон Еміліан. За взяття Карфагена 146 року до н. е. дістав прізвисько «Африканський», а 132 року до н. е., після узяття Нуманції, — ще й прізвисько «Нумантинський».

Політичний супротивник Тіберія та Гая Гракхів, попри те що був одружений з їхньою сестрою Семпронією.

Помер 129 року до н. е. за досить таємничих обставин.

Корнелія Молодша

Дружина Тіберія Семпронія Гракха, консула 177 і 163 років до н. е.

Луцій Корнелій Сципіон Азійський

Консул 190 року до н. е. Коли був консулом, розгромив 190 року до н. е. селевкідського царя Антіоха III Великого в битві біля Магнесії, за що дістав від сенату почесне прізвисько «Азійський». Проте фактично військами під час тієї війни командував старший брат Публій Корнелій Сципіон Африканський Старший, який перебував при нім як його легат.

Гней Корнелій Сципіон

Луцій Корнелій Сципіон

Луцій Корнелій Сципіон

Консул 83 року до н. е. Супротивник Сулли. 82 року до н. е. страчений під час проведених Суллою проскрипцій.

Семпронія

Дружина Сципіона Африканського Молодшого.

Тіберій Семпроній Гракх

Консул 238 року до н. е.

Тіберій Семпроній Гракх

Консул 215 і 213 років до н. е.

Під час другої Пунічної війни завдав низку поразок карфагенянам та їхнім союзникам. Однак 212 року до н. е. потрапив у засідку й убитий.

Тіберій Семпроній Гракх

Консул 177 і 163 років до н. е. Одружений з Корнелією Молодшою, молодшою дочкою Сципіона Африканського Старшого

Тіберій Семпроній Гракх

Народився 162 року до н. е. Узяв за дружину дочку Аппія Клавдія Пульхра, консула 163 року до н. е.

133 року до н. е., будучи народним трибуном, намагався провести земельні реформи, але був звинувачений у прагненні узурпувати владу й убитий під час безладів.

Оцінювався сучасниками дуже неоднозначно.

Сини Тіберія Семпронія Гракха вціліли, але спроб активної участі в суспільно-політичному житті Риму не робили.

Гай Семпроній Гракх

Народився 153 року до н. е. Одружився з Гліцинією, дочкою Публія Ліцінія Красса, предка тріумвіра Красса.

У 123 і 122 роках до н. е., ставши народним трибуном, відновив закони, що пропонувалися Тіберієм Гракхом, але 121 року до н. е. був убитий.

Гай Гракх, як і його брат Тіберій, оцінювався сучасниками дуже неоднозначно.

Семпронія

Вийшла заміж за главу могутнього роду Фульвіїв Флакків Фульвія Флакка Бамбаліона, батько якого був соратником Гая Гракха і загинув разом із ним.

Фульвія

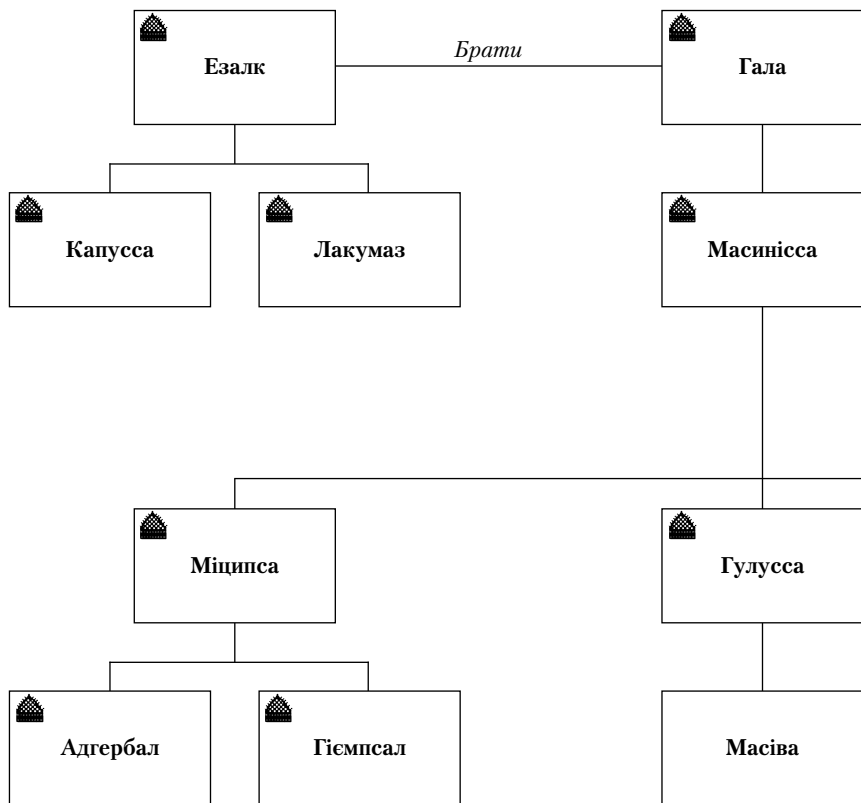
Першим чоловіком Фульвії став знаменитий Публій Клодій Пульхр, котрий неодноразово обирався на різні виборні посади, зокрема на посаду народного трибуна і славився як один з головних римських баламутів.

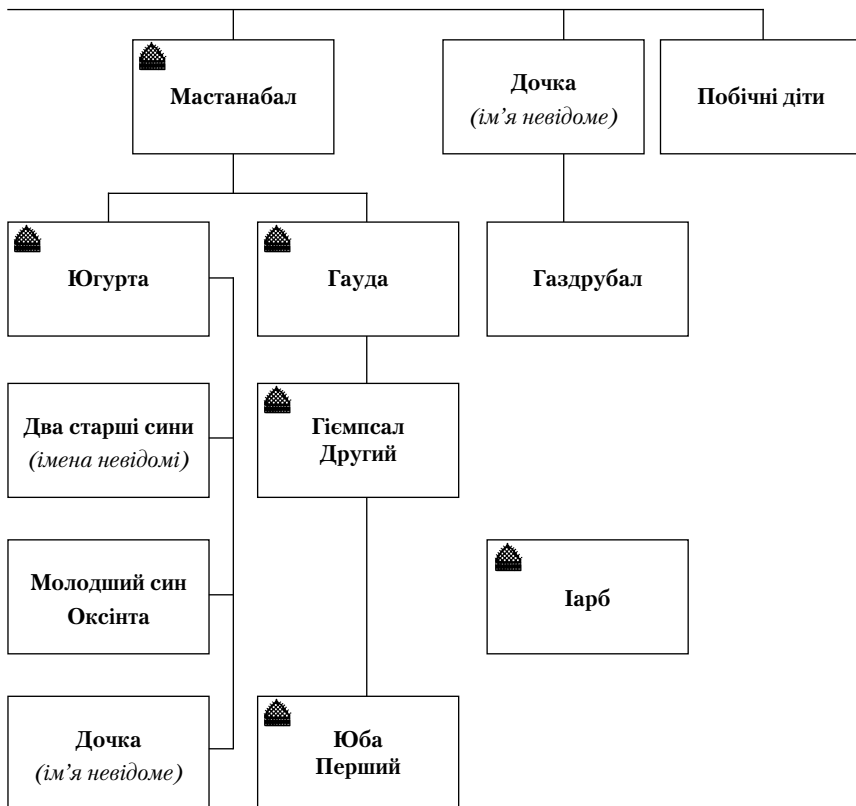
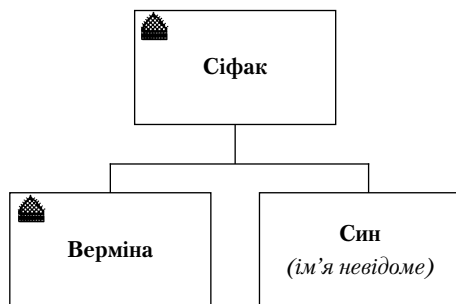
Після того як 52 року до н. е. Публій Клодій був убитий ворогами, Фульвія стала дружиною відомого оратора і полководця Гая Скрібонія Куріона, а після того як 49 року до н. е. Куріон загинув у бою з військами нумідійського царя Юби Першого, Фульвія вийшла заміж за Марка Антонія, який став згодом одним із тріумвірів другого тріумвірату.

Рішуча і владна Фульвія аж до своєї смерті 40 року до н. е. відігравала важливу роль в політичному житті Риму.

Царі Нумідії в період
від початку другої Пунічної війни
до завоювання
Нумідії Римом
(218—46 рр. до н. е.)

Езалк

206 року до н. е. після смерті свого брата Галя успадкував трон царя Східної Нумідії, але помер того ж року незабаром після того, як став царем.

Капусса

206 року до н. е. успадковував владу батька, але незабаром був розбитий Мазетулом, опікуном свого молодшого брата Лакумаза. Загинув у бою.

Лакумаз

206 року до н. е. після скинення брата був оголошений царем Східної Нумідії. Проте фактично правив країною його опікун Мазетул.

205 року до н. е. повалений Масинісою, який повернувся з Європи.

Міципса

З 148 року до н. е. один з царів Нумідії разом зі своїми братами Гулуссою та Мاستанабалом. Після того, як брати померли від хвороби, став єдиним царем Нумідії. Сталося це до 143 року до н. е. Помер 118 року до н. е.

Адгербал

118 року до н. е. став царем Північно-Східної Нумідії.

117 року до н. е. вигнаний Югуртою, але повернений римлянами на престол.

112 року до н. е. захоплений Югуртою і страчений.

Гіємпсал

118 року до н. е. став царем Центральної Нумідії.

117 року до н. е. захоплений Югуртою і страчений.

Галя

Цар Східної Нумідії

З початком другої Пунічної війни підтримував карфагенян.

Помер в 206 році року до н. е.

Масинісса

З початком другої Пунічної війни воював за наказом свого батька Гали за карфагенян у Європі.

205 року до н. е., повернувшись у Нумідію, скинув Лакумаза і Мазетула, ставши царем, але того ж року сам був вигнаний царем Сіфаком.

Після висадки в Африці римлян долучився до них і багато в чому забезпечив їхню перемогу. За допомогою римлян став царем всієї Нумідії. Помер 148 року до н. е..

Гулусса

З 148 року до н. е. — один з царів Нумідії. Правив разом з братами. Командував нумідійськими військами, виділеними на допомогу римлянам під час Третьої Пунічної війни.

Помер до 143 року до н. е. від хвороби.

Масіва

Син Гулусси. До 112 року до н. е. жив у Цирті в Адгербала.

112 року до н. е. після захоплення Цирти Югуртою втік до Рима. Просив римський сенат визнати себе царем, але того ж року був убитий у Римі агентами Югурти.

Сіфак

Цар Західної Нумідії.

З початком другої Пунічної війни підтримував римлян. Однак приблизно 206 року до н. е. уклав союз із Карфагеном. 205 року до н. е. вигнав Масинісу і захопив Східну Нумідію.

203 року до н. е. розбитий римлянами і Масинісою. Потрапив у полон і був доправлений до Рима, де «помер від горя».

Верміна

Після того як Сіфак потрапив у полон, Верміна став 203 року до н. е. царем. Намагався укласти мир з римлянами та Масинісою, але до 201 року до н. е. був усунений від влади, а його царство передано Масиніссі.

Молодший син царя Сифака (ім'я невідоме)

203 року до н. е. потрапив разом із батьком у полон до римлян.

Масанабал

Від 148 року до н. е. один з царів Нумідії. Правив разом із братами. Через кілька років помер від хвороби.

Дочка (ім'я невідоме)

Вийшла заміж за знатного карфагенянина.

Побічні діти

Після смерті батька отримали багаті подарунки, але царями не стали.

Югурта

121 року до н. е. усиновлений своїм дядьком Міципсою.

118 року до н. е. став царем Західної Нумідії.

118 року до н. е., убивши Гіемпсала, намагався завладіти всією Нумідією, але на вимогу римлян розділив владу над країною з Адгербалом.

112 року до н. е. скинув Адгербала і захопив усю Нумідію. Проте не зміг домогтися утвердження в Римі.

П'ять років вів війну з Римом. Захоплений у полон, доставлений до Рима і страчений у січні 106 року до н. е., після того як його протягли вулицями міста перед колісницею тріумфатора Гая Марія.

Гауда

Унаслідок хвороби мав проблеми з психікою. Просив римлян затвердити себе на троні Нумідії замість Югурти.

106 року до н. е. після страти Югурти римляни призначили Гауду царем Нумідії.

Газдрубал

149 році до року до н. е. карфагеняни доручили йому очолити оборону Карфагена від римлян, але потім запідозрили у зв'язках з Гулуссою та намірі здати місто ворогові, після чого Газдрубал був усунений від командування і страчений (149 року до н. е.).

Два старших сина Югурти (імена невідомі)

Захоплені у полон і страчені разом із батьком.

Молодший син Югурти. Оксінта

Захоплений у полон разом із батьком. До кінця своїх днів жив у полоні в Італії.

Дочка (ім'я невідоме)

Заміжня за царем Мавританії Бокхом Першим.

Гімпсал Другий

106 року до н. е., після страти Югурти, римляни визнали царем Нумідії Гауду. Однак Гауда був серйозно хворим, тож незабаром царем довелося оголосити його малолітнього сина Гімпсала Другого. 87 року до н. е. Гімпсала Другого було скинуто його суперником Іарбом, але через шість років він повернув собі трон і правив, за одними даними, до 60 року до н. е., а за іншими — до 50 року до н. е.

Іарб

Цар гетулів, племені, що жило на південь від Нумідії. Коли 87 року до н. е. в Римі спалахнула громадянська війна між Гаєм Марієм і Суллою, нумідійський цар Гімпсал Другий підтримав Суллу. Скориставшись цим і отримавши підтримку від Гая Марія, Іарб скинув Гімпсала Другого, проголосивши царем Нумідії себе. Однак 81 року до н. е. римський полководець Гней Помпей Великий, який прибув до Нумідії за наказом Сулли, скинув Іарба і вигнав його з Нумідії, повернувши владу Гімпсалові Другому.

Юба Перший

Син Гіємпсала Другого. Останній цар Нумідії. Став царем, згідно з одними даними, 60 року до н. е., а з іншими — 50 року до н. е. Під час громадянської війни між Гаєм Юлієм Цезарем і Гнеєм Помпеєм Великим, що спалахнула в Римі 50 року до н. е., Юба Перший узяв бік Помпея. Навіть після загибелі Помпея, Юба Перший продовжував підтримувати помпеянців, які не склали зброї. 46 року до н. е., зазнавши поразки в битві біля Тапса, змушений був заповідати собі смерть.

Царі держави Селевкідів

Державу Селевкідів було засновано після загибелі Александра Македонського одним з його полководців, Селевком, якого прозвали за його перемоги Нікатором (Звитяжцем). Ця держава під час свого розквіту простягалася від Індії до Егейського та Мармурового морів, підкоривши своїй владі майже всі азійські володіння, які раніше входили до держави Александра Македонського. Періодично селевкідським царям вдавалося встановлювати свій контроль також над Єгиптом і деякими з колишніх європейських володінь держави Александра Македонського. Але втримати ці завоювання селевкідські царі не змогли. Безкінечні війни з сусідами послабили їхні можливості, а зіткнення з Римом взагалі уніщовило їхню могутність. Після поразки Антіоха III Великого у війні з Римом держава Селевкідів стала сильно залежати від Риму. Наступникам Антіоха не вдалося позбутися цієї залежності. Навпаки, щороку ця залежність посилювалась, а володіння Селевкідів скорочувалися. До I ст. до нової ери від усього попереднього великого царства в руках нащадків Селевка залишились лише Сирія і частина Палестини, тому й царство Селевкідів дедалі частіше почали називати Сирійським. А 64 року до нової ери ця, колись могутня, держава була завойована Римом і взагалі зникла.

Селевк I Нікатор

(312–280 рр. до н. е. [354–280 рр. до н. е.]

Антіох I Сотер

(281–261 рр. до н. е. [324–261 рр. до н. е.]

Антіох II Теос

(261–246 рр. до н. е. [287–246 рр. до н. е.]

Антіох Гиеракс

(246–227 рр. до н. е. [263–227 рр. до н. е.]

Селевк II Каллінік

(246–226 рр. до н. е. [265–226 рр. до н. е.]

- Селевк III Керавн**
(226–223 рр. до н. е. [243–223 рр. до н. е.])
- Антіох III Великий**
(223–187 рр. до н. е. [241–187 рр. до н. е.])
- Селевк IV Філопатор**
(187–175 рр. до н. е. [218–175 рр. до н. е.])
- Антіох IV Епіфан**
(175–164 рр. до н. е. [215–164 рр. до н. е.])
- Антіох V Евпатор**
(164–162 рр. до н. е. [173–162 рр. до н. е.])
- Деметрій I Сотер**
(162–150 рр. до н. е. [187–150 рр. до н. е.])
- Александр I Балас**
(150–145 рр. до н. е. [?–145 рр. до н. е.])
- Деметрій II Нікатор Філадельф 1-ше правління**
(145–140 рр. до н. е. [?–125 рр. до н. е.])
- Антіох VI Епіфан Діоніс**
(145–142 рр. до н. е. [147–138 рр. до н. е.])
- Диодот Тріфон**
(142–138 рр. до н. е. [?–138 рр. до н. е.])
- Антіох VII Евергет Сидет**
(138–129 рр. до н. е. [154–129 рр. до н. е.])
- Деметрій II Нікатор Філадельф 2-ге правління**
(129–125 рр. до н. е. [?–125 рр. до н. е.])
- Селевк V**
(125 р. до н. е. [?–125 рр. до н. е.])
- Клеопатра Теа**
(125 р. до н. е. [167?–121 рр. до н. е.])
- Александр II Забіней**
(128–123 рр. до н. е. [?–123 рр. до н. е.])
- Антіох VIII Епіфан Філометор Каллінік Гріп**
(121–96 рр. до н. е. [141–96 рр. до н. е.])
- Селевк IV Філопатор**
(96–95 рр. до н. е. [?–95 рр. до н. е.])
- Деметрій III Філопатор**
(95–88 рр. до н. е. [? – після 78 року до н. е.])
- Антіох IX Філопатор Кізікський**
(113–95 рр. до н. е. [?–95 рр. до н. е.])
- Антіох X Евсебес Філопатор**
(95–83 рр. до н. е. [?–83 рр. до н. е.])
- Деметрій III Філопатор**
(95–88 рр. до н. е. [?– після 78 рр. до н. е.])
- Антіох XI Епіфан Філадельф**
(93 р. до н. е. [?–93 рр. до н. е.])

Філіпп Філадельф

(93–83 рр. до н. е. [?– після 83 рр. до н. е.])

Антіох XII Діоніс

(88–84 рр. до н. е. [?–84 рр. до н. е.])

Тигран II Вірменський

(83–66 рр до н. е. [?–56 рр. до н. е.])

Антіох XIII Філадельф (Азійський)

(69–64 рр. до н. е. [?–64 рр. до н. е.])

У круглих дужках показано роки правління, потім у квадратних дужках — роки життя.

Список використаної літератури

- Аврелий Антонин Марк. *Размышления* / Пер. с греч. А. К. Гаврилова. — СПб.: Наука, 1993.
- Авсоний. *Стихотворения* / Пер. с лат. М. Л. Гаспарова, Ю. Ф. Шульца, А. Артюшкова, В. Я. Брюсова, Б. И. Ярхо. — М.: Наука, 1993.
- Авторы жизнеописаний Августов / Пер. с лат. С. П. Кондратьева // *Властелины Рима* / Сборник. — М.: Ладомир; АСТ, 1999.
- Аммиан Марцеллин. *Римская история* / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни. — СПб.: Алетейя, 2000.
- Амфитеатров А. В. *Зверь из бездны* / В II томах. — М.: Алгоритм, 1996.
- Анней Флор. *Две книги римских войн* / Пер. с лат. А. Немировского и М. Дашковой. — М.: Ладомир, 1996.
- Аппиан. *Римские войны* / Пер. с греч. С. А. Жебелева, О. О. Крюгера, С. П. Кондратьева. — СПб.: Алетейя, 1994.
- Аппиан. *Римская история* / Пер. с греч. С. А. Жебелева, О. О. Крюгера, Е. С. Голубцовой, Л. Л. Кофанова. — М.: АСТ, 2002.
- Аппиан. *Римская история: Первые книги* / Пер. с греч. А. И. Немировского. — СПб.: Алетейя, 2004.
- Аполлodor. *Полиоркетика* / Пер. с греч. М. Н. Страхова. — СПб.: Алетейя, 1996.
- Апродов В. А. Тысячелетия Восточного Магриба. — М.: Наука, 1976.
- Апулей (Луций Апулей). *Апология* / Пер. с лат. С. П. Маркиша. — М.: Изд-во АН СССР, 1956.
- Апулей (Луций Апулей). *Метаморфозы* / Пер. с лат. М. Кузьмина (кн. I–III, VII–XI) и А. Я. Сыркина (кн. IV–VI). — М.: Изд-во АН СССР, 1956.
- Апулей (Луций Апулей). *Флориды* / Пер. с лат. С. П. Маркиша. — М.: Изд-во АН СССР, 1956.
- Арриан (Квинт Энний Флавий Арриан). *Поход Александра* / Пер. с греч. М. Е. Сергеевко. — СПб.: Алетейя, 1993.

- Афиней. *Пир Мудрецов* / Пер. с греч. Н. Т. Голинкевичча. — М.: Наука, 2003.
- Афиней Механик. *О машинах* / Пер. с греч. М. Н. Страхова. — СПб.: Алетейя, 1996.
- Бансон М. *Римская империя* / Пер. с англ. — М.: ТЕРРА — книжный клуб, 2001.
- Бенуа-Мешен Ж. *Император Юлиан, или Опалённая мечта* / Пер. с франц. Э. М. Драйтовой. — М.: АО «Изд-во «Молодая гвардия», 2001.
- Берзина С. Я., Куббель Л. Е. *История Африки. Хрестоматия.* — М.: Наука, 1979.
- Бикерман Э. *Государство Селевкидов* / Пер. с франц. Л. М. Глускиной. — М.: Наука, 1985.
- Бикерман Э. *Хронология Древнего Мира, Ближний Восток и античность* / Пер. с англ. И. М. Стеблин-Каменского. — М.: Наука, 1975.
- Бобровникова Т. А. *Повседневная жизнь римского патриция в эпоху разрушения Карфагена.* — М.: Молодая гвардия, 2001.
- Бокщанин А. Г. *Битва при Каррах.* — М.: ВДИ, 1949. — №4.
- Бокщанин А. Г. *Источниковедение Древнего Рима.* — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981.
- Бокщанин А. Г. *Парфия и Рим. Возникновение системы политического дуализма в Передней Азии.* — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960.
- Бокщанин А. Г. *Парфия и Рим. (Исследование о развитии международных отношений позднего периода истории античного мира).* — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1966.
- Бокщанин А. Г. *Социальный кризис Римской империи в I веке н. э.* — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1954.
- Бокщанин А. Г., Кузицин В. И., Маяк И. Л., Пикус Н. Н., Савостьянова О. И. *История Древнего Рима.* — М.: Высшая школа, 1982.
- Ботвинник М. Н., Каллистов Д. П., Селецкий Б. П., Утченко С. Л., Штаерман Е. М., Юлкина О. Н. *Древний Рим.* — М.: Учпедгиз, 1955.
- Буданова В. П. *Варварский мир эпохи Великого переселения народов.* — М.: Наука, 2000.
- Буданова В. П., Токмаков В. Н., Уколова В. И., Чаплыгина Н. А. *Рим: Путеводитель по истории.* — М.: ЭКСМО, 2002.
- Вегетий (Вегетий Флавий Ренат). *Краткое изложение военного дела* / Пер. с лат. С. П. Кондратьева. — СПб.: Алетейя, 1996.
- Вейс Г. *История цивилизации: архитектура, вооружение, одежда, утварь.* Иллюстрированная энциклопедия в 3-х томах. Классическая древность (до IV в.). Том 1. — М.: ЗАО «ЭКСМО-Пресс», 1998.
- Веллей Патеркул. *Римская история* / Пер. с лат. А. Немировского и М. Дашковой. — М.: Ладомир, 1996.
- Вергилий. *Энеида* / Пер. с лат. С. Ошерова под редакцией Ф. Петровского. — М.: Лабиринт, 2001.
- Витрувий (Марк Витрувий Поллион). *Десять книг об архитектуре* / Пер. с лат. А. В. Мишулина // *Военная мысль античности* / Сборник. — М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002.

- Витрувий (Марк Витрувий Поллион). *Десять книг об архитектуре* / Пер. с лат. Ф. А. Петровского. — М.: Изд-во УРСС, 2002.
- Власов С. М. *Константин Великий*. — М.: Молодая гвардия, 2001.
- Вольфрам Х. *Готы* / Пер. с нем. Б. П. Миловидова, М. Ю. Некрасова. — СПб.: Ювента, 2003.
- Воцинина А. *Римский портрет коллекции государственного Эрмитажа*. — Л.: Аврора, 1974.
- Габелко О. Л. *История Вифинского царства*. — СПб.: Издательский центр «Гуманитарная Академия», 2005.
- Гендерсон М. И. *Юлий Цезарь и латинское право в Испании*. — М.: ВДИ, 1946. — №3.
- Геродиан. *Иродианова история о римских государях бывших после Марка Аврелия Антонина, до избрания в Императоры Гордиана младшаго в осьми книгах состоящая* / Пер. с греч. в семинарии Святотроицкой Сергиевой Лавры Космою Озерецковским. — СПб.: Императорская Академия наук, 1774.
- Геродиан. *История Геродиана в осьми книгах о Римской империи по кончине Марка Аврелия до избрания младшаго Гордиана* / Пер. с греч. Василия Оболенского. — М., 1829.
- Геродиан. *История императорской власти после Марка в восьми книгах* / Пер. с греч. А. И. Доватура, Н. М. Ботвинник, А. К. Гаврилова, В. С. Дурова, Ю. К. Поплинского, М. В. Скрижинской, Н. В. Шебалина. — СПб.: Алетейя, 1995.
- Геродот. *История* / Пер. с греч. Г. А. Стратановского. — М.: АСТ; Ладомир, 1999.
- Гиро П. *Частная и общественная жизнь римлян* / Пер. с франц. Под редакцией С. П. Моравского. — СПб.: Алетейя, 1995, репринт издания 1912.
- Гирций Авл. *Записки о Галльской войне* (продолжение записок Гая Юлия Цезаря) / Пер. с лат. М. М. Покровского. — М.: Ладомир; АСТ, 1999.
- Голубцова Н. И. *Италия в начале V века и вторжение Алариха в Рим*. — М.: ВДИ, 1949. — №4.
- Гораций Флакк (Квинт Гораций Флакк). *Сочинения* / Пер. с лат. различных авторов под общей редакцией М. Гаспарова. — М.: Художественная литература, 1970.
- Грант Майкл. *История древнего Израиля* / Пер. с англ. С. Гинзбурга. — М.: ТЕРРА — Книжный клуб, 1998.
- Грант Майкл. *Расцвет Римской империи* / Пер. с англ. С. И. Лунина. — Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2005.
- Грант Майкл. *Римские императоры* / Пер. с англ. М. Гитт. — М.: ТЕРРА — Книжный клуб, 1998.
- Грант Майкл. *Римляне. Цивилизация Древнего Рима* / Пер. с англ. И. Ю. Мартянова. — М.: Центрполиграф, 2005.
- Гревс И. М. *Тацит*. М-Л.: Изд-во АН СССР, 1946.
- Григорий Турский. *История франков* / Пер. с лат. В. Д. Савуковой. — М.: Наука, 1987.

- Дельбрюк Г. *История военного искусства. Античный мир. Германцы* / Пер. с нем. Л. Гринкрута, В. Авдиева. — Смоленск: Русич, 2003.
- Джонс А. Х. *Гибель античного мира* / Пер. с англ. Т. В. Горайнова. — Ростов-на-Дону: Феникс; М.: Зевс, 1997.
- Дионисий Галикарнасский. *Римские древности* / Пер. с греч. Майоров Н. Г., Маяк И. Л., Кофанов Л. Л., Щеголев А. В., Сморгчов А. М., Тыжов А. Я., Токмаков В. Н. — М.: ИД «Рубежи XXI», 2005.
- Дмитрев А. Д. *Движение багаудов*. — М.: ВДИ №3-4, 1940.
- Дмитрев А. Д. *Буколы*. — М.: ВДИ, 1946. — №4.
- Дмитрев А. Д. *Падение Дакии. (К вопросу о связи освободительных движений в Римской империи с вторжениями варваров)*. — М.: ВДИ №4, 1948.
- Дмитрев А. Д. *Падение Дакии*. — М.: ВДИ, 1949. — №1.
- Дмитренко В. В. *Властители Рима. Время правления Октавиана Августа и династии Юлиев-Клавдиев*. — М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2004.
- Дройзен И. Г. *История эллинизма* / Пер. с франц. М. Шелгунова. В 2 томах. — М.: Эксмо, Изографус; СПб.: Terra Fantastica, 2003.
- Дьяков В. Н. *Пути римского проникновения в Северное Причерноморье: Понт и Мезия*. — М.: ВДИ, 1940. — №3-4.
- Дьяков В. Н. *Социальная и политическая борьба в Римской империи в середине III в. Отделение Западных провинций. Сепаратистское движение на Дунае, на Понте и Евфрате (50 и 60-е годы III в.)*. — М.: ВДИ, 1961. — №1.
- Дьяконов А. П. *О хронологии первого восстания рабов в Сицилии во II веке до н. э.* — М.: ВДИ, 1940 №3-4.
- Дьяконов И. М., Неронова В. Д., Свенцицкая И. С. *История Древнего мира* // В 3 томах. — М.: Наука, 1982-1983.
- Евагрий Схоластик. *Церковная история* / Пер. с греч. И. В. Кривушина. — СПб.: Алетейя, 1999.
- Евнаний. *Жизни философов и софистов* / Пер. с греч. Е. В. Дарк и М. Л. Хорькова. // *Римские историки IV века* / Сборник. — М.: РОССПЭН, 1997.
- Евсевий Памфил. *Церковная история* / Пер. с греч. С.-Петербургской Духовной академии 1848 года. — СПб.: Амфора, 2005.
- Евтропий. *Краткая история от основания Города* / Пер. с лат. А. И. Донченко // *Римские историки IV века* / Сборник. — М.: РОССПЭН, 1997.
- Евтропий. *Бревиарий от основания Города* / Пер. с лат. Д. В. Кареева и Л. А. Самушкиной. — СПб.: Алетейя, 2001.
- Ельницкий Л. *Обзор археологических открытий в области Западного Средиземноморья*. — М.: ВДИ №1, 1939.
- Иоанн Кассиан Римлянин. *Писания* / Пер. с греч. — М.: АСТ; Минск: Харвест, 2000.
- Иордан. *О происхождении и деяниях гетов «Getica»* / Пер. с греч. Е. Ч. Скржинской. — СПб.: Алетейя, 1997.
- Каллистов Д. П. *Политика Августа в Северном Причерноморье*. — М.: ВДИ, 1940. — №2.
- Каллистов Д. П. *Этюды из истории Боспора в Римский период. (Боспор, Митридат Евпатор и Рим)*. — М.: ВДИ, 1938. — №2.

- Каллистов Д. П. *Этюды из истории Боспора в Римский период. (Политические взаимоотношения Рима и Боспора при царях Фарнаке и Асандре)*. — М.: ВДИ, 1938. — №2.
- Кифер О. *Сексуальная жизнь в Древнем Риме* / Пер. с англ. Л. А. Игорева. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2003.
- Кнабе Г. С. *Корнелий Тацит*. М.: Наука, 1981.
- Коарелли Ф., де Альбенсис Э., Гвидобальди М. П., Пезандо Ф., Вароне А. *Помпеи*. — М.: Слово/Slovo, 2002.
- Ковалев С. И. *История Рима*. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1948.
- Колледж Малькольм. *Парфяне. Последователи Заратустры* / Пер. с англ. Т. Л. Черезовой. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004.
- Колосовская Ю. К. *Паннония в I–III веках*. — М.: Наука, 1973.
- Колосовская Ю. К. *К истории падения римского господства в Дакии*. — М.: ВДИ, 1955. — №3.
- Колпинский Ю. Д., Бритова Н. Н. *Искусство этрусков и Древнего Рима*. — М.: Искусство, 1982.
- Коннолли П. *Греция и Рим. Энциклопедия военной истории* / Пер. с англ. С Лопуховой и А. Хромовой. — М.: Эксмо-пресс, 2000.
- Конти Ф. *Древний Рим* / Пер. с итал. Г. А. Харитоновой и Э. И. Мотылёвой. — М.: Издательский дом «Ниола 21-й век», 2003.
- Кораблёв И. Ш. *Ганнибал*. — М.: Наука, 1976.
- Корсунский А. Р. *Движение багаудов*. — М.: ВДИ, 1957. — №4.
- Кофанов Л. Л., Сморгачев А. В., Майорова Н. Г., Токмаков В. Н. *Жреческие коллегии в Раннем Риме*. — М.: Наука, 2001.
- Кропоткин В. В. *Клады римских монет в Восточной Европе*. — М.: ВДИ, 1951. — №4.
- Кудрявцев О. В. *Запустение Эллады в период империи, его причины и значение*. — М.: ВДИ, 1953. — №2.
- Кудрявцев О. В. *Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона*. — М.: ВДИ, 1948. — №3.
- Кудрявцев О. В. *Рим, Армения и Парфия во второй половине правления Нерона*. — М.: ВДИ, 1949. — №3.
- Кудрявцев О. В. *Провинция Каппадокия в системе римской восточной политики (17–72 гг.)*. — М.: ВДИ, 1955. — №2.
- Кудрявцев О. В. *Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории*. — М.: Изд-во АН СССР, 1957.
- Кузицин В. И., Маяк И. Л., Гвоздева и др. *История Древнего Рима*. — М.: Высшая школа, 2002.
- Кулаковский Ю. А. *Избранные труды по истории аланов и Сарматии*. — СПб.: Алетей, 2000.
- Курций Руф (Квинт Курций Руф). *История Александра Македонского* / Пер с лат. К. А. Морозовой, И. А. Мироновой, В. С. Соколова, А. Ч. Козаржевского, Д. А. Дрбоглава. — М.: Изд-во МГУ. 1993.

- Кюмон Ф. *Мистерии Митры* / Пер. с франц. С. О. Цветковой. — СПб.: Евразия, 2000.
- Кюмон. Ф. *Восточные религии в римском язычестве* / Пер. с франц. А. П. Саниной. — СПб.: Евразия, 2002.
- Лактанций. *О смертях преследователей* / Пер. с лат. В. М. Тюленева. — СПб.: Алетейя, 1998.
- Ле Бокс Я. *Римская армия эпохи Ранней Империи* / Пер с франц. М. Н. Челинцевой. — М.: РОССПЕН, 2001.
- Либерати А. М., Бурбон Ф. *Древний Рим. История цивилизации, которая правила миром* / Пер. с англ. Корнелии Панас. — М.: АСТ; Астрель, 2004.
- Ливий Тит. *История Рима от основания Города*. Том I / Пер. с лат. В. М. Смирнина, Н. А. Поздняковой, Г. Ч. Гусейнова, С. А. Иванова, С. А. Казанского, Н. В. Брагинской. — М.: Наука. 1989;
- Ливий Тит. *История Рима от основания Города*. Том II / Пер. с лат. Ф. Ф. Зеллинского и М. Е. Сергеевко. — М.: Наука. 1994;
- Ливий Тит. *История Рима от основания Города*. Том III / Пер. с лат. Г. С. Кнабе, С. А. Иванова, А. И. Солопова, Э. Г. Юнца, И. И. Миханькова, В. Н. Чемерджи, Н. Н. Трухиной, Н. П. Гринцера, Т. И. Давыдовой, М. М. Сокольской, О. Л. Левинской, М. Л. Гаспарова. — М.: Наука, 1994.
- Лукан Марк Анний. *Фарсалия или поэма о гражданской войне* / Пер. с лат. Л. Е. Остроумовой. — М.: Ладомир; Наука, 1993.
- Лукиан. *Избранная проза* / Пер. с греч. Сост., вступ. ст., коммент. И. Нахова. — М.: Правда, 1991.
- Луций Ампелий. *Памятная книжка* / Пер. с лат. А. Немировского. — М.: Ладомир, 1996.
- Максимова М. *Античные печати Северного Причерноморья*. — М.: ВДИ, 1937. — №1.
- Маринович Л. П., Голубцова Е. С., Шифман И. Ш., Павловская А. И. *Рабство в восточных провинциях Римской империи в I–III вв.* — М.: Наука, 1977.
- Марциал Марк Валерий. *Эпиграммы* / Пер. с лат. Ф. А. Петровского. — СПб.: Комплект, 1994.
- Машкин Н. А. *Агонистики, или циркумцеллионы, в кодексе Феодосия*. — М.: ВДИ, 1938. — №1.
- Машкин Н. А. *Карфагенская держава до Пунических войн*. — М.: ВДИ, 1948. — №4.
- Машкин Н. А. *Последний век пунического Карфагена*. — М.: ВДИ, 1949. — №2.
- Машкин Н. А. *Из истории африканских городов во II–III вв. н. э.* — М.: ВДИ, 1951. — №2.
- Машкин Н. А., Голубцова Е. С. *Хрестоматия по истории Древнего мира. Рим*. М.: Учпедгиз, 1953.
- Мемнон. *О Гераклее* / Пер. с греч. В. И. Дзагуровой. — М.: ВДИ, 1951. — №1.
- Мишулин А. В. *Испания в мифологии и исторических памятниках античности*. — М.: ВДИ. — №2, 1939.
- Мишулин А. В. *К истории восстания Спартака*. — М.: ВДИ, 1937. — №1.

- Мишулин А. В. О возникновении римского провинциального управления в Испании. — М.: ВДИ, 1949. — №1.
- Моммзен Т. *История Рима* / Пер. с нем. Под ред. Ф. В. Кипарисова и Н. А. Машкина. В 5 т. — М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2001.
- Неверов О. Я. *Античные италии в собрании Эрмитажа*. — СПб.: Аврора, 1976.
- Неверов О. Я. *Геммы античного мира*. — М.: Наука, 1983.
- Неизвестный автор. *Александрийская война* / Пер. с лат. М. М. Покровского. — М.: Ладомир; АСТ, 1999.
- Неизвестный автор. *Африканская война* / Пер. с лат. М. М. Покровского. — М.: Ладомир; АСТ, 1999.
- Неизвестный автор. *Хвалебная речь на похоронах римской матроны (Так называемая LAUDATIO TURIAE)* / Пер. с лат. В. О. Горенштейна. — М.: ВДИ, 1970.
- Николай Дамасский. *О жизни Цезаря Августа и его воспитании* / Пер. с греч. Е. Б. Веселаго. — М.: ВДИ, 1960. — №4.
- Николай Дамасский. *О своей жизни и своем воспитании* / Пер. с греч. Е. Б. Веселаго. — М.: ВДИ №3, 1960.
- Нони Даниэль. *Калигула* / Пер. с франц. А. Иванова. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.
- Носов К. С. *Гладиаторы*. — СПб.: ООО «Издательство «Атлант», 2005.
- Овидий (Публий Овидий Назон). *Метаморфозы* / Пер. с лат. С. Шервинского. — М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2000.
- Овидий (Публий Овидий Назон). *Скорбные элегии. Письма с Понта* / Пер. с лат. С. Шервинского, Н. Вольпина, З. Морозкиной, С. Ошерова, А. Парина, М. Гаспарова. — М.: Наука, 1979.
- Овидий (Публий Овидий Назон). *Фасты* / Пер. с лат. Ф. Петровского. — М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2000.
- Октавиан Август. *Деяния божественного Августа* / Пер. И. Ш. Шифмана // Шифман И. Ш. *Цезарь Август*. — Л.: Наука, 1990.
- Олимпиодор. *История* / Пер. с греч. Е. Ч. Скржинской. — СПб.: Алетей, 1999.
- Орозий Павел. *История против язычников* / Пер. с лат. В. М. Тюленева. — СПб.: Алетей, Книги IV–V, 2002; Книги VI–VII, 2003.
- Павловская А. И., Головина В. А., Карпюк С. Г., Ключков И. С., Ляпустина Е. В., Сапрыкин С. Ю. *Древние цивилизации. Древний Рим. Избранные статьи из журнала Вестник Древней Истории 1937–1997 гг.* — М.: Ладомир, 1997.
- Павсаний. *Описание Эллады* / Пер. с греч. С. П. Кондратьева. В 2 томах. — М.: АСТ, Ладомир, 2002.
- Памятники римского права: Законы XII таблиц, Институции Гая, Дигесты Юстиниана* / Пер с лат. С. Л. Утченко, Ф. Дыдынского, И. С. Перетерского. — М.: Зерцало, 1997.
- Паневин К. В. *История Древнего Рима*. — СПб.: Полигон, 1998.
- Парфёнов В. Н. *Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика*. — СПб.: Алетей, 2001.

- Петроний Арбитр. *Сатирикон* / Пер. с лат. под ред. Б. Ярхо. — М.: Правда, 1991.
- Плавт Тит Макций. *Комедии*. В III томах / Пер. с лат. А. Артюшкова. — М.: ТЕРРА, 1997
- Плиний Младший. *Письма* / Пер с лат. М. Е. Сергеенко, А. И. Доватура; *Перелиска Плиния с Траяном* / Пер с лат. М. Е. Сергеенко; *Панегирик императору Траяну* / Пер. с лат. В. С. Соколова; *Эпиграфические памятники* / Пер. с лат. Н. Н. Казанского. — М.: Наука, 1983.
- Плиний Старший. *Естествознание. Об Искусстве (Naturalis Historia)* / Пер. с лат. Г. А. Тароняна. — М.: Ладомир, 1994.
- Плутарх. *Сравнительные жизнеописания* / Пер. с греч. С. П. Маркиша, С. И. Соболевского, С. А. Ошерова, М. Е. Сергеенко, В. М. Смирин, В. В. Петуховой, С. С. Аверинцева, Т. А. Миллер, А. П. Каждана, Л. А. Фрейберг, К. П. Лампсакова, Г. А. Страновского, М. Н. Ботвинника, И. А. Перельмутера. В 2 томах. — М.: Наука, 1994.
- Полибий. *Всеобщая история* / Пер. с греч. Ф. Г. Мищенко. — СПб.: Изд-ва «Ювента» и «Наука», 1 том — 1994, II том — 1995, III том — 1997.
- Поплавский В. С. *Культура триумфа и триумфальные арки Древнего Рима*. — М.: Наука; Слава, 2000.
- Приск Панийский. *Сказания Приска Панийского* / Пер. Г. С. Дестуниса. — СПб.: 1912.
- Прокопий Кесарийский. *Война с персами. Война с вандалами. Тайная история* / Пер. с греч. А. А. Чекаловой. — СПб.: Алетей, 1998.
- Ранович. А. *Эдикт Каракаллы о даровании римского гражданства населению империи*. — М.: ВДИ, 1946. — №2.
- Ранович А. *Колонат в римском законодательстве II–V вв.* — М.: ВДИ, 1951. — №1.
- Ранович А. Б. *Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства*. — М.: Политиздат, 1990.
- Ременников А. *Борьба племен среднего Дуная с Римом в 350–370 гг. н. э.* — М.: ВДИ. — №3, 1960.
- Ременников М. *Война между Римской империей и племенами Северного Причерноморья в 250 – 251 гг. н. э.* — М.: ВДИ, 1951. — №2.
- Робертс Дж. М. *Иллюстрированная история мира в 10 томах. Том 3. Рим и классический Запад* / Пер. с англ. А. Богомякова и Ю. Лисовского. — М.: Бертельсманн Медиа Москау АО, 1999.
- Рогалин Л. М. *1-я Кельтиберская война 197–179 гг. до н. э.* — М.: ВДИ, 1948. — №4.
- Ростовцев М. *Общество и хозяйство в Римской империи* / Пер с нем. И. П. Стребловой. I том. — СПб.: Наука, 2000.
- Саллюстий Крисп Гай. *Сочинения* / Пер. с лат. В. О. Горенштейна. — М.: Ладомир; АСТ, 1999.
- Сальваторе Наппо. *Помпеи* / Пер. с итал. И. Л. Моничева. — М.: Бертельсманн Медиа Москау АО, 2001.

- Санчурский Н. *Краткий очерк римских древностей для гимназий, прогимназий и самообучения*. — СПб., 1913.
- Сапрыкин С. Ю. *Понтийское царство*. — М.: Наука, 1996.
- Светоний Транквилл Гай. *Жизнь двенадцати цезарей* / Пер. с лат. М. Л. Гаспарова. — М.: Ладомир; АСТ, 1999.
- Светоний Транквилл Гай. *О знаменитых людях* / Пер. с лат. М. Л. Гаспарова. — М.: Ладомир; АСТ, 1999.
- Секст Аврелий Виктор. *О цезарях* / Пер. с лат. В. С. Соколова // *Римские историки IV века* / Сборник. — М.: РОССПЭН, 1997.
- Секст Аврелий Виктор. *Извлечения о жизни и нравах римских императоров* / Пер. с лат. В. С. Соколова // *Римские историки IV века* / Сборник. — М.: РОССПЭН, 1997.
- Секст Аврелий Виктор. *Происхождение римского народа* / Пер. с лат. В. С. Соколова // *Римские историки IV века* / Сборник. — М.: РОССПЭН, 1997.
- Секст Аврелий Виктор. *О знаменитых людях* / Пер. с лат. В. С. Соколова // *Римские историки IV века* / Сборник. — М.: РОССПЭН, 1997.
- Сенека Луций Анний. *Философские трактаты* / Пер. с лат. Т. Ю. Бородай. — СПб.: Алетейя, 2000.
- Сенека Луций Анний. *Письма к Луциллию* / Пер. с лат. Т. Ю. Бородай. СПб.: Алетейя, 2000.
- Сервий. *Комментарии к Энеиде* / Пер. с лат. С. Ошерова под редакцией Ф. Петровского. — М.: Лабиринт, 2001.
- Сергеев В. С. *Принципат Тиберия*. — М.: ВДИ, №2, 1940.
- Сергеенко М. Е. *Жизнь Древнего Рима*. — М.: Наука, 1964.
- Сидоний Аполлинарий. *Письма* / Пер. с лат. // Стасюлевич М. М. *История Средних веков: От падения Западной Римской империи до Карла Великого* / Хрестоматия. — М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2001.
- Сидорова Н. А., Чубова А. П. *Искусство Римской Африки*. — М.: Искусство, 1979.
- Сизен Э. *Нерон* / Пер. с франц. Э. В. Шафировой. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.
- Соколов Г. И. *Римский скульптурный портрет III века и художественная культура того времени*. М.: Искусство. 1983.
- Соколов Г. И. *Искусство этрусков*. — М.: Искусство, 1990.
- Сократ Схоластик. *Церковная история* / Пер. с греч. Санкт-Петербургской духовной академии 1911. — М.: РОССПЭН, 1996.
- София Пескарин. *Рим* / Пер. с итал. А. В. Дубровского и А. П. Романова. — М.: Бертельсман Медиа Москва АО, 2001.
- Стасюлевич М. М. *История Средних веков: От падения Западной Римской империи до Карла Великого*. — М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2001.
- Страбон. *География* / Пер. с греч. Г. А. Стратановского. — М.: Ладомир, 1994.
- Тацит Корнелий. *Анналы* / Пер. с лат. А. С. Бобовича; *История* / Пер. с лат. Г. С. Кнабе; *Жизнеописание Юлия Агриколы* / Пер. с лат. А. С. Бобовича; *О происхождении германцев и местоположении Германии* / Пер. с лат. А. С.

- Бобовича; *Диалог об ораторах* / Пер. с лат. А. С. Бобовича. В 2 томах. — М.: Наука, 1993.
- Тертуллиан Квинт Септимий Флоренс. *О Плаще* / Пер. с лат. А. Я. Тыжова. — СПб.: Алетейя, 2000.
- Томпсон Э. А. *Римляне и варвары. Падение Западной империи* / Пер. с англ. Т. О. Понамарёвой. — М.: ИД «Ювента», 2003.
- Ульпиан Домиций. *Фрагменты* / Пер. с лат. Е. М. Шгаерман. — М.: Зерцало, 1998.
- Федорова Е. В. *Императорский Рим в лицах*. — Смоленск: Инга, 1995.
- Федоров-Давыдов Г. А. *На окраинах античного мира*. — М.: Наука, 1975.
- Филон Александрийский. *Миссия к Гаю* / Пер. с греч. О. Л. Левинской. — М.: «Москва — Иерусалим», 1994.
- Филон Александрийский. *Против Флакка* / Пер. с греч. О. Л. Левинской. — М.: «Москва — Иерусалим», 1994.
- Флавий Иосиф. *Иудейская война* / Пер. с греч. — Минск: Современный литератор, 1999.
- Флавий Иосиф. *Иудейские древности* / Пер. с греч. Г. Генкеля. В 2-х томах. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2000.
- Флавий Филострат. *Жизнь Аполлония Тианского* / Пер. с греч. Е. Г. Рабинович. — М.: Наука, 1985.
- Фролова Н. А. Абрамзон М. Г. *Римские монеты в собрании государственного исторического музея*. Т-III. — М.: Росспен, 2003.
- Фронтин Секст Юлий. *Стратегемы* / Пер. с лат. А. Б. Рановича // *Военная мысль античности* / Сборник. — М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002.
- Хафнер Г. *Выдающиеся портреты античности* / Пер. с нем. В. А. Сеферьянца. — М.: Прогресс, 1984.
- Хёфлинг Г. *Римляне. Рабы. Гладиаторы. Спартак у ворот Рима* / Пер. с нем. М. С. Осиповой. — М.: Мысль, 1992.
- Цезарь Гай Юлий. *Записки Юлия Цезаря* / Пер. с лат. М. М. Покровского. — М.: Ладомир; АСТ, 1999.
- Циркин Ю. Б. *Древняя Испания*. — М.: РОССПЭН, 2000.
- Цицерон Марк Туллий. *Диалоги. О государстве. О законах* / Пер. с лат. В. О. Горенштейна. — М.: Наука, 1966.
- Цицерон Марк Туллий. *О природе богов* / Пер. с лат. С. Блажеевского. — СПб.: Азбука-классика, 2002.
- Цицерон Марк Туллий. *О старости. О дружбе. Об обязанностях* / Пер. с лат. В. О. Горенштейна. — М.: Наука, 1975.
- Цицерон Марк Туллий. *Письма* / Пер. с лат. В. О. Горенштейна. В 3 томах. [В этом же сборнике собраны все сохранившиеся письма лиц, состоявших в переписке с Цицероном]. — М.: Ладомир, 1994.
- Цицерон Марк Туллий. *Речи* / Пер. с лат. В. О. Горенштейна. В 2 томах. — М.: Наука, 1993.
- Цицерон Марк Туллий. *Философские трактаты: О природе богов. О Дивинации. О судьбе* / Пер. с лат. М. И. Рижского. — М.: Наука, 1985.

- Цоцелия М. *Каталог сасанидских монет Грузии*. — Тбилиси.: Мецниереба, 1981.
- Чубова А. П. *Искусство Европы I–IV веков. Европейские провинции Древнего Рима*. — М.: Искусство, 1970.
- Шифман И. Ш. *Цезарь Август*. — Л.: Наука, 1990.
- Штаерман Е. М. *Гонения на христиан в III веке*. — М.: ВДИ. — №2, 1940.
- Штаерман Е. М. *К вопросу о *dediticii* в эдикте Каракаллы*. — М.: 1946. — №2.
- Штаерман Е. М. *Этнический и социальный состав римского войска на Дунае*. — М.: ВДИ, 1946. — №3.
- Штаерман Е. М. *Латинские надписи, опубликованные в 194–1949 гг.* — М.: ВДИ, 1950. — №4.
- Штаерман Е. М. *Рабство в III–IV вв. н. э. в западных провинциях Римской империи*. — М.: ВДИ, 1951. — №2.
- Штаерман Е. М. *История крестьянства в Древнем Риме*. — М.: Наука, 1996.
- Штаерман Е. М., Смирин В. М., Белова Н. Н., Колосовская Ю. К. *Рабство в западных провинциях Римской империи в –III вв.* — М.: Наука, 1977.
- Штаерман Е. М. *Социальные основы религии Древнего Рима*. — М.: Наука, 1987.
- Элиан. *Пёстрые рассказы* / Пер. с греч. С. В. Поляковой. М.: Наука, 1964.
- Эней Тактик. *О перенесении осады* / Пер. с греч. Ф. Н. Беляева. В сборнике «Военная мысль античности». — М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002.
- Ювенал Децим Юний. *Сатиры* / Пер. с лат. Ф. А. Петровского. — СПб.: Алетейя, 1994.
- Юлиан. *Письма*. Вступительная статья и перевод Д. Е. Фурмана под редакцией А. Ч. Козаржевского. — М.: ВДИ, 1970 — №1–3.
- Юлий Павел. *Пять книг сентенций к сыну* / Пер. с лат. Е. М. Штаерман. — М.: Зерцало, 1998.
- Юлкина О. Н. *Пергамский декрет 133 года до н. э.* — М.: ВДИ, 1947. — №4.
- Юстин (Марк Юниан Юстин). *Эпитома сочинения Помпея Трога «Historiae Philippicae»* / Пер. с лат. А. А. Деконского и М. И. Рижского. — СПб.: Изд-во СПб ун-та; Изд-во Акра, 2005.
- Mattingly H. *Roman Coins from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*. London.: Methuen & Co LTD, 1928.
- Seaby H. A., revised by David R. Sear & Robert Loosley. *Roman Silver Coins*. — London.: Seaby Publication Ltd., 1989.
- Sear D. R. *Greeck Coins and their Values*. — London.: Seaby Publication Ltd., Volume 1 -1978; Volume 2 -1979.
- Sear D. R. *Roman Coins and their Values*. — London.: Seaby Publication Ltd., 1988.
- Sear D. R. *Roman Coins and their Values*. Volume 1. — London.: Spink and Son Ltd, 2000. ; Volume II. — London.: Spink and Son Ltd, 2002.

Скорочення:

ВДИ — Вестник Древней истории, Л. — Ленинград, М. — Москва, СПб. — Санкт-Петербург.